

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ

ВИПУСК 9

ВІННИЦЯ
2005

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 9

ВІННИЦЯ
2005

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2005. - 418 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 14 квітня 2005 р. (протокол № 10)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
В.П. Газін – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;
О.П. Ресніт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
Л.С. Мельничук – доктор історичних наук, доцент;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.А. Мельничук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.К. Борисенко – доктор історичних наук, професор.

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
2005

Історія України

К. В. Івангородський

ПРОЯВИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ В КОНТЕКСТІ МІЖСПІЛЬНОТНИХ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV – XVII СТ.)..... 9

М.І. Кабачинський

КОЗАЦТВО НА ОХОРОНІ КОРДОНІВ УКРАЇНИ..... 13

С.В. Джолос

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ТА ПРАВОВА СИСТЕМА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ..... 19

Н.М. Лопачька

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКО-АДМІНІСТРАТИВНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДЕРМАНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ НА ВОЛИНІ В XVI – XVII СТ. 23

С.А. Лапишин

ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ В СЕРЕДИНІ 30-Х РР. XVIII СТ. 26

В.М. Шеретюк

УКРАЇНСЬКЕ КОНФЕСІЙНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ГЕОПІЛІТИКИ РОСІЇ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ. 32

А. М. Домаш

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XIX СТ.) 40

Т.В. Кузнець

ПРАВОСЛАВНИЙ КЛІР УМАНЩИНІ В СЕРЕДИНІ XIX СТ..... 45

Н.В. Рудницька

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ І ВИЩОЇ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ НА ВОЛИНІ У XIX СТ. 51

Л.І. Синявська

БОРІТЬБА ЦАРИЗМУ ПРОТИ УКРАЇНОФІЛЬСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ... 56

О.М. Білобровець

ПОЛЬСЬКИЙ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (II ПОЛ. XIX-ПОЧ. XX СТ.)..... 60

О.З. Медалієва

ВИДАВНИЧА РОБОТА УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)..... 67

І.А. Фареній

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН КООПЕРОВАНИХ СЕЛЯН ТА КЕРІВНИКІВ КООПЕРАТИВІВ (ПОЧАТОК XX СТ.)... 71

С.О. Рудько

ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА В РЕДАКЦІЯХ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ НА ПОЧАТКУ XX СТ..... 75

Н.О. Гончарова

ПОЛІТИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР. 81

О.А. Коляструк

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН КІНЦЯ XIX-20-Х РР. XX СТ..... 85

О.І. Стадніченко

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	91
В.Г. Шарпаний СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІМЕЙ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ, “ЖЕРТВ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ” ТА БІЖЕНЦІВ В УКРАЇНІ (1919-1922 РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	96
О.І. Криворучко ПРЕСА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СІЛЬСЬКОГО ТА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.	104
Н.П. Кузьмінець ТОРГОВЕЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. XX СТ.	105
П.С. Григорчук СІЛЬСЬКІ РАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ В 20-І РР. XX СТ.	110
О.А. Мельничук СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ВІД БЕЗРОБІТТЯ В УКРАЇНІ У 20-ТІ РР. XX СТ.	115
І.С. Чуйко РОЛЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО У РОЗБУДОВІ КРАЙОВОГО ХЛІБОРОБСЬКОГО ТОВАРИСТВА "СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР"	125
О.О. Каракоз БІБЛІОТЕКА ЯК ОБ'ЄКТ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ У 20-Х РР. XX СТ. ...	131
З.В. Нечипоренко, С.О. Шамара РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНІ, КИЇВЩИНИ І ПОДІЛЛЯ)	136
А.В. Денисюк СПЕЦПЕРЕСЕЛЕННЯ ДО СИБІРУ 1930-ГО РОКУ	148
Ю.С. Степанчук СТАНОВИЩЕ ПРОФСПІЛКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ ВПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	152
О.П. Ресит УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ І ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВОЄН: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ	156
О.Г. Перехрест ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 РР.	163
І.В. Мазило ЗАЛІЗНИЧНИЙ ТРАНСПОРТ УКРАЇНИ У 1943-45 РР.: ПРОБЛЕМИ ВІДБУДОВИ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ	171
С.І. Гальченко ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСТАЧАННЯ ПРОМИСЛОВИМИ ТОВАРАМИ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1943-1944 РР.	175
Г.М. Стародубець «ПОВСТАНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ» ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ (1943-1945 РР.)	181

О.Л. Ходанович РОЛЬ ПОХІДНИХ ГРУП В ЕВОЛЮЦІЇ ІДЕЙНО – ПОЛІТИЧНИХ ЗАСАД ОУН В РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ	187
І.В. Сушик СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ НА ВОЛИНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944-1953 РР.)	193
Н.М. Сірук “КОСМОПОЛІТИЗМ”: ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. ХХ СТ.)	200
І.М. Романюк ЗМІНА СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ В 1950-ТІ - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.	202
В.М. Вовк ПОБУТ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1950-80-Х РР. ХХ СТ.	206
В.В. Кавка ПІДГОТОВКА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНІ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ (60-70-І РР. ХХ СТ.)	212
Т.А. Мельничук СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ МІГРАЦІЙ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989-2001 РР.)	216
Д.О. Мельников МОЛОДЬ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦТВА: ПЕРШІ КРОКИ, ПРОБЛЕМИ (90-І РР. ХХ СТ.)	221
К.М. Ніколаєць ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	225
О.П. Конотопенко ВИВЧЕННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОНЯТТЯ “ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА”	229
О.О. Верлан ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНІСТЬ	234
В.І. Газінський, Т.О. Лозінська ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ДИРИГЕНТСЬКОГО МИСТЕЦТВА	239

Історія Поділля

О.Ф. Мельничук МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО МІСТА ВІННИЦІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В.Д. ОТАМАНОВСЬКОГО.....	242
М.Г. Вороліс ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ УЧНІВ У СЕРЕДНІХ ЗАКЛАДАХ ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТ.	244
І.П. Мельничук ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ГОЛОДУЮЧИМ У 1921 – 1923 РР.	248
Л.П. Громова, А.Б. Пономаренко РОЛЬ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У ПАРТІЙНОМУ ТА ДЕРЖАВНОМУ БУДІВНИЦТВІ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО	

АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	251
О.О. Стадник	
ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО І КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ПОДІЛЛІ В 1920-30-Х РР.	253
В.І. Петренко	
ПОДІЛЛЯ У 1930 – 1931 РР: ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ	259
А.І. Петрова	
СТАНОВИЩЕ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)	266
Т.Р. Соломонова	
ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ ВІННИЧЧИНИ ПІСЛЯ ЇЇ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	271
В.С. Прокопчук	
ВІДРОДЖЕННЯ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПЕДАГОГІЧНИХ ВУЗАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 50-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РР. ХХ СТ.	274
К.Л. Дабіжа	
ІСТОРІЯ ТВОРЧОГО СТАНОВЛЕННЯ КАМЕРНОГО ХОРУ “ВІННИЦЯ”	279
І.В. Рибак, Л.А. Іваневич	
МАЛЯРСЬКА ТВОРЧІСТЬ ВИЗНАЧНИХ ХУДОЖНИКІВ У ПРАЦЯХ К. ШИРОЦЬКОГО	284
В.С. Іваневич	
ДО ІСТОРІЇ КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-РЕМІСНИЧОЇ НАВЧАЛЬНОЇ МАЙСТЕРНІ	287
О.М. Галамай	
УКРАЇНСЬКЕ ОБНОВЛЕНСТВО НА ПОДІЛЛІ	291

Всесвітня історія

Ю.І. Поп	
УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ МУЗИЧНІ ЗВ’ЯЗКИ: ШТРИХИ ІСТОРІЇ	296
О.М. Кравчук	
КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНО – ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАКАРПАТТЯ В СКЛАДІ ЧСР	301
А.В. Войнаровський	
ОПІР СТАНОВЛЕННЮ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ В ПОЛЬЩІ У 1944 – 1948 РР. ...	305
С.В. Бінцаровський	
ПРОБЛЕМА АВСТРІЇ В ПОВОЄННИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ	313
М.В. Царенко	
УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ 1992 Р.	317
Н.М. Чорна	
ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК РЕЗУЛЬТАТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЇЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ	321

М.В. Вацьо

МУЗИЧНЕ СПРИЙМАННЯ - ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ЕСТЕТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ ЛЮДСТВА (ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ РАКУРС) 325

Історіографія та джерелознавство

Л.С. Мельничук

ЕТНОГРАФІЯ ПОДІЛЛЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТ. 329

М.В. Стопчак

АГРАРНА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ) 333

С.В. Корновенко

АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙЦІВ: КОРОТКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД 345

В.В. Кононенко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.): ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ
ПРОБЛЕМИ 347

Ю.О. Ніколаєць

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР СЕРЕДИНИ 40-Х – СЕРЕДИНИ 60-Х РР. ХХ СТ. 352

В.А. Тучинський

МОЛДОВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
ІСТОРИКІВ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВИ 358

А.М. Тростогон

ФРАНЦУЗЬКІ ВИТОКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ЗА ПРАЦЯМИ
МЕДІЄВІСТІВ ШКОЛИ „АННАЛІВ” 361

Ю.І. Демидас

МАТЕРІАЛИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ТА ЇХ РОЛЬ У ВИВЧЕННІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 365

Ю.В. Легун

МАТЕРІАЛИ МІСЦЕВИХ КОНТОР УДІЛЬНОГО ВІДОМСТВА
В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО 369

С.І. Дровозюк

КУЛЬТУРНО-ДУХОВНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.:
ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ 374

Т.П. Антонішина

СУЧАСНА ПЕРІОДИКА ПРО ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ЩОДО
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ ПІД ЧАС “ВЕЛИКОЇ ЧИСТКИ” 380

Ю.В. Павлишена

ДЖЕРЕЛА ПРО ХАРАКТЕР, ОСОБЛИВОСТІ ТА ТИПОЛОГІЮ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ІСПАНСЬКОГО ФРАНКІСТСЬКОГО РЕЖИМУ (1939 – 1975 РР.)
..... 385

В.Ю. Годлевська.

КОНСТИТУЦІЯ ІСПАНІЇ 1978 РОКУ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗМІЦНЕННЯ СИЛ ДЕМОКРАТІЇ
..... 389

О.А. Неприцький

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
НАПРИКІНЦІ ХХ - ПОЧАТКУ ХХІ СТ. 395

Рецензії

П. М. Кравченко

НИКОЛЬСЬКИЙ В.М. РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СРСР В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 1920-Х – 1950-ТІ РР.). ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. - ДОНЕЦЬК: ВИДАВНИЦТВО ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2003. – 624 с. 401

С.Л. Калитко, Т.Р. Соломонова

ПРОКОПЧУК В.С. ПІД ЕГІДОЮ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА.— КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2004.— 311 с. 403

І.І. Засць

І.С. ВІНОКУР, Д.Я.ТЕЛЕГІН. АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ. ПІДРУЧНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.- ТЕРНОПІЛЬ:НАВЧАЛЬНА КНИГА - БОГДАН, 2004.-479 с. 405

А.К. Лисий, О.Г. Лойко

ДАН О.Ю., КРИВОШЕЯ В. В. ВІННИЧЧИНА КОЗАЦЬКА: ІСТОРІЯ ВІННИЦЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ. - КИЇВ: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ "СТИЛОС", 2004. -202 с. 409

О.П. Коляструк

ВІТМОР С. ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ (УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ, 1990-2003). – ЛОНДОН-НЬЮ-ЙОРК, 2004. – 222 с.
WHITMORE S. STATE BUILDING IN UKRAINE (UCRAINIAN PARLAMENT, 1990-2003). – LONDON, NEW-YORK: ROUT LEDGE CURSOR TAYLOR & FRANCIS GROUP, 2004. – 222 p. 410

Відомості про авторів 415

К. В. Івангородський

**ПРОЯВИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ В
КОНТЕКСТІ МІЖСПІЛЬНОТНИХ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА КРИМСЬКОГО
ХАНСТВА (XV – XVII СТ.)**

Для онтологічного майбутнього сучасної української нації неабияке значення має здатність її титульної української спільноти підтримувати нормальні взаємини з рештою неукраїнських її конгломератів у межах держави Україна. Тим паче, що історичний досвід свідчить якраз про переважання тенденції пошуку українцями діалогу зі своїми сусідами, наприклад кримськими татарами. Водночас аналіз українсько-кримських міжспільнотних взаємин, скажімо за доби середньовіччя та ранньомодерного часу, поки що не вийшов на рівень остаточної інтерпретації. Щоправда останнім часом намітилися й істотні зрушення в цій галузі вітчизняної гуманітаристики. Зокрема переосмислення концептуальних засад дослідження взаємин української та кримськотатарської спільнот на етапі XV – XVII ст. відображено в роботах таких сучасних фахівців, як В.Возгрін, О.Галенко, Я.Дашкевич, О.Пріцак, Н.Яковенко.

Однак і надалі залишається чимало питань, пов'язаних із дослідженням цієї важливої складової української історії. Їхнє вирішення вимагає значної консолідації зусиль учених різного профілю. Проте й аналіз окремих сторінок не позбавлений евристичного сенсу. Основним же завданням цієї розвідки є спроба нарису цілісної картини проявів сутнісних етносоціальних трансформацій української та кримськотатарської спільнот упродовж означеного періоду внаслідок активної контактної взаємодії в межах цікавого з історичного погляду етногеографічного феномену, що далі частіше визначається дослідниками як «Великий Кордон»¹.

Реконструювати етносоціальні процеси та трансформації в контексті міжспільнотних взаємин у повному обсязі завжди складно. В нашому ж випадку це завдання ускладнюється низкою обставин. До них слід віднести нестабільність сучасної теоретично-методологічної основи таких студій, невизначеність категоріальних принципів, специфіку етнічних і етносоціальних процесів доби середньовіччя та раннього нового часу, слабкість і недослідженість джерельної бази. Водночас, не ставлячи собі за мету здійснити подібну реконструкцію етносоціальних трансформацій у повному обсязі в контексті україно-кримських міжспільнотних взаємин, ми все ж спробуємо, бодай частково, вичленувати сферу та прояви цих трансформацій, що, з іншого боку, дозволить проаналізувати динаміку та значення цієї проблеми у вигляді певної цілісності.

Безумовним фактором міжспільнотних взаємин кримських і ногайських татар зі спільнотою українців упродовж XV – XVII ст. виступала унікальна зона етнічного контактування, що відома як територія з різними назвами: «Поле», «Дике Поле», «Степ», «Великий Кордон». Незважаючи, проте, на всю геодетермінічну дію в етносоціальних трансформаціях у зазначений час, цей феномен доцільніше інтерпретувати передусім не як причину, а як результат і прояв міжетнічних контактів із наступним впливом на етносоціогенез спільнот, які контактували. Іншими словами, Великий Кордон був не лише причиною етносоціальних процесів, а й сам ними виступав. Це свідчить також про значну різноманітність і складність його функцій в етноісторичному контексті.

Феномен «Поля» можна пояснити, насамперед, етносоціальною «нетиповістю» тих спільнот, які контактували в його межах, а також своєрідними природними маркерами, котрі підсилювали і без того відчутну етносоціальну диференціацію. Ця етноконтактна зона була представлена передусім геополітичними (різні держави, спільноти яких вступали у контакт),

.....
соціально-економічними (осілі, кочові, напівкочові спільноти), конфесійними/«цивілізаційними» (іслам, шаманізм, православ'я, католицизм), етнічними (спільноти, що на початковому етапі контактування взагалі були відчутно відмінними в антропологічному/расовому типах) маркерами. Зрештою, природно-географічні особливості основних ареалів життєдіяльності контактуючих спільнот, які умовно можна поділити на Північ – Південь. Поєднання цієї вісі з віссю Схід – Захід (у «цивілізаційному» та етносоціальному контекстах) зумовлювало фактично статус Великого Кордону як зони відчутної метисації обох контактуючих спільнот. А що вони таки контактували між собою в етносоціальній площині, є безсумнівним явищем.

«Перед нами, – відзначає Н.Яковенко, – неначе гігантський маятник, де певна критична маса в сусідстві двох етносів – руського і татарського – переміщується то на користь однієї, то на користь іншої сторони. В епіцентрі її, на буферній порубіжній смузі між кочовою і хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання побутує етноконтактна зона. Цей мобільний пояс-амортизатор не переймається етнічними та релігійними упередженнями. Нічий люди на нічій землі – ось головна суть дітей поля, які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову і звичаї, збройні навички й спосіб мислення»². На наш погляд, така інтерпретація досить влучно характеризує феномен Великого Кордону. І потрібно підкреслити ще й таку специфіку, як відсутність тут етнічної домінанти, що за безумовного просторового наближення цих етносів створювало для них цілком однакові умови міжспільнотних взаємовпливів.

Причому, як відомо, подібна специфіка фактично була закріплена свідомою «практикою» ще з XIII ст. Тобто з часів, коли між руськими князівствами й власне Ордою встановилася своєрідна нейтральна «сфера впливу» без чітко відмежованого адміністративного кордону, що використовувалася обома сторонами у господарських потребах і надовго пережила свій час. Її відгомонам, як доводить Н.Яковенко, аж до кінця XVI ст. були періодичні легальні кочування татар у «Литовській землі», а з руського боку – так звані «уходи» порубіжних міст, куди міщани виїжджали на промислове полювання, бджільництво, рибальство. Як у тогочасній свідомості сприймалася ця буферна зона, добре видно зі слів одного із кримських ханів, який на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева й Черкас: «То земля не моя і не твоя, лишень Богова»³.

Водночас це не була земля якихось «транзитних» трансформацій, що впливає з відомої концепції про «Україну між Сходом і Заходом». Тим паче не була вона якимсь «щитом» від кочового наступу, котрий нерідко для підсилення упередженості «одягається» дослідниками цілком несправедливо в шати «ісламського джихаду». У цьому плані більш правильно є думка В.Смолія, згідно якої, Україна у феномені Великого Кордону постає не в якості якогось «буферного плацдарму між Сходом і Заходом», а цілком окремим об'єктом (а, на наш погляд, навіть окремим етносоціальним організмом) – «творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату»⁴. Слідом за С.Рудницьким, «можна відзначити цю територію й як “країну кордонів”»⁵, а радше маркерів, які з одного боку, не дозволяли відбуватися тут процесам активної етнічної метисації, а з іншого, обмежували домінування чийось етнокультурних особливостей, які «вживлялися» в обидві спільноти повільно й з відчутними трансформаціями, що дозволяло сприймати їх не як запозичення, а як органічні елементи «власної» спільноти.

На нашу думку, така специфіка акультурації кримськотатарської й української етносоціальних спільнот зумовила цікавий парадокс в історіографії, коли прояви міжспільнотних взаємовпливів вважаються за цілком властивий природний компонент тієї чи іншої спільноти (скажімо, хоча б козацтво). Тому й окреслюється «вельми характерний нюанс», котрий з погляду Н.Яковенко, «виявився на диво живучим, протривавши *mutatis mutandis* в українській науковій думці аж до сьогодні. Йдеться про наполегливий «західний» акцент, відшукування в історії та культурі України лише елементів споріднення з Європою»⁶. Однак, зважаючи на це, варто сьогодні також усвідомити, що і Крим, у свою чергу, був

«переплетенням цивілізацій» і не в останню чергу (якщо не в першу) завдяки контактам саме з українською спільнотою, і не лише на етапі XV – XVII ст., а й раніше, і пізніше. Так само як і в процесі історичного розвитку українців.

Прояви ж етносоціальних трансформацій внаслідок взаємовпливів двох спільнот помітні вже й у XVII ст. Зокрема, в творі турецького мандрівника в Криму Е.Челебі можна виділити досить характерні щодо цього записи: «Але історики арабські й автор “Книги коштовностей” святий Мух’ї ед-Дін Арабі називають острів Кримський і землю непокірних козаків [єдиною] країною – Солгат»; «Багато сотень християнських народів – це татари, що виродилися, так написано»; «У давні часи її (фортецю Сар-Кермень (Херсонес) – К.І.) побудували польські королі. Тут один із синів польського бея не зміг ужитися з братом, і син польського бея на ім’я Михайло втік до московського короля...»⁷. Отже, перенесення татарських титулів, сприймання християн за колишніх татар, а Великого Кордону як спільної території у свідомості тогочасних людей були, на наш погляд, яскравим сегментом процесу взаємовпливу на етапі, який досліджується.

Потрібно погодитись і з Я.Дашкевичем, що Великий Кордон «в минулому – не уявний вияв географічного або геополітичного детермінізму, а історична реальність»⁸. Причому необхідно також усвідомлювати, що «Великий Кордон» не був якоюсь чітко окресленою межею, а виступав як етногеографічний феномен. До речі, на це звертав увагу ще І.Лисяк-Рудницький, який зокрема відзначав: «Ця урожайна рівнина була дуже сприятлива для рільництва, але рівночасно вона творила вимріяне пасовище для отар номада. Це спричинювало відсутність виразної граничної лінії між заселеною країною й так званім “диким полем”. Ця лінія була дуже мінливою і динамічною. Щоб бути точним, тут узагалі не доводиться говорити про лінію, але радше про граничну смугу, широкий пояс рубіжних земель»⁹.

Однією зі специфічних ознак Великого Кордону була його, так би мовити, етносоціальна розмитість, яка не дозволяла котрійсь із спільнот домінувати в діалозі. Зокрема, ще німецький дослідник козацтва Г.Штокль поставив проблему «пограниччя» як суспільно-історичного явища інтернаціонального масштабу, що характеризується специфічними умовами й організацією життя в постійній непевності¹⁰. Тому, як стверджує Я.Дашкевич, «непроникливого бар’єру не було», оскільки контури Великого Кордону постійно розмивалися з обох сторін¹¹.

Однак процес взаємовпливів кримськотатарської та української спільнот не розпочався на «порожньому місці». Тут слід пригадати значення для Русі ще Тмутороканського князівства. Виходячи з дослідження кавказького епосу, скажімо, Б.Рибаків стверджує, що на Кавказі взагалі вже в середині I тисячоліття знаходилися значні масиви слов’ян, які зберігали епічні твори щодо подій у Причорномор’ї та на Дунаї. З іншого боку, це, а також утворення Тмутороканського князівства, зумовлювали тісні етносоціальні контакти русів і касогів (адигів). З появою в XII ст. у Великому Степу половців (кипчаків), відкривається вже нова сторінка спілкування мешканців українських земель із «кочовим Сходом». Саме з цього часу ідентифікуються і значні еміграційні потоки степняків («чорні клобуки») у межах Середньої Наддніпрянщини. Тому, на нашу думку, і поява згодом «монголо-татар» в середині XIII ст. не стала для населення Русі етнокультурним шоком, про що, зокрема, засвідчує співпраця з ними, скажімо, «слов’ян»-бродників.

Однією з найпомітніших і найважливіших етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні впродовж XV – XVII ст. слід визнати появу та генезу української козащини. Адже мало сумнівів викликає та обставина, що, зрештою, ідея козацтва народилася саме в Степу. Водночас те, що козацтво як явище не було «винаходом» українського етносоціального організму і сьогодні не такий уже й відомий для декого факт. Сягаючи ж Середньої Азії, вбираючи степи південної Волги, Криму, ареал козащини бурхливо розвивався і в Причорномор’ї, і в українських степах¹². Отже, безсумнівно, що й українське козацтво постало далеко не без «ісламського орієнту».

З огляду на останню тезу, не таким уже й дивним нелогічним виступає факт

.....
ідентифікації деякими сучасниками тогочасного козацтва саме як мусульманського конгломерату (!) Подніпров'я. Наприклад А.Теве, автор «Всесвітньої космографії» (1578), характеризує «дніпровських черкасів» безапеляційно як мусульман, між якими «немає жодних християнських пристанищ»¹³. Водночас і посланець польського короля Стефана Баторія до дніпровських козаків, львівський каштелян Ян Сеннинський відзначав стосовно козацтва, що «релігія їхня передусім магометанська (religio apud eos magna ex parte Machometana)»¹⁴. Досить часто сучасники плутали українських козаків із татарами, що також можна вважати непрямым проявом міжспільнотного взаємовпливу. Так, наприклад, український літописець Йоахім Єрлич у таборі під Хотиним (1621) одного разу занотував: «Надвечір виникла тривога, [бо] підійшли запорожці, яких прийняли за татар»¹⁵. У цей же час (середина першої половини XVII ст.) і французький автор Курменен досить оригінально відмежовує козаків від поляків: «...ті ж люди, що живуть ближче до Туреччини й Малої Татарії і називаються козаками, за спорядженням і виглядом схожі на турків і татар...»¹⁶.

Разом з тим, ми зовсім не схильні твердити, ніби українське козацтво було цілком ідентичне тюркському. Більше того, ми переконані, що саме на українському ґрунті цей соціальний феномен Степу виявився найбільш «живучим». Крім цього, незаперечним є і те, що тільки завдяки українській «осілій основі» на Великому Кордоні виникло не менш феноменальне утворення – Січ Запорізька. Натомість у переважно кочовому тюркському козацтві поява такого суспільного інституту була практично неможлива. Хоча при цьому Січ не могла відразу стати й суто «національною» вже тому, що на Великому Кордоні існували досить тривалий час власні закони та закономірності життєдіяльності, котрі цілком усвідомлювалися його тогочасними мешканцями.

З іншого боку, така специфіка порубіжжя принаймні українського, сприяла і зростанню відчуття етнічної осібності не лише від тюркських сусідів, а й на решті етноконтактних смуг українського етнічного ареалу тих часів. І це також відіграло істотну роль у етносоціальних трансформаціях української спільноти. Причому «основним ядром, де етносоціальні процеси відбувалися найінтенсивніше, стало Середнє Подніпров'я»¹⁷. Тому насамперед порубіжжя Південної Київщини з його домінуючим козацтвом виступило фактично в якості і збирача, і «творця нової нації» українців, а отже, органічно вплітало в нову (а радше таку, що оновлювалася) етносоціальну ідентичність українців ті «східні елементи», що відтепер ставали не запозиченням, а «національною» /етносоціальною/ специфікою всієї української спільноти.

Окрім сфери так званих суб'єктивних ознак оновленої української ідентичності, прояви міжспільнотних взаємин можна відзначити й у більш «візуальних» трансформаціях, передусім з огляду на етнодемографічні процеси. Адже кілька століть активного спілкування між українською та кримськотатарською спільнотами у межах і України, і Кримського ханства не минули в антропологічному відношенні безслідно. Безпосередньо щодо України, то кількість татарських переселенців точно визначити практично неможливо, внаслідок їхньої асиміляції в межах Великого Кордону. Водночас про значущість цих допливів свідчать чисельність тут тюркської антропонімії, що зафіксувалося в джерелах, і дані гематологічного аналізу (тобто ДНК) сучасних українців. Істотний вплив на етносоціогенез кримськотатарської народності робили й українські переселенці в Криму. Причому потрібно підкреслити, що тут вони з'являлися не тільки через «систему ясиру». Водночас міжетнічні шлюби взагалі зумовили появу в Кримському ханстві значного прошарку метисів або так званих «тумів».

Міжспільнотні взаємини української та кримськотатарської спільнот проявилися й у етнокультурних трансформаціях, на що також неодноразово зверталася увага дослідниками. Так, скажімо, Великий Кордон, на думку О.Пріцака, як і кожне пограниччя був «вагітний», з одного боку, злиттям багатств різних міфічних і релігійно-культурних традицій, а з іншого, – суперечностями, які оці різні складники приносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'я, патримоніальна і конституційна системи¹⁸. Ми маємо визнати, що в українському ментальному полі присутні сегменти як мінімум трьох

«цивілізацій» – православної, західноєвропейської та ісламської. Причому ці переплетення нерідко визначали й етносоціальну специфіку української спільноти, й набирали вигляду певних «цивілізаційних нетиповостей». Щодо останніх ми пропонуємо визначення «етносоціальні химери», тобто явища, котрі також стали реальністю внаслідок тісних і динамічних міжспільнотних взаємин у даному разі українців і татар, й які мали вплив на етносоціальні трансформації цих спільнот.

Значні прояви «етносоціальних химер» спостерігаються й серед татарської народності Кримського ханства, зумовлені передусім впливами християнства. Згадуваний уже турецький мандрівник Е.Челебі писав зокрема, що в Акмечеті (сучасний Сімферополь – К. І.) були дервіші, мусульманські ченці, які захоплено розповідали йому про матір «пророка козаків» Ісуса. Це чимало здивувало правовірного мусульманина, тому він заключив: «ось, душа моя, які там є суфії». Натомість записки судацького синаксара ще XIII – XIV ст. фіксують на території Криму значну кількість татар-християн¹⁹. Як відомо, наприклад, кримський хан Сахіб-Гірей був народжений християнкою, а згодом і одружений на християнці. Водночас у татар, як зауважував Михалон Литвин, «однаково і всі міністри..., євнухи, секретарі та відомчі люди, а також воїни... походять із нашої [української] християнської крові»²⁰.

Безперечно, обидві спільноти, що досить активно контактували в межах Великого Кордону, мали не такий уже й опосередкований вплив на етносоціальні трансформації одна одної, як видається на перший погляд. Проте варто також пам'ятати, що це лише невеликий пласт питань, пов'язаних із аналізом запропонованої проблематики. Отже, потрібне подальше наукове ґрунтовне й об'єктивне, а головне – неупереджене дослідження. Тільки за таких умов вдасться остаточно подолати той пласт фахової та суспільно-побутової стереотипності негативного спрямування на сутнісні характеристики обох етносоціальних організмів – українського та кримськотатарського – в історичній динаміці їхньої взаємодії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Більш дет. про це див.: Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28 – 44.; 2. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 112.; 3. Там само – С. 108.; 4. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 5.; 5. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – К., 1994. – С. 116.; 6. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 340.; 7. Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996. Курсив у цитатах наш; 8. Дашкевич Я. Великий Кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність: Тези доповідей міжнародної конференції. – Черкаси, 1999. – С. 6.; 9. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 4.; 10. Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – S. 13 – 14; Цит. за: Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 35.; 11. Дашкевич Я.Р. Україна на межі... – С. 37.; 12. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 109.; 13. Яковенко Н.М. Нарис історії... – С. 116.; 14. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки: Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 22.; 15. Jerlicz J. Latorisiec albo kroniczka. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – S. 7.; 16. Courmenin, baron de Hayes. Voyage de Levant. – Paris, 1624. – S. 286; Цит. за: Наливайко Д.С. Вказ. праця. – С. 114.; 17. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / За ред. Ю.Кондуфора та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 488.; 18. Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 59.; 19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 4: XIV – XVI віки – відносини політичні. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 297.; 20. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890. – С. 20 – 21.

М.І. Кабачинський

КОЗАЦТВО НА ОХОРОНІ КОРДОНІВ УКРАЇНИ

Історія свідчить, що однією з найважливіших функцій життєдіяльності запорозького

козацтва була прикордонна охорона. Але не тільки запорожцям випало виконувати завдання охорони кордонів, а й усьому українському козацтву. Адже саме воно було основою збройних формувань українських військово-державних утворень XVII – XVIII ст., а ті весь період свого існування знаходились на перехресті військово-політичних відносин країн Південно-Східної Європи, південним рубежем держав до яких входили.

Варто зазначити, що мабуть жоден український історик не оминув своєю увагою козацтво, але аналіз наукової літератури показує, що міфологізоване поняття козак-характерник зустрічається чи не частіше ніж конкретне – козак-прикордонник. В той же час, на думку автора, висвітлення даного аспекту козацької історії дозволить більш досконало її дослідити, а українським прикордонникам використати в своїй практичній діяльності.

У сучасній історичній літературі серед публікацій з даної проблеми варто відзначити праці І.Іванченко і Б.Моця¹, які розглядають прикордонну діяльність українського козацтва в охороні кордонів Російської імперії, та монографію М.Кабачинського², в якій автор окремо зупиняється на питаннях прикордонної діяльності запорозького і слободського козацтва. Багатий матеріал напрацьовано російськими авторами. Так А.Молотков і М.Чепелкін розглядають діяльність прикордонних структур, створюваних українцями в контексті загального розвитку російських прикордонних військ³, Олександр і Андрій Плеханови аналізують розвиток козацтва і, зокрема, виконання ним прикордонної служби⁴. Місце і роль козацтва в державній політиці в галузі охорони західного кордону Росії в першій чверті XVIII ст. характеризує І.Карачаров⁵, а Є.Єжуков досліджує прикордонну службу козацтва в часи Петра I і Єлизавети Петрівни⁶. Однак багато питань даної проблеми й надалі залишаються нез'ясованими.

Метою статті є аналіз окремих аспектів охорони південних і західних кордонів прикордонниками українських військово-державних утворень XVII – XVIII ст. та участі українського козацтва в прикордонних структурах, створюваних державами-колонізаторами.

Українське козацтво формується як суспільний стан на порубіжжі. Поселяючись там, займаючись промислами чи отримуючи землі, вони, не маючи ніякого державного захисту, змушені були самостійно захищатись від войовничих сусідів. Щоб порятувати свої родини, утримати майно, прикордонним поселенцям доводилося братись за зброю, створювати спеціальні органи захисту.

Швидко зрозумівши військові можливості українського козацтва, державці почали використовувати його у прикордонній службі вже з початку XVI ст.

Так, з 1503 року стають відомими черкаські козаки і козацькі загони старост (козаки князь-Дмитрія, князь-Ружинського та ін.). Вони вже становили нерегулярне військо у Литві і уряд організовував їх для захисту кордонів від татарських нападів і віддавав під команду так званих старост, тобто керівників областей, міст і замків держави.

У 1533 році черкаський староста Остап Дашкевич виступив на сеймі в Пйотркові з проектом будівництва на одному з островів Дніпра замку і постійного утримання там двох тисяч козаків для того, щоб вони, плаваючи в чайках по ріці, охороняли кордон від татар, та ще кількох сот кінних для зв'язку й постачання припасів для цієї сторожі. Та з цього проекту нічого не вийшло, у литовського уряду не було коштів й розуміння справи⁷.

У 1572 році польський король Сигізмунд II Август видав універсал про формування із запорожців загону в 300 чоловік і взяття його на військову службу. Так було покладено початок реєстровому козацькому війську. Одним з головних завдань реєстровців було завдання захисту кордонів: „влаштувавши козаків, король звелів їм бути на сторожі проти татар у всій готовності біля дніпровських порогів...”⁸, тому можна вважати, що цим актом було покладено початок організації з козацтва офіційної прикордонної варті.

Не мало прислужились на південних кордонах Литви та Польщі українські козаки, але найактивніше використовувала їх для виконання прикордонних завдань Росія.

Перші згадки про державну прикордонну службу в Московському царстві датуються 1512 роком. Саме тоді князь Василь III «утвердив землю свою заставами». Це були сторожі чи притони (постійні застави), що висилались з міст передової лінії в степ і перекривали

.....
дороги, а також станиці (кінні роз'їзди), які виконували завдання спостережного, розвідувального і бойового характеру.

На думку В.Каргалова, централізована сторожова служба почала створюватися тільки в 20-х роках XVI ст., після трагічних подій 1521 р., коли кримський хан Мухаммед-Гірей організував великий напад на Московщину. Сторожова служба не зуміла тоді попередити про цей похід, і тому кримчаки завдали великої шкоди, забравши в полон тисячі людей. Тоді-то, щоб попередити раптові напади, на всьому протязі степового кордону були організовані сторожі та станиці. Вони прикривали два найбільш небезпечні напрями - рязанський і сіверський.

З 20-х років XVI ст.. глибоку розвідку до Азову вели козачі станиці. На рязанському напрямку стояли застави. Сіверську землю надійно охороняли севрюки (місцеві жителі) і путивльські козаки. Їх роз'їзди шукали на шляху татарські сакми і повідомляли про них прикордонним воєводам. Вони ж служили в донецьких сторожах по найму, супроводжували як вожі (провідники) московських воєвод. Севрюки підтримували зв'язки з черкаськими і канівськими козаками і через них отримували відомості про набіги, котрі готувались⁹.

У документах того часу зустрічаються реєстри путивльських чи курських черкесів (українських козаків), яких направляли нести в степу сторожову службу проти татар. Наприклад, царською грамотою від 1582 року дозволялося відпустити в поле 45 черкесів. 11 козаків з отаманом Гороховським виїхали із Запорожжя на царську службу в травні 1589 року тощо. Керівництво Московської держави охоче залучало на прикордонну службу українське козацтво, адже власних ресурсів було недостатньо. У результаті наприкінці XVI ст. прикордонні московські застави склалися переважно з українців. За твердженнями англійського купця Д.Флетчера, в 1588 році на московських південних рубежах з 4300 вояків найманої піхоти майже 4000 були українцями¹⁰.

У XVII ст. Москва вже в масовому порядку використовує українське козацтво для охорони і оборони південних кордонів як найбільш пристосованих, досвідчених професійних військовиків.

Справа у тому, що сторожі, яких набирають з дітей боярських, не бажаючи служити в непривілейованих військах, дезертирують, відмовляються. Їх звільняють, переводять на городову службу, а на їх місце призначають „по прибору” служилих людей, у першу чергу козаків. За задумом влади, організація на кордоні козачих гарнізонів повинна була також різко скоротити витрати, адже козаки отримували невеликі мастки і служили, відповідно до Боярського приговору про станичну і сторожову службу (від 16 лютого 1571 р.), „з землі без грошей”¹¹.

Як бачимо, це були вже не найманці, а поселенці. З цього приводу 26 березня 1656 р. у Чигирині відбулась цікава розмова між Б.Хмельницьким і керівником московського посольства думним дяком Л.Лопухіним. Зокрема, Лопухін клопотав про заборону приймати на українські землі утікачів-селян, а тих, що вже оселилися, – видати. Хмельницький зауважив, що чимало українців із сім'ями поселяється на російських землях і він їм не забороняє цього. На що посол відповів: „Черкаси - люди служили, вільні, а не кріпосні”.

З другої половини XVII ст. турботу про московські кордони, на своїх напрямках, перебирають на себе українські військово-державні утворення: Українська козацька держава, Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина.

Уклавши Березневі статті, Богдан Хмельницький автоматично перебрав на себе турботи про південний кордон Московського царства, більше того, цей напрямок став ще більш небезпечний. „Готуючись до походу проти Польщі навесні 1655 р., Хмельницький особливо дбав про надійність захисту південних кордонів. А підстави для тривоги були, оскільки Магомет-Гірей не хотів примиритися з протекцією Москви над Україною”, – зустрічаємо у В.Смолія та В.Степанкова.

Форми і методи прикордонної служби у державі Б. Хмельницького та у Гетьманщині були різноманітні. На кордоні стояла сторожа: „Відомо, що в Україні прикордонну лінію охороняли так званими форпостами, що склалися з дерев'яних хат зі стайнями для

.....
драгунських коней і з маяками зі смолених бочок”. Для прикриття небезпечної ділянки кордону залишались полки, чи їх підрозділи. У прикордонних містах вартувала козацька залога. А часто гетьмани проводили і превентивні військові акції у прикордонні. „Так, на початку липня 1655 р. за наказом Б. Хмельницького 34 човни з 2 тис. запорізьких і донських козаків, очолюваних Павлом Чесночихіним і Дергуном, увійшли в Керченську затоку й протягом 10 днів блокували її. В неділю, 15 липня, вони захопили Тамань, 22 липня напали на Керч, на початку серпня оволоділи Судаком. Протягом літа козаки, по суті, були господарями Кримського узбережжя, що на деякий час затримало виступ татар в похід на Україну”¹².

За „Трактатом про вічний мир” Московського царства з Річчю Посполитою від 6 травня 1686 р. під контроль царя переходить Запорожжя. Проте можна згодитись з твердженням, що в цей час Запорожжя по суті лише формально належало Москві¹³. Про це свідчать події, пов’язані, зокрема, з діяльністю Петра Іваненка і Костя Гордієнка.

Однак зовсім інші відносини запорожців з Росією складаються в період Нової Січі. Землі, які вони замешкують, знаходяться перед Українською лінією. Тому вже в 1734 р., коли ще тільки запорожці повертаються в підданство царів, у листуванні з ними наголошується на охороні кордонів з боку Криму. А в 40-х роках Єлизавета Петрівна наказує запорожцям пильнувати також і кордони з Польщею¹⁴.

У козацтва Нової Січі створюється спеціальна прикордонна служба. Запорожці виставляють на кордон застави (бекети), що були, очевидно, постійною охороною кордонів вольностей запорозьких козаків, хоча в різний час їх кількість була неоднаковою. За одним із розкладів 60-х років XVIII ст. загалом в усіх бекетах мали бути: 1 військовий старшина, 6 полковників, 14 полкових старшин, 1510 кінних козаків, 320 піших козаків, 69 службовців, а всього 1899 чоловік з 3168 кінями.

Також вздовж лівого берега Дніпра, від гирла ріки Орелі до гирла ріки Кінські Води, на відстані 10-30 верст, залежно від місцевості, так, щоб з однієї було видно іншу, будуються радуги (форпости). При кожній радугі була стайня і неодмінно 50 чоловік козаків.

Сигналізаційні та спостережні функції виконували фігури і могили¹⁵.

У випадку необхідності запорожці виставляють карантинні (протичумні) застави, проводять розвідку у Криму тощо¹⁶.

Прикордонні команди поділялись на водні і сухопутні, у залежності від того, яку ділянку кордону потрібно охороняти. Причому кордони охоронялись не тільки влітку, в документах також наводяться реєстри команд зимової дислокації¹⁷.

Запорожжя військовими звичаями мужньо захищало імперію, прикордонною вартою пильнувало її, а от „почесні запорожці” М.Кутузов, П.Панін, Г.Потьомкін (вони були прийняті до Запорозького війська), імператриця, котра запевняла: „Між тим і монарша наша милість й увага до сього Нашого підданого війська... продовжені... й поглиблені будуть”¹⁸ у 1775 р. знищили його.

У XVII ст., тікаючи від експлуатації, воєн, Руїни мешканці Правобережжя поселялися на безлюдних великоросійських землях до самого Дону і заснували багато міст та слобод. З них у другій половині століття склалось п'ять Слободських козацьких полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький, Ізюмський.

Московський уряд охоче приймав переселенців, адже з перших днів ті отримували чітку вказівку - боронити кордон від татар. Більше того, українських козаків активно заохочували в заселенні Дикого поля, надаючи пільги.

Ця колонізація була надто важкою і небезпечною, адже тут кочували степовики і проходили так звані сакми - шляхи татар - Муравський чи Царський, Ізюмський, Кальміуський, Бакаєв, Кончаковський та інші¹⁹. Ось для того, щоб перерізати їх, не дати степовикам прорватись до московських міст і сіл, і організовувалась прикордонна варта в цих місцях.

Основним засобом оборони служили міста-фортеці. У XVII-XVIII ст. в Слободській Україні усі полкові і сотенні міста, іноді слободи і навіть деякі панські села були фортецями.

Біля деяких міст були ще і "білягородні" фортеці.

Найбільші фортеці були у Харкові, Охтирці, Сумах та Острогозьку.

У всіх містах Слободської України були вартові, станичники, дозорні, які стояли на варті у фортеці, біля воріт, на валах, в острожках, біля бродів.

З міст південних полків посилались роз'їзди в степ для контролю за татарами. Для них будувались острожки з вежами-калавурнями, які служили притулками. При острогах будували також маяки або піраміди для спостереження та термінового попередження димовими сигналами про небезпеку: „як побачать в степу татар, зараз на маяках підіймається дим уверх, - щоб у полях і на сінокосах усякі люди про татар були освідомлені і тікали б у город”.

Зі станичників призначались зв'язкові, котрі їздили у сусідні міста з інформацією. Так вісті швидко передавались по команді, доповідалося і московському воєводі, який, в разі потреби, давав вказівку до тих чи інших дій.

Всі Слободські полки (крім Сумського) заселялись перед Білгородською захисною лінією, перші укріплення котрої виникли ще в 1587 р., а остаточний перенос центра управління в Білгород і створення тут прикордонного військового округу-разряду відбувся в 1658 р.²⁰

Тому у 1678 р. розпочалось будівництво Нової (Ізюмської, чи Цареборисівської) лінії. Будівництво проводилось за планом (межевими книгами) генерала Косогова. Ця лінія була протяжністю у 200 верст, від Цареборисова угору по річках Сіверському Донцеві і Мжі до Коломака.

Але вже з 80-х років перед Новою лінією з'являються поселення і вона опинилася серед осель. Тоді була збудована в 1731-1735 роках XVIII ст. Українська лінія. Ця лінія була протяжністю до 300 км і проходила понад річками: від Дніпра Оріллю, її притокою Берестовою, потім Берекою до Сіверського Дінця. До кінця 30-х років було збудовано 409 редутів, 16 фортець. Окрім цих ліній, були ще й окремі вали біля міст²¹.

Варта складалася в основному з українського козацтва. Охорона лінії і зв'язок між підрозділами забезпечували роз'їзди, а для спостереження в степ висилались дозори.

Кривавими мозолями обернулось нашим предкам також і спорудження прикордонних укріплень. Хоч російські автори вважають, що українці самі того бажали: „Серйозною силою, що вже з початку XVII ст. поповнювала прикордонне населення Московської держави, стали дніпровські козаки, що приходили в російські землі. До царствування Олексія Михайловича на так званій Слободській Україні виник людський контингент, достатній для формування цілої оборонної системи... При цьому козаки часто самі створювали і фортифікаційні споруди”²².

Але, по-перше, у Голому степу без укріплення не виживеш; а, по друге, – не завжди то була добровільна справа. У доповіді лебединського сотника генералу Косогову від 1681 р. знаходимо: „Надовби під Бишким од озера до болота побудували. Але козаки Сумського полка дуже тепер знищилися у хлібних запасах; іншим навіть нічого їсти. З голодухи виходять з табору і не можна їх затримувати, а приходить мало товариства – і вони, бідні, роздягнені, хворі і їсти і самим нічого і нічим їх годувати й скотину. ...і тепер стояти тут на заставі нам неможливо”²³.

Автори праці „Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.” вказують, що за наказом із Москви на будівництво Української лінії було зігнано понад 56 тис. українських робітників з підводами та іншим спорядженням²⁴. Але є дані, що тільки у 1731 р. на спорудження лінії Гетьманщина прислала 20 тис. чол., слободські полки – 2 тис. козаків та 10 тис. селян.

Надовго запам'ятав український народ цю каторжну та принизливу працю:

„Із города із Глухова

Полки виступали

З заступами на лінію, ...

О царю поганий,...

Що ти зробив з козаками?

Болота засипав

Благородними костями...”, -

через сто років писав Тарас Шевченко у поемі «Сон»²⁵.

На початку XVIII ст. на основі слободських полків Петро I створив ще одну прикордонну структуру для захисту південних рубежів – Українську ландміліцію.

Поразка у війні з Туреччиною (1710-1713 рр.), перекреслила завоювання Росії кінця XVII ст. у Приазов’ї і знову відсунула кордон на північ, встановлюючи його посередині між ріками Оріль і Самара.

Скориставшись прутською поразкою, кримські татари почали повертати та змінювали свої володіння між Доном і Дніпром. Наслідки активного господарювання не забарились – вже у 1713 р. кримський хан з кубанськими татарами і азовськими турками здійснив загарбницький похід, спалив багато сіл, взяв біля 15 тис. ясиру і 90 тис. худоби.

Для того, щоб захистити південні рубежі від нападів кримських татар і їх союзників Петро I створює в 1713 р. Українську ландміліцію - військові поселення, призначені для військово-прикордонної служби.

По указу від 2 лютого 1713 р. „О устройстве в Киевской губернии ландмилиции из пяти полков” було сказано: „...набрати в губерніях в Київській, в Азовській з драгун, з солдат, з стрільців, з козаків, з пушкарів і тих же чинів з відставних від 15 до 30 років, по 3500 чоловік з губернії, всього сім тисяч чоловік”²⁶.

В результаті, за адміністративними назвами, було сформовано Сумський, Ізюмський, Охтирський, Острогозький, Харківський полки ландміліції.

Передусім Українська ландміліція призначалась для охорони кордону та боротьби з набігами татар і повинна була виступати за першої потреби.

На ландміліцію покладались наступні завдання: охорона і оборона кордонів від раптових військових нападів та набігів; боротьба з контрабандистами; спостереження за таємним провозом „біглих людей” і проникненням лазутчиків; боротьба із загрозою занесення епідемій; боротьба з бродяжництвом в прикордонні (адже так могли критись зловмисники та шпигуни).

Передбачалось, що ландміліція буде також брати участь і у військових діях. Наприклад, в Указі від 7 січня 1720 р. говорилось: „...гетьман Скоропадський зі всім малоросійським військом і слободські полки... були до походу, куди указом повелено буде, у всякій готовності...”.

Ландміліційні полки знаходились під рушницею весною та влітку, оскільки татари здійснювали набіги саме в цей час, а на зиму відпускалися додому.

Щовесни ландміліційні формування висувались на лінію кордону і розміщувались у фортецях та форпостах Прикордонних (засічних) ліній.

Значні реформи прикордонної сторожі провів генерал-фельдмаршал П.А.Румянцев, котрий у 1764 році став генерал-губернатором Малоросії. Він значно укріплює південні кордони. Безпосередньо на лінії кордону, у вузлових її точках, він залишає мінімальну частину прикордонних сил. З інших були сформовані три сильних пересувних загони. Вони розташовувались у глибині за центром і флангами Української лінії і були зв'язані летючою поштою з гарнізонами, що займали опорні пункти на кордоні. Коли степовики проникали в проміжки між фортецями і форпостами, вони охоплювались пересувними загонами і знищувались.

Українська ландміліція виконала своє завдання. Протягом XVIII ст. Слобідська Україна зміцніла, збільшилась територія, населення. Російська імперія, закріпивши за собою нові землі, створила можливості для подальшої експансії на південь і у 1774 р. вийшла на Чорноморське та Азовське узбережжя. Туреччина визнала незалежність Кримського ханства. Загроза постійної військової небезпеки зменшується, прикордонні структури стають зайвими і у 1775 р. Українська ландміліція ліквідується.

Отже, українське козацтво впродовж своєї історії постійно виконувало завдання з

охорони кордонів. Ця функція була притаманна різним козацьким станам. Для козацтва, що замешкувало прикордоння, його охорона була викликана природною необхідністю самооборони. Набрані на службу черкеси, реєстровці отримували накази охороняти кордони Литви та Польщі. Для того, щоб отримати маєток, заробити кошти, наймалися козаки в станичну і сторожову службу Московського царства. В Гетьманщині, Запорозжжі, Слобожанщині створювались спеціальні прикордонні структури, які захищали ці українські автономії і слугували передовим форпостом охорони й оборони Російської імперії. Щодо форм і засобів охорони кордону, то вони постійно удосконалювались, створювались спеціальні структури, що робило козацьку прикордонну охорону більш мобільною і боєздатною і давало можливість ефективніше вирішувати завдання зміцнення безпеки країни, захисту й охорони кордону.

Продовжити дослідження доцільно за наступними напрямками: аналіз службово-бойової діяльності прикордонних структур в Україні у XVIII ст., розвиток прикордонних формувань в Україні у кінці XVIII – XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванченко І., Моця Б. Охорона кордонів України в складі Російської імперії // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997. – 292 с.;
2. Кабачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України. – Хмельницький, 2000. – 216 с.;
3. Молотков А., Чепелкин М. На страже границ отечества. Краткий очерк Пограничных войск России // Пограничник. – 1996. – № 6. – С. 50-57;
4. Плеханов А., Плеханов А. Казачьи войска при Петре I (1682-1725) // Пограничник. – 2001. – № 12. – С. 54-61;
5. Карачаров И. Государственная политика в области охраны западной границы России в первой четверти XVIII столетия // Пограничник. – 2002. – № 10. – С. 62-64;
6. Ежуков Е. Петр I и охрана границ Российского государства // Пограничник. – 1999. – № 1. – С. 64-67;
7. Елизавета Петровна и охрана российского порубежья // Пограничник. – 1999. – № 2. – С. 68-71;
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О.Денисюка. – Львів, 1991. – С. 160-161;
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 2. – Львів: Світ, 1990. – С. 8, 39;
10. Боярский В.И. На стороже Руси стоять. – М., 1992. – С. 27-28;
11. Історія української еміграції. (Б.Д.Лановик, Р.Т.Гром'як, М.В.Траф'як та ін.) За ред. Б.Д.Лановика. – К., 1977. – С. 56-57;
12. Боярский В.И. Вказана праця. – С. 43;
13. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., перероб. – К., 1995. – С. 541, 510, 515;
14. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 449;
15. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 34; – Спр. 7. – Арк. 4;
16. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 1. – Львів, 1990. – С. 234-236;
17. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 67; – Спр. 119. – Арк. 84-85;
18. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 18-44;
19. Скальковский А. История новой сечи или последнего коша запорожского. – Одеса. 1885. Ч. 3. – С. 21;
20. Саратов И.Е. Муравский шлях через "Дикое поле" // Памятники Отечества. – 1980. – № 2. – С. 30-35;
21. Молотков А., Чепелкин М. На страже границ отечества. Краткий очерк Пограничных войск России // Пограничник. – 1996. – № 6. – С. 55;
22. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 58-61;
23. Молотков А., Чепелкин М. Вказана праця. – С. 57;
24. Багалій Д.І. Вказана праця. – С. 59;
25. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д.Я.Телегін (відп. Ред.), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін. – К., 1997. – С. 30;
26. Тарас Шевченко. Кобзар. – К., 1976. – С. 202;
27. Плеханов А., Плеханов А. Вказана праця. – С. 58, 61.

С.В. Джолос

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ТА ПРАВОВА СИСТЕМА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Під джерелом права прийнято розуміти зовнішню форму виразу змісту норм права.¹ Різновиди вживаних у певній державі джерел права дозволяють стверджувати про належність її до певної правової системи (так англо-саксонській правовій системі властивим є прецедент, романо-германській системі – нормативно-правовий акт, системі мусульманського права – норми Корану, а системі релігійно-традиційного права – правові звичаї, етичні норми релігії тощо). Світовий досвід свідчить, що, зазвичай, в існуванні кожного суспільства першою застосовуваною правовою системою є система релігійно-традиційного права, котра згодом може трансформуватися в одну з інших вказаних систем. Визначення сутності правової системи Запорізької Січі є важливою засадою з'ясування однієї з основних віх становлення романо-германської системи в Україні. Особливої

.....
актуальності дане дослідження набирає у наш час, коли реформування вітчизняної правової системи ні в якому разі не повинно ігнорувати українську правову традицію, вагомою частиною котрої власне і було право Запорізької Січі.

Сьогодні дослідження української давнини супроводжуються зростанням інтересу до минулого нашої держави як в історичному, так і в правовому відношенні. Проте, більшість сучасних досліджень права на Запорізькій Січі не ставлять за мету розглянути її джерела та систему права. Отже, завданнями даної праці є: з'ясувати джерела права Запорізької Січі; визначити основні джерела права Запорізької Січі; дати характеристику правовій системі Запорізької Січі.

Дослідженню даної проблематики було присвячено праці багатьох дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. Так ще Ж.-Б. Шерер у XVIII ст. у своїй праці “Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців” вважав за необхідне дати огляд законів та права запорізьких козаків.² У XIX ст. дослідженню права на Запорізькій Січі присвятили свої праці Л. Падалка, А. Скальківський, М. Сумцов, Д. Яворницький.³

Серед сучасних дослідників, котрі займаються дослідженням окресленої проблематики, слід відзначити В. Ластовського, котрий звертає увагу на роль канонічного права на Запорізькій Січі⁴; Г.К. Швидько, чие дослідження значною мірою присвячене суддівству на запорізькій вольниці⁵; також дослідження І. Грозовського⁶; Г. Гайдая⁷ та Л. Вербинця⁸. Значний внесок у дослідження права на Запорізькій Січі зробив С. Кульчицький⁹. Однак, правовій системі та джерелам права Запорізької Січі, на наш погляд, приділено недостатньо уваги. Заповнити деякі прогалини у з'ясуванні цих понять і покликана дана розвідка.

Перш за все, необхідно окреслити сутність поняття козацького права. Так І.Б. Усенко вважає, що козацьким правом був увесь комплекс звичаїв, що виникли на Січі¹⁰. П. Музиченко назвав козацьке право “своєрідною народною Конституцією”¹¹. Таким чином, одним з джерел права на Запорізькій Січі було власне козацьке право. Саме ним, очевидно, найбільше регламентувалося звичайне життя запорожців. Однак, козаки часто брали участь у міжнародних протистояннях (зокрема європейських війнах)¹². Таким чином, незаперечним є той факт, що, окрім козацького права, правовідносини на Запорізькій Січі визначалися й іншими правовими нормами, зокрема міжнародними договорами (наприклад, про участь козаків у певному збройному протистоянні) та нормами права “метрополій” (тобто Московії чи Польщі), яким правовідносини Запорізької Січі формально мали відповідати. Прикладом впливу права “метрополій” можна вважати зміни реєстру, що значною мірою впливало на кількість козаків та їхній правовий статус (зокрема верстви випищиків, реєстровців, привілеї останніх і т.п.); акти Москви чи Польщі щодо міжнародних відносин (так, наприклад, польський король Володислав IV видав 1632 р. едикт – “Пакт Конвента”, котрий забороняв відрядження всякого війська з Польщі до іноземних держав, тобто в даному разі заборонялася участь козаків у Тридцятилітній війні)¹³.

Значну роль у житті Запорізької Січі відігравали такі джерела права як рішення козацької ради та рішення, прийняті козаками шляхом прямої демократії (вибори гетьмана, отамана та розгляд інших важливих питань).

Отже, джерела права Запорізької Січі були досить різноманітними, зокрема серед них можна виділити такі основні види: 1) правові звичаї (“давні вольності” і т.п.), що були запозичені від різних народів, представниками яких і утворювався поліетнічний склад Січі (це підтверджують теорії походження козаків – черкаська, чорнокоблучка, татарська та ін.); 2) деякі види соціальних норм, зокрема, норми канонічного права та моральні норми, котрі визначалися своєрідним “кодексом честі” козаків¹⁴; 3) рішення козацької ради; 4) акти волевиявлення козаків шляхом прямої демократії (тобто вибори деяких представників старшини, своєрідний “референдум” в разі розгляду важливих питань і т.д.); 5) міжнародні договори, тобто правочини, котрі визначали взаємини Січі з іншими державами, участь козаків у війнах і т.д.; 6) право “метрополій”, котре мало як безпосередній вплив на Запорізьку Січ (у т.ч. на козацький реєстр), так й опосередкований вплив (своєрідна рецепція

.....
козаками деяких правових норм); 7) нормативно-правові акти, що видавалися гетьманом або військовою адміністрацією, хоча власне на Січі вони не мали широкого застосування, оскільки козаки ставилися насторожено до писаних документів, бо вважали, що вони зможуть обмежити їхні права та вольності.

Цікавою особливістю деяких джерел права була форма їхнього вираження. Найрозповсюдженішою з них, очевидно, була усна. Джерела права, що мали особливо значущий зміст, могли виражатися письмово (міжнародні договори, акти гетьмана). Цікавою формою вираження волі козаків була конклюдентна (тобто, коли зміст виражався конкретними діями, наприклад, підкиданням шапок при виборах старшини або голосуванням у той же спосіб).

Джерела права Запорізької Січі могли вдосконалюватися завдяки рецепції права іноземних держав (так відомим є вплив польського, російського, татарського права). В даному контексті доцільно згадати, що право Запорізької Січі також мало вплив на навколишні території. Особливого значення воно набувало під час народних повстань, коли демократичні засади устрою Запорізької Січі швидко розповсюджувалися на українські землі, підконтрольні Польщі. Таким чином, внаслідок повстань, джерела права Запорізької Січі з локального могли набувати загальнодержавного характеру.

Однак, особливе значення з усіх названих джерел права Запорізької Січі, безперечно, належить релігійно-традиційним нормам¹⁵, котрі самими козаками визнавалися пріоритетними. Значення правового звичаю полягало у тому, що він спирався на давні права, тобто сприяв збереженню власне української правової традиції давнини. Крім того, враховуючи свободолобиву сутність козаків, правовий звичай видавався їм найзручнішим джерелом права, оскільки широкі можливості його тлумачення навряд чи могли створити підстави для обмеження прав козаків. Збереження козаками давніх звичаїв, щоправда, у дещо специфічний спосіб, створило в майбутньому підґрунтя для збереження норм українського права при його кодифікації вже у XVIII столітті¹⁶.

Великий вплив на право Запорізької Січі мали норми канонічного права – вагомого джерела права козацької вольниці. Так, канонічне право було важливим механізмом, котрий дозволяв поєднати норми традиційного права з реаліями життя за допомогою гуманності та відносної гнучкості (відомо, наприклад, що смертна кара не застосовувалася під час посту і т.п.); отже ним і звичаями обґрунтовувалися мораль та законність¹⁷.

Досліджений матеріал дозволяє зробити такі висновки щодо особливостей джерел права Запорізької Січі: 1) правові норми, виражені у джерелах права, ймовірно тлумачилися розширено, оскільки вони були неписаними і не могли передбачити усі правовідносини, що виникали у суспільстві (у підтримку судження про розширене тлумачення можна навести призов козаків керуватися традиціями та “здоровим глуздом”)¹⁸; 2) важливого значення серед джерел права Січі набували різноманітні соціальні (зокрема релігійні) норми, котрі часто могли суттєво вплинути на здійснення правосуддя; 3) джерела права Запорізької Січі постійно могли зазнавати впливу права сусідніх держав або перебувати з ним у взаємодії (міжнародні договори, вплив права “метрополій” - Москви та Польщі); 4) більшість правових норм носили неписаний характер, що пояснюється самою сутністю правового звичаю, що домінував на Запорізькій вольниці; 5) джерела права Січі могли прямо залежити від чисельних збройних конфліктів, оскільки сама сутність Січі може бути визначена як “мілітаризована демократія”. Це пояснюється насамперед тим, що Січ часто знаходилася у ворожому оточенні на кордонах із Кримським ханством, бойові дії були принциповою засадою існування Січі (оскільки значну частину запорожців складали бігли від шляхти селяни, котрі боронили південні кордони України, а одним з основних видів “доходів” була військова здобич); 6) відсутнім був принцип розподілу влад, тобто законодавча влада не відокремлювалася від виконавчої та судової. Це сприяло відсутності на Січі писаного законодавства, оскільки не було спеціальних державних органів, котрі займалися б законотворенням, тобто створенням джерел права. Однак, відсутність розподілу влад є важливою ознакою права феодальної доби, хоча сам принцип розподілу влад з’явився вже у

..... XVIII ст. завдяки французькому мислителю Ш.Л. Монтеск'є¹⁹; 7) чинність джерел права Запорізької Січі за територією та за колом осіб (тобто тих, хто проживав на цій території) могла суттєво змінюватися в залежності від успішності певного визвольного руху чи повстання (так регіон влади козацької держави, наприклад, було суттєво зменшено Білоцерківським миром 1651 року, порівняно із Зборівським миром 1649 року); 8) враховуючи прагнення козаків зберегти давні традиції, можна впевнено говорити про консерватизм, притаманний як правовим нормам на Запоріжжі, так і зовнішній формі їхнього виразу, тобто джерелам права.

З'ясувавши сутність та пріоритетність джерел права Запорізької Січі, слід визначити правову систему козацької вольниці. На нашу думку, правова система Запоріжжя була системою релігійно-традиційного права з деякими ознаками романо-германської правової системи, притаманної всій континентальній Європі.

Наведемо основні ознаки звичаю як основного джерела релігійно-традиційної правової системи²⁰: 1) локальність (так кількість козаків на Січі могла варіюватися від декількох десятків до декількох десятків тисяч осіб, що, однак, не свідчить, що це була переважаюча частина українського народу); 2) персоніфікований характер, тобто чинність не за територією, а за колом осіб (так, наприклад, т.з. “козацьке право” розповсюджувалося лише на козаків); 3) тісний зв'язок з релігійними нормами, обрядами; 4) безперервність та одноманітність дотримання (тобто консерватизм, притаманний Запорізькій Січі); 5) правова сила давнього звичаю, тобто його визнання людською спільнотою або санкціонування державою.

Правовій системі Запоріжжя були притаманні також і деякі ознаки романо-германської правової системи, зокрема: 1) визнання нормативно-правового акту як одного з джерел права; 2) визнання звичаю джерелом права (навіть сьогодні звичай визнається одним із джерел цивільного права); 3) розуміння того, що право повинне міститися лише у законодавчих нормах²¹ (однак, акти військової адміністрації Січі не дублювали зміст звичаїв, а стосувалися лише найважливіших правовідносин та їхньої регламентації).

Отже, ми дійшли висновку, що правова система Запорізької Січі мала релігійно-традиційний характер. Також, широке вживання такого джерела права як нормативно-правовий акт (переважно із середини XVII ст.) дає підстави стверджувати, що мало місце зародження романо-германської правової системи в Україні, котра остаточно витіснила систему релігійно-традиційного права у XVIII – XIX ст., опісля кодифікації українського права. Слід також відзначити, що консерватизм джерел права Запорізької Січі, безперечно, відіграв важливу роль у збереженні національної правової традиції.

Перспективними напрямками подальшої розробки даної проблематики варто вважати визначення ролі судової практики при здійсненні правосуддя на Запорізькій Січі та формуванні джерел права, детальніше дослідження механізму зміни релігійно-традиційної системи права Запорізької Січі на романо-германську правову систему України, визначення ролі військово-правової доктрини Січі, окреслення в історичному аспекті причин та особливостей формування в Україні романо-германської правової системи у XVIII – XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2; 2. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців. – К. 1994. – С. 179-181; 3. Оноприенко Е. Карающая Сечь// Киевские новости.- 1996.-15 листопада. – С. 14; 4. Ластовський В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму. – Черкаси, 2002; 5. Швидько Г. Історія держави і права України. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 59-74; 6. Грозовський І. Козацьке право: сторінки історії// Право України. – 1997. - №6. – С. 76-81; 7. Гайдай Г. Козацький суд// Український світ. – 1996. - №1-3. – С. 20-21; 8. Вербінець Л. Судівство і кари на Запоріжжі 16-17 ст.// Українське козацтво. – 1973. – Ч. 2 (24). – С. 15-19; 9. Кульчицький С. Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 87-110; 10. Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 567; 11. Музиченко П. Історія держави і права України. – К, 2000. – С. 173; 12. Джолос С. Правові засади участі українських козаків у європейських війнах XVII ст./ Матеріали VI Всеукраїнської студентської наукової конференції “Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді”. – Черкаси, 2004. – С. 146; 13. // Український історик. –

1978. - № 1-3 (57-59) - С. 40-51; 14. Кодекс честі запорожців. // Українське слово. - 1993. - 5 березня; 15. Швидько Г. Вказана праця. - С. 81; 16. Юридична енциклопедія. - К., 1999. - Т. 2. - С. 567; 17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т. 1. - С. 261; 18. Швидько Г. Вказана праця. - С. 81; 19. Монтеск'є Ш.Л. Дух законів. - М., 1968. 20. Копейчиков В. Загальна теорія держави і права. - К., 1997. - С. 301; 21. Там само. - С. 258-261.

Н.М.Лопатська

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКО-АДМІНІСТРАТИВНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДЕРМАНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТІРЯ НА ВОЛИНІ В XVI – XVII СТ.

Дерманський монастир знаходився в селі Дермань поміж містами Острогом та Дубно, що у теперішній час – Рівненська область. У 1511 році дана монастирська обитель згадується як один із найстаріших, широко відомих релігійних, освітніх, культурних осередків Волині. Варто зауважити те, що монастирський комплекс у своїй сукупності визначається не лише релігійною та культурною значимістю, але й представляє складний адміністративно-господарський об'єкт, в якому сформована складна структура управління. Тому необхідно розглядати організацію та влаштування Дерманського монастиря і з точки зору господарської складової. Адже зрозуміло, щоб монастир міг задовільно функціонувати, йому необхідні були кошти, господарський реманент, тобто система адміністративних структур, скерована на забезпечення повноцінного існування духовного осередку.

Складність в опрацюванні даної проблеми полягає у тому, що Дерманський Свято-Троїцький монастир є малодосліджуваним об'єктом в історичній науці. Крім того, якщо питання піднімалось, то розглядалось з точки зору її значимості як культурно-просвітницького осередку, а не адміністративно-господарського комплексу та системи управління.

Практичне значення дослідження полягає у використанні аналізу досліджуваних матеріалів Дерманського монастиря для викладання і написання спецкурсів регіональної, краєзнавчої тематики. А вивчення діяльності та функціонування управлінських органів обителі допоможе визначити і проаналізувати новизну даного питання в історичній науці.

Мета полягає у дослідженні основних напрямків управлінської та господарської роботи Дерманського монастиря через призму ідеологічного конфлікту у процесі міжконфесійної боротьби.

Зважаючи на актуальність даної теми, чимало дослідників присвятили даній проблемі свої наукові доробки. Серед таких вчених можна назвати: К.Харламповича¹, О.А.Фотинського², І.І.Огієнка³, Е.Л.Немировського⁴, П.Яременка⁵, Я.Д.Ісаєвича⁶, І.З.Мицька⁷, М.Петрова⁸, М.М.Батюшкова⁹, М.Бойка¹⁰, Н.Плічковського¹¹, В.С.Вуйцика¹², О.М.Годованюк¹³. Частина матеріалів до даної теми вміщена у серійному виданні “Архів Юго-Западной России”. У фонді 2072 Центрального державного історичного архіву м.Києва та фонду 336 Державного обласного архіву (м.Рівне) зосереджено чимало справ, присвячених даній проблематиці.

З метою повноцінного господарського функціонування Дерманського Свято-Троїцького монастиря князі Острозькі надавали управителям великі земельні наділи, до складу яких входили села Дермань, Кунин, Коршів, Мізочок, Глинськ. У 1512 році монастир отримав ще одне село – Білашів.

Управління Дерманським монастирем було виборне. Ігумен обирався, але частіше призначався самим патроном монастиря князем К.-В.Острозьким. Термін перебування на посаді ігумена згідно з статутом передбачався один рік, та в даній духовній обителі це могло тривати і пожиттєво. В цьому простежується відхід від Афонського статуту, що вимагав переобрання ігумена щороку. Дана посада вважалася дуже поважною і за змістом виконання функцій була важка та відповідальна. Головним завданням було виховання на засадах

.....
чернечого життя монастирських братчиків. Відповідно управитель Дерманського монастиря повинен бути взірцем, добросовісним та справедливим у своїх діях, подаючи зразок для послушників та підданих. У такій справі ігумену допомагав намісник. Лист митрополита Йосифа Рутського про призначення настоятелем Дерманського монастиря ченця-василіанина Івана Дубовича у Дермані 1634 року подає інформацію про розпорядок і правила проживання в монастирі, яких має дотримуватися чернеча братія. Інформація цінна тим, що вказується про повноваження настоятеля: перш за все, йому необхідно було пильнувати за духовністю послушників, їх моральністю й чеснотою думок по відношенню до віри; також потрібно було слідкувати за господарським станом Дерманського монастиря.¹⁴ Тобто в листі чітко описані права та обов'язки ігумена: усі мали беззастережно слухатися наказів його, а останній – віддано служити Господу та влаштовувати моральний та господарський порядок в монастирі.

Згідно перепису, який проводився в 1604 році, лише в Дермані та Білашеві налічувалося 276 димів (будинків), або, рахуючи по чотири чоловіки на дим, – 104 кріпаки, залежних від монастиря. А у 1622 році володіння монастиря збільшилось до 436 димів, що налічували близько 1744 чоловіки населення. Документальним свідченням є реєстр дідичних підданих Дерманського монастиря та тих людей, які належали до нього. За 1685 рік зберігся такий реєстр. Номерація включала 32 пункти, але число підданих необхідно збільшити вдвічі, оскільки в одному номері включені були, наприклад, батько та сини: “Pawel Nestyliszyn, Martyn Kurytowicz, z bratem żonatym...”¹⁵ (Павло Хестилізін, Мартин Куритович, з одруженим братом).

У 1627 році селяни, які належали монастиреві, з дворища відбували панщину шість днів на тиждень, з піддворища – три дні. Проте монастирська адміністрація примушувала селян виконувати не лише панщину, а й ряд додаткових робіт. Вони повинні були з'являтися на заорки, зажинки, закоси, обжинки, толоки, відбувати шарварки – лагодити шляхи, греблі, монастирські стіни, мури, власними підводами возити на продаж хліб, який випікався у монастирі. Всі селяни обов'язково повинні були давати на користь Дерманської обителі десяту частину своїх доходів, а у святкові дні – по курці з диму.

Варто зауважити на тому, що монастирське управління, окрім того, що змушувало працювати на обитель своїх підданих, сплачувати різноманітні податки, все ж таки і дбало про їх господарське та фінансове становище. Оскільки селяни Дерманя, які належали монастиреві, мали право брати у кредит хліб, продукти харчування, худобу¹⁶.

Господарське влаштування Дерманського монастиря було чітко сформоване протягом XVI-XVII століть. Перш за все, існували і постійно поповнювались списки підданих. Збереглися списки, які подають перелік кількості хліба (зернових масивів, культур), птиці, худоби в монастирському фільварку. Окрім того, фіксовані податки – подимний та ряд доходів від власних володінь поступово та пропорційно поповнювали і збільшували монастирські доходи. Такі надходження сплачувались як в грошовому вигляді, так і в натуральному.

Хоча існувала система кредитування підданих монастиря, про що свідчать списки, які склались в обителі, також можна було укладати контракти, найчастіше у справах оренди земельних володінь. Але на цьому ґрунті часто виникали спірні та конфліктні ситуації між управителями та селянами Свято-Троїцького монастиря. Це стає зрозумілим із аналізу судових справ Дерманського релігійного осередку. Зокрема, у період з 1544 по 1778 роки чимало судових процесів відбувались з князями Острозькими, Любомирськими через земельні володіння Дерманського храму¹⁷. Крім того, зафіксована чимала кількість судових справ Дерманського монастиря за помістя в монастирському фільварку.

З огляду на велику кількість у XVI-XVII ст. претензій, спірних питань, які виникали між адміністрацією та підлеглими, а також поміщиками прилеглих до території Дерманя, можна виділити окрему ланку управління в даному монастирі – монастирський суд. Більшість справ він вирішував самостійно. Права монастирського суду були необмежені, він мав право накладати на селян великі штрафи, вилучати стягнення на користь монастиря.

.....
Було і найстрашніше, оскільки адміністрація обителі могла засудити і до смертної кари.

Найчастіші непорозуміння, які виникали у період XVI-XVII століття, були через земельні питання. Монастирський суд розглядав справи, пов'язані із земельними володіннями, а саме: незаконне захоплення угідь, невиконання умов контрактів по оформленню оренди, про несплату орендних грошей, а також спірні питання між підданими, поміщиками.

Конфлікти через землі відбувались, як правило, із великими можновладцями. У 1591 році розглядались справа про незаконне захоплення земель у підданих села Кунин паном Урвенським; в період 1544-1778 років – ряд судових справ Дерманського монастиря з князями Любомирськими; починаючи із 1687 року, проходили судові процеси по справі з поміщиками Чацьким, Сангушком за монастирські помістя. Якщо земельні питання про правомірність і законне користування фільварками, садами, маєтками між Дерманським монастирем та поміщиками вирішувались на користь обителі, то інша ситуація складалась із підлеглими.

Перш за все, будь-яка провина селянина каралась грошовим чи матеріальним стягненням. Підданий не міг апелювати у іншу інстанцію по розгляду та вирішенню спірних питань, окрім монастирського суду. Суперечливі питання виникали через неспроможність сплати подимного податку. Якщо на початку XVI століття його можна було сплатити у вигляді натурального податку: птицею, худобою, продуктами харчування, то у період управління Мелетія Смотрицького, з 1627 року, сплата відбувалася в литовських грошах. Ця обставина ускладнювала процес виплати, тим самим створюючи тиск та неправомірність дій по відношенню до селянина. Великі утиски викликали незадоволення та заворушення серед монастирських підлеглих. Адміністрація церковної обителі особливо жорстоко розправлялася з учасниками виступів. Неабиякої гостроти та напруги досягло народне незадоволення у Дермані 1644 року. Дійсно, нелегке становище монастирських селян провокувало останніх до бунту, а спірність конфлікту призводила до придушення останніх та розгляду справи в монастирському суді. Про що й засвідчують сумарні описи справ Дерманського монастиря з різних питань, вміщених у документах обителі за 1542-1802 роки¹⁸. Монастирське управління, звинувачуючи селян у скоєнні злочину на рівні стихійних набігів та пограбувань, бунту, зверталось до поміщика тієї чи іншої монастирської території (земельних територій Кунина, Мізочика, Коршева). Такий випадок зафіксований документально у 1687 році, згідно якого відбувався допит свідків у справі монастиря з ротмістром Черкашем через збитки, нанесені його помістю¹⁹. Тобто з наведених фактів можна стверджувати, що монастирський суд вирішував не лише справи побутових непорозумінь підданих, що було притаманно та характерно переважній кількості монастирів даного періоду, а й справи володінь маєтками; про неправомірність захоплення поміщиками земельних угідь для ведення власного, а не монастирського господарства; про несплату підданими податків. Коло судових позовів та рівень їх вирішення свідчать про те, що у XVI-XVII століттях при Дерманському монастирі суд був чітко сформованою юридичною структурою, яка вирішувала справи не лише звичайного побутового характеру.

Отже, Дерманський Свято-Троїцький монастир у XVI-XVII століттях був представлений не лише як духовна обитель, яка ставала притулком для відданих вірі людей, а й виконував функції збереження та прищеплення православної віри. В сукупності духовний осередок становив і складний господарський та адміністративний комплекс, на який покладались відповідні функції та обов'язки. Таким чином чітко були сформовані свої управлінські та судово-адміністративні органи та посади: економ, управитель, урядники, лісничий, мірничий, возний, монастирські фіскальні та судові представництва.

З огляду на викладений матеріал варто зазначити, що необхідні дослідження в напрямку управлінської та організаційної структури Дерманського Свято-Троїцького монастиря. Та оскільки основні моменти його діяльності припадають на XVI-XVII століття, необхідно пов'язати актуальний на той час процес міжконфесійної боротьби (який був в стінах обителі, між її управителями та настоятелями) із усіма структурними та складовими

ланками духовного осередку, з метою системного підходу у визначенні значення монастиря у с.Дермань в історії не лише Волині, а й українських земель в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Харлампович К. Острожская православная школа // Киевская старина. – 1987. – Т.7. – Май. – С.177-207; Июнь. – С.363-388; 2. Фотинский О. Очерки из быта монастырских крестьян на Волини в XVII-XVIII в. – Житомир, 1910. – С.22-23; 3. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / Упоряд. авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С.Тимошик. – К., 1994. – С.213; 4. Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510 – 1583). – М., 1985. – С.100-102; 5. Яременко П.К. Український письменник-полеміст Христофор Філарет і його “Апокрисис”. – Львів, 1964. – С.10-24; 6. Исаевич Я.Д. Преемники первопечатника. – М., 1981. – С.11-16; 7. Мицько І.З. Острожська слов’яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С.37-45; 8. Петров М. Волинь. – Спб., 1888.; 9. Батюшков Н.Н. Волинь: Исторические судьбы юго-западного края. – Спб., 1888. С. – 62; 10. Бойко М. Бібліографія церковного життя на Волині. – Блумінгтон, 1974. – С.54; 11. Плічковський Н. Нарис історії української православної церкви. – Австралія, 1985-1988. – С.45-51; 12. Вуйчик В.С. Дерманський архітектурний комплекс // Зоря комунізму. – Острогож, 1984. – №148. – С.4; 13. Годованюк О. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство, 1974. – Вип.6. – С.191; 14. Центральний державний історичний архів України.- (Ф. 2072: Дерманський чоловічий монастир). – Оп. 1. – Спр. 103. Арк. 7, зв.8.; 15. Центральний державний історичний архів України.- (Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир).– Оп. 1. – Од. 36. 62. – С.15; 16. Центральний державний історичний архів України.- (Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир). – Оп. 1. – Од. 36. 62. – С.10; 17. Центральний державний історичний архів України. – (Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир). – Оп. 1. – Спр. 31.; 18. Центральний державний історичний архів України.- (Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир). – Оп. 1. – Спр. 67; 19. Центральний державний історичний архів України.- (Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир). – Оп. 1. – Спр. 39.

С.А. Лапишин

ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ В СЕРЕДИНІ 30-Х РР. XVIII СТ.

В історії української держави можна виділити чимало історичних віх, переломних моментів. Одним з них можна без сумніву вважати події, пов’язані зі смертю Д.Апостола та запровадження в Україні Правління гетьманського уряду.

В другій половині XVII – на початку XVIII ст. суспільно-політична ситуація в Україні обумовлювалася такими провідними чинниками: по-перше, перебуванням її земель у складі різних великих державних утворень з досить агресивно налаштованими урядами щодо сусідніх країн і, зокрема, прагненням до швидкого підкорення українців своїй владі; по-друге, довготривалими і виснажливими як щодо матеріальних ресурсів, так і людських втрат війнами та ін.¹.

Існування автономної козацької України в середині 30-х рр. XVIII ст. було для московської політичної системи аномальним явищем. У державі, де влада царя була теоретично необмеженою, не було місця територіальним привілеям, корпоративним правам соціальних груп, магдебурзькому праву або Литовському статуту — тобто усім суттєвими елементами українських прав і вольностей².

Російська централізаторська політика в Україні передбачала: 1) цілком підкорити собі українську правлячу верхівку і простий люд; 2) підпорядкувати своїм інтересам українське врядування, економіку, культуру; 3) максимально скористатися людськими й господарськими ресурсами України. Слід зауважити, що Україна не становила у цьому відношенні винятку, оскільки царський уряд проводив аналогічну політику як в інших сусідніх з імперією землях, так і в самому її центрі³.

Одразу ж після смерті Апостола нова імператриця Анна Іоаннівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала ще одну колегію під назвою «Правління гетьманського уряду».

Вивчення питання взаємин України та Росії є актуальним як виходячи з наукових завдань, так і з огляду на сучасну політичну ситуацію. Саме вивчення відносин цих держав в минулому створює базу для унеможливлення політичних помилок в наші дні.

Особливо актуальним подібне дослідження стало з проголошенням незалежності України, коли з’явилася можливість для вивчення невідомих сторінок в історії нашої

Батьківщини.

Історіографія аналізованої проблеми невелика. На жаль, в історії України немає жодного дослідження, присвяченого політико-адміністративному аспекту діяльності Правління гетьманського уряду в 1734-1750 рр. Серед досліджень, які так чи інакше торкалися цього питання, слід виділити роботи О.Апанович, М.Аркаса, О.Гуржія, Л.Мельника, М. Слабченка, В.Смолія.

Метою нашого дослідження є вивчення об'єктивних та суб'єктивних передумов політичних змін в Україні-Гетьманщині в середині 30-х рр. XVIII ст. на основі даних наукових розвідок, що стосуються визначеної проблематики,

На початку 1734 року стан здоров'я гетьмана Данила Апостола різко погіршився. Записи цього знаходимо в щоденнику Якова Марковича: „13 января 1734 года гетман, господин Апостол, повторно заболел тяжкою прежнею своею болезнью паралитичною, которая отняла ему свободную мову, а уже 15 января, «паки в болезни своей никакой не ощущая отрады, к большему стал приходит бессилию, и приключилась ему другая болезнь, именуемая Lethargus. 17 января 1734 года с полдня в 5-м часу вечера» Апостола не стало. „Богато убранное” тело его было „положено публично” в столовой избе при почетном карауле из четырех российских капралов”⁴.

Помираючи, Д.Апостол мав надію передати владу генеральній старшині до обрання нового гетьмана. Проте, генерал-майор Семен Наришкін, намісник царя при гетьмані, та князь О.Шаховської, якому було доручено упорядкування слобідських полків, стали на заваді автономістським планам Д.Апостола.

Відповідаючи на лист кабінет-міністрів Остермана і Черкаського, в якому ті запитували, що робити у разі смерті Д.Апостола, Шаховської рекомендував, що як під час хвороби гетьмана, так і після його смерті правління військовою канцелярією слід доручити Наришкіну, оскільки, допустивши старшину до правління, у разі не вигідних для Росії дій, важче буде їм протистояти. «У давнину мою тут, - писав Шаховської, - хоча гетьман і один був, проте деякі справи, на мою думку, вирішувалися повільно, а одну людину легше переконати, ніж вісім. Чи не зволить її величність після смерті нинішнього гетьмана визначити одну персону, як тепер генерал Наришкін, якого назвати намісником гетьманства, щоб він всі військові і громадські справи вирішував на підставі малоросійських прав і звичаїв, без повільності і тяганини»⁵.

Думку О.Шаховського врахували і 12 червня С.Наришкіну була відправлена імператорська грамота з наказом невідкладно Генеральну Військову канцелярію прийняти у своє відомство, всі малоросійські справи вирішувати за законом і наглядати, аби нічого в канцелярії не робилося без його відома і наказу, особливо, щоб не посилали універсали та листи в полки.

Вже в день похорону гетьманські клейноди і навіть особисті нагороди Д.Апостола були вилучені царським намісником. Про це Я.Маркович записав: „27 января 1734 г. клейноты и кавалерия взяты в Министерскую канцелярию”⁶.

Майже одразу після смерті Д.Апостола 29 січня в Кабінеті міністрів у Петербурзі відбулася нарада, основним питанням якої було вироблення стратегії дальшої політики щодо України. Замість обрання нового гетьмана царський уряд вирішив відновити діяльність Малоросійської колегії. З метою уникнення невдоволень та заворушень серед українського суспільства це рішення було ухвалено тримати в таємниці, а новий орган управління іменувати „Правлінням гетьманського уряду”.

Офіційно ж листи-патенти її величності імператриці усієї Русі, адресовані козакам, підтверджували всі укладені раніш угоди з гетьманом Б. Хмельницьким, як і право вільно обирати гетьмана. У тих же листах цариця наказала утворити регентську раду, що складалася б з шести осіб, щоб залагоджувати всі справи у Малоросії, чекаючи дня, коли можна буде обрати гетьмана - людину здібну й високообдаровану, гідну посісти таке визначне місце⁷.

Незабаром, 31 січня 1734 р., царський уряд надіслав в Україну Грамоту старшині й українському народу. До неї було додано ще 10 грамот для розсилання у полки, а "для

роздачі в народ" — "друковані листи". В Грамоті цариця запевняла український народ, що нове Правління на чолі з князем О.Шаховським вводиться тимчасово — "до впредь будущего о избрании гетмана соизволения", що козацтво й Гетьманщину царський уряд буде при всіх "правах и привилегиях во всем по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого содержать".

Разом із указами 31 січня була надіслана Інструкція новостворюваному Правлінню в Україні стосовно поточних дій та рішень. В ній визначалося, що Правління на чолі з О.Шаховським має діяти згідно з попередніми інструкціями та "решительными пунктами" гетьману Д.Апостолу 1728 р., всі справи вирішувати "с общего согласия и совета". В судочинстві бути суду й розправі "по прежнему обыкновению": зберігалися сотенні, полкові й Генеральний суди; апеляції відповідно мали розглядатися від нижчих до вищих судів, а хто не задоволений рішенням Генерального суду, той може подати апеляцію до Канцелярії Правління гетьманського уряду та "бить челом" в Сенаті. Отже, вищою апеляційною установою ставала імперська установа — Сенат. Податки, як і раніше, повинні збирати два генеральні підскарбії, один — росіянин, другий — з української старшини (згідно з "решительными пунктами" 1728 р. та інструкцією підскарбійам від 1729 р.). Всі зібрані кошти мали йти "на потребные действительные войсковые расходы", звіт про прибутки і видатки необхідно було подавати в Канцелярію Правління гетьманського уряду, а після його "освидетельствования" в Правлінні відсилати до Сенату, в Канцелярію малоросійських справ. Кошти, що збиралися спеціальними збирачами гетьману "на булаву", з його маєностей, ні на які видатки не можна було використовувати без царського указу (з них 3000 руб. щорічно мали видавати вдові гетьмана).

Заміщення старшинських "урядів" мало здійснюватися згідно з "решительными пунктами" 1728 р. (пункт 3-й: "в генеральную старшину и в полковники выбирая прежде кандидатов человека по два и по три, писать к Е. И. В. и требовать указа..."). Утримання найманих військ (сердюків і компанійців) мусило здійснюватися теж згідно з "решительными пунктами" (пункт 6-й: дозволено мати три полки найманців, по 500 чол. в кожному). Наказувалося "без упущення времени" довести до завершення роботу (почату ще за гетьмана Апостола) по складанню зводу законів Гетьманщини — на основі Литовського статуту, "Саксону" та Магдебурзького права. У всіх справах Правління мало діяти згідно з царськими указами та "решительными пунктами" 1728 р., якщо ж члени Правління "по тамошнему усмотрят... к лучшему и удобнейшему для предосторожности интересу нашего И. В. и для целости и содержания в добром порядке малороссийского народа: о том доносить, с приложением своего мнения"⁸.

Крім того, „Решительные пункты" передбачали діяльність Генерального суду, (колегіального органу, який складався з трьох суддів росіян і з трьох українців). Старшини мали вибиратися вільними голосами, але тільки як кандидати, а після «народного» подання їх мав призначати цар. Російське військо мало залишатися на тих самих умовах, що й раніше. Податки мали йти не до царської казни, а в гетьманську скарбницю, але для контролю встановлювали не одного, а двох підскарбіїв: одного росіянина, а другого - українця. Козацьке право на куплені й вислужені маєності залишалося за царем, митні збори з привізних товарів мали належати до царського скарбу⁹.

Нарешті 1 лютого 1734 р. було видано царський указ про підпорядкування Правління гетьманського уряду Сенату та про створення при ньому особливої Канцелярії малоросійських справ.

„Правління гетьманського уряду" складалося з шести осіб: трьох росіян та трьох українців. Російську сторону представляли князь О.Шаховської, князь І.Барятинський та полковник В.Гур'єв; українську – генеральний обозний Я.Лизогуб, генеральний осавул Ф.Лисенко та генеральний підскарбій Я.Маркович.

Члени правління формально вважалися рівними: засідали за одним столом (царські сановники – з одного боку, старшини – з іншого), однак всім керував О.Шаховської. У своїй діяльності він повинен був керуватися „Решительными пунктами" Д.Апостола, проте

.....
ігнорував їх, отримавши таємні інструкції царського уряду. Вони вимагали від намісника контролювати діяльність Генеральної військової канцелярії (передусім - фінанси), сприяти зближенню росіян та українців шляхом змішаних шлюбів (в першу чергу, козацької старшини та російського дворянства), в той же час всіляко перешкоджати шлюбом та зближенню українців з польською, литовською та українською правобережною шляхтою.

Найповніше всю систему політики російського уряду в Україні-Гетьманщині віддзеркалює "Высочайше утвержденная секретная инструкция", видана О. Шаховському "по управлению Малой Россиею, по которой, будучи в Малой России, поступать надлежит" від 13 вересня 1734 р., наказуючи О.Шаховському "смотреть накрепко, чтоб как в главных делах, так и в прочих никакой противности не было, и народ к тому побуждаем от кого не был и разведывать того накрепко всякими способами", таємна інструкція вимагала "немедленно о том доносить", а в крайньому випадку, "буде для отписывания времени не будет, чинить, что надлежит по своему рассмотрению; и ежели в таком случае явится кто из старшины и из полковников, и их брать под караул, и не допускать того зла до расширения". В питаннях кадрової політики в Гетьманщині інструкція рекомендувала: "Усматривать во всяких обхождениях, кто из старшин и из козаков к Нам и к стороне Нашей доброжелательны, и какого уряда достойны, и в такой случай, когда придет где полковникам и старшине перемена, усматривать вам, чтобы в те чины верные и доброжелательные нам люди произведены были, и таковых, обще с генеральною старшиною, в кандидаты писать в Сенат, в Канцелярию малороссийских дел, в Кабинет Наш, кому из тех кандидатов пристойнее быть, доносить секретно". З метою внести ще більший розкол в українське суспільство, налаштовуючи рядове козацтво і поспільство проти старшин, інструкція наказувала: "Пристойным образом внушать малороссийскому народу, а паче козакам, что Наше И. В. содержим их в милости своей при данных им от Нас милостивых привилегиях, а ежели им от генеральной старшины и от полковников, також от полковой старшины и от сотников будут тягости, как в накладе вина и в прочих питьях, и в съестных припасах, и в сборе денег, в работе, и в привращении козаков в подданство, то б они били челом на них в том, как о сем выданными в 1728 г. указы опубликовано"¹⁰.

Вже в перші місяці свого правління О.Шаховської зіткнувся з фактом існування серед частини старшин прагнення зберегти гетьманство. Як писав С. Соловійов, коли старшинам була оголошена воля цариці щодо нової форми управління в Україні — Правління "из шести персон", то О.Шаховської запропонував їм послати Анні Іоаннівні "благодарственную челобитную". Зрештою чолобитна була написана, генеральні старшини її підписали, але тут генеральний суддя Михайло Забіла став говорити О.Шаховському, чи не можна затримати чолобитну допоки не з'їдуться до Глухова всі полковники. О.Шаховської відмовив, мовляв, досить того, що підписалися генеральні старшини. Але прохання М.Забіли викликало підозру у О.Шаховського, і російський можновладець став таємно вивідувати про причину цього прохання. Нарешті генеральний писар Турківський сказав правду: говорив йому таємно генеральний суддя Борозна, ніби у грамоті цариці нове правління Україною призначене лише до обрання нового гетьмана і тому в "благодарственной челобитной" слід просити про призначення виборів нового гетьмана. Занепокоєний О.Шаховської писав до Петербурга: "Кому они гетманом быть желают, того подлинно я знать не могу, а видно, что они гетмана желают"¹¹.

На жаль, протест козацької старшини не мав позитивних наслідків і вже 22 травня 1734 року розпочалася колегіальна робота „Правління гетьманського уряду”. Першим кроком нового органу став перепис усього населення в Україні: записано у ревізійні списки усіх козаків, селян, підсусідків усякого стану, городян і ремісників для того, щоб легше було обкласти народ платежами та повинностями і знати було, скільки має народ платити у царську казну¹².

Це обумовило збільшення податків та інших повинностей, що викликало невдоволення козацької старшини та вимогу відновлення гетьманства. Царський уряд тримав старшину під загрозою підбурювання проти неї селянства. Кожний прорахунок української

адміністрації, кожна скарга простого люду на старшину використовувалися царським урядом як привід для впровадження адміністративних «покращень». Ці нововведення незмінно супроводжувалися благочестивими деклараціями про те, що в їхній основі лежить монарше піклування про суспільний добробут. Підтвердженням цього є таємна інструкція О.Шаховському про поширення серед населення чуток про те, що весь податковий тягар та наступ на права українців походять від гетьманів, тому без гетьмана буде краще. Це мусило б переконати українців у тому, що скасування Гетьманщини найкраще відповідає їхнім інтересам.

Царський намісник вважав, що російський уряд надто терпимо ставиться до українців, тому запропонував передати владу одному правителю, маючи на увазі себе: "О намерении ее величества быть ли гетману или не быть точно не известен, однако представляю мое мнение ... не соизволит ли ее величество по смерти нынешнего гетмана определить одну персону, которого назвать наместником гетманства, чтоб он все войсковые и челобитческие дела отправлял на прежнем основании их малороссийских прав и обыкновений со всяким прилежанием без медленности и волокиты, дабы весь малороссийский народ мог получать от него всякое удовольствие, чем бы час от часу, а не вдруг, и к прочим обычаям удобнее было их склонять по воле ее величества..." Стосовно поширення на Україну російського законодавства, то О.Шаховської вважав, що ще не час: "...а чтоб ныне вдруг переменить и содержать их не по прежним правам, этого я не считаю полезным, ибо при гетмане бывало так, а теперь иначе"¹³.

Задовольняючи домагання О.Шаховського, царський уряд відходить від проголошеного ним же принципу колегіальності в управлінні Україною, надаючи йому право одноосібно вирішувати найважливіші (таємні) справи. 21 квітня 1735 р. надійшов указ Сенату, в якому, зокрема, зазначалося: "Посылаемых в Сенат из Генеральной войсковой канцелярии о разных делах доношениях, в которых секрету находится не будет, ему, генерал-лейтенанту, мнения свои показывать обще со всеми присутствующими в Генеральной войсковой канцелярии членами, а ежели случатся во оной Канцелярии секретные дела, о которых другим и знать не подлежит, и об оных делах токмо одному ему, генерал-лейтенанту, мнение свое объявлять". 24 квітня надійшов новий указ — про право О.Шаховського одноосібно вирішувати також важливі кадрові питання: "Впредь на упалые места старшин представлять кандидатов, а кто из тех кандидатов к тому достойнее, о том в Кабинет Нам по данной вам инструкции писать секретно, а чтоб старшинам подавать челобитье, показывать, кого из кандидатов производить, того впредь в обычай не вводит..."¹⁴.

Отже, О.Шаховської фактично став одноосібним управителем України-Гетьманщини. Згодом замість О.Шаховського було призначено І.Барятинського. Проте, незалежно від того, хто очолював „Правління гетьманського уряду”, характер колонізаторської політики Російської імперії в Україні не змінювався. Царські намісники діяли жорстоко, грубо, свавільно, нехтуючи інтересами та звичаями українців. За понад десять років правління Гетьманщиною Правління гетьманського уряду завоювало собі лихої слави через примхи чиновників та їхню брутальність¹⁵.

Так, у 1734 р. новий голова Губернаторської ради князь І.Барятинський заарештував Київський магістрат, конфіскувавши його давні хартії прав, щоб із часом міщани забули їхній зміст і не могли порушити питання про свої права, не маючи документів. Того ж року імперський Сенат двічі відмовлявся затвердити посадником Києва українця, поступившись лише після того, як було доведено, що у місті немає жодного росіянина, який міг би претендувати на цю посаду.

За правління Анни Іоаннівни та її могутнього фаворита — німця Ернста Бірона старшину Лівобережної України охопили фаталістичні настрої, її представники уникали громадських справ, зосереджуючись натомість на приватному житті. До цього, зокрема, спричинилося застосування ганебного принципу «слова й діла», за яким найменша критика чи незгода з царським режимом чи то на словах, чи на ділі ставили людину під загрозу

Таємної канцелярії, де її допитували, піддавали тортурам, могли стратити чи засудити заслання. Більше того, за принципом «слова й діла» навіть найближчі друзі або члени сім'ї громадянина були зобов'язані доносити владі про його підозрілі розмови та поведінку. Характеристику діяльності таємної канцелярії подає автор «Історії Русів»: «їх діла і подвиги, на теперішній час, здалися б гарячковими привидами або божевіллям, але тоді це були справи важні, секретні й давали великі доходи. Людей катували й мучили на підставі самих тільки доносів та всяких причіпок розквартированих солдат і для доносу досить було тих слів «о слові й ділі»; вони були для злих і нікчемних людей немов талісманом злоби й помсти»¹⁶. Відтак страх і підозрілість стали на Лівобережжі буденним явищем.

За біронівщини, тобто періоду панування фаворита цариці Анни, селяни й козаки також терпіли поневір'яння. Найбільші їхні лиха були пов'язані з російсько-турецькою війною 1735—1739 рр., в якій Лівобережжя слугувало головним плацдармом імператорського війська. Втрати українців у цій війні сягнули 350 тис. (157 тис. козаків і 205 тис. селян). До того ж у 1737—1738 рр. Україна була змушена утримувати власним коштом від 50 до 75 російських полків. Це обійшлося Гетьманщині в 1,5 млн. карбованців.

Випробування, перед якими поставила українців російсько-турецька війна, були для них подвійно нестерпними, оскільки війні передувала довга низка спустошливих конфліктів. Переважна більшість козацько-польсько-російсько-турецьких військових конфліктів, що тривали мало не століття, точилася саме в Україні. До 1740 р. Україну було зовсім знекровлено. Навіть російські офіцери, які подорожували нею, були вражені картиною занепаду господарства. Так, російський державний діяч, міністр Волинський, проїжджаючи через Україну, писав у Петербург, що доти він навіть не уявляв, як вона спустошена і скільки людей знищено. „До самого в'їзду в Україну не думав я, що вона така пуста, що така скількість місцевого населення пропала, а й тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, потрібних, аби засіяти бодай стільки хліба, щоб прогодувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим. Адже волів, якими тут орють, усіх забрано й заморожено в поході, а що лишилося, те тепер збирають.»¹⁷

Протягом наступних десятиліть українська старшина скаржилася на те, що вона не в змозі відновити господарство країни.

Таким чином, створення Правління гетьманського уряду було наступним після заснування Малоросійської колегії кроком у напрямку обмеження автономії України, проявом політики національного гноблення, яку ще більше посилив царизм у другій чверті XVIII ст.¹⁸. З часом саме ім'я України царський уряд вивів з обігу, замінивши його спочатку Малоросією, а згодом і Південно-Західною Росією. Робилося це з метою викорінення ідей незалежності, автономії українського народу.

При цьому уряд цариці Анни Іоаннівни розумів, що здійснює ризиковані політичні дії в умовах ускладнення зовнішньополітичного становища Росії, зокрема, наближення російсько-турецької війни, але розраховував, що кардинальні зміни в управлінні Гетьманщиною не загрожуватимуть його позиціям у ній завдяки умілому використанню психології наївного монархізму козаків і селян. До того ж, український народ, стомлений безконечними війнами та деморалізований політикою терору царя Петра, був не в змозі активно реагувати на всі ці зміни, а національну еліту — в особі старшини, — не менш деморалізовану, можна було легко повернути на свій бік "царськими милостями" — маєтностями, чинами й привілеями, наданням прав російського дворянства тощо¹⁹.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII: кордон, населення, право. — К., 1996. — С.220; 2. Софроненко К.А. Деятельность Малороссийского приказа Русского государства во второй половине XVII — начале XVIII века / Вестник Московского университета. - № 2. - М., 1957. — С.258; 3. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К., 1998. — С.359; 4. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. - М. 1859. - С.409-410; 5. Ключевский. Курс русской истории. Лекция LXX. — Петроград, 1918. — С.459; 6. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. - М. 1859. - С. 416-417; 7. Жан-Бенуа Шерер. Літопис Малоросії, або Історія

.....
козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С.292-293; 8. Полное собрание законов Российской империи. - Т. IX. - Док. № 6540. - С. 261-262; 9. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави //Розбудова держави. – 1994. - №1. – С.47; 10. Сборник имп. Русского исторического общества . - Т. 108. - Док. № 131. - С. 369-371; 11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Кн. X. — Т. 20. — М., 1963. - С. 583; 12. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994. - С.313; 13. Соловьев С. М. Вказана праця. — Кн. X. — Т. 20. — М., 1963. - С. 580-581; 14. Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду (1733-1735 pp.) //Український історичний журнал. – 2001. - №5. – С.90; 15. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т. 2. - С. 191; 16.Кониський Г. Історія Русів.- М., 1846. - С.296; 17. Смолій В.А., Гуржій О.І., Іванченко Р.П., Мишанич О.В. Важкий шлях. – К., 2002. – С.23; 18. Апанович О. Ще одне джерело з історії України XVIII ст. //Наука і культура. – Український Щорічник. –К., 1989. - Вип. 23. - С.218-219 ; 19. Мельник Л.Г. Вказана праця. – С. 91.

В.М. Шеретюк

УКРАЇНСЬКЕ КОНФЕСІЙНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИКИ РОСІЇ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.

Період правління Петра I із характерною для нього зовнішньополітичною активністю започаткував швидкий процес інтеграції Росії до Європи. Кардинальна переорієнтація Москви кінця XVII ст. з азійського напрямку на європейський вимагала зміни підходів щодо форм і методів дипломатії. І якщо до початку XVIII ст. зовнішня політика Московської держави мала регіональний характер, то дипломатія, започаткована молодим царем Петром I, як зауважує М. Молчанов, "мала уже зовсім іншу сферу політичних інтересів, які охоплюють усю Європу".¹

Прагнення Росії швидко влитися в ряди провідних держав Європи ставило перед її керівництвом комплекс завдань, вирішення яких потребували як досвіду, так і необхідних матеріальних ресурсів. На кінець XVII століття Росія з її природними багатствами, ресурсами могла забезпечити активність на зовнішньополітичному напрямку. Щодо досвіду, то російська дипломатія переймала його у своїх європейських колег, при цьому активно використовуючи свій власний. Про це свідчить активне задіяння російською дипломатією на міжнародній арені конфесійного чинника в контексті дипломатичних, воєнно-стратегічних, економічних та ідеологічних заходів.

Досвід оперування Росією конфесійним питанням у зовнішній політиці тягнеться з періоду боротьби із Великим Князівством Литовським за руські землі (початок XVI ст.). Обмеження прав православної церкви у Литві Москва використовувала як привід до втручання у внутрішні справи західного сусіда. Це ж гасло захисту православ'я було використане у 1653 р. як привід для оголошення Речі Посполитій війни. Підставою для підняття на міжнародному рівні конфесійного питання була IX стаття "Вічного миру" 1686 року, за якою Росія отримувала право контролювати становище православної церкви Правобережної України в Речі Посполитій². Це право підтверджувалось і фактом переходу у 1686 р. під зверхність Московського патріархату Київської митрополії, у тому числі православних єпархій Правобережної України. За таких умов Росія виступала як політичний і релігійний гарант прав і привілеїв православної церкви в Речі Посполитій. Зважаючи на нератифікованість польським сеймом договору 1686 р. та на характерну для католицької Польщі названого періоду релігійну нетерпимість, порушення прав православної церкви в Речі Посполитій набуло масштабного розмаху³. Потік скарг до російської столиці від православного духовенства та мирян Правобережної України був вагомою підставою для московського патріархату і російського уряду для вжиття заходів на захист єдиновірців.

Рівень дослідження конфесійного питання у зовнішній політиці Росії кінця XVII - першої чверті XVIII ст. є недостатнім, фрагментарним. До даного питання побіжно дотикалися дослідники: М.Костомаров у праці „Последние годы Речи Посполитой”, (Т.17. СПб., 1886 р.), М.Бантис-Каменський „Историческое известие о возникшей в Польше унии” (Вильна, 1866 р.), В.Антонович „Очерк состояния православной церкви в юго-западной

России по актам (1650-1798)” (Київ, 1871 р.), І.Чистович „Диссидентский вопрос в Польше в первой половине XVIII ст.” (СПб., 1880 р.), В. Беднов „Православная церковь в Польше и Литве” (Екатеринослав, 1908 р.), Ф.Тітов „Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII вв.” (Київ, 1905 р.), „Западная Русь в борьбе за веру и народность во второй половине XVII в. и в XVIII в.” (Київ, 1905 р.). У своїх дослідженнях історики сфокусували увагу лише на конфесійному питанні, оминаючи фактори впливу на нього політичних та ідеологічних чинників, які досить часто визначали політику церковних органів або ж взагалі обмежувалися поверхневою характеристикою. Крім того, праці М.Бантиш-Каменського, В.Антоновича, І.Чистовича, Ф.Тітова є фактично збірками архівних матеріалів (переважно архіву Святого Синоду та Архіву іноземної колегії), систематизованих хронологічно і тематично. Погляди дослідників щодо значення та мети проведення Росією проправославної політики обмежені проросійським ракурсом, у якому і представлено авторами конфесійне питання. Загалом історики вбачають у клопотаннях Москви за православну церкву в Речі Посполитій неабияке уболівання за долю православ'я і прагнення відстояти її права та вольності.

Щоб помітити невідповідність між пропонованою дослідниками думкою і реаліями, достатньо взяти до уваги як загалом характерну для зовнішньої політики держав пізнього середньовіччя та раннього нового часу тенденцію до тісного поєднання релігійного питання з політичними, так і попередні випадки використання Росією конфесійного чинника у міждержавних відносинах. Тому дослідження даного питання виглядає неповним. Залишається нез'ясованим: а) наскільки українське конфесійне питання було політичним засобом Росії на міжнародній арені даного періоду; б) яку роль воно виконувало чи мало виконати в геополітиці імперії; в) який вплив мала продисидентська політика (дисидентами в Речі Посполитій називали усіх осіб, які не сповідували католицької віри, передусім православних і протестантів – В.Ш.) на становище православної церкви Правобережної України. Для відповіді на перші два питання бачимо доцільним розглянути продисидентську політику у контексті міжнародного становища Росії першої чверті XVIII ст., її зовнішньополітичних інтересів, можливих шляхів їх реалізації та міжконфесійної ситуації на Правобережній Україні.

Підписання “Вічного миру” 1686 р. символізувало завершення періоду російсько-польських воєн другої половини XVII ст., після якого Москва зосереджує зусилля на боротьбі за вихід до Чорного моря. Зміна зовнішньополітичних напрямів вплинула на актуальність “польського питання”, питома вага якого в планах російської іноземної колегії зменшується. При цьому послаблюється і продисидентська політика Москви. Проте конфесійне питання у дипломатичних відносинах Москви і Варшави кінця XVII ст. продовжувало займати хоча другорядне, але постійне місце. З 1686 р. російська дипломатія обмежувалася періодичними поданнями польським міністрам вимог (сформульованих на підставі скарг православних Правобережної України) стосовно порушення IX статті “Вічного миру”. Загалом вимоги зводилися до наступного: повністю припинити переслідування й утиски православних; відновити право вільно сповідувати православну віру. Вимоги Росії базувалися на умовах “Вічного миру”, який не був ратифікований польським сеймом, і тому сприймалися Варшавою як втручання Москви у її внутрішні справи і категорично відкидалися⁴.

При збільшенні питомої ваги “польського питання”, активізації зовнішньополітичної діяльності Петра I виникають умови для зміни позиції царя і щодо конфесійного питання. Очевидно, що у період 1700-1721 рр., насичений воєнно-політичними подіями Північної війни, ускладнений участю у ній обох зацікавлених дисидентським питанням сторін - Росії і Речі Посполитої, виникають умови, які могли вплинути на рівень актуальності конфесійного питання. Зважаючи на глобальність планів царя, так чи інакше конфесійне питання потрапляло в залежність від політико-стратегічних умов.

Перед Московською державою на той час стояли три головні завдання: вихід до Балтійського моря, оволодіння причорноморським узбережжям та вирішення спірних

територіальних питань із Річчю Посполитою. Петро I віддав пріоритет боротьбі за морське узбережжя, відкладаючи давню суперечку за українські землі до більш сприятливих часів та умов. Однак, при цьому він відводив для Польщі роль плацдарму для просування Москви на Захід у пошуках свого місця в тогочасній політичній системі Європи. Тобто "польське питання" розглядалося як етапне, допоміжне на шляху до вирішення питань першочергового значення. Названі фактори визначили московську політику щодо Речі Посполитої першої чверті XVIII ст. – утримувати її в період Північної війни в статусі нейтральної держави, а з 1704 р. – у ролі союзника⁵. Така стратегія спонукала Петра I до встановлення дружніх відносин із Варшавою. За таких умов, зважаючи на характерний для Речі Посполитої релігійний фанатизм, стало очевидним, що активізація українського конфесійного питання може загострити двосторонні відносини, отже суперечить на даному етапі стратегії Москви. З іншого боку, надходження до московських властей скарг із Правобережної України на переслідування православної віри нагадувало про зобов'язання щодо захисту православної церкви в Речі Посполитій, прийняте Московською державою у 1686 р. Наскільки Москва могла дозволити собі активно проводити не вигідну для неї на даному етапі продисидентську політику і наскільки були реальні можливості вирішення конфесійного питання в умовах Північної війни?

На кінець XVII – початку XVIII ст. воєнно-політична ситуація в Центрально-Східній Європі склалася на користь Росії. Це надавало російській дипломатії реальних можливостей впливати на польський двір. Так, зокрема, у 1696 році у відповідальний момент гострої боротьби за польський престол між французьким принцом Людовіком де-Конті, якого підтримував французький король Людовік XIV, та саксонським курфюрстом Фрідріхом Августом, за яким стояли Відень і Москва, Петро I через свого посла в Речі Посполитій вручив представникам польської партії, яка підтримувала французького принца, царську ноту, в якій погрожував не допустити обрання королем Польщі кандидата Франції. Допомігши Фрідріху Августу отримати польську корону, цар сподівався залучити його до своїх союзників у майбутній Північній кампанії⁶. Таким чином, використавши політичні обставини, московська сторона досягла поставленої мети – визначила результат виборів у сусідній державі на свою користь.

Необхідно зазначити, що періоди між смертю польських королів та обранням їх наступників були найбільш зручними для скасування існуючих і прийняття нових законів, у тому числі й щодо церкви. Беручи до уваги задеклароване прагнення російської сторони позитивно впливати на становище православної віри на Правобережній Україні та безрезультативність попередніх дипломатичних спроб у цьому напрямку, логічним було б чекати активності Москви за сприятливих умов, що склалися в Речі Посполитій у період безкоролів'я. До того ж, належність Фрідріха Августа до лютеранської церкви, хоча він і був змушений для отримання польської корони прийняти католицьку віру⁷, та активна участь Москви в обранні його на престол давали підстави сподіватися на поліпшення становища православних.

Польські сейми періоду безкоролів'я відображали спектри внутрішніх проблем держави, у тому числі й міжконфесійних. Конвокаційний (скликався після смерті короля і мав підтримувати законність до виборів наступника. – В.Ш.) і виборний сейми 1697 р. пройшли в атмосфері політичної боротьби між конкуруючими партіями, і конфесійне питання було обійдене. Однак у процесі роботи конвокаційного сейму православних і протестантів було об'єднано і визначено їх становище у державі одним загальним пунктом. До цього ж часу щодо них склалися окремі параграфи. 1699 року на пацифікаційному сеймі (сейм, на якому влада прагнула досягти примирення з опозицією. – В.Ш.) опозиція домоглася від Августа II поступок взамін на визнання його королем. Окремі з цих поступок торкалися політичних прав українського православ'я і мали на меті позбавити захисників православної віри громадянських прав. Зокрема, було скасовано закон, що зберігав за міщанами православної віри ряд політичних прав, зокрема право займати посади в міських магістратах, залишаючи його за уніатами: «...з метою зацікавити дизунітів грецької віри до

.....
єднання з святою вірою відновлюємо конституції 1667 і 1668 рр. про уніатів. Разом з тим оголошуємо, що міське уніатське населення гідне для зайняття посад у міських магістратах»⁸. Ще однією постановою власникам помість надавалося право на власний розсуд призначати і звільняти у своїх церквах священників. Належність власників помість до католицької віри давала можливість досить швидко відбирати у православних церкви. Також було заборонено православним проживати в Кам'янці - одному з найбільших торгових міст Правобережної України: «...люди грецької віри – дизуніти не можуть мешкати у цьому місті». Після цього майже усі православні церкви міста було опечатано, а деякі передано уніатам⁹. Вказані рішення сеймів стали ще одним значним кроком у процесі наступу на православ'я. Москва на відверте порушення Річчю Посполитою умов IX статті "Вічного миру" не відреагувала. Саме у той час Росія готувалася до оголошення війни Швеції. Між польським королем Августом II як курфюрстом саксонським і Петром I того ж року було укладено союзний договір проти Швеції. Крім того, лише у 1699 р. Річ Посполита уклала мир з противником Росії - Туреччиною, завершивши затяжну війну, розпочату 1666 року¹⁰. Це, з одного боку, посилювало загрозу для Росії з півдня. З іншого - стабілізувало внутрішньопольську ситуацію, що могло призвести до ще більшого посилення антиросійської позиції урядових кіл Речі Посполитої. Тому в позитивному для Августа II вирішенні конфлікту на паціфікаційному сеймі 1699 р., а саме втримання ним корони, найбільше зацікавлена була Москва. Тобто, забезпечення союзника проти Швеції змусило російську сторону проігнорувати порушення прав православної церкви.

Російський представник Г. Довгорукий 1710 року на Вальному з'їзді у Варшаві змусив поляків ратифікувати умови «Вічного миру» 1686 р.¹¹ Без сумніву, це був значний успіх московської дипломатії, за яким стояла відмова Речі Посполитої від втрачених Смоленська, Києва, Лівобережної України. Затвердження сеймом непопулярного в державі договору засвідчило значне посилення в ній російського впливу. Як же позначилися ці воєнні та дипломатичні успіхи, що стабілізували становище Московської держави, на позиції її уряду щодо конфесійного питання?

Якщо зважити, що затверджений договір 1686 р. містив і IX статтю (за умовами якої православним гарантувалася свобода віросповідання. – В.Ш.), то можна було б вважати цей політичний успіх і успіхом Москви у справі православних. Для виконання польською стороною умов IX статті необхідно було скасувати всі попередні антиправославні постанови і, головне, повернути православній церкві три відібрані єпархії Правобережної України (Львівську, Луцьку, Перемишльську – В.Ш.). Однак договір був затверджений польським з'їздом з поправкою, що стосувалася саме IX статті. У поправці зазначалося, що польська сторона визнає договір 1686 р. настільки, «наскільки він не торкається і не порушує привілеїв святої римської церкви»¹². Внесення поправки такого змісту давало можливість полякам трактувати IX статтю (необхідність повернення трьох єпархій) фактично як загрозу для католицької і уніатської церков. Тому є очевидним, що сам факт затвердження польською стороною умов "Вічного миру" 1686 р. не міг позитивно вплинути на становище православної церкви в Речі Посполитій.

Наступною демонстрацією рівня результативності продисидентської політики Росії стала чергова антиправославна постанова сейму 1712 р. Так, було видано закон, яким заборонялося канцлерам Речі Посполитої затверджувати державні акти (навіть королівські), які могли позитивно впливати на становище православних. В. Антонович охарактеризував це рішення як позбавлення православних змоги розраховувати на захист закону й залишення їх на волю фанатичної католицької та уніатської шляхти¹³.

За наявності на території Речі Посполитої московських військ, зростання політичного впливу на польський уряд і короля, можна дійти висновку, що Петро I на початку другої декади XVIII ст. мав усі необхідні засоби для радикальніших заходів, спрямованих на захист православної церкви Правобережної України. Та московська політика й надалі базувалася лише на головних зовнішньополітичних факторах - уваги потребувала Швеція, яка ще не була переможена і прагнула втягти у війну проти Московської держави і Туреччину. Що ж

до Речі Посполитої, то програма російського царя передбачала утримання її під контролем. Саме у такій позиції, як стверджує М. Молчанов, проявлялася цілеспрямованість зовнішньополітичної діяльності Петра I, що концентрувала всі зусилля на переможному завершенні Північної війни¹⁴.

Позиція російського двору щодо конфесійного питання залишалася незмінною і під час підписання у 1717 р. трактату, який торкався й питання православних. Цьому передував черговий конфлікт між поляками і королем-саксонцем Августом II. Загострення внутрішніх суперечностей у Варшаві виявилось зручним засобом для недопущення здійснення планів Августа II (отримання саксонським королем спадкового права на корону Речі Посполитої) і для чергового втручання у польські справи. 1717 року на так званому «Німому сеймі» Речі Посполитій було нав'язано трактат, згідно з яким зменшувалася польська армія, обмежувалася влада гетьмана, а саксонська армія виводилася за межі держави. Прийняття таких рішень і присутність російських військ означали цілковите господарювання Росії в Речі Посполитій¹⁵. У підписаному трактаті згадувалося й дисидентське питання. Четвертий артикул містив у собі нові постанови про становище дисидентів Речі Посполитої. «На основі давнього права, особливо щодо Мазовії, - зазначалося в ньому, - нинішнім трактатом затверджується постанова, за якою всі церкви, побудовані всупереч раніше прийнятим законам, повинні бути зруйновані; іновірці не мають права проводити сходи, збори, забороняються церковні співи в громадських місцях; для тих, хто порушить постанову сейму з цього приводу, передбачалися покарання, накладання штрафів, тюремне ув'язнення, вигнання з держави». Враховуючи те, що в Речі Посполитій до дисидентів у законодавчих актах тепер відносили й православних, то такі постанови поляки активно використовували саме проти них. Впровадженням у життя таких законів поляки прагнули ліквідувати в державі православну віру, що слугувала приводом для втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої¹⁶. Таким чином, поряд із нав'язуванням Речі Посполитій законів, які фактично залишали державу без армії, послаблювали владу короля і виконавчих органів, російський уряд не завадив пониженню юридичного статусу православної віри на Правобережній Україні.

Зайнята московським урядом позиція не могла не позначитися на міжконфесійній ситуації на Правобережній Україні. Якщо до кінця XVII ст. православне життя там ще трималося духом Хмельниччини, а на початку XVIII ст. - ідеями С. Палія про возз'єднання з Лівобережною Україною, то надалі воно починає поступово згасати. Усі ці фактори призвели до того, що саме у другій декаді XVIII ст., коли Російська держава, фактично відмовившись від свого задекларованого права контролювати недоторканість прав православної церкви в Речі Посполитій, займалася політичними проектами, відбувся перелом у конфесійному протистоянні на Правобережній Україні на користь римо-католицької та греко-католицької церков, було закладено підґрунтя для наступу на православну віру¹⁷.

Роль і значення українського конфесійного питання в російсько-польських відносинах змінюються після переможного завершення Росією Північної війни. З укладенням 1721 року Ніштадтського миру зі Швецією Річ Посполита втратила для Петра I значення цінного союзника, що відразу змінило політику щодо неї російського уряду. Надалі Петербург намагається ще більше посилити свої позиції в Речі Посполитій і обмежити вплив на неї інших держав. Поряд із цим експлуатувати королівство у власних політичних інтересах намагаються Австрія, Франція і Пруссія, які прагнуть перешкодити посиленню впливу Росії на Річ Посполиту¹⁸.

Як стверджує М. Молчанов, саме після Ніштадтського миру Петро I активно прагне розв'язати конфесійне питання¹⁹. Підписання 1719 р. Віденського трактату між Августом II, Австрією і Англією, спрямованого проти Росії та Пруссії, штовхнуло останніх до зближення й підписання того ж року двостороннього союзу. За його умовами, сторони мали підтримувати існуючу форму правління Речі Посполитої та перешкоджати політичним планам Августа II. Один із пунктів договору торкався православних Речі Посполитої. Як іронічно зауважив польський дослідник В. Грабенський, "...той самий цар Петро, з дозволу

якого відбулося обмеження прав православних, затверджене у Варшавському трактаті, за Берлінським договором зобов'язувався разом із пруським королем гарантувати долю польських протестантів та православних"²⁰. Таким чином, через загострення політичної ситуації навколо "польського питання" проблема становища української православної церкви в Речі Посполитій починає набувати не тільки вагомому аргументу в російських претензіях на Річ Посполиту, а й зручним приводом для втручання в її внутрішні справи.

У 1722 року до Москви прибув білоруський єпископ Сильвестр Четвертинський. На основі зібраних фактів, списків, він показав Петру I реальну картину скрутного становища православної віри в Речі Посполитій. Очевидно, надані факти виявилися доречними в політичній ситуації, що склалася навколо "польського питання". Використовуючи отримані скарги й прохання православних Речі Посполитої, Петро I відправляє в травні 1722 р. грамоту до короля і польського уряду. В ній було названо всі кривди, заподіяні православному населенню Речі Посполитої католиками та уніатами, і вносилися пропозиція вислати від обох сторін комісарів з метою припинення переслідування православної віри і повернення відібраних у неї церков та монастирів. Грамота закінчувалася погрозою імператора: «...если же, паче чаяния, по этому нашему представлению и прошению удовлетворения по силе договора не последует, то Мы будем принуждены сами искать себе удовлетворения»²¹. Водночас у рескрипті князю С. Довгоруку наказувалося: рішуче домагатися виконання польською стороною умов «Вічного миру»; надати королю, сенаторам і міністрам Речі Посполитої докази переслідування православної віри; ще до початку сейму розповсюдити грамоту при польському дворі і суворо вимагати дотримання умов договору. Докладну інструкцію отримав і комісар І. Рудаковський (раніше - перекладач при російському посольстві в Речі Посполитій), призначений до королівства для захисту православних від утисків. Йому наказувалося об'їхати території, де проживали православні, й письмово засвідчити всі порушення й обмеження їхніх прав та свобод. Ці докази мали бути передані об'єднаній комісії, створення якої очікувалось після отримання польським двором імператорської грамоти²². Усі ці заходи були здійснені напередодні важливого для Росії польського сейму 1722 р. Поряд із поставленим на перше місце конфесійним питанням російське керівництво планувало висунути і політичні вимоги, а саме: звільнення від командування польськими військами саксонського фельдмаршала Флемінга і передачі армії під владу польських гетьманів (таким чином вдалося б послабити в Речі Посполитій позиції недружнього Росії саксонського курфюрста і польського короля в одній особі - Августа II, який прагнув зробити польську корону спадковою, передавши її своєму сину); домогтися визнання польською стороною імператорського титулу Петра I; видачі сподвижників І. Мазепи. Крім цих вимог, Петербург сподівався розв'язати на свою користь "курляндське питання" (польська сторона прагнула закріпити Курляндію за Річчю Посполитою, проти чого виступали Росія й Пруссія), і перешкодити підтвердженню сеймом антиросійського австро-польського договору. У випадку невдачі у цих питаннях російської дипломатії посол С. Довгорукий мав створити умови, за яких можна було б зірвати сейм²³. Готовність російської сторони зірвати сейм виявила ті питання, які для Петербурга були пріоритетними, тобто політичні, які стосувалися можливості переходу Речі Посполитої до ворожого Росії австро-саксонського табору. Що ж до конфесійного питання, то хоча вимоги щодо нього виглядали найбільш жорстко і демонстраційно, воно продовжувало йти у фарватері політичних.

Однак, якщо у відносинах з Варшавою конфесійне питання губилося між політичними, то в проектах, які виходили за рамки російсько-польських відносин, воно було подане у зовсім іншому масштабі. Так, російська дипломатія здійснює демарш у Ватикані. Канцлер Г. Головкін оголосив перед папою Інокентієм XIII факти переслідування православних у Речі Посполитій. Посланню завершувалося відвертою погрозою: «Якщо католики Речі Посполитої не припинять переслідування православної віри і насаджатимуть унію, російський імператор заборонить сповідання католицької віри в Росії»²⁴. Цим кроком російський уряд не тільки давав зрозуміти Ватикану, що права, надані в Росії католикам,

можуть бути ліквідовані, як це сталося з православними в католицькій Речі Посполитій. Цей дипломатичний хід міг мати й іншу мету - винести українське конфесійне питання на міжнародний рівень і підтвердити правомірність претензій російської сторони щодо Речі Посполитої. А це для російського керівництва було важливим у тому плані, що якраз у 1720 – 1724 рр. вкотре у боротьбі за Річ Посполиту загострюється конфлікт між Росією і Францією. Так чи інакше, ці дипломатичні заходи користі православному населенню Речі Посполитої не принесли. М. Бантиш-Каменський зазначає, що подання Росії у Ватикані залишилися без відповіді. Отож, невдовзі після вчиненого Росією демаршу спостерігалось посилення утисків православної віри в Правобережній Україні, про що свідчить надходження до польського уряду скарг від православних²⁵.

Таким чином, стає очевидним, що активізація Росією українського православного питання починає залежати від посилення боротьби держав за домінування своїх впливів у Речі Посполитій. Прикриваючись місією захисника православної віри, російський уряд виправдовував своє втручання у внутрішні справи сусідньої держави, вказуючи тим самим державам-суперницям на свою мотивовану зацікавленість і правомірність дій в Речі Посполитій. Знову ж таки за допомогою конфесійного питання Росія могла тиснути на короля та польський уряд як сторону, що не виконує договірних умов, з метою отримання поступок в інших питаннях. Особливо це могло бути ефективним напередодні сеймів. Крім цього, якщо зважити на прагнення Петра I - задіюючи ідеологічну політику, використовуючи політичний тиск, підкупи іноземних послів, тогочасних журналістів, письменників - будь-що зміцнити міжнародний статус Росії, «...зламати стереотип мислення громадськості на Заході щодо імперії»²⁶, то в згаданому вище демарші російської дипломатії у Ватикані можна вбачати не лише клопотання Росії за православний народ. Дана заява - це демонстрація позиції держави, яка швидко набирала сили і в такий спосіб вказувала на свої амбітні плани в європейській політиці з претензією на гідне місце серед передових держав Європи. Ще одним поясненням активності Петра I у вирішенні українського конфесійного питання у відносинах з Річчю Посполитою може бути і його прагнення змусити польський уряд виконувати договірні умови, порушення яких завдавало шкоди політичному престижу молодій державі.

Підтвердженням думки про використання Росією питання православних із політичними та ідеологічними цілями може стати й аналіз релігійної ситуації в самій імперії, яка далеко не відповідала тим нормам, борцем за які російське керівництво виступало на міжнародній арені. У період правління Петра I спостерігається віронетерпимість, яка проявляється у жорстокому переслідуванні розкольників. У 1719 р. з Москви було вислано єзуїтів, а місцеве населення, яке сприйняло поширювані ними релігійні догми, - заарештовано. Зроблено це було, як стверджує С. Рункевич, з політичних міркувань. При такій релігійній ситуації в Російській державі не могла зберегти свої окремішності і українська церква, які явно дисонували в порівнянні з церквою московською. Тому не дивно, що проти української православної церкви здійснювалася нівелізаційна політика²⁷.

Окремо постає питання – чи мала позитивний вплив на становище православної церкви в Правобережній Україні продисидентська політика Петра I? Рішуча активізація Росією у 1722 р. українського конфесійного питання змусила польського короля вдатися до певних кроків з метою припинити регулярні втручання імперії у справи Речі Посполитої. Август II видає ряд декретів про повернення православним деяких церков, відібраних уніатами. Проте це виявилось єдиним, чого Росії вдалося домогтися від короля. Обмеженість королівської влади, присутність у польському законодавстві закону *liberum veto*, за яким будь-яке рішення потребувало одноголосного затвердження сеймом, давало можливість релігійно-фанатичній шляхті зривати невідгідні для неї постанови. Так, із 1710 р. до 1733 р. було доведено до кінця лише чотири сейми. Тому, пославшись на неможливість призначення комісарів для розгляду конфесійного питання без затвердження сеймом, пропозиція Петра I королем була відхилена. На цьому активність Росії у дисидентському питанні припиняється. Надалі проправославна політика знову зводилася до періодичного подання російськими

резидентами при польському дворі вимог припинити утиски православної церкви на Правобережній Україні. У відповідь польська сторона утиски православних заперечувала²⁸.

Кінець XVII – перша чверть XVIII ст. в історії Росії умовно можна розділити на два етапи. Перший охоплює період з кінця XVII ст. до 1721 р., протягом якого велася боротьба за вихід до Чорного і Балтійського морів. Другий етап – 1721–1725 рр., коли Росія, уже в статусі великої морської держави, прагне зайняти гідне місце серед провідних європейських держав та впливати на європейські геополітичні процеси. У перший період увесь потенціал держави був спрямований на перемогу у Північній війні. Другий – Росія в ролі тріумфатора визначала подальші зовнішньополітичні пріоритети. Аналіз і співвідношення продисидентської політики Росії протягом цих двох різних періодів, кожен зі своєю політико-ідеологічною наповненістю і політико-воєнними можливостями, дозволяє зробити наступні висновки. З кінця XVII ст. до 1721 року в умовах активності Російської держави на міжнародній арені її діяльність на користь православної віри у Речі Посполитій була підпорядкована політичним інтересам. Стратегічна необхідність зближення та налагодження дружніх, а пізніше союзних відносин (1704 – 1721 рр.) з Річчю Посполитою у період Північної війни стала першопричиною відмови Росії від проправославної діяльності як претензійного, конфліктного фактора. Хоча посилення впливу Петербурга на польський двір, присутність російських військ на території Речі Посполитої дозволяли здійснити активніші заходи щодо захисту прав православної церкви. Така позиція російського уряду сприяла посиленню антиправославних настроїв в Речі Посполитій та руйнуванню православної церкви на Правобережній Україні. Клопотання за долю православних проводилось у той час, коли в самій Росії урядом проводився послідовний, цілеспрямований процес монополізації церкви. Активізація у 1722 році конфесійного питання як у російсько-польських відносинах, так і на міжнародній арені, була викликана політичною необхідністю створення мотивованого приводу для претензій та втручань у внутрішні справи Речі Посполитої в період боротьби Росії з Францією, Австрією та Пруссією за домінуючий вплив на Польщу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. – М., 1984. – С. 15; 2. Бантыш- Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. – Вильна, 1866. – С. 107; Його ж. Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 4 ч. – М., 1897. – Ч. 3. – С. 157; Беднов В.А. Православная Церковь в Польше и Литве. – Екатеринославль, 1908. – С. 54; Чистович И.А. Диссидентский вопрос в Польше в первой половине XVIII ст. – СПб., 1880. – Т. 2. – С. 107; 3. Центральний державний історичний архів. – Ф. 2227.-Спр. 234.- Арк. 1-2; 4. Титов Ф.И. Русская Православная Церковь в Польско - Литовском государстве в XVII - XVIII вв.: В 2 т. - К., 1905. - Т. 2. – С. 268; Чистович И.А. Очерк истории западно - русской церкви: В 2 ч. - СПб., 1884. – Ч. 2. – С. 47-48; Бантыш- Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. – С. 127, 131-132; 5. Бобылев В.С. Внешняя политика России эпохи Петра I. - М., 1990. – С. 144; Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 - 1714). - М., С.153; 6. Грабенский В. История Польского народа. - СПб., 1910. – С. 221; Шмитт Г. История польского народа: В 3 т. - СПб., 1866. - Т. 3. – С. 122; 7. Шмитт Г. Вказана праця. – Т. 3. – С.122; 8. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. Pijarow w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. - Peterburg, 1860. - Т. 6. – S. 9-10,15,33,35; Антонович В.Б. Очерк состояния православной церкви в юго-западной России по актам (1650-1798). - К., 1871. - С. 13; 9. Volumina legum. – Т. 5. - S. 407-408; Архив Юго-Западной России: В 8 ч. - К., 1871. - Ч. 1. - Т. 4. – С. 123; Беднов В.А. Вказана праця. – С. 366,370-371; Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. - К., 1885. - Т. 1. – С. 272; 10. История Польши: В 3 т. – М., 1956. - Т. 1. – С. 282; 11. Volumina legum. – Т. 6. – S.70-73; Шмитт Г. Вказана праця. - Т. 3. – С. 191; 12. Титов Ф.И. Западная Русь в борьбе за веру и народность во второй половине XVII в. и в XVIII в.: В 2 ч. - К., 1905. - Ч. 1. – С. 126; 13. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.- К., 1885.- Т.1.– С.273; 14. Коялович М.О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. - СПб., 1873. – С. 3; Молчанов Н.Н. Вказана праця. – С. 302; 15. Артамонов В.А. Вказана праця. – С. 154; Смоленский В. История польского народа. - СПб., 1899. – С. 225; Шмитт Г. Вказана праця. - Т. 3. – С. 191; 16. Volumina legum. – Т. 6. – S. 124; Архив Юго-Западной России. - Ч. 1. - Т. 2. – С. 52-53; Чистович И.А. Очерк истории западно - русской церкви: В 2 ч. - СПб., 1884. - Ч. 2. – С. 52; 17. Коялович М.О. Вказана праця. - С. 3-6; 18. Смоленский В. Вказана праця. – С. 226, 233; Бобржинский М. Очерк Истории Польши: В 2 т. - СПб., 1891. - Т. 2. – С. 245; 19. Молчанов Н.Н. Вказана праця. - С. 413; 20. Грабенский В. Вказана праця. - С. 242; 21. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: - М., 1963. – Кн. 9. - Т. 18. – С. 417; Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. – С. 175-

181; 22. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. - С. 175-181; Його ж. Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 4 ч. - М., 1897. - Ч. 3. - С. 222, 223; 23. Соловьев С.М. Вказана праця. - Т. 18. - С. 409, 415, 418; 24. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. - С. 183; 25. Соловьев С.М. Вказана праця. - Т. 18. - С.417; Шеретюк В.М. Православна церква Правобережної України в контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII – XVIII століття.// Дис. канд. істор. наук. - К., 2002. - С. 57; Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. - С. 185-186; 26. Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського). Дис... д-ра. істор. наук: - К., 1999. - С. 160-161; 27. Рункевич С.Г. История русской церкви под управлением Святейшего Синода (1721 - 1725). - СПб., 1900. - Т. 1. - С. 36-37; Іларіон Митрополит. Українська церква. - Вінніпег, 1982. - С. 239, 243; 28. Беднов В.А. Вказана праця. - С. 374; Архив Юго-Западной России. - Ч. 1. - Т. 4. - С. 403.; Чистович И.А. Диссидентский вопрос в Польше в первой половине XVIII ст. - СПб., 1880. - С. 14, 15-19.

А. М. Домаш

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XIX СТ.)

В умовах розбудови Української національної держави набула актуальності проблема суперечностей та конфліктів українського народу з польським. Важливо у зв'язку з цим простежити першопочатки цих суперечностей, які часто-густо впливали на етнополітичну ситуацію у тому чи іншому регіоні.

Питання конфліктів знайшло своє відображення в різних сферах науки, зокрема в соціології, конфліктології, етностатистичній науці. Фахівці-гуманітарії, спираючись на ґрунтовний методологічний інструментарій, досліджують проблему конфлікту в її динаміці та багатоваріантності виявів.

На сьогодні вже створена досить вагома теоретична база для того, щоб з'ясовувати українсько-польські конфлікти у власне науковій площині. Автора статті цікавить історична практика цього явища, в умовах якої мало місце протистояння між польським та українським народами.

В історичній науці існує певний масив теоретичних праць, присвячених витокам та різним аспектам українсько-польського протистояння у XV-XVIII століттях. У них в основному розглядаються проблеми державотворення та націостворення як в межах України, так і щодо конкретного її регіону. Враховуються також суперечності, які мали місце раніше, та по-новому виявляли себе в умовах відсутності державності як в польському, так і в українському народів. Серед вчених, праці яких мають відношення до теми, варто згадати: О. Гуржія, В. Смолія, В. Степанкова. Так, В. Смолій і В. Степанков дають аналіз колоніального режиму Польщі, який намагався звести нанівець традиції державотворення у Правобережній Україні в другій половині XVII-XVIII століть, опосередковано вказуючи на довготривалість конфлікту¹. В іншому своєму дослідженні В. Смолій звертає увагу на не менш важливий аспект – формування української нації та вплив на неї з-поміж інших елементів польського, дії якого на націотворчі потуги українців містили конфліктогенний потенціал².

Суперечності існували в різних сферах: етнополітичній, релігійній, соціальній, культурній. Це також було предметом наукових пошуків вчених, котрі звертали увагу на регіон Правобережної України як на такий, що в силу геополітичних особливостей цікавив і польську, і російську сторони. Вони не рахувалися зі стороною українською, що була з погляду тогочасних інтелектуалів історично неспроможною. Так, І. Кривошея констатує той факт, що такий регіон Правобережної України як Уманщина відігравав провідну роль не лише в розгортанні, але і в поглибленні українсько-польських суперечностей в етнополітичній, релігійній, соціальній сферах у кінці XVIII - першій половині XIX століть³. Особливостям боротьби польського народу за відродження власної державності в 30-50-х роках XIX століття на теренах Правобережжя та ролі українців у польському національно-визвольному русі присвячена праця Л. Іванової⁴.

Обидва фахівці вказують на суперечності, що існували в умовах відсутності

державності як у польського, так і в українського народів. Це до певної міри ставить їх в рівні історичні умови, хоча польський національно-визвольний рух постійно використовував українців для досягнення своїх політичних цілей.

Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII-XIX століть та поміщицькі землеволодіння у правовому полі Російської імперії цього періоду досліджують А. Філінюк, О. Гордуновський. Вони відслідковують не лише тенденції еволюції селянства, але і відстежують вплив російської сторони на перебіг україно-польських суперечностей. Росіяни, як відомо, утверджували тут свою присутність через зміцнення соціальної бази. Це досягалося завдяки проведенню політики протекціонізму щодо власне російського поміщицтва⁵.

Проаналізовані праці доводять наявність суперечностей у сфері суспільних та етнополітичних відносин. Однак, при вивченні цієї проблематики, на думку автора, бракує усталеної теоретичної схеми, використання якої дозволило б більш ґрунтовно дослідити не лише суперечності, але й етнополітичну ситуацію в правобережному регіоні України першої третини XIX століття.

Сучасні українські вчені (С. Мітряєв, О. Кривицька), спираючись на теорію соціальних конфліктів, намагаються “накласти” теорію конфлікту на суто історичне минуле нашого народу, визначивши чинники ризику етнонаціональних конфліктів та вектори етноконфліктного потенціалу України. Вони намагаються з’ясувати умови, за яких конфлікти є реальними, а відтак і визначають етнополітичну ситуацію в певному регіоні⁶.

Підсумовуючи огляд історіографії з пропонованої теми, автор вважає за необхідне констатувати наступне: по-перше, ця наукова проблематика знайшла певне висвітлення у монографіях і періодичних фахових виданнях; по-друге, для більш глибокого і всеохоплюючого дослідження україно-польських суперечностей та етнополітичної ситуації першої третини XIX століття бракує нового теоретичного підґрунтя.

Мета даної публікації полягає в тому, щоб, застосувавши теоретичну модель сучасних вчених, розкрити не лише сутність суперечностей між українським і польським народами, але й показати їхній вплив на етнополітичну ситуацію в першій третині XIX століття. Йдеться про процеси, що відбувалися на території Правобережної України.

Насамперед, відзначимо, що етнополітична ситуація складалася в результаті дії цілого ряду чинників. Вони визначали не лише ризик конфлікту, а й за його наявності викристалізовували напрямки його протікання. Такими чинниками є, по-перше, етнічна строкатість, тобто існування в обмеженому географічному просторі народів з різним менталітетом та культурно-лінгвістичними відмінностями; по-друге, обтяженість історичної спадщини згадками про війни та дискримінації, точніше наявність історичної пам’яті в того чи іншого народу; по-третє, поява у середовищі певної етнічної спільноти політичних лідерів, рухів, що здатні вести боротьбу проти існуючого статусу кво.

Та, перш за все варто, було б виокремити детонуючі події, які і призвели до появи суперечностей, а відтак лягли в основу багатовікового конфлікту.

Історія розвитку будь-якої держави, у тому числі і нашої, несе в собі етноконфліктний потенціал, причини виникнення якого приховуються у глибині минулого. Що стосується першої половини завдання, то варто відзначити, що процеси державотворення, які відбувалися на Правобережній Україні, мали конфліктогенний потенціал. Цей потенціал має тривалу історію свого виникнення, але досить інтенсивно почав себе реалізовувати з того моменту, коли польська влада ініціювала експансію на українські землі в кінці XIV століття. Польське проникнення кардинально відрізнялося від литовського. Коронний уряд з самого початку намагався перетворити регіон на свою провінцію, нав’язати власне право та адміністративну систему, витіснити православ’я шляхом утвердження католицизму. Тотальне окатоличення та полонізація зумовлювали загострення релігійних, соціальних та етнічних стосунків. Проголошення Речі Посполитої 1 липня 1569 року означало подальше посилення соціально-економічного та національно-релігійного гноблення українського люду⁷.

Середина XIV століття ознаменувалася початком розпаду Золотої Орди. У 1449 році від неї відділився кримський улус і утворив нову державу - Кримське ханство. Але новостворена кримсько-татарська держава в 1478 році стає васалом Турецької імперії і під її зверхністю здійснює агресивну політику стосовно українських земель⁸.

Давалося взнаки і посилення ролі Московської держави в її боротьбі з Литвою за право бути центром "збирання земель Русі" протягом 1480-1569 років⁹.

Отже, відбулися значні геополітичні зміни в Східній Європі, і спричинені вони були появою нових державних утворень та їхнім прагненням отримати першість у цьому ж регіоні.

Ряд сучасних вчених, зокрема М. Шепелев, схильні ототожнювати ці зміни з так званою "геополітичною революцією", яка відбулася в XV - XVII століттях і яка також знайшла своє відображення в Східній Європі у вигляді воєнно-політичного протистояння Речі Посполитої, Московської держави та Турецької імперії¹⁰.

У таких умовах українські землі ставали епіцентром цього протистояння. Щоб врятуватися від середньовічного етно- і геноциду, населення змушене було давати "відповідь" на "виклик" часу. Так формувалися передумови для виникнення феномену українського козацтва, який став результатом впливу різних чинників (економічних - прикріплення селян до землі та запровадження обов'язкового відробітку, що спричинило втечі населення на не до кінця освоєні території Середнього Подніпров'я; воєнно-політичних - боротьба з кримсько-турецькою небезпекою в умовах проживання на теренах Середнього Подніпров'я, культурно-релігійних - захист духовних надбань та захист православної ідентичності від польської католізації).

Результатом неймовірних військових, політичних потуг українського народу, складних етносоціальних та культурних процесів у тогочасному суспільстві стало виникнення та існування козацької ранньомодерної нації. Але неспроможність закріпити досягнення визвольної боротьби знову поставило українців на межу фізичного винищення, особливо після укладання Вічного миру 1686 року.

Протягом вищезначеного часу польський чинник мав вирішальний вплив на долю українців. Лише в новий час їхні землі в цілком іншій політичній конфігурації вийшли на історичну арену. Поділи Польщі (1772, 1793, 1795 років) мали катастрофічні наслідки для Речі Посполитої - вона була розділена між Австро-Угорщиною, Російською імперією та Прусією. Разом з нею були поділені і українські землі.

Зникнення польської держави та поширення російських впливів на територію Правобережжя активізувало національно-визвольний рух польського та українського народів, особливо помітно в першій третині XIX століття. Спільним ворогом українців і поляків у таких умовах був російський уряд, але об'єднати визвольні потуги двох народів не завжди вдавалося. Нагадувала про себе переобтяжена згадками про війни і дискримінації історична спадщина (історична пам'ять).

Тепер щодо другої половини питання. Йдеться про наявність чинників конфліктності в конкретній країні (регіоні) в певний період часу. До таких чинників, на думку С. Мітряєва, належать: геополітичне розташування етнічного регіону, економічне підґрунтя етнополітичної ситуації, культурно-історична ідентичність національної групи, рівень політичної активності мешканців в ареалі¹¹.

Спробуємо "накласти" теоретичну модель С. Мітряєва і розкрити особливості відповідності цих чинників історичній реальності в Правобережній Україні в першій третині XIX століття.

Геополітичне розташування етнічного ареалу відіграє одну з провідних ролей в аналізі ризику національних конфліктів. Ризик конфліктності на Правобережжі був історично обумовлений. У 1569 році внаслідок укладання Люблінської унії цей регіон переходить з-під литовської влади під польську зверхність. У другій половині XVI – на початку XVIII століття Правобережжя стало територією запеклих і кривавих польсько-україно-російсько-турецьких воєн.

Значні втрати та припинення існування польської держави в результаті її поділів змусило польських магнатів розпочати колонізацію цього регіону, який у результаті другого поділу Польщі перейшов до Російської імперії. Уряд Росії намагався скасувати основні права і привілеї польських землевласників. Але водночас він змушений був іти на компроміс, визнаючи соціальне і культурне домінування польського дворянства. Адміністративний і військовий контроль російські можновладці залишили за собою. Аж до польського повстання 1830-1831 років ці території перебували під польським політичним і культурним впливом. Польський елемент домінував на території Правобережжя, перебуваючи у виразній меншості (5%) серед місцевого населення. Наплив же росіян на територію Правобережжя став масовим після придушення польського повстання. Він мав сприяти закріпленню сильної російської присутності у цьому стратегічно важливому регіоні¹².

Отже, воєнно-політичне протистояння кінця XVIII століття (поділи Польщі), що його здійснили Австрія, Прусія, Росія, створило нову геополітичну реальність, яка впливала на регіон Правобережної України як на такий, що був стратегічно важливим для Російської імперії та політично і культурно важливим для польського дворянства. Останнє не полишало надій стосовно відродження польської державності.

Таким чином, геополітичне розташування Правобережжя було до певної міри специфічним, оскільки призводило до поширення на його теренах російських, українських, польських політичних, культурних та ідеологічних впливів.

Тепер спробуємо розглянути економічні передумови конфлікту, вдаючись до схеми "центр – периферія".

Відвівши Правобережжю роль колонії і розмістивши в ньому численні війська, росіяни здійснювали апробовану в Лівобережній Україні інкорпораційну політику¹³. Посилювалася експлуатація селян, яка в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи наражалася на протидію пригнічених народних мас, для яких не існувало різниці між російськими поміщиками і польською шляхтою. Нобілітація шляхетського стану Правобережної України до стану російського дворянства мала негативні соціально-матеріальні наслідки для українського простолюдю¹⁴.

Поміщики Правобережної України категорично виступали проти найменших обмежень феодальних привілеїв, і це призводило до антипольських виступів селян, що переросли в антиповстанські рухи 1830-1831 років. Це трапилось саме тоді, коли зазнало поразки польське повстання¹⁵. Польське шляхетство розцінювалося українськими селянами як союзник російських поміщиків.

Наступним чинником ризику ймовірної появи конфлікту була релігійна відмінність. Сутність її зводилася до особливостей релігійного культу та віровчення, здатність до віротерпимості одного етносу стосовно іншого на певній території.

Історія Правобережної України XVIII століття – це історія тривалого, інколи дуже жорстокого протистояння українських православних традицій наростаючій польсько-католицькій експансії. Посилення польського впливу на Правобережжі у XVIII столітті означало створення такого ідеологічно-духовного режиму, який би сприяв більшій колонізації та унізації православної спільноти. В 1717 році на польському сеймі було розглянуто проект знищення православ'я шляхом запровадження обмежень прав його віруючих у галузі освіти та позбавлення доступу останніх до державних посад.

У цей же час польський уряд взяв курс на покращення стосунків між уніатською і католицькою церквами в Україні. Після Замостського собору (1720 року) уніатська церква зазнавала дедалі більшого впливу латинського обряду. Наступ греко-католиків на традиційну православну віру українців призвів до активної протидії, що знайшла свій вияв, зокрема, у повстанні 1768-1769 років. Воно охопило всю Правобережну Україну. Ідеологією повстанців було православ'я¹⁶.

Зрозуміло, що релігійний конфлікт на теренах досліджуваного регіону мав історичні передумови своєї появи.

У першій третині XIX століття під впливом просвітительських ідеалів починають

поширюватися ідеї стосовно рівності віросповідань та терпимості до православних.

Релігійне суперництво в цей час набувало латентного характеру. Воно досягалося шляхом пропагування рівності віросповідання та терпимості поляків до православної віри, до якої належала більшість мешканців Правобережжя. Тертя на релігійному ґрунті поступалося за ступенем активності суперечкам на соціально-побутовому ґрунті з елементами конфронтаційної поведінки, що виливалося в масовий селянський спротив.

Польську шляхту не цікавили думки українського населення щодо вирішення їхньої долі. Взагалі прагнення вітчизняної інтелігенції відродити культуру та літературну мову польська шляхта вважала “непотрібними забаганками”, а питання про політичну самостійність вона розглядала як “дику фантазію” гарячих голів¹⁷.

Саме це і вказувало на реальне існування конфлікту, який в межах даного чинника мав трагічне історичне підґрунтя. Просвітительські ідеали польської інтелігенції, які виношувала польська шляхта, мали вибіркового характер і не стосувалися українського, білоруського та литовського народів. Така ідеологія, базована на подвійних стандартах, мала різне застосування стосовно того чи іншого народу.

Наступним чинником ризику конфлікту варто вважати рівень політичної активності пригніченого етносу на певній території. Він себе виявляє через наявність у пригніченого етносу громадських організацій та різних форм політичного самовираження, що є складовою частиною визвольного руху цього етносу.

У нашому випадку на території Правобережжя у першій третині XIX століття одночасно існували і боролися за різну мету польський і український рухи. Останній був менш організований або точніше такий, який щойно започаткувався і набував форми мовно-культурного відродження, боротьби за ствердження українського народу як окремішнього, самобутнього, історично спроможного.

На цьому ґрунті виникало протистояння між більш сформованим польським рухом та менш організованим українським. Польський народ, незважаючи на припинення державності, мав високий рівень розвитку самосвідомості. Втрата державності не змогла пригальмувати поступального історичного самоствердження, яке виявилось в формуванні модерної нації. Український же народ, попри відносну сформованість етносоціальної свідомості, не міг поки що вийти за межі мовно-культурного відродження. І саме таке “випередження” етнополітичного розвитку польським народом вступало в суперечку з народом українським, який наразі не міг виявити свій цілісний ідеал нації.

Отже, усі вище означені чинники ризику конфлікту ствердно вказують на теоретичну ймовірність виникнення будь-яких конфліктів взагалі та на сам факт наявності суперечностей між польським та українським народами в умовах існування складної історичної спадщини.

Нагадаємо, що стосунки між польським та українським народами здавна характеризувалися наявністю конфліктогенного потенціалу. Детонуючі події, які спровокували подальшу ескалацію конфлікту, слід шукати тоді, коли розпочалося польське проникнення на територію України. Ствердно проконстатуємо і той факт, що конфлікти були різновекторними, точніше такими, що мали широкий спектр свого вияву (територіальні утиски, соціальне та етнорелігійне гноблення тощо). Все це призвело до рішучого спротиву з українського боку в окремі періоди історії. І це розцінювалося поляками як вияв непокори “гарячих голів”, які своїми гаслами, промовами, діями наражалися на конфлікт. І таке протистояння, як ми вже з’ясували, справляло неоднозначний вплив на етнополітичну ситуацію в першій третині XIX століття. Але воно вже не виявлялося у тих крайніх формах, якими позначалися часи Національно-визвольної революції чи Коліївщини. Конфлікт відбувався в умовах появи паростків модерної нації у польського та, з певним запізненням, в українського народів.

Таким чином, етнополітична ситуація в першій третині XIX століття на території Правобережної України визначалася тяжкою історичною спадщиною, яка часто-густо унеможливлювала порозуміння. Польська шляхта, в умовах тимчасової відсутності

державності, намагалася використати українців у боротьбі із спільним ворогом – Російською імперією. Остання послідовно здійснювала політику колонізації територій, що колись належали Речі Посполитій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: Проблеми державотворення. – К., 1993. – С. 56; 2. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1994. – С. 5; 3. Кривошея І., Кривошея В., Близнюк І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінця XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1998 – С. 6-8; 4. Іванова Л. Україна в польському національно-визвольному русі в 30-50-х р.р. XIX ст. – К., 1998 – С. 5; 5. Філінюк А. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України межі XVIII – XIX ст. // Етнічна історія народів Європи.- 2001.- № 10.- С. 51-55; Гордуновський О. Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні у правовому полі Російської імперії (кінця XVIII – початку XIX ст.) // Історія України. – 1999 - № 35 – С. 5; 6. Кривицька О. Вектори етноконфліктного потенціалу України // Нова політика. – 2001 - № 1 – С. 56-59; Мітрянєв С. Міжнародні аспекти консолідації українського суспільства – К., 2001. – С. 10; 7. Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С.108; 9. Панашенко В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1980. - № 9. – С. 59-67; 9. Чабан А. Середнє Подніпров'я. В 2-х кн. – Черкаси, 1999. – Кн. 2 – С. 39-40; 10. Шепелев М. Геополітична революція кінця XV – середини XVII ст.: природа, закономірності та світове значення // Нова політика. – 1997 - № 6 – С. 23-27; 11. Мітрянєв С. І. Вказана праця. – С.10; 12. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 19; 13. Гордуновський О. Вказана праця. – С. 5; 14. Кривошея І., Кривошея В., Близнюк І. Вказана праця. – С. 45; 15. Іванова Л. Г. Вказана праця. – С. 6; 16. Кривошея І., Кривошея В., Близнюк І. Вказана праця. – С. 6-7; 17. Іванова Л. Вказана праця – С. 4-5.

Т.В.Кузнець

ПРАВОСЛАВНИЙ КЛІР УМАНЩИНИ В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Для вивчення загальних історичних процесів, і в тім числі регіональних, велике значення мають статистичні джерела. Найпомітніше місце серед них має демографічна статистика. Саме введення до наукового обігу даних демографічної статистики сприятиме поширенню антропоцентризму історичних досліджень, тобто виправленню тривалого перекосу в бік вивчення політичної і соціально-економічної історії і олюдненню історичної минувшини. Чи не найбільше можливостей для цього мають регіональні дослідження, в яких можлива надмірна деталізація, унаочнення і увиразнення місця суспільних груп станів та окремих категорій населення в перебігу історичного процесу. Одним із таких суспільних станів середини XIX ст. було православне духовенство, що складало духовну еліту тогочасного суспільства. Визначенню його місця та суспільної ваги сприяють і історико-статистичні дослідження.

Дослідження проблем церковної історії стають одним із пріоритетних напрямків регіональних досліджень. Краєзнавчі програми одним із основних розділів називають “церковне краєзнавство і його місце в дослідженні рідного краю”¹. Встановлення чисельності духовенства, з’ясування його вікового складу, освітнього рівня тощо є важливим завданням регіональної історії. Останнім часом активно почали з’являтися дослідження різних аспектів церковної історії. Серед новітньої історіографії привертають увагу роботи Ю.В.Коптюха², В.Г.Меші³, Ю.В.Хитровської⁴, в яких досліджуються проблеми землеволодіння православного кліру, його ставлення до римо-католицької церкви, участь у польському національно-визвольному русі в середині XIX століття. Регіональний аспект церковної історії другої половини XIX ст. розглядав А.А.Непомнящий⁵. Однак ці та інші дослідження підготовлені на загальноісторичних джерелах і не вичерпують всієї глибини проблеми. Недослідженим ще залишається потужний пласт джерельного матеріалу, а регіональний зріз церковної історії Уманщини тільки починає вивчатися.

Метою даної наукової розвідки є аналіз таких даних демографічної статистики як матеріали ревізій, що здійснювалися російським урядом у XVIII- першій половині XIX ст. В Наддніпрянській Україні з 1719 по 1858 рік було проведено десять ревізій населення. Мета їх

була фіскальною або військовою, але матеріали ревізій є цінним джерелом для історичних досліджень. В даній публікації аналізуються матеріали двох останніх ревізій – IX і X, що були здійснені в середині XIX ст. і передували низці реформ 60-х років цього століття. Регіональні межі дослідження охоплюють Уманський повіт Київської губернії, який з 12 повітів був третім за величиною площі і другим за чисельністю мешканців⁶. З усього населення Уманського повіту ми взяли тільки православне духовенство, яке як неподатний стан переписувалось тільки для рахунку, а відтак матеріали ревізій є найбільш правдивими. Новизна даного дослідження полягає в тому, що вперше піддані аналізу матеріали двох ревізій православного кліру Уманщини, введений до наукового обігу цифровий матеріал, який ще не досліджувався.

Перш за все варто викласти загальні зауваги стосовно дев'ятої і десятої ревізій. Ці ревізії мали багато спільного. В маніфестах про IX (11 січня 1850 року)⁷ і X (26 червня 1856 р.)⁸ ревізії відзначалося, що перепису підлягають всі люди податного стану, всякого віку, статі, “племени и закона” (тобто національності і релігії – авт.), не виключаючи і тих, хто має пільги. Все населення Російської імперії було розділене на три великі групи. Першу складало все податне населення, яке вносилося у ревізійські списки для сплати подушного податку і “отбытия иных повинностей”. Другу групу складало населення, яке переписувалося “для одного токмо счета”. Ця група приблизно відповідала неподатним станам, які враховувались регулярно, починаючи з IV ревізії (духовенство, ямщики, робітні люди і т. д.). Третю групу складали стани, “вовсе изъятые от внесения в перепись”, – дворянство, потомственні і “особисті ” почесні громадяни та їх діти, державні службовці, домашні вчителі, військовослужбовці і т. д.

Перевіркою зібраних в ході ревізій відомостей займалися чиновники губернського правління впродовж року після завершення ревізії. По закінченню цього терміну всі справи по ревізії мали припинятися, а не внесені у ревізійські списки виявлялися шляхом добровільної явки. Міністерство фінансів складало загальну зведену відомість про кількість населення по губерніях з показниками приросту чи зменшення населення в порівнянні з попередньою ревізією і пересилало цю відомість у Сенат. Як і раніше, тобто в ході проведення перших восьми ревізій (1718-1834 рр.), Департамент різних податей і зборів Міністерства фінансів щорічно для контролю за збором податків складав “Государственные окладные книги по всему государству”. Тобто в цілому, керівна роль у здійсненні цих ревізій належала Міністерству фінансів, а також Міністерству внутрішніх справ в особі ревізійських комісій, губернських правлінь, губернаторів і т. д. Підведення підсумків ревізій здійснювалося виключно органами Міністерства внутрішніх справ, на відміну від попередніх ревізій, коли контроль за їх ходом і підведення підсумків здійснювали Сенат та Воєнна колегія. В ході цих двох останніх ревізій в Сенат надсилалися лише підсумкові відомості.

IX ревізія продовжувалася близько двох років. Кінцевий термін подання ревізійських списків по Європейській Росії було визначили 1 лютого 1851 року, а збір податків за новою ревізією почався з другої половини 1851 року, а в губерніях Сибірських – з 1 січня 1852 року. Перевірка матеріалів цієї ревізії продовжувалась більше року, до того ж була виявлена значна кількість не внесених у ревізійські списки.

Маніфест про X ревізію був випущений 26 серпня 1856 р., але початком її варто вважати 3 червня 1857 року, коли був опублікований її статут.⁹ Проведення X ревізії через сім років після IX зумовлювали значні зміни чисельності і складу населення в результаті Кримської війни, а відтак непригодністю для податних цілей даних IX ревізії. Однак, припущення про зменшення населення в зв'язку з жертвами війни не справдилися, а навпаки, в ході X ревізії з'ясувалось збільшення чисельності населення. Термін для подачі ревізійських списків був визначений з 3 червня 1857 року до 3 червня 1858 року для центральних губерній і дещо продовжений для сибірських.

В цілому ці дві останні ревізії були проведені успішніше всіх попередніх. Вони охоплювали територію всієї Росії (крім Фінляндії, Польщі і Закавказзя) і все населення держави, за винятком регулярної армії, відображене в загальних зведених відомостях цих

ревізій. Терміни їх проведення, в порівнянні з ревзіями XVIII ст., були значно коротшими, а кількість виявлених непереписаних і тих, що ухилилися від реєстрації, незважаючи на тривалі перевірки, порівняно невелика. Все це уможливило висновок, що останні ревзії дали відомості про населення точніші, ніж попередні. А загалом ревзійський облік населення дає досить чітке уявлення про чисельність мешканців держави в цілому і окремих її регіонів. Ревзійські списки є цінним джерелом для вивчення історії народонаселення. Доповнює його цілий комплекс офіційних документів про організацію ревзійського обліку. В Повному зібранні законів Російської імперії представлено більше тисячі указів і постанов стосовно організації ревзійського обліку населення у XVIII – першій половині XIX ст. Але, звертаючись до даних ревзій, варто пам'ятати, що вони проводились з фіскальною метою і тому стосовно податних станів мають чимало неточностей (прагнучи уникнути оподаткування, населення ухилялось від ревзій, а потім виявлені непереписані піддавались подвійному податку, що зумовлювало переховування частини населення податних станів). Невраховані в ході ревзії виявлялися в ході перевірки і їх чисельність враховувалась наступною ревзією. Але це не стосувалося неподатних станів, бо таке населення не переховувалося від реєстрації, і тому дані ревзій про його чисельність можна сприймати як точні.

Духовенство відносилось до неподатних станів, і в ході IX і X ревзій воно переписувалося тільки для рахунку. Ревзіям підлягали священно- і церковнослужителі, тобто весь парафіяльний клір або причт. Священнослужителями були служителі релігійного культу, що мали сан єпископів, священників, дияконів (крім дияконів, - вони мали право самостійно відправляти богослужіння, обряди, таїнства). Церковнослужителями були нижчі служителі церкви, які не мали духовного сану. Це – псаломники, паламарі, читці, півчі та ін., які, зазвичай, прислужували священнику під час богослужіння та за його дорученням виконували різні роботи в храмі. Штат причетників кожної парафії визначався в залежності від чисельності парафії. Досягши віку чи з інших причин, причетники виводились за штат, але, продовжуючи мешкати в парафії, в ході ревзій переписувались як члени кліру з позначкою – заштатний.

Ревзійські списки православного кліру (священно- і церковнослужителі) IX і X ревзій включали штатних і позаштатних причетників, членів їх сімей – дружин та дітей обох статей. Тобто з кожної парафії (населеного пункту, в якому функціонував православний храм) представлялися детальні списки причетників та членів їх сімей, які разом складали духовний стан. А відтак, ревзійські списки дають можливість з'ясувати чисельність не тільки штатного духовенства, а й всього духовного стану, його віковий склад та співвідношення чоловічого і жіночого населення, що належало до цього суспільного стану.

З Уманського повіту вдалося виявити 98 ревзійських списків православного кліру за IX ревзією і 98 списків X ревзії. Вивчення їх дало можливість здійснити підрахунки чисельності різних категорій представників духовного стану, з'ясувати співвідношення чоловіків та жінок, прослідкувати розподіл за віковими категоріями, встановити кількість священно- і церковнослужителів та членів їх сімей. Унаочнимо ці відомості такою таблицею.

№ з/п	Назви населених пунктів	За IX ревзією							За X ревзією						
		Вік священно-служителів:		Чисельність іншого духовенства:					Вік священно-служителів		Чисельність іншого духовенства:				
		священника	диякона	Церковнослужителів	Членів їх сімей	всього чоловіків	всього жінок	всього духовенства	священника	диякона	Церковнослужителів	членів їх сімей	всього чоловіків	всього жінок	всього духовенства
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Уманський собор	1-й – 39 2-й – 37	42	5	22	17	13	30	1-й – 40 2-й – 29	49	2	20	14	11	25
2	с. Антонівка	75	-	1	6	2	6	8	25	-	1	8	3	7	10
3	с. Багва	32	-	2	6	5	4	9	38	-	2	9	6	6	12
4	с. Безпечна	54	-	1	7	4	5	9	61	-	1	4	4	2	6

Серія: ІСТОРІЯ

5	с. Березівка	40	-	2	9	5	7	12	25	-	2	12	6	9	15
6	с. Ботвинівка	50	-	2	4	5	2	7	29	-	2	13	8	8	16
7	с. Білашки	22	54**	4	12	10	8	18	30	-	5	14	9	11	20
8	містечко Буки	44	-	1	14	8	8	16	24	-	1	8	3	7	10
9	с. Вербовата	47	-	1	8	3	7	10	51	-	1	5	3	4	7
10	с. Верхнячка	25	29	2	11	5	10	15	(?)	-	3	17	11	10	21
11	с. Вороне	63	-	3	9	4	9	13	29	-	2	10	6	7	13
12	с. Вишнопіль	69	38*	2	17	7	14	21	27	46*	3	19	11	13	24
13	с. Глібочок	59	47	1	14	12	5	17	(?)	-	2	12	9	6	15
14	с. Голяківка	43	-	1	4	3	3	6	50	-	2	11	7	7	14
15	с. Гордашівка	68	-	4	12	8	9	17	75	-	3	6	4	6	10
16	с. Городниця	25	-	2	11	5	9	14	32	-	3	12	6	10	16
17	с. Давидівка	34	-	1	9	4	7	11	24	-	1	9	5	6	11
18	с. Довгеньке	42	-	1	13	8	7	15	58	-	2	12	9	6	15
19	с. Дубова	28	-	1	6	4	4	8	34	-	1	8	4	6	10
20	с. Добра	78	43	3	12	6	11	17	37	50	3	17	7	15	22
21	с. Криві Коліна	-	-	2	11	4	9	13	27	-	2	15	10	8	18
22	с. Кривець	26	-	4	11	7	9	16	33	52	3	9	9	5	14
23	с. Крачківка	37	-	2	5	6	2	8	31	-	2	8	5	6	11
24	с. Красний Кут	52	-	1	11	7	6	13	60	-	1	11	7	6	13
25	с. Красноставка	62	-	1	6	3	5	8	70	-	1	7	3	6	9
26	с. Косенівка	23	-	2	22	13	12	25	29	-	3	20	11	13	24
27	с. Коржовий Кут	-	-	1	1	2	-	2	30	-	1	3	3	2	5
28	с. Коржова	42	-	2	13	9	7	16	50	-	3	16	14	6	20
29	с. Кожухівка	55	-	1	6	4	4	8	43	-	1	7	5	4	9
30	с. Колодисте	46	-	2	9	7	5	12	54	-	3	5	4	5	9
31	с. Кобринова Гребля	28	-	3	10	7	7	14	26	-	4	11	8	8	16
32	с. Кислін	29	-	1	7	4	5	9	44	-	1	13	10	5	15
33	містечко Іванька	28	72	2	2	3	3	6	35	80*	1	3	2	4	6
34	с. Зелений Ріг	35	-	1	13	5	10	15	42	-	1	10	4	8	12
35	с. Зеленьків	30	43	7	17	12	14	26	37	51*	5	15	10	12	22
36	с. Заячківка	23	-	1	8	6	4	10	38	-	1	3	2	3	5
37	с. Купенковате	57	-	1	10	9	3	12	27	-	1	11	9	4	13
38	с. Кути	-	-	1	11	6	6	12	28	-	1	9	4	7	11
39	с. Кузьмина	26	-	3	16	7	13	20	33	-	3	18	8	14	22
40	містечко Ладижинка	57	-	3	18	10	12	22	26	-	4	14	9	10	19
41	с. Лашева	46	-	3	13	8	9	17	51	-	3	18	10	12	22
42	с. Лебединка	-	-	1	8	3	6	9	29	-	1	7	3	6	9
43	с. Левківка	48	52	2	16	13	7	20	85	-	1	5	5	2	7
44	с. Легедзина	33	-	3	15	8	11	19	40	-	2	17	9	11	20
45	с. Лещинівка	66	-	2	3	3	3	6	24	-	2	2	3	2	5
46	с. Майданецьке	52	59	2	12	8	8	16	26	-	3	13	6	11	17
47	с. Максимівка	37	-	1	11	4	9	13	28	-	1	11	5	8	13
48	с. Митківка	61	-	1	7	5	4	9	68	-	1	4	4	2	6
49	с. Мошурів	49	-	4	15	9	11	20	58**	68	3	15	10	10	20
50	с. Небелівка	34	44	3	34	15	24	39	46	51*	1	17	10	10	20
51	с. Нерубайка	35	49	3	14	11	8	19	22	-	2	21	13	11	24
52	с. Нова Гребля	26	-	2	10	5	8	13	34	-	1	13	7	8	15
53	с. Обозівка	34	58	2	12	9	7	16	41	-	3	18	11	11	22
54	с. Оксанина	47	42	2	12	9	7	16	54	-	4	15	11	9	20
55	с. Вільшанка	75**	-	2	11	8	6	14	42	-	3	12	7	9	16
56	с. Осітна	26	-	2	10	7	6	13	33	-	2	12	9	6	15
57	с. Орадівка	60	-	1	7	3	6	9	28	-	1	6	3	5	8
58	с. Острівець	60	-	2	1	3	1	4	29	-	1	10	5	7	12
59	с. Охматів	29	-	2	4	4	3	7	36	-	2	10	5	8	13
60	с. Мала Паланочка	49	-	1	11	6	7	13	55	-	2	8	4	7	11
61	с. Перегонівка	-	-	3	7	4	6	10	29	-	2	5	4	4	8
62	с. Побойна	29	-	1	7	4	5	9	46	-	1	7	3	6	9
63	с. Погоріла	26	-	1	3	2	3	5	33	-	1	12	7	7	14
64	с. Підвисоке	38	40	3	18	13	10	23	47	40*	3	20	11	14	25
65	містечко Покотилова	31	-	1	7	2	7	9	57	-	2	6	6	3	9
66	с. Полковнича	52	-	1	4	4	2	6	58	-	1	4	3	3	6

Серія: ІСТОРІЯ

67	с. Полонисте	42	-	1	10	5	7	12	29	-	1	9	6	5	11
68	с. Попівка	42	-	1	12	6	8	14	24	-	1	13	5	10	15
69	с. Посухівка	40	-	1	7	7	2	9	48	-	3	7	5	6	11
70	с. Поташ	36	-	2	11	8	6	14	-	-	2	11	6	7	13
71	с. Притика	42	-	3	10	6	8	14	49	-	2	8	4	7	11
72	с. Роги	28	-	1	6	5	3	8	47	66	2	12	9	7	16
73	с. Рогова	40	59	2	12	8	8	16	33	-	1	8	5	5	10
74	с. Ропотуха	48	-	1	15	9	8	17	55	-	-	14	9	6	15
75	с. Романівка	42	40	2	19	14	9	23	49	47	2	14	10	8	18
76	с. Росоховатець	54	-	1	11	4	9	13	(?)	-	1	8	5	5	10
77	с. Росошки	63	25	3	11	11	5	16	70	-	3	13	11	6	17
78	с. Рубаний Міст	59	-	3	5	5	4	9	27	-	4	9	6	8	14
79	с. Русалівка	67	45*	4	14	8	12	20	-	-	3	16	5	14	19
80	с. Рижавка	52	42*	2	12	4	12	16	60	50	2	14	6	12	18
81	с. Ризіна	36	29*	2	11	6	9	15	43	49*	2	10	5	9	14
82	с. Синиця	43	-	4	6	6	5	11	50	-	3	6	5	5	10
83	с. Сичівка	26	63	3	11	6	10	16	31	37*	3	19	12	12	24
84	містечко Тальне	39	42	2	9	7	6	13	46	49	2	15	7	12	19
85	с. Тальянки	34	40	1	9	3	9	12	44	48*	2	10	5	9	14
86	с. Талалаївка	47	-	2	7	6	4	10	25	-	1	7	5	4	9
87	с. Текуча	41	41	4	22	15	13	28	49	49	4	29	20	15	35
88	с. Томашівка	55**	-	3	8	8	4	12	26	-	3	7	6	5	11
89	с. Ухожа	45	-	2	10	8	5	13	52	-	1	3	2	3	5
90	с. Фурманка	53	-	1	6	5	3	8	34	-	1	8	6	4	10
91	с. Хижна	23	31*	2	14	7	11	18	69	32	2	9	6	7	13
92	с. Христинівка	-	-	4	11	8	7	15	47	-	4	14	9	10	19
93	с. Черповоди	45	-	2	13	5	11	16	50	-	1	14	6	10	16
94	с. Шарин	34	-	1	7	3	6	9	24	-	1	11	5	8	13
95	с. Шельпахівка	37	-	1	12	6	8	14	27	-	1	8	5	5	10
96	с. Шукайвода	34	42	3	13	9	9	18	42	49	2	11	7	8	15
97	с. Юрківка	28	-	1	5	3	4	7	36	-	2	4	4	3	7
98	с. Янківка	63	35*	1	13	8	8	16	25	92	2	11	9	6	15
	Разом:	93	28	198	1027	645	701	1346	97	20	197	1074	662	726	1388

* Диякон на дяківській посаді

** Позаштатний диякон чи священник

Як видно з таблиці, за даними ІХ ревізії в 98 парафіях Уманського повіту служило 93 священники, 28 дияконів, 198 церковнослужителів та 1 027 членів сімей священно- і церковнослужителів складала загальну кількість духовенства – 1 346 осіб. Наступна Х ревізія в тих самих 98 парафіях виявила: 97 священників, 20 дияконів, 197 церковнослужителів, 1 074 члени сімей, всього – 1 388 осіб духовного стану. Загальна чисельність духовенства (1 346 і 1 388 осіб) є досить умовною з двох причин. По-перше, поки-що залишається не з'ясованим чи на час проведення ревізій було лише 98 парафій в повіті, чи тільки з 98 парафій збереглися ревізійні списки духовенства. І по-друге, в повітовому місті Умані діяло духовне училище, викладачі якого теж належали до духовного стану. А в матеріалах дев'ятої і десятої ревізій по Уманському повіту дані про них відсутні. Тому представлені у таблиці здійснені нами підрахунки чисельності духовенства є приблизними, однак оперування наведеними даними заслуговують на довіру, оскільки ревізіями була охоплена переважна більшість духовенства.

Порівнюючи ревізійні списки двох ревізій православного кліру 98 парафій Уманського повіту, варто відзначити збільшення чисельності духовенства. В ході ІХ ревізії було зафіксовано 1 346 осіб, за Х – 1 388 осіб духовного стану. Більш детальний аналіз показує, що в період між двома ревізіями збільшилась кількість священників та членів сімей духовенства. А кількість дияконів зменшилася, як і чисельність церковнослужителів. Стосовно співвідношення чоловіків та жінок серед духовенства, то за даними ІХ ревізії чоловіків було 645, жінок – 701 особа, а за Х ревізією чоловіків стало 662, а жінок – 726 осіб. Тобто, чоловіче населення цього суспільного стану збільшилось на 17 осіб, а жіноче – на 25 осіб. Отже, можна стверджувати, що збільшення чисельності духовенства в повіті між дев'ятою і десятою ревізіями відбулося за рахунок збільшення переважно жіночого населення. Жінок серед духовного стану було більше і за дев'ятою, і за десятою ревізіями.

Серія: ІСТОРІЯ

Помітним було збільшення кількості членів сімей причетників. За IX ревізією їх було 1 027 осіб, а за X – 1 074 особи. Питома вага членів сімей серед загальної чисельності духовенства становила відповідно – 76,3% і 77,3%.

В ході ревізій фіксувався вік усіх осіб духовного стану. Ці дані становлять інтерес як для історико-статистичних досліджень, так і для генеалогічних розвідок. Та рамки статті утруднюють порівняння вікового складу всіх категорій духовенства повіту. Тому обмежимося порівнянням вікового складу за даними двох ревізій лише священнослужителів – священників та дияконів. Ось як виглядає розподіл священників Уманського повіту за віковими категоріями:

Вікові категорії	IX ревізія		X ревізія	
	Чисельність	у %	Чисельність	у %
20-30 років	22	23,6	31	32,9
31-40 років	22	23,6	21	22,3
41-50 років	22	23,6	22	23,4
51-60 років	15	16,1	11	11,7
60 і більше років	12	12,9	9	9,5

З ревізьких списків X ревізії вік трьох священників (с. Верхнячки, с. Глібочка і с. Росоховатця) з'ясувати не вдалося, бо з часом на архівних документах чорнило вицвіло і вдалося прочитати лише прізвища та імена служителів цих парафій. Та навіть за відсутності даних про вік трьох священників, очевидною є тенденція омолодження священницького корпусу повіту. X ревізія показала збільшення кількості служителів культу 20-30-річного віку, та зменшення чисельності 50-60-річних і ще старших священників. Підтверджує це і відсоткове вираження співвідношення різних вікових груп.

Дияконів за IX ревізією було 28, а за X – 20 осіб. З 28 служителів, що мали сан диякона, служили дяками 6, а з 20 – 8 осіб виконували обов'язки дяків. Розподіл за віковими категоріями виглядав так:

Вікові категорії	IX ревізія		X ревізія	
	Чисельність	%	Чисельність	%
20-30 років	3	10,7	-	-
31-40 років	6	21,4	3	15,0
41-50 років	12	42,8	10	50,0
51-60 років	5	17,8	3	15,0
60 і більше років	2	7,4	4	20,0

За X ревізією, як і за попередньою, найбільше дияконів було 40-50-річного віку. При зменшенні загальної чисельності священнослужителів цієї категорії, помітним стало їх “старіння”, тобто збільшення питомої ваги старших за віком.

Подібний аналіз можна зробити і стосовно інших категорій духовного стану (дяків, паламарів, просфорець, членів сімей духовенства тощо), але це не входить до нашого завдання, наведені розрахунки слугують лише підтвердженням тому, що матеріали ревізій є досить інформативним джерелом дослідження етнодемографічних процесів. Ревізькі списки неподатних суспільних станів, які переписувалися виключно задля рахунку населення, можна вважати більш об'єктивними, ніж ревізії податного населення. Матеріали IX і X ревізій духовенства Уманського повіту дали можливість з'ясувати чисельність населення духовного стану, розподіл його за функціональними обов'язками, за віковими категоріями, співвідношенням чоловіків і жінок по кожному з 98 населених пунктів та по повіту в цілому. Введені до наукового обігу матеріали дев'ятої і десятої ревізій, а також здійснені автором підрахунки розширюють джерельну базу регіональної історії і можуть прислужитися для

.....
подальших регіональних та генеалогічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тронько П.Т. Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури // Регіональна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 5-6; 2. Коптюх Ю.В. Реформування землеволодіння православної церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2003. – № 4. – С. 95-101; 3. Меша В.Г. Православний клір України в його ставленні до римо-католицької церкви (друга половина XIX ст.) // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2003. – № 15. – С. 113-121; 4. Хитровська Ю.В. Участь церкви в польському національно-визвольному русі на Правобережній Україні в середині XIX ст. // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2003. – № 14. – С. 237-251; 5. Непомнящий А.А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 123-134; 6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А.Тройницкого. – Т. XVI. Киевская губерния. – К., 1905. – С. III; 7. ПСЗ. – Т. XXV. – № 23817. – С. 13-14; 8. АСЗ. – Т. XXXI. – № 30877. – С. 788-789; 9. ПСЗ. – Т. XXVII. – № 31918. – С. 435-470.

Н.В. Рудницька

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ І ВИЩОЇ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ НА ВОЛИНІ У XIX СТ.

В 90-х роках XX ст. незалежна Україна стала на шлях демократичних перетворень, що активізувало вивчення маловідомих сторінок її історії. Потреба наукової розробки даної проблеми викликана відсутністю спеціальних досліджень в історіографії з історії єврейського народу, велика кількість представників якого мешкала в зазначений період на Волині.

У XIX ст. – на початку XX ст. питання розвитку освіти євреїв досліджували відомі єврейські просвітителі М. Моргуліс, І. Оршанський, С. Дубнов, Демидов Сан-Донато. Широкий спектр історії демографічних, економічних і культурно-освітніх аспектів життя євреїв на Волині подають українські автори статей і повідомлень останнього десятиліття О. Іващенко, Ю. Поліщук, І. Погребінська, А. Подольський, І. Самарцев, Я. Дашкевич. З'явилися дослідження М. Щербака, Н. Щербак, М. Бармака, Р. Гольдштейна, Я. Хонігемана, О. Наймана, в яких висвітлені соціально-економічні, політичні, правові та культурно-освітні надбання. Проте наявні наукові праці не дають цілісного уявлення про проблеми освітніх процесів в середовищі євреїв Волині, оскільки автори їх не ставили такої мети.

Розвиток освіти євреїв у XIX ст. на землях багатонаціональної Волині відбувався у надзвичайно складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Впроваджуючи реформи, царизм не брав до уваги, що євреї мали своє самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самобутній уклад життя. Але всупереч шовіністичній політиці Російської імперії, єврейська спільнота швидко розвивалася. Згідно зі статистичними даними, протягом 1797-1897 рр. чисельність єврейського населення Волинської губернії зросла більш як у 27 разів і за переписом 1897 р. становила 13,2 % всього населення, в містах – 50,5%. Це підготувало міцний фундамент для відродження та утвердження нації на території України. Її самобутня історія, глибоко гуманістична ідеологія, власна філософія буття, оригінальна система освіти і виховання допомогли вистояти народу в боротьбі з антиєврейськими настроями чиновників Російської імперії. Дискримінаційна політика уряду Росії щодо національних меншин, зокрема євреїв, не досягла бажаної мети. Незважаючи на важкі умови, в яких проживала єврейська спільнота Волині, її освітній рівень невинно зростав. Поєднавши традиційні форми навчання з прогресивними ідеями Гаскалі, вплившись в багатонаціональну спільноту Волині і взаємозбагатившись у її культурному середовищі, євреї стали одним з найбільш освічених прошарків населення (32,6%).

У 40-х роках XIX ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Її мета – змінити релігійно-суспільний побут єврейського населення, ліквідувати

відчуженість та релігійний “фанатизм”, сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави, підпорядкувати їх імперському загальному управлінню. 17 жовтня 1844 р. Микола I підписав указ про створення рабинських училищ в імперії для підготовки вчителів єврейського закону й рабинів. Одночасно Міністерство освіти розробило і затвердило “Положення про рабинські училища”, які за кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювались до гімназій. Урядом було вирішено відкрити рабинські училища у Житомирі та Вільно.

Євреї Волині та всього Південно-Західного краю неоднозначно поставилися до відкриття рабинського училища у Житомирі. Кореспондент єврейської газети “День” писав: “Навряд чи буде перебільшенням, якщо скажемо, що заснування цих училищ становить епоху в історії російських євреїв, і що з їх долею тісно пов’язані доля цілих поколінь євреїв у нашій Вітчизні”¹. Можна було зустріти і різко негативну критику. І.Горовиць зауважував: “... Занепаду рабинського знання слід було протидіяти. З цією метою і засновані були у нас рабинські училища. Але не можна не помітити, що вони ... за внутрішнім упорядкуванням, особливо стосовно викладання єврейських предметів, надто поверхневі для досягнення бажаної мети... В цих училищах викладаються тільки мізерні, без зв’язку між собою, уривки з Талмуда. Про єврейську теологію, герменевтику, гомілетуку, про філософську й історико-критичну літературу євреїв немає і згадки”². З тривогою про проблеми, які виникли у новостворених училищах, писав М. Новоселицький: “В основу наших рабинських шкіл лягли два елементи – загальнолюдський та соціально-єврейський; завдання училища – з’єднати воедино ці два окремих до цього часу у російських євреїв елементи. Так щоб один із них не переважав над іншим і не перетягував в один бік: завдання важке і навряд чи скоро буде виконане”³. Християни-противники рабинських училищ вважали, що такі навчальні заклади є розсадниками талмудичного правовір’я і пронизані духом єврейської винятковості. Згідно “Положення про рабинське училище”, до навчального закладу приймалися єврейські хлопчики всіх станів, які мали необхідний рівень знань із загальноосвітніх і єврейських предметів. Прийом до Житомирського рабинського училища здійснювався з 8 по 31 серпня на конкурсній основі. Охочі навчатися у ньому здавали іспити зі знань єврейських предметів, російської та німецької мов, арифметики, історії, географії. Найбільш підготовлені абітурієнти зараховувалися не в перший клас, а відразу в другий чи третій, а ті, хто виявив блискучі знання, – навіть у четвертий.

Навчання в училищі ділилося на три періоди. Були відкриті трирічні підготовчі класи для дітей, які закінчили єврейське училище першого розряду або отримали початкову освіту в домашніх умовах. Навчання в підготовчих класах відповідало курсу трьох нижчих класів гімназії і тривало три роки. Загальний курс навчання відповідав чотирьом вищим класам гімназії і тривав чотири роки. Учні вивчали як загальні предмети (російську і німецьку мови, словесність, арифметику, алгебру, геометрію, географію, риторику, статистику, загальну і російську історію, правопис, креслення, малювання), так і єврейські предмети (Біблію, Мішну, Хаіс-Адам, Гемару, збірник релігійних законів, історію єврейського народу, духовне красномовство, єврейську мову (іврит), два “арамейських наріччя” (сірійське й халдейське). Викладання наук, за винятком єврейських предметів і німецької мови, велося російською мовою. Після закінчення загального курсу відбувався розподіл учнів з урахуванням їх побажань на педагогічне і рабинське відділення. Навчання на педагогічному тривало один рік. За цей час учні оволодівали практичними навичками викладання предметів. Наприкінці навчання випускники-педагоги в присутності своїх товаришів і під контролем викладачів та інспектора проходили педагогічну практику. Навчання на рабинському відділенні тривало два роки і один рік практики. Учні вивчали поглиблено єврейські предмети, проходили практику у рабина.

Надзвичайно важливим для євреїв було вивчення Талмуду з коментарями, яке тривало 7 років. Навчальна програма Талмуду була недосконалою. Вивчались розділи, які не мали практичного значення. Деякі коментарі не відповідали вимогам часу. Не всі євреї, а тим паче російські державні службовці, розуміли значення вивчення Талмуду – геніальної спадщини

.....
не тільки єврейського народу, а й усього людства. Щоб учні могли засвоїти його ідеї, необхідно було знайти методи й прийоми викладання, підготувати висококваліфікованих спеціалістів-викладачів. «Навчальна програма не витримувала ніякої критики, – писала газета “День”, – з одного боку, в ній занадто багато софічного тлумачення, яке ні до чого не приводило, а, з іншого, – вона вражає повною відсутністю всього того, що визначається життєво необхідним для всякої мислячої людини, а особливо для добросовісного наставника і керівника, саме природознавства й соціології”⁴.

Надзвичайно важливим було вивчення російської мови, тому що це був шлях до вищої освіти, до інтелектуальної діяльності. Кореспондент газети “Рассвет” писав: “Ввести російську мову у викладання єврейське, це дійсно крок вперед; це значить цілою безоднею відокремити рабинські училища від єврейських шкіл власного виробництва і поставити їх на чолі нового, сучасного руху російських євреїв”⁵. При вивченні давньоєврейської мови вихованці мали великі труднощі, адже євреї Волині розмовляли на їдиш. До того ж викладачі з давньоєврейської мови використовували дуже примітивні методи навчання. “В наших училищах, – писав І. Горовиць, – метод навчання єврейської мови нібито систематично спрямований на те, щоб назавжди відвернути від нього вихованців”⁶.

Рівень підготовки й методи навчання викладачів рабинського училища були різноманітними. Вчительські колективи рабинських училищ склалися як з євреїв, так і з християн. Викладачі-євреї, на відміну від християн, як правило, не мали вищої освіти. Але, на думку державних чиновників навчально-виховний процес відповідав поставленим вимогам. У 1853 р. інспектор М. Могилянський констатував: “Викладання в училищі йде правильно і з добрими успіхами, особливо з російської словесності і з історії. Вправи учнів у творах дуже добрі. У 6 класі особливо чудові твори двох учнів, вони пишуть, що за власним вибором, супроти забобонів єврейського народу, вони перекладають моральноповчаючі місця з священних книг”⁷. Єврейські громади Волині в більшості своїй негативно й недовірко ставилися до випускників Житомирського рабинського училища – державного навчального закладу. Викладач училища Л. Біншток вважав: „Головне звинувачення проти рабинських училищ у тому, що вони не готовлять згідно свого прямого призначення рабинів для народу, тому що ці рабини не відрізняються єврейською вченістю, не користуються повагою й впливом у єврейській громаді, яка звикла поважати у своїх рабинах глибоке знання релігійно-законодавчої літератури”⁸. І. Горовиць у 1860 р. писав: „Взагалі розумовий стан наших євреїв був оцінений надзвичайно низько, коли допустили припущення, що особи, подібні відомим нам наглядачам, можуть згодитися для виховання нашого юнацтва, а випускники з так званих рабинських училищ, хлопчаки, які тільки починають обростати бородами, можуть бути народними учителями. Наш народ – не дика орда, в якій треба розповсюджувати перші основи грамотності й письменності; це народ, в життя якого глибоко проникають вже тисячоліття вченість і література, як невід’ємні складові її частини”².

На погляд істориків початку ХХІ ст., які ретельно проаналізували досягнення і недоліки навчально-виховного процесу в Житомирському рабинському училищі, висока професійна майстерність викладачів загальних та єврейських предметів забезпечувала якісну підготовку вчительських кадрів для єврейських початкових навчальних закладів. Громади євреїв отримали казенних рабинів, які були обізнані з досягненнями світової науки і культури. Просвітницька діяльність викладачів та випускників єдиного на Україні рабинського училища в Житомирі сприяла активізації освітніх процесів у єврейському середовищі, піднесенню культурного рівня у Південно-Західному краї, зокрема Волинській губернії. 16 березня 1873 р. два рабинські училища у Вільно і Житомирі були перетворені у вчительські єврейські інститути. Метою створення вчительських єврейських інститутів була підготовка вчителів для початкових єврейських училищ. Кореспондент газети „Недельная хроника Восхода” писав: „Головною метою Міністерства народної освіти при заснуванні єврейських вчительських інститутів була підготовка достатнього контингенту єврейських вчителів-спеціалістів, які б поступово витісняли меламедів з їх вбивчими хедерами, що

.....
загальмували в зародку всіяке фізичне і моральне зростання підростаючих поколінь”⁹.

Можливість здобути освіту в єврейському навчальному закладі, звільнення його студентів від військової повинності, а також певні пільги для його випускників, які надавалися державою, притягували до Житомирського єврейського вчительського інституту молодь. Навчання тривало чотири роки. Студенти вивчали російську, церковнослов'янську мови, російську і всесвітню історію, географію, педагогіку і дидактику, фізику, географію, ботаніку, зоологію, арифметику, алгебру, геометрію, правопис, малювання і креслення, музику, гімнастику, а також "єврейські предмети" – історію єврейського народу, єврейську мову, Біблію, закон віри. Перелік загальноосвітніх предметів і обсяг програмного матеріалу був досить насичений і давав можливість вихованцям інституту здобувати ґрунтовні знання з основ наук. Вивченню єврейських предметів приділяли мало уваги, тому що вони були необов'язковими в програмі навчання. Менше трьох балів з єврейських предметів студенту ніколи не ставилося і майже не було прикладу, щоб він залишився на другий рік в одному класі через їх незнання. Не дивно, що студенти інституту часто не вміли добре читати єврейською мовою.

Необхідно зазначити, що педагогічний колектив Житомирського єврейського вчительського інституту та його адміністрація основне своє завдання вбачали у кваліфікованій організації навчального процесу, а не в релігійному вихованні студентів. На це, зокрема, вказує відмова адміністрації від пропозиції Віленського єврейського вчительського інституту проводити тричі на день моління у молитовному залі. Створена комісія з цього питання зазначала, що “здійснення тричі на день молитви у молитовному залі не тільки не буде сприяти звеличенню релігійних настроїв, а навпаки ляже тягарем на заняття і виконання уроків, викличе повну апатію до святості молитви, яку виконують і так 8 разів на день (в класі, три рази в їдальні і один раз перед сном)”¹⁰. Довгий час в інституті не було кантора і читця Тори, що негативно впливало на церемонію богослужіння. Керівництво закладу не лише відмовило єврейській громаді у прийнятті до закладу кантора, а також оголосило вихованцям, що відвідування ними молитовної зали не обов'язкове¹¹.

Як рабинське училище, так і вчительський інститут повністю не виконували покладеного на них завдання виховувати єврейське юнацтво в імперському дусі. На це, зокрема, вказують результати численних інспекторських перевірок цих навчальних закладів, а також єврейських казенних училищ, де працювали їх випускники. Після перевірки інституту, проведеної у 1881 р., попечитель Київського навчального округу писав директору Житомирського єврейського вчительського інституту: “Із звіту помічника мого, Ростовцева, про проведену ним перевірку Житомирського єврейського вчительського інституту я вбачаю, що останнім часом з'являються симптоми дурного впливу на нього сторонніх осіб. Внаслідок цього між вихованцями почали з'являтися незадоволення існуючими у закладі порядками”¹⁰. Під час іншої перевірки, аналізуючи письмові роботи студентів на тему “Що потрібно єврею, який живе в Росії, крім російської мови, для зближення з росіянами”, інспекція відзначала, що майже всі вихованці написали, що для здійснення цієї мети потрібне моральне звеличення самих євреїв. Автори довідки розцінили таку відповідь як вияв вузького егоїзму студентів, який “...свідчить, що морально вони мало відрізняються від маси неосвіченого єврейського населення і що навчання їм у цьому відношенні мало дало користі”¹².

Наприкінці 70-років XIX ст. конфлікти між дирекцією і викладачами єврейських предметів інституту загострюються. В 1877 р. директором закладу став випускник університету св. Володимира, М. Барський, який в доповідній записці на ім'я попечителя Київського навчального округу так сформулював своє ставлення до єврейської освіти: "Існування окремих єврейських вчительських інститутів не приносить користі, а скоріше приносить шкоду. При окремих єврейських інститутах буде розвиватися відчуженість і єврейський соціалізм”¹³. Погляди М. Барського сповідував також його наступник Є. Котельников – випускник Харківського університету. Єврейська громадськість була обурена його антисемітською діяльністю. З перших днів роботи Є. Котельникова в інституті почався

надзвичайний дисциплінарний гніт, який межував з тортурами. Він ображав студентів, погрожував, залякував. Діяльність Котельникова на посаді директора була спрямована на те, щоб "робити життя євреїв нестерпним, хоча б в особі маси бідних юнаків єврейської бурси під назвою інститут"¹⁴. Сувору оцінку його антиєврейського настрою дала газета "Недельная хроника Восхода", яка писала, що "юдофобія його у край грубій формі проявилася в стосунках з викладачами-євреями. В розмовах з викладачами і персоналом адміністрації він заявив, що є противником єврейської освіти і "очистить тутешній інститут, як він вже достатньо підчистив Віленський"¹⁴. У 1885 р. Котельников відмовив у прийомі на роботу кандидату математичних наук, вихованцю Петербурзького університету Я. Хазіну лише тому, що він єврей. Він ввів найжорстокішу дисципліну і формалізм, звільнив багато вчителів-євреїв, заборонив всім вихованцям давати приватні уроки, що негативно впливало на матеріальне становище і підготовку до практичної діяльності. Значна роль в організації навчально-виховного процесу відводилася інспектору інституту, який одночасно був і викладачем єврейських предметів. Розвитку освіти євреїв, зростанню авторитету інституту сприяв Й. Гурлянд. Автор дисертації "Про вплив філософії мусульманської релігії на філософію Мойсея Маймоніда", ряду досліджень з історії караїмства, він наполегливо боровся за підвищення рівня професійної майстерності викладачів, здобуття вихованцями інституту ґрунтовної освіти. Інспектор Х. Гохман з перших днів роботи став на захист канонів іудейської віри. Він заборонив присутнім знімати головні убори у молитовному залі інституту при виконанні імперського гімну "Боже, царя храни!" У культових приміщеннях євреям не дозволялося ходити з непокритою головою.

Вже на початку 80-х років XIX ст. уряд вирішив закрити один з єврейських вчительських інститутів. Думки урядовців часто були полярними відносно того, який із закладів необхідно закрити першим – у Вільно чи Житомирі. Цікава була позиція попечителів Житомирського і Віленського навчальних округів. Кожен з них намагався переконати уряд, що доцільніше закрити вчительський інститут на території їх навчального округу.

Попечитель Київського навчального округу Голубцов висловив такі пропозиції щодо вдосконалення системи виховання єврейської молоді міністру народної освіти 29 грудня 1881 р.: "При теперішній організації Житомирського єврейського інституту навряд чи може бути досягнута поставлена урядом мета – зближення євреїв з корінним російським населенням. Таке зближення при схильності євреїв до корпоративної замкнутості, на мою думку, може бути досягнуте тільки в російській школі під керівництвом російських вчителів, а не вчителів-євреїв, завжди представленими надзвичайно слабкими впроваджувачами російської ідеї в єврейському середовищі... За таких умов керівництво закладу безсиле вести справу виховання"¹⁵. Попечитель Віленського навчального округу Н.Сергієвський писав: "Житомирський інститут більш відповідає своєму призначенню, бо має більшу кількість учнів, тому і вартість утримання вихованців менша... Маю честь просити закрити Віленський єврейський інститут, казеннокоштных учнів і все майно перевести у Житомир"¹⁵. Дійсну причину таких дій попечителів Житомирського і Віленського навчальних округів можна зрозуміти з відвертого листа Волинського губернатора. У липні 1882 р. він писав: "Якщо зі школи повинно починатися перше єднання різних народностей, які населяють дану країну, то відкриття окремих для різних народностей шкіл, а тим більше для євреїв, які і так прагнуть до відокремлення, досягається небажане єднання. ...Всі народності, які населяють нашу імперію, повинні природно асимілюватися в російській народності, і тільки російська школа перш за все може здійснювати таку асиміляцію"¹⁶.

Вороже налаштована адміністрація Волинської губернії та Київського навчального округу до просвіти єврейського народу домоглася свого. 28 листопада 1885 р. цар видав указ про закриття Житомирського інституту. Попечитель Київського навчального округу сповістив директора закладу, що "Житомирський інститут закривається за непотрібністю, а приміщення його передається окружному суду, учнів, які того побажають, буде переведено у

Віленський вчительський інститут”¹⁷.

Житомирський єврейський вчительський інститут (1873-1885 рр.) був єдиним на території України вищим навчальним закладом, де педагогічною майстерністю оволодівали майбутні вчителі суто єврейських шкіл і училищ. Інститут давав ґрунтовні знання із загальноосвітніх предметів. Підготовка більшості випускників з єврейських предметів була слабкою, але вони володіли знаннями з методики викладання та добре були обізнані з досягненням передової педагогічної думки. За час існування цього навчального закладу в його стінах здобули освіту більше 200 єврейських юнаків. Випускники закладу в певній мірі вирішили проблему кадрового забезпечення єврейських навчальних закладів всієї „смуги осілості”.

Створення Житомирського рабинського училища та перетворення його у вчительський інститут було викликано намаганням уряду підпорядкувати культурно-освітні процеси на Волині своїй імперській політиці. Адже, виховавши законослухняних рабинів для общин і вчителів для єврейських шкіл, царат отримав би велику кількість висококваліфікованих спеціалістів, які, на його думку, старанно впроваджували б великодержавні ідеї серед підростаючих поколінь. Але він наштотхнувся на шалений опір ортодоксальних рабиністів, хасидських лідерів та на вікові традиції єврейської спільноти, що історично склалися і були невід’ємними від юдаїзму. Тому головна мета створення рабинського училища, а потім вчительського інституту була досягнута тільки частково.

Так започаткування середньої і вищої освіти євреїв на Волині у ХІХ ст. не знайшло свого продовження. Причиною стало те, що російський уряд боявся юдаїзації середньої і вищої освіти євреїв, а єврейські громадські і релігійні діячі в більшості вважали, що державні навчальні заклади несуть в собі небезпеку русифікації і асиміляції єврейських мас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. День. – 1871. - №16; 2. Рассвет. – 1860. - №13; 3. Рассвет. – 1860. - №28; 4. День. – 1871. - №17; 5. Рассвет. – 1860. - №13; 6. Горовиц И. О раввинских училищах // Рассвет. – 1860. - №28; 7. Центральний державний історичний архів України (Далі - ЦДІА України) – Ф. 707.- Оп. 18. - Спр. 143; 8. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах / Еврейский вопрос. – С-Пб, 1866. – с. 38; 9. Недельная хроника Восхода. – 1884. - №24; 10. Державний архів Житомирської області. (Далі - ДАЖО) – Ф. 354.- Оп. 1. - Спр. 70; 11. Недельная хроника Восхода. – 1885.- №33.; 12. ЦДІА України.- Ф. 1423, Оп. 1. - Спр. 34; 13 ЦДІА України.- Ф. 707.- Оп. 223. - Спр. 73.; 14. Недельная хроника Восхода. – 1883. - № 33; 15. ДАЖО. Ф. 354, Оп. 1. - Спр. 71.; 16. ЦАІД України. Ф. 442, Оп. 535. - Спр. 188; 17. Недельная хроника Восхода. – 1886. - № 1.

Л.І. Синявська

БОРотьБА ЦАРИЗМУ ПРОТИ УКРАЇНОФІЛЬСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Після приєднання українських земель до Російської держави національне пригноблення українського народу поступово перетворювалося на офіційну політику російського уряду, який розглядав Україну як свою колонію, проводячи планомірну політику русифікації.

Різні аспекти його боротьби проти українофільства розглядалися у працях В.Антоновича, М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Єфименко.¹ Однак вони не мали змоги ознайомитися з багатьма документами, які стали відомими у часи існування СРСР та в сучасний період. Історики радянської доби звертали більше уваги на економічне підкорення України.² Окремі питання боротьби царату із українофільством розглядалися у працях сучасних вітчизняних науковців.³ Метою даної роботи є дослідження способів боротьби із українофільством, підсумком якої була повна асиміляція українських земель у складі Російської імперії.

Використовуючи неграмотність більшості населення України, низький рівень політичної свідомості українців, відсутність у більшості з них прагнення до створення національної держави (чому багато років сприяли російські урядовці), царизм поступово

створював для себе сприятливі умови для різноманітних маніпуляцій свідомістю українців, цілеспрямовано проводячи русифікацію системи державного управління, суду, школи, науки.

Мандрівник Йоганн Георг Коль, торкаючись стосунків українців і росіян, зазначав, що відразу українців до росіян, їхніх гнобителів, була така велика, що її можна назвати ненавистю. Властива для росіян любов до царя була зовсім чужою для українців, які слухали монарха, але вважали його владу чужою, бо їх батьківщина хоча і уклала союз із Московщиною, але росіяни обманули українців.⁴ Це твердження, у першу чергу стосувалося переважно сільських жителів України. Характеризуючи українців, сучасники відзначали ті чи інші їхні етнопсихологічні риси, виходячи, звісно, з особистих смаків, громадських позицій, тодішньої кон'юнктури тощо. Бувало й таке, що ті ж самі людські якості трактувалися по-різному. Але загалом зазначалося, що українці – більш веселі й вільні, ніж жителі інших місцевостей Росії, скромні, добросердечні та богомільні, але у гніві дуже запальні. Усі вони полум'яно люблять свою вітчизну і поважають пам'ять предків.⁵ З іншого боку, на українських землях у другій половині XIX ст. було зовсім нормально, що дехто вважав себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином. Найвідоміший приклад цього типу – це козацька старшина, члени якої шукали визнання як члени російського дворянства і тому, здавалося б, асимілювалися і русифікувалися. Були й представники інтелігенції, які пішли цим шляхом. Найвідомішим був письменник Микола Гоголь, українець, який друкувався тільки російською мовою. Цих і інших українців, які вірили, що є гармонійна сполука між прив'язанням до Малоросії і до Росії в цілому, в літературі називають русифікованими.⁶ В ході розвитку українського національного руху деякі його провідники прийшли до висновку, що рух уціліє тільки тоді, коли люди чітко для себе вирішать, хто вони є насправді – українці, росіяни чи поляки. В даному випадку виключалася самоідентифікація особи як члена кількох націй. Тому не дивно, що М. Драгоманов називав обрусілих українських інтелігентів “іноземцями вдома”.⁷ Найавторитетніший сучасний знавець історичної проблематики, пов'язаної із українською нацією, Іван Лисяк-Рудницький наголошував, що суспільні перетворення, які відбувалися на українських землях у XIX ст., підготували народ до сприйняття національної ідеології, розробленої кількома поколіннями інтелектуалів. Політика ж царської Росії полягала в тому, щоб придушити діяльність інтелектуальних кіл. Водночас уряд застосовував до мас систему патерналістичного нагляду, щоб таким чином захистити їх від “зараження” та назавжди тримати у стані громадянської незрілості. Ця політика була відносно успішною, бо завдяки їй формування модерної української нації розтяглося на десятиліття.⁸ Національно-культурний тиск на українців був настільки сильним, що вже наприкінці XIX ст. французький політик, сенатор К.Делямар вже відзначав, що в Європі існує народ, забутий істориками, хоча ще в кінці минулого століття “всі у Франції і в Європі вміли відрізнити Русь від Московії”.⁹

Такий результат був досягнутий шляхом планомірної політики із використанням поліцейського нагляду, обмеження сфери вживання української мови і збільшення вжитку російської, а також із використанням засобів масової інформації, які на той час ще тільки набирали силу, як сучасна “четверта влада” у суспільстві. Авторитаризм у політиці самодержавства, у першу чергу, потребував створення карального органу, який би забезпечував “політичний контроль” за вподобаннями підкорених народів. Для контролю над політичними вподобаннями та свідомістю населення Росії 28 квітня 1827 р. був створений окремий Корпус жандармів. 1 липня 1836 р. вийшло Положення про корпус жандармів, у відповідності до якого вони повинні були, як і поліція, виловлювати злодіїв, втікачів, переслідувати розбійників, а також контролювати товари, що пересувалися за кордон. Окремий Корпус жандармів був привілейованою частиною системи політичного розшуку. До функцій органів політичного розшуку входили: спостереження за громадськістю, народом, підозрілими особами, викриття таємних товариств, контроль за діяльністю державного апарату із виявленням неблагонадійності чиновників всіх рангів, спостереження за іноземцями, розслідування всіх важливих справ у імперії, спостереження за листуванням тощо.¹⁰

З моменту утворення Корпусу жандармів престиж служби в ньому був достатньо великим. Для вступу до Корпусу від офіцера обов'язково вимагалася відповідність кільком умовам: закінчення вищого чи юнкерського училища по першому розряду, відсутність боргів та перебування на стройовій військовій службі не менше трьох років. Особа, яка відповідала цим вимогам, повинна була витримати попередні іспити при штабі Корпусу жандармів для занесення до кандидатського списку, і лише потім, у порядку черги, прослухати чотиримісячні курси у Петербурзі і витримати випускний іспит. Відбір офіцерів був настільки суворим, а бажаючих так багато, що без протекції потрапити на жандармські курси було практично неможливо. Причому жандармські офіцери принципово не повинні були бути членами місцевих політичних партій.¹¹

За особами, які намагалися ознайомити широкі верстви селян із забороненими творами українських авторів, встановлювався таємний нагляд. До яких меж могла дійти діяльність жандармів свідчать матеріали допиту Т.Г.Шевченка після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, коли його вірші називали такими, що можуть "скаламутити малоросіян проти самодержавства".¹² Після 1861 р. таємний нагляд було встановлено за В.Антоновичем. Причому перші п'ять років цей нагляд здійснювався досить ретельно. У своїх спогадах В.Антонович зазначав, що його неодноразово викликали до жандармерії у зв'язку із 12 політичними справами.¹³ Сам В.Антонович, читаючи лекції у Київському університеті, наголошував, що боротьба, яку вели мешканці України за свої національні інтереси зі зброєю в руках протягом минулих століть, повинна бути продовжена легальними методами.¹⁴ Він підкреслював, що чим довше живе народ, тим більше у нього з'являється бажання налагодити своє життя якомога краще.¹⁵

Мав санкцію на встановлення негласного нагляду і губернатор відповідно до Положення про таємний поліцейський нагляд від 12 березня 1882 р.¹⁶ Існувало багато способів негласного нагляду, кожен з яких губернатор міг обирати на власний розсуд. Негласний нагляд міг бути встановленим за різними категоріями людей, незалежно від віку, професії, походження, національності. Нерідко таємний нагляд встановлювався за студентами з метою виявити серед них неблагонадійних. До такої категорії зараховували студентів, які підтримували революційний чи національний рух, співчували їх діям, навіть просто висловлювалися проти самодержавства. Вже з 1866 р. губернаторам надавалося право закривати своєю владою збори приватних товариств, клубів, артілей, дії яких загрожували б безпеці, порядку і моральним нормам.¹⁷

Польське повстання підштовхнуло уряд до посилення боротьби із українофільством. З літа 1862 р. з ініціативи військового міністра Росії починає активно відслідковуватися діяльність українофілів. У січні 1863 р. шеф жандармів Долгоруков запропонував Київському генерал-губернатору Анненкову вжити заходів для припинення діяльності Київської громади. Однак компромату проти громадівців не було, тому Анненков пропонував Долгорукому спровокувати в пресі дискусію за участі українофілів з тим, щоб згодом використати їх виступи проти них же. Окрім того, Анненков просив жандармів заслати в українофільське середовище свого агента.¹⁸

Через своїх агентів поліцейські прагнули викрасти заборонену літературу. Траплялися випадки, коли таким чином поліцейським діставалися навіть сторінки з рукописів про історію України, де вона висвітлювалася з невідповідної для царизму точки зору. Представникам української інтелігенції ставили у вину випадки, коли вони разом працювали із селянами у полі, співали разом пісень або читали твори українських письменників чи поетів.¹⁹ У окремих доносах у якості обвинувачення вказувалося, наприклад, на те, що студенти просили селян звертатися до них не "пане", а "брате".²⁰ Після судового процесу неблагонадійних чекало адміністративне покарання, висилка, а іноді і певний строк позбавлення волі. За словами Директора Департаменту поліції С.П.Білецького "все, що було нового у підпільній пресі і на російському, і на закордонному книжковому ринках із галузі соціальних питань, все виписувалося, перекладалося, читалося, посилялося у вигляді щомісячників офіцерам-пошукачам".²¹

У 1898 р. було створено особливий або політичний відділ, який став найважливішою частиною департаменту поліції. Контроль за політичними настроями населення, боротьба із розповсюдженням небажаної для царизму інформації були одними із його головних завдань.

Функцію нагляду та визначення “благонадійності” виконували в Російській імперії і місцеві чиновники. Посилений контроль встановлювався за всіма губернськими установами і посадовими особами. Особливу увагу приділяв губернатор складу службового відділу в губернії, його “благонадійності”. Тому він збирав відомості про здібності, моральні якості і спосіб життя службовців. Якщо начальник губернії визнавав їх неблагонадійними, то призначення на посаду чи переміщення не відбувалося. Крім того, адміністрація установ була зобов’язана надавати начальнику губернії свої накази про прийняття, переміщення чи звільнення посадових осіб. У випадку виявлення неблагонадійності він міг накласти вето на такий наказ адміністрації. Завдяки подібній системі представники української інтелігенції, які б прагнули відстоювати українські національні прагнення на політичному рівні у системі державного управління, мали невеликі шанси навіть на те, щоб до неї потрапити. Тим самим царизм намагався забезпечити власну безпеку з боку посягань на неї у системі місцевої державної влади. Адже злочини проти держави, яку уособлював монарх, каралися досить суворо. З іншого боку, в Росії того часу смертна кара не мала широкого розповсюдження. Вона була єдиною країною, де смертна кара була відмінена для всіх злочинів, що проходили по загальних судах. Вона лише залишалася у воєнних судах та для найбільш небезпечних державних злочинів. Але адміністративна висилка застосовувалася доволі часто за всі види антиурядової агітації. Були різні ступені висилки – до Сибіру, у північні губернії та у провінційні міста. Висланим, які не мали власних засобів до існування, видавалася казенна допомога на життя. У місцях висилки утворювалися окремі колонії, які часто ставали вогнищами майбутньої революційної роботи.²² Однак такі революційні об’єднання знаходилися досить далеко від центральних районів Російської імперії і не могли суттєво впливати на розвиток революційного чи національного руху. З іншого боку, в них нерідко ідейно чи духовно формувалися майбутні революціонери.

Для створення вигідних для влади стереотипів та поглядів на історію українського народу, широко використовувалася діяльність цензорів. Саме тому російська цензура намагалася протистояти оприлюдненню поглядів багатьох провідних українських дослідників на українську історію. Так, матеріали Костомарова, як “неблагонадійного”, постійно знаходилися у полі зору. Особливу настороженість властей викликали ті матеріали, які навіть опосередковано стосувалися історії національно-визвольного руху українського народу. Показовим у цьому плані є такий приклад. У 1879 р. у відповідь на прохання редактора “Русской Старины” “повідомити про знайомство із Шевченком”, Костомаров надіслав йому матеріали, що були в його розпорядженні, а також свої спогади. Цензура зажадала від автора скоротити саме ті матеріали, що висвітлювали взаємовідносини автора з Шевченком у період існування Кирило-Мефодіївського товариства. Ще більшого свавілля припустився цензор щодо статті Костомарова “Українофільство. Матеріали до історії преси”, в якій автор проводив думку, що “дозвіл писати по-малоросійському і викладати в сільських школах по-малоросійському не зупинить поширення книжної російської мови поряд з освітою народу, а навіть сприятиме йому”. Такі думки не пройшли повз увагу цензора, особливе обурення якого викликало твердження Костомарова, що “навіть чи в даний час будуть заперечувати проти того, що одних лише судових покарань і поліцейських пересторог недостатньо для того, щоб припинити українофільський рух”, оскільки для цього “слід проникнути в глибину суспільного ґрунту”.²³

В результаті переслідувань з боку влади національні прагнення українців були настільки придушені царатом, що на рубежі ХХ ст. в Україні діяльність української ліберальної інтелігенції зводилася до прохань проведення з дозволу властей поодиноких урочистих зборів і засідань на честь Т.Г.Шевченка, І.П.Котляревського та інших відомих громадських і культурних українських діячів. Прохання, доповідні записки і неспівмірні протести проти переслідувань української мови надсилали царському урядові вчені Харкова,

Києва, інтелігенція Полтави, Катеринослава, Вінниці, Чернігова, Лубен.²⁴

Загалом діяльність органів політичного розшуку та нагляду в Російській імперії була досить успішною. Вони тривалий час утримували український національний рух у межах, прийнятних для царизму. Загальна ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти, відвертою боротьбою з українським національним рухом через звинувачення його у сепаратизмі. Подібна політика створювала перед українським рухом непереборні перепони, які гальмували його розвиток, але так і не змогли зупинити.

Подальшого вивчення потребують питання організації шпигунської роботи жандармами у середовищі українофілів, а також предметом спеціального дослідження могла б стати діяльність жандармів по вилученню забороненої літератури у представників українського національного руху та вплив подібної діяльності на його розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Костомаров Николай. О преподавании на южнорусском языке // Київська старовина.-1992.-№ 3.-С. 53-57; Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863-1872): Вибране.-К., 1991.-С. 204-233; Драгоманов М.П. Турки внутренние и внешние: Вибране.-К., 1991.-С. 234-253; Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм: Вибране.-К., 1991.-С. 327-429; Драгоманов Н.П. Что такое украинофильство?: Вибране.-К., 1991.-С. 430-455; Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880): Вибране.-К., 1991.-С. 456-460; Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу: Вибране.-К., 1991.-С. 461-558; Грушевський М.С. Історія України-Руси.-К., 1916.-Т 7.-Ч. 2.-С. 434, 444; Грушевський М. Як жив український народ.-К., 1992.-С. 106-107; Дорошенко Д. Нарис історії України.-Львів, 1991; Дорошенко Д. Українство в Росії. Новіші часи.-Відень, 1916; Ефименко А.Я. История украинского народа.-К., 1990; 2. Див.: Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст.-К., 1952; 3. Див.: Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет.-К., 1993; Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України.-К., 2002.-С. 352-355; Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі.-У 3-х томах.-Т. 1. Українські проекти в Російській імперії.-К., 2004.-С. 351-371; 4. Січинський В. Чужинці про Україну.-К., 1992.-С. 195; 5. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 1 – Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л.Г., Гуржій О.І., Демченко М.В. та ін.-К., 1991.-С. 350-351; 6. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн.-1991.-№ 3.-С. 102; 7. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия.-К., 1917.-С. 88; 8. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.-Мюнхен, 1973.-С. 31; 9. Січинський В. Чужинці про Україну.-К., 1992.-С. 220. 10. Піджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска.-К., 1994.-С. 67. 11. Ченцов В., Архирейский Д. Политический сыск в царской России: кадровый аспект деятельности спецслужб // В мире спецслужб.-2004.-№ 4.-С. 15-16; 12. Піджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска.-К., 1994.-С. 113; 13. Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Укр. істор. журн.-1991.-№ 2.-С.67; 14. Антонович В. Перша лекція в Київському університеті // Київська старовина.-1992.-№ 3.-С. 65-67; 15. Антонович В. Вступна лекція до курсу історії // Київська старовина.-1992.-№ 3.-С. 67; 16. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІА України).- Ф. 1335.- Оп. 1.- Спр. 20.- Ч. І.- Арк. 22; 17. ЦДІА України.- Ф. 442.- Оп. 192.- Спр. 141.- Арк. 11; 18. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі.-У 3-х томах.-Т. 1. Українські проекти в Російській імперії.-К., 2004.-С. 357; 19. ЦДІА України.- Ф. 442.- Оп. 810.- Спр. 132.- Арк. 211 (на звороті); 20. ЦДІА України.-Ф. 442.- Оп. 810.- Спр. 132.- Арк. 7-8 (на звороті); 21. Ченцов В., Архирейский Д. Политический сыск в царской России: кадровый аспект деятельности спецслужб // В мире спецслужб.-2004.-№ 4.-С. 16; 22. Піджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска.-К., 1994.-С. 268; 23. Киян О.І. Співробітництво М.І.Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Укр. істор. журн.-1990.-№ 4.-С. 68. 24. Історія України / Б.П.Ковальський, В.В.Киричук, В.О.Солодько та ін.-К., 1994.-С. 7.

О. М. Білобровець

ПОЛЬСЬКИЙ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (II ПОЛ. XIX-ПОЧ. XX СТ.)

Національні меншини України займають важливе місце в суспільно-політичному та культурному житті держави. Вивчення їх історії дозволяє усвідомити роль і значення цих

народів у творенні української держави, їх участь у суспільному житті, визначити свою громадсько-політичну позицію. Польський етнос на Правобережній Україні завжди відігравав значну роль в соціально-економічному та громадсько-політичному житті. Після повстання 1863 р. і репресій проти його учасників польське населення має менше можливостей для участі в громадському житті, змінюються також форми і методи суспільної активності. Питання участі поляків в громадському житті “кресів” (східних окраїн Росії, де проживали поляки) досліджувалось відомими українськими та зарубіжними істориками, зокрема – Д. Бовуа, В. Трохименком, Я. Хмелевським, З. Лукавським, Я. Канцевичем, Г. Жебереком.¹ Метою даного дослідження є визначення особливостей розвитку польського соціалістичного руху на Правобережжі. Основне завдання роботи полягає в з’ясуванні етапів, напрямків розвитку соціалістичного руху, форм та змісту діяльності соціалістичних організацій.

Після повстання 1863 р. серед частини польської еміграції, яка залишилась вірною революційним ідеалам, поширюються соціалістичні ідеї. В 1866 році в Женеві почав виходити перший польський журнал “Дільниця” („Gmina”) під редакцією Юзефа Токаревича-Ноді. В 70-х рр. виник “Союз польської еміграції” („Zjednoczenie emigracji polskiej”), “Польське соціал-демократичне товариство” („Towarzystwo polskie socjał-demokratyczne”), з’явився журнал “Змова” (“Zmowa”). Найвідоміший соціаліст цього періоду В. Врублевський створив у Лондоні товариство “Люд Польський” (“Lud polski”).

У другій пол. XIX ст. соціалістична ідея швидко поширюється серед прогресивної молоді. Можна виділити декілька етапів польського соціалістичного руху на території, підвладній Росії.

1. Початковий (кінець 60-х – поч. 80-х рр. XIX ст.) Соціалістичний рух виникає серед польської молоді. В 70-х рр. він набирає виразної організованості, стає певною силою. Це ідейний період, переважно абстрактної пропаганди, пошук подальших доріг і напрямків. Цей період відзначився відсутністю активних дій, повільним формуванням суспільно-політичної думки. Для Польщі це час банкрутства “позитивізму”, гасел “органічної праці” і народження нового світогляду: боротьби класів, національного і патріотичного становлення. Він характеризується також відсутністю постійного контакту Правобережжя, так званих східних “кресів” (польських окраїн) з Коронним краєм; бездіяльним станом польського суспільства, яке тільки ставало до боротьби та шукало доріг; депресією серед російської інтелігенції, яка пережила погроми “Народної волі” і репресії; впливом нелегальної соціалістичної літератури та ідей. Все це зумовило переважно теоретичний характер праці в польських колах і відсутність спроб здійснити зовнішні заходи.²

1881 рік стає переломним. Цього року в Швейцарії відбувається міжнародний конгрес соціалістів, на якому були присутні поляки Лімановський та Л. Варинський, які представляли два різні напрямки польського соціалізму. Лімановський вважав, що в польських краях під російською владою національний гніт змусить поляків піднятися на повстання та загальну революцію. Він був виразником національного соціалізму та виступав за збереження індивідуального, національного обличчя соціалізму зі збереженням історичних традицій³. На думку Л. Варинського, польський пролетаріат повинен прийти до соціалізму шляхом організації всіх економічних і політичних сил суспільства через пропаганду та агітацію. Це був міжнародний напрямок соціалізму.⁴

2. 1882-1890 рр. В цей період виникає соціалістично-революційна партія “Пролетаріат” на чолі з Л. Варинським. Центральним органом партії була газета “Walka klas” («Боротьба класу»). На цих же позиціях стояв „Przedświt” (“Пржедсвіт”).⁵

Рух набирає політичного характеру, перетворюється на централізовану організацію, агітацією прокладає собі шлях до мас.

3. 1890-1893 рр. Найважливіша ознака цього часу - масове зростання робітничого руху, до якого намагаються прилучитися соціалістичні сили. В листопаді 1892 року на Паризькому з’їзді було утворено “Союз польських соціалістів за кордоном” (Związek Zagraniczny Socjalistów polskich). Весною 1893 р. відбулося об’єднання діючих в російській

Польщі підпільних соціалістичних організацій (Союзу польських робітників (ZRP), П “Пролетаріату” (утворена після розгрому “Пролетаріату” в 1884 р.) і організації “Об’єднання” (Zjednoczenie). Утворена організація дістала назву Польська партія соціалістична - ППС (PPS), яка стала найбільш впливовою політичною силою на польських землях.⁶

Однак впродовж 1893 року виявились протиріччя в ході написання програми партії. Внутрішньопартійна боротьба за програму закінчилась розколом. Наприкінці 1893 р. з ППС виділилась група, яка утворила нову партію “Соціал-демократію Королівства Польського” (СДКП). Центральним органом ППС була газета “Пржедсвіт” („Przedświt») на чолі з редактором Мендельсоном та співробітниками Йодко, Перлем. В газеті “Справа робітнича” (Sprawa robotnicza), редакторами якого були Ю. Мархлевський та Р. Люксембург, відстоювались основні положення польських соціал-демократів.

Основна полеміка між соціал-демократами та соціал-патріотами відбувалась через пункт національного самовизначення і незалежності Польщі. Соціал-патріоти відстоювали ідею “незалежної польської республіки”, заявляючи, що реакційність російського мужика і потужна економічна основа царизму довго будуть стримувати свободу Польщі. Навпаки, соціал-демократи вважали, що відокремлення Польщі від Росії зумовить втрату польською промисловістю величезних російських ринків.

4. 1893-1905 рр. В 1893 р. стався поділ соціалістичного руху на два напрямки – націонал-соціалістичний, представлений ППС, та соціал-демократичний, який виражала Соціал-Демократія Королівства Польського. Для цього періоду характерний всебічний розвиток масового політичного руху у всьому краї.⁷

На тлі загальних тенденцій розвитку соціалістичного руху складалося політичне життя поляків на Правобережній Україні. В 1875 р. київські студенти зробили першу спробу нав’язати стосунки з Варшавою. Великий вплив на студентів мав Казимир Хілдт, який закінчив Варшавський університет в 1875 р. В цьому ж році він взяв участь у нараді серед студентів-поляків Київського і Новоросійського (Одеського) університетів з приводу його пропозиції взяти участь в діяльності російської соціалістичної партії. Пропозиція Хілдта не була підтримана, проти виступили студенти, прихильники народно-революційного напрямку, які стояли на націоналістичних позиціях і виступали проти участі в загальноросійському революційному русі (керівник Адам Шумлянський).

В 1879 р. у Петербурзі виникає “польська соціалістична гміна” як складова частина Варшавської соціалістично-революційної організації. Наприкінці 1880 р. в м. Варшаві було розкрито її існування як таємного співтовариства, яке утворилося з метою зміни існуючого в Росії державного ладу шляхом відокремлення Польщі від Росії і облаштування її у вигляді федерації окремих гмін, економічною основою яких повинні стати робітничі корпорації, які володіють на правах власності промисловими підприємствами і общинним землеволодінням. Для досягнення вказаної мети члени таємного товариства організували гуртки, вели пропаганду серед робітників, влаштовували збори для обговорення майбутньої діяльності і підтримували стосунки з членами революційних гуртків як в Росії, так і за кордоном.

Головними організаторами співтовариства у Варшаві були Сигізмунд і Фадей Галицькі, Казимир Сосновський. Їх діяльність була виявлена в січні 1881 року за таких обставин. 23 січня 1881 року у Владиславському повіті Сувалкської губернії були затримані Лакир і Астаф’єв, які таємно перейшли кордон. У них були знайдені записки з адресами Казимира Сосновського і Казимира Галицького. Приводом до дізнання і проведення обшуку в квартирі Казимира Сосновського була записка за підписом “сестра Юзефа”.

3 лютого, при проведенні обшуку на квартирі у К. Сосновського, був затриманий Олександр Родзевич, який був членом угруповання і мав прізвисько “Пушик”. 6 лютого на пошту на ім’я Родзевича надійшов лист за підписом “сестра Болеста”, а 9 лютого в камеру прокурора Варшавської Судової палати з’явилась жінка з листом і книгами на ім’я того ж Родзевича. Жінка виявилась слухачкою вищих жіночих курсів Броніславою Голенковською. При обшуку в неї були виявлені дві записки польською мовою студента Київського

університету Генріха Сосновського (брата Казимира Сосновського).

Родзевич дав свідчення і пояснив, що діяльність партії обмежена виключно Польщею, і що ділянкою діяльності цієї партії є соціалістичні гміни, утворені представниками польської учнівської молоді у Варшаві, С.-Петербурзі, Москві, Вільно і Києві. В листопаді 1880 року за постановою зборів Варшавської гміни Родзевич був посланий в Київ до членів місцевої гміни з метою влаштування святкування 50-річчя польського повстання 1830 року і пошуку грошей для допомоги Варшавській гміні, яка займала керівне становище серед інших гмін.

Після приїзду Родзевич передав листа студенту Бернацькому і Лісневичу. Наступного дня відбулися збори, на яких обговорювалося святкування річниці повстання і вирішено було надати Варшавській гміні одноразову допомогу в 50 крб., а також щомісячно відправляти 15 крб. Через декілька днів Родзевич отримав в квартирі Бернацького від Алоїзія Длуського потрібну суму в 65 крб. решта грошей мала пересилатися поштою у Варшаву на ім'я Ядвіги Голензовської. Гроші були взяті із існуючого в Києві так званого загального польського фонду, який складався із добровільних пожертвувань.

Генріх Лісовський передав Родзевичем лист до його сестри Вінцентини Лісовської, яка проживала в Києві і організувала жіночий гурток, який збирався в неї на квартирі і був частиною Польського патріотичного товариства. Такі гуртки існували у всіх гмінах і називались підготовчими. Вони мали подвійне призначення: 1) для поповнення членами цих гуртків членів гмін, які вибувають і 2) для занять по розробці і підготовці матеріалу для пропаганди. Родзевич зустрів у Вінцентини її сестру Антоніну Лісовську, яка знаходилась у розшуку по процесу Квятковського, Преснякова, Ширяєва та ін., що звинувачувались у державних злочинах.

За доповіддю Міністра юстиції за обставинами цієї справи імператор 28 квітня 1882 року вирішив притягнути винних в адміністративному порядку, з тим, щоб: 1) вислати Вінцентину Лісовську в розпорядження генерал-губернатора Західного Сибіру під нагляд поліції на 3 роки в найбільш віддалені місця довіреного йому краю; 2) позбавити волі строком на 6 місяців – Алоїзія Длуського, Конрада Лісневича, Мечислава Бернацького з встановленням потім за ними негласного нагляду поліції на 2 роки; 3) позбавити волі строком на 2 місяці Генріха Сосновського з встановленням за ним потім негласного нагляду поліції терміном 1 рік.⁸

Після утворення “Пролетаріату”, в 1882 році в Києві виникло кілька його філій. На з'їзді представників гуртків і груп соціалістів-революціонерів у Вільно в 1883 році Софія Пласковська-Дзяновська представляла Київ. На чолі київського гуртка “пролетаріатців” стояв Станіслав Нарutowич.⁹

В 60-х р. XIX ст. в Києві існувала організація “Товариство польської молоді” (“Stowarzyszenie młodzieży polskiej”), до якого належали студенти, учні гімназій і молодь, що не навчалася в школі. Між членами цього товариства в 1882 - 1883 рр. точилася ідейна боротьба. Спочатку в ньому переважав радикальний напрям і частина членів брала участь в революційних російських організаціях або симпатизувала їм. Потім для посилення консервативних позицій було вирішено виключити з організації всіх, хто не був студентами, і жінок, надавши їй характер замкнутої студентської корпорації.

В 1884 році наступив остаточний розкол. Радикальна меншість покинула товариство і з цього часу утворилася “Корпорація студентів-поляків”. Зрозумівши, що створити нову організацію дуже важко, радикали на початку 1885 року знову вступили до “Корпорації”, щоб відстоювати там свої погляди, і утворили власний гурток (“koło”) на чолі з С. Нарutowичем.

Кількість прихильників радикалів постійно зростала і в 1886 році вже було 3 кола, які склалися з 10 членів, і які очолювали С. Нарutowич, О. Ростовський і Я. Хмелевський. Консерваторів або “правих” було 10 кіл. Загальна кількість членів Корпорації становила 140-150 чоловік. Більшість студентів-поляків належала до Корпорації.

Група “радикальних” мала контакти з варшавськими соціалістами, головним чином з

революційною організацією “Proletariat” через С. Нарутовича, який знав Л. Варинського і був гімназійним товаришем Тадеуша Рехневського, арештованого в лютому 1884 року в Києві. Група отримувала від них польську соціалістичну пресу “Przedświt”, „Walkę klas” і різні брошури. Однак діючої групи “Пролетаріату” утворити не вдалося, оскільки не визріли відповідні настрої і умови. У цій справі нелегально приїздив до Києва Людвіг Янович, який був заарештований і покараний на 16 років каторги разом з Варинським в грудні 1885 року.¹⁰

У другій пол. 80-х рр. польська радикальна молодь міста Києва брала участь в діяльності 3 законспірованих груп: польської, литовської і загальноросійської. Польську групу очолював С. Нарутович, литовську – А. Домашевич та Сонгайло, російську – Фокін. Товариства були законспіровані і, незважаючи на відсутність практичної роботи, яка б могла виявити їх існування жандармерією, були організовані за трьохступеневою структурою своїх концентрично розташованих за ступенем довіри гуртків. В центрі стояли “брати” – революційне ядро, яке вело політичну роботу, пов’язану з іншими містами і керувало вербуванням прихильників серед учнівської молоді та інтелігенції. В другому ряду були гуртки 2-го ступеня, члени яких мали назву “товариші” і проходили політичну підготовку. В третьому ряду – гуртки самоосвіти вищого типу, члени яких називались “колеги”.

У всіх цих гуртках велась серйозна освітня робота, але в основному з питань суспільствознавства, історії і теорії соціалістичного і робітничого рухів на заході. В польську організацію входили Вікентій Мошинський, Л. Левкович, А. Маньковська, О. Боярковська, студенти-медики С. Бахніцький, Г. Сарцевич, В. Богущкий, Л. Наркевич, Ю. Ходорський, Я. Самохоцька і багато інших. Улюбленим місцем збору і вечірок був будинок родини Маньковських, де у старшої дочки Анни Григорівни було щось на зразок політичного салону, в якому майже кожен суботу можна було зустріти всіх найбільш передових і цікавих людей міста. Сюди приходили і представники інших політичних течій і рухів, зокрема, народоволець росіянин Н. Новиков, українці Н. Ковалевський з дочкою М. Н. Ковалевською-Деген, В. Крижановська та ін.

Зібрання польської групи мали характер дискусійного клубу, на якому обговорювались різні суспільно-громадські питання. Поляки, як і “фокінці”, не займалися практичною роботою в масах, не вирішували політичних питань партійної організації, справ революційного підпілля. Вони були зайняті виключно теорією і розробкою своєї політичної програми. Однак, взимку 1889-1890 року група Нарутовича-Домашевича, яка займалася мирним теоретизуванням, була заарештована жандармерією під керівництвом генерала Новіцького. Австрійська поліція надала йому адреси, виявлені при арешті Б. Кістяківського. Арешти були проведені як серед українців-драгоманівців (К. Арабажин, Синявський та ін.), так і серед поляків та литовців, які збиралися у родини Маньковських. Діяльність цієї групи на деякий час припиняється.¹¹

У 1890-1891 роках польська радикальна група набрала виразно соціалістичного характеру і працювала переважно поза корпорацією. До неї належали по вибуттю С. Нарутовича, Ростовського і Я. Хмелевського – Едмунд Сонгайло, Йордан Пересвіт-Солтан, Антоній Заремба, Ян Андрій Домашевич і ін. В 1891 р. у Київ приїхав Ян Харусевич – пізніше відомий діяч Народової Демократії для організаційної революційної діяльності. Швидше всього тоді ж за його сприянням було утворено перші кола “Зету” (ZET – Związek Młodzieży Polskiej, “Союз польської молоді”). Загальна кількість членів не перебільшувала 20. Тільки кілька належало до категорії “брати”. Через декілька років частина законспірованих відійшла: одні - до ППС, другі утворили несоціалістичний “ЗЕТ”, інші зайнялись приватними справами. Група Сарцевича і Левковича називалась “Kołem Ludowym” (“Народний гурток”). Це були люди різних поглядів: соціал-патріоти і радикали, соціал-демократи. З часом група набрала виразно соціалістичний характер. В ній було 3-4 законспірованих “Зетівці”, які формували загальний ідейний напрямок.¹² 1897 р. група трансформувалася в “Гурток народної освіти” (“Koło oświaty ludowej”).¹³

На початку 90-х рр. в м. Києві діяльність польського соціалістичного гуртка відновлюється під назвою “Союз соціалістичної молоді” (“Związek młodzieży

.....
socjalistycznej”). Члени цієї організації, які замінили київську групу “пролетаріатців”, як і попередники, займалися розробкою своєї програми. Вони мали розгалужені зв’язки з Вільно і Варшавою і завдяки цьому одержували від них багату нелегальну літературу, що вигідно відрізняло їх від інших таємних гуртків. На підставі цього їх програма була більш наближена до марксизму.

Всю зиму і осінь 1893-1894 рр. в Польщі і на “кресах” відбувались бурхливі дискусії щодо визначення належності до новоутворених напрямків соціалістичного руху – соціал-демократичного та соціал-патріотичного. Київський гурток “Зв’язок молодіжних польської соціалістичної” розпався. Остаточний розкол стався на початку 1894 р. З цього часу в Києві існувало два польських соціалістичних угруповання. Перше, на чолі з Й. Солтаном і медиками Л. Левковичем і Генріхом Сарцевичем, орієнтувалося на ППС. Друге, очолюване С. Бахніцьким і В. Богуцьким, стало називатись “Польською соціал-демократичною групою” і прийняло програму, редаговану Р. Люксембург.¹⁴

Соціалістична група, основним ядром якої були Й. Солтан, Г. Сарцевич і Л. Левкович, мала тісні зв’язки з Варшавою і Вільно, і регулярно одержувала звідти нелегальну літературу. Тому вона була власником найбільшого нелегального архіву, якого не мала жодна з київських організацій. Національне спрямування забезпечувало групі підтримку, зв’язки та кошти. Наприклад, київський фабрикант Андржейовський, який субсидіював декілька таємних польських шкіл, влаштовував польські вечірки, бали і лотереї.

Разом з тим програма ППС не була офіційно прийнята київською групою, і не була безпосередньо підпорядкована Центральному Комітету ППС. Коли офіційний агент ППС, Г. Сарцевич вніс пропозицію підпорядкувати групу партійній дисципліні і оголосити її партійною організацією, відбувся формальний розрив - Сарцевич вийшов з групи і залишив Київ. Він переселився в Білосток і там впродовж багатьох років очолював місцеву ППСівську організацію.

В 1893-94 рр. соціалістична група підтримувала тісні зв’язки з робітниками. В цей період повернувся із Петербургу Ян Кілянський і разом зі своїми братами Карлом та Вацлавом, а також Плетатом, відновили робітничий гурток, що діяв колись під керівництвом Абрамовича. Перший створений ними гурток із робітників залізничних майстерень збирався на Солом’янці або за Кадетським гаєм і складався переважно з поляків, це були Ф. Полякевич, Вержбицький, Голембіовський, Роговський, Новіцький.¹⁵

В цей початковий період робота гуртка не виходила за межі освітніх занять. В цей час енергійному і підприємливому Яну Кілянському разом з Яном Пржиборовським вдалось створити ряд гуртків за посередництва робітників-поляків, членів залізничного гуртка, на інших заводах. Зокрема у “Третера і Криванека”, на Південноросійському заводі, в трамвайних і пароплавних майстернях, на Подолі (на заводах Шиманського, Андржейовського та ін.) Ніякої особливої “польської” програми пропагандисти соціалістичної групи на своїх заняттях в гуртках не проводили, незважаючи на те, що більшість її членів орієнтувалася на ППС. Основна діяльність групи полягала в проведенні технічної та пропагандистської роботи по поширенню ідей соціалізму, а також освітньої роботи з підготовчими гуртками учнівської молоді.

В 1893 р. керівник соціал-демократичної групи С. Бахніцький з дружиною О. Бояковською залишили Київ, і організацію очолив студент-медик В. Богуцький, а трохи пізніше К. Петрусевич. Впродовж 1893-1894 рр. група займалася виключно теоретичною розробкою своєї нової програми і залученням нових сил. В групу входили майже всі студенти-медики, уродженці Литви та Білорусії: Л. Наркевич, П. Полонський, С. Бражас, Й. Цвірко-Годицький, Д. Окинчиц та ін. До цієї групи приєднався жіночий соціал-демократичний гурток. Його учасниками були Олена і Евеліна Богуцькі, Яніна Лісецька, Н. Пачоська, Я. Йодко, О. Висоцька О. Маньковська.

В центрі цієї групи стояла сім’я Богуцьких, яка виділялась своєю революційністю. На їхній квартирі постійно збиралась демократична публіка. Революційно настроєні студенти збиралися також і на квартирі в Лесецьких, а з 1896 р. – у Є. Чарномської. Група Богуцького

була за характером марксистською організацією. Вона за своєю програмою, прийомами роботи, постановкою роботи в пролетарському та інтелігентському середовищі нічим не відрізнялася від російської соціал-демократичної групи.¹⁶

Восени 1894 р. в Києві виник “Союз об’єднаних земляцтв та організацій” (Związek Zjednoczonych Ziomkostw i Organizacji). Це був нелегальний союз, що об’єднував 22 земляцтва і національні групи: українську і польську. Керівний орган Союзу була Союзна Рада (Rada Związkowa) під конспіративною назвою Семен Семенович. Союз об’єднав 1000 студентів, в тому числі Корпорацію студентів-поляків, яка діяла як Польський гурток (Koło Polskie). Першим керівником Союзу став В. Крохмаль.

Прихильники агітації серед робітників не знайшли розуміння з польськими групами і об’єдналися з окремою групою “Справа робітнича” („Sprawa robotnicza”), утвореною в 1896 р. Навесні 1897 р. після березневої наради відбулося об’єднання трьох київських груп (“Справи робітничої”, польських соціалістів та соціал-демократів) в один “Союз боротьби за визволення робітничого класу” („Związek walki”). До складу організації спочатку входила тільки інтелігенція (біля 30 осіб), пізніше робітники. Київська організація складалася з 2 груп: російської і польської, які працювали окремо. Збори проходили окремо, у кожній групі були власні архіви і матеріальні засоби, з яких частина йшла на потреби Виконавчого Комітету, що керував організацією і складалася з 4 осіб, по дві з кожної групи. В січні 1898 р. утворився Виконавчий Комітет Союзу і до нього увійшли: росіяни – Лев Теслер і Павло Тучанський, поляки – Вінцентій Богунський і Адам Рабчевський, після від’їзду Богуцького – П. Полонський.¹⁷

З об’єднанням польської і російської соціал-демократичних груп самостійні польські організації перестали існувати. Після I з’їзду РСДРП в 1898 р. почались березневі арешти. Кияни першими здійснили одну з постанов Мінського з’їзду, створивши на місці зруйнованого російською владою “Союзу боротьби...” за новою організаційною термінологією “Київський Комітет РСДРП”. Велику роль у цьому процесі відіграв М. Урицький, якого не було в Києві під час арештів. Він залучив до роботи студента-медика О. Берліна, А. Карвацького і М. Конопко.

Таким чином, у другій половині XIX ст. одним із напрямків радикального польського суспільно-політичного руху був соціалістичний. У 80-90-х рр. XIX ст. він пройшов ряд етапів. З невиразної соціалістичної ідеї, яка охопила найбільш активну частину польського суспільства, утворюються революційні гуртки, які у своїй діяльності керуються програмами, вказівками утворених у цей період соціалістичних партій. Наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. відбулось розмежування політичних сил і утворилися два напрямки соціалістичного руху – націонал-демократичний та соціал-демократичний, представлені в 90-х рр. партіями Соціал-демократія королівства Польського та Польська соціалістична партія (ППС).

На території Правобережжя в суспільно-політичному житті виділяється діяльність польських організацій, прихильників обох течій соціалістичного руху, які підтримували зв’язок із цими партіями за кордоном. Вони одержували нелегальну літературу в достатній кількості, чим вирізнялися з-поміж інших революційних груп. Основна діяльність польських революційних груп проходила в гуртках, які займалися в основному теоретичною працею – самоосвітою, виробленням положень власної програми, політичними дискусіями. Об’єднання російської і польських – соціалістичної і соціал-демократичної груп відбулось у 1897 р. з утворенням “Союзу боротьби за визволення робітничого класу”. З цього часу окремі польські соціалістичні групи на території Правобережжя перестали існувати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа. Битва за землю. 1863-1914 pp. – К., 1996. – 432 с.; Chmielewski, Pierwsze lata korporacji studentów polaków w Kijowie (1884-1892). - Warszawa, 1939. - Wydanie instytutu J. Piłsudskiego. – 89 s.; J. Kancewicz, Polska partia socjalistyczna w latach 1892-1896. – Warszawa, 1984. - PWN, 128 s.; G.Zeberek, Początki ruchu socjal-demokratycznego w Kiowie w latach 1889-1903. – Kraków, 1981. - 32 s.; 2. Chmielewski J. Ibidem. - S. 13; 3. F.Pperl, Dyjeje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim. - Warszawa, 1910, Zycie. - t.1. - S. 426; 4. Погодин Л. Главные течения польской политической мысли.– М., 1914.– С. 17; 5. Мошинский И. На путях к Первому съезду

.....
РСДРП.– М., 1928.– С. 44.; 6. Kancewicz J. Polska partia socjalistyczna w latach 1892-1896. – Warszawa, 1984, PWN. – S. 46-128; 7. Perl Feliks. – Ibidem. – S. 4-6.; 8. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ).– Ф. 442.-Оп. 831.-Спр. 315.-Арк. 8-69.; 9. Żeberek G. Początki ruchu socjal-demokratycznego w Kijowie w latach 1889-1903. – Krakow 1981. – S. 32.; 10. Chmielewski J. Ibidem. – S. 5-32.; 11. Мошинский И. Вказана праця. – С. 45-46.; 12. Kancewicz J. Ibidem. – S. 15-25.; 13. Żeberek G. Ibidem. – S. 31.; 14. Мошинский И. Вказана праця. – С. 50-52.; 15. Z. Łukawski, Polacy w rosyjskim ruchu socjldemokratycznym w latach 1883-1893. – Kraków, 1970. – S. 71-72.; 16. Мошинский И. Вказана праця. – С. 98-200.; 17. Żeberek G. Ibidem. – S. 56-70.

О. З. Медалієва

ВИДАВНИЧА РОБОТА УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на території України, яка входила на той час до складу Російської імперії, виникають краєзнавчі, церковно-археологічні, історичні та історико-філологічні товариства. Серед них окрему групу складають ті, що утворилися при вищих навчальних закладах, – університетах та інститутах. У їх роботі брала участь ВУЗівська професура, що мала можливість підтримувати наукові зв'язки як із вітчизняними, так і з закордонними науковими центрами, проводити просвітницьку роботу, зокрема влаштовуючи курси публічних лекцій та наукових читань, ініціювати створення архівів, музеїв, бібліотек. До таких наукових установ традиційно відносять Історичне товариство Нестора-літописця при університеті Св. Володимира у Києві (далі – ІТНЛ), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (далі – ХІФТ), Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (далі – ІФТНУ) та Історико-філологічне товариство при інституті князя Безбородька у Ніжині (далі – ІФТНІ). Для зручності автор роботи об'єднує їх у єдину назву „наукові історичні товариства” (далі – НІТ), не нехтуючи при цьому їх науковими здобутками в галузі мовознавства та літературознавства.

Складовою частиною діяльності НІТ була їхня видавнича робота, зумовлена необхідністю сприяти поширенню історико-філологічних та історико-етнографічних знань серед населення України. Оскільки НІТ функціонували на базі університетів, на них поширювались і юридичні норми університетської політики уряду у видавничій справі. Так, згідно з §2 ст. 1 Указу Сенату від 6 квітня 1865 р., друкована продукція університетських наукових об'єднань звільнялася від попереднього цензурного нагляду, а відповідальність за неї покладалася на відповідні університети¹. Звичайно, що не скористатися цим правом науковці не могли. Питання про випуск відповідного друкованого органу, який міг, з одного боку, інформувати громадськість України про діяльність НІТ, а з іншого – містити на своїх сторінках наукові праці членів товариств, постало одразу ж на початку роботи наукової організації. Можливість видання за власний кошт праць НІТ була обумовлена у статутах і підтверджена міністром народної освіти. У них, зокрема, повідомлялось, що „Товариству надається право друкувати: самостійні праці та дослідження з предметів занять Товариства; читані у Товаристві реферати; переклади”², крім того, примірники „персональних творів, пам'яток і монографій”³.

У вітчизняній історіографії видавнича діяльність окремих НІТ в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. була відображена у роботах В. Фрадкіна⁴, М. Колесника⁵, О. Коваленка⁶, В. Назаренка⁷ та багатьох інших. Представлена стаття є спробою поліпшити стан наукової розробки цієї тематики шляхом відображення процесу організації видавничої діяльності НІТ в межах всіх університетських історичних товариств підросійської України. Відповідно до цього, завданнями цієї статті є: розглянути джерела фінансового забезпечення видавничої діяльності НІТ та окреслити роль збірників наукових праць членів НІТ у розвитку української історичної науки.

Протягом останньої третини ХІХ ст. і до 1917 р. українським університетським НІТ вдалося випустити загалом 6 збірників у 113 томах та книгах періодичних видань, у тому числі: 24 книги у 44 томах „Чтений в историческом обществе Нестора-летописца”, 21 том „Сборника Харьковского Историко-филологического общества”, 5 томів „Вестника

Харьковского Историко-филологического общества”, 27 томів „Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете”, 10 томів „Сборника Историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нежине”, 7 томів „Трудов Педагогического отдела Харьковского Историко-филологического общества”. У радянських та сучасних українських енциклопедичних виданнях є неточності стосовно кількості виданих ІФТНУ власних видань. Так, всі вони повідомляють, що це Товариство за період з 1890 по 1916 рр. видало 25 томів „Летописей”. Нам вдалося знайти інформацію про те, що „під керівництвом Голови Товариства (ІФТНУ – О.М.) проф. С. Г. Вілінського вийшов черговий том „Летописи” (26-й)”⁸ та „у 1916 р. завершений друком 27-й том „Летописи””⁹.

Видавнича діяльність університетських НІТ вимагала значних фінансових засобів. Оскільки єдиним джерелом прибутку товариств були членські внески їх дійсних членів, то, звичайно, тих коштів, які громада могла виділити на друк, не вистачало. Це засвідчує той факт, що перша книга наукового збірника ІТНЛ „Чтений” вийшла друком у 1879 р., а друга лише у 1888 р. Прохання посилити видавничі фонди було головним у зверненнях наукових організацій до міністерства народної освіти в останній третині ХІХ ст. Можна стверджувати, що це міністерство вітало появу таких збірників, оскільки періодично виділяло необхідні суми. У середньому розмір наданої допомоги коливався в межах 200 – 800 крб., залежно від розмірів видавничої діяльності відповідного Товариства. Міністерська допомога відіграла визначальну роль у виданні наукових збірників. На сьогоднішній день вони є бібліографічною рідкістю, оскільки початковий тираж у середньому становив 200 примірників, і викликають інтерес істориків та бібліографів стосовно розміщеної у них інформації.

Окрім державної допомоги, НІТ активно використовували й університетську фінансову допомогу, а також приватні пожертви. Так, у 1892 р. на адресу ХІФТ надійшло 300 крб. для видання „Сборника”¹⁰, а у 1896 – 1897 академічному році – 400 крб.¹¹, ІФТНУ у 1905 р. отримало додаткові кошти (400 крб.) від Новоросійського університету на видання листів академіка П. Білярського¹², у 1907 р. для покриття видатків на видання „Летописей” ІФТНУ надійшло 300 крб. від дійсного члена ІФТНУ В. Орлова¹³, у 1909 р. 100 крб. від його дійсного члена А. Ровнякова та 200 крб. від графа М. Толстого¹⁴. Підтримуючи нові видавничі проекти ХІФТ, історико-філологічний факультет Харківського університету передав йому для видання 7-го тому „Сборника”, який був присвячений вшануванню пам’яті видатного українського філософа Г. Сковороди, 198 крб., а правління університету – 300 крб.”¹⁵. Іноді на потреби видавництва перераховувалася частина прибутку за прочитані публічні лекції Товариством. Так сталося із ІФТНУ, яке асигнувало на друкування першого тому „Летописи” 400 крб., отримані як прибуток від прочитаних публічних лекцій Ф. Успенського, О. Кіріпінкіова, О. Базінера та В. Нечаєва¹⁶.

Однак, незважаючи на розміри членських внесків, урядову допомогу та приватні пожертви, НІТ на початку ХХ ст. не вистачало коштів на розгортання належної видавничої діяльності, а події Першої світової війни та економічної кризи в Російській імперії поставили на ній крапку. Про це часто згадується у звітних матеріалах. Наприклад, урядова допомога на видавництво „Літопису” ІФТНУ у 1914 р. становила 500 крб., а собівартість тиражу – близько 1500 крб. при вартості одного примірника 7 крб. 50 коп. Товариство змушене було продавати примірники за заниженою ціною (5 крб.), оскільки собівартість була недоступною для мешканців Одеси¹⁷. У 1915 р. ІФТНУ змушене було звернутися до Міністерства народної освіти із клопотанням про надання йому одноразової допомоги у вигляді 2000 тис. крб. „для оплати рахунків типографії за друк „Летописей””¹⁸. Така ситуація була викликана, з одного боку, обставинами військового часу, що вимагали як від членів університетських НІТ, так і від інших громадян плідної роботи в інших галузях, а з іншого – значним підвищенням цін на папір та подорожчанням послуг друку. Правління НІТ змушені були суттєво обмежити і, зрештою, припинити свою видавничу діяльність, адже нові ціни на послуги друкарень значно перевищували наявні у них кошти.

У ті періоди, коли НІТ не мали відповідних фінансів для здійснення періодичного

видавництва, вони розміщували інформацію про свою роботу на сторінках інших історичних та філологічних видань, зокрема „Киевской старины”, „Исторического вестника” або у виданнях інших історичних об’єднань. У цих публікаціях НІТ додатково інформували громадськість України про власну діяльність. Деякі публікації вміщують таблиці з даними про кількість членів та їхню активність, про кількість та характер засідань, тематику виступів. Крім того, члени НІТ мали змогу друкувати окремі звіти про роботу об’єднань у місцевій пресі. Так, М. Задерацький протягом 1873 – 1880 рр. у газеті „Киевлянин” інформував громадськість Києва про діяльність ІТНЛ. Після його смерті, протягом короткого часу, інформацію про засідання ІТНЛ друкував С. Голубев; у 1881 р. у газеті „Труд” звіти опубліковував М. Дашкевич. Із 1883 р. редактором „Харьковского календаря” став П. Єфименко, який на його сторінках встиг надрукувати п’ять щорічних звітів про діяльність ХІФТ. Окрім того, за допомогою губернської преси НІТ мали змогу безпосередньо спілкуватися з населенням і, при потребі, залучати його до співпраці. Важливим доказом цього є програми НІТ стосовно залучення місцевих сил до краєзнавчої роботи.

Інформацію про свою діяльність НІТ розміщували одночасно і в наукових збірниках своїх університетів – „Университетских известиях”, „Записках Харьковского университета” та „Известиях Историко-филологического института князя Безбородка”. Відповідно до нормативних документів, матеріал, що публікувався в університетських виданнях, складався з „протоколів засідань Товариства, а в якості додатків до них – із статей членів, рекомендованих Товариством для друку”. Ці звіти містили також інформацію про діяльність структурних одиниць товариств – бібліотек, музеїв, архівів тощо. Через певний проміжок часу НІТ друкували ще й повні списки членів із розподілом останніх на почесних, дійсних, членів-кореспондентів, а також на місцевих та іногородніх.

Друковану продукцію університетських НІТ умовно можна поділити на кілька видів: 1) наукові збірники – „Чтения”, „Сборники”, „Летописи”, „Вестники”, „Труды”; 2) окремі видання статутів та протоколів; 3) окремі видання наукових праць.

У перші роки свого існування товариствам, як було зазначено вище, не вистачало коштів для регулярного випуску видань. Після отримання відповідних державних субсидій, їм удалось налагодити систематичне видання нових томів збірників. Звичайно, що весь науковий матеріал друкувався лише російською мовою, хоча зрідка народні перекази, пісні чи повір’я друкувалися російським алфавітом, але з урахуванням української вимови.

Всі періодичні видання НІТ мали майже однакову структуру, за винятком деяких особливостей. Кожен том складався з двох частин – першої „офіційної” та другої „неофіційної”. Традиційно у першій частині вміщувалися статuti Товариства, протоколи засідань, річні звіти про діяльність та списки його членів, у другій – друкувалися документи та статті з історії, мови, літератури, фольклору, педагогіки тощо. Згодом, друга частина зазнала розширення шляхом поділу на інші розділи. Наприклад, із 1910 р. неофіційна частина „Сборника” ІФТНІ починає ділитися на декілька розділів: „Гоголівський”, „Пам’яті Л. М. Толстого”, „Словяно-руський розділ”, „Історичний розділ”, „Класичний розділ”, а з 1912 р. ще і на „Педагогічний розділ”. На базі 4 - ої книги „Чтений” ІТНЛ формується новий розділ „Матеріали”, із 7 - ї – „Бібліографія”, а з 15 - ї – „Нотатки та відомості”.

Аналіз виданих збірників НІТ засвідчив, що більша частина виданого матеріалу була присвячена Україні: її регіонам, місцевій історії, археології та етнографії. Одночасно серед наукових робіт, опублікованих у збірниках, простежується чітка орієнтація на певний регіон: у „Чтениях” ІТНЛ – Київщина, Полтавщина, Поділля, у „Сборниках” ХІФТ – Слобожанщина, у „Летописях” ІФТНУ – Південь України, у „Сборниках” ІФТНІ – публікації фольклорно-історичного характеру з історії Чернігівщини. Цей масив наукового матеріалу стосувався різних аспектів історії України і ґрунтувався або на вивченні архівного матеріалу, або на дослідженні народного життя за його побутом та звичаями. Нам імпонують наукові погляди академіка О. Білецького, який, висвітлюючи видавничу ситуацію в Україні у другій половині ХІХ ст., називав серед видань, у яких можна було друкувати матеріали з фольклору та історії літератури, „Чтения” ІТНЛ та „Сборники” ХІФТ¹⁹. Роботи українських науковців

ввійшли до загальної скарбниці українознавства. Разом із студіями українознавчої тематики, на сторінках наукових збірників товариств розміщені і дослідження з російської та всесвітньої історії, класичної філології, археології, педагогіки, логіки, психології.

Наукові видання університетських НІТ мали не лише науково-історичний, але і науково-педагогічний характер. Про це свідчить той факт, що „Труды Педагогического отдела” ХІФТ та „Сборник памяти А. Потебни” були рекомендовані Науковим комітетом Міністерства народної освіти для бібліотек середніх навчальних закладів. Міністерство освіти рекомендувало педагогічним радам середніх навчальних закладів звернути увагу на „Пособие по устройству литературных и научных чтений” і на „Основы поэтики” ХІФТ з метою „придбання у фундаментальні та учнівські ... бібліотеки, а також у бібліотеки учительських інститутів та семінарій, окрім того, у бібліотеки нижніх училищ”²⁰. Вищезазначений „Посібник” був рекомендований Міністерством освіти як додатковий навчальний довідник для учнів середніх навчальних закладів, учительських інститутів, семінарій та міських училищ.

Підсумовуючи викладений матеріал, підкреслимо, що університетські НІТ проводили послідовну і цілеспрямовану роботу з видавництва наукової літератури. Члени НІТ вважали, що тільки завдяки розвитку української науки, зокрема історичної, та ознайомленню з її досягненнями різних верств українського суспільства можна відродити національну самосвідомість народу, позбавити його почуття меншовартості, навчити його пишатися власною культурою й історією. У цьому напрямі діяльності історичні товариства досягли значних успіхів, опублікувавши багато томів наукових праць. Друкована продукція товариств є головним показником сили й активності їхньої діяльності. Її налагодження пов’язане із фінансовою підтримкою НІТ з боку Міністерства народної освіти, власних університетів та приватних осіб.

Завдяки видавничій роботі НІТ стала можливою поява на сторінках наукових збірників нових архівних матеріалів, які тривалий час залишалися невивченими у різних архівах. Більшу частину опублікованих праць було присвячено історії України: її регіонам, місцевій історії, археології, етнографії. Науковий матеріал ґрунтувався або на вивченні архівного матеріалу, або на дослідженні народного життя, побуту та звичаїв українців. Прагнучи збільшити масштаби наукової і просвітницької роботи, НІТ популяризували свою діяльність шляхом друкування окремих звітних матеріалів і наукових робіт дійсних членів. У складних умовах наступу російського шовінізму на українську мову і культуру діяльність НІТ була досить важливою для всього українського суспільства, оскільки народ ознайомлювали з його власним минулим, самобутньою історією, культурою та літературою, а також з історичним минулим інших народів та держав, чим опосередковано пропагували рідну історію і культуру, і цим самим сприяли розвитку української самосвідомості.

У подальшому варто звернути увагу на публікації в наукових збірниках НІТ наукових робіт та архівних матеріалів з проблем всесвітньої історії, зокрема з історії Візантії, Греції та інших країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Устав Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском Университете //Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете (далі - ЛИФОНУ). - О., 1890.-отд. I.-С. 5; 2. Устав Нежинского Историко-Филологического Общества при Историко-Филологическом Институте кн. Безбородько (12.03.1894) //Сборник Нежинского Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородько. - К., 1896. - Т.1, отд. I. - С. 5.; 3. Устав Историко-Филологического Общества при Императорском Харьковском Университете //Сборник Харьковского историко-филологического общества (далі - СХИФО). - Х., 1905. - Т.14. - С. 62.; 4. Фрадкин В.З. Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919 гг.) //История и историки. Историографический ежегодник. 1979. - М., 1982. - С. 223 - 249.; 5. Колесник М. П. Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні //Український історичний журнал. - 1995. - №5. - С. 28 - 37.; 6. Коваленко О. Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині //Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів – Ніжин, 1988. - С. 98.; 7. Назаренко В.Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Воросы литературоведения. - Х., 1999. -

288 с.; 8. Мочульский В. Н. Отчет о деятельности Историко-Филологического Общества при Императорском Новороссийском университете за 1915 год //Мочульский В. Н. Отчет о состоянии и деятельности имп. Новороссийского университета за 1915 г. - О., 1916. - С. 369 - 370; 9. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 45. - Оп. 19. - Спр. 705. - Арк. 129 зв, 130 зв.; 10. Сумцов Н. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1890/91 гг. //СХИФО. - Х., 1891. - Т. 3. - С. III; 11. Отчеты и протоколы заседаний историко-филологического Общества //Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. - Х., 1899. - вып. 5. - С. I.; 12. Отчет о деятельности Историко-Филологического Общества при Императорском Новороссийском университете за 1905/6 и 1906/7 акад. год //ЛИФОНУ. - О., 1910. - Т. XVI. - отд. I. - С. 6.; 13. Там само. - С. 9.; 14. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Новороссийском университете за 1908/9 //ЛИФОНУ. - О., 1910. - Т. 16. - отд. I. - С. 12.; 15. Сумцов М.Ф. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 акад. году //СХИФО. - Х., 1894. - Т. 6. - С. XIV; 16. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. //ЛИФОНУ. - О., 1890. - Т. 1. - отд. I. - С. 9; 17. Мочульский В.Н. Вказана праця. - С. 370; 18. ДАОО. - Ф.45. - Оп.19. - Спр.705. - Арк.129 зв.; 19. Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах. Т.2: Українська література XIX – поч. XX ст. – К., 1965. - С. 90.; 20. Центральний державний історичний архів України. - Ф.2017. – Оп.1. - Спр.321. - Арк.1 зв.

І.А.Фареній

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН КООПЕРОВАНИХ СЕЛЯН ТА КЕРІВНИКІВ КООПЕРАТИВІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історії української селянської кооперації присвячено чимало ґрунтовних наукових праць. Предметом їх розгляду став широкий спектр проблем кооперативного руху, передусім соціально-господарського порядку: обсяги торговельно-постачальних і фінансових операцій, напрямки та форми роботи тощо. Помітний також інтерес дослідників до висвітлення ідеологічних засад кооперативної діяльності та адміністративно-правових умов її проведення¹.

Незважаючи на багату історіографію, практично поза увагою дослідників завжди залишались внутрішні проблеми кооперативного життя: характер взаємовідносин між людьми в кооперативах, вплив кооперації на формування навичок самоуправління, розвиток самодіяльності. Згадуючись як існуючий компонент кооперативного життя, вони не піддавалися предметному дослідженню. До певної міри виявом відходу від традиційного висвітлення історії кооперації, суто економічного з окресленням супутних політичних процесів є дисертація О.В.Ботушанського, але вона стосується територіально невеликого регіону поширення кооперативного руху – присвячена сільській кооперації Буковини².

Мета представленої розвідки - з'ясувати один із аспектів окресленої вище проблеми, а саме: розкрити характер розуміння кооперованими селянами діяльності керівників кооперативів.

Самою природою кооперації як самодіяльної організації, зумовлювалась безпосередня взаємозалежність між рядовими учасниками та лідерами, в основі якої лежали принципи колегіальності, самоуправління та виборності керівних органів. Проте, демократичні засади самі по собі не гарантували гармонійності відносин між різними категоріями кооперованого населення, які формувалися під впливом факторів, часто не пов'язаних з кооперативним життям. Набуття досвіду співпраці селян-пайовиків зі своїми керівниками було складним процесом, у якому відігравали роль не лише організаційні аспекти діяльності кооперації, а й соціокультурні, морально-психологічні, очевидно, і ментальні характеристики селянської верстви.

Ставлення до того чи іншого кооперативного діяча, значною мірою, визначалося його місцем у загальній суспільній ієрархії. Так, належність кооператора до панівної верстви зумовлювало й характерне для селян ставлення до нього, а зрештою, і до всього, чим він займався у галузі кооперації. Добре ілюструє бачення простими хліборобами такої категорії кооперативних керівників один із сучасників, який спостерігав у квітні 1911 р. за ходом роботи з'їзду кредитної кооперації Київської губернії. „Бачив, – писав він, – з яким

презирством слухали ці члени (селяни – І.Ф.) ... панів-кооператорів”³. При цьому слід зазначити, що під категорію „панів-кооператорів” підпадали у свідомості селян як „оглядне панство в дуже блискучому й не кооперативному вбранні” та „чиновники-кооператори” – представники поміщицького класу та бюрократії⁴, так і сільська інтелігенція. Скованість у думках і діях у присутності таких „панів”, страх і прихована заздрість до їх матеріального становища, намагання не наближатися до них, не кажучи вже про вільне спілкування – явища, які супроводжували селян у процесі кооперативного життя.

Таке ставлення до кооперативних діячів із числа соціальної еліти часто обумовлювало апатію селян до кооперативної справи, бо вона, так би мовити, „утримується тільки панамі”⁵ та, водночас, суто споживацьке ставлення до їх роботи, якщо остання мала позитивні наслідки. За умов плідної діяльності „панів-кооператорів” хлібороби-гречкосії могли дозволити собі зовсім не цікавитися справами свого кооперативу, оскільки були впевнені, що і без них все вдіється. Наприклад, у селі Стадниця Вінницького повіту на Поділлі, за словами часопису „Світова зірниця”, „побачили пайщики, що їх крамниця в добрих руках і здали все на вчителя”⁶.

Між тим, селяни часто виявляли і здатність високо оцінити плідну кооперативну роботу „панів”. Зокрема, у 1911 р. загальні збори Старо-Сенжарського товариства Полтавського повіту з нагоди переведення дільничого агронома В.М.Бреславця з Полтави на посаду губернського агронома в Орловську губернію звернулися до нього з листом, в якому, зокрема, зазначалося: „З тяжким жалем прощаємось з Вами. Ви були душою нашого товариства... Спасибі Вам ! Не забувайте нас, не забувайте тих, що вірили Вам і пам’ять про Вас, про Вашу щирю працю, заховують на завше. І ви і ми вибрались тепер на шлях кооперації, на шлях спільної праці для загального добра. Нехай же ми ніколи не розходимось на тім шляху”. Листа цього підписали усі члени кооперативу⁷.

Не зайвим буде навести ще один випадок з кооперативного життя, насичений безмежною довірою і повагою селян до своїх кооперативних наставників. У лютому 1910 р. до села Парипси Сквирського повіту Київської губернії прибув інструктор Київського союзу споживчих товариств. Кооперовані селяни, за словами місцевого жителя Петра, „Зраділи йому, наче діти, що давно батька не бачили”⁸.

Слід звернути увагу на те, що наведені приклади стосуються діяльності пересічних інтелігентів, які за короткий термін зуміли здобути серед селян такий авторитет. Отже, при вмілому поводженні з хліборобами і наполегливості у роботі інтелігент-кооператор мав великі можливості бути зрозумілим народу і користуватися його безмежною довірою. А за умов надзвичайної самовіддачі у кооперативній діяльності визнання могло набути широких масштабів. Адже такі імена, як Василь Доманицький, Микола Левитський, Олександр Черненко, Йосип Юркевич, було відомі селянам цілих повітів та губерній.

Помітним компонентом масової свідомості селянства було уявлення, що керівники сільських кооперативних товариств (незалежно від їхнього соціального походження – інтелігенти чи селяни тощо) на своїх посадах обов’язково матеріально збагачуються. Причини такого явища вочевидь приховуються в глибинах ментальності українських хліборобів і, мабуть, не мають раціонального пояснення, отже судити про його природу дуже складно. Проте окремі епізоди селянського кооперативного життя дають можливість, хоч до певної міри, наблизитися до розуміння цього атрибуту селянської кооперації.

Не другорядною причиною формування уявлення про користолюбство кооперативного керівництва була нетрадиційність кооперації як форми господарювання, і пов’язана з нею підозрілість до всього нового. Оскільки кооперативні справи стосувалися фінансово-економічного життя, то очевидно перше, що могло прийти на думку селян з приводу діяльності того чи іншого кооперативного діяча – це ідея про його шахрайство. Об’єктивні труднощі налагодження ефективної роботи кооперативів, невдоволення селян їхньою господарською результативністю якнайкраще підживлювали такий погляд. У селі Вовчок Ольгопільського повіту на Поділлі селяни, розчаровані відсутністю дивідендів від участі в споживчому товаристві, говорили про його керівників: „Ет ! придумали якусь тобі

.....
крамницю, щоб чужими грішми наживатись”, – і по селу поповзли чутки, що один із членів правління на громадські гроші купив собі штани⁹.

Успішна економічна робота кооперативу також створювала підозру в шахрайстві, оскільки за таких умов керівникам, на думку селян, було чим пожитися. При цьому аргументи доведення правоти такої логіки могли мати зрозумілий зміст хіба тільки для самих селян. Пайовики споживчого товариства села Бабинці Київського повіту так пояснювали чому вони вважали голову свого кооперативу, який зробив з нього потужну господарську організацію, зловмисником: „Наш голова – шахрай: ми бачили, що він в бюро пив чай і з членами розмовляв в окремій кімнаті”¹⁰. Очевидно таких ознак соціальної дистанції з кооперативним керівником як „пив чай”, „розмовляв в окремій кімнаті” для хліборобів було достатньо для оголошення його недоброзичливцем. З огляду на проблему соціальної нетерпимості заслуговує на увагу випадок, що мав місце в одному з кредитних товариств Староконстантинівського повіту Волинської губернії. У 1913 р. члени правління товариства, незважаючи на їх сумнінність і стабільне фінансове становище кооперативу, були селянами переобрані з наступної причини: „щоб не задавалися”¹¹.

Мабуть, не останню роль у формуванні недоброзичливого ставлення до кооперативних діячів відіграло й користолюбство самих селян. Справжні подвижники кооперативної справи часто очолювали кооперативи, не вимагаючи за те заробітної плати, плідно працюючи на громадських засадах. Така ситуація була часто незрозумілою для селян, які могли знайти пояснення їй тільки у тому, що посада члена правління, на їх думку, дає можливість привласнювати доходи кооперативного товариства. Відчуваючи таку логіку селян, кооперативне керівництво могло порушити питання про призначення собі зарплати тільки для того, щоб позбутися підозри у незаслуженому матеріальному збагаченні. „Хоч по 10 крб. у рік, а хай товариство платить, – говорив один із сільських кооперативних діячів, – аби ніхто не закидав тобі, що йдеш на одбутки в правління дурно, бо там ... якісь є заробітки”¹².

Звичайно, що причиною недовіри до керівництва кооперативів могли бути справжні зловживання. Особливо це проявлялося, коли до складу правлінь кооперативних товариств потрапляли представники крамарсько-лихварського середовища або ж провід опинявся під контролем групи родичів, і у роботі починала панувати клановість. Однак, як свідчать джерельні матеріали, недовіра до кооперативних діячів зумовлювалась соціально-психологічними особливостями селянської маси, які не давали їй можливість об’єктивно оцінювати роботу своїх керівників і бути справедливими до них. Напевно ставлення до керівників кооперативних установ визначалося на основі досвіду відносин із сільською адміністрацією, де, як відомо, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. зловживання владою в особистих цілях носило масовий характер. Можливо, що уявлення про поведінку місцевого начальства активно використовувались в оцінці кооперативних діячів, які в очах хліборобів також було схоже на „начальство”.

Одним із наслідків упередженого ставлення до кооперативного керівництва було постійне бажання його переобрати. Аргументом щодо такого підходу служив погляд про те, що необхідно й іншим дати збагатитися на високих посадах. „Годі вже старим: підживилися і буде”, – досить типовий вираз нерозважливих селян-кооператорів¹³. У селі Мордва на Київщині пайовики споживчого товариства казали: „Давайте змінимо правління. Поставимо других, бо ці вже нажилися з лавки”¹⁴. Члени кооперативу села Рудницьке Переяславського повіту Полтавської губернії бажали переобрати керівництво, бо воно вже оволоділо справою та ще й велику зарплату отримує, а значить – „щоб не було гріха, – казали селяни, – треба щоб усі знали як у общества діло ведеться і через те треба старих членів-управителів скинути і поставити новичків”¹⁵.

Слід зазначити, що наслідки дій, спровокованих такою логікою, ніколи не давали позитивних результатів. Необґрунтовані зміни в складі керівництва, непевність членів правління в стабільності свого перебування на посаді, недовіра до них з боку членів кооперативів, як правило, спричиняли занепад роботи кооперативних товариств, а то і їх

банкрутства. Зокрема повчальною є історія вже згаданого споживчого товариства села Мордва на Київщині. Воно розпочало свою діяльність у 1906-му р. і швидко зміцніло: обороти з року в рік зростали, кооператив придбав власне приміщення, мав добру репутацію серед населення своєю торговельною роботою. Здавалося, що авторитету членів правління кооперативного товариства за таких умов ніщо не загрожувало. Однак стабільний організаційно-господарський розвиток товариства привів селян до думки: керівництво „вже нажилося з лавки”. У результаті перевиборів правління провід у кооперативі отримали ті, хто „справді думали, що з лавки нажитися можна”. Заходами новобраних керівників споживче товариство села Мордва швидко збанкрутіло і в 1911 р. припинило своє існування ¹⁶.

Іншим наслідком вигаданого шахрайства кооперативних діячів було небажання призначати їм заробітну плату. Процес переконання українських хліборобів-гречкосіїв у тому, що керівники кооперативних товариств за свою роботу повинні отримувати грошову винагороду, часто наштовхувався на відверте небажання навіть замислюватися над цією проблемою. Журнал „Хлібороб” у 1915 р. вказував, що кооперовані селяни „думають, що керівники товариств ніякої праці не виконують і тому гроші отримують марно” ¹⁷. Сучасний дослідник ментальності українського селянства Ю.П.Присяжнюк вказує на наявність „історично сформованої соціально-психологічної сліпоти селянського загалу щодо інтелектуальної праці”, внаслідок чого хліборобам було дуже важко сприймати розумову та управлінську, організаційну діяльність як форму трудових зусиль, за які необхідно давати заробітну плату ¹⁸. Думки про неабияке матеріальне збагачення кооперативного керівництва формували в селянському середовищі атмосферу, де ідея про їх матеріальне заохочення взагалі, з точки зору хлібороба, могла здаватися абсурдною або ж просто відверто зловмисною.

Не було нічого дивного в тому, що заробітна плата виборному керівництву та співробітників кооперативу, якщо і призначалась, то з врахуванням їх дій з привласнення громадських грошей. Зокрема, у споживчому товаристві села Мизинівка Звенигородського повіту Київської губернії заробітна плата члена правління становила всього 10 крб. на рік, однак більшість пайовиків за словами очевидця: „... не може собі уявити, що можна бути членом правління та не наживатися за рахунок товариства”. Сума розміром 10 крб. нікого в товаристві, звичайно, не спокушала, але бажаючих потрапити до складу правління, щоб збагатитися, було багато. У січні 1910 р. на загальних зборах селяни майже хором зарепетували: „Всіх змінить !” Щоправда у процесі дискусії стосовно нового персонального складу керівного органу з’ясувалося, що „всіх змінить” неможливо, оскільки кандидатур, здатних до управлінської роботи, серед пайовиків не виявилось ¹⁹.

Практика кооперативного життя невблаганно вимагала від українських селян-гречкосіїв нових уявлень про значення і характер роботи кооператорів-керівників. Інтенсивний розвиток і поширення селянської кооперації досить швидко вносив корекцію в специфіку ставлення кооперованих хліборобів до своїх ватажків, які в очах селянського загалу все менше і менше асоціювалися то з сільським „начальством”, то з представниками лихварсько-крамарського середовища чи просто „панамі”. З плином часу у свідомості хліборобів знайшло своє місце уявлення про нову, цілком самостійну категорію людей – кооперативних діячів, що характеризувалися цілком певними ознаками.

Поряд із байдужістю або підозрілим ставленням до кооперативного керівництва, зустрічалися випадки й доброзичливого сприйняття його діяльності. На початку 1912 р. загальні збори Весело-Тернівського кредитного товариства на Катеринославщині висловили подяку голові ради кооперативу В.А.Чуриковичу, якій відмовився від заробітної плати і виконував свої обов’язки на громадських засадах ²⁰. Наведений факт тим цінний, що свідчить про можливість такої оцінки селянами кооператора-керівника, з точки зору якої, його робота, по-перше, заслуговує належної матеріальної винагороди, а по-друге, – щирої вдячності на моральному рівні і не може бути предметом недовіри, хоч і виконується безоплатно.

Вироблення правильного розуміння діяльності керівних органів кооперативів відбувалося під впливом різних факторів. Зокрема, у споживчому товаристві села Тарасівки

Ямпільського повіту на Поділлі ставлення до членів правління змінилося внаслідок роз'яснювальної роботи інструктора Вінницького кооперативного союзу П.Северинчука, після якої загальні збори прийняли рішення: „Назначити правленню 60 крб. жалування, а ревізійній комісії по рублю на члена за кожну ревізію ...”²¹. Пайовики Юрченківського споживчого товариства Волчанського повіту Харківської губернії 26 квітня 1915 р. вперше запровадили оплату праці правлінню (у розмірі 50 крб. на рік на одного члена і 60 коп. добових у відрядженні) внаслідок самостійного висновку про те, що праця у кооперативі на постійній основі відриває керівника від роботи у власному господарстві і тому буде справедливим призначити йому хоч маленьку зарплату²².

Не останню роль у формуванні ставлення селян до управлінської роботи в кооперативі, очевидно, відігравала й позиція самих кооперативних працівників. Діяльність на керівних посадах вимагала багато часу і енергії, її було важко поєднувати з роботою у власному господарстві чи в інших установах. Керівники-кооператори, за певних умов, інколи відверто ставили питання про належну грошову винагороду за працю. Так, у 1910 р. правління Дунаївського кредитного товариства Ушицького повіту на Поділлі відмовилося працювати за 75 коп. і стало вимагати за роботу на одному засіданні 1 крб. Загальні збори кооперативу були вимушені погодитися зі своїми керівниками²³.

Помилкове уявлення про матеріальне збагачення керівників кооперативних товариств, тенденції до безпідставних змін у складі правління та інших органів кооперативів, загальне нерозуміння характеру їх діяльності – ключові проблеми у взаєминах селян зі своїм кооперативним проводом, які значною мірою визначали ефективність діяльності кооперації. Вони були викликані як відсутністю належного рівня кооперативної свідомості, досвіду і навичок роботи на кооперативних засадах, так і екстраполяванням на нову форму організації господарського життя давно випробуваних цінностей та норм поведінки. Подолання проблем, пов'язаних із взаємодією кооперованих селян зі своїми керівниками, проходило досить стрімко, як власне й поширення самої селянської кооперації. Зафіксувати певні етапи розвитку уявлення хліборобів про характер діяльності кооперативних діячів, що протікали в межах одних часових просторів в усій масі кооперативного загалу, неможливо. Очевидно, процеси конструктивної співпраці та деструктивних взаємостосунків між селянами і кооперативним керівництвом йшли паралельно і у кожному окремому товаристві правильне уявлення про працю і значення керівників-кооператорів формувалося у різний час, хоча і в межах цілком певного періоду становлення селянської кооперації – на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х частинах. – Катеринослав, 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація доби непу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр. – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Чернівці, 1996; Коваль В.І. Історія споживчої кооперації. – Черкаси, 2001; та ін.; 2. Ботушанський О.В. Сільська кооперація на Буковині (80-і роки ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; 3. До читачів // Рілля. – 1911. – №14. – С.383; 4. Див.: До читачів // Там само. – С.382; 5. Див.: Дописи // Засів. – 1911. – №39. – С.614; 6. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №37. – С.11; 7. Письма з села // Там само. – 1911. – №25. – С.9-10; 8. Корреспонденция // Наше дело. – 1910. – №4. – С.14; 9. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №14. – С.10; 10. Корреспонденция // Наше дело. – 1910. – №4. – С.15; 11. Хроніка // Рілля. – 1913. – №14-15. – С.390; 12. Коло кредитового товариства // Там само. – 1913. – №9. – С.246; 13. Там само. – С.245; 14. По Україні // Рілля. – 1912. – №10. – С.282-283; 15. Корреспонденции // Наше дело. – 1912. – №8. – С.15; 16. По Україні // Рілля. – 1912. – №10. – С.282-283; 17. Еще о кооперативных “недоразумениях” // Хлибороб. – 1915. – №4. – С.191-192; 18. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ – ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – С.68-69; 19. Корреспонденция // Наше дело. – 1910. – №3. – С.11; 20. Весело-Герновское кредитное товарищество (Екатеринославской губ.) // Хлибороб. – 1912. – №8. – С.485; 21. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №14. – С.10; 22. Юрченковское об-во потребителей Волчанского уезда // Южно-русский потребитель. – 1915. – №5. – С.22-23; 23. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №13. – С.8-9.

**ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА В РЕДАКЦІЯХ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Вагоме місце в подіях українського національного руху кінець. ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. посідали українські історики. В літературі вже поставлено питання як про їх особисту практичну роль у різних секторах тогочасного політичного процесу, так і про співвідношення їхніх суто професійних, історіософських та політичних дискурсів (праці В.Масненка про М.Грушевського та В.Липинського, Я.Пеленського про В.Липинського, Д.Буріте про Д.Дорошенка, В.Яремчука про О.Малиновського та ін.).

На нашу думку, у цьому сенсі багато цікавих відкриттів для дослідження загальної проблеми „українські історики та національний рух” може принести вивчення постаті знаного історика та громадсько-політичного діяча Української революції Миколи Прокоповича Василенка (1866 – 1935). На сьогоднішній день в спеціальній літературі недостатньо розробленим залишається питання не тільки ролі М.Василенка в суспільно-політичному житті України на зламі ХІХ і ХХ ст. (маємо лише науково-популярну працю В.Вороненка, Л.Кістерської, Л.Матвєєвої, І.Усенка “Микола Прокопович Василенко” (К., 1991)), а й еволюції його світогляду, взаємовпливу між національними, політичними, а отже й історичними візіями та досвідом безпосередньої активної участі в бурхливих подіях української історії – революції 1905 р., післяреволюційної реакції, національно-державному будівництві 1917–1919 рр.

Мета, яку ставимо в цій розвідці, – дослідити громадсько-політичну діяльність М.Василенка в 1904–1910 рр., домінуючим напрямком якої було співробітництво в опозиційній пресі і реконструювати на основі тодішніх публікацій історика, які містились винятково на сторінках київських опозиційних газет, його політичний і національний світогляд того часу.

При написанні статті використано публікації Миколи Прокоповича в газетах „Киевские отклики”, „Киевские отголоски”, „Отголоски жизни”, „Киевские вести”, „Киевская мысль” за 1904–1909 рр. Також автор послуговувався документами особистого походження (спогади М.Василенка, епістолярій), більшість з яких є неопублікованими та зберігаються в таких архівосховищах як Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. М.Вернадського НАНУ та Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

Навесні 1904 р. газету “Киевские отклики” вирішила купити в братів Александровських група київських громадських діячів, серед яких були І.Лучицький, М.Василенко, Л.Личков, В.Александровський і ін. 9 березня 1904 р. видавництво “Киевских откликов” перейшло до В.Александровського¹. Редактором газети став І.Лучицький. 25 березня було оголошено новий перелік співробітників газети, серед яких був і Микола Прокопович.² Незабаром газета ще раз змінила власників. 20 травня вона перейшла в спільну власність групи київських вчених та громадських діячів на чолі з І.Лучицьким, Е.Ківлицьким та М.Василенком.³ На початковому етапі газета виходила “де факто” без цензури, у фінансовому плані справи йшли відносно непогано, хоча борги продовжували зростати.

Увесь час Микола Прокопович брав активну участь у виданні газети. Думки про неї не полишали його навіть тоді, коли він виїздив з Києва. Підтвердженням цього є лист, який М.Василенко написав Е.Ківлицькому 21 серпня 1904 р., коли від’їжджав на короткий відпочинок в Есмань. “Сиджу на вокзалі в Ворожбі, купив “Русь”, номер відсилаю вам. Помічене я взяв би для “Откликов”. Номер “Руси”, який я надсилаю, покаже вам як багато ми втрачали, не читаючи петербурзьких газет”, – повідомляв у ньому Микола Прокопович.⁴

М.Василенко повністю занурився в роботу в газеті. Вона не була для нього ні джерелом прибутку (під час страйку він віддавав на потреби газети свою зарплатню, яку він отримував в статистичному комітеті і попечительстві народної тверезості), ні органом, де

.....
можна було друкувати власні статті. Газета стала для Миколи Прокоповича всім життям, таким самим “служением”, яким за його характеристикою стала “Київська старовина” для її найближчих співробітників. Заради неї він закинув усе, навіть заняття наукою відійшли на другий план перед суспільною роботою, якою для нього стала газета.⁵

У 1905 році редакція “Киевских откликов” здійснила значну публікацію. Це були переклади конституцій, які спочатку друкувались в газеті, а потім планувалось видати окремою збіркою, та це не було здійснено. Кожна конституція друкувалась з передмовою особи, яка редагувала переклад. М.Василенко взяв на себе редагування німецької конституції. Загальна збірка мала вийти під редакцією І.Лучицького.⁶

До 1 січня 1906 року вийшли публікації перекладів пруської, іспанської, португальської, італійської і данської конституцій.⁷ Планувалось видати також цілий ряд конституцій інших країн. Втілити ж у життя видання конституцій окремою збіркою не вдалось.

Підготовка російської революції 1905 року, загальний страйк були для “Киевских откликов” гарячою порою. Значення газети в Києві і київській губернії постійно зростало. Керували газетою в цей час М.Василенко і М.Ратнер. Після 17 жовтня М.Ратнер активно займався політичною діяльністю, часто від’їжджав з Києва, довго проживав в Петербурзі. Таким чином, робота по редакції газети повністю переходила до Миколи Прокоповича.⁸

Під час загального страйку працівників Південно-Західної залізниці “Киевские отклики” не виходили. Видання газети відновилось після погрому, який відбувся в Києві в зв’язку з виданням маніфесту 17 жовтня 1905 р. Протягом цілого тижня газета друкувала на своїх сторінках листи і свідчення очевидців про погром, що зробило її популярною в Києві. Її тираж на початку листопада 1905 р. досяг 25 тисяч екземплярів – цифри небувалої для того часу в Києві. Популярність газети в Києві робила її популярною і в провінції.⁹

Із “заміток очевидця” про “жахливі дні”¹⁰ Л.Личкова можна зробити висновок, яку роль відігравала редакція “Киевских откликов” в жовтневій дні. Редакція “Киевских откликов,” яку очолював М.Василенко, в жовтні і листопаді 1905 р. стала ніби центром, куди прості громадяни йшли зі своїми проблемами та потребами. Після селянського з’їзду в редакцію часто приходили селяни, приносили свої революційні вимоги. Більшість з них не можна було друкувати через цензуру.¹¹

Бухгалтерія газети здійснювала грошові збори на цілі, які не можна було назвати легальними, на користь тих чи інших осіб, які потерпіли від дій влади. Ці збори здійснювались повністю відкрито і навіть записувались в бухгалтерські книги, доки в грудні 1905 року не вийшов циркуляр генерал-губернатора Сухомлинова, який їх заборонив.¹²

У Києві Б.Юзефович вів кампанію проти генерал-губернатора Сухомлинова, а особливо проти управляючого його канцелярією Н.Молчановського. Молчановський був переконаним українцем і конституціоналістом, боровся з чорносотенцями і намагався довести, що жовтневий погром був здійснений ними, і що головним організатором його був київський поліцмейстер Цихоцький. Цензор О.Сидоров підтримував Б.Юзефовича в його боротьбі проти Н.Молчановського. Коли до Києва надійшли “тимчасові правила про друк”, О.Сидоров зібрав редакторів усіх газет, окрім “Киевлянина”, і провів мирну бесіду про пресу і своє ставлення до неї. Редактори повірили в добрі наміри цензора, але не минуло й два тижні, як “Київське слово”, де згуртувались соціал-демократи, було закрито, а декілька осіб було притягнуто до судової відповідальності за статтею 129 кримінального уложення. Була закрита “Киевская газета”, яка змінила після того декілька назв і врешті стала виходити під назвою “Киевская мысль”, тим самим убезпечивши себе, як стверджували, особистою рентою, яка сплачувалась цензору О.Сидорову. “Киевские отклики” ще тримались. Спроби закрити їх наштотувались на спротив Н.Молчановського, а через нього генерал-губернатора Сухомлинова. Н.Молчановський не був співробітником газети і взагалі ніякого прямого відношення до газети не мав. Він був тільки особисто близький з професором І.Лучицьким, а як учасник гуртка “бродників” був знайомий з деякими іншими співробітниками газети, зокрема з М.Василенком.¹³

Час від часу О.Сидоров лише конфісковував “Киевские отклики”, завдаючи тим самим матеріальної шкоди редакції. Спочатку йому не вдавалось жодного разу притягнути видавців газети до кримінальної відповідальності.

Наприкінці 1905 року хтось зі знайомих Л.Личкова купив на Подолі книгу, яка була недавно в руках В.Юзефовича. В ній виявився лист О.Сидорова до Б.Юзефовича, в якому йшлося про необхідність знищити “Киевские отклики”, тому що ця газета нібито була рупором Н.Молчановського.¹⁴

Цензурні переслідування призвели до того, що тираж “Киевских откликов” почав знижуватись. Грудень 1905 року приніс багато змін в діяльність видання. Професор І.Лучицький заснував у Києві відділення кадетської партії. “Киевские отклики” залишились безпартійною газетою. Тому І.Лучицький вийшов зі складу редакції і зняв свій підпис як редактор-видавець. Разом з В.Науменком він став видавати кадетську газету “Свобода і право”. Зняв свій підпис як видавець “Киевских откликов” також І.Ківлицький, але з інших причин. Він був учителем Київської гімназії. Газета, з якою він співпрацював, була яскраво опозиційною до уряду, тож становище І.Ківлицького було незручним і викликало незадоволення з боку навчального округу.¹⁵

5 грудня 1905 року Д.Марколін поставив М.Василенку завдання створити спільне товариство з метою придбання газети “Киевские отклики”. Це товариство було утворене лише в березні 1906 року.¹⁶

Тим часом список співробітників “Киевских откликов” зазнав значних змін. На 1906 р. було включено 44 нових, із попереднього складу вибуло 28 співробітників. Як відповідальні редактори газету підписували В.Железнов та А.Суліковський.¹⁷ М.Василенко в своїх спогадах так описував ці події: “За свідченням відповідальних редакторів В.Железнова та А.Суліковського я залишився фактичним редактором газети”.¹⁸

Вихід номера “Киевских откликов” від 15 січня 1906 р. спричинив ув’язнення Миколи Прокоповича. У цьому номері було вміщено статтю про каральну експедицію Білонова в містечку Сорочинці Полтавської губернії. Взагалі подіям в Сорочинцях “Киевские отклики” приділили багато уваги і протягом кількох днів друкували матеріали про побиття в Сорочинцях, помістили відкритий лист відомого громадського діяча та письменника В.Короленка до Білонова і т. ін. Слідство довело, що факти, які наводились в газеті “Полтавщина”, звідки в значній мірі черпали свої дані “Киевские отклики”, були правильними, але М.Василенко за них отримав рік ув’язнення. На другий день в газеті було надруковано звіт про засідання з’їзду кадетської партії, і знову Микола Прокопович як редактор був притягнутий до судової відповідальності, засуджений Київською Судовою Палатою на два тижні ув’язнення.¹⁹

20 січня 1906 р. газета була закрита за розпорядженням міністра внутрішніх справ П.Дурнова. На наступний же день вона вийшла під назвою “Київські отголоски”. Назва газети була набрана шрифтом “Киевских откликов”, і рознесли її попередні розповсюджувачі.²⁰

Зі всього ходу подій було зрозуміло, що О.Сидоров і Б.Юзефович, не маючи можливості закрити “Киевские Отклики” адміністративною владою в Києві, почали діяти через Петербург.²¹

Подійкували, що сам генерал-губернатор, одержавши газету, сказав: “От молодці, й жодного дня не почекали”. Він був дуже незадоволений тим, що міністр внутрішніх справ П.Дурнов закрив газету в його генерал-губернаторстві, не спитавши перед тим його думки.²²

В першому номері “Киевских отголосков” було повідомлено, що за поданням міністра внутрішніх справ Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору видання газети “Киевские отклики” призупинено на час військового стану в Києві.²³

Нова газета проіснувала лише один день. Під час випуску другого номера було допущено недогляд: в одній зі статей промайнула фраза: “як у нас було повідомлено на днях”. Оскільки ця фраза могла стосуватись тільки “Киевских откликов”, то цензор встановив безпосередній зв’язок між газетами, доповів про це генерал-губернатору, і той

.....
змушений був закрити й “Киевские отголоски”.²⁴

Редакція і працівники газети почали готуватись до випуску третьої газети під назвою “Киевский голос”. 25 січня, коли все було уже підготовлене до друку, до редакції прийшли селяни, яких визвали в жандармське управління, і розповіли, що там їх багато розпитували про селянський союз і згадували “Киевские отклики” явно вороже. М.Василенко вирішив, що в редакції буде обшук, і порадив співробітникам знищити усі компрометуючі матеріали в редакції і вдома. В редакції почалася поспішна ревзія столів, шаф, паперів і т.д. В цей час завідуючий бухгалтерією Кранц показав Миколі Прокоповичу книгу, в яку записував пожертви на різні цілі, в тому числі і заборонені.²⁵

М.Василенко наказав Кранцу негайно знищити книгу, але той стверджував, що вона потрібна йому для звітності, і дав слово, що забере її. Проте свого слова Кранц не дотримав.

Того ж вечора були проведені обшуки в редакції, а також на квартирі у М.Василенка і деяких співробітників газети. Вранці Миколу Прокоповича було заарештовано. Виявилось, що Кранц не забрав книги, і її виявили жандарми, а той з переляку звинуватив у всьому М.Василенка.²⁶ Його було ув'язнено в Лук'янівській в'язниці Києва.

Під час перебування у в'язниці були заборонені побачення, не дозволяли передавати також і газети. Таким чином Миколу Прокоповича було повністю відрізано від зовнішнього світу.

Тим часом розпочались клопотання про звільнення М.Василенка. Видавець “Киевских откликов” та один з найближчих його друзів М.Требінська ходила до начальника жандармського управління полковника Домбровського і просила якнайшвидше звільнити Миколу Прокоповича як редактора, через відсутність якого вона несе великі збитки. Цей аргумент не подіяв на Домбровського.²⁷ В цілому М.Василенко просидів у в'язниці біля двох тижнів.

На початку лютого 1906 р. видання “Киевских отголосков” було припинено. 4 лютого 1906 р. замість цієї газети почала виходити інша – “Отголоски жизни”.²⁸ Її редакція обіцяла виконати взяті на себе редакцією “Киевских откликов” зобов'язання перед передплатниками як у Києві, так і провінції, друкувати усі оголошення, прийняті “Киевскими откликами”.²⁹

“Отголоски жизни” спочатку видавались як вечірня газета в невеликому форматі, а з 5 березня виходила вже як денна газета великого формату. В цій газеті працювали співробітники “Киевских откликов”, в тому числі і М.Василенко.

Протягом лютого і березня газета особливу увагу приділяла питанню виборів до Державної Думи як у Києві, так і в інших містах. 26 березня було надруковано фейлетон М.Василенка (без підпису), присвячений виборам. У тому ж номері в передовій статті (теж без підпису) обговорювалась проблема представництва міста Києва в Думі: ходили чутки, що Партія народної свободи висувала кандидатуру барона Ф.Штейгеля. В дуже коректній формі стаття вказувала на те, що ця кандидатура є невдалою, що для першої Державної Думи потрібно висунути активнішу особу. “Барон Ф.Р.Штейгель без сумніву дуже корисний член партії, але для члена I російської Думи, для діяча дійсного бойового моменту російського політичного життя він – величина занадто не визначена, дотепер він не виявив себе в суспільній діяльності і не має за собою політичного досвіду. У київській групі кадетів є особи з більш яскравою індивідуальністю, є люди із широким кругозором, із широкою теоретичною підготовкою і належним суспільним темпераментом”.³⁰

Ця стаття викликала хвилю незадоволення серед кадетів. У їхньому друкованому органі газеті “Свободная мысль”, яка замінила “Свободу и право”, з'явилася різка стаття у відповідь. 29 березня в передовій (без підпису) “Отголоски життя” знову повторювали, що барон Штейгель не найкраща кандидатура до Державної Думи. У цій же статті вказувалось на більш “достойних” членів кадетської партії – С.Іванова, І.Лучицького, С.Булгакова. Ця полеміка тривала аж до обрання барона Ф.Штейгеля членом Думи.³¹

11 вересня 1906 р. вихід газети було призупинено.³² Замість неї уже наступного дня став виходити “Киевский голос”. Перший номер газети вийшов 12 вересня за підписом

редактора С.Дрелінга.³³

Хоча М.Василенко і був співробітником “Киевского голоса” (15 травня 1907 р. він отримав посвідчення про роботу в газеті),³⁴ проте його участь у виданні була набагато меншою, ніж у двох попередніх виданнях.

Після закриття газети “Київський голос” 2 червня вийшов перший номер нової газети, редактором-видавцем її вважався М.Калишевич. Газета відновила стару назву “Киевские отклики”. У цьому варіанті вона проіснувала тиждень.³⁵ З 10 червня газета почала виходити під іншою назвою – “Киевские вести”. Серед співробітників газети зустрічались майже всі колишні співробітники “Киевских откликов”, крім М.Василенка. Можливо, він продовжував писати передові статті без підпису, як це він робив у всіх попередніх статтях.

З літа 1907 р. Микола Прокопович фактично відійшов від співробітництва у цій газеті. Судове засідання, яке відбулося 15 січня 1907 р., засудило його до року ув’язнення. Підготовка до державного іспиту екстерном за юридичний факультет, і врешті саме відбування покарання в “Крестах” відірвало його від праці в газеті. Ось що писав до нього з цього приводу В.Модзалевський: “Перспектива річного ув’язнення, як позбавлення волі, для вас є дуже важкою, проте я радий, що ви залишили газету і звернулись до науки, мені завжди було сумно дивитись на вас, як на людину зі здібностями саме до науки, але яка займається не тим, в чому ви могли б проявити себе найкращим чином”.³⁶

Звичайно, на думку людини, яка цінувала наукову роботу вище громадської, В.Модзалевський був абсолютно правий. Микола Прокопович за час керівництва газетою з 1904 по 1908 р. не надрукував жодного слова поза межами газети.

Про те, як важко було відмовитись М.Василенку від суспільної діяльності, наскільки глибоко він був захоплений суспільними і політичними інтересами, свідчить його лист до І.Лучицького, написаний саме в розпал виборів до III Державної Думи 22 жовтня 1907 р. В цей час М.Василенко був в Одесі, де здавав екстерном іспити на юридичний факультет. І ось під час напруженої роботи йому потрібно було здати всі предмети юридичного факультету, причому готувався він до них лише п’ять місяців. Незважаючи на це, його думки були в Києві: “Якщо б ви знали, як я, сидячи в Одесі, і зайнятий повністю конкретною справою, хвилююсь результатом виборів у Києві. Починаючи з 17 жовтня, я, можна сказати, сам не свій [...] і мучусь результатами виборів у Києві”.³⁷

Після здачі іспитів і повернення до Києва, М.Василенко знову брав участь у виданні газети. Проте тепер він уже менше віддавався цій справі, ніж раніше. У січні і лютому 1908 р. він помістив декілька своїх статей під псевдонімами і під вигаданим прізвищем, в тому числі і яскравий фейлетон “Доносительных дел людишки”.³⁸

У переліку співробітників газети “Киевские вести” на другу половину 1908 р. є також і прізвище М.Василенка. В цей період Микола Прокопович писав в основному статті, присвячені українському життю. Проте поступово “Киевские вести” йшли до свого занепаду. Восени 1908 р. в конторі газети було виявлено розтрату. Касир сам зізнався, що приховував гроші, які отримував на передплату.³⁹ Популярність газети поступово падала.

Після повернення з “Крестів” М.Василенко залишився співробітником “Киевских вестей”, не беручи ніякої участі у редакційних справах. Він тепер повністю занурився в наукову діяльність. Можливо, що особисті зв’язки Миколи Прокоповича з членами редакції все ще зберігали силу, але формально він відійшов від неї. Ось що М.Василенко пише про це у листі до В.Модзалевського: “В даний час я ніде не працюю, зв’язок з газетним світом у мене скоріше випадковий, завдяки друзям, але в редакційних організаціях не беру участі, пишу переважно з питань наукового характеру, так зрідка в “Киевских вестях”.⁴⁰

За час після звільнення і до грудня М.Василенко надрукував 5 статей. Одна з них спричинила полеміку. На початку жовтня М.Калишевич надрукував статтю з приводу „відрубної” системи землевпорядкування селян і висловив у ній думку про бажаність її введення. На цю статтю Микола Прокопович помістив у “Киевских вестях” свою репліку під назвою “Несколько слов по поводу статьи г.Викторова” (Вікторов – псевдонім Калишевича).

Проаналізувавши історію селянського землевпорядкування, він висловлював негативне ставлення до „відрубів”. У своїй статті М.Василенко вказав, що ця система може призвести до обезземелення селянства.⁴¹

На це заперечення М.Калішевич помістив у “Киевских вестях” відповідь під назвою “О землеустройстве, ответ Николаю Василенко”. У статті М.Калішевич залишився при своїй думці, але найцікавішим у цій відповіді був редакційний вступ з примітками. Вказавши, що стаття М.Василенка викликала ряд зауважень, редакція, помістивши відповідь М.Калішевича, закривала полеміку. Зазначалось, що оскільки Микола Прокопович ознайомився з відповіддю на його статтю ще до друку, але не має можливості надрукувати свою відповідь, то редакція вважає за потрібне додати до статті „Вікторова” свої власні примітки, відмежувавшись від його думки. До кожного абзацу статті М.Калішевича редакція помістила свої примітки та зауваження.⁴²

Поступово М.Василенко повністю відходить від роботи в газеті, а 13 лютого 1911 р. “Киевские вести” було об’єднано з “Киевской почтой”. Газета мала називатися “Киевская почта” і виходити у тому ж форматі. “Киевская мысль” заявила, що це об’єднання було насправді ліквідацією “Киевских вестей”.⁴³

Таким чином, М.Василенко був активним учасником громадсько-політичного життя Києва в революційний та післяреволюційний період. У своїх публікаціях М.П.Василенко сміливо пропагував ідеї загальноросійської демократії, хоча жодним чином не виявив свого ставлення до українського національного руху та національних проблем. Така громадська позиція М.Василенка свідчить про достатньо повільну еволюцію його національних поглядів, від загальноросійської подвійної ідентичності до української, на яку, очевидно, помітно не вплинуло зростання динаміки українського руху після революції 1905 року.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. М.Вернадського НАНУ (далі--ІР НБУВ).– Ф.40.– Оп.1.– Спр.956.– Арк.1; 2. Центральний державний архів музей літератури і мистецтва України (далі--ЦДАМЛМ).– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.453 ; 3. Там само.– Арк. 454, 456; 4. Цит. за ІР НБУВ.– Ф.71.– Оп.1.– Спр.410.– Арк.2; 5. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.463; 6. Там само.– Арк.492; 7. Там само.– Арк.494; 8. Василенко М. Два тижні в Лук’янівській в’язниці // Український історик.– 1972.– Ч. 1–2 (33–34).– Спр.110; 9. Там само.– С.111; 10. Киевские отклики. 1905– 30 жовтня – С.2; 11. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр 44.– Арк.506; 12. Там само.– Арк.507; 13. Там само.– Арк.511–512; 14. Там само.– Арк.512; 15. Василенко М. Два тижні в Лук’янівській в’язниці // Український історик.– 1972.– Ч. 1–2 (33–34).– С.113; 16. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.517; 17. Там само.– Арк.518–519.; 18. Цит. за Василенко М. Два тижні в Лук’янівській в’язниці // Український історик.– 1972.– Ч. 1–2 (33–34).– С.114; 19. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Стр.44.– Арк.525; 20. Там само.– Арк.526; 21. Василенко М. Два тижні в Лук’янівській в’язниці // Український історик.– 1972.– Ч. 1–2 (33–34).– С.115; 22. Василенко М. Два тижні в Лук’янівській в’язниці // Український історик.– 1973.– Ч. 1–2 (37–38).– С.130; 23. Киевские отголоски.–1906 №1.– 21 січня – С.1; 24. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.528; 25. Василенко М. Два тижні в Лук’янівській в’язниці // Український історик.– 1973.– Ч. 1–2 (37–38).– С.131; 26. Там само.– С.131; 27. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр .44.– Арк.530; 28. ІР НБУВ.– Ф.40.– Оп.1.– Спр.966.– Арк.1; 29. ІР НБУВ.– Ф.40.– О.1.– С.967.– Арк.1-2; 30. Цит. за Отголоски жизни.– 1906 26 березня.– С.2; 31. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.351–353; 32. Там само.– Арк.377; 33. Там само.– Арк.382; 34. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.36.– Арк.1; 35. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.401; 36. Цит. за ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.407; 37. Цит. за: ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.44.– Арк.408; 38. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.411; 39. Там само.– Арк.418–419; 40. Цит. за ЦДАМЛМ.– Ф.542.– Оп.1.– Спр.11.– Арк.53; 41. Киевские вести.–1909 № 256.– 17 жовтня.– С.1; 42. Киевские вести.–1909 № 282.– 23 жовтня – С.2; 43. Киевская мысль.– 1911 № 44.– 19 листопада – С.3.

Н.О.Гончарова

ПОЛІТИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Президентські вибори 2004 року в Україні черговий раз підтвердили значимість участі в суспільно-політичному житті країни саме молоді, активність, наполегливість та цілеспрямованість якої мають велике значення в розвитку подій. В умовах стабільного суспільства фактично відбувається тільки відтворення молоддю соціального досвіду попередніх поколінь. А в умовах соціальних, тим більше революційних, змін потенціал молоді, позбавленої традиціоналізму та консерватизму, сприяє переходу суспільства на принципово інші історичні умови розвитку.

Революція 1905-1907 рр. поживала громадсько-політичне життя в Російській імперії та сприяла актуалізації українського питання. І.Лисяк-Рудницький з цього приводу зазначає, що після 1905 року множаться симптоми, які віщують відродження України як соціально-здиференційованої та політично самосвідомої модерної нації¹.

Історія першої російської демократичної революції 1905-1907 рр. частіше всього досліджувалася в комплексних працях, присвячених загальному вивченню національно-визвольного руху на початку ХХ століття. Це дослідження В.Сарбея, Р.Ветрова і С.Донченка, А.Павка, А.Фартушного² та інших. Внесок студентської або учнівської молоді в розвиток революційних подій визначали О.Берендєєв, О.Бабіна, Н.Левицька³.

Але попри розмаїття існуючої наукової літератури історія молодіжного руху зазначеного періоду залишається недостатньо дослідженою. Тому метою статті є визначення ролі молоді в політизації суспільного життя в Україні 1905-1907 роках.

Специфічною особливістю суспільно-політичного життя в досліджуваній період стало виникнення нового типу революційного руху, в якому переплелися три суспільні сили: рух селянства за аграрну революцію, робітничий рух і національно-визвольний рух народів національних окраїн.

Зростання революційного руху в імперії було підтримано студентською молоддю. Першими серед українців, які зреагували на революційні події 1905 р., були студенти Петербурга. Уже з перших днів революції Головна студентська рада перетворилася у Тимчасовий український революційний комітет, який 2 березня випустив друковану відозву “До українського громадянства, студентства, робітництва і українських офіцерів у Петербурзі”. У ній, зокрема, були такі слова: “Гасло демократичної республіки, виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини... Але українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадянських прав, але й своїх окремих прав національних... Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу”⁴.

14-15 січня 1905 р. в Київському політехнічному інституті відбулися збори 500 студентів, на яких обговорювалися можливі форми реакції на події в Петербурзі. Біля входу в КПІ була організована демонстрація. З цього приводу заарештовано 10 студентів, а Київський університет та Київський політехнічний інститут були тимчасово закриті⁵.

Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів м. Харкова того ж січня 1905 р. в привітальному листі Московському університетові з нагоди 150-літнього його ювілею зазначав, що “тисячі юнаків викинуто з університетів через те, що там немає культу істини і правди, а все ґрунтується тільки на культурі системи наказів, яка закріпачила науку”. Молодші викладачі харківських середніх шкіл ухвалили й надіслали урядові резолюцію, в якій зазначили, що політичні умови країни не дають достатньої запоруки щодо введення по школах академічної автономії, вимагали негайно повернути на роботу всіх товаришів викладачів, яких усунено від педагогічної діяльності. “Двері академії, - говориться в резолюції, - треба негайно відкрити для студентів, викинутих адміністрацією за участь в політичній житті країни та боротьбу за академічну волю”⁶.

В Києві діяльність студентських організацій активно розгорнулася з початком

навчального процесу – з осені 1906 р. Крім персональної участі в загальноуніверситетських “Виконавчій комісії” та “Раді студентських представників”, студентська фракція (з 1905 р. фракція УСДРП, як наступниця РУП) віддавала перевагу веденню партійної роботи, що носила національний характер, приділяючи мало уваги академічним питанням⁷.

В революційний період у вузах надалі продовжувався процес поширення українських земляцтв та громад. Їх діяльність значно активізувалася також за межами України – в найбільших університетських центрах Росії – Петербурзі, Москві, Дерпті, Казані. Крім звичайних матеріальних та освітніх питань, вони ставили завдання участі в громадському житті України⁸.

В цей час велику актуальність серед студентів-українців, як членів політичних партій, так і безпартійних набули національно-державницькі питання. Протягом 1905-1907 рр. у вузах проводилися зібрання, на яких заслуховувалися реферати й відбувалися дискусії щодо можливих шляхів вирішення національного питання в Україні, найбільш популярною була ідея введення автономії⁹. Українські студентські громади Києва, Харкова, Одеси і Москви виступали за перетворення Російської держави у федеративну демократичну республіку з наданням автономії для України, вимагали введення української мови у школах.

Студентська молодь на початку ХХ ст. взяла участь в акції, яка отримала назву “Рух за українізацію вищої освіти в Україні”. Ця проблема широко обговорювалася в українському суспільстві і розглядалася як складова формування національної свідомості. Такі вимоги постійно лунали з боку земств, міських рад та різних науково-просвітніх інституцій Наддніпрянської України. Напружена ситуація в Україні примусила уряд наприкінці 1904 р. розпочати заходи щодо вирішення “української мовної проблеми”, але реальні кроки в цій справі були зроблені лише з початком російської революції 1905-1907 рр. Це було пов’язано з поширенням української періодичної преси, розгортанням діяльності українських політичних партій, насамперед УСДРП та УДРП, заснуванням національних клубів, товариств “Просвіта”, виданням книг та підручників українською мовою¹⁰.

Завдяки цим змінам проблема українізації вищої школи набула актуальності. Виключне місце у започаткуванні викладу українознавчих курсів у вищій школі України належала студентам. Ще восени 1905 р. студенти-українці Петербурзького та Одеського університетів порушили на своїх вічах питання про створення українознавчих кафедр. 1906 р. до них приєдналися кияни. Їхнє багаточисельне віче прийняло ряд резолюцій щодо українізації вищої освіти в Україні. Була також ухвалена петиція до університетського Сенату з вимогою заведення кафедр з історії України, української літератури, мови тощо. Вимога введення в навчальний процес українознавчих предметів була включена і до загальноуніверситетської резолюції, наданій професорській Раді Одеського університету. Це змусило адміністрацію висловитися за введення в університетський курс предметів, вказаних студентами – української мови, історії, літератури і географії України. Мова викладання предметів мала залежати від національного складу більшості студентів¹¹.

На початку 1906 р. питання про українські курси було поставлене студентами історико-філологічного факультету в Харківському університеті. У відповідь на звернення студентських земляцтв, зокрема Чернігівського, Харківського, Полтавського, ректор університету в травні 1906 р. відповів, що справа заснування українознавчих кафедр (історії України, української літератури, мови, етнографії з викладом українською мовою) поки неможлива з причин відсутності матеріальних ресурсів, викладацького складу та необхідної кількості українських студентів. Лише у грудні 1906 р. за ініціативою історико-філологічного факультету Рада професорів Харківського університету звернулася до Міністерства освіти з проханням відкрити у вузі дві українознавчі кафедри з викладанням курсів українською мовою¹².

Ідея введення українознавчих дисциплін у закладах вищої освіти набула значного поширення після її обговорення студентами Київського університету на загальній сходці 16 жовтня 1906 р. А газета “Рада” ще на початку жовтня 1906 р. опублікувала заклик до студентів Київського, Харківського та Одеського університетів продовжити активні дії щодо

.....
українізації вищої школи¹³.

Збори ухвалили ряд резолюцій щодо українізації вищої освіти в Україні і петицію до Ради професорів з вимогою відкриття кафедри українознавства для викладання таких предметів – історії України, української літератури, мови та права. Подібна заява була подана до Ради від слухачок Київських вищих жіночих курсів з 500 підписами (тобто абсолютної більшості їхнього складу)¹⁴.

Наприкінці жовтня 1906 р. збори студентів історико-філологічного факультету Київського університету прийняли резолюцію з вимогою до адміністрації виписати до студентської бібліотеки серію книг і журналів з українознавства, в тому числі збірки “Наукового товариства імені Шевченка”, праць М.Грушевського, Т.Шевченка, І.Франка, Б.Грінченка, І.Нечуя-Левицького та інших. Через місяць під петицією студентів до Ради професорів університету щодо заснування українських кафедр було зібрано понад 1400 підписів¹⁵.

В листопаді делегація в складі студентів Д.Дорошенка, Я.Міхури та В.Андрієвського передала петицію щодо використання в університеті української мови. Ректор університету Д.Цитович заявив, що в університеті як державній інституції мусить панувати виключно державна російська мова¹⁶. Результатом переговорів стала домовленість про можливість заснування “приватних” курсів при існуючих вже кафедрах та інформування Міністерства освіти про наступні кроки щодо розв’язання цієї проблеми.

“Гурток українців-студентів” в КПП в листопаді 1906 р. також розпочав збір підписів під вимогою відкриття ряду українознавчих кафедр в інституті.

Підняте студентами вищих навчальних закладів питання про утворення українознавчих кафедр та введення в університетах України викладання українською мовою набуло широкого розголосу, отримало підтримку серед інтелігенції, учнів середніх шкіл, всіх українських осередків Росії та за її межами. На знак солідарності виступили і студентські громади далеко за межами Наддніпрянської України, зокрема в Петербурзі, Москві, Казані, Дерпті, Львові, Ватикані.

Після перших публікацій про ініціативу студентів до редакцій українських газет масово почали надходити листи від робітників і селян, від військових спілок і організацій, в яких висловлювалася підтримка вимог вузівської молоді. Всього на початку 1907 р. тільки до “Ради” на підтримку відкриття українських кафедр надійшло листів більше ніж від 10 тис. осіб¹⁷.

Незважаючи на активність студентської молоді та широку підтримку громадськості, впровадження української мови у вузах йшло досить повільно. На рівні міністерства освіти питання відкриття українознавчих кафедр принципово так і не було вирішено. Останньою спробою вже на законодавчому рівні вирішити це питання стало подання членами Української громади в 2-й Державній думі (травень 1907 р.) на її розгляд законопроект про створення в Київському, Харківському та Одеському університетах кафедр українознавства з викладанням українською мовою¹⁸. Але липневий переворот 1907 р. став на заваді цим намірам.

Лише протягом 1907 р. у вузах Одеси, Харкова, Києва були відкриті окремі українознавчі курси. Однак з наступом реакції викладання українською мовою в університетах, започатковане в 1906-1907 рр., було припинено.

Український студентський рух боротьби за українські кафедри сприяв єднанню свідомої молоді. Адже організації молоді, що існували в попередній період, мали переважно партійний характер, а це породжувало значне ідейне розшарування.

На думку Володимира Дорошенка, навіть коротке існування українських кафедр відіграло велику освітню роль. З одного боку, “рух за ними спричинився до значного поширення національної свідомості серед широких верств українського громадянства, з другого, – допоміг українському студентству об’єднатися й зорганізуватися на загальноукраїнській справі”¹⁹.

1905 року по всіх середніх школах організувалися політичні гуртки. Керівники цих

гуртків переслідувалися адміністрацією. На початку 1906 р. тимчасовий генерал-губернатор Харківщини розіслав директорам середніх шкіл обіжника, вимагаючи закриття всіх учнівських організацій і виключення активних учасників мітингів і заворушень. 50 учнів Харківської духовної семінарії було виключено, а 5 з них відправлено до тюрми. Арешт 3-х учнів реальної школи викликав протест і демонстрації учнів середніх шкіл, що змусило керівництво звільнити заарештованих.

У Харківському технологічному інституті на підставі розпорядження губернатора були закриті центральна студентська організація та “Технічне товариство”. Оголошення студентами-технологами бойкоту чорносотенному професору Альбіцькому призвело до судового процесу. 15 членів центрального студентського органу стали перед судом. Суд оштрафував студентів Короткевича, Родзянко, Шашутіна на 25 крб. кожного, а решту виправдав²⁰.

1906 року в 3-й гімназії було виявлено нелегальний журнал “Тарабат”, який видавали учні Гринько, Білогірський (Горний), Попов, Купчинський.

1907 р. став роком суцільних обшуків та частих арештів у навчальних закладах, ліквідації більшості студентських та учнівських організацій.

В цілому ж український рух розвивався в досить складних умовах. Як слушно відзначав з цього приводу М.Грушевський, що, незважаючи на справжній вибух українського громадсько-політичного життя, “серед бурхливої хвилі російської революції 1905 р. український рух здавався дрібним провінціалізмом, що мав – могло думатися – згодом потонути і розпливитися в російській морі”²¹.

Таким чином, українському руху революція 1905-1907 рр. принесла дві перемоги: було покладено край урядовій політиці заборони української мови й дозволено легально об’єднуватися для культурно-просвітницької праці на користь українського народу. Незважаючи на те, що українське питання не було розв’язане революцією, вона активізувала політичну діяльність українських організацій та об’єднань.

Під час революції 1905-1907 рр. свідоме українське студентство, крім безпосередньої участі у революційних подіях, взяло найактивнішу участь в національно-громадському житті. Виступи вузівської молоді носили вже, як правило, характер політичного протесту. Це колективне непідкорення адміністрації, масова відмова відвідувати заняття, проведення сходок, відкриті протести проти дій монархічно налаштованої професури, засудження реакційних законоположень уряду.

Царизм вів постійну боротьбу зі студентством, використовуючи реакційні організації, монархічні видання, вдаючись до провокацій, арештів та заслання.

Після 1905 – 1906 рр. українські студентські громади прагнули стати незалежними від політичних організацій і зосередити свою активність в професійно-студентській площині. Чисельність їхніх членів значно збільшується, а діяльність поступово легалізується.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX ст. // Історичні есе в 2 т. – Т. 1. – С. 199; 2. Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки в 15 т. Т. 9. – К., 1999. – С. 187-209; Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії в Україні в I чверті XX ст. (1900-1925). – Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ, 2001. – 245 с.; Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К., 2001. – 112 с.; Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення. – Львів, 2000. – 308 с.; 3. Берендеев О. Студентський рух у Києві: 1895 – 1908 // Історія в школі. – 1998. - № 3. – С. 42-44; Бабіна О. Молодіжний рух за поліпшення гімназичної освіти (кінець XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 1998. - № 7/8. – С. 74-75; Левицька Н.М. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998. – 25 с.; 4. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.311. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 247-248; 5. Марахов Г.И. Киевский университет в революционно-демократическом движении (1834-1984). – К., 1984. – С. 112; 6. Ткачуков І.П. Репресії на Україні за царату. Харківщина. – Харків, 1929. – С. 16; 7. Державний архів м. Києва. – Ф.16. – Оп.469. – Арк. 2-3; 8. Рада. – 1906. – 7 листопада. – С. 2; 9. Рада. – 1906. – 9 грудня. – С. 4; 10. Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистского революционного течения среди населения Малороссии. – Б. м., 1916. – С.

27; 11. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 163; 12. Рада. – 1906. – 20 грудня. – С. 2; 13. Рада. – 1906. – 3 жовтня. – С. 3; 14. Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 20; 15. Рада. – 1906. – 26 жовтня. – С. 4; 16. Нова громада. – 1906. – № 12. – С. 153; 17. Грушевський М. Вопрос об украинских кафедрах и нуждах украинской науки. – Спб., 1907. – С. 3; 18. ЦДІАК України. – Ф.321. – Оп.1. – Спр.238. – Арк. 92-94; 19. Дорошенко В. Українство в Росії: новіші часи. – Відень, 1916. – С. 71-75; 20. Ткачуков І.П. Вказана праця. – С. 17; 21. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1919. – С. 536.

О.А. Коляструк

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН КІНЦЯ ХІХ-20-Х РР. ХХ СТ.

У часи національно-культурного і державного відродження українського народу необхідність докладного і всебічного вивчення історії національної інтелігенції є незаперечно актуальною проблемою, оскільки саме ця верства в концентрованому вигляді відображає історію свого народу та його культуру в найширшому розумінні цього слова. Інтелігенція – це носій національної свідомості народу у найвищих її формах, це сила, яка накопичує його історичний і культурний досвід, створює притаманні цьому народу історичні цінності. Історична практика переконливо свідчить, що під час революційних рухів і глобальних суспільних зламів інтелігенція завжди опиняється на вістрі подій. Вона найповніше вбирає у себе совість, почуття і думи нації, до якої вона сама належить.

Останнім часом проблема ідентифікації інтелігенції набула активного наукового осмислення¹, обговорювалась на наукових конференціях, засіданнях круглих столів в нашій країні² і особливо активно в Росії³. У 1992 р. на базі кафедри історії і культура Росії Іванівського державного університету (ІвДУ) створений міжвузівський центр Російської Федерації “Політична культура інтелігенції, її місце і роль в історії Вітчизни”. Паралельно на базі цієї ж кафедри була відновлена у новому складі Проблемна рада РФ “Інтелігенція. Культура. Влада.” 1998 р. вченою радою ІвДУ ухвалено рішення про створення науково-дослідного інституту інтелегентознавства (колектив очолює професор В.В.Меметов)⁴. Тільки у 1990-і рр. були захищені 134 дисертації, присвячені проблемам інтелігенції (30 – докторських), відбулось понад 50 конференцій, конгресів, наукових дискусій, круглих столів різного рівня, у світ вийшло понад 100 монографій, збірників статей, навчальних посібників⁵. Розроблена в ІвДУ концепція комплексної міжнаукової дисципліни – інтелегентознавство і відповідного навчального курсу. З 2001 р. виходить науковий журнал „Інтелігенція і світ”. Великий внесок у їх становлення зробили В.С.Волков, М.Є.Главацький, В.С.Меметов, В.Л.Соскін, С.А.Федюкін, В.Г.Чуфаров.

За твердженням російських філософів В.І.Толстих, В.Недошивіна, В.Межуєва, В.Н.Шевченка інтелігенція з’являється у тій історичній ситуації, коли стає відчутною криза традиційної культури, що виражається у її неспроможності відповідати новим вимогам часу і суспільного життя людей. У складі власного етносу (народу) інтелігенція стає носієм нового принципу, нового способу об’єднання людей – насамперед духовного, що відповідає не тільки вже чисто етнічному, але й загальнонаціональному життю. В інтелігенції звучить голос не тільки народу, що її породив, але й вперше зароджений голос народжуваної нації⁶.

Серед досліджуваних аспектів тема ролі інтелігенції у формуванні політичної нації визначена як одна із суттєвих, хоча і російському, і в українському інтелегентознавстві розглядається супутно з іншими. На нашу ж думку, вона заслуговує на самостійне осмислення.

Становлення української інтелігенції відбувалось у ХІХ ст. За умов тривалої русифікації старих правлячих соціальних верств і станів (шляхти і старшини) та уповільненого розвитку і русифікації нових (йдеться про національну буржуазію) українська інтелігенція була одноосібним лідером спочатку в національно-культурному відродженні, а на рубежі ХІХ-ХХ ст. – і в національно-визвольному русі. Саме інтелігенція стала не тільки автором політичних ідей, які відображали суттєво новий рівень українського національно-

.....
визвольного руху, а й головним виконавцем цих ідей на практиці⁷.

Для української інтелігенції того часу народ – це перш за все селянство, що утворювало основний етнічний масив населення країни. Не поміщики, не чиновники (“служилий люд”), а селяни – серцевина народу майже суцільно землеробського. Під народом тут слід розуміти не всю націю в цілому, а етнос з його традиційним укладом життя, звичаями, культурою тощо. Саме за цих обставин інтелігенція самовизначається, усвідомлює себе особливим станом не стосовно до нації (частиною якої є сама), а лише стосовно етносу⁸. Вона виникає там, де потреба у національному гуртуванні реалізується не через створення національного ринку і національного капіталу, що становлять основу суспільства (як це було на Заході), а через чисто духовну сферу, через пошуки національного “духу”, “ідеї” тощо. Г.Грабович суть перелому післяшевченкової доби визначає не регіоналізмом, а „новою універсальною концепцією людини, якою можна було озброїтися проти гегемонії російського універсалізму”⁹.

На думку Г.Касьянова, національно-культурне відродження XIX ст. слід окреслювати як націотворення, оскільки і за змістом, і за формою воно було саме творенням нації¹⁰. Нація мала виникнути спочатку в уяві діячів “національного відродження” як уможливлена конструкція, що і визначило суспільно-політичну та культурницько-просвітницьку роль інтелігенції, її лідерство у процесі державотворення і творенні української нації. Слово “інтелігенція” у XIX ст. мало не стільки соціологічний зміст, скільки морально-етичне забарвлення, хоча і вживалося воно переважно щодо інтелектуалів. Для української інтелігенції ця традиція мала тим більшу вагу, що, перейнявши провід у національно-культурному відродженні, вона міцно і назавжди поставила себе в хронічну опозицію до самодержавства його централістично-шовіністичною політикою¹¹.

Формування національної української інтелігенції відбувалося під протекторатом держав, які не були зацікавлені у формуванні саме національної української інтелігенції. Крім того, еволюція відсталого аграрного світу в модерне індустріальне суспільство відбувалася вкрай повільно, соціальна структура цього суспільства була також вельми відсталою, а його культурний рівень і ступінь соціальної мобільності були низькими, оскільки громадянське суспільство перебувало у зародковому стані. За оцінкою І.Колісник, це зумовило особливий тип соціальної поведінки інтелігенції, який вона визначає як “відступ у себе”, “притаєне існування”¹². Деформованість її внутрішньої структури (малочисельність, переважання в її складі представників гуманітарної інтелігенції та інтелектуалів “у першому поколінні”), заангажованість в інтереси “чужої” держави, а також такі її якості, як схильність до суспільного і культурницького месіанізму, політичну слабкість визначили соціально-культурні функції і долю національної української інтелігенції¹³.

Українська національна інтелігенція очолила “культурницький” етап націостановлення, вона ж передувала і на його політичному етапі (створення партій на межі XIX-XX ст., лідерство у національно-визвольних змаганнях 1917-1920 рр.). Спроби “націоналів” за умов радянської влади обстоювати українську мову і культуру викликали роздратування та опір. Так, 1921 року у “верхах” партії виник досить серйозний конфлікт між наркомом освіти Г.Ф.Гриньком і більшістю членів Політбюро саме з питання національної політики. Г.Гринька, який залучав до роботи в установах наркомату українську стару інтелігенцію, звинуватили у “потуранні” націоналістам, і він вимушений був піти з посади народного комісара освіти «за власним бажанням»¹⁴. Подібний конфлікт з таким самим результатом повторився у 1926-1927 рр., коли в розпалі українізації з посади наркома освіти було усунено О.Я.Шумського.

Національно свідомі інтелігенція не була потрібна новій державі. Конфлікт з новою державою був неминучим через виключну роль національної інтелігенції в суспільно-політичному житті, її політичні ідеали, відносно високий (у порівнянні з більшовицькою партією) інтелектуальний потенціал, її морально-етичні цінності. Були й класові фактори відчуження – “стара” інтелігенція за своїм соціальним походженням, життєвими стандартами

та світоглядними орієнтирами підпадала під гасло “буржуазної” і розглядалася владою як частина ворожих класів, які підлягали знищенню або асиміляції.

Зі встановленням радянської влади національна інтелігенція втратила свою керівну роль, опинилась осторонь від політичних процесів, почувалася ошуканою і розчарованою. З іншого боку, вона втратила довіру суспільства щодо її спроможності у забезпеченні національно-державного будівництва. Інтелектуальний потенціал було підірвано еміграцією, яка забрала, за деякими даними, половину дореволюційної інтелігенції¹⁵, а також першими репресіями проти політично активної її частини, в країні розгорталася система морального терору проти старої інтелігенції. Значна частина національної української інтелігенції підтримувала ідею буржуазного самовизначення України і виступала проти радянської влади чи не підтримувала її. Звичайно, що після перемоги радянської влади питання про перехід до співробітництва з нею ускладнилося ще не пригаслими після громадянської війни класовими пристрастями, до яких додалися звинувачення у націоналізмі української інтелігенції¹⁶. Загальний соціальний статус інтелігенції був надзвичайно занижений. У масову свідомість настійливо вживлювалась думка про соціальну неповноцінність старої інтелігенції. У більшовицькій партії розгорнулася ціла дискусія про роль інтелігенції в нових політичних умовах. Вона перемістилася на сторінки газет та журналів, її своєрідним відбиттям став збірник “Інтелігенція і Радянська влада”, який давав уявлення про різні погляди на проблему¹⁷. Партійці розділилися. В.І.Ленін, А.В.Луначарський, Г.Є.Зинов’єв, К.Б.Радек та ін. вважали припустимим використання інтелігенції. К.Радек зокрема писав: “Радянська влада мусить полегшити дрібнобуржуазній інтелігенції повернення до народних мас... Інтелігенції, яка бажає працювати у лавах Радянської Росії, треба не тільки надати таку можливість цієї роботи, не тільки дати шматок хліба, а треба їй надати також можливість у цій роботі брати участь як рівноправним громадянам”¹⁸. Висловлювалися і нігілістично-екстремістські погляди на інтелігенцію. В.Керженцев, звинувачуючи її в організації саботажу, визначив його щонайменше як “дезертирство з лав пролетаріату і селянства”. Відмовляючи інтелігенції у якихось позитивних соціальних якостях, він виступав за систему “організованого терору” щодо неї, особливо наголошуючи на тій обставині, що “саме логічна послідовність більшовизму й залізна міць пролетарської культури, яка не зупиняється перед суворими репресіями по відношенню до своїх ворогів стала для кволої і безхарактерної інтелігенції кращим аргументом”¹⁹. М.І.Бухарін зараховував інтелігенцію до “ворожого табору”. У книзі “Економіка перехідного періоду” (1920) він вказував, що пролетаріат на першій фазі свого панування як супротивну силу має “технічну інтелігенцію й інтелігенцію взагалі (інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, лікарі, професори, адвокати, журналісти, учительство у своїй більшості тощо)”²⁰.

Разом з тим, у зв’язку з прискоренням процесу еволюції архаїчного аграрного суспільства в модерне індустриальне культурницьке було замало суто культурного подвижництва інтелігенції. Стара “національна” інтелігенція мала піти в минуле разом з попереднім типом суспільства або адаптуватися до нових умов. Модернізація підважувала традиційне українське суспільство об’єктивно, а завдяки дії суб’єктивних факторів (політика держави і формування закритого суспільства) цей процес лише прискорювався. Зрозуміло, що національна українська інтелігенція намагалася протиставитися цим процесам. Це створювало сприятливе середовище для інакомислення, проте держава досить швидко і ефективно знищила будь-які прояви незгоди, спочатку ліквідувавши будь-які легальні можливості прояву нонконформізму, а згодом знищивши здатну на це частину інтелігенції.

У політиці радянської держави можна визначити такі наскрізні завдання у “прирученні” інтелігенції як її етатизація (одержавлення, радянізація), ідеологізація (більшовизація), уніфікація і колективізація інтелектуальної праці (деіндивідуалізація), денационалізація (неорусифікація) тощо. Наслідки такого впливу на інтелігенцію очевидні: архаїзація і етнографізація української культури, її провінціалізація і відставання від модернізованої західної та панівної російської культур. Це сприяло виробленню у національної інтелігенції комплексу меншовартості, неповноцінності, який закарбовувався

на рівні підсвідомості, заважав нормальному інтелектуально-духовному розвитку інтелігенції. Ще один наслідок – розбалансування професійної структури національної інтелігенції. Остання зосереджується переважно в літературно-художній сфері, гуманітарних науках. Природничі, точні науки, юриспруденція, сфера управління, адміністрація тощо – усе це поза межами її впливу, або працює саме на її асиміляцію.

Нарешті, варто згадати і такий аспект стосунків держави та інтелігенції, як створення системи придушення і переслідування інакомислення, нонконформізму. Репресивна практика щодо частини інтелігенції була константою цих стосунків. За часів радянського режиму “приховане існування” трансформувалося у тип денационалізованого конформіста, людини байдужої до суспільного, що воліє уникнути будь-якої відповідальності. Соціальний аутизм, властивий українській інтелігенції, виразився у захисній реакції у вигляді “внутрішньої еміграції”.

На морально-психологічному стані багатьох представників інтелігенції тяжко позначилося різке погіршення матеріального становища. Звикнувши до певного життєвого стандарту, вони внаслідок розрухи, різних реквізицій, часто були позбавлені будь-яких засобів до існування. Про становище, в якому опинилася інтелігенція, з боєм писав В.Г.Короленко в листі з Полтави до А.В.Луначарського: “Взагалі серце стискається, коли думаєш про долю тієї верстви нашого суспільства, яку прийнято називати інтелігенцією. Розгляньте ставки ваших заробітків і порівняйте з цінами на хліб. Ви побачите, яка тут смішна, вірніше трагічна, невідповідність. Так, живуть, але чим? – продають залишки колишнього майна: скатертини, кофти, пальта, піджаки, брюки. Якщо перекласти це на образну мову, то виявиться вони продають усе, що було заготовлено за колишнього ладу”²¹.

Матеріально-побутове становище інтелігенції на початку 20-х рр. було просто злиденним. Загальний розвал, що панував в країні внаслідок двох воєн, безробіття, голод, паливна криза, хвороби – всього цього зазнала інтелігенція разом з народом. І якщо деякі групи її були в змозі самотійно якось покращити своє злиденне становище (інженери, яких було обмаль, учителі, особливо сільські, і т. ін.), то наукова інтелігенція зокрема, перебувала в катастрофічному стані. 31 серпня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв декрет “Про поліпшення стану учених, спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва”, який вимагав посилення харчового забезпечення учених (так званий академічний пайок), звільнення їх від трудової повинності, не пов’язаної з виконанням професійних обов’язків, створення матеріальних, можливих на той час умов для праці. Декрет забороняв реквізицію приміщень вчених, за винятком крайніх випадків. Здійснення цього декрету наštовхнулось на величезні труднощі як внаслідок загальних причин — розрухи і нестачі матеріальних коштів, так і внаслідок небажання влади на місцях виконувати його. В жовтні 1921 р. декретом уряду України був створений Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСУ). До його складу ввійшли партійні функціонери та лояльні до влади вчені: Д.З.Мануїльський (голова), В.П.Затонський, В.М.Блакитний, професори Д.І.Багалій, В.Я.Данилевський, А.Ю.Кримський та ін. Почесним головою комітету було обрано В.Г.Короленка. В період найтяжчої розрухи і голоду – з квітня 1921 р. по грудень 1923 р. – за участю ВУКСУ було взято на облік 3 128 наукових працівників та представників творчої інтелігенції²².

Проголошення в 1921 р. переходу від воєнного комунізму до непу викликало в середовищі інтелігенції певні економічні і політичні сподівання. Пожвавлення торгівлі, в тому числі і приватної, дозвіл дрібного підприємництва давали можливість поліпшити життєвий рівень – і тут інтелігенція була одностайна у схваленні ідей непу. Що ж до політичної оцінки нової економічної політики, то вона була різною. Деякі лояльні до влади спеціалісти сприймали її як єдино можливий шлях до швидкого економічного відродження, інші вважали, що це початок відновлення старої політичної і економічної системи. Однак більшість не висловлювала політичних оцінок, перебуваючи виключно у сфері професійних інтересів. Гостра потреба у спеціалістах змушувала радянську владу співпрацювати з аполітичною інтелігенцією, не висувуючи до неї політичних вимог.

Пізніше М.О.Скрипник, оцінюючи позицію інтелігенції в перші пореволюційні роки,

.....
писав: “Чим більше вона була кваліфікована, тим більш твердо стояла на позиції бойкоту радянської влади і саботажу її. Це продовжувалося роки 3-4 і так з 1921 р., зокрема часу непу, можна датувати іншу добу у ставленні нашої інтелігенції. Вона перейшла до співпраці з радянською владою”²³.

У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У під керівництвом Д.З.Лебеда ухвалив директиву з національного питання, в якій повторювалися постанови конференції РКП(б) 1919 р. щодо української культури і мови. Директива стала проголошенням офіційного курсу на розвиток двомовності в республіці і вільний розвиток української мови і культури, але вільний в розумінні класовому. Директива була просякнута відверто агресивним ставленням до української національної інтелігенції. “Зазнавши поразки в громадянській війні, – вказувалося в ній, – українська контрреволюція поступово захоплює в свої руки всі інші види української школи. Ті ж самі елементи, особливо учителі, очолюють рух так званої української автокефальної церкви, де під виглядом боротьби з російською православною церквою утворюється друга націоналістична цитадель. Паралельно з цим множаться дрібнобуржуазні націоналістичні куркульські «Просвіти» – установи національного цькування. Четверта цитадель, в якій організується українська дрібнобуржуазна стихія – це всі види кооперації. З усіх цих зайнятих позицій українська контрреволюція веде підкоп під диктатуру пролетаріату і селянства, під Комуністичну партію”²⁴.

Чи не найбільшу роль у зміні позиції більшості представників інтелігенції мало проголошення політики українізації. У 1922 р., виступаючи на Х з’їзді РКП(б), В.П.Затонський зазначив: “Революція пробудила культурний рух, розбудила широкий національний рух, а ми не зуміли спрямувати у наше русло цей національний рух, ми прогавили його, і він пішов цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство. Це треба прямо сказати. Це була наша величезна помилка!”²⁵. Голова уряду України В.Я.Чубар, виступаючи на VIII Всеукраїнському з’їзді Рад (січень 1924 р.), відзначив рішучий поворот у настроях інтелігенції, вказавши, що цьому сприяла політика українізації, яка “збила з непримиренної позиції найбільш непохитні кола інтелігенції”²⁶.

Реакція інтелігенції і службовців на заходи щодо українізації була неоднозначною. Національна українська інтелігенція схвально сприйняла офіційний курс. На одному із засідань Політбюро ЦК КП(б)У говорилося, що значна частина інтелігенції відгукнулася на заклик працювати на справу українізації безкоштовно²⁷. Чимало відомих вчених, спонукуваних найкращими мотивами, залишилися працювати на Україні або повернулися сюди, незважаючи на те, що їхнє матеріальне становище аж ніяк не можна було порівняти з колишнім чи з тим, яким воно могло бути за кордоном (оклад академіка УАН у 1923/1924 рр. становив 55 карбованців на місяць)²⁸.

У 1923 р. на Україну з еміграції повернулася частина інтелігенції на чолі з М.С.Грушевським, яка теж включилася в процес національно-культурного відродження. Держслужбовці поставилися до нової політики в цілому негативно, бо вважали її штучним заходом. По суті не сприймали ідею українізації інженерно-технічні працівники, серед яких більшість була росіяни, до того ж вони працювали в робітничому середовищі, майже цілком російському або русифікованому. Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів також негативно ставився до українізації. Цьому сприяв і національний склад студентства. Так, наприклад, у 12 педагогічних вузах студенти-українці становили 49,1% складу, у сільськогосподарських – 57,6%, у всіх інших – 29,5%²⁹. Це могло створити труднощі з розвитком української культури на майбутнє, бо в процесі навчання у вузах студентство русифікувалося. Національний професорсько-викладацький склад теж був здебільшого не український. У Харківському інституті народної освіти, зокрема, викладачі-українці становили лише 17%, в Одесі–16%, в Катеринославі–17%³⁰.

Українізація 20-х рр., за якою стояло українське культурне відродження, стала могутньою підмогою національної ідеї. Вона дала можливість українському народові повніше усвідомити себе національною спільнотою, відчути значення мови, культури,

традицій як факторів духовного розвитку нації. Саме вона підживлювала ідеї “європеїзму”³¹.

Розглядаючи вплив українізації на розвиток інтелігенції як соціальної групи, на її свідомість і самосвідомість, на її соціально-психологічний лад, можна звернути увагу на такі моменти: по-перше, українізація відбувалася паралельно з процесом національно-культурного відродження, розпочатого національною інтелігенцією. Вона створила сприятливі умови для цього національно-культурного відродження. В практичних діях партійних органів щодо українізації спостерігалися два паралельних напрямки: один – офіційна українізація в строго окреслених рамках; другий – придушення або обмеження невідконтрольованих прагнень національної інтелігенції до вільного національно-культурного розвитку. По-друге, українізація викликала серйозний підйом національної свідомості української інтелігенції, який згодом у тоталітарній державі довелося гасити жорстокими репресіями. По-третє, саме завдяки українізації в освіті вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної національності. Незважаючи на репресії 30-х рр., знищення старої інтелігенції, її відтворення по всіх каналах відбувалося саме з перевагою українців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К, 1985; Курносів Ю.О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві // УІЖ. –1988. –№ 5. – С. 40-49; Курносів Ю.О. Розробка питань історії радянської інтелігенції // Там само.–1986. –№ 7. –С. 33-41; Интеллигенция Советской Украины (Некоторые вопр. историогр. й методол. исслед.). – К, 1988; Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х–на початку 30-х рр.). – К., 1990; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К.,1991; Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования). – К.,1988; 2. Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи: Міжнар. наук. конф.– Дніпропетровськ, 1996; Національна інтелігенція в історії та культурі України ХХ-ХХІ ст.: Всеукр. наук. конф.– Вінниця, 2004 та ін.; 3. Будник Г.А., Карасева А.В. Актуальные методологические проблемы изучения интеллигенции // Клио. – Санкт-Петербург.–2002. – №1. – С.14-20; 4.Соколов А.В. Интеллигенция и интеллигентоведение // Клио. – Санкт-Петербург. – 2002. – №3– С.9-10; 5. Олейник О.Ю. Изучение проблем интеллигенции в 90-е годы: справ.-библ. информ. // Интеллигенция и мир.– 2001.– №1.– С.91-100; 6. Интеллигенция и народ: матер. кругл. стола // Философские науки.– 1990.– №7.– С.52; 7. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – К., 1994. – Кн.ІІ. – С.40;⁸ 8. Интеллигенция и народ: матер. кругл. стола // Философские науки. – 1990.– №7.– С.50-51; 9. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність.–1996.– №12. – С.90-94; ¹⁰ Касьянов Г.В. Теорії нації і націоналізму. – К., 1999. – С.295-296; 11.Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – К., 1994. – С.39; 12.Колісник І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // УІЖ. – 2002. – №1. – С.29; 13.Касьянов Г. Інтелігенція, інакомислення, держава // УІЖ. – 2001. – №3. – С.17; 14. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп.20.– Спр.1020. – Арк.1; 15.Севастьянов А. Интеллигенция, что впереди? // Литературная газета.– 1988.– 21 сент. ; 16. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К., 1991. – С.24; ¹⁷ 17. Интеллигенция и Советская власть. – М., 1919; ¹⁸ 18. Радек К. Интеллигенция и Советская власть // Интеллигенция и Советская власть. –М., 1919. – С. 54; ¹⁹ 19. Керженцев В. Интеллигенция на переломе // Там само. – С. 57, 59; 20. Цит. по: Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К. – Едмонтон, 1992. – С.74; ²¹ 21. Короленко В. Письма к Луначарскому // Новый мир.– 1988.– №10.– С.213; 22. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.271. – Арк.1; 23. Скрипник М. Інтелігенція в реконструктивну добу // Шлях освіти. – 1930. – №7-8. – С. 13; 24. Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – С.24; 25. X съезд РКП(б): Стенограф. отчет.– М., 1963.–С.208; 26. 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (січень 1924 р.). – Х., 1924. – С.13-14; 27.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.97. – Арк.32; 28. Там само. – Оп. 20. – Спр.1008. – Арк.170; 29.ЦДАВО України.– Ф.539. – Оп.3. – Спр.1361. – Арк.3,4; 30.Там само. – Арк.2; ³¹ 31.Верменич Я.В. Політичні наслідки і уроки політики українізації 20-30-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.– Вип.4. – К., 2001. – С.290-291

О.І. Стадніченко

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

На сучасному етапі з проблемами забезпечення прав національних меншин в поліетнічній Україні безпосередньо пов'язані досягнення національної злагоди в

.....
суспільстві, забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності, формування національно-державної ідентичності, утвердження власного іміджу на зовнішньополітичній арені тощо. Історичний досвід свідчить, що порушення цих основоположних засад етнополітики за певних обставин може загрожувати підризом основ життєдіяльності будь-якого багатонаціонального суспільства. Поліетнічний склад населення України спонукає державу до пошуків відповідного механізму її функціонування, який би упереджував протистояння в суспільстві за етнічною, мовною чи культурною ознаками. У цьому контексті особливої ваги набуває вивчення вітчизняного досвіду у формуванні механізму забезпечення прав національних меншин.

Серед дослідників проблеми розвитку та становлення етнонаціональної політики України слід виділити І.Кураса, О.Майбороду, В.Наулка, М.Панчука, Ю.Римаренка, В.Трощинського, О.Рафальського, Л.Рябошапко, Б.Чирка та ін. Їхні дослідження містять цінний теоретичний і фактичний матеріал, що дає можливість найбільш достовірно оцінити та окреслити основні напрямки розвитку процесів, пов'язаних із етнополітичними проблемами національних меншин України як доби Центральної Ради, так і на сучасному етапі. У запропонованій статті робиться спроба проаналізувати формування та еволюцію політики Центральної Ради України щодо національних меншин та окреслити значення та вплив вказаної політики на становлення і розвиток сучасної української етнополітики.

Можливості практичної реалізації ідей самостійного етнополітичного розвитку України в ХХ столітті відкриваються лише в 1917 році. Саме відтоді починає формуватися політика Української держави у сфері регулювання міжнаціональних відносин. Очолили цей процес М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, П.Христюк та ряд інших політичних діячів та мислителів. Якщо спробувати окреслити завдання, що постають перед ними, то слід виділити перш за все такі напрямки: по-перше, втілити ідеї федералізму у практику політичного життя і, по-друге, виробити концепцію етнополітичних перетворень в Україні з активним залученням до неї представників усіх національностей, які населяли територію України.

Відновлення української державності розпочалося зі створення Центральної Ради (17 березня 1917 р.), керівництво якої піклувалось про впровадження принципів автономії й федерації в найважливіші законодавчі акти, що знайшло вияв у трьох перших Універсалах. Провідні діячі української революції прагнули сформувати правову базу регулювання міжнаціональних відносин в поліетнічній країні, де кожен четвертий мешканець був неукраїнцем. Так, ще на початку діяльності Центральної Ради М.Грушевський підкреслював, що оборонці української національності не будуть націоналістами. У брошурі "Вільна Україна" він запропонував визнати "всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолерантності супроти інших народностей національним злочином"¹. Принципово не погоджуючись з гаслом "Україна - для українців!" (за яким стояли М.Міхновський та його прихильники), М.Грушевський засуджував прояви національної нетерпимості та екстремізму, чинив усе можливе для нормалізації міжетнічних відносин в Україні.

В даному контексті важливо зазначити, що на початку ХХ ст., за даними перепису населення Російської імперії у 1897 році, на землях України мешкало понад 4 млн. представників національних меншин, серед яких 2 млн. росіян, 1,6 млн. євреїв, 377,9 тис. німців, 267,9 тис. поляків, 185,5 тис. молдаван, 58,2 тис. греків та ін.²

Першим актом законодавчого характеру був I Універсал, що проголосив необхідність вироблення вітчизняних законів і самостійного порядкування на своїх власних землях. Центральна Рада закликала всі села, волості і міста організувати свою власну владу і підкоритися Центральній Раді, взявши до уваги права й інтереси національних меншин: "в городах і тих місцях, де українська людність живе в суміж з іншими національностями, - говорилося в Універсалі, - приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя".³ Крім цього, Центральна Рада висловила надію, що "народи

.....
неукраїнські, що живуть в нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час бездержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України".

У II Універсалі (3 липня 1917 р.) Центральна Рада закликала представників усіх національностей, які мешкали в Україні, до участі у керівництві державою і надавала їм право бути обраними до Центральної Ради. Зокрема, було зазначено: "...Українська Центральна Рада обрана народом через його революційні організації, незабаром буде доповнена на справедливих основах, представниками інших народностей, що живуть в Україні".⁴ Тим самим Центральна Рада визнала потенції національних меншин в їх самоорганізації та надала можливість брати активну роль у політичному житті.

28 липня 1917 року Мала Рада внесла пропозицію поповнити Українську Центральну Раду 247-ма представниками національних меншин з числа тих партій і груп, які на цей час мали місце у Малій Раді. Комісія, що розробила цей проект, виходила з того, що в Раді має бути 570 українців, таким чином на долю національних меншин припало 247 місць, тобто 30% всього складу. На 4-ій сесії Української Центральної ради було вирішено надати у Центральній Раді 104 місця представникам росіян, 50 - євреям, 20 полякам, 15 місць надавалось громадським організаціям від молдован, 4 - німцям, 3 - татарам та по одному від білорусів, чехів, болгар. Таким чином, з 792 членів Української Центральної Ради 198 мали обиратися від неукраїнців⁵. Аналітичне осмислення даного факту засвідчує, з одного боку, бажання УЦР досягти принципової підтримки усіма етносами держави своєї політики, а з іншого, що настрої, які панували в тогочасній українській еліті, мали демократичний характер, позбавлений будь-яких шовіністичних елементів.

Дослідник О.М.Мироненко вказує, що Центральна Рада надавала винятково великого значення національно-культурному розвитку інших народів, оскільки з першого і до останнього дня існування Генерального секретаріату та Ради народних міністрів у їх складі функціонувало Генеральне секретарство (міністерство) з міжнаціональних справ і три товариша секретаря (міністра) - з російських справ, з єврейських справ та з польських справ. Компетенція цих відомств була досить широкою. Так, наприклад, у міністерстві польських справ діяли три департаменти: департамент освіти, до якого входили відділ мистецтва, відділ середніх шкіл, департамент національного самоврядування з організаційним відділом, департамент загальної канцелярії, що поділявся на військовий відділ, відділ преси і інформації та загальний відділ.⁶ Така структура характеризує і напрями роботи міністерства щодо розвитку культури, освіти, мистецтва та організації національних меншин.

Для ілюстрації значення подібних заходів Центральної Ради в розвитку та самоорганізації національних меншин в Україні наведемо такий приклад. Процеси самоорганізації досить активно відбувалися серед єврейського населення. Досить плідно працювало, зокрема, міністерство єврейських справ: у листопаді 1917 року було підготовлено законопроект про єврейську громаду, прийнятий 2 грудня 1917р. Згідно з цим актом у місцевостях зі значною кількістю єврейської людності обирались єврейські громадські ради. Вибори повинні були проводити комісії з єврейських гласних міських дум, волосних земств і селищних зібрань, які представляли єврейські партії тощо.⁷

Загальнотеоретичне розроблення конституційно-правових засад національно-персональної автономії було опрацьоване на З'їзді народів Росії, який прийняв резолюцію "Про національно-персональну автономію". Зокрема в ній було зазначено: "Виходячи з того, що повне територіальне розмежування національностей, що населяють Росію, неможливе, що серед них є національності, які не складають в жодній області більшості населення, що національно-територіальна автономія не дає повного вирішення проблеми національних меншостей і націй меншин", тому З'їзд народів одногласно вирішив: кожна з національностей, що населяють Росію, має право на національно-персональну автономію, тобто на конструювання нації в публічно-правовий союз, що охоплює її членів на усьому протязі держави".⁸ Через деякий час, а саме 7 листопада 1917 року, Центральна Рада у своєму III Універсалі визнала за народами великоруським, єврейським, польським та іншими

національностями, що мешкають в Україні, право на національно-персональну автономію. У свою чергу Генеральному Секретаріату було доручено представити законопроект щодо впровадження національно-персональної автономії. Проект даного закону був опрацьований та прийнятий 9 січня 1918 року. Розуміючи важливість цього закону для подальшого процесу національного будівництва, розглянемо суть закону "Про національно-персональну автономію".

Закон "Про національно-персональну автономію" торкався лише "неукраїнських націй", з чого випливає, що юридичне буття української нації носить територіальний характер, юридичне ж буття інших національностей, що мешкають на Україні, має персональний характер в межах УНР. Частина 1 ст.1, по суті, розкриває зміст національно-персональної автономії. Ця характеристика вичерпувалася "правом на самостійне влаштування свого національного життя". Але таке визначення може бути віднесене, зрештою, до будь-якої національної автономії, а не тільки персональної.

Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради було визнано пропорційне представництво, яке надало національним меншостям визначене число депутатських місць у складі Центральної Ради відповідно із кількістю населення цих національних меншин. Фактично цим рішенням Центральна Рада домоглась цілого ряду важливих змін: по-перше, було досягнуто політичного консенсусу між українською демократією та неукраїнськими демократичними колами; по-друге, це рішення дозволило перетворити Центральну Раду з органу суто національного на тимчасовий крайовий парламент. Таким чином, Центральна Рада із введенням представників національних меншин перетворилась на справжній центр політико-правового життя в Україні.

Іншим важливим напрямом діяльності Центральної Ради у сфері задоволення прав національних меншин було створення виконавчих органів (спочатку у складі Генерального секретаріату, а потім у Раді народних міністрів) - генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних (міжнародних) справ й трьох товаришів секретарів (міністрів) - з російських, єврейських та польських справ. Усі вони мали права повноважних членів уряду й іменувались генеральними секретарями або міністрами. Керівництво генерального секретаріату міжнаціональних справ - С.Єфремов, О.Шульгін - своє завдання вбачало у вирішенні наступних питань: боротьба за автономно-федеративний устрій Росії; налагодження порозуміння українців з неукраїнською людністю; досягнення угоди з національними меншостями, захист їх від юридичних і фактичних обмежень у громадських і політичних відносинах; сприяння на засадах свободи і демократизму вдосконаленню існуючих та створенню національних установ та інституцій тощо.⁹

У складних політичних обставинах, в яких діяла Центральна Рада, їй, зрозуміло, не вдалося здійснити намічену програму демократичних перетворень у сфері міжнаціональних відносин, що вимагала тогочасна ситуація. На перешкоді були численні фактори внутрішнього і зовнішнього порядку, які значною мірою нейтралізували її намагання. Передусім це недостатня підготовленість українського народу та його еліти до побудови власної держави, існування у складі різних імперій, у яких зазнавали неоднакових політичних впливів. Серед українських мас не було належного усвідомлення значення власної державності, готовності до активної участі в державотворчих процесах. Переважна більшість керівництва Центральної Ради не мала достатнього професійного та практичного досвіду, необхідного для розбудови незалежної держави, страждала на романтизм революційно-соціалістичних нововведень, що не завжди відповідало реальності та потребам тогочасних умов.

Крім того, складна політична ситуація обтяжувалась економічною розрухою, яка була наслідком воєнних дій Першої світової війни на території України. Серед інших причин дослідники відзначають наступні: відсутність здатної укомплектованої армії та кваліфікованого адміністративного апарату; негативне ставлення та ворожі дії до державницької діяльності Центральної Ради спочатку Тимчасового уряду, а потім Ради

Народних Комісарів; політичні розбіжності як між політичними партіями, які входили до складу Ради, так і її політичними лідерами.¹⁰

Слід підкреслити і ту обставину, що заходи Центральної Ради України щодо регулювання міжетнічних відносин по-різному сприймалися у середовищі більш структуризованих національних меншин, зокрема російської, єврейської, польської. Так, Дмитро Дорошенко, один із найактивніших політичних діячів української революції, писав, що проблема полягала в тому, що серед "запланованих національних меншостей тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті своїх національних інтересів, євреї ж зовсім не думали відокремлюватися, навпаки, беручи якнайважливішу участь в революції..."

29 квітня 1918 року Центральна Рада "впала" так і не встигнувши впровадити у життя Закон про національно-персональну автономію. Спробуємо простежити долю Закону "Про національно-персональну автономію". Уряд гетьмана П.Скоропадського скасував цей закон. Гетьман неодноразово заявляв про ліквідацію органів Національного союзу, мотивуючи такі дії тим, що "всі громадяни України рівноправні".¹¹ 8 липня 1918 року голова гетьманського уряду Ф.Лизогуб заявив про скасування закону "Про персонально-національну автономію", виданого Центральною Радою, адже саме "національні привілеї", на думку гетьманців, можуть сприяти лише "посиленню національної боротьби". Також зазначалося, що уряд буде допомагати культурного змагання національностей.¹² Коли ж до влади прийшла Директорія, то згідно з її постановою в грудні 1918 року була відновлена чинність закону "Про персонально-національну автономію", а при уряді тимчасово засновано відділ у справах національних меншин до затвердження відповідних міністерств. Але цей закон так і не був реалізований у зв'язку з приходом до влади більшовиків.

Водночас зазначимо, що процеси утворення саме національно-персональної автономії проходили майже на всьому терені колишньої Російської імперії. Цей процес окреслював загальнополітичну тенденцію розвитку народів Росії в умовах повалення царизму та встановлення демократичного ладу.

Становлення та розвиток самоорганізації національних меншин у формі політичного пропорційного представництва у парламенті (інститут корпоративної автономії) мало свою специфіку у Західно-Українській Народній Республіці. Так, згідно із п.3 "Прокламації Української Національної Ради" від 19 жовтня 1918 року та "Відозві Української Національної Ради" від 1 листопада 1918 року національні меншини мали надіслати своїх представників до Української Національної Ради в кількості, що відповідала їх відсотку у складі населення. Водночас було задекларовано, що у майбутній Конституції ЗУНР буде закріплене право національних меншин на національно-культурну автономію з обов'язковим представництвом в уряді. Сама ж національно-культурна автономія у проекті Конституції ЗУНР, який був розроблений С.С.Дністрянським, визначалась як "забезпечення шляхом утворення національних секцій у шкільних радах та у складі органів правосуддя".¹³

Аналіз свідчить, що на процес становлення та розвитку етнополітики в Україні значною мірою вплинули демократичні європейські етнополітичні напрями і течії. Під дією саме цих факторів в Україні визрівають і оформлюються етнополітичні концепції розвитку українського суспільства відомих громадських і політичних діячів національно-визвольного руху М.Драгоманова, І.Франка, М.Грушевського та інших, що обумовило врешті-решт високий теоретичний рівень універсалів Центральної Ради, Конституції УНР, ряду законів, зокрема, тих, що стосуються етнопонаціональних процесів. При цьому зазначимо, що більшість положень була на рівні тогочасних світових стандартів, а деякі із них не втратили актуальності і сьогодні.

Таким чином, очолювана М.Грушевським Центральна Рада виступила на початку ХХ ст. основним політичним чинником в Україні і своєю діяльністю надала відповідну легально-державницьку структуру Українській державі, чим позначила стратегічний напрям української історії ХХ століття - переходу українців до державної нації; забезпечила високий рівень

.....
демократичності і гуманізму законодавчих актів, пов'язаних з міжетнічною сферою; надала росіянам, євреям, полякам права на національно-персональну автономію та права на вільний духовно-культурний розвиток іншому іноетнічному населенню в Україні. У період існування Української Народної Республіки було розпочато формування політики Української держави у сфері регулювання міжетнічних та міжнаціональних відносин, було закладено ті наріжні камені державної політики у сфері захисту і забезпечення прав національних меншин, які і досі визначають етнополітику України: повага мовної, культурної, релігійної самобутності усіх націй та етносів України, безумовна повага до прав людини та її основних свобод тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коцур А.П., Мандрик М.В. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII - XX ст. - Чернівці, 2000. - С. 102; 2. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні - К., 1998. - С.61; 3. Національні процеси в Україні: історія та сучасність: - т. 1. Док. і матеріали. За ред. Кресіної О.І., Панібудьласки В.Ф. - К., 1997. - С. 484 – 485; 4. Національні процеси в Україні: історія та сучасність: - С. 484 - 485; 5. Чирко В.В. Національні меншини в контексті формування української державності // Українська державність. - К., 1993. - С. 273; 6. Мироненко О. Національне питання і спроби УЦР нового адміністративного розділу України // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Римаренка Ю.І. - К., 1996. - С. 329; 7. Рафальський О. Національні меншини України у XX ст. Історіографічний нарис. - К., 2000. - С. 89; 8. Волошин Ю.О. Досвід конституційно-правового регулювання процесів самоорганізації національних меншин в Україні у 1917-20-х рр. (на прикладі грецьких громад Приазов'я) // Держава і право: 36. Наук, праць. - Вип.6. - К., 2000. -СІ 14-121; 9. Новохатько Л.М. Проблеми розвитку України 20-30-х рр. XX ст. - К., 1998. - С. 292 -293; 10. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. - К., 1999. - С. 96; 11. Мироненко О. Вказана праця. - С. 329; 12. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади - К., 1999. - С. 96; 13. Етнонаціональний розвиток України. - К., 1993. - С. 72.

В.Г. Шарпаний

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІМЕЙ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ, “ЖЕРТВ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ” ТА БІЖЕНЦІВ В УКРАЇНІ (1919-1922РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Система соціального забезпечення є історично зумовленою організаційною формою обслуговування непрацездатної та знедоленої частини суспільства, яка в усі часи сприяла зміцненню громадського миру, спокою і суспільного порозуміння. Функціонування соціального інституту допомоги є критерієм гуманності тієї чи іншої суспільно-політичної системи, її дієспроможності, а з другого боку – набуває ознак універсальної категорії для визначення історичних форм та якості повсякденного життя великих груп людей.

У історичній літературі інститут соціального забезпечення залишається недостатньо висвітленою проблемою. В радянській історіографії пріоритетною була тема становлення та зміцнення радянської влади, яку подавали, яскраво наголошуючи на перевагах соціалістичного ладу. Справжнє повсякденне життя соціальних груп, особливо упродовж 30-х рр., залишалось поза увагою істориків, а деякі проблеми (жалюгідне матеріальне становище народу, відсутність належних умов життя, мізерні матеріально-фінансові видатки знедоленим тощо) належали до розряду заборонених.

Тому тільки в 90-х рр. з'явилися перші статті, які висвітлюють деякі аспекти історії соціального забезпечення в Україні, зокрема Б.Андрусишина, О.А.Мельничука та інших¹. Метою даної публікації є висвітлення процесу соціального забезпечення сімей червоноармійців, „жертв контрреволюції” та біженців, що є складовою частиною дослідження загальної проблеми виникнення та функціонування системи соціального забезпечення в Україні в 20-30-х рр.

Перша світова війна завершилася, але тривала громадянська та національно-визвольна боротьба УНР в Україні, відтак до тисяч поранених солдат “імперіалістичної” долучилися жертви нових соціально-гуманітарних катастроф. Упродовж першої половини 1919 р. органи

радянської влади в Україні запроваджували декретування соціальної допомоги “солдат Червоної армії”: продовольчими пайками, одноразовими грошовими видачами. Так, 15 лютого 1919 р. червоноармійцям тилових частин видавали одноразово 150 крб., для діючих – 250 крб., а їхнім родинам “пайкову допомогу” з розрахунку 60 крб. на одного члена сім’ї². Забезпечення червоноармійців відбувалося в армії згідно норм військового часу, а органи собезу мали справу з категоріями інвалідів війни та їхніми родинами. Функція соціального захисту стосувалася не демобілізованих і абсолютно працездатних солдат, а виключно інвалідів різних груп. 28 лютого 1919 р. РНК УСРР ухвалила декрет “Про видачу пайка солдатам і червоноармійцям”, 30 квітня – “Про забезпечення солдат робітничо-селянської Червоної Армії харчуванням”, 28 червня – “Про забезпечення сімей солдат старої армії та флоту, що не повернулися з полону”³. Солдатські добові і видача пайка всім категоріям військовослужбовців свідчили про належну турботу про них та саму армію, її боєздатність і про забезпечення лояльного ставлення до неї населення.

Упродовж лютого-червня 1919 р. РНК УСРР видала три декрети з аналогічними назвами – “Про забезпечення червоноармійців та їх сімей”: перший з’явився 28 лютого, другий – 30 травня, третій – 26 червня. Згідно першого, родинам червоноармійців надавалася допомога: 100 крб. на місяць при наявності одного непрацездатного члена; 120 крб. – при двох; 180 крб. – при трьох; 240 крб. – при чотирьох; 300 крб. – від п’яти і більше. Їх звільняли від квартплати, всіх видів оподаткування, крім натурального⁴. Декрет від 30 травня зобов’язував місцеві органи собезу та влади виплачувати “пайкову допомогу” сім’ям червоноармійців з урахуванням кількості непрацездатних, але не більше тарифної ставки оплати праці даної місцевості. Наприкінці червня 1919 р. робітникам і службовцям, мобілізованим до лав Червоної Армії, вирішили видавати матеріальну допомогу у розмірі двотижневого заробітку, а селянам-червоноармійцям 150 крб. за рахунок казни⁵.

До кожного декрету були підготовлені інструкції, якими передбачалося забезпечення сімей червоноармійців матеріальною допомогою та квартирами. Інструкції до декретів від 26 лютого лише звільняли від квартплати, до декрету від 30 травня також, а також від 28 червня, тому ніхто їх не забезпечував квартирами⁶. Влітку 1920 р., тобто рік після ухвалення інструкції, на Волині налічувалося 10 тис. червоноармійців, родини яких одержували “грошовий пайок”⁷, хоча він не мав реального продовольчого змісту.

Пайок, який називали офіційно “продкартка “Красная Звезда” (назва запозичена від НКЗ РСФРР – Авт.), виконував більше політичну, ніж соціально-побутову функцію, тому що держава намагалася у такий спосіб досягнути добровільної мобілізації робітничо-селянської молоді до Червоної армії. НКЗ УСРР звертав увагу місцевих органів на те, щоб не забували також і солдат старої армії, тобто використовували своєрідний виховний момент.

Чисельність сімей червоноармійців, які підлягали соціальному забезпеченню системою НКЗ, залежала від вичерпності їх виявлення та активності самих заявників. У червні 1921 р., за даними НКЗ, їхня кількість у губерніях була наступною:

Таблиця №1⁸

Назва губернії	Кількість сімей червоно-армійців у містах	Загальна кількість сімей червоноармійців
м. Харків	4.992	10.647
Харківська	4.574	8.471
Донецька	26.445	79.337
Чернігівська	11.479	35.062
Миколаївська	9.954	30.170
Одеська	7.387	22.169
Катеринославська	9.448	24.775
Кременчуцька	2.559	7.682
Київська	2.854	8.565

Серія: ІСТОРІЯ

Подольська	2.443	7.396
Волинська	1.548	4.653
Полтавська	3.152	9.479
Разом	86.835	248.406

Чисельність червоноармійських сімей у містах майже у 2,5 рази виявилася меншою від сільського контингенту, але разом засвідчувала спільне соціальне джерело – робітничо-селянське походження. Південні губернії вирізнялися з-поміж інших, тому що саме вони тривалий час були тилловими, але вражає Донецька губернія, у якій зосередилася третина загальної кількості червоноармійських родин. Це можна пояснити відносною стабільністю суспільства після завершення громадянської війни, а їх незначна питома вага у західних губерніях політичною орієнтацією населення (служба у війську УНР, повстанських загонах тощо). 30 липня 1921 р., за попередніми підрахунками місцевих органів собезу, до списку на отримання гасу записалося 257.523 родини червоноармійців, у яких налічувалося 760.506 осіб⁹.

Для упорядкування обслуговування червоноармійських родин НКСЗ запровадив 5 тарифних поясів. Наприклад, до першого потрапили міста Харків, Луганськ, Одеса, Таганрог, Суми, 30-кілометрова смуга навколо Харкова, до другого – Катеринослав, Чернігів, до третього – Бахмут, Горлівка, до четвертого – Дебальцево, Бердянськ, до п'ятого – Синельниково, Слав'янськ, а Київ – поза всякими поясами. Продпайок видавали кожного першого числа за місяць наперед. Його розміри у грошовому еквіваленті розподілялися згідно поясу таким чином: (в крб. на місяць)

Таблиця №2

Пояс	Кількість непрацездатних членів сім'ї				
	один	два	три	чотири	п'ять
Перший	400	520	975	1180	1625
Другий	360	480	780	1062	1300
Третій	340	440	720	1003	1200
Четвертий	300	400	660	885	1100
П'ятий	260	340	510	767	1000

Перший пояс вважався максимальним, а другий становив 90%, третій – 85%, четвертий – 75%, п'ятий – 65% тарифної ставки¹⁰. Однак, беручи до уваги відсутність продовольчих резервів влітку 1921 р., продпайки не мали ні грошового, а тим паче повного задоволення харчами. Голод у південних губерніях вніс суттєву корективу до фонду матеріального забезпечення. Наркомпрод скасував продовольче забезпечення сімей червоноармійців, про що йшлося у телеграмах з Чернігова, Бахмута, Миколаєва, Катеринослава. 3 грудня 1921 р. він підтвердив своє рішення відповідним циркуляром: “До всіх Продкомгубів, копія Губпродінспекції, Держплану. Постачання родин червоноармійців непередбачено. Терміново призупиніть будь-яку видачу продуктів для цієї мети”¹¹. Українська економічна рада при РНК УСРР виділила НКСЗ 30.000 пайків для забезпечення сімей червоноармійців лише у тих районах, які постраждали від посухи¹².

У роки громадянської війни органи соціального забезпечення працювали під гаслом: “Все для сімей червоноармійців!”. Це гасло було політичним заходом, який не мав реального матеріального наповнення. Неп та загострення економічної ситуації певним чином дезорганізували роботу місцевих органів соціального забезпечення, які вишукували джерела для допомоги сім'ям червоноармійців. Держава також намагалася знайти резерви. За січень–жовтень 1921 р. Наркомпрод видав 810.586 пудів хліба, 79.935 пудів крупи та 131.800 пудів овочів, а на грошовий пайок витратили близько 2 млрд. крб.¹³. Забезпечення родин червоноармійців залишалося пріоритетним для держави. “Констатуючи, що не виключена можливість (поза як ми продовжуємо перебувати в оточенні капіталістичних держав) виступу

Червоної Армії, – зазначалося в одній з підсумкових статей про роботу серпневої наради обозів 1921 р., – тези відзначають, що соціальне забезпечення сімей червоноармійців і надалі залишається завданням надзвичайної політичної важливості”¹⁴. Найоптимальнішою формою їх забезпечення вважали “твердий пайок”. Кількість сімей червоноармійців в містах становила 90.547, в сільських районах – 214.226, але НКСЗ вирішив скоротити їхню чисельність на 30%, спираючись на поліпшення матеріального становища внаслідок запровадження непу¹⁵. Така оцінка була надто умоглядною та абстрактною. У 1920/21 р. лише 12% сімей червоноармійців забезпечили паливом¹⁶, а в селах про них просто забули, перекладаючи тягар на комбіді та комнезами. Перспективи створення собезами виробничих підприємств з метою забезпечення родин червоноармійців виявилися також мало оптимістичними. “Організація виробництва, простіше кажучи, створення якого-небудь підприємства, навіть самого дрібного, – зазначав І. Цекиновський, – вимагає значних матеріальних і грошових ресурсів, яких у собезу немає”¹⁷. Підприємливість окремих керівників губернських чи повітових відділів собезу, яким вдалося заснувати промислові заклади, не вирішували нагальних потреб соціального забезпечення.

11 листопада 1921 р. при НКСЗ відбулася міжвідомча нарада з представниками Наркомзему, Південбюро ВЦРПС та Наркомфіну, на якій йшлося саме про надання допомоги родинам червоноармійців в умовах непу. Нарада ухвалила наступне рішення: 1. а) Вважати, що сім’ї червоноармійців, виходячи з фізичних, побутових, соціальних та інших умов, що ускладнилися для багатьох з них за нової економічної ситуації, становлять з себе мало пристосовану і мало придатну для господарської діяльності групу; б) Внаслідок цього розраховувати на можливість застосування до неї принципу самозабезпечення на засадах господарської самодіяльності недоцільно, відтак весь тягар їх забезпечення має взяти на себе держава; 2. Допомога повинна надаватися виключно знедоленим з належним правом; 3. а) Вважати, що у зв’язку з грошовою системою, яка постала, найдоцільніше перейти на грошову систему надання допомоги з обов’язковим натуральним забезпеченням за рахунок грошової допомоги; б) Розмір забезпечення повинен відповідати мінімуму життєвих потреб, тобто повинен досягати мінімального заробітку для середньої сім’ї з 3-х осіб; 4. Натуральне забезпечення становлять: а) Для міського населення – продовольчий пайок за твердою нормою, постачання паливом та іншими натуральними видатками (мануфактура, взуття, одяг тощо), б) Стосовно забезпечення сільського населення, форма натуральної допомоги має бути переважно у вигляді державного постачання предметами широкого вжитку: реманентом та знаряддями праці. Центр ваги повинен бути зосереджений на господарській допомозі місцевих органів взаємодопомоги на селі; 5. Вважати необхідним і надалі звільняти родини червоноармійців від всіх державних податків, за винятком прибуткового, промислового і натурального; 6. Варто підтримувати всяку можливість використати господарську ініціативу і самодіяльність, спрямованих на поліпшення становища родин червоноармійців; 7. З метою вичерпного обліку і дійсно фактичного забезпечення, всі види грошової і натуральної допомоги повинні бути заброньовані відповідно планових заявок¹⁸. Питання раціонального використання існуючих матеріальних засобів з метою забезпечення червоноармійських сімей набуло особливої політичної ваги, тому Наркомпрод і Центральна комісія допомоги червоноармійцям, що демобілізувалися хворими, пораненими та інвалідами війни, вирішили терміново “розверстати” по губерніях продукти. До цієї справи долучалися і місцеві органи влади. Так, восени 1921 р. Харківський губземвідділ створив комітет – губкомчервоза (губернський комітет червоноармійського господарства), котрий займався сільськогосподарським виробництвом (сіяв, збирав хліб, заготовляв паливо, лісобудівельний матеріал, забезпечував реманентом та худобою). На його піклуванні перебувало 9195 сімей солдат Червоної армії, з них надано безпосередню допомогу – 7828 родинам: оброблено 1478 дес. землі, перевезено 1066 кубометрів дров, видано паливом 5295 кубів, 59000 одиниць цегли для забудови, 7070 стовбурів лісу, 376 листів скла, 126 аршин мануфактури, відремонтовано реманент для 83 сімей, передано 971 голів великої рогатої худоби, 178 возів половини для годівлі худоби і грошовий пайок на 266.234 крб.¹⁹. НКСЗ та губернські відділи

.....
проводили недільники допомоги сім'ям червоноармійців, забезпечуючи їх хлібом, худобою, реманентом, лісобудівельними матеріалами²⁰. Допомога, яку НКСЗ надав сім'ям червоноармійців у 1921 р., виявилася такою:

Таблиця №3

Назва губерній	Сімей червоноармійців	Кількість членів у них	Надано допомогу	
			Грішми (в крб.)	Товарами (в аршинах)
Волинська	5595	16780	–	66605
Донецька	47500	140921	521377200	375000
Катеринославська	25223	61797	41526511	138100
Запорозька	8375	20318	–	40000
Київська	1449	5377	109847431	108900
Кременчуцька	10425	31019	130643859	50077
Миколаївська	16148	50560	67775779	101928
Одеська	13551	37408	36999809	146800
Подільська	16619	49850	–	124997
Полтавська	22045	60855	662428200	82090
Харківська	33000	90000	311197023	191384
Чернігівська	21750	65322	1383042	125000
Разом в Україні	221680	636207	1895778654	7550881

Грошова допомога була мізерною, сума якої не задовольняла потреб навіть однієї губернії, а натуральна справді мала споживчий виразник, тому що мануфактура йшла на виготовлення одягу. Упродовж першої половини 1922 р. Одеський губсоцвідділ надав допомогу 589 родинам червоноармійців та 366 родинам у яких пропали без вісти, виділивши 295 пудів хліба, 24 пуди макарон, 24 пуди олії, а Катеринославський губсоцвідділ зменшив обслуговування червоноармійських сімей на 65%, тому що бракувало харчів²¹. За 1921 р. Запорізький губсоцвідділ задовольнив 2545 заявок у місті та 8375 сімей в губернії²². На Поділлі грошовий пайок для сімей червоноармійців видали 782 родинам з 1395. А в Катеринославі органи собезу засіяли 22 дес. та 2233 дес. по губернії, тому що 800 пудів борошна, одержаного від Наркомпроду, дозволило протягом місяця видавати по фунту хліба на одну особу²³. На “червоний пайок” в Мелітопольському повіті чекало 2475 родин, а в Миколаївському губсоцвідділі 9203 сім'ї, але вони не з'являлися за грошовим пайком, тому що він був мізерним²⁴. В Одеській губернії, яка була уражена голодом, налічувалося 1 червня 1922 р. 7245 сімей, але їх забезпечували переважно у голодуючих районах – Одеса, Вознесенськ, Тирасполь²⁵.

Притулки для інвалідів війни мали централізоване постачання, хоч і мізерне, але адресне. До них потрапляли колишні солдати першої світової війни та червоноармійці. 1 травня 1922 р. в УСРР діяло 342 притулки для інвалідів, у яких перебувало 19548 осіб, у тому числі 3872 інвалідів війни²⁶. За даними НКСЗ, у 1921 р. було 369 установ для інвалідів, у яких налічувалося 36082 особи, з них у майстернях та підсобних господарствах працювали 987, а в УСРР тоді було понад 184 тис. інвалідів праці та війни²⁷. Значна частина колишніх військовослужбовців, які повернулися додому, не подавали заяв на оформлення пенсій, тому що за ордени і заслуги не платили, а символічна допомога радянського собезу пригнічувала їхню гідність. З другого боку РНК УСРР ще у вересні 1920 р. заборонив жебракування²⁸, тому десятки тисяч калік втратили шанс вижити. Будинки притулку для інвалідів не мали належного опалення, забезпечення білизною, одягом, санітарного обладнання. Наприклад в Одеській губернії налічувалося “інвалідів Червоної армії – 663, старої армії – 273”²⁹, які оформили пенсію, але не одержували її. В Харкові, де діяло 11 будинків для інвалідів, їхніми послугами користувалися 78 інвалідів Червоної армії та 135 “старої” армії³⁰, тобто до них

.....
потрапляли покалічені на фронтах Першої світової та громадянської воєн.

Економічна скрута початку 20-х рр. та виснажливий голод, котрий вразив переважно південні губернії України³¹, негативно вплинули на функціонування всієї системи соціального забезпечення. Оптимістичні настрої і революційний пафос, притаманні для початку її становлення, набули виразних нігілістично-песимістичних ознак у висловлюваннях та позиції керівних місцевих органів державної влади. Система, яка звеличувана ідеями соціальної рівності і державної турботи про знедолених почала дискредитувати її саму. Упродовж першої половини 1922 р., коли в роботі собезів виявилися труднощі, почали з'являтися “ліквідаторські” тенденції, про що йшлося у періодичних виданнях³². 9 червня 1922 р. президія Полтавського губвиконкому проголосувала за ліквідацію собезів, тому що їх переводили на утримання місцевих органів влади³³. За рік до запровадження непу, тобто весною 1920 р., член президії Київського губвиконкому Ліфшиць заявив: “Вважаю необхідним ліквідувати собез тепер, позаяк він не задовольняє самих мінімальних потреб і лише підриває авторитет радянської влади”³⁴. Соціально-економічні наслідки війни та революції виявилися катастрофічними, відтак силами і засобами системи НКСЗ та його місцевих органів їх було не вирішити. Вона, крім інших категорій населення, допомагала голодним дітям, людям похилого віку, інвалідам, сім'ям червоноармійців у 1921–1922 рр.³⁵.

До соціальної категорії населення, яким органи НКСЗ надавали матеріальну допомогу, належали “жертви контрреволюції і бандитизму”. Для координації організаційної роботи було засновано спеціальний підвідділ “помжеркор” (помощь жертвам контрреволюции – Авт.), а також при місцевих органах собезу. Його підопічними були службовці радянських установ та різні групи населення. У липні 1919 р. уповноважений НКСЗ склав доповідь для наркома М.Р.Зубкова про руйнівні наслідки перебування Червоної армії на Волині, де “військові радянські частини проходять через села і все буквально грабують”³⁶. Відділ соціальної допомоги НКСЗ 9 серпня 1920 р. зробив запит до Південно-Західного фронту про надання інформації стосовно розграбованих міст і сіл Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини з метою відправлення туди продовольчих і санітарних потягів³⁷. Відділи соціального забезпечення не відшкодували матеріальних збитків, а надавали посильну екстрену допомогу жертвам “єврейських погромів”, білогвардійського терору і контрреволюції, тобто мирному населенню. Вона видавалася у випадку втрати працездатності, засобів існування, майна, житла, худоби. Існували два види допомоги: термінова і довготривала. Перша завершувалася наданням продуктів харчування, одягу, друга – влаштуванням до інвалідних будинків, оформлення пенсій, стаціонарним лікуванням³⁸.

У серпні 1920 р. НКСЗ передбачив умови соціального забезпечення сімей – “мобілізованих, полеглих і переміщених партією комуністів”, яким видавали продукти, промтовари з розподільників ЄСТ (єдиних споживчих товариств – Авт.), але за списками собезів засвідчених партійними комітетами³⁹. Сільських комуністів, які мали власне господарство, не обслуговували, відтак вони боролися виключно “за ідею”. Для тих хто загинув на “партійній роботі в тилу”, видавали матеріальну допомогу на похорони (від 10 до 20-разової місячної зарплати), а грошову допомогу за твердими цінами⁴⁰.

16-22 червня 1921 р. відбулася перша Всеукраїнська нарада “помжекорів”, яка розглянула організаційні та функціональні проблеми їхньої діяльності. Вона визнала доцільним створення організаційно-господарських форм для матеріального самозабезпечення цієї категорії постраждалих. Вперше було з'ясовано поняття “бандитизм” – “одноосібні випадки пограбування та вбивства і групові наскоки банд з метою пограбунку та вбивства”, а також “поняття про контрреволюцію в вузькому значенні” - постраждалі від нашої білогвардійської армії, місцеві збройні виступи з метою захоплення влади, виступи “місцеві на національному ґрунті”⁴¹. Для безпритульних дітей Наркомсобез влаштував дитбудинки, надавав екстрену допомогу, але перекладав подальше піклування про них на установи Наркомохоронздоров'я та Наркомосу. 15 липня 1921 р. НКСЗ одержав відомості

Серія: ІСТОРІЯ

від місцевих органів про кількість зареєстрованих “жертв контрреволюції”, яка виявилася такою:

Таблиця №4

Назва губернії	Вік та кількість постраждалих			
	до 5 років	до 10 років	дорослих	разом
Київська	7350	14719	55546	77615
Волинська	950	2600	5750	9300
Подільська	2000	4500	8500	15000
Одеська	2870	8650	12120	23640
Миколаївська	3125	7595	16135	26855
Запорізька	1000	3000	8000	12000
Катеринославська	3000	7000	20000	30000
Кременчуцька	3170	6830	33520	43520
Полтавська	2500	75000	15000	25000
Чернігівська	4000	8000	18000	30000
Харківська	1500	2500	8000	12000
Донецька	4000	8000	18000	30000
Разом в Україні	35465	80894	218571	334930

Отже, судячи з соціально-вікових груп, які були віднесені до категорії “жертв контрреволюції”, помітним джерелом поповнення юрб безпритульних дітей виявилися погроми, побутово-кримінальний бандитизм. Кількість дорослих “жертв” свідчить про соціальну ціну політико-революційних експериментів в українському суспільстві. Протистояння різних політичних сил спричинило та поглибило соціо-гуманітарну ситуацію в Україні, яка, крім всього, зазнала найбільших руйнівних наступів після першої світової та громадянської воєн. Восени 1921 р. Наркомсобез намагався просто одягнути людей, тому просив у Наркомпрода виділити 40 тис. аршин білизни, 462 аршина сукна, 186 дюжин ниток, а також понад 400 тис. пудів картоплі для утримання відповідних установ⁴². У зв’язку з цим “помжеркори” почали займатися господарською діяльністю, влаштуванням підопічних на підприємствах, створенням виробничих артілей та кооперативних товариств. Відділи допомоги “жертвам контрреволюції” не підтримували ідеї запровадження грошового пайка, схиляючись до натуральних форм допомоги (відновлення житла, надання одягу, лікування, влаштування калік до інвалідних будинків). “Помжеркори” спиралися на губернські та повітові відділи, але питання реальної допомоги з’ясовувала міжвідомча комісія з представників раднаргоспу, губчека, парткому та виконкому. Все-таки “комжеркори” були посередниками між ключовими органами державної влади та відповідним соціальним контингентом, не маючи власних фондів.

Виявленням “жертв контрреволюції” займалися повітові комісії, спираючись на “Інструкцію для губернських і повітових комісій допомоги жертвам контрреволюції”, видану НКСЗ у квітні 1919 р. Вони мали на увазі передовсім такі категорії населення: радянських працівників, членів партії і політично амністованих, тобто звільнених з полону “білогвардійських банд”, політичних біженців з районів, окупованих білогвардійцями, політичних емігрантів, трудових елементів міста і села⁴³. Одночасно з’ясовували обсяг матеріальної допомоги. До кошторису зараховували наступні статті витрат: на відбудову зруйнованих господарств, на продовольчі пайки та громадське харчування, на забезпечення одягом і взуттям, на відкриття місць у гуртожитках, в інвалідних будинках, притулках, на підтримку безробітних, на лікування, на здійснення дезинфекції та санітарного нагляду, на одноразові допомоги, пенсії, пайки, на викуп із в’язниць (організація втеч), на утримання штату установ собезу. Зведений кошторис ухвалювала Центральна комісія допомоги жертвам контрреволюції при НКСЗ УСРР, яка не видавала аванси та кредити, без належної документації та вичерпної інформації. Для того, щоб підтвердити статус “жертви

контрреволюції”, людина мала відповісти на 39 запитань: прізвище, вік, адреса, де, коли і як постраждав, до якої партії належав, яку партійну посаду мав, зазнав політичних репресій, професія, фах, інвалідність, джерела існування, майновий стан, обсяги збитків, соціальне становище батьків до 1917 р., склад сім’ї, кількість непрацездатних тощо⁴⁴.

Територія України виявилася полем не лише політичного протистояння різних партій та угруповань, а також ареною військових дій, починаючи з 1914 р. і до глибокої осені 1920 р. Тут перебували десятки тисяч біженців, яких переслідували різні політичні сили, а головне господарська руїна, суспільна нестабільність, соціальне походження та майновий стан втікачів. Переважна більшість ховалася від “червоних, інша від “білих”, друга від “жовто-блакитних”. Проблема соціального забезпечення біженців набула в Україні 1919 р. ознак гуманітарної катастрофи, тому що дати раду і допомогу у перелюднених містах, особливо на півдні, виявилось справою непростую. 17 лютого 1919 р. РНК УСРР видав декрет “Про Головну Українську Комісію у справах полонених і біженців”, яка перебрала на себе функції колишніх установ, хоча координуючу роль виконувала Всеросійська Центральна Колегія⁴⁵. ГУК у справах полонених і біженців перебувала у 1919 р. в Києві, яка мала власну організаційну структуру, завдання і мету. Вона займалася реєстрацією військовополонених росіян з-за меж РСФРР, відправкою “ворожих полонених” за кордон, надаючи всіляку допомогу: встановлення особистості, надання притулку, оформлення належних документів для ідентифікації полоненого, забезпечення пайком та транспортуванням на батьківщину. ГУК діяла як самостійна установа у складі Комісаріату з військових справ, маючи у губерніях штат губернських комісарів, а її очолював в Україні А. Литвиненко. 4 березня 1919 р. відбулася “націоналізація всіх благодійних організацій”, а 15 березня вони перейшли у підпорядкування Наркомсобезу, відтак забезпеченням біженців займався відділ загальних допомог та опіки, котрий дублював роботу ГУК протягом березня–травня 1919 р., а припинив свою роботу лише на початку червня 1919 р.⁴⁶ згідно декрету РНК УСРР від 4 квітня 1919 р. НКЗ видав “біженський пайок”: 75 крб. при наявності в сім’ї одного непрацездатного, 100 крб. – при 2-х, 150 крб. – при 3-х та 200 крб. – при 4-х і більше⁴⁷. Наркомсобез утримував дитячі притулки, колонії та інші установи для забезпечення матеріально-побутових потреб біженців, а проблемами освіти, фінансування, господарської діяльності займалися відповідні наркомати. Порядок видачі пайка біженцю передбачувався “Інструкцією №116” від 21 червня 1919 р. НКЗ УСРР, яка визнала соціальний статус біженця, – особа, що залишилася без місця свого постійного проживання у зв’язку з війною і зобов’язалася повернутися на батьківщину⁴⁸. Він подав заяву про допомогу, а також залишав “підписку” про виїзд разом з родиною до дому, відтак не мав дозволу на постійне проживання в Україні, якщо, безумовно, не отримав громадянства. На кожного біженця була заведена облікова картка, до якої записували обсяги та види соціально-побутової допомоги.

Таким чином, органи соціального забезпечення надавали посильну матеріальну допомогу червоноармійцям, їхнім сім’ям, колишнім військовослужбовцям “старої армії”, “жертвам контрреволюції”, полоненим і біженцям.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995. – 191 с.; Мельничук О.А., Мельничук О.Ф. Організація соціального забезпечення на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VI. – Вінниця, 2003. – С.157–162; Шарпаций В.Г. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в Україні 1920–30-х років: історичний аспект // Там само. – С.63–67; 2. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 36; 3. Известия В.Р.К.П У.С.С.Р. – 1919. – 2 марта, №58; 30 апреля, №30; 28 июня, №77; 4. Известия В.Р.К.П У.С.С.Р. – 1919. – 26 февраля, №56; 5. Социальное обеспечение. – 1919. – №2–3. – С. 96–99; 6. Там само. – С. 103–106; 7. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 29; 8. Там само. – Спр. 247. – Арк. 55; 9. Там само. – Спр. 265. – Арк. 3; 10. Там само. – Спр. 223. – Арк. 22; 11. Снятие семей красноармейцев с гос. снабжения // Вестник социального обеспечения. – 1921. – №1. – С. 37; 12. Там само; 13. Цекиновский И. Наши задачи (к вопросу об обеспечении семей красноармейцев) // Там само. –1921. – №2–3. – С. 8; 14. Там само; 15. Там само. – С. 9; 16. Там само. – С. 10; 17. Там само; 18. Хроника. К вопросу обеспечения семей красноармейцев // Там само. –1921. – №2–3. – С. 40; 19. Там само. – С.41; 20. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 5; 21. На местах

.....
// Вестник социального обеспечения. – 1922. – №8–11. – С. 59, 61; 22. На местах // Там само. – №1–3. – С. 28; 23. На местах // Там само. – №5–7. – С. 39; 24. Там само. – С. 41; 25. Там само. – С. 42; 26. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 4; 27. Корнеев И. Состояние социального обеспечения в УССР. в 1921 г. // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4. – С. 17; 28. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 1; 29. На местах // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №5–7. – С. 39; 30. Там само. – С. 40; 31. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів – К., 1993; 32. О ликвидаторах и ликвидаторстве // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4. – С. 3; 33. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 2; 34. Там само; 35. Собесы и голод // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4. – С. 33–34; 36. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 13–14; 37. Там само. – Спр. 202. – Арк. 34; 38. Там само. – Спр. 178. – Арк. 15–19; 39. Там само. – Спр. 223. – Арк. 4; 40. Там само. – Спр. 222. – Арк. 20; 41. Материалы съездов и совещаний // Вестник социального обеспечения. – 1921. – №1. – С. 28; 42. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 56; 43. Социальное обеспечение. – 1919. – №1. – С. 32–36; 44. Там само. – С. 32–33; 45. Там само. – С. 58–59; 46. Там само. – №2–3. – С. 75–76; 47. Известия ВРКП УССР – 1919. – 4 апреля, №12; 48. Социальное обеспечение. – 1919. – №2–3. – С. 84.

О.І.Криворучко

ПРЕСА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

СІЛЬСЬКОГО ТА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

Одним із важливих засобів донесення культури до народних мас є преса. Тому поширення періодичних видань серед населення країни, висвітлення в них різних сторін суспільства є однією з ознак культурного розвитку нації, а інтерес до преси є певним мірилом соціальної та суспільної активності людини, її загальнокультурного рівня.

У 1920р. на Україні виходило 79 друкованих органів українською мовою і 151 – російською; у 1921р. – відповідно 77 та 188 і кілька газет нацменшин.¹ Хоча ми не володіємо даними, яка частина цієї продукції призначалася для села, а яка для міста, та, виходячи з того, що російська преса головним чином друкувалася і розповсюджувалася серед російськомовного міського населення, то, приєднавши до неї ще якусь частину газет, які виходили українською мовою, можна зробити висновок про те, що переважна частина преси впродовж 1920-21 рр. розповсюджувалась у містах.

Подальша ідеологізація та уніфікація суспільного життя призвела до різкого скорочення друкованих органів (власне, залишилися лише преса офіційно-партійна та радянська), що у 1923р. дає тільки 56 одиниць. Друкувалася вони переважно у великих містах (Київ мав 16 назв, Харків – 18, Полтава – 3 і т.д.). Всього в губернських центрах друкувалося 40 одиниць, а в округах – 16.² Як констатувалося у резолюції XII з'їзду РКП(б) „В питаннях пропаганди, преси і агітації”: „Досвід показав, що звичайна губернська газета не може бути одночасно газетою і для міського, і для сільського населення, - вона насамперед міська газета...”, та й „...повітові газети майже цілком орієнтуються на міського (як загальне правило міщанського) читача”.³ Матеріали Всеукраїнської наради редакторів у 1925р. свідчать, що з 56 газет в 1923р. власне сільських було 8 (максимум 10), тиражем не більше 4-5 тис. примірників (в основному по 800-1000 примірників).⁴, а у доповідній записці ДВУ у Політбюро ЦК КП (б)У за 1923р. вказано, що друкується „...спеціально селянських газет – 4 (в Харкові, Києві, Вінниці та Житомирі).”⁵

Лише 1924р. вніс значні зміни у задоволення потреб села у друкованому слові. Саме в цей період відбувається перебудова всієї преси на Україні „...в бік селянізації”.⁶ Із 57 газет, які виходили в 1924р.⁷, 25 були селянські.⁸ Тираж газет, які виходили українською мовою, становив біля 90 тис. примірників, а російською – 445 тис.⁹

Тенденція до „селянізації” збереглася і протягом 1925р. Всього в цьому році в Україні виходило 60-64 друковані органи.

**Типологічна характеристика української періодичної преси в 1925р.
за тиражем та мовою друку¹⁰**

Тип друк. органу	Мова друку і тираж	
	українські	російські
Загально-політичні	3 /94700/	7 /119250/
Селянські	22 /181000/	1 /10000/
Комсомольські	3 /15000/	2 /34000/
Професійні	2 /11000/	1 /3000/
Червоноармійські	2 /10500/	
Піонерські	3 /9000/	1 /25000/
Робітничі		7 /158635/
Інші	3 /101800/	2 /16600/

Отже, якщо до тиражу селянських газет додати певну кількість газет суспільно-політичних, які, звичайно, теж поширювалися в селах, то можна зробити висновок, що сільська преса на середину 20-х рр. становила значну частину друкованої продукції України.

Разом з тим ці показники не повинні нас дезорієнтувати відносно повноти задоволення потреб у пресі сільського населення. Як констатувалося в 1926 р. в одній із доповідних записок ДВУ в ЦК КП(б)У: „...Рівновага, що спостерігається у масі передплати між містом і селом, не повинна заводити в оману в тому розумінні, наче ми постачаємо на село досить високу продукцію. Насправді, з 80 т. передплатників 30 т. бере сільська школа, із цієї кількості майже 20 т. припадає на журнали не масового, а керівничого змісту (як „Геть неписьменність”, „Радянська освіта” тощо).

Якщо додати до цього майже 6 т. передплати, що припадає на хати-читальні, тисяч з 7 журналів, що розіслала по селам Окрінспектура, то насправді порівняно наче б то високий відсоток постачання селу треба знизити”¹¹.

Особливі труднощі в постачанні пресою відчувались у селах, віддалених від окружних та районних центрів. В матеріалах РСІ за 1925р. читаємо: „...Пересічно по глухих селах одна газета припадає на 45-50 дворів. Є села, де на 5 дворів 1 газета. По Херсонській окрузі Чаплінському районі – 1 газета на 153 двори...”¹²

Слід також взяти до уваги, що в 1920-х рр. значного поширення набула російська преса. Наприклад, у 1925 р. в Україні розповсюджувалися такі газети: „Правда” в кількості 150 тис. примірників, „Известия” – 100 тис., „Труд”, „Рабочая газета” та інші загальним тиражем 200-250 тис. примірників.¹³ Ринком російських газет були переважно міста. А ті з них, які поширювалися по селах („Крестьянская газета”, „Беднота” та ін.), зовсім не торкалися актуальних питань українського села і тим самим відволікали селянина від дійсності, „...говорили з ним про абстрактні питання, що його не займають...”¹⁴

Отже, в процесі розвитку преси в Україні в I пол. 20-х рр. поряд з позитивними тенденціями (кількісне зростання, розширення масштабів охоплення послугами преси населення, її часткова українізація та інше) мали місце і негативні моменти. Якщо основним недоліком преси в містах було те, що переважали газети та журнали, видруковані російською мовою, то сільська преса в кількісному та якісному відношеннях відставала від міської й не могла виконувати повною мірою ролі поширювача наукових знань та пропагандиста культурних цінностей, яка на неї покладалася.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Животко А. Нариси історії української преси. Курс лекцій. – Подєбради, 1937. – С.104.; ЦДАВО України. - Ф.539. - Оп.1. - Спр. 110. - Арк. 35-39; 2. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр. 1779. - Арк.32; 3.

.....
Культурне будівництво в Українській РСР, 1917-1927: Збірник документів і матеріалів.-К.,1986 -С. 217; 4. Пресса на Украине. Материалы Всеукраинского совещания редакторов – Харьков, 1925. – С.13; 5. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1977. - Арк.98; 6. Пресса на Украине... – С.12; 7. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1977. - Арк.98; 8. Пресса на Украине... – С.13; 9. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2260. - Арк.61; 10. Там же. - Спр.1977. - Арк.61; 11. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2261. - Арк.17; 12. ЦДАГО України. - Ф.539. - Оп.3. - Спр.1400. - Арк.58; 13. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2260. - Арк.61; 14.Пресса на Украине... – С.17.

Н.П. Кузьмінець

ТОРГОВЕЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Історичний досвід вчить, що стрижнем системи економічних зв'язків між виробництвом і сферою споживання є торгівля. Основне її завдання полягає у доведенні вироблених товарів до споживача. Аналізуючи попит на певні групи товарів на ринку, торгівля впливає на виробництво. В залежності від попиту на товари і його прогнозування виробництво одних товарів скорочується, а інших – збільшується. Таким чином, торгівля забезпечує пріоритет споживача у відносинах «виробництво - споживання».

Торгівля сприяє ефективності економічних зв'язків між підприємствами. На макрорівні вона здійснює зв'язки між сільськогосподарським та промисловим виробництвом у процесі обміну між ними сировиною, напівфабрикатами, засобами виробництва тощо. На мікрорівні торгівля сприяє обміну товарами між групами підприємств добувної та обробної промисловості, між виробниками продукції рослинництва та тваринництва у сільському господарстві.

Торгівля поглиблює та підвищує рівень спеціалізації виробництва окремих регіонів, яка склалась історично. Завдяки торговельним зв'язкам між окремими регіонами України більш повно використовуються можливості виробництва (природні, матеріальні, соціальні) певного регіону.

Торговий обіг неможливий без участі грошей. Саме вони виступають мірилом вартості товару. Від інтенсивності торгівлі залежить інтенсивність грошового обміну не тільки в регіоні, а й у цілому в країні. Разом із тим торгівля є одним з важливих джерел прибутку. Від її функціонування залежить формування бюджетів як місцевих, так і державного. Якість торгівлі впливає на настрої різних верств, багато в чому визначає соціальний клімат у суспільстві. Отже, торгівля має соціальне значення.

Такими є основоположні підходи до визначення ролі торгівлі в системі економічних і соціальних відносин. Нехтування торгівлею, прагнення підмінити її прямим товарообміном між промисловістю і сільським господарством призводить до негативних економічних і політичних наслідків.

Деформація торгівлі і ринкових відносин в Україні розпочалась ще в роки Першої світової війни, яка викликала необхідність перепрофілювання багатьох фабрик і заводів, призвела до згортання виробництва, особливо товарів широкого вжитку, зруйнувала внутрішній ринок, як систему економічних зв'язків між регіонами, негативно позначилась на купівельній спроможності основної маси населення.¹

Після революції, під час громадянської війни і відразу по її завершенню, партія більшовиків, будучи панівною партією, стала втілювати в практичній діяльності все те, що передбачала марксистська теорія соціалізму, зокрема прямий товарообмін між селом і містом, між промисловістю і сільським господарством. Невдача товарообмінних операцій і початок формування внутрішнього ринку в комплексі з іншими політичними і економічними факторами примусили звернути пильну увагу на торгівлю, яка Леніним і комуністичною партією раніше розглядалась як атрибут капіталістичного господарства.

В 1921р. основним важелем побудови соціалістичного суспільства була проголошена нова економічна політика, яка давала повний простір господарській ініціативі, допускала

.....
приватнокапіталістичні елементи в економіці країни. Розвиток різноманітних форм і видів кооперації повинний був, на думку Леніна, привести до утвердження ладу «цивілізованих кооператорів».

Кооперативна торгівля, маючи з боку держави режим найбільшого сприяння, перш за все в кредитній (товарами і грошми) і податковій політиці, повинна була в процесі економічного змагання з приватною торгівлею витіснити її і стати основним видом торгівлі. Державній торгівлі при цьому відводилась роль підмоги кооперативній торгівлі. Торгівля таким чином ставала найважливішим елементом нової економічної політики, яка проводилась в 1921-1928 рр.

Неп, будучи надзвичайно важливим і цікавим періодом в історії радянської держави, привертав велику увагу дослідників на різних етапах розвитку історичної науки. В підсумку склалась розлога історіографія як по непу в цілому, так і по торговельній політиці більшовицького керівництва зокрема.² Значну цінність для дослідження питань розвитку державної, кооперативної і приватної торгівлі в зазначений період мають праці С.В. Кульчицького, А.А.Діланяна, О.А.Піріг, В.В. Лантуха, В.І. Марочка, Т.І.Дерев'янкіна,³ в них досить ґрунтовно показано, що організація торгівлі була однією з центральних проблем непу, розглянуті організація товарообороту в Україні, становлення державної і кооперативної торгівлі, а також процес розробки більшовиками методів обмеження і витіснення приватної торгівлі.

Роблячи висновок про міру вивчення досліджуваної проблеми в історичній літературі, потрібно відзначити насамперед те, що історія становлення державної, кооперативної і особливо приватної торгівлі на Україні і в окремих її регіонах до сьогоднішнього дня все ще не піддавалися глибокому спеціальному дослідженню.

Нині, коли дебатуються питання про шляхи, методи, темпи переходу від централізованого планування до ринкових відносин, дослідження процесів, пов'язаних з формуванням різних форм торгівлі, набуває не лише наукового, але й практичного значення. Звичайно, ототожнювати проблеми 20-х рр. і початку ХХІ століття не можна, але аналізувати, бачити і використовувати з поправкою на час позитивний досвід, не повторювати помилок минулого у реформуванні сучасної економіки – необхідно.

Початок створення радянської торгівлі припадає на 1921 р. Вона зароджувалася у двох усупільнених формах (державній і кооперативній). Поряд з ними функціонувала і приватновласницька. Дві останні вже мали свою історію. Державна ж торгівля лише створювалася. Пріоритетна роль на даному етапі відводилася більшовиками кооперативній торгівлі. Як бачимо, і в умовах обмеженого відновлення ринкових відносин правляча партія не відмовилась від старої ідеї часів «воєнного комунізму» про організацію розподілу харчових продуктів і товарів першої необхідності через споживчу кооперацію. Точніше, вона намагалася використати цю систему кооперації для торгівлі. Навесні 1922 р. з метою упорядкування торгівлі було визначено розряди торговельних підприємств. У залежності від характеру торгівлі (торгівля з рук, в рундуках і кіосках, магазинах, роздрібна чи оптова торгівля, кількість найманих працівників) вони були поділені спочатку на три, а потім на п'ять категорій.⁴ Торговці, втім як і дрібні виробники, повинні були викупляти патенти і сплачувати прогресивний податок. До середини 20-х років було зроблено значний крок до стаціонарної торгівлі –створена широка мережа магазинів і магазинчиків, які займалися роздрібною торгівлею, де головною фігурою був приватник. Для забезпечення керівництва галуззю був створений Наркомвнуторг.

Вжиті більшовиками заходи сприяли витісненню приватної торгівлі усупільненою торгівлею. Так, якщо питома вага приватної торгівлі в місті і на селі у 1923/24 р. становила 65,3% в роздрібному товарообороті УСРР, то в 1924/25 р. вона зменшилась до 45,9%, натомість частка державної торгівлі збільшилась з 14,3% до 18,1%, а кооперативної –з 20,4% до 36%.⁵

Особливістю періоду було те, що бурхливого зростання набула кооперативна торгівля як на селі, так і в місті. Товарообіг у місті по державній торгівлі збільшився в 1,6, по

кооперативній – в 3,4 рази. Кооперативна торгівля повсюдно витісняла приватну, причому у місті цей процес проходив значно інтенсивніше, ніж на селі. Аналогічні тенденції спостерігалися також у розвитку матеріально-технічної бази торгівлі.⁶ Водночас вдосконалювалася і організація кооперативної торгівлі. У серпні 1921 р. відбувся I з'їзд кооператорів (збори уповноважених) УСРР, на якому були обрані постійні керівні органи споживчої кооперації республіки. Наприкінці того ж року з системи Вукоопспілки виділилася промислова кооперація, а на початку 1922 р. – сільськогосподарська, які утворили самостійні республіканські центри. Вукоопспілка стала республіканським центром тільки споживчої кооперації.

Торговельна діяльність споживчої кооперації в 1921 р. – на початку 1922 р. полягала в розподілі товарів, що надходили за нарядами губернських продовольчих комітетів і Наркомпроду. Наприкінці 1922 р. після скасування карткової системи кооперативні установи переходять до організації відкритої торгівлі.

Заготівлі сільськогосподарських продуктів кооперативні організації здійснювали шляхом товарообмінних операцій. Ці операції вели всі кооперативи і передусім – робітничі, які мали більші і придатніші для обміну товарні фонди. В 1921 р. (до 1 листопада) робітничі кооперативи УСРР реалізували 1,2 млн. пуд. зерна, причому понад 3/4 цієї кількості – шляхом товарообміну. Заготівельні операції за договорами з Наркомпродом і Центроспілкою здійснювали також губспілки, райспілки і Вукоопспілка. У 1921 р. губспілки республіки заготовили 2,5 млн. пуд. хлібопродуктів, 185 тис. пуд. м'яса, 60 тис. пуд. риби та інших продуктів.⁷

28 грудня 1923 р. ЦВК і РНК СРСР видали декрет «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства». Декрет скасовував обов'язкову приписку населення до споживчих товариств і запроваджував добровільний вступ до кооперативів, так само як і вихід з них. Це створювало сприятливі умови для дальшого розвитку споживчої кооперації. В УСРР протягом одного тільки 1923/24 р. кількість споживчих товариств зросла до 1650 кооперативів, а кількість кооперованого населення – на 576 тис.чол.⁸

Водночас із заходами щодо розширення кооперативної торгівлі і встановлення певного контролю за її розвитком формувалася система державної торгівлі. Промислові підприємства державного сектора, шукаючи організаційні форми збуту своєї продукції, створювали спеціальні відділи при трестах, які, з одного боку, торгували продукцією власного виробництва, а з іншого, – забезпечували свої підприємства сировиною. Проте брак спеціальних знань, комерційного досвіду породжував збитковість торгівлі трестів. Останні почали шукати більш досконаліших форм організації збуту товарів. Такою формою стали синдикати, утворені на основі об'єднання відділів збуту трестів. Синдикати займалися лише торговельною діяльністю. З їх організацією трести могли сконцентрувати увагу на проблемах виробництва. Синдикати утворювались на засадах добровільності. Для координації їх діяльності було утворено Всеукраїнське бюро синдикатів. Поступово майже вся державна промисловість збувала свою продукцію через синдикати.

Допускаючи певною мірою ринкові відносини, більшовики змушені були визнати деякі елементи інфраструктури ринку. Зокрема, на початку 20-х років було поновлено роботу бірж, чисельність яких з кожним роком зростала. Якщо у 1923 р. в Україні було зареєстровано 70 бірж, 1924 р. – 100, то у 1926 р. – 114.⁹ У 1922 р. було затверджено примірний статут товарної біржі, а в 1924-1925 рр. було розроблено єдину номенклатуру товарів для котування на товарних біржах. Вони підпорядковувалися комісії по внутрішній торгівлі та обласним і губернським економічним нарадам. Біржі здійснювали контроль за станом товарообігу в республіці. Найбільшими біржами вважалися Харківська та Київська. Їхній обіг дорівнював майже половині обігу всіх бірж України. Контрагентами українських бірж були представники державного кооперативного та приватного секторів економіки. 2/3 біржового обігу у 1922-1923 рр. давали державна промисловість і торгівля. Вони виступали здебільшого продавцями, а представники кооперативної і приватної торгівлі – покупцями.

В умовах лібералізації економічної політики в 20-ті роки було поновлено

.....
функціонування ярмарків. При цьому були збережені традиційні терміни їх функціонування. На Херсонщині, наприклад, з 1 січня по 15 жовтня 1923 р. працювало сім ярмарків. На Поділлі найбільш значущим був Петропавлівський ярмарок у м. Ярмолинці Проскурівського повіту. Тут збереглися чотири кам'яні корпуси, де раніше розташовувалися понад 380 лавок. На Житомирщині у 1923 р. відбулося 64 ярмарки. На Харківщині поновили ярмарки в Ольшанах, Пересічні, Золочеві, Козачій Лопані, Липцях. На них торгували виробами зі шкіри і металу, зерном, борошном, мануфактурою, великою рогатою худобою, кіньми, кустарними виробами.¹⁰ Ярмарки, як і біржі, не лише сприяли розвитку товарообороту, але й полегшували контроль держави за станом внутрішнього ринку.

Підбадьорене економічними успіхами, радянське керівництво здійснило ще декілька кроків в напрямку ринкових відносин. Були зменшені податкові ставки з метою стимулювання виробництва та дрібної торгівлі, розширені можливості оренди і найму робочої сили. Однак ці заходи не дали суттєвого ефекту. Навпаки, починаючи з 1926 р., в торгівлі почали наростати труднощі і протиріччя, причини яких варто шукати не лише в економіці, але й в інших сферах: соціальній, політичній, ідеологічній.

Блага від непу в торгівлі, як і в усій економіці, отримали далеко не всі. Ринковими новаціями в торгівлі була незадоволена значна частина партійного та радянського керівництва, вихована в душі «революційного штурму» і воєнно-комуністичної ідеології, а також службовці апарату держторгівлі, поставлені перед загрозою скорочення. В період непу збільшувалось число безробітних, викликаючи невдоволення тих, хто ризикував поповнити їх лави. Серед непманів теж не було єдності, ремствували ті, хто не особливо був налаштований діяти в умовах жорсткої конкуренції і попав у складні життєві обставини. Особливо важко сприймалося збільшення капіталістичних елементів в торгівлі, посилення майнової диференціації, неприйнятні для райдужних настроїв перших післяреволюційних років. Невдоволеними були ті, хто розраховував на швидке втілення в життя обіцянок, які щедро роздавалися в період революції і перших років непу.

За таких умов партійно-державне керівництво України вбачало єдиний вихід у встановленні повного контролю в торгівлі і утвердженні системи державної торгівлі. З 1924р. розпочався генеральний наступ держави на приватний торговельний капітал. Теоретичною базою цього тиску стали рішення XIII з'їзду РКП(б). В резолюції про торгівлю містився заклик зміцнювати економічні позиції державної та кооперативної торгівлі. Податкова система стала засобом витіснення приватного капіталу. Високі податки, а також погіршення умов кредитування призвели приватника до банкрутства. До того ж у 1923 році виникла криза збуту, основною причиною якої стали фінансові ускладнення промисловості і торгівлі. Кошти держави пішли на хлібозаготівлю, і кредитування промисловості скоротилося. Разом із тим, торгівля теж не мала достатньо фінансів для розвитку: власні кошти були вкладені в товар, державне кредитування було обмежене. Купівельна спроможність населення знизилася. Скоротилися обіги торгівлі. Зменшилася кількість торговельних підприємств.

Таким чином, на середину 20-х років партійне керівництво фактично відмовилось від підтримки приватної торгівлі, зосередивши всю свою увагу на насильницькому впровадженні лише державної і кооперативної торгівлі. Функціонування ж останньої відбувалося в наступні роки під жорстким контролем держави, аби не допустити виникнення на її базі приватного торговельного капіталу.

І все ж, незважаючи на шалений тиск з боку держави, багатоукладна торгівля першої половини 20-х років відіграла важливу роль в економічному житті республіки. Вона пов'язала в один вузол окремі господарські об'єкти України –господарства селян разом із промисловими підприємствами різних регіонів, збільшила надходження грошей до бюджету республіки, забезпечила зв'язок господарства УСРР з економікою інших республік та європейським ринком.

Взагалі, розвиток торговельних відносин в Україні в початковий період нової економічної політики є досить складною і багатогранною проблемою. В даному дослідженні

лише окреслені основні аспекти цього складного соціально-економічного процесу, які вимагають в подальшому більш ретельного аналізу та систематизації. Зокрема, поглибленого вивчення заслуговують такі питання, як функціонування приватної торгівлі, зовнішня торгівля, формування непманської торговельної буржуазії, регіональні аспекти функціонування торгівлі тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах.- К., 1983.-Том.I.- С.418-419; 2. Горелик С.М., Малкис А.И. Советская торговля.-Л.1933; Советская торговля за 30 лет.- М.,1937; Ленинское учение о НЕПе и его международное значение.- М., 1973; Поляков Ю.А., Дмитренко В.П., Щербань Н.В. Новая экономическая политика:Разработка и осуществление.- М., 1982; Дмитренко В.П. Торговая политика Советского государства после перехода к НЭПу. 1921-1924 гг.-М., 1971; Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов промышленности и торговли. 20-е – начало 30-ых гг.-М.,1978; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР.-М., 1975; Споживча кооперація України.- К.,1965; Радянська торгівля в Українській РСР.- К.,1971; Хілько В.О., Калачник А.Я. Споживча кооперація та її місце в народному господарстві - К.,1973; 3. Кульчицький С.В. УРСР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.).- К.,1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1933). – К., 1999; Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях НЭПа. 1921-1927. – К., 1992; Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – Х., 1992; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Деревянкин Т.И., Толстов Р.Д. НЭП и рыночные отношения (На материалах Украины).- К., 1991; 4. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины – 1922. - №11. – Ст.187; 5.Радянська торгівля УРСР: Стат. довідник. – К., 1936. – С.204-205; 6. Там само. – С.101; 7. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. – К., 1967. – С.38; 8. Історія народного господарства Української РСР. У 3 томах, 4 книгах. – К., 1984. – Т.2.-С.202; 9. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – С.211; 10. Там само. – С.217.

П.С.Григорчук

СІЛЬСЬКІ РАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ В 20-І РОКИ ХХ СТ.

В сучасних умовах розвитку міжнаціональних відносин і розв'язання проблем, які виникають у зв'язку з цим, особливої актуальності, на наш погляд, набуває ретельне вивчення досвіду розв'язання проблем національних меншин у різних регіонах країни, особливостей функціонування національних адміністративно-територіальних одиниць, діяльності державних органів по забезпеченню соціально-економічного і національно-культурного розвитку національних меншин, зокрема польського, німецького, єврейського, російського населення, в Україні в 20-ті роки ХХ ст.

Важливу роль у розв'язанні національного питання в республіці відігравали спеціальні органи державної влади, що створювалися на початку 20-х років і проводили роботу серед національних меншин. Одним із таких органів державної влади в Україні був Відділ національних меншин при Наркоматі внутрішніх справ УСРР (НКВС), створений Постановою Президії ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. Невдовзі після цього постановою ВУЦВК від 25 жовтня 1922 року було прийняте Положення про Відділ нацменшин, в якому визначалася структура та компетенція відділу¹. В сферу діяльності Відділу входило вивчення господарського і культурного розвитку національних меншин, що проживали на території України. Він брав участь у створенні перших законодавчих актів, що торкалися життя національних меншин, налагоджував діяльність місцевого апарату, розпочав роботу по обліку і землевлаштуванню нацменшин тощо. Відповідно до Положення при Відділі національних меншин НКВС були створені національні підвідділи, зокрема польський, російський, єврейський, німецький. Але більш-менш значної діяльності, особливо по правовому, економічному та культурному розвитку національних меншин, Відділ розгорнути не зміг. У зв'язку з цим, а також через необхідність проведення поглибленої роботи серед

національних меншин постановою Президії ВУЦВК від 28 квітня 1924 року було створено постійну Центральну Комісію у справах національних меншин (ЦКНМ)². У положенні про неї зазначалось, що комісія утворюється з метою розвитку і зміцненню співробітництва всіх національностей, широкого сприяння їх матеріальному і культурному розвитку. Комісія брала участь в розробці і впровадженні в життя через законодавчі органи всіх законопроектів з проблем нацменшин, збирала, вивчала матеріали про економічне, культурне і побутове життя національних меншин. Поступово функції Центральної Комісії значно розширилися і конкретизувалися. До її компетенції входила організація при губернських і окружних виконавчих комітетах органів по роботі серед національних меншин з проведення національного районування; організація виборчих кампаній під час виборів до Рад; підготовка працівників центрального і низового апаратів; проведення з'їздів, нарад та конференцій; сприяння у розширенні мережі національних шкіл та культурно-освітніх закладів, виданні періодичної, учбової і художньої літератури на мовах національних меншин тощо. Склад комісії визначався ВУЦВК із представників різних національностей. Звіти про їх роботу заслуховувалися на засіданнях як ВУЦВК, так і Раднаркому. Для проведення роботи на місцях при губернських і окружних виконавчих комітетах створювалися бюро або комісії в справах національних меншин, в які, крім штатних працівників, могли входити і особи на громадських засадах. Окрім бюро і комісій, призначалися також уповноважені й інструктори у справах національних меншин.

Стосунки між державними органами влади та нацменшинами упродовж 20-х років перебували під неослабним контролем партійно-радянського керівництва. Зважаючи на хитке становище радянської влади на початку 20-х років, більшовики надавали великого значення роботі з нацменшинами, залучаючи їх до активної участі в соціалістичному будівництві, формуючи їх свідому довіру до радянської влади.

Одним з важелів впливу на національні меншини були сільські ради. Створюючи національні сільські ради, більшовики сподівалися за короткий відтинок часу схилити нацменшини на свій бік, зробити їх слухняним знаряддям власної політики, перевиховати на засадах комуністичної ідеології. Створення сільських національних рад було свого роду показовим засобом, з допомогою якого більшовицьке керівництво хотіло продемонструвати світові, як радянська влада дбає про національні меншини і селянство.

Питання виникнення та діяльності сільських національних рад в Україні в 20-і роки ХХ ст. цікавили досить широке коло істориків, фахівців національних відносин. В радянській історіографії інтерес до цієї проблеми був зумовлений потребами комуністичної ідеології, яка показувала нацсільради як прояв радянської демократії, засіб вирішення національного питання.³

На сучасному етапі історіографії відбувається переосмислення поглядів і концепцій, які склалися раніше, питань, що стосуються ролі національних сільських рад в системі політичних суспільних відносин, формуванні радянського тоталітарного ладу. Дослідники підходять до проблем національних відносин і тогочасних рад, спираючись на концепцію самостійного українського державотворення. Зокрема, історія національних відносин і радянського будівництва в 20-і роки ХХ ст. оцінюється з точки зору нереалізованих можливостей, прагматичності політики більшовиків в національному питанні. Виходячи з цього, С.В.Кульчицький, Т.І. Єременко, Л.В.Яковлєва, Б.В.Чирко, С.П.Пишко, І.М.Кулинич, Н.В.Кривець, М.В.Шаповал, В.М. Мазур у своїх працях характеризують політику більшовиків щодо національних меншин і їх рад в 20-і роки як спробу підкорити їх "апаратній державі", сформувати з їх допомогою єдиний радянський народ.⁴ Проте навіть в цих змістовних працях спеціально про сільські національні ради не йдеться, що й обумовило вибір теми даного дослідження.

Виходячи з актуальності, науково-практичного значення, недостатнього, з точки зору сучасних вимог, рівня наукової розробки досліджуваної проблеми, автор даної статті поставив за мету шляхом системного аналізу опублікованих праць, документальних та архівних джерел простежити характер і обумовленість основних тенденцій у формуванні і

.....
функціонуванні сільських національних рад в Україні з часу їх створення до ліквідації.

На середину 20-х років, на час створення сільських національних рад, Україна була багатонаціональною республікою з переважаючим сільським населенням. В ній згідно перепису населення 1926 р. проживало 29 млн.200 тис. чол., з них 23,6 млн. (81,5%) – в сільській місцевості і 5,3 млн. (18,5%) – у містах. Національні меншини становили 5,8 млн. чол. або 19,9% загальної кількості населення України.⁵

Переважна більшість нацменшин, що мешкали в Україні протягом 20-х років, належала до сільського населення (за винятком євреїв і росіян). Так, частка сільського населення у німців становила 93,2%, білорусів – 93,6%, болгар – 91,4%, греків – 89,2%, поляків – 80,3%, чехів – 78,1%, росіян – 49,1%, євреїв – 25,9%.⁶ Вони мешкали переважно у західних прикордонних, східних і південних районах України. Найбагаточисельною нацменшиною було російське населення (2,6 млн. чол.), за ними йшли євреї (1,5 млн. чол.), потім – поляки (460,4 тис. чол.), німці (393,3 тис. чол.), молдовани (270,1 тис.), греки (104,6 тис.), болгари (92 тис.), білоруси (75,8 тис.), чехи (30 тис.), татари (22,2 тис.), цигани (13,5 тис.), вірмени (10,6 тис.) та інші.⁷

Національні сільради створювались відповідно до постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 року “Про виділення національних районів і рад”, яка була затверджена 4-ю сесією ВУЦВК 8-го складання (15-19 лютого 1925 р.), де обговорювалася доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії “Про низове районування”. В доповіді, зокрема, зазначалося: “1. З метою наближення радянської влади до населення і зміцнення низового радянського апарату, негайно провести роботу по розширенню мереж сільрад... шляхом відокремлення від сільрад усіх населених пунктів, які мають тисячу і більше жителів, а для національних меншин – 500 жителів. 2. Ідучи назустріч інтересам широких трудящих мас із національних меншин і надання їм права і можливості розвивати свою культуру і мову, визнати за необхідне проводити і надалі роботу по організації окремих національних районів і сільрад...”⁸. Таким чином, була зменшена попередня норма кількості населення, необхідна для створення національних сільських рад – з тисячі до п’ятисот чоловік. При створенні національних сільрад врахувався не лише національний склад населення, але і його побажання, тяжіння тієї чи іншої територіальної одиниці до районного центру.

В 1925-1926 роках, після проведення певної підготовчої організаційної роботи, розпочалося створення національних сільських рад. Особливо активно відбувався процес радянзації серед польської нацменшини. Якщо на 1 квітня 1925 р. на території України, включаючи й автономну Молдавську РСР, їх було лише 15, то в жовтні – вже 64, у березні 1926 р. – 81, у квітні – 129, а на 1 квітня 1927 р. налічувалось 139 польських сільських рад. Крім того, поляки були представлені в 30 радах інших національних районів.⁹

У 1927 р. польські сільські ради на території України розподілялися таким чином: у Бердичівській окрузі функціонувало 14 польсільрад, які охоплювали 7223 поляків з Бердичівського, Козятинського, Махнівського, Ружинського, Уланівського, Чуднівського і Янушпільського районів; у Волинській окрузі – 7 польсільрад, які охоплювали 41622 поляків з Баранівського, Володарського, Звягельського, Іванівського, Коростишівського, Пулинського, Радомишльського й Мархлевського районів; у Вінницькій окрузі функціонувало 2 польсільради в Тиврівському районі, де проживало 1923 поляки; у Коростенській окрузі працювало 24 польсільради, які об’єднували 15774 поляків з Баранівського, Городницького, Ємільчинського, Лугинського, Малинського, Олевського й Ушомірського районів. У Київській окрузі було організовано 5 польсільрад на території Брусилівського, Бородянського, Макарівського, а також Хабнянського районів, де проживало 2606 поляків. У Кам’янецькій окрузі було 10 польсільрад на території Вінковоцького, Довжакського, Дунаєвецького, Маківського, Н.-Ушицького й Смотричського районів, де проживало 5558 поляків. У Мелітопольській окрузі діяло 3 польсільради на території В.Лепотихського й Н.Сірогозького районів, де проживало 1950 поляків. У Могилівській окрузі діяла 1 польсільрада у Барському районі, де проживало 770 поляків. У Проскурівській окрузі було організовано на території Войтівецького,

Волочиського, Волковинецького, Городоцького, Проскурівського, Фельштинського, Юринецького, Летичівського, Михалпільського й Чорноострівського районів 16 польських рад, які охоплювали 20734 поляків. 778 поляків Брацлавського району Тульчинської округи сформували свою польську раду, а 1369 поляків Снігурівського району Херсонської округи сформували свою польську раду. У Шепетівській окрузі на території Аннопільського, Антонівського, Базалійського, Красилівського, Плужанського, Полонянського, Славутського й Судилівського районів, де проживало 12920 поляків, діяло 14 польських рад. У Молдавській автономній РСР, яка в той час входила до УСРР, працювала 1 польська рада, яка охоплювала 448 поляків. Всього ж, як зазначалося вище, діяло 139 сільрад, які об'єднували 33211 селянських господарств і 111,5 тис. осіб польської національності. На кінець 20-х років в Україні діяла вже 151 польська національна сільська рада.¹⁰

В другій половині 20-х років невпинно зростала мережа російських національних сільрад. Так, якщо в 1925 р. їх було 69, то у 1926 р. – 122, у 1927 р. – 292, у 1928 р. – 388, а у 1929 р. – 450¹¹. Їх географія була досить широкою – від півночі до півдня, від сходу до західних прикордонних районів. Так, в Путивльському російському національному районі діяли 42 сільради, в яких налічувалося 52,2 тис. чоловік, з них 49,8 тис. або 84% осіб російського походження, у Кам'янському російському національному районі було 3 сільради з 35,2 тис. чол. населення, з них 25,8 тис. росіян (73,2%), Сорокинському – 11 сільрад та 16,8 тис. населення (13 тис. росіян – 77,4%), Верхньотеплівському – 18 сільрад, 30 тис. населення (26,9 тис. росіян – 89,4%), Терпінянському – 7 сільрад і 20,1 тис. населення (11,7 тис. – 58%), Олексіївському – 13 сільрад з 39,5 тис. населення (28,8 тис. росіян – 57,8%), Великописарівському – 11 сільрад, 34,3 тис. населення (17,9 тис. російського або 52,4%), Чугуївському – 17 сільрад з 43,5 тис. населення (30,3 тис. росіян або 69,7%). В 1926 р. у 8 російських національних районах діяли 122 сільради, які охоплювали 397,2 тис. росіян, що становило 55,4% до загальної маси населення районів¹². Навіть на Поділлі, де питома вага росіян була порівняно незначною, в цей час було виокремлено 5 російських сільських рад: Слободо-Чернятинську, Борсківську (Вінницька округа), Пилипонівську, Нова-Шурську (Тульчинська), Петрашівську (Кам'янецька). Протягом кількох наступних років їх кількість збільшилась. Було організовано ще 4 сільради (Новомикільську, Чернишівську, Анютинську, Пилипо-Борівську). Найбільше росіян включали в себе 1-2 тис. чоловік¹³. Найбільше росіян включала Борсківська рада – 2548, найменше – Новомикільська (363), інші включали в себе пересічно 1-2 тис. чоловік.¹³

Інтенсивно відбувалося створення на теренах України німецьких національних сільських рад. В 1927 р. тут було виділено 7 німецьких районів, до яких входило 76 сільських рад і проживало 120457 німців, а саме: Високопільський район (Херсонська округа – до нього входило 7 сільських рад і проживало 12461 німців; Гросс-Лібентальський (Одеська округа) – 8 сільрад і 13885 німців; Люксембурзький (Маріупольська округа) – 8 сільрад і 14113 німців; Молочанський (Мелітопольська округа) – 20 сільрад і 29358 осіб; Карл-Лібкнехтський (Миколаївська округа) – 13 сільрад і 10917 осіб; Фрідріх-Енгельський (Одеська округа) – 12 сільрад і 16007 осіб. Разом з утворенням німецьких районів і сільрад, які входили до них, виділялися також німецькі сільради і в складі українських районів, кількість яких з кожним роком зростала. Так, у 1925 р. таких сільрад було виділено 98, 1926 р. – 221, 1927 р. – 237. Робота по створенню німецьких національних районів і сільрад на 1930 р. була в основному завершена. В цей час існувало 9 німецьких районів і 254 сільради¹⁴.

Спостерігалось досить значне зростання єврейських національних сільрад, через які радянська влада намагалася залучити євреїв до активної продуктивної праці в сільському господарстві. Так, у 1925 році діяло всього 19 єврейських сільрад, у 1926 році їх було 34, у 1927 році – 56, у 1928 році – 77, в т.ч. селищних рад: у 1926 р. – 52, у 1927 р. – 69¹⁵.

Загалом наприкінці 20-х років в Україні діяли 1122 національні сільради, з них 450 російських, 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польських, 45 болгарських, 30 грецьких, 16 молдавських, 12 чеських, 4 білоруських, 3 албанських, 2 шведських. Національні сільради становили 8% від їх загальної кількості в Україні¹⁶.

Утворення широкої мережі національних сільських рад мало, безперечно, позитивне значення. Воно сприяло залученню національних меншин до громадської роботи, підвищенню їх суспільно-політичної активності. Це особливо відчувалося під час проведення виборчих кампаній. При їх організації вживалися різноманітні заходи щодо залучення до роботи представників нацменшин. За територіальною ознакою створювалися виборчі дільниці, де функціонувала національна мова, до складу виборчих комісій вводилися представники нацменшин, всі матеріали по виборах друкувалися рідною мовою, проводилися районні національні селянські конференції, жіночі, молодіжні наради. Збільшувалося число представників національних меншин в сільрадах, районних і окружних виконкомах. Хоча слід зазначити, що участь у політичному житті представників нацменшин все ж була обмеженою, значна їх частина була позбавлена виборчих прав. Це пояснюється тим, що більша частина національних меншин, особливо німці, поляки, були сільськими жителями і мали міцні господарства. А таких називали куркулями з усіма наслідками, що з цього випливали.

Поряд з проведенням виборчих кампаній національні ради проводили окружні й районні наради членів сільрад і активістів села для обговорення практичних питань роботи, поступово переводили діловодство на рідну мову тощо. Проте в роботі національних сільських рад мали місце і істотні недоліки, про що, зокрема, свідчать матеріали спеціальних обстежень національних районів і сільрад. В своїй практичній роботі вони недостатньо використовували надані їм, згідно з новим положенням про сільради, розширені права, не до кінця усвідомлювали політичне значення і важливість своїх завдань. Плани роботи хоч і були, однак часто не виконувалися, ні президія, ні члени сільрад перед виборцями не звітували, загальні збори виборців проводилися рідко. Комісії національних сільрад працювали недостатньо. Серйозним недоліком роботи національних сільрад було те, що в багатьох випадках діловодство велось російською або українською мовами. Перехід на рідну мову ускладнювався через відсутність кваліфікованих працівників сільрад (голів, секретарів, виконавців та ін.), а також неврегульованість мовних відносин з районними виконавчими комітетами, які в окремих випадках відмовлялися приймати навіть протоколи засідань сільрад рідною мовою.

Для поліпшення роботи національних сільрад перед державними органами висувалися завдання з підбору і підготовки кадрів для них, які б знали мову і побут місцевого населення. З цією метою організовувалися спеціальні курси, зокрема міжрайонні курси секретарів сільрад.

Важливими напрямками роботи сільських національних рад, спрямованими на поліпшення соціально-економічного становища національних меншин, стали організація землевпорядкування на селі, розвиток сільськогосподарської і кредитної кооперації, організація агропомог.

Проведення цієї роботи сільрадами національних меншин сприяло деякою мірою залученню трудящих до виробничої діяльності, подоланню фактичної нерівності між нацменшинами і українцями, поліпшенню їх соціально-економічного становища, підвищенню суспільної активності. Проте у зв'язку з загальним неврегульованням земельного питання, штучним підвищенням оподаткування в національних районах місцеві сільські і селищні ради були позбавлені можливості раціонально вести своє господарство, здійснювати правильний обробіток землі, що призводило до розпаду господарств. Це викликало невдоволення місцевого населення. Втративши надію на можливість підняття своїх господарств, представники національних меншин, особливо заможна їх частина, мігрували в інші райони або залишали республіку.

Партійно-радянське керівництво надавало великого значення розширенню мережі освітніх та культурних закладів на селі, як ідеологічних центрів, котрі повинні сприяти подальшій радянизації населення національних районів. Динаміка зростання останніх у другій половині 20-х років свідчить, якого розмаху досягла робота в цій галузі. Якщо у 1925р. при сільських радах було 9 клубів, 50 сільбудинків, 252 хати-читальні, 60 бібліотек,

289 пунктів ліквідації неписьменності, 122 червоних куточків, то у 1926 р. кількість клубів зросла до 85, сільбудів – 150, хат-читалень – 441, бібліотек – 213, пунктів лікнепу – 930, червоних куточків – 235. Отже, число культурно-освітніх установ в національних районах збільшилась з 1322 у 1925 р. до 3974 у 1926 р.¹⁷. Безперечно, у цій справі було чимало труднощів: не вистачало учителів і культпрацівників із знанням національної мови, велика частина інтелігенції нацменшин на початку 20-х років виїхала з України, бракувало підручників рідною мовою, приміщень для шкіл і коштів для розвитку їх матеріальної бази. Давались взнаки й багато проблем, які були штучно створені. Зокрема, значною мірою відштовхувала частину дітей нацменшин від радянської школи горезвісна атеїстична кампанія, через що їх не пускали до школи віруючі батьки. Заздалегідь прирікало цих дітей на прогули занять й те, що у школах проводили заняття у дні релігійних свят. Надмірна ідеологізація школи завдавала великої шкоди процесу подолання неписьменності й навчанню рідною мовою.

Все ж, незважаючи на серйозні недоліки в роботі національних сільських рад, в Україні були створені необхідні умови для нормального існування національних меншин, розвитку їх культури, зростання політичної й громадської активності поляків, німців, євреїв, росіян та ін. Нова економічна політика сприяла пожвавленню господарської діяльності на селі, підвищенню матеріального добробуту селян. Все це зміцнювало довіру нацменшин до радянської влади, яка, в свою чергу, була вкрай зацікавлена в створенні широкої мережі національних сільрад, через які вона втілювала на практиці більшовицьку політику соціалізації різних районів. Коли ж керівництво СРСР взяло курс на злиття націй і створення нової історичної спільності – радянського народу, необхідність у подальшому існуванні сільських національних рад відпала. Вже з кінця 20-х років, із початком масової колективізації і утвердженням насильницьких заходів по впровадженню соціалізму, наступають не найкращі часи в долі національних сільрад. В 30-і роки на Україні не залишилось жодної національної сільради.

Таким чином, національні сільські ради в 20-ті роки ХХ ст. переживали суперечливий період своєї історії. Утвердження диктатури пролетаріату, а насправді монопартійної політичної системи, стало фундаментом, на основі якого відбувалася інтернаціоналізація суспільства, уніфікація самотнього укладу життя різних етнонаціональних груп. За таких умов будь-яка потреба в існуванні національних інституцій, в т.ч. сільських рад, відпала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вісті ВУЦВК. –1922. –17 листоп.; 2. ЦДАВО України. –Ф.413.-Оп.1. –Спр.4. –Арк.40; 3. Нацменшини на Україні. – Харків, 1925; Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1928; Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. –Харків, 1929; Евреи в СРСР. - М., 1929; Кривохатський М. Меноніти на Україні. – Харків, 1930; Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине. –Харьков, 1931; 4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перша десятиріччя (1919-1928).-К., 1996; Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст. –К., 1994; Яковлєва Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні 20-30-ті роки ХХ ст. –К., 1994; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) – К., 1995; Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. –К., 1995; Шаповал М. Євреї на Україні. –К., 1998; Національні меншини в Україні в 1920-1931-ті роки: Атлас. –К., 1996; Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки. –Хмельницький, 1999; Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): Порівняльний аналіз. –Київ-Вінниця, 1999; 5. Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1926. –С.15-16; 6. Мазур В.М. Названа праця. –С.6; 7. Там само. –С.6-9; 8. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. –Харьков, 1927. –С.70; 9. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.20. –Спр.2496. –Арк.22,24; 10. ЦДАВО України. –Ф.413. –Оп.1. –Спр.315. –Арк.12; 11. Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1928. –С.17; 12. ЦДАВО України. –Ф.413. –Оп.1. –Спр.249. –Арк.29 ; 13. Нестеренко В.А. Росіяни Поділля в період коренізації //Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Історичні науки. Т.4(6).- Коломия, 2002. –С.208; 14.Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. –Харьков, 1931. –С.32; 14.Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине. –Харьков, 1931. –С.32; 15. Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1928. –С.24; 16.Мазур В.М. Названа праця. –С.17; 17. ЦДАВО України. –Ф.413. –Оп.1-Спр.131. –Арк.14.

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ВІД БЕЗРОБІТТЯ В УКРАЇНІ У 20-ТІ РР. ХХ СТ.

Безробіття – невід’ємне явище будь-якої сучасної держави з ринковою економікою. Не є винятком у цьому відношенні і Україна, яка характеризується сьогодні високим рівнем як офіційного, так і прихованого безробіття. Серед нормативних актів, покликаних врегулювати та вирішити дану проблему, важливе значення має прийнятий у березні 2000 р. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, який переважно визначає умови, порядок та розміри допомог безробітним, передбачає для них певні пільги та гарантії. Однак впровадження такого інституту не є новим в історії держави та права України. Будучи започаткованим ще з приходом більшовиків до влади, соціальне страхування від безробіття свого подальшого розвитку набуло в 20-ті рр. ХХ ст. в умовах нової економічної політики. Його дослідження сьогодні, на наш погляд, дасть змогу не лише схарактеризувати соціальну політику більшовиків, але й запропонувати механізми для вдосконалення чинного законодавства у даній сфері.

Законодавче врегулювання соціального страхування від безробіття в 20-х рр. ХХ ст. здійснювалося, в першу чергу, за допомогою нормативних актів радянської держави¹. Крім того, питання пов’язані із даною проблемою знайшли часткове висвітлення у працях істориків, економістів та юристів того часу². Метою даної статті є: на основі аналізу нормативних актів, загальної та спеціальної літератури розкрити інститут соціального страхування від безробіття в 20-х рр. ХХ ст. в Україні та його роль у врегулюванні проблем зайнятості населення.

У світовій практиці страхування від безробіття на державному рівні вперше з’явилося на початку ХХ століття. До Першої світової війни обов’язкове страхування від безробіття існувало лише в Англії (1911 р.) і ним було охоплено лише близько двох мільйонів робітників. Незважаючи на те, що в Італії законодавче закріплення соціального страхування було здійснене ще в 1919-1920 рр., в 20-ті рр. воно так і не отримало практичного застосування. Більш-менш повно соціальне страхування від безробіття було запроваджене в Австрії (1920р.) та Німеччині (1927 р.). Протягом 20-х рр. ХХ ст. коло осіб, які підлягали страхуванню, було значно розширене, однак так і не розповсюджувалося на сільськогосподарських та домашніх працівників, а також на деякі категорії державних службовців³.

В інших країнах, якщо не рахувати взаємодопомоги професійних спілок, допомога безробітним носила переважно характер благодійної діяльності, зосередженої в приватних товариствах та муніципалітетах. Напівблагодійний та напівстраховий характер мала так звана Гентська система, за якою допомога безробітним надавалася спільно профспілками, муніципалітетами та державою. Ця система охоплювала лише частину безробітних – членів профспілок. Але й вона до Першої світової війни існувала лише в Бельгії, Норвегії та Данії. Під час війни і після неї вона була запроваджена в Швейцарії, Голландії, Іспанії і Фінляндії, а з 1926 р. - в Чехословаччині. У Франції спроби запровадження Гентської системи наštтовхнулися на опір професійних спілок. В США лише в кінці 20-х рр. ХХ ст. були здійснені спроби часткового страхування від безробіття шляхом приватних угод між об’єднаннями робітників та підприємців⁴.

Прихід до влади в Росії більшовиків, програми яких мали соціальну спрямованість, започаткував систему соціального страхування безробітних новоствореної держави. Першим нормативним актом радянської влади, яким здійснювалося правове регулювання страхування від безробіття було Положення ВЦВК і РНК “Про страхування на випадок безробіття” від 11 грудня 1917 р. Його дія поширювалася на всю територію Російської Республіки і на всіх осіб, зайнятих по найму в усіх галузях праці, незалежно від віку і статі, характеру роботи, а також від того, у кого вони працювали за наймом: в державних, приватних, громадських установах чи у приватних осіб. На дію Положення не могли розраховувати лише ті,

.....
регулярний заробіток яких перевищував триразову середню заробітну плату робітників даної місцевості, встановленої місцевими чи обласними радами професійних спілок⁵.

Положення було визначальне тим, що в ньому вперше дано визначення поняття “безробітний”. Так, безробітним вважалася будь-яка працездатна особа, головним джерелом існування якої є робота по найму, що не має можливості знайти роботу за встановлену відповідними професійними спілками чи біржею праці норму винагороди, і зареєстрована в місцевих біржах праці, професійних спілках чи лікарняних касах. До безробітних відносили також осіб, що позбавилися заробітку внаслідок локауту.

Відповідно до Положення безробітними не могли бути визнані особи: позбавлені роботи без втрати заробітку; позбавлені заробітку внаслідок страйку; визначені місцевою касою безробітних чи уповноважених нею органів як такі, що без поважних причин залишили попередню роботу і не приступили до нової або ж такі, що не потребують допомоги в даний час. Наявність і тривалість безробіття встановлювалася місцевою касою безробітних через біржі праці і професійні спілки⁶.

Кошти для забезпечення безробітних допомогою пропонувалося виділяти із відрахувань прогресивного податку на доходи, майно, спадок. До запровадження зазначеного податку, виділення коштів для забезпечення безробітних покладалося на роботодавців. Внески ці провадилися наймачами в місцеві каси безробітних і утворювали єдиний Всеросійський фонд безробітних. Такий фонд витрачався відповідно до правил, вироблених Центральною комісією страхування безробіття⁷.

Розмір внесків наймачів у фонд безробітних визначався у відсотках до заробітної плати і встановлювався єдиним для всієї Росії Центральною комісією страхування безробіття в обсязі не менш трьох відсотків, згідно з даними, що надавалися Всеросійською радою професійних союзів. Мінімум внесків наймачів за сезонних робітників встановлювався в розмірі п'яти відсотків заробітної плати. Наймачі були зобов'язані сплатити внески в місцеву касу безробітних у тижневий термін з дня виплати заробітку. Не внесені в зазначений термін гроші, стягувалися з наймачів розпорядженням комісара праці в передбаченому порядку, при цьому додатково сплачувалася пеня у розмірі 10% на місяць⁸.

Відповідно до Положення наймачі мали й інші зобов'язання перед касою безробітних. Серед них: заявляти протягом тижня про кожну особу, найняту чи звільнену; подавати зведені відомості за формами, встановленими Центральною комісією страхування безробіття, про суму заробітку кожного працівника; пред'являти особам, уповноваженим на те комітетом каси безробітних необхідні документи, рахунки, записи і книги, що підтверджують вказані дані.

Безробітний отримував право на допомогу, починаючи з четвертого дня безробіття. Розмір допомоги, що надавалася, мав становити середній поденний заробіток для даної місцевості, але не вище, ніж його дійсний заробіток. До заробітку, згідно Положення, відносили: заробітну плату за вказаний період, в тому числі і за надурочні роботи; вартість забезпечення натурою (квартира, продукти тощо), долю участі особи в прибутках⁹. Середня заробітна плата в даній місцевості встановлювалася за рішенням місцевої чи обласної ради професійних спілок. Початок виплати допомоги визначався Центральною комісією страхування безробіття, що відкривала асигнування на це місцевій касі. У випадку хвороби безробітного, що не мав права на допомогу лікарняної каси, місцева каса безробітних брала на себе витрати по наданню йому допомоги на час хвороби за нормами лікарняних кас.

Положенням передбачалося, що місцева каса безробітних засновується в населеному пункті з числом мешканців понад двадцять тисяч осіб. Вона має право утворювати спілки і вступати в угоди як між собою, так і з іншими організаціями й установами, від свого імені набувати права на майно, у тому числі право власності та інші права на нерухомі маєтки, вступати в зобов'язання, бути позивачем та відповідачем у суді¹⁰.

Справами місцевої каси безробітних відав комітет каси, що складався на три чверті з представників місцевої ради професійних союзів і на одну чверть із представників місцевої лікарняної каси. Комітет каси включав в себе правління та ревізійну комісію. Постанови

.....
комітету місцевої каси безробітних по застосуванню Положення могли бути оскаржені у губернську комісію страхування безробіття, а постанова губернської комісії - у Центральну комісію в двотижневий термін¹¹.

До складу губернської комісії страхування безробіття входило дев'ятнадцять осіб: з них десять представників від ради професійних спілок, чотири від лікарняних кас та по одному представнику від біржі праці, Комісаріату праці, Комісаріату торгівлі і промисловості, від міського та земського самоврядування¹². Центральна комісія страхування безробіття складалася з двадцяти трьох осіб, з них тринадцять від Всеросійської ради професійних спілок, п'ять від робочої страхової групи при страховій раді, два від Комісаріату праці, та по одному представнику від Комісаріату торгівлі і промисловості, Всеросійського союзу земств і Всеросійського союзу міст. Центральна комісія мала право видавати накази й інструкції, обов'язкові для всіх місцевих кас і губернських комісій.

У Положенні про біржі праці, прийнятому 27 січня 1918 р., зазначалося, що безробітні отримують право на допомогу по безробіттю, встановлену законодавством про страхування від безробіття лише за умови реєстрації в місцевих біржах праці¹³.

Соціальне страхування від безробіття знайшло своє відображення і в Кодексі законів про працю Російської Федерації 1918 р. Зокрема, стаття 79 передбачала право безробітних на отримання допомоги по безробіттю із фонду безробітних. Правила ж про безробітних та про отриманні ними допомоги поміщалися окремим додатком до Кодексу¹⁴. Згідно із правилами, безробітним визнавався будь-який зобов'язаний трудовою повинністю громадянин, зареєстрований в місцевому відділі розподілу робочої сили як такий, що не має роботи за спеціальністю і за винагороду, встановлену відповідним тарифом. До безробітних прирівнювалися також особи, які отримали роботу тривалістю не більше двох тижнів, а також ті, які мали роботу не за спеціальністю і виконували її тимчасово, до отримання роботи за своїм фахом.

Відповідно до п.3 Правил правами безробітних не могли користуватися: особи, що ухилялися від трудової повинності; не зареєстровані в місцевому відділі розподілу робочої сили; які самовільно залишили роботу. Всім безробітним гарантувалося право на отримання постійної (більше двох тижнів) роботи за спеціальністю в порядку черги, встановленої для кожної спеціальності в списках Відділу розподілу робочої сили.

Безробітні, які не отримали роботи, або працюючі, що отримали її не за спеціальністю і виконували її тимчасово, мали право на отримання допомоги із місцевої каси безробітних. Допомога безробітним у такому випадку видавалася у повному розмірі заробітної плати, відповідно до тарифу, групи та категорії, передбаченої розціночною комісією. Однак Народному комісаріату праці надавалося право у виняткових випадках зменшувати розмір допомоги до межі прожиткового мінімуму, встановленого для даної місцевості. Допомога ж тимчасовим працівникам надавалася у розмірі різниці між заробітною платою, згідно із тарифом та винагородою, яку фактично одержував тимчасовий працівник¹⁵.

Для оформлення допомоги безробітний був зобов'язаний подати реєстраційну картку місцевого відділу розподілу робочої сили та посвідчення розціночної комісії про зарахування до певної групи чи категорії трудящих. Перед видачею допомоги місцева каса при сприянні відділу розподілу робочої сили та відповідної профспілки перевіряла наявність підстав для безробіття та приналежність його до певної групи чи категорії. При наявності поважних причин місцева каса могла відмовити заявнику у видачі допомоги. Про це вона зобов'язана була повідомити у триденний термін з дня подання заяви. Оскарження постанови місцевої каси здійснювалося у двотижневий термін у місцевий відділ праці, а рішення останнього в обласний відділ праці.

Видача допомог безробітним проводилася із фонду страхування безробітних, починаючи не пізніше ніж з четвертого дня безробіття. Фонд страхування безробіття складався: із внесків підприємств, установ та осіб, що застосовували найману працю; штрафів та пені, що накладалися через несвоєчасність сплати внесків; з випадкових надходжень. Розмір і порядок стягування штрафів, пені та внесків встановлювався щорічно

.....
спеціальною постановою Народного Комісаріату Праці¹⁶.

У Кодексі законів про працю 1922 р., який, за постановою ВУЦВК від 2 грудня 1922 р., поширював свою дію на територію України з 15 листопада 1922 р., соціальному страхуванню присвячувався останній, 17 розділ. В ньому зазначалося, що соціальне страхування поширюється на всіх осіб найманої праці, незалежно від форми власності підприємств, характеру та тривалості роботи та способів розрахунку з ними¹⁷. Для проведення соціального страхування встановлювалися страхові внески у процентному відношенні до виплачуваної заробітної плати. Розміри ж страхових внесків, в залежності від міри шкідливості підприємства, встановлювалися особливими постановами Ради Народних Комісарів. Страхові внески сплачувалися підприємствами, установами, організаціями або ж особами, які використовували найману працю, без права обкладення страхувальника і вирахування з його заробітної плати¹⁸. Примітка до ст.177. вказувала на неможливість використання страхових фондів, передбачених для забезпечення робітників та службовців чи для інших потреб.

Допомога по безробіттю згідно кодексу 1922 р. встановлювалася у розмірі не менше 1/6 середньої заробітної плати у даній місцевості, в залежності від кваліфікації безробітного і стажу роботи по найму до моменту втрати заробітку. Неповнолітні безробітні отримували допомогу відповідно до кваліфікації, але незалежно від стажу роботи¹⁹. Тривалість виплати допомоги по безробіттю, в залежності від кваліфікації і стажу роботи, встановлювалася відповідними органами, при цьому мінімальний термін виплати допомоги безробітним мав становити не менше шести місяців²⁰.

Найбільш широко законодавче врегулювання соціального страхування з причин безробіття знайшло своє відображення в період нової економічної політики. Умови й порядок страхування від безробіття, правовий статус безробітного, порядок виплати допомоги по безробіттю регулювалися десятками нормативних актів, до яких постійно вносилися зміни та доповнення. Відповідно до них правом на допомогу з причини безробіття користувалися безробітні, які працювали раніше у наймах на роботах, віднесених до повного страхування, і зареєструвалися на біржі праці, а в місцевостях, де бірж праці немає, – у відповідній професійній спілці²¹.

Право на допомогу з причин безробіття втрачали такі категорії: особи, що належали до класу визискувачів (колишні поміщики, фабриканти, заводчики і т. п.); колишні офіцери й урядовці білих армій, а також керівники так званих контрреволюційних банд; усі колишні службовці й агенти поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних філій, члени царського дому, а також особи, які прямо чи побічно керували діяльністю поліції, жандармерії і карних загонів, як за царського ладу, так і при білих контрреволюційних урядах; колишні і теперішні служителі всіх релігійних культів; члени родин осіб, що їх розстріляно за постановою суду або органів ОДПУ за бандитизм, шпигунство, політичну та економічну контрреволюцію. В разі поновлення у виборчих правах зазначених осіб, їм надавалося право на допомогу з причин безробіття на загальних підставах²². Права на допомогу з причини безробіття також не мали особи, що їм, на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 червня 1929 р., заборонено було служити в усіх ланках радянського та кооперативного апарату, а також у громадських організаціях.

Серед осіб, що користувалися правом на допомогу з причини безробіття, були: а) безробітні з числа робітників і службовців, віднесені до I категорії безробітних; безробітні члени профспілок із числа робітників, віднесені до II категорії безробітних; безробітні 18-річного віку; безробітні з числа звільнених із РСЧА в запас, довготермінову відпустку та зовсім від служби, й особи, яких забезпечено порядком соціального страхування через інвалідність, в разі відновлення працездатності шляхом протезування або перенавчання, — всі незалежно від довготривалості роботи в наймах; б) безробітні члени профспілок із числа робітників, віднесені до III категорії безробітних, при умові роботи в наймах протягом не менше 6 місяців перед безробіттям; в) безробітні члени профспілок із числа службовців, віднесених до II або III категорії безробітних, при умові роботи в наймах протягом не менше

.....
24 місяців перед безробіттям; г) всі інші безробітні при умові роботи в наймах протягом не менше 36 місяців перед безробіттям.

Час одержання допомоги з причини тимчасової непрацездатності включався в стаж роботи в наймах. До стажу зараховували також час роботи в колективах і підприємствах, що їх організовують комітети бірж праці, і час участі у громадських роботах²³. Не переривав стажу роботи у наймах (п. 3), але не включається у цей стаж: а) час безробіття при умові реєстрації на біржі праці, а в місцевостях, де бірж праці немає,—у відповідній професійній спілці, незалежно від одержання допомог з причини безробіття; б) час перерви в роботі в наймах без реєстрації на біржі праці або у відповідній професійній спілці, якщо ці перерви загалом не перевищував шести місяців; в) час проведений на роботі, віднесений до часткового страхування, якщо він не перевищує шести місяців; г) час одержання допомог з причини тимчасової непрацездатності, що наступила на роботі, віднесений до часткового страхування, якщо період одержання допомоги разом з часом, проведеним на цій роботі, не перевищував шести місяців; д) час перебування в лавах РСЧА; е) час забезпечення порядком соціального страхування з причини інвалідності; ж) час навчання в учбових закладах; з) час перебування під арештом²⁴.

Допомога з причини безробіття призначалася при умові, коли безробітний зареєструвався в зазначених органах не пізніше, як через три місяці: а) з дня припинення останньої роботи в наймах, віднесеної до повного страхування; б) з дня першого прийому на облік військовим комісаріатом або управлінням територіальної округи — для осіб, звільнених із РСЧА в запас, довготермінову відпустку або-зовсім від служби; в) з дня відновлення працездатності — для інвалідів праці, у яких працездатність відновилась²⁵.

Коли безробітний мав заробітки або інші прибутки, що перевищували за даний місяць 150% належної йому основної допомоги з причини безробіття, допомога за відповідний місяць йому не видавалася. Допомога не передбачалася і тоді, коли заробіток або прибуток, хоч і не перевищував зазначеного в цьому артикулі розміру, але перевищував в сумі з допомогою й сімейною надбавкою 75% пересічного місячного заробітку за останні три місяці перед припиненням роботи в наймах, віднесеної до повного страхування²⁶.

Допомога з причин безробіття не видавалася безробітним, що перебували на утриманні подружжя, прибутки якого мали нетрудовий характер або трудовий заробіток якого перевищував встановлений максимум допомоги з причини тимчасової непрацездатності. Максимальний розмір допомоги з причин тимчасової непрацездатності встановлювався для I, II і III поясу в розмірі 180 крб. на місяць, а для IV, V і VI поясу — в розмірі 150 крб. Такий розмір допомоги визначався за поясом місця роботи подружжя безробітного²⁷.

В сільських місцевостях допомога з причин безробіття не видавалася: а) безробітним, що не були членами профспілок; б) безробітним, що входили до складу селянського двору, оподаткованого сільськогосподарським податком²⁸. При ув'язненні безробітного, який одержував допомогу через безробіття, виплата допомоги припинялася на весь час ув'язнення і поновлювалася тільки з дня звільнення його з-під арешту²⁹.

Інваліди, що втратили працездатність через трудове каліцтво або професійне захворювання й були віднесені до IV, V або VI групи інвалідності і мали право на допомогу з причини безробіття, могли одержувати, окрім пенсій з причини інвалідності, також і допомогу з причини безробіття. Однак за умови, щоб загальна сума пенсії й допомоги не перевищувала 50% тієї заробітної платні, з розрахунку якої вираховано пенсію з причини інвалідності. Одержання допомоги від профспілки не позбавляло безробітного права на одержання допомоги порядком соціального страхування³⁰.

За безробітних, що одержували допомогу порядком соціального страхування і яких направляли на громадські роботи й в колективи, що їх організовували комітети бірж праці, страхова каса зобов'язана була передавати комборотьбезу (колективу) суму допомог, які належали безробітним за 3-6 місяців наперед. Цю суму приєднували до інших коштів, що їх відпускали на організацію трудової допомоги. Для здійснення контролю біржа праці

(комбортбезд, колектив) періодично, не менше одного разу на місяць, подавала страховій касі іменний список осіб, зайнятих в колективах і на громадських роботах, в порядку цього пункту³¹.

Допомоги з причин безробіття згідно із законодавством розподілялися на: основні допомоги й сімейні надбавки. Основні допомоги з причин безробіття страхові каси видавали за такими місячними нормами (в крб. і коп.)³²:

Пояси	Категорії безробітних					
	I		II		III	
I	27	-	20	-	15	50
II	24	-	18	-	14	50
III	20	-	15	-	11	50
IV	17	50	13	-	10	50
V	15	-	11	-	8	50
VI	12	-	9	-	7	-

Як бачимо, щодо розміру основних допомог безробітні розподілялися на три категорії й допомоги для кожної категорії встановлювалися в сталих розмірах за поясами.

Поясний поділ страхових кас встановлювався спеціальною постановою Союзної Ради Соціального Страхування (далі – СРСС) при НКТ СРСР, за якою: до першого поясу не належала жодна із територій України; до другого – лише Харківська губернія; до третього – Артемівська, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Криворізька, Луганська, Маріупільська, Миколаївська, Одеська, Сталінська, Старобільська губернії; до четвертого – Бердичівська, Зінов'ївська, Кременчуцька, Полтавська, Херсонська губернії; до п'ятого – Вінницька, Житомирська, Ізюмська, Конотопська, Куп'янська, Лубенська, Мелітопільська, Могилівська, Молдавська, Прилуцька, Проскурівська, Сумська, Гуманська, Черкаська, Шепетівська губернії; до шостого – всі страхові каси, не віднесені до 1-5 поясів³³.

Поділ безробітних на категорії здійснювався цією ж постановою СРСР. Відповідно до неї: до I категорії безробітних відносилися особи розумової праці, високої кваліфікації з вищою освітою (наукові робітники, педагоги, лікарі, агрономи, землеміри, інженери, юристи, економісти та ін.); відповідальні політичні робітники; робітники мистецтв; особи технічного персоналу, що працювали на підприємствах зв'язку, транспорту, на будівництві (техніки, механіки, майстри); завідувачі магазинів та склепів; середній медично-технічний персонал (зубні техніки, рентгенотехніки, ортопедисти); інші особи розумової праці з місячним окладом утримання по основній службі не меншим від: 250 крб. у I поясі, 225 крб. у II поясі, 200 крб. у III поясі, 180 крб. у IV поясі, 160 крб. у V поясі та 150 крб. у VI поясі; робітники, що їх віднесено за новими тарифними сітками до четвертого і вище розрядів; звільнені в довготермінову відпустку, у запас або зовсім від служби особи рядового та начальницького складу РСЧА.

До другої категорії відносили: персонал викладачів навчальних закладів – незалежно від розміру зарплатні; середній медичний персонал; фармацевтичний персонал; службовців водяного транспорту; службовців залізниць; поштових службовців та адміністративно-канцелярський персонал телеграфу, телефону й радіо; інших осіб розумової та конторської праці з місячним окладом утримання по основній службі не меншим від 125 карб. у I поясі, 113 карб. у II поясі, 102 карб. у III поясі, 92 карб. у IV поясі, 83 карб. у V поясі та 75 карб. у VI поясі; окремих робітників 2-7 розрядів; учнів, що їх віднесено за новими тарифними сітками до 5 розряду й вище; робітників й учнів 5-7 розрядів.

До третьої категорії відносили всіх безробітних, які не попали до переліку I та II категорій, в тому числі чорноробочих та хатніх працівників³⁴.

Друга складова допомоги по безробіттю – сімейна надбавка видавалася на таких членів родини безробітного, що проживали спільно з ним і перебували на його утриманні:

.....
дітей, що не досягли шістнадцятирічного віку, або непрацездатних, якщо непрацездатність наступила до 16 років; батьків: матері з 50 років та батька з 55 років.

Сімейна надбавка не видавалася, якщо такі особи мали заробітки або інші прибутки. Сімейні надбавки видавалися: на одного члена родини – в розмірі 15% основної допомоги; на двох членів родини – в розмірі 25% основної допомоги; на трьох і більше членів родини – 35% основної допомоги³⁵.

Сума основної допомоги та сімейної надбавки не могла перевищувати 50% пересічної місячної заробітної платні даної особи за останні три місяці її роботи в наймах або за менший термін, якщо дана особа працювала в наймах менш, ніж три місяці³⁶.

Коли безробітними були обоє з подружжя, кожен з них мав самостійне право на забезпечення з причин безробіття. Сімейна надбавка на дітей в такому разі видавалася тому з подружжя, хто отримував основну допомогу за вищою нормою. Кожен із подружжя мав право одержувати сімейну надбавку на своїх батьків. Якщо батьки перебували на утриманні кількох безробітних дітей і проживали спільно з ними, то надбавка видавалася тому з безробітних, який звернувся за нею перший. Поденна допомога визначалася в розмірі 1/30 місячної допомоги. Допомога за неповний місяць виплачувалася за календарні дні безробіття³⁷.

Якщо безробітного відсиляли на роботи, не зв'язані із зняттям з обліку біржі праці, то час, проведений на роботі, не оплачувався допомогою з причин безробіття, а за дні безробіття в цьому місяці допомога видавалася на загальних підставах.

Допомогу з причини безробіття видавали з дня подачі безробітним заяви про призначення йому допомоги, але не раніше від дня реєстрації на біржі праці, а в місцевостях, де немає біржі праці – у відповідній профспілці. При цьому допомога виплачувалася не раніше від дня, до якого безробітному виплачено вихідну допомогу при звільненні.

Безробітним, що залишили роботу за власним бажанням без права на вихідну допомогу (арт. 46 Кодексу законів про працю), допомогу з причини безробіття видавали на зазначених вище підставах, але не раніше одного місяця після дня припинення роботи в наймах. Виплата допомоги припинялася із вступом безробітного на роботу³⁸.

Щодо тривалості виплати допомоги по безробіттю, то протягом року вона не мала перевищувати 9 місячних допомог, а протягом одного періоду безробіття – 18 місячних норм. До вказаних періодів не включалися видачі допомог: за час тимчасової непрацездатності; за час навчання на курсах центрального інституту праці, що їх організовувало акціонерне товариство „Установка”; за час навчання на підприємствах або на спеціальних курсах, якщо безробітного відсиляла на навчання біржа праці за згодою із страхасою; за час відбування чи проведення військовим порядком зборів, передбачених у законі про обов'язкову військову службу.

Підраховуючи кількість місячних видач, не включалися до обліку також і допомоги, які страхова каса передала комітетові біржі праці за час участі безробітного в громадських роботах або у виробничих і торговельних підприємствах та трудових колективах безробітних, що їх організовували комітети бірж праці³⁹.

Виплата допомоги з безробіття зберігалася у повному обсязі під час тимчасової втрати працездатності через вагітність і пологи. Безробітним, зайнятим на громадських роботах, допомога виплачувалася в розмірах для осіб, зареєстрованих на загальних підставах⁴⁰.

В законодавстві чітко визначався порядок отримання допомоги. Так, безробітний, що бажав одержати допомогу, подавав заяву до страхової каси за місцем свого перебування, вказуючи номер, за яким його зареєстровано на біржі праці, та назву секції, на обліку якої він перебуває. До заяви додавалися такі документи: а) членська книжка (або членський квиток) профспілки (для членів профспілок); б) розрахункова книжка або посвідчення з місця останньої роботи з указівкою: 1) посади й професії; 2) часу звільнення; 3) часу, до якого безробітному при звільненні виплачено заробітну плату й вихідну допомогу; 4) розряду тарифної сітки й заробітної платні за останні три місяці; 5) розміру внесків на соціальне страхування, що їх виплачував наймач за дану особу (у відсотках); в) документи, що

.....
встановлювали стаж роботи в наймах у тих випадках, коли стаж був умовою для призначення допомоги (якщо потрібний стаж не засвідчено розрахунковою книжкою); г) документ, що свідчив про місце перебування безробітного із вказівкою заробітків або інших прибутків, на підставі яких вираховувалося комірне; д) довідка від наймача про причину звільнення працівника з попередньої роботи (з ініціативи наймача чи за власним бажанням); е) обліково-військовий документ, якщо безробітний належав до числа звільнених із РСЧА в довготермінову відпустку чи в запас.

Безробітний, який звертався за призначенням не тільки основної допомоги, але й сімейної надбавки, повинен подати окрім документів, перерахованих вище, документи, що засвідчують ступінь споріднення й вік членів сім'ї, на яких він просить призначити сімейну надбавку, та довідку про проживання разом з безробітним зазначених членів сім'ї і перебування їх на його утриманні. Сезонні робітники повинні були подати, окрім вище вказаних документів, довідку про перебування в місті чи іншому поселенні міського типу протягом року, коли зверталися за допомогою у сезонні перерви, або на початку сезону, коли зверталися за допомогою в період робочого сезону.

Безробітним, що приїжджали із інших міст, допомога з причин безробіття могла бути видана тільки в тому випадку, коли страхова каса за новим місцем перебування безробітного визнавала за ним право на одержання допомоги з причин безробіття. Такі особи, які одержали допомогу за попереднім місцем проживання, подаючи заяву про допомогу за місцем нового перебування, повинні були подати довідку страхової каси за місцем попереднього проживання про строк, за який одержано допомогу. Коли такої довідки безробітний не подавав, страхова каса запитувала у каси попереднього місця перебування безробітного потрібні відомості⁴¹.

Коли безробітні не могли подати документи про заробітки або інші прибутки або були сумніви в правильності поданих документів, страхова каса могла обстежити матеріальний стан безробітного. Обстеження матеріального стану безробітного страхова каса повинна була провести в тижневий термін із часу подачі заяви або листка на допомогу. Якщо обстеження не було проведено в зазначений строк, то вказані обставини не могли стати підставою для відмови допомоги⁴².

Права безробітного на допомогу виникали в день подачі заяви й документів. Президія страхової каси або комітет страхового пункту ухвалювали рішення на заяви й справи, що надійшли до неї, в тижневий строк із дня подачі заяви безробітними. Рішення про відмову в допомозі слід було заносити до протоколу з мотивуванням та з викладом усіх фактичних обставин справи.

Усі рішення президії комітету страхової каси або комітету страхового пункту безробітний міг оскаржити в комітет страхової каси в півторамісячний строк з дня, коли безробітному оголошено рішення президії каси чи комітету страхового пункту. Рішення комітету страхової каси було остаточним й оскарженню не підлягало.

Безробітному, що отримував право на одержання допомоги, видавався листок (книжка) на одержання допомоги. Виплачуючи допомоги, страхова каса перевіряла право безробітного на чергову видачу і, коли таке право він мав, видавала йому новий листок на одержання чергової допомоги.

Щоб відновити одержання допомоги після закінчення тимчасової роботи, участі в громадських роботах або роботи в виробничому чи торговельному підприємстві, чи трудовому колективі безробітних, що їх організує комітет біржі праці, не потрібно було подавати нову заяву до страхової каси⁴³.

Порядок перевірки факту реєстрації безробітних на біржі праці встановлювала страхова каса за згодою з біржею праці. Страхова каса повідомляла біржу праці про всі випадки призначення і відмови в допомозі, причому біржа праці робила відповідну помітку в професійній картці безробітного.

Посилаючи безробітного на роботу або надаючи йому трудову допомогу, біржа праці зобов'язана була перевірити за професійною карткою отримання ним допомоги. Про

.....
відправлення безробітного на тимчасову роботу або про надання йому трудової допомоги біржа праці робила на листку безробітного про допомогу відповідну помітку з позначенням строку початку й закінчення роботи. Посилаючи на постійну роботу, біржа праці відбирала у безробітного листок (книжку) безробітного на допомогу та з відповідною поміткою надсилала до страхової каси,

Біржа праці періодично повідомляла страхову касу про відмови безробітних від пропозицій роботи, а також про неявки в терміни, встановлені для відмітки на біржі праці⁴⁴.

В законодавстві визначалися терміни давності з виплати допомог. Так, заяви про призначення допомог з причини безробіття можна було подавати лише протягом періоду безробіття. Призначені, але своєчасно не витребувані допомоги з причини безробіття видавалися не більш як за два місяці з дня звернення до страхової каси за їх одержанням, при умові, що таке звернення було протягом періоду безробіття або не пізніше одного місяця після вступу на роботу⁴⁵.

За законодавством безробітні позбавлялися допомог з причини безробіття у таких випадках: а) за відмову без поважних причин від роботи, що її пропонувала біржа праці; б) за неявку без поважних причин на відмітку в призначений день, чи в один з наступних днів, протягом місячного терміну; в) коли безробітний подав свідомо неправдиві відомості, щоб незаконно одержати допомогу⁴⁶.

Для безробітних з числа кваліфікованих робітників і службовців неповажною відмовою від роботи, що її пропонували біржі праці, вважалася відмова від роботи по своїй чи спорідненій спеціальності тієї самої професії, навіть коли б ця робота оплачувалася нижче його заробітку на останньому місці роботи або коли безробітний відмовлявся від тимчасової роботи не за своєю професією, коли ця робота не тягнула за собою зниження чи втрати його кваліфікації. Для некваліфікованого працівника неповажною вважалася відмова від роботи, виконувати яку він придатний за своїм фізичним станом.

Щодо усіх інших безробітних, то до випадків неповажної відносили: а) відмову безробітного, що належав до тієї професії, на яку безробіття мало застійний характер, або коли безробітний відмовлявся від роботи, хоч би й не своєї професії, якщо за своїм фізичним станом він здатний виконувати дану роботу; б) коли безробітні не сімейні або ті, що мають на своєму утриманні не більше двох осіб, відмовлялися від постійної роботи на від'їзд за своєю спеціальністю, при умові, що в місці роботи їм надавалося житло і клімат даної місцевості органи лікарського контролю не визнавали за шкідливий для здоров'я самих безробітних і членів їх сім'ї, які проживають разом з ним; в) коли безробітні відмовлялися від участі в громадських роботах чи від роботи на підприємстві або колективі, що їх організовували комітети біржі праці, хоч би й не по своїй спеціальності, але коли вони за своїм фізичним станом придатні до цієї роботи, і коли ця робота не тягне за собою зниження чи втрати їхньої кваліфікації; г) коли безробітні без поважних причин залишали роботи до строку, що його встановив комітет біржі праці.

Відмову від роботи визнавали за поважну, коли місце запропонованої роботи знаходилося від місця проживання безробітного на відстані більше п'яти кілометрів, і не було загальнодоступних засобів сполучення (трамваї, автобуси і та ін.). За поважну вважалася також відмова від тимчасової роботи одинокої жінки, що мала дитину до 8-річного віку, якщо не було особи, яка могла б доглядати за нею.

За відмову від роботи й неявку на відмітку без поважних причин безробітний в перший раз позбавлявся допомоги на один місяць, а за повторної відмови чи неявки — на весь період даного безробіття і, крім того, знімався з обліку біржі праці. В разі позбавлення безробітного допомоги на один місяць, безробітному не видавалася найближча місячна допомога й число місячних видач за даний період безробіття скорочувалося на одну. В разі позбавлення допомоги, безробітний позбавлявся як основної допомоги, так і сімейної надбавки⁴⁷.

За подачу безробітним свідомо неправдивих відомостей з метою отримати допомогу страхової каси притягали безробітних до кримінальної відповідальності за відповідними

.....
нормами Кримінального кодексу⁴⁸. При цьому позбавлення допомоги безробітного було можливе тільки при наявності судового вироку, що вступив в законну силу, про визнання безробітного винним в подаванні свідомо неправильних даних, щоб незаконно одержати допомогу. Однак до розв'язання справи в суді видача допомоги припинялася. Правила, що передбачали випадки й порядок позбавлення безробітних права на одержання допомоги з причини безробіття, цілком поширювалися також і на демобілізованих червоноармійців⁴⁹.

Підсумовуючи аналіз нормативних актів, які регулювали соціальне страхування від безробіття у 20-ті рр. ХХ ст., зазначимо, що започатковане радянською владою страхування було прогресивним кроком вперед на шляху встановлення відповідних гарантій для безробітних. Разом з тим, таке страхування навіть в період тимчасового вимушеного переходу до ринкових відносин в умовах НЕПу носило класовий характер. Страхове законодавство спрямовувалося переважно на забезпечення пролетарських кадрів й дотримувалося чіткої класової лінії. В більшості випадків при відмові у призначенні допомог керувалися не принципом свободи праці, а обов'язком трудової повинності на користь радянської держави. Розміри допомог по безробіттю не диференціювалися в залежності від тривалості страхового стажу та розміру заробітної плати працівника. Проте розмір допомог залежав від території проживання безробітних та належність їх за професіями до певних категорій працівників. Найбільші розміри допомоги отримували мешканці східних областей України, більш лояльних до радянської влади, та особи розумової праці, вищої кваліфікації в тому числі політичні працівники.

Продовжуючи подальші розвідки у даному напрямку, на наш погляд, слід звернути увагу на законодавче регулювання проведення громадських робіт для безробітних та участь їх у створенні трудових колективів безробітних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про страхування на випадок безробіття. Положення ВЦВК і РНК від 11 грудня 1917 р.; Про біржі праці. Положення ВЦВК і РНК від 27 січня 1918 р.; Кодекс законів про працю Російської Федерації 1918 р.; Кодекс законів про працю УСРР 1922 р. та ін; 2. Лившиц А. Трудовые коллективы безработных на Украине. – Х., 1929; Шатан Е.О. Проблема безработицы на Украине. – Х., 1929; Фрейман І. І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування з причини безробіття. – Х., 1930 тощо; 3. Шатан Е.О. Проблема безработицы на Украине. Выпуск X. – Харьков, 1929. – С. 14.; 4. Шатан Е.О. Вказана праця. – С.16; 5. Про страхування на випадок безробіття. Положення ВЦВК і РНК від 11 грудня 1917 р. – Ст. 2 // Декреты Советской власти. – Т.1. – М., 1957. – С. 201; 6. Про страхування на випадок безробіття. Положення ВЦВК і РНК від 11 грудня 1917 р. – Ст. 5; 7. Там само. – Ст. 6-7; 8. Там само. – Ст.11; 9. Там само. – Ст.13; 10. Там само. – Ст.17-18; 11. Там само. – Ст.20-22; 12. Там само. – Ст.24; 13. Про біржі праці. Положення ВЦВК і РНК від 27 січня 1918 р. – Ст.1 // Декреты Советской власти. – Т.1. – М., 1957. – С. 424; 14. Систематический сборник важнейших декретов 1917-1920. – М., 1920. – С. 73; 15. Там само. – С. 79; 16. Там само. – С.80; 17. Кодекс законов о труде 1922 г. – Харьков, 1923. – Ст.175; 18. Там само. – Ст.178; 19. Там само. – Ст.185; 20. Там само. – Ст.186; 21. Пост ЦВК і РНК СРСР від 28 грудня 1927 р. і Тимчасова устава про допомоги, що видають органи соцстрах // 36. Зак. СРСР. – 1928. – № 4; Обіжник НКП УСРР від 23 лютого 1928 р., № 44; Постанова союзної ради соціального страхування (далі – СРСС) від 14 грудня 1927 р., № 407; Правила про призначення і видачу допомог з причин безробіття в порядку соціального страхування, № 406; 22. Про вибори в ради. Інструкція ЦВК СРСР від 28 вересня 1926 р. – Арт. 11. – П. „і” // 36. Зак. СРСР. – 1926. – № 66. – Арт. 501; 23. Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. – № 406. – Арт. 2.; Постанова СРСС від 6 лютого 1928 р. – № 76; Обіжник НКП УСРР від 20 травня 1926 р. – № 207/379; Постанова СРСС від 1 квітня 1926 р. – №91/908. – Арт.7; 24.Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. – № 406. – Арт.3; 25. Там само. – Арт.4; 26. Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. – № 406. – Арт. 6. Пояснення УРСС від 6 березня 1929 р. – № 2; 27. Обіжник НКП УСРР від 11 лютого 1928 р. – № 31; Постанова СРСС від 5 січня 1928 р. – № 30. – П. 1; 28. Постанова СРСС від 21 березня 1929 р. – № 130. – Арт. 2; 29. Обіжник НКП УСРР від 18 травня 1928 р. – № 112; Постанова СРСС від 5 квітня 1928 р. – № 250. – Арт. 5; 30. Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. – № 406. – Арт. 9; 31. Обіжник НКП УСРР від 29 липня 1925 р. – № 170/304. – П.П. 1,4, 5; 32. Обіжник НКП УСРР від 29 березня 1928 р. – № 83; Постанова СРСС від 5 березня 1928 р. – №178; Норми основних допомог з причини безробіття. Затверджені СРСС 5 березня 1928 р. за № 179. – Арт. 1; 33. Норми основних допомог з причини безробіття. Затверджені СРСС 5 березня 1928 р за № 179. – Увага до Арт. 1; 34. Норми основних допомог з причини безробіття. Затверджені СРСС 5 березня 1928 р за № 179. – Арт. 11; Обіжник НКП УСРР від 29 березня 1928 р. – №126; Постанова СРСС від 10 травня 1928 р. – №321; Постанова СРСС від 1 листопада 1928 р. – №756; 35. Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. – № 406. – Арт. 15, 17; 36. Там само. – Арт.18; 37. Там само. – Арт.19-20; 38. Там само. – Арт.21-22; 39. Правила СРСС від 14

.....
грудня 1927 р. - № 406. - Арт. 26 в редакції. Постанови СРСС від 1 листопада 1928 р. - № 755; 40. Обіжник НКП УСРР від 20 травня 1926 р. - № 207/379; Постанова СРСС від 1 квітня 1926 р. - № 91/908. - Арт. 4.; Обіжник НКП УСРР від 31 березня 1927 р. - № 47/463; 41. Обіжник НКП УСРР від 9 червня 1925 р. - № 110/279; Обіжник НКП СРСР від 12 травня 1925 р. - № 146/628. - Арт. 3, 4 і 7; 42. Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. - №406. - Арт.32,33; 43. Там само. - Арт. 35-37; 44. Обіжник НКП УСРР від 25 липня 1927 р. - № 116/493; Обіжник НКП СРСР від 14 червня 1927 р. - № 135. - П.П. 1-5; 45. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 14 травня 1926 р // 36. зак. СРСР 1926 р - № 36. - Арт. 264. - П. 3; Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. - № 406. - Арт. 40; 46. Постанова НКП СРСР від 16 лютого 1927 р. - №39; Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. - №406. - Арт.41; 47. Постанова НКП СРСР від 16 лютого 1927 р. - № 39; 48. Правила СРСС від 14 грудня 1927 р. - №406. - Арт. 42; 49. Роз'яснення НКП УСРР від 31 грудня 1926 р. - № 363/443.

І.С. Чуйко

РОЛЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО У РОЗБУДОВІ КРАЙОВОГО ХЛІБОРОБСЬКОГО ТОВАРИСТВА "СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР"

Економічна політика Австро-Угорщини у другій половині XIX - на початку XX ст. спрямовувалася на збереження західноукраїнських земель як внутрішніх колоній з традиційною системою соціальних відносин і відсталим господарством. Її наслідком було зубожіння населення цих окраїнних територій імперії.

Вихід із занепаду українського села був знайдений на шляху громадської просвітньо-економічної самоорганізації й самооборони. Агрономічна допомога сільським виробникам стала складовою реформування аграрного сектора економіки. Вона ґрунтувалася на свідомій, творчій, господарській самодіяльності хліборобського населення. У Галичині термін "громадська агрономія" засвоївся під впливом товариства "Сільський господар".

На зламі двох сторіч в економічній організації українства визначну роль відіграв галицький громадський і політичний діяч, економіст-юрист, кооператор Євген Олесницький. Його заслугою є реорганізація і розбудова крайового селянського товариства "Сільський господар" та перетворення останнього на головну хліборобську інституцію Галичини напередодні Першої світової війни.

Проте ґрунтовного і цілісного дослідження основних віх життя та діяльності Є. Олесницького ми на сьогодні не маємо. Це стосується і його економічної праці та поглядів. За останні роки невеликі публікації, які з'явилися у місцевій пресі (переважно Р. Матейка), оглядово ознайомили читача з постаттю Є. Олесницького¹⁰. Окремі аспекти громадсько-економічної діяльності на західноукраїнських землях у кінці XIX - на початку XX ст., в тому числі Є. Олесницького, розкривають наукові статті Я. Заніка⁴, Т. Гелей⁵, Л. Пинди¹³. Цікаві факти про працю Є. Олесницького на чолі товариства "Сільський господар" наведені у дослідженні Л. Реві-Родіонової¹.

Таким чином, участь Є. Олесницького в економічній розбудові краю ще майже не відображена у науковій літературі. Тому автор робить спробу хоч частково заповнити існуючу прогалину і ставить перед собою такі завдання: висвітлити внесок видатного галицького кооператора у реорганізацію діяльності крайового господарського товариства „Сільський господар" у Львові; з'ясувати основні напрямки роботи організації на чолі з Є. Олесницьким; проаналізувати як результати праці товариства вплинули на соціально-економічне становище українських селян.

Слід зазначити, що практична громадсько-економічна діяльність "Просвіти" і кооперативних союзів, позитивно відбиваючись на господарській праці селян, не презентувала інтересів хліборобського населення і не впливала на аграрну політику Австро-Угорщини. Провідники українського громадсько-економічного життя розуміли життєву необхідність для галицького села заснування окремого сільськогосподарського товариства, яке займалося б агрокультурним поступом і сприяло організації виробничого процесу селянських господарств, взяло б на себе агрономічну допомогу, а також захист прав селян.

Таку необхідність розумів і Є. Олесницький: "Ми закладали розмаїті товариства, з котрих дійсно користали і хлібороби, однак жодне з них не було виключно їм і їх інтересам

.....
посвячене, жодне не було спосібне до організації, до з'єднання цілого хліборобського стану в одну цілість"³.

Таким товариством став "Сільський господар", заснований 1899 р. в м. Олеську Золочівського повіту зусиллями священиків Томи та Юліана Дуткевичів з метою поліпшення добробуту селян⁶. Його метою було піднесення рільництва, городництва, садівництва і пасічництва шляхом використання ефективних методів теоретичного і практичного навчання: лекцій, викладів, господарських віч, видання агрономічної літератури, організації взірцевих господарств, хліборобських шкіл, виставок, посередництва у торгівлі. У перші роки діяльності (1899—1903 рр.) товариство працювало як садівничо-городницьке¹.

Зрозумівши значення "Сільського господаря" для господарського піднесення села, громадські діячі розпочали працю з його реорганізації у крайове, щоб тереном діяльності була ціла Галичина, а не лише судові повіти Броди й Одесько. З цією метою змінено статут, згідно якого "Сільський господар" перебудовано з місцевого у крайове товариство з осередком у Львові (грудень 1903 р.)⁷.

Опрацьований членами спеціальної комісії новий статут (12 грудня 1904 р.) крайового господарського товариства "Сільський господар" у Львові перетворив його на дворівневе з центральним правлінням (централєю) у Львові та правом створювати філії на території Галичини. Проте діяльність організації, в основному технічно-рільнича й агропросвітницька, не виходила за межі Бродівського та Золочівського повітів і залишалась малопомітною. На 1909 р. існувало лише 5 філій і 700 членів⁶.

Такі проблеми змушували шукати шляхи подолання організаційного хаосу в економічній праці. Все частіше лунають заклики про необхідність створити організацію, яка зібрала б воєдино розрізнені почини громадської агрономії, сільської кооперації, а також станового представництва й оборони інтересів селян.

Практичну реорганізацію з цією метою "Сільського господаря" очолив тодішній стрийський економіст-правник Є. Олесницький.

Згідно нової редакції статуту 24 липня 1909 р. товариство ставало становою селянською організацією з такими завданнями: дбати про піднесення добробуту українського народу шляхом розвитку сільського господарства і домашніх промислів; захищати хліборобські й промислові інтереси населення перед владою та законодавством; засновувати різні споживчі, виробничі, кредитні, рільничо-промислові та інші спілки; поширювати знання про економічні справи за допомогою мандрівних вчителів, шляхом видання часописів, організацією читалень, бібліотек і шкіл; влаштовувати з'їзди, віча, курси, виставки; створювати і підтримувати зразкові господарства, розплідні стаї, дослідні станції; призначати нагороди за найкраще ведення господарства, давати стипендії на економічні студії; бути посередником при купівлі та продаж землі, штучних добрив, реманенту, сільськогосподарської техніки, домашніх тварин; вказувати джерела і способи заробітку, прищеплювати любов до праці, ощадності тощо. Товариство було реорганізоване на трирівневу організацію: центральна у Львові - повітові філії - "кружки" (гуртки) у селах. Відповідно основними органами "Сільського господаря" були загальні збори, Головний відділ, філіальні відділи і господарські "кружки".

Реорганізація господарської інституції Галичини збіглася в часі з першою хліборобською виставкою у Стрию 19-27 вересня 1909 р. Важливу роль у її підготовці та проведенні відіграв Є. Олесницький, виконуючи функції директора. Виступаючи на відкритті виставки з естради стрийського Народного дому, прикрашеної килимами відомого землевласника й мецената В. Федоровича із с. Вікно на Тернопільщині, видатний кооператор відзначив: "Ведені бажанєм висунути економічну роботу на перший плян нашої народної акції, заохочені успіхами своїх до теперішніх починів в сім напрямі, зважили ся стрийські народні інституції, згуртовані коло економічного свого осередка "Союза господарско-молочарского", на сей перший крок, сю першу пробу: вивести перед ширший сьвіт результати дотеперішньої праці руского хлібороба, показати плоди його трудів в області рільництва..."¹⁰.

На перших порах ідея організації виставки здавалась нездійсненною. Лише активна підтримка української громадськості зробила її доконаним фактом. Хоча ні формою, ні змістом вона не могла рівнятися з подібними заходами розвинених країн через мізерність фінансування. Але навіть те, що можна було побачити у Стрию, свідчило про розвиток матеріальної культури і духовної творчості народу. Головну мету заходу його організатор та директор сформулював так: "Звернути увагу на ті розсіяні перли, на ті осібнячком стоячі, не зорганізовані, не вишколені таланти і сили продукційні; збудити до них загальний інтерес, видобути їх з укриття, уможливити їм через науку уліпшення продукції; через організацію піднесення умов збуту"⁵.

Хліборобську виставку протягом 18 днів роботи відвідали іноземні гості та земляки з Наддніпрянської України. Всіх присутніх переповнювали почуття гордості і радості. Дивувалися і свої, і чужі. А для Є. Олесницького це був особливий момент, адже даний захід неначе підсумовував результати його багаторічної праці: "З піднесенням серцем, з радісним чутством приступаємо до акту відкриття першої української хліборобської вистави. Маю це почуття і пересвідчення, і чує це певно з нами і цілий український нарід, що стоїмо перед моментом, що запишеться незаперечними буквами в історії нашого культурного розвитку"³. Слова Є. Олесницького стали пророчими.

Під час роботи виставки 23 вересня 1909 р. у Стрию відбулися надзвичайні загальні збори "Сільського господаря", що стали початком нової історії товариства. Є. Олесницький і С. Онишкевич обґрунтували необхідність крайового сільськогосподарського товариства, виклали його завдання і програму діяльності. Був обраний Головний виділ "Сільського господаря". Є. Олесницький став його президентом (головою)¹⁹.

Отже, "Сільський господар" почав нову добу свого розвитку під проводом Є. Олесницького.

Зразу ж почалася праця щодо створення організаційної мережі. У 1910 р. товариство мало уже 85 філій, 317 гуртків і 12500 членів; у 1911 р. - відповідно 92, 944, 24677; 1912 р. - 90, 1148, 26622; 1913 р. - 88, 1325, 32300. Близько 100 діячів працювало на громадських засадах, штатних службовців було лише 15, з них 4 - агрономи⁶. Напередодні Першої світової війни гуртки "Сільського господаря" діяли у двох третинах українських громад Галичини⁴.

Товариство під головуванням Є. Олесницького, користуючись державною субвенцією, розгорнуло послідовну та систематичну роботу з громадської агрономії серед українців Галичини. Чи не найважливішим напрямком його діяльності було тваринництво.

Щоб раціонально використати асигнування влади, Головний виділ "Сільського господаря", очолений Є. Олесницьким, закликав філії здійснити організаторську роботу для будови стаєнь і гноєсховищ. Великого значення надавалось підготовці інспекторів для розведення худоби¹².

Маючи близько 20000 крон державних субвенцій, "Сільський господар" на 1912 р. збудував уже 30 взірцевих стаєнь. Але з цього приводу поширилось між населенням незадоволення, оскільки товариство не могло "засипати край тими стайнями". Цю проблему обговорював Є. Олесницький з представниками Міністерства сільського господарства. Було вирішено будувати лише по 2-3 стайні у місцевостях, де їх немає, на кошти "Сільського господаря", або взагалі виділяти тільки частину коштів на їх облаштування, а решту ресурсів - на будівництво гноєсховищ¹⁵.

Часто виникали проблеми, пов'язані з недостатністю або відсутністю державних субвенцій. Так, попри старання товариства і парламентарної репрезентації 1912 р. не було допущено "Сільський господар" до участі в державних і крайових годівельних субвенціях¹⁶.

У жовтні 1910 р. запропоновано Міністерству сільського господарства і Крайовому Виділові подання громад про закуплення для них бугаїв високопродуктивних порід. Значну увагу приділяло товариство також влаштуванню на свої кошти хлівів для розплоду і свиначників для кнурів. Головна рада, очолена Є. Олесницьким, на своєму засіданні 1 січня 1912 р. ухвалила рішення годівельної секції про повернення половини ціни за свинки і

.....
третини ціни за кнурів власниками новоспороджених хлівів¹⁴.

У 1912 р. товариство мало 133 ферми породистої худоби, 47 кролеферм, 12 хлівів кіз, 59 станцій маточного поголів'я птиці.

Чимало заходів і коштів затрачала організація на створення показових полів, взірцевих садів, городів, на яких демонструвалася користь від застосування мінеральних добрив, нових високопродуктивних сортів культур²⁰. Технічно-господарська секція чекала на обґрунтування філій щодо доцільності організації дослідних полів у тій чи іншій місцевості задля обробітку сіножатей, пасовиськ і кормових рослин¹².

Протягом 1911-1912 рр. "Сільський господар" облаштував 9865 дослідних полів з кормовими рослинами, 4335 дослідних сіножатей².

Слід зазначити, що товариство на чолі з Є. Олесницьким часто намагалося укласти вигідні для українських селян угоди. Зокрема, це стосувалося вирощування і продажу за кордон корму для риб - лубіну (вовкині). Австрійське Товариство годівлі риб запевнило Головний виділ, що може закуповувати лубін без посередників в українських продуцентів і переправляти його у Німеччину. Вигідність контракту була очевидна - вирощування рибного корму обходилося селянам недорого і могло принести відповідний дохід.

"Сільський господар" проводив окультурнення сіножатей, організовував меліорацію громадських пасовищ і полонин. В одному з рефератів Є. Олесницький підкреслив, що у справі меліорації на землях Галичини дуже мало зроблено, у той час як дане питання вимагає розв'язання, а отже й обговорення на зборах філій товариства²¹.

Пов'язана з попередньою справа водних ресурсів і регуляцій рік також була предметом аналізу на засіданнях правничо-економічної секції "Сільського господаря". Так, з даного питання запропоновано підготувати реферати Є. Олесницькому та інженерові А. Корнеллі, а відтак 10 жовтня 1912 р. відбулось засідання за участю членів товариства, запрошених експертів і парламентських послів²².

Починаючи з 1909 р., крайове господарське товариство "Сільський господар" під керівництвом Є. Олесницького розгорнуло активну посередницьку діяльність, забезпечуючи селян необхідними засобами виробництва і допомагаючи збувати продукти їхньої праці. Воно, зокрема, сприяло придбанню для своїх членів грису за половину ціни, насіння льону, покриваючи 25 % його вартості²³.

У галузі садівництва і городництва товариство пропагувало передові методи обробітку землі, розповсюджувало здобутки в агротехніці, забезпечувало селян сільськогосподарськими машинами, елітним насінням, саджанцями дерев і кущів. У 1912 р. було створено 232 станції ремонту сільськогосподарських машин, 14 насінницьких разом зі зразковими садами і городами⁵. Проте станції машин і ремонту техніки для спільного використання членами товариства не набули розвитку, оскільки селяни не мали коштів.

Економічна просвіта населення завжди вважалася однією з найважливіших функцій товариства "Сільський господар", якій воно приділяло багато часу і ресурсів. Зокрема, активно розвивалося сільськогосподарське шкільництво. Так, у Скнилові під Львовом розпочало товариство організацію постійної садівничо-городничої школи на землях, подарованих членом Головної ради "Сільського господаря" о. Й. Фолисом. На виділеній митрополитом А. Шептицьким території у Коршеві під Коломиєю була заснована господарська школа. Проте через фінансову незабезпеченість влаштування цих шкіл не було завершено. Щоб підготувати педагогічні кадри для своїх сільськогосподарських навчальних закладів, організація утримувала стипендіатів у Вищій школі земельної культури у Відні, Академії рільничій у Дублянах, жіночій рільничій школі в Оттербасі, на рільничому відділенні Краківського університету. Товариство заснувало стипендіальні фонди імені Т. Дуткевича (1912 р.) й Є. Олесницького (1913 р.), сума яких становила майже 17000 крон²⁴.

При допомозі Ради крайової культури у Празі відсилала організація протягом кількох років селянських синів на господарську практику до Чехії. Протягом 1911-1913 рр. у Празі побувало 69 молодих людей, 17 з них поглибили знання у чеських зимових сільськогосподарських школах²⁴.

Система позашкільної освіти "Сільського господаря" включала такі заходи: бесіди, виклади, систематичні лекції, курси, конференції тощо.

У 1913 р. у 82 комітетах при філіях працювало 374 лектори, переважно зі священників, учителів, інтелігентних і фахово вишколених селян. Основним референтом філій товариства був Г. Ващенко, член Головної ради. У зв'язку з великою кількістю відділень він один не міг виконувати свої функції. Тому керівництво часто призначало додаткових делегатів, у тому числі з членів Головної ради. Так, Є. Олесницький побував з викладами 21 жовтня 1912 р. у Дрогобичі, 27 листопада 1912 р. у Бережанах²⁵.

За 1910-1912 рр. було прочитано 3527 доповідей на господарські теми (1911 р. - у 733 місцевостях, 1912 р. - у 785).

Основним джерелом поширення фахових знань стали загальногосподарські та спеціалізовані курси, на яких теоретичні заняття поєднувалися з практичними завданнями, екскурсіями для ознайомлення з передовими господарствами²⁴. За 1910-1912 рр. товариство влаштувало понад 90 різних курсів (найбільше ветеринарно-годівельних). У 1911-1912 рр. відбулося 18 курсів садівництва й городництва, на яких розділено між членами понад 30000 овочевих щеп. Часто Є. Олесницький брав участь у роботі й був присутнім на закритті таких курсів.

Окружні конференції, влаштовані товариством, доповнювали функції лекцій і курсів. У 1912 р. відбувались вони у Львові (1 листопада), Перемишлі (2 листопада) і Тернополі (11 листопада). Є. Олесницький виголошував на них доповіді про завдання й обов'язки філіальних рад²⁵.

Слід зауважити, що період функціонування "Сільського господаря" під керівництвом Є. Олесницького характеризувався становленням видавничої діяльності, яка з 1909 р. йшла у двох напрямках: видання серії "Бібліотека "Сільського господаря" у вигляді різних книг, брошур, підручників; видання господарських часописів і календаря "Сільський господар"¹³.

Із великої кількості сфер діяльності "Сільського господаря" слід відзначити ще одну - практична допомога господарствам населення, що потерпіли від негативних наслідків стихійних лих, зокрема весняних повеней і осінніх злив 1912 р. Пришвидшило "акцію ратункову" зі сторони властей відповідне звернення Є. Олесницького як посла до віденського парламенту. 30 січня 1913 р. скликала Президія Галицького намісництва скликала засідання Крайового Комітету заповомого, на якому прийнято рішення про надання населенню безпроцентного кредиту та продаж грису по зниженій ціні¹.

Перша світова війна зруйнувала багато надбань "Сільського господаря" і внесла дисбаланс у його роботу. Проте Є. Олесницький, який перебував на той час в еміграції у Відні, не припиняв своєї економічної діяльності. Можна сказати словами І. Витановича, що він перший "визбувається загального пригноблення й будить усіх, щоби не плакали на руїнах, а дбали самі за хліб для дітей своїх, бо гірше буде, як чужинець їх нагодує"⁹.

У вересні 1914 р. згуртував видатний кооператор членів Головної ради „Сільського господаря”, які перебували у Відні, та накреслює з ними план післявоєнної відбудови краю. Після наради 10 листопада 1914 р. народжується проект санаційної акції. Є. Олесницький влаштовує для інтелігенції, яка працювала на селі, господарські курси, об'їжджає табори для виселених селян, організовує курси у Гмінді й Вольфсбергу, видає разом з І. Макухом брошуру „Права й обов'язки цивільного населення в часі війни”, інформує у „Господарському Листку” (додаток до віденського „Діла”) про працю „Сільського господаря”, публікує у „Вістях Сільського Господаря” (додаток до „Діла”) плани відбудови економіки Галичини. Навесні 1915 р. мобілізує у Відні українських інженерів і створює „Технічну комісію для відбудови знищених сіл”⁹. Плани і матеріали, розроблені нею, використала Головна рада „Сільського господаря” вже тоді, коли перебралася до Львова.

Навесні 1916 р. Є. Олесницький тяжко захворів, але не переставав керувати справами економічного розвитку в краї через одностумців.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що у другій половині XIX - на початку XX ст.

.....

громадсько-економічні заходи західноукраїнського населення зумовили створення крайового господарського товариства „Сільський господар” у Львові як основної хліборобської інституції Східної Галичини. До найбільш заслужених керівників організації за весь час її існування належав відомий громадсько-політичний діяч Є. Олесницький, який спричинився до поступу українського села завдяки розбудові "Сільського господаря". Хоча реформоване товариство під головуванням Є. Олесницького не могло докорінно вплинути на західноукраїнську економіку, проте наслідком його праці стали прискорення ринкової еволюції селянських господарств, а також підвищення національної свідомості українських мас. Незрівняні організаторські здібності видатного українського економіста-юриста, нагромаджений ним багатий досвід захисту господарських інтересів галицького селянства і до сьогодні не втрачають своєї актуальності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рева-Родіонова Л. Українське товариство "Сільський господар". 1899-1944 рр. Історія. Досвід. -Тернопіль, 2000. - С. 62-63; 2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської Секції НТШ. - Нью-Йорк, 1964. - С. 153-154; 3. Олесницький Е. Яка має бути наша рілньнича організація? Промова посла Дра Евгена Олесницького на Загальних Зборах філій Товариства господарського "Сільський Господар" в Станиславові. - Львів, 1910. - С. 4; 4. Занік Я. Євген Олесницький і початок української молочарської кооперації в Галичині // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. - Львів, 1998. - С. 169; 5. Гелей Т., Занік Я. Євген Олесницький (1860-1917) // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. - Львів, 1999 - С. 161-162; 6. "Сільський господар" // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Наукове товариство ім. Шевченка. Фонд духовного відродження ім. митрополита Андрея Шептицького; Гол. ред. В. Кубійович. -Львів, 2000. - Т. 8. - С. 2830; 7. Храпливий Є. Сорок літ праці Краєвого Господарського Товариства "Сільський Господар" (1899-1939) // Ілюстрований господарський календар "Сільський Господар" на звичайний рік 1939. -Львів, 1938. - (Бібліотека "Сільського Господаря". Ч. 153). - С. 48; 8. Устав товариства "Крайове рілньниче товариство господарське "Сільський Господар" у Львові, затверджений Галицьким намісництвом 24 липня 1909 р. 1909 // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі -ЦДІАУ у Львові). - Ф. 302 (Крайове господарське товариство "Сільський Господар"), Львів. 1898-1944 рр. -Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 1-4 зв.; 9. Витанович І. Др. Євген Олесницький, провідник українського селянства // Український агрономічний вістник. - Львів, 1938. - Ч. 5. - С. 11; 10. Матейко Р. З когорти славних синів України: (Ретроспективний погляд на життя та діяльність Євгена Олесницького) // Тернопіль вечірній. - 1999. -13 жовтня. - С. 3; 11. Бачинський В. Народний трибун. Життя і праця д-ра Евгена Олесницького. - Львів, 1938. - (Б-ка "Народньої справи" "Рідне слово", ч. 5 (17). - С. 24; 12. Обіжники за 1910-1911 роки. 1910-1911 // ЦДІАУ у Львові. - Ф. 302. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 5-6; 13. Пинда Л. Періодичні видання крайового товариства "Сільський Господар" (1910-1944) // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. - Львів, 1998. - С. 84; 14. Обіжники за 1912 рік. 1912 // ЦДІАУ у Львові. - Ф. 302. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 2-3; 15. Реферати Е. Олесницького, М. Творидла, Г. Величка про стан діяльності філіалів, виголошені на окружній конференції в листопаді 1912 року (Стенограми) // ЦДІАУ у Львові. - Ф. 302. - Оп. 1. - Спр. 644. - Арк. 7 зв.-8; 16. Звіт Краєвого Товариства господарського "Сільський Господар" у Львові за 1912-ий рік. - Львів, 1913. - С. 5; 17. Обіжники товариства "Крайовий Союз господарсько-торговельних спілок" у Львові за 1912-1913 роки, 1918 р. 1912, 1913, 1918 // ЦДІАУ у Львові. - Ф. 302. - Оп. 1. - Спр. 36. -Арк. 6-6 зв.; 18. Обіжники за 1913 рік. 1913//ЦДІАУ у Львові. -Ф. 302.-Оп. 1.-Спр. 37.-Арк. 5-6; 19. Рева-Родіонова Л. Вказана праця. - С. 67; 20. Рева-Родіонова Л. Вказана праця. - С. 71; 21. Реферати Е. Олесницького, М. Творидла, Г. Величка про стан діяльності філіалів, виголошені на окружній конференції в листопаді 1912 року (Стенограми) // ЦДІАУ у Львові. - Ф. 302. - Оп. 1. - Спр. 644. - Арк. 5; 22. Звіт Краєвого Товариства господарського "Сільський Господар" у Львові за 1912-ий рік. - Львів, 1913. - С. 38; 23 Обіжники за 1910-1911 роки. 1910-1911 // ЦДІАУ у Львові. - Ф. 302. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 22-22 зв.; 24. Рева-Родіонова Л. Вказана праця. - С. 69-70; 25. Звіт Краєвого Товариства господарського "Сільський Господар" у Львові за 1912-ий рік. - Львів, 1913.-С. 28-29.

О.О.Каракоз

БІБЛІОТЕКА ЯК ОБ'ЄКТ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ У 20-Х РР. ХХ СТ.

Зараз, коли відбувається відродження і розбудова незалежної Української держави, перехід українського суспільства від тоталітаризму до демократії, виникає потреба у переосмисленні історичного минулого радянської доби і таким чином актуалізується проблема аналітичного вивчення механізмів існування тоталітарного радянського режиму.

Одним з таких механізмів, на нашу думку, можна вважати бібліотечну цензуру, що застосовувалась більшовиками з моменту приходу їх до влади і до розвалу радянської імперії.

Варто наголосити, що останні роки проблеми цензури, що запроваджувалася у бібліотечну діяльність, присвячені праці, О.Федотової, С.Білокіня, Т.Ківшар, Н.Ашаренкової.

Ківшар Т.І. у монографії „Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923рр.)” розкриває основні засоби та методи реалізації радянської цензурної політики у бібліотечній справі. Монографія Т.І. Ківшар є суттєвим внеском у розробку проблеми, пов’язаної з запровадженням цензури у бібліотеки України у 1917-1939 р.р.¹

Абрамов К.І. у статті „Истоки советской цензуры библиотечного дела” розкриває основні засоби, за допомогою яких цензурні інститути контролювали бібліотечну справу. Він акцентує увагу на розкритті засобів, за допомогою яких здійснювалось очищення книжкових фондів від творів друку, що не відповідали інтересам більшовицької влади, з метою перетворення бібліотек у заклади політосвіти.²

Значний внесок у дослідження проблеми, пов’язаної з бібліотечною цензурою, вніс Білокінь С., який у своєму джерелознавчому дослідженні „Масовий терор державного управління в СРСР (1917-1941 р.р.)”, що було видано у 1999 році, висвітлює деякі аспекти впровадження радянської бібліотечної цензури. Дослідник відслідковує механізми терору тоталітарного режиму, показує особливості його дії в бібліотечній справі, а особливо наслідки, які негативно вплинули на розвиток бібліотек України. На основі архівного матеріалу, широкому колі спогадів та інших джерел вчений висвітлює механізми чистки бібліотечних фондів від літератури, що підлягала тотальній забороні.³

Блюм А.В. у монографії „Советская цензура в эпоху тотального террора 1929-1959р.р.” (2000 р.) розглядає цензуру як урядову установу, а не як систему більш-менш законних правових установ, які регламентують друковане слово, а також методи та засоби його дії на усі інформаційні установи, в тому числі на бібліотеки. Автор висвітлює політику жорстокої регламентації в сфері масового бібліотечного читання. Аналізує процес чистки масових бібліотек від „контрреволюційної” літератури, що проходила під диктовку Головоплітпросвіти у 20-ті роки ХХ ст. У розділі під назвою „Тотальний библиоцид” Блюм А.В. на основі вивчення архівних документів Головліту, циркулярів та зведених списків книг, що вилучались з бібліотек, відображає політику нищення книжкових багатств головлітовськими органами.⁴

В. Очеретянко основні аспекти даної проблеми розглядає у публікації „Загратовані книги. Становлення партійно - державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні” (1999 р.). Автор розкриває етапи формування жорсткої системи цензури за розповсюдженням і використанням літератури. Розкриває методи вилучення літератури з бібліотек у відповідності зі спеціально затвердженими списками літератури. Детально аналізує інструкції, в яких було вміщено тематику книг, що підлягали безумовному вилученню з книжкових фондів.⁵

Значний доробок у розробку проблеми бібліотечної цензури становлять наукові публікації О. Федотової, зокрема „Аналіз документального масиву видань спецфонду Книжкової палати України періоду 1917-1921р.р.”, де авторка розглядає основні законодавчі акти, що сприяли створенню спецфондів.⁶ «Книга як об’єкт цензурної політики» – таку назву має стаття, у якій О. Федотова розкриває основні методи та засоби запровадження бібліотечної цензури.⁷

Ашаренкова Н.Г. у статті „Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20-30-ті рр. ХХ ст.)” розглядає наслідки проведення цензурного контролю над публічними бібліотеками. Розкриває характер, засоби та методи бібліотечної цензури, що була провідником політики Комуністичної партії.⁸

Певну зацікавленість для даного дослідження становить публікація Ю.В. Клімакова „Слово о Ленинском наследии в библиотечном деле”. Автор, проаналізувавши аспекти ідеологічного керівництва більшовиків, виявляє негативні наслідки реалізації принципу

.....
партійності у бібліотечну справу. На його думку, це – передусім жорстока цензура, створення спецхранів, планомірна чистка фондів бібліотек та кадрова чистка від так званих „класово непригодних елементів в бібліотеках республіки.”⁹

Перед даним дослідженням поставлені наступні завдання: з'ясувати основні засоби та методи запровадження цензури в бібліотечну діяльність; показати вплив цензури на різні види бібліотечної діяльності;

Однією з характерних рис правління радянської влади була цензура, заснована на комуністичній ідеології, що призвела до тоталітаризації усіх сфер суспільного життя.

Було сформовано систему заборон та обмежень прав громадян в отриманні потрібної інформації. Вона подавалась дозовано, згідно партійних настанов та вказівок. Державний контроль за друкованим словом обмежував поширення серед населення інформації, яка визнавалась радянськими керівними та цензурними органами небажаною або навіть шкідливою, що загрожувала інтересам панівної на той комуністичної ідеології. Як державний інститут цензура мала розгалужену систему контролю за всіма інформаційними процесами, а також культурно-освітніми, серед яких домінували бібліотеки.

Цензура запроваджувалась в усі види і напрямки діяльності бібліотек, які розглядались радянською владою як „опорні бази партійних організацій по політичному вихованню трудящих” з моменту приходу їх до влади і до розвалу радянської імперії. Представники радянської влади перетворювали бібліотеки на заклади політосвіти, оскільки на той час ще не було ні університетів лєнінізму, ні системи партполітосвіти, які б розповсюджували комуністичну ідеологію серед населення; радіо та кіно тоді тільки запроваджувались.¹⁰

Ідеологічний контроль за бібліотеками здійснювали органи цензури. Вони розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, які визначали головні напрямки бібліотечної роботи.

Одним з таких органів була Головополітпросвіта, якою було проведено три хвилі чистки бібліотечних фондів.(1923, 1926, 1929 роки).

У 1923 році Головополітосвітою було видано „Інструкцію про перегляд книжкового складу бібліотек та вилучення контрреволюційної та антихудожньої літератури”, згідно з якою знищувались твори, що на думку представників радянської влади перешкоджали запровадженню більшовицького режиму. Дана інструкція свідчила про загострення бібліотечної цензури, яка ставала більш жорсткою, ніж навіть в період середньовіччя. Під контрреволюційну антихудожню літературу підпали твори зарубіжних філософів-ідеалістів Декарта, Канта, Маха, Платона, Спенсера, Шопенгауера, вчення яких суперечило матеріалістичним ідеям, які були покладені в основу комуністичної ідеології радянської влади.¹¹ Також згідно даної інструкції вилучались і знищувались твори відомих російських класиків Л.Толстого, І. Тургєнєва, Ф. Достоевського, І. Гончарова. Крім цього, до списків забороненої літератури увійшли твори таких відомих письменників Лєскова, Л. Андрєєва, Буніна.¹² Крім творів відомих філософів та класиків світової літератури, вилучались книги психологів А.І.Введенського, Гардинга, Джемма, Тєна. Безумовному вилученню підлягали: Євангеліє, Коран, Талмуд. В бібліотеках дозволялось мати тільки антирелігійну та антицерковну літературу. Вилучалась і дитяча література. Як було зазначено у „Соціалістичному віснику”: ”Детские книги по-видимому, вообще подлежат изъятию”. У списках забороненої літератури вказувались книги, що видавались у видавництвах М.О. Вольфа, А.Ф. Дєврина, Н.П. Карбасникова, А. Я. Панафідіна, А.С. Суворіна, І.Д. Ситіна.¹³

В результаті проведеної чистки книжкові фонди масових бібліотек зменшилися з 37,5 млн. до 36,4 млн. Подільське губернське управління у справах друку звітувало про те, що у 1923 році у Вінниці вилучено 3% анархістської, 8% єсєро-меншовицької, 45% релігійної, 20% навчальної, 7% художньої, 6% дитячої літератури. Про інтенсивність проведеної роботи засвідчують цифри, наведені у звіті по округах: Кам'янецький округ – 1089 книг; Гайсинський -3528; Тульчинський-1172; Могилівський-672; Проскурівський-319”.¹⁴

Посиленню ідеологічної цензури бібліотечних фондів сприяла інструкція, видана у лютому 1924 року, у яку було включено список літератури, що підлягала забороні. До даного списку було введено такі твори: І. С. Тургенєва „Отцы и дети”, Л. Толстого „Воскресение” та „Анна Каренина”, „Бесы” та „Идиот” Ф. Достоевського, „Обломов” І.А. Гончарова. З розділу природознавства вилучались науково-популярні книги В.В. Лункевича. Найбільш абсурдною була пропозиція щодо внесення у список літератури, в назві якої або у тексті згадувались слова „Бог” та „Божий”.¹⁵

Крім того, 1 липня 1924 року була розіслана „Інструкція по вилученню шкідливої літератури з книжкових магазинів, бібліотек, читалень”, згідно якої губвідділи зобов’язувались складати списки вилученої літератури і надсилати їх до ЦУД (Центральне управління у справах друку). Так, згідно даних списків по Чернігівській губернії за 1924 рік було вилучено 9000 книг.¹⁶ Доходило до того, що навіть вилучались твори Леніна, Чехова та Мольєра.¹⁷ Вилучення творів здійснювалось малоосвіченими чиновниками під наглядом цензорів.¹⁸ Цей факт підтверджує абсурдність поведінки представників радянської влади.

Бібліотечна цензура поступово посилювалась, чому значною мірою сприяла Інструкція НКО УСРР „Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків, ринку” від 21 грудня 1925 року.

Дану інструкцію було вперше обнародовано на I Всеукраїнському бібліотечному з’їзді в Харкові у 1926 році, з високої трибуни якого відкрито наголошувалося на використанні в процесі роботи списків забороненої літератури.¹⁹

Інструкція включала такі твори релігійні, що проводять релігійну пропаганду.²⁰ Ворожість до релігійної літератури пояснювалась тим, що у радянські часи для представників більшовицької влади автокефальна православна церква, яка виникла на Україні, була не тільки ідеологічним ворогом, а і політичним; шовіністичні, що під’юджують націю на націю.²¹ Тобто книги, в яких прослідковується крайній націоналізм, поширення національної ворожнечі. На нашу думку, такою літературою були книги українських авторів, які вважались „найлютішими ворогами радянської влади” - націоналістами, тільки тому, що в своїх творах вони розкривали самотність українського народу, зворушували національну свідомість, оспівували буття українського народу. Це, передусім, твори Л. Юркевича, Д. Яворницького, Л. Туган-Барановського, Т. Шевченка.²² Отже, вилучався самотній пласт української літератури, що вийшов в період національного відродження 1917-1923-х р.р на Україні; антирадянські агітаційні брошури, кадетські, есерівські, меншовицькі, анархістські,²³ тобто твори, які були видані партіями, що становили опозицію до партії більшовиків; книги, що захищали окультизм, спиритизм, теологію, а також твори з хіромантії, магії, сонники та інші як, наприклад оповідання про появу святих та про існування світу духів;²⁴ популярна економічна література, яка за своїм змістом суперечить завданням соціалістичного будівництва СРСР, що видавалась до жовтневої революції, за часів Гетьманщини, Петлюрівщини та різних контрреволюційних урядів; документи антисемітського характеру.²⁵

Як засвідчують статистичні дані, за 1925-1926 р.р. по всій Україні було перевірено 586 бібліотек, з них 265 шкільних, і вилучено 77291 книг „шкідливої літератури”. У чорних списках опинилися книжки М. Грушевського, Л. Юркевича, Д. Яворницького, М. Туган-Барановського, Д. Донцова, М. Могилянського, О. Шульгина, Т. Шевченка, В. Плеханова, Л. Толстого.²⁶

Таким чином, дана інструкція була спрямована на знищення видань, що були надруковані під часів громадянської війни в Україні, при Центральній Раді, гетьманщині, інших так званих „контрреволюційних урядах.”

Отже радянська цензура, що реалізовувалась за допомогою цієї та інших інструкцій, ставили за мету вилучення з бібліотек української національної книги, що була розповсюджена за доби визвольних змагань українського народу. Замість даної літератури фонди бібліотек комплектувались творами класиків марсизму-ленінізму, політичними

брошурами.

У 1929 році Головополітосвітою була видана інструкція, згідно якої наказано здійснити перегляд книжкового складу та провести чистку фондів. Налякані багаточисельними циркулярами та інструкціями, бібліотекарі стали вилучати підряд всі твори дореволюційних авторів, оскільки їм наказувалось, що в бібліотечних фондах достатньо мати тільки твори Пушкіна та Дем'яна Бедного. В результаті проведеної чистки фонди бібліотек зменшились тільки у середньому на 50%.²⁷

Значне вилучення книжок з фондів бібліотек обумовили розширення, зростання так званих спецхранів – величезних масивів документів, заборонених для широкого читачького користування, шляхом вилучених із загального фонду та довідково-бібліографічного апарату бібліотек.²⁸

В спецфондах містились значні масиви так званої „антирадянської” літератури, яку було заборонено для широкого читача. Документальний масив, що було зібрано в спецфондах у 20-х р.р., відзначається тематичною універсальністю, оскільки містить в собі літературу, яка відрізняється значним жанровим та видовим різноманіттям. Про це засвідчує авторський склад фонду, що представляють діячі різних напрямів: М. Грушевський, І. Огієнко, Х. Раковський, В. Ленін, Д. Донцов, В. Мещеряков, М. Загірня, Б. Загірня, Б. Грінченко, Т. Шевченко, І. Франко, В. Винниченко, Ш. Жид, М. Гоголь, С. Русова, Г. Зінов'єв, Д. Мамін-Сибіряк, М. Драгоманов, В. Нестерводський, К. Каутський, К. Маркс, Г.-Х. Андерсен, Декарт, Кант, Локк, Ніцше, Платон, Сенека, Г.Сковорода, В. Соловйов, Спенсер, Спіноза, Шопенгауер, літературно-критичні твори Белінського, Герцена, Добролюбова, Писарєва.²⁹

Спецфонди обмежували доступ читачів до політичних, наукових, літературних творів, в яких розкривалась самобутність як українського народу, так і інших народів світу.

Слід зазначити, що читачькі формуляри спецфондів слугували орієнтиром для органів держбезпеки „при розробці” окремих „антирадянськи налаштованих спрямованих вчених”. Представники органів слідкували за вибором ними книг певної тематики або заборонених авторів. Отже, формуляри спецхранів слугували матеріалом для звинувачення в контрреволюційній діяльності вчених.

В 20-х рр. посилилась кадрова чистка. Так, Т.І.Ківшар зауважує, що з березня 1921 року Наркомосом було подано у комісію, до функцій якої входило здійснення „чистки особового складу радянських установ”, список неблагонадійних для радянської влади осіб. Відомо, що серед інших представників було прізвище відомого бібліотечного діяча Б.Боровича, завідувача відділом Харківської громадянської центральної бібліотеки, консультанта Наркомосу з бібліотечної справи, члена педагогічної ради і лектора школи для підготовки позашкільних представників Всеукрдержвидаву.³⁰ У 1929 році завідувача бібліотекою Староверова і його заступника Бертеньова, яких звинувачували у тому, що вони протягом 10 років з „винятковим нахабством”, відкрито розгорнули контрреволюційну діяльність спрямовану на підлив роботи на всьому культурному фронті, оскільки з 65 тис. книжкового фонду більшість фонду виявилася ідеологічно невтриманою. У переліку пунктів звинувачення йшлося і про зловмисне приховування літератури, розвал роботи бібліотеки. І це мало трагічне завершення: працівники бібліотеки були засуджені на 8 і 6 років з повною конфіскацією майна й позбавленням у правах.³¹

Кадрова цензурна політика 20-х років остаточно змінила образ бібліотекаря його професійні та етичні якості, що негативно відобразилося на соціальному престижі бібліотек. Як справедливо зазначив Климаков Ю.В.: „Саме в ці роки почалось масове проникнення в бібліотечну середу людей випадкових, малоосвічених. Не було жодної позірної політичної компанії”, починаючи від викорінення „релігійних забобон” і кінчаючи боротьбою з так званими ворогами народу, в якій не брали б участі бібліотека та бібліотекарі.³²

Отже, основними механізмами формування методів бібліотечної цензури було створення цензурних декретів, які визначали головні напрями розвитку бібліотечної справи, та організація партійно-державних органів і цензурних інститутів, які реалізовували

державні програми щодо бібліотек України. Це проявлялось у проведенні реквізиції, чистки бібліотек, підготовці нових кадрів для здійснення відповідної цензурної політики, а також у реалізації кадрової політики. Державні органи керівництва радянської влади застосовували цензуру як один з засобів ідеологічного впливу на формування бібліотечних фондів шляхом видання державних цензурних циркулярів, спеціальних інституцій та положень, згідно яких вилучалась з фондів бібліотек так звана „шкідлива” література.

З одного боку, запровадження цензури у бібліотечну діяльність сприяло перетворенню бібліотек з інформаційної установи у заклади політосвіти.

З іншого боку, в результаті проведення масових чисток бібліотечних фондів бібліотеки втратили біля 70% літератури, серед якої були твори вітчизняної та зарубіжної класики, цілі пласти наукової думки. Це призвело до гальмування духовного та культурного розвитку суспільства. Бібліотечна радянська цензура носила не тільки ідеологічний характер, а й національний, оскільки була спрямована проти зростання національної свідомості, патріотичних почуттів українського народу, що відображалось у вилученні цілого пласту української літератури та наукової думки, створеного під час національного відродження. Таким чином, основною метою радянської бібліотечної цензури було знищення української духовності.

В результаті цензурної політики значна частина української та зарубіжної літератури, що зберігалась в спец фондах, не була доступна громадянам, цілі пласти світової та української літератури на довгі роки було вилучено із суспільного користування, із культурного вжитку українських громадян.

Кадрова політика, що полягала у чистці бібліотечного персоналу, привезла до того, що в бібліотеках працювали люди, які взагалі нічого не розуміли у бібліотечній справі.

Радянська цензура, що була провідником політики Комуністичної партії, привела до того, що бібліотеки не поповнювались декілька десятиліть літературою, яка мала наукову, суспільно-політичну та культурно-художню цінність. Це гальмувало культурний розвиток суспільства.

Наслідки такого явища як бібліотечна цензура потребують подальших поглиблених досліджень з урахуванням новітніх джерел, що стали доступним дослідникам лише в останні роки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 р.р.).-К.,1996.-344с; 2.Абрамов К.И. Истоки советской цензуры библиотечного дела // Советское библиотековедение.-1996.-№6.- С.66.-77; 3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1914-1945 р.р.).-К., 1999.-364с; 4.Блюм А.В Советская цензура в эпоху тотального террора.1929-1953.-С-Пб.-2000.-250с; 5. Очеретянюк В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.: Науково-публіцистичний журнал.-1999.-№1-2.-С.129-141; 6.Федотова О. Аналіз документального масиву видань спец фонду Книжкової палати України періоду 1917-1921рр// Вісник Книжкової палати.-№7.-2000.-С.26-29; 7. Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник Книжкової палати.-№6.-2002.-С.30-35; 8. Ашаренкова Н.Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20-30-рр ХХст).// Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип.5.-К.,2001.-С.93-101; 9. Столяров Ю.Н. В.И. Ленин: Швейцарско-американская система или централизация // Советское библиотековедение.-1997.-№5.-С.24-34; 10. ЦДАВОВ України.-Ф.166.-Оп.4.-Од.зб.968.-Арк 11; 11 Абрамов К.И. Истоки советской цензуры библиотечного дела // Советское библиотековедение.- 1996.-№6.- С.66.-77; 12.Блюм А.В Советская цензура в эпоху тотального террора.1929-1953.-С-Пб.-2000.-250с; 13.Абрамов К.И. Истоки советской цензуры библиотечного дела // Сов. библиотековедение.- 1996.-№6.- С.66.-77; 14. Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник Книжкової палати.- 2002.-№6.- С.30-35; 15.Блюм А.В Советская цензура в эпоху тотального террора.1929-1953.-С-Пб.-2000.-250с; 16 ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.20.-Од.зб.1842.-Арк.54; 17. Там само; 18.Блюм А.В Советская цензура в эпоху тотального террора.1929-1953.-СПб.-2000.-250с; 19. Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник Книжкової палати.- 2002.-№6.- С.30-35; 20. Дубровіна Л.А. Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського 1918-1991.-К.,1998.-326с; 21. Очеретянюк В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.: Науково-публіцистичний журнал.-1999.-№1-2.-С.129-141; 22. Масненко В. Цензура в під радянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна

політика // Сучасність.-1997.-№6.-С.81-90.; 23. Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД,КГБ.: Науково-публіцистичний журнал.-1999.-№1-2.-С.129-141; 24. Там само.- С.129-141; 25. Федотова О. Аналіз документального масиву видань спец фонду Книжкової палати України періоду 1917-1921рр// Вісник Книжкової палати.- 2000.-№7.- С.26-29; 26. Масненко В. Цензура в під радянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність.-1997.-№6.-С.81-90; 27.Блюм А.В Советская цензура в эпоху тотального террора.1929-1953.-СПб.-2000.-250с; 28. Федотова О. Аналіз документального масиву видань спец фонду Книжкової палати України періоду 1917-1921рр// Вісник Книжкової палати.- 2000.-№7.- С.26-29; 29. Там само.; 30. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 р.р).-К, 1996.-344с; 31. Ашаренкова Н.Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України(20-30-рр XX ст.). // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип.5.-К., 2001.-С.93-101; 32. Климаков Ю.В. Снова о ленинском наследии в библиотечном деле // Библиотековедение.- 1994.-№4.-С.112-120;

З.В. Нечипоренко, С.О. Шамара

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНІ, КИЇВЩИНИ І ПОДІЛЛЯ)

Національна політика коренізації, що була введена радянським урядом у 1923 р. як загальносоюзна політика, в УСРР, поза всякими сумнівами, набула специфічних регіональних особливостей. Сталося це передусім під впливом двох факторів. Перший з них полягав у помітній етнічній строкатості України. Другий був частково похідним від першого і являв собою спробу керівництва республіки (принаймні, його частини) все-таки враховувати цю строкатість і відповідно формувати дещо відмінну парадигму етнополітики в кожному з регіонів. Нас цікавлять у цьому відношенні два аспекти: 1) наскільки теоретично об'єктивною була ця політика в регіонах України; 2) наскільки об'єктивною вона була у світлі офіційної (і неофіційної) статистики практичних звершень, суспільної реакції етнонаціональних спільнот. Наразі пропонуємо особливості коренізації на матеріалах Київщини і східних (радянських) частин Волині і Поділля – тих обширів України, які завжди представляли специфічний етнонаціональний простір для державної етнополітики в різні періоди української історії.

Аналіз останніх публікацій з нашої проблематики переконливо засвідчує її актуальність. Серед багатьох дослідників, які присвятили проблемі свої наукові пошуки, розвідки яких є дотичними до неї, варто відзначити передусім загальнотеоретичну монографію “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки”, видану колективом авторів (до його складу ввійшли В. Даниленко, Я. Верменич, П. Бондарчук, Л. Гриневич, О. Ковальчук, В. Масненко, В. Чумак) за редакцією В. Смолія¹; а також праці В. Нестеренка², Л.Місінкевича³, А. Сурового⁴, І. Боголюбової⁵, О. Геройської⁶, Г. Журбельної⁷, Ф.Винокурової⁸, П. Натикача⁹. Доводиться констатувати, на жаль, дефіцит розвідок, присвячених коренізації Київщини. Ймовірно, це пов'язано з тим, що власне місто Київ і Київщина фігурують в історіографії як предмет загальних досліджень національної політики радянської влади в Україні, тому й архівні (центральні й обласні), і краєзнавчі київські матеріали використовуються виключно як матеріали республіканського значення.

Попереднє дослідження регіональних особливостей “української” коренізації дає нам підстави концептуально виділяти в її контексті чотири етнополітичних регіони УСРР: Волинсько-Києво-Подільський (колишні Волинська, Київська і Подільська губернії), Північно-Полтавський (колишні Чернігівська і Полтавська губернії, а також Сумський округ Харківської губернії), Донецько-Криворізький (колишні Катеринославська, Донецька губернії і Харківська без Сумського округу) і Південно-Західний (територія колишньої Одеської губернії). Не слід забувати також, що частина південних земель радянського Поділля і північно-західних обширів Одеської губернії (Первомайського округу) увійшла в

жовтні 1924 року до територій Молдавської автономії, тобто не входила до складу УСРР. За найзручніші просторово-географічні межі у дослідженні регіональних особливостей національної політики більшовицького режиму в Україні вважаємо адміністративно-територіальний поділ Української СРР станом на кінець 1925 року (41 округ, 706 районів), незважаючи на те, що адміністративний устрій республіки змінювався упродовж усього часу коренізації. Такої методичної зауваги потребують, насамперед, встановлення і узгодженість територіальних меж нашої розвідки. Хронологічно ж політику коренізації будемо визначати п'ятнадцятиріччям 1923-1938 років, хоча відомо, наприклад, що українізація була припинена ще в 1932-1933 роках, а задоволення радянською владою етнокультурних потреб деяких національних меншин у другій половині 30-х років лише розпочалося.

Методологічна база дослідження спонукає до плюралізації підходів, тож за їхню основу було взято здобутки як кількісних, статистичних методів, так і широкого спектру інших наукових методів (від аналітико-синтетичних, аналогічно-гомологічних до узагальнюючо-абстрактних), які дозволяють всебічно інтерпретувати кожне з опрацьованих джерел.

В основу дослідницького пошуку покладено також методологію французької “школи Анналів”, яку до недавнього часу витіснив економічний детермінізм марксистської історіософії; котра сьогодні є надзвичайно продуктивною для досліджень локального контексту, й інноваційні концепти якої власне пов'язані з подоланням методологічної кризи сучасної української історіографії. Дослідницький інструментарій французької школи і сучасних її послідовників застосовується нами з метою не тільки локалізувати політику коренізації певним регіоном, але й – запобігти однобічному висвітленню її культурно-національних особливостей у руслі офіційної політики, статистики практичних звершень; надати дослідженню гуманістичної спрямованості, поставивши в його фокус якщо не конкретну людину, то, принаймні, певне середовище людей (в даному разі – українську націю і національні меншини УСРР). Зредукованою виглядала б методологія розвідки без застосування методів сучасних етнополітології й етнодержавознавства (системного підходу, структурно-функціонального аналізу проблеми, біхевіористського (поведінкового) трактування джерельних свідчень, з огляду на об'єктивну доцільність вивчення поведінки окремих осіб, етнонаціональних груп і спільнот під впливом різних обставин, тощо).

Слід наголосити, що національна політика радянської влади в Україні розглядається нами в широкому контексті, не звужуючись до мовно-культурної характеристики проблеми. За основні принципи дослідження послужили передусім положення, відстоювані авторами колективної монографії “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки”. Одне з них полягає в усвідомленні сучасними науковцями потреби розмежовувати в коренізації національну реформу [виділення – З. Н., С. Ш.], яка проводилася центром, і національно-культурний рух мас, підпорядкований завданням національного відродження, що, безперечно, розпочалося, незважаючи на прагнення партії провести в національній реформі лише фасадну її частину¹⁰. Не варто також забувати і це друге положення, що національна політика українізації в Україні здійснювалась у контексті загальних лібералізаційних заходів радянської влади в умовах непу¹¹. Не останню роль було відведено в ній і своєрідному рекламуванню радянського ладу перед світовою спільнотою як “переконливого” антиподу етнополітичним заходам колишньої Російської імперії або ж на протигагу національній політиці щодо українців, здійснювану урядами Польщі, Румунії і Чехословаччини.

Особливості радянської національної реформи 20-30-х рр. у Волинсько-Києво-Подільському регіоні обумовлювалися декількома причинами. Передусім території Київської і Подільської губерній відрізнялися від інших надзвичайною суспільно-політичною нестабільністю: з часів Української Центральної Ради і аж до 1923 року тут ширився найбільш завзятий і перманентний антирадянський повстанський рух¹²; на Волині ж більшовики були занепокоєні “польською контрою”. Незаперечно, іншою причиною, що спонукала радянську владу до особливої політики в регіоні, була його надзвичайно строката етнонаціональна структура: округи Волині, Київщини і Поділля репрезентувалися фактично

усіма можливими у радянському переписі національностями. Значно підсилювала таке розмаїття релігійна ідентичність: судячи тільки з офіційного моніторингу, який вдалося провести радянському уряду, станом на 1 липня 1925 року на вказаний простір припадало 46,84% від загальної кількості релігійних громад УСРР і 43,14% від загальної кількості їхніх членів. У регіоні концентрувалося 72,29% громад католиків (від усіх по республіці) і 71,74% автокефальних громад України¹³. Надзвичайно солідний контингент складали тут також іудеї. Нестабільності в цій частині Правобережжя більшовики боялися найбільше, – отже, відповідної уваги потребувала і національна політика, проголошена ними в квітні 1923 року під есенційно малозрозумілою попервах назвою “коренізації” (надалі дефініції “коренізація” і “українізація” вживатимуться як генетично тотожні).

Слід вказати також на ще дві обставини, що обумовлювали етнополітичну ситуацію в регіоні. По-перше, території Волині, Київщини і Поділля споконвічно складали етногенетичний для українців ареал. Тож ці землі є питомо корінними для українського народу. Друга обставина полягала у тому, що на Волині, Київщині і Поділлі не відбулося на момент запровадження коренізації скільки-небудь інтенсивної урбанізації й індустріалізації (у цьому відношенні виділявся лише Київ). Відсутність великих індустріальних центрів означала зменшення частки росіян у регіоні, які завжди більше тяжіли до промислових центрів республіки. В комплексі ці дві обставини відкривали широкі можливості для українізації Волинсько-Києво-Подільського регіону і скасування старого імперського дисбалансу у відношенні народ – мова.

Одну з доктрин більшовицької національної реформи в республіках складала, як відомо, апаратна коренізація, тобто укорінення на етнічному ґрунті нової (звісно ж, радянської) політичної верхівки на рівні партійних, державних, місцевих, профспілкових органів, а також підготовка “національних за формою радянських за змістом” кадрів установами піонерії і комсомолу. Власне перед українцями відкривалися нечувані раніше можливості соціальної мобілізації. Знання української мови окреслювало для них відразу дві перспективи: передусім долався комплекс меншовартості українства в цілому; до цього додавалася реальність службової кар’єри українця, котрий знав мову. Як слушно підмітив Б. Кравченко, “адміністративна реформа, що скасувала старі губернії і розташувала нові регіональні центри значно ближче до села, відкривала нові можливості для географічної та професійної соціальної мобільності української сільської інтелігенції та напівінтелігенції”¹⁴. Тож у Волинсько-Києво-Подільському регіоні для самореалізації українця в нових умовах існувало цілком реальне підґрунтя: простір був переважно українським за етнічним складом, і, незважаючи на те, що не доводиться говорити про цілковиту монолітність регіону (у зв’язку з широко представленими тут нацменшинами), головне – він не був настільки зрусифікованим, як решта міст і сіл України. Відсутність російської конкуренції не знімала, однак, інших перешкод, що стояли на шляху українізації місцевого апарату. Серед них – небажання центральних органів залишати на керівних посадах в окраїнах “петлюрівські елементи”, свідомо або неусвідомлена нівеляція держслужбовцями важливості оволодіння українською мовою, загальноімперська спадщина неписьменності і малограмотності тощо.

В цілому апаратна українізація регіону отримала схвальну оцінку радянської статистики: у 1926 році Волинь і Київщина фігурували в документації як зразкові у цьому відношенні області¹⁵. Так само, як стверджує В. Нестеренко, більшість службовців Подільського краю за рівнем “українізованості” значно випереджала своїх колег із східної та південної України¹⁶. В доповіді ВУЦВК про роботу серед нацменшин республіки відмічалось зразкове пристосування місцевого апарату до їх обслуговування у Вінницькому, Тульчинському, Проскурівському, Бердичівському, Київському округах¹⁷. Черкаський округ повідомляв про 80-відсоткову українізацію окружного апарату і 100-відсоткову районного і селищного¹⁸. Про здобутки переведення роботи місцевих державних структур на українську мову красномовно свідчить такий факт: у звітах IX-го Всеукраїнського з’їзду рад (1926 р.) містився список відповідальних радянських працівників, котрі могли зробити доповідь українською мовою (з 833 службовців республіканського

.....
списку Волинсько-Києво-Подільський регіон нараховував 298 позицій, що разом з Північно-Полтавським регіоном, від якого такі доповіді могли зробити 328 працівників, свідчило, знову ж таки, про зразкові для інших регіонів показники апаратної українізації)¹⁹.

В 1926 р., судячи з даних офіційної статистики, апарат колишньої Волинської губернії був українізований на 68%, Київської – на 75%, Подільської – на 80%²⁰. Це в умовах, коли на 1 січня 1926 р. середній відсоток українців в окружних парторганізаціях цих губерній, згідно даних тієї ж офіційної статистики, складав лише 54,38%²¹.

Звісно ж, робота з українізації місцевого адмінресурсу не обходилась і без певних ускладнень. Їх причинами були як об'єктивні, так і суто суб'єктивні фактори. Про це можна судити з перевірки українізації всіх установ Уманського округу, що була здійснена наприкінці 1925 і 1926 років. Окрім результатів мовної ревізії, резюме перевірки містило також щорічний відсоток неперевірених службовців (відповідно 36,2% і 21,1%). Пояснення було досить характерним для багатьох тодішніх округів: “значна кількість співробітників залишилася неперевіреною... переважно через об'єктивні обставини (відрядження, робота на периферії [виділення – З. Н., С. Ш.] тощо)”²². “Об'єктивність” цих відряджень, щоправда, варто піддати сумніву, оскільки серед причин алібійованого уникнення перевірки могла бути звичайна неготовність до неї. Доволі частими були також клопотання різноманітних владних структур щодо відстрочки іспитів з української мови для своїх працівників, хоча, слід зазначити, цей показник більш характерним був все-таки для Донецько-Криворізького регіону²³.

На думку сучасних дослідників, досить ефективною була українізація комсомольських організацій республіки²⁴. Очевидно, юнацька амбіція зробити кар'єру в умовах національної реформи більшовиків, що підкріплювалася потребою в нових кадрах корінної нації, відіграла в цьому не останню роль. Волинсько-Києво-Подільський регіон відкривав у зв'язку з цим великі перспективи. Інакше чим можна тоді пояснити поштовх північного руху, котрий у переважній більшості готував, як відомо, майбутніх членів ЛКСМУ. Активним рухом північності в роки українізації відрізнялася, наприклад, сучасна Черкащина²⁵, а в плані Вінницької окружної комісії нацменшин на 1925-26 роки стояло навіть відкриття у м. Вінниці 6-тижневих курсів підготовки вояків єврейських північних загонів²⁶. Зростання соціальної мобільності, національної самосвідомості української молоді під час проведення радянської національної реформи є незаперечним фактом. Поряд з цим болісною була й реакція молодого покоління України на поворот в економічній реформі наприкінці 20-х років. Це красномовно засвідчує участь юнаків і дівчат в антирадянських виступах (лише у 1929 р. за звинуваченнями у цій діяльності органами ДПУ в УСРР була заарештована 2221 особа юнацького віку²⁷). Молодь активно брала участь в антиколгоспному русі, т.зв. “волинках”, “бабських бунтах”, що доволі часто переростали за змістом на національні виступи. Небажання молодих українців йти в колгоспи, тоді як відкривалися нові можливості самореалізації у зв'язку з національною реформою, було цілком природним. Саме тому вони стали поповнювати ряди тих (“націоналістичних”, за визначенням спецслужб) організацій, що сповідували національні цінності. В цьому контексті варто, мабуть, згадати т.зв. “Спілку української молоді” і її, щоправда, сумнозвісну роль в інспірації судового процесу над видатними діячами з когорти старої української інтелігенції по справі т.зв. “Спілки визволення України”. Волинсько-Києво-Подільський регіон, слід зазначити, був самим дошкульним як для спецслужб в плані розгортання молодіжного національного руху: раз-пораз їхніми органами “викривалися” антирадянські підпільні організації, створені за ініціатииви української молоді (“Народна партія визволення України” на Вінниччині²⁸, “Комітет визволення України” на Київщині, Уманщині, Білоцерківщині²⁹ та т.ін.).

Після апаратної українізації центральною для партійної верхівки була українізація системи освіти. Особливих орієнтирів вимагала вона на місцях. Тож не дивно, що і джерела фінансування дошкільних закладів УСРР з 1921 по 1929 р. зростали в основному за рахунок коштів місцевих бюджетів, профспілкових і громадських організацій³⁰. Задоволення

.....
культурно-освітніх потреб населення Волинсько-Києво-Подільського регіону, слід відмітити, не відставало від тутешніх показників апаратної коренізації. Хоча існували і проблеми. Невідомо, як сприймати у зв'язку з цим наступну інформацію – в одному з офіційних повідомлень було зазначено, що у переважно аграрних округах УСРР лише частина Правобережжя (Вінницький, Коростенський, Кам'янецький округи) задовольняла населення (дані 1926 р.) українською школою “більше потрібного рівня”³¹. Ймовірно, останню тезу радянської статистики слід застосовувати з означенням “більше запланованого рівня”, адже навряд чи бодай одне, найгрунтовніше, більшовицьке дослідження могло максимально врахувати справжні мовні потреби місцевого населення.

Найсуттєвішими результати мовної українізації, слід погодитися, були в школах соцвиху (в 1929/30 навчальному році понад 97% школярів-українців республіки навчалося рідною мовою)³². Однак вони все ж не могли компенсувати того рівня, який надавала до цього українцям регіональна мережа “Просвіт”, цинічно ліквідована наприкінці 1923 року³³. Незважаючи на певні труднощі, система шкільних закладів Волині, Київщини і Поділля практично на 100% була українізована: особливі досягнення були на районному рівні. Значно складніше відбувалася українізація професійно-технічних закладів, передусім через відсутність досвідчених педагогів-українців³⁴.

Внаслідок цього неоднозначно склалася ситуація з українізацією вищої освіти. Прикметним є, наприклад, той факт, що в перші роки українізації найбільш “українські” Подільська і Волинська губернії із замовлених державою місць для студентів педінститутів разом отримували 8,8% від загального їх числа по всіх 9 губерніях Української СРР³⁵. Якісні показники регіону були набагато кращими за кількісні: у нечисельних вищих навчальних закладах Волинської губернії станом на 22 березня 1924 р. викладання на 90% велося українською мовою і на 10% – російською³⁶. Значно погіршився стан вищої освіти регіону (більш-менш він може бути виправданий за рахунок лише київських закладів) у 30-х роках. Під час згортання коренізації було завдано удару і по колишніх коренізаційних ресурсах. Скажімо, в 1934 р. було поновлено в статусі класичних університети в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. Натомість, Кам'янець-Подільський університет не отримав такого статусу: очевидно, йшлося, як слушно примітила Н. Полонська-Василенко, про спробу витіснити з нормативних курсів стару українську професуру³⁷. Зрештою, вочевидь наявним у 30-х роках був загальний занепад освітніх і етнокультурних інституцій регіону. З матеріалів перевірки Вінницької області в 1933 р. дізнаємось, наприклад, що в 23 її районах не було жодної бібліотеки³⁸. Подібна ситуація склалася також в інших сферах української освіти і культури: по всій вертикалі регіону й її структурних підрозділах.

Якщо вести мову про боротьбу більшовиків з безграмотністю, яка так чи інакше стосувалася процесів українізації на Волині, Київщині і Поділлі, то важко дати їй якусь однозначну оцінку. Приміром, у 1927 р. найменше, після Старобільського округу (на крайньому сході УСРР!), письменних нараховувалося в Тульчинському і Могилівському округах Поділля³⁹. Натомість, Шевченківський і Київський округ перевиконували план ліквідації неписьменності на місцях⁴⁰.

На середину 20-х років активізувався український літературний процес. Київщина, Поділля і Волинь вкрилися мережею філій і гуртків відомих літературних організацій “Плуг”, “Гарт”, “Молодняк”⁴¹. На 1925 рік “Гарт” планував роботу на мовах національних меншин⁴², однак смерть його засновника В. Еллана-Блакитного призвела до розпаду організації. Активізація українського літературного процесу була пов'язана з відомою тоді дискусією, що зав'язалася між провідними вітчизняними літераторами, прихильниками українізації, з одного боку, та партійним керівництвом і псевдокритичними колами, з іншого (слід зазначити, канву останніх сповідувала творчість і переважної більшості “плужан”). Основна проблема дискусії полягала у небажанні консервативної частини республіканських критиків визнавати за українською культурою статус самодостатньої, більш того – статус культури високого, європейського зразка. Відзначимо, що історію української літератури радянські і партійні діячі проходили на курсах вивчення української мови і українознавства

.....
додатково, і вивчення її за обов'язкове не вважалося⁴³. Українізація ж у сенсі національно-культурного руху, який виник стихійно, незалежно від офіційного курсу партії, певна річ, компенсувала таку нівеляцію українознавчих знань. Учасники саме цього руху підживлювали літературну дискусію, надавали концепції самодостатності української культури більш переконливих аргументів, на відміну надуманій і культивованій консерваторами тезі про природну вищість російської мови і культури. Літературні організації Київщини, Поділля і Волині, а також видатні їх представники відіграли в цьому плані провідну роль.

Боротьба за право мати власну культуру включала в себе вимогу українців і національних меншин задовольняти їхні естетичні потреби. В умовах проголошеного партією курсу коренізації це ставало більш-менш можливим. Однак, практична реалізація цього курсу виявилась вочевидь непослідовною і несправедливою у відношенні до українського населення регіону. Наприклад, на Черкащині в середині 20-х років працював лише один український театр (із сезоном в 1 місяць), тоді як театрів російської драми було тут три (два із сезоном по 4 місяці, один із сезоном в 5 місяців), театрів єврейської драми – один (але із сезоном у 1,5 місяця)⁴⁴. Дещо відмінною була ситуація з мистецькою освітою: навіть дані Всеукраїнського Комітету працівників мистецтва за 1932 р. зафіксували в регіоні (без Житомира) 37,4% від усіх учнів мистецьких спеціальностей України⁴⁵. В перші роки українізації широкою мережею художніх установ репрезентувалося Поділля⁴⁶, переважна більшість районів Київщини, Волині. Більш-менш серйозно в контексті українізації була поставлена пам'яткоохоронна справа. Оптимально вона була налагоджена на Київщині: з 42 окружних інспектур, заведених в УСРР у зв'язку з першим укладеним радянською владою реєстром пам'яток, 16 припадало на київські інспектури⁴⁷. В 1927-28 роках Шевченківський окрвиконком як пам'ятники загальнореспубліканського значення взяв під охорону Богданівську церкву в с. Суботів, Святославову башту поблизу с. Мошни, Мотронинський та Медведівський монастирі, колишній палац Понятовського з парками в 63 десятини в місті Корсунь, Бутурлинський графа Понятовського в с. Таганча, парк з будівлями – “зелений будиночок”, млин Шервуда та грот в м. Кам'янка⁴⁸. Більш-менш розвиненою видавалася і екскурсійна справа Київщини: наприклад, лише в 1924 р. 1217 учнів і 96 учителів шкіл Уманського, Шевченківського, Білоцерківського і Київського округів змогли відвідати інші регіони України, – що, з огляду на фінансові труднощі відбудовчого періоду, було досить непоганим показником. Упродовж 1927-1928 рр. місто Київ відвідало 820 тисяч екскурсантів⁴⁹. Окрugi Київщини і Поділля були досить добре представлені музеями, про що красномовно свідчить не одне джерело⁵⁰. Хоча про стан багатьох музейних приміщень не доводиться говорити позитивно, в цілому краєзнавча справа була налагоджена у зв'язку з українізацією нормально. Як слушно відзначив В. Нестеренко, “краєзнавча робота багатьма науковцями справедливо вважалася найширшою базою українізації, бо вона давала можливість встановити тісний зв'язок між викладачами та студентами вузів із селянством”⁵¹.

Певних особливостей набула національна реформа в регіоні у зв'язку з коренізаційним курсом партії у відношенні до інших етнічних груп, що становили чималу частку серед місцевого населення. Специфіка Волині, Київщини і Поділля не могла не турбувати партійних керівників. Найбільш відчутною була, звісно ж, потреба в партійних діячах, котрі володіли б мовою національних меншин. У телеграмі ЦК КП(б)У Київському, Подільському і Волинському губкомам і Польбюро у Києві від 10 жовтня 1923 р. під грифом “цілком таємно” йшлося про завоювання симпатій польського населення Правобережного регіону за рахунок посилення комуністичної пропаганди польською мовою. При цьому зазначалося, що комуністів-поляків, які б знали мову й побут польської нацменшини, не вистачає, – до того ж, існує опозиція в особі католицького духовенства⁵². 19 жовтня 1923 р. всім губкомам (а особливо – Подільському, Волинському і Одеському) надійшла чергова вказівка від партії “у зв'язку з міжнародною ситуацією і виконанням рішень XII з'їзду... звернути увагу на роботу серед нацменшостей, ...забезпечитися працівниками головним чином по роботі серед німців та поляків”⁵³. Про те, що Волинсько-Києво-Подільському

.....
регіонові приділяли особливу увагу, можна судити по відрядженнях сюди з самої Москви порівняно великої кількості польських партпрацівників⁵⁴.

Попервах успіхи були косметичними, – і не тільки по відношенню до коренізації апарату місцевих управлінських структур. Політпросвіта Польбюро Подільської губернії на кінець 1924 року заявила, що спеціально польської роботи на селі проведено не було⁵⁵. Інакше, щоправда, було з роботою серед єврейського населення: Євбюро наголошувало на широкій участі єврейських учителів у політпросвітній роботі Поділля, особливих “успіхах” антирелігійної кампанії року⁵⁶. Огляд німецьких колоній Волині наприкінці 1924 р. засвідчив цілковиту українізацію вертикалі влади в регіоні, – однак, німці, які до цього були піддані імперській русифікації, розуміли (причому, надзвичайно погано) лише російську мову, – тож було прийнято рішення до підготовки працівників німсекції, котрі знали б українську мову, діловодство в німецьких сільрадах тимчасово вести російською мовою⁵⁷.

З огляду на незадовільний стан обслуговування освітніх потреб національних меншин регіону наголос був поставлений на підготовку нацменівських педагогічних кадрів. У 1925 р. для перепідготовки польського вчительського контингенту було організовано всеукраїнські курси у Києві (на 80 осіб), місцеві – у Бердичеві (на 25 осіб), Кам’янці (на 20 осіб), Шепетівці (на 20 осіб); а також направлено 11 осіб для перепідготовки в Москву. Тоді ж відбулися польські педнаради: Всеукраїнська, губернські (Волинська, Подільська, Київська), і окружні (у Бердичеві, Шепетівці, Житомирі і Коростені)⁵⁸. Можна стверджувати, що Наркомат освіти УСРР мав більш-менш чіткі орієнтири в ситуації з упровадженням національної реформи в округах Волині та Поділля, оскільки в своєму клопотанні до ВУЦВК (вересень 1925 р.) щодо шкіл соцвиху, поруч з позитивною оцінкою українізації цих установ у регіоні, ним ставилася також вимога поширення тут мережі шкіл соцвиху, необхідної для обслуговування потреб національних меншин⁵⁹. З огляду на явну нестачу політпросвітних закладів нацмен у регіоні позиція НКО щодо нього була вельми послідовною.

З метою нав’язування “інородцям” радянської ідеології зрозумілою їм мовою – регіони України були вкриті за вказівками центрального уряду мережею клубних закладів. Ще в 1921 р. клуб було визнано найкращою формою зосередження агітаційної роботи партії серед національних меншин. Клуб вважався осередком, до якого “тяжіє все живе і здорове з того, що є в кожній колонії нацменщини”⁶⁰. Поруч стояла робота в сільбудах і хатах-читальнях. Однак, про оптимальний підхід до нацменроботи навіть у цих установах навряд чи доводиться констатувати. Черкаський округ обслуговував станом на 1 січня 1926 р. сільбудами і хатами-читальнями лише єврейську меншину (відповідно цих установ було 4 і 7), в той час як сусідні Уманський, Вінницький і Київський округи задовольняли потреби ще й польської менщини (мали відповідно 4, 14 і 14 польських гуртків при сільбудах)⁶¹. Нацменівська політпросвіта регіону на 1926-27 роки складалася лише з 5 відділень (2 польських і 3 єврейських) у Житомирі, Бердичеві, Києві (по 120 курсантів у кожному)⁶².

Попри нестабільну роботу серед основних меншин регіону, слід відмітити, що увага радянських органів була прикута все-таки і до менш чисельних етнічних груп. Серед таких на Волині і Київщині послідовно свою мовно-культурну ідентичність відстоювали чехи (84,8% з них вживало рідну мову, 66,4% були нею письменними)⁶³. Тож на початку 1926 р. чеською мовою обслуговувалися по 2 хати-читальні у Волинському, Коростенському, Київському, Шепетівському і Бердичівському округах і один сільбуд у Волинському окрузі⁶⁴.

Заради справедливості слід відзначити постійну увагу, приділену радянською владою навіть найменш чисельним етнічним групам України. Наприклад, Київське Губбюро нацмен проявило турботу про таку, здавалося б, дріб’язкову справу як промисел з чищення взуття ассірійцями на вулицях Києва. Після того, як комунальний відділ міста спочатку встановив для них непомірну плату за місце, а згодом зовсім заборонив цей промисел, бюро клопотало про поновлення їх у такому праві, додавши, що це єдине, чим вони можуть займатись⁶⁵. Однак, про рівність у відношенні радянської влади до різних меншин констатувати не доводиться: чи можна говорити про рівність обслуговування польських і єврейських меншин

.....
регіону, якщо тільки в київському “Будинку Народів Сходу” в суперечках між китайцями і корейцями влада зайняла позицію перших (маючи на увазі їхню попередню службу в Червоній Армії) і надала їм більші, порівняно з корейцями, пільги проживання в місті⁶⁶.

Час від часу впродовж усієї кампанії коренізації, з’являлися спроби перевести на мови нацменшин діяльність деяких важливих місцевих установ. У Києві та по регіону в 1927р. було започатковано обслуговування нацмену у відділеннях ЗАГСу на рідній мові; в Бердичеві, Умані і Петровському районі Києва було організовано єврейські відділи міліції⁶⁷.

Проте однією з найактуальніших проблем для національних меншин регіону була проблема їхньої участі у виборах, адже основна їх частина розуміла, що проголошена радянською владою національна реформа повинна була адекватно відреагувати поряд з культурними і на політичні виборчі нюанси. А основний “нюанс” полягав у тому, що за Конституцією УСРР від 1919 р., яка носила класовий характер, переважаюча частина національних меншин республіки була позбавлена виборчих прав. Влада, взявши до уваги це питання, зволікала до 1925 року. Виборча кампанія 1925-26 років була, мабуть, найвдалішою, з точки зору забезпечення прав національних меншин в УСРР, за весь міжвоєнний період. Саме цього року переважна більшість інонаціональних громадян радянської України змогла висловити своє волевиявлення на виборах. На початку 1926 р. Київський міськвиборчком почав навіть клопотати про виділення в окрему виборчу дільницю східних народностей республіки⁶⁸, що перебували, як відомо, в Києві під наглядом спеціальної інституції – “Будинку Народів Сходу”. Однак, подальший розвиток подій засвідчив, що виборча ініціатива нацменшин була значною мірою мінімізована. Вибори 1926-27 рр. у Волинсько-Києво-Подільському регіоні зафіксували, наприклад, обмеження виборчих прав у єврейських сільських радах тільки Вінницького округу від 38,4% до 50%, у польських сільських радах Бердичівського округу на 6,2%, Кам’янецького – на 4,3%, Проскурівського – на 1,8%, Вінницького – на 1,3%⁶⁹. Прискіпливе ставлення місцевих органів радянської влади до виборчих прав нацменшин зменшилося, здавалося б, з упровадженням колективізації (адже одним з обов’язків колгоспу було упокорення іногородців села), однак нова адміністративно-територіальна реформа 1930 р., котра ліквідувала округи і ввела понад 500 адміністративних одиниць, унеможлививши цим самим нацменроботу в регіонах, вкотре підірвала реалізацію виборчого права меншин. До речі, за нашими спостереженнями, на заваді, яку заподіяла нацменроботі нова адміністративна реформа, на II-й Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин (листопад 1930 р.) наголошували представники лише від Волинсько-Києво-Подільського регіону⁷⁰. Отже, з деякими застереженнями, можна вести мову і про більшу сумнівність працівників місцевого нацменпарату.

Позитивно в сучасній історіографії оцінюється запровадження та діяльність (у межах адміністративно-територіальних одиниць нацменшин України) судових органів у вигляді так званих “національних камер”, в яких діловодство здійснювалося рідною мовою⁷¹. Волинсько-Києво-Подільський регіон у клопотаннях про це займав передові позиції, а в 1925 році Вінницький і ряд інших виконавчих комітетів принципово поставили перед ЦК Нацменшин питання про необхідність видання судових кодексів і збірника юридичної термінології на єврейській мові⁷².

Ліквідацію процесу коренізації національних меншин в Україні слід вважати такою, що дещо припізнилилася порівняно з форсованою кампанією по згортанню українізації. Так, наприклад, лише у вересневій серії постанов політбюро ЦК КП(б)У 1935 р. почалося свідоме і цілеспрямоване скорочення прав польської меншини. В документах “особливої папки” знаходимо інформацію про: 1) реорганізацію Інституту польської культури в Києві (його роль зводилася фактично до підбору польських літературних й історичних матеріалів для агітаційно-пропагандистської діяльності компартії); 2) ліквідацію польського педагогічного інституту й утворення замість нього польського відділення при Київському педінституті, в якому тільки в поточному році планувалося скорочення місць для польських студентів з 700 до 100; 3) скорочення мережі польських шкіл, кількості видань і тиражу польських газет; 4)

.....
чистки спільно з НКВС сільрад польських національних районів тощо⁷³. При цьому планувалося замінити польські освіту, кадри і діловодство українськими відповідниками радянського гатунку. Практична непослідовність підходів радянської влади щодо національного питання, поряд з безперервними заявами світовій громадськості про його позитивне вирішення в СРСР, були вельми очевидними. Наприклад, серед названих урядовими установами районів Київської і Вінницької областей, в яких мала проводитися ліквідація польських шкіл, найчисельнішу меншину складали саме поляки⁷⁴. В доповідних записках до ЦК КП(б)У за 1934 р. зустрічаємо інформацію про т. зв. “полонізацію” українців в районах Київської і Вінницької областей⁷⁵. Однак, як було відомо з інших тогочасних повідомлень, примусова полонізація “відбувалася” з точністю до навпаки. Зокрема, один із польських вчителів, посиляючись на заляканість, “малосвідомість” польського населення, офіційно відстоював у листі до редакції “Трибуни Радзецької” думку про те, що спецкомісії і місцева влада примушують етнічних поляків визнавати за рідну мову українську, наслідком чого стали ліквідація польських шкіл і переведення польських дітей на українську мову навчання⁷⁶. Доказом такого стану речей може служити також те, що польський педагогічний технікум Проскурова, організований у 1932-33 рр., тривалий час не міг розгорнути свою роботу через відсутність приміщення під нього⁷⁷. Тож фактично з 1935 року коренізація була припинена і серед нацменшин УСРР, хоча її проведення і було дещо пролонговане в часі. Заходи, проголошені в 1937 р. у справі реалізації прав національних меншин, в тому числі в Волинсько-Києво-Подільському регіоні⁷⁸, більш ніж косметичними, а то й суто пропагандистськими, не назвеш.

Пожвавилися, набули нових форм внаслідок коренізації і міжнаціональні відносини регіону, зокрема українсько-єврейські. Характерна у цьому відношенні етнонаціональна картина вимальовувалася, наприклад, за даними національного складу Черкаського округу станом на 1 січня 1926 р.: в регіоні серед міського і сільського населення переважали українці і євреї. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу (1925 р.), згідно дещо застарілих демографічних показників (1923 р.), українці в містах Черкаського округу становили 57,36%, євреї – 33,39%, росіяни – 7,72%, поляки – 0,77%, німці – 0,17%. Причому, єврейське населення домінувало в м. Златопіль (58,98%), складало потужні конклави у Шполі і Золотоноші (відповідно 41,9% і 38,35%). Найбільший відсоток росіян у краї належав Черкасам і Смілі (відповідно 12,94% і 10,44%). Якщо взяти до уваги, що найбільш “українське” місто округу Канів (80,25% населення міста становили українці) за соціальним складом репрезентувалося 64,89% професій ремісничої і кустарної промисловості, а у найбільшому єврейському місті Златопіллі (в якому 58,98% населення становили євреї) відповідний фаховий контингент складав 55,64% (що було власне другим показником по округу після Канева), очевидно видається місцева українсько-єврейська конкуренція у цій галузі народного господарства⁷⁹. З огляду на українсько-єврейське економічне протистояння, відповідних змін зазнавала і національна політика більшовиків у кожному з таких регіонів усього Волинсько-Києво-Подільського простору: окрім політичної і етнокультурної, до її сфери включалася соціально-економічна компонента. І якщо в умовах непу подібна до описаної конкуренція стимулювалася більшовиками, то наприкінці 20-х у 30-х роках, в умовах його згортання, радянська влада відмовилася від неї, – про що і свідчать якраз масові насильницькі переселення євреїв у цей період (наприклад, за 1929-1930 рр. тільки з Умані було переселено до Біро-Біджану, Херсону, Кривого Рогу, Одеси, Криму, Євпаторії і Запоріжжя 163 єврейські родини⁸⁰). Всього по Україні було переселено в цьому році 12 тисяч євреїв, а на 1931 р. було заплановано вже 7 тисяч родин⁸¹.

Не обходилася, до того ж, радянська етнополітика в регіоні й без відвертих парадоксів. Наприклад, українізація і нацменробота в профспілках Вінницького округу зафіксувала дискримінацію українців з огляду на їх недопуск у провідні профспілки краю (йшлося навіть про штучну євреїзацію місцевих профспілок). З іншого боку, союз друкарів Вінницького округу, який повністю складався з євреїв, категорично відмовлявся переходити на єврейську мову діловодства⁸².

У випадку з коренізацією, безперечно, слід враховувати конфесійні відносини, що мали місце в регіоні на той час. Поза всякими сумнівами, партія була стурбована розвитком автокефального руху, особливо з приводу проведення богослужіння українською (зрозумілою для селян) мовою⁸³. В 20-х рр., слід зазначити, за більше зло вважалася не національна чи мовна, а саме релігійна ідентичність; сепаратистською і контрреволюційною вважалася будь-яка “українська” самостійна церква. В 30-х рр. у цьому відношенні вже не існувало ніякої різниці, а тому священників шельмували за богослужіння українською мовою, а мирян-українців – за сприяння контрреволюційній “попівщині”. Так співпали у часі всі радянські засоби етноцидної щодо української нації кампанії (лінгвоцид, ліквідація національних церков, шельмування української інтелігенції тощо). В 1932-1933 рр. до них додався ще один засіб – штучно створений голод (геноцид), направлений на ліквідацію індивідуальних селянських господарств, що були особливо притаманні, як відомо, українським селянам...

Попри загальний осуд більшовицькою пропагандою релігійного світосприйняття, їй довелося рахуватися з церквами і віруючими верствами населення регіону, віддавши клір, його паству і все, що їм належить, під контроль відповідних установ. Восени 1923 р. спостереження цих органів за релігійним рухом в Україні рясніли на повідомлення про так звані “дива” – про появу хрестів на сільських дорогах і перехрестях (Калинівський хрест, Галичанські хрести – від с. Галичанці Могилівського округу), відновлення ікон, куполів та т.ін., – в основному в Подільській і Київській губерніях⁸⁴. В умовах відсутності більш-менш еквівалентного відповідника (або хоча б замітника) духовно-релігійного світогляду в комуністичній ідеології, “обновленський” рух влада намагалася взяти під свій контроль⁸⁵. Тож під час відчайдушних спроб будь-якими засобами розколоти автокефальний рух в Україні, одним із методів “висвячення” українців у віруючих нового (радянського) штибу було запровадження богослужіння українською мовою у так званій “Живій Церкві”⁸⁶ – відомій радянській установі, яка функціонувала на перспективу з утопічною далекоглядною метою повністю ліквідувати релігійне світосприйняття серед громадян СРСР. Зовсім швидко “Жива Церква” стала набувати визнання. Наприклад, 23 січня 1924 р. відділ релігії і культу Шевченківського виконкому по закінченні чергового з’їзду духовенства і мирян постановив визнати цілком “православним” і “канонічним” обновленський рух у церкві⁸⁷. Часто в таких церквах службу вели звичайні партійці, перевдягнені в рясу, що викликало масу невдоволення місцевого населення⁸⁸. Розуміли важливість українізації церкви і синодальні общини. З метою перехопити “українізаторську” ініціативу в автокефалістів благочинний синодальних общин Медведівського району Черкаського округу Степан Кравченко наполягав перед III Всеукраїнським собором, що мав відбутися навесні 1928 р., на обранні в новий Пленум Синоду хоча б половини членів, які б знали українську мову, виданні на місцях українською мовою Євангелії, прихідських уставів, українського Богослужбника, на українізації і спрощенні змісту журналу “Український Благовісник”⁸⁹. Розкол і постійне цькування автокефального руху з боку більшовиків, призвели, проте, до його поступового розпорошення і остаточної ліквідації наприкінці 20-х років. Із зникненням основного в Україні конфесійного конкурента, здавалося б, мали зітхнути з полегшенням інші церковні громади. Проте урядом було заплановано знищення всіх “забобонних” установ, а тому досить швидко розпочалася кампанія по усуненню будь-яких ідеологічних конкурентів радянської влади взагалі. В умовах сталінського режиму кампанія набирала прискорених темпів.

Масова міграція римо-католицьких священників за кордон розпочалася з моменту остаточного встановлення більшовицької влади в Україні. Ті, що залишилися, усвідомлювали і передчували свою нележку в радянській країні долю. Однак такий внутрішній стан католицьких ксьондзів не завадив їм (передусім завдяки непорушній позиції київського прелата Т. Скальського) продовжити обслуговування обрядових потреб своєї пастви. Масові гоніння католицького кліру в Волинсько-Києво-Подільському регіоні розпочалися в 1926 р. (саме в цьому році Т. Скальського заарештували і вивезли до Москви).

Внаслідок карально-репресивної дії органів держбезпеки, чисельних слідчих фабрикацій, регіон у 1927 р. нараховував 73, у 1934 р. – 25, а в 1936 р. – 7 душпастирів РКЦ. Гоніння були дещо припинені в 1931 р., а з початком масового голодування 1932-1933 рр. розгорнулися з новим “ентузіазмом”. Новими були і мотиви справ слідства: католицьких священиків засуджували за отримання й переховування грошових субсидій для контрреволюційної роботи в УСРР. Насправді ж кошти, які вони отримували, надсилалися Європою виключно як гуманітарна допомога і належали голодуючому селянству України. Послідовно реалізований план ліквідації римо-католицького культу дав зрештою свої результати: з вересня 1937 р. в Україні не було жодного ксьондза або душпастиря католиків, усі костьоли були закриті⁹⁰.

До всього вище зазначеного слід додати, що радянський уряд максимально користувався з міжконфесійних чвар у регіонах республіки. Часто такі чвари носили також міжнаціональний характер. Керівники антирелігійної пропаганди констатували: “в тих місцях, де національна ворожнеча, національні питання стояли гостро, – західна і південно-західна частини України, – там у найбільш загострених формах виявлявся антирелігійний рух”⁹¹. Зрештою, це, а також фронтальний наступ влади і спецслужб на церковне життя в Україні наприкінці 20-х – у 30-ті роки призвело до ліквідації фактично всіх церковних громад як у Волинсько-Києво-Подільському регіоні, так і загалом по республіці.

Отже, національна реформа, запроваджена радянським урядом у 1923 р. під гаслом політики коренізації, у Волинсько-Києво-Подільському регіоні проходила під знаком наступних особливостей: 1) Українізація радянських апарату, партійних і профспілкових організацій, системи освіти, як складова офіційного курсу, що мала під собою (особливо на локальному рівні) цілком реальні ресурси, загалом завдання національної реформи виконала досить швидко; 2) Етнонаціональний фон регіону був сприйнятий владними структурами як об’єктивна дійсність, з якою не можна не рахуватися; 3) За обставин прикордоння влада змушена була діяти виважено і обережно; 4) У зв’язку з попередніми двома особливостями істотно змінилася на місцевому рівні загальнореспубліканська концепція коренізації; 5) В умовах строкатого етнокультурного симбіозу коренізація регіону в черговий раз актуалізувала питання міжнаціональних відносин, етноконфесійної боротьби тощо; 6) Регіон фактично не потребував дерусифікації, а, отже, не мав опору (відповідно і впливу) із середовища російських кадрів.

Якщо ж розглядати коренізацію в площині культурно-національного руху, що власне був нею лише спричинений, а розвивався у самостійному річищі, то тут можна вказати на такі регіональні особливості: 1) Підтверджений можливістю соціальної самореалізації в нових умовах, значно посилювався національний рух серед української інтелігенції і молоді Волинсько-Києво-Подільського краю; 2) Долання комплексу меншовартості українського способу життя призвело на місцевому ґрунті до появи нових і відродження старих зразків національної культури, – їхнього поширення серед широких мас населення за посередництва легалізованих державою українських інституцій освіти, пропаганди й інформації; 3) Комплекс націєвідроджувальних процесів вкотре підняв рівень національної самосвідомості українців, про що свідчать усі дисидентські рухи цієї частини Правобережжя Української СРР; 4) Уряд і органи держбезпеки, у зв’язку з цим, змушені були долати тут найбільш організований і мобільний опір українського національного руху в республіці; 5) Окрему проблему для влади становив етнонаціоналізм національних меншин регіону.

За чергові завдання нових досліджень у цій площині слід поставити передусім вивчення соціальних мотивів і рецепцій населення регіону щодо політики коренізації, оскільки в даній статті їм було приділено увагу значно меншу, ніж вони на те заслуговують.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смолія. – К., 2003. – 392 с.; 2. Нестеренко В. Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф.

дис... канд. іст. наук / – Чернівці, 1998. – 16 с.; Нестеренко В. Українське вчителство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 3. – С. 155-164; Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. (основні напрями, наслідки, недоліки та особливості). – Кам'янець-Подільський, 2003. – 66 с.; Нестеренко В. Українська науково-освітня інтелігенція Кам'янця-Подільського у 1930-ті роки // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 8. Серія: Історія: збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2004. – С. 180-185; 3. Місінкевич Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. ХХ ст. – К., 1999. – 73 с.; Місінкевич Л. Національні меншини Поділля в 20-30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук / – К., 2000. – 19 с.; 4. Суровий А. Освітні заклади національних меншин на Поділлі в 1920-х роках // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993. – С. 285-287; 5. Боголюбова І. Освітні заклади Проскурова у 20-30-ті рр. ХХ ст. // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 82-86; 6. Геровська О. Польські школи на Кам'яниччині в 20-ті рр. // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 161-164; 7. Журбельна Г. Єврейські школи на Поділлі в контексті політики коренізації // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир, 1999. – С. 82-84; 8. Винокурова Ф. Діяльність єврейських органів місцевого самоврядування у 20-30-ті рр. ХХ ст. на Поділлі // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир, 1999. – С. 95-97; 9. Нати́кач П. Політика “коренізації” на Волині // Волинь – Житомирщина: Іст.-філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 1998. – Вип. 3. – С. 72-83; 10. “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. – С.6-7; 11. Там само. – С. 11; 12. Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2-4. – С. 21-24; 13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2007. – Арк.63; 14. “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. – С. 61; 15. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: 36. документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 131-132; 16. Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. – С. 33; 17. Національні відносини в Україні у ХХ ст. – С. 136-137; 18. Відчит Черкаського округового Виконавчого комітету за 1925 рік Х-му округовому з'їзду рад Черкащини. – Черкаси, 1926. – С. 12; 19. Національні відносини в Україні у ХХ ст. – С. 142; 20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2248. – Арк.70; 21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2250. – Арк.66-67; 22. Матеріали до звіту Уманського Округового виконавчого комітету на III-й сесії Всеукраїнського Виконавчого Комітету робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Х-го скликання. – березень 1928 р. – Умань, 1928. – С. 72; 23. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2253. – Арк.81; 24. “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. – С. 66-67; 25. Культурное строительство в Черкасской области (1917-1980 гг.): Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1989. – С. 42, 60-61; 26. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.1зв.; 27. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицькому режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928-1936 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2-4. – С. 85; 28. Там само. – С.83; 29. Там само. – С. 84; Архирейський Д., Ченцов В. Вказана праця. – С. 47; 30. Бондар О. Розвиток дошкільної системи виховання УСРР у 20-ті рр. на основі статистичних матеріалів // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – №2 (20). – С. 26; 31. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.90; 32. Марчук М. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917-поч. 1930-х рр.): Автореф. дис... докт. іст. наук / Івано-Франківськ, 2003. – С. 13; 33. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.1; 34. Нестеренко В. Українське вчителство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет. – С. 158; 35. ЦДАГО УКРАЇНИ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1854. – Арк.25.; 36. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1844. – Арк.2; 37. Очеретянко В. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Харків, 1999. – С. 11; 38. ЦДАГО УКРАЇНИ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.60; 39. Авдієнко М. Народна освіта на Україні. – Харків, 1927. – С. 74; 40. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 111; 41. Кузьмінський А. Національно-духовне відродження 20-х років на Черкащині // Тези обласної науково-практичної конференції “Українське національно-духовне відродження 20-х років: освітній, літературний та історичний аспекти”. – Черкаси, 1993. – С. 6; Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. – С. 44; 42. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2018. – Арк.15.; 43. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1671. – Арк.120.; 44. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2268. – Арк.12-15; 45. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 152; 46. Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. – С. 43-44; 47. Костюкова О. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст.: Автореф. дис... докт. іст. наук / Харків, 2003. – С. 11; 48. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 46; Культурное строительство в Черкасской области (1917-1980 гг.): Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1989. – С. 45; 49. Костюкова О. Вказана праця. – С. 14-15; 50. ДАВО. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.2зв.-3; Черкаська округа. Матеріали до опису УСРР. – Харків, 1926. – С. 6; 51. Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. – С. 44; 52. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1647. – Арк.49-50.; 53. Там само. – Арк.52, 80; 54. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1841. – Арк.40; 55. ДАВО. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.11.; 56. Там само. – Арк.12, 28зв.; 57. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 118; 58. ЦДАГО України.

.....
– Ф.1. – Оп.20. – Спр.1841. – Арк.41; 59. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2010. – Арк.74; 60. До історії міжнародних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 91.; 61. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 974. – Арк. 47.; 62. До історії міжнародних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1991. – №2. – С. 97.; 63. До історії міжнародних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1992. – №12. – С. 101; 64. ЦДАВО – Ф.166. – Оп.4. – Спр.974. – Арк.39, 47; 65. ДАКО. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1155. – Арк.7зв., 11.; 66. Там само. – Арк. 20; 67. Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 186-187; 68. ДАКО. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.2226. – Арк.15; 69. Рябошапка Л. Позбавлення представників національних меншин виборчих прав в УСРР (1920 – середина 1930-х років) // Право України. – 2000. – №5. – С. 102; 70. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 27-30 ноября 1930 года: Стенографический отчёт и постановления. – М. – Х. – Минск, Б. г. – С. 26, 37, 100, 109; 71. Мазур В. Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921-1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Харків, 1999. – С. 12; 72. ДАКО. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.18; 73. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк.276-280зв.; 74. Там само. – Арк.278-278зв.; 75. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6453. – Арк.1, 4-10; 76. Там само. – Арк. 38; 77. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.328. – Арк.49; 78. Докладніше див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7089. – Арк.12-14; 79. Черкаська округа. Матеріали до опису УСРР. – Харків, 1926. – С. 2-3; 80. Звіт про роботу Уманської Міської Ради 5-го склику за 1929 й 1930 рр. – Умань, 1930. – С. 46; 81. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – С. 55; 82. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2253. – Арк.69; 83. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772. – Арк.28; 84. Там само. – Арк.37-39, 78, 80-80зв.; 85. Там само. – Арк.63; 86. Там само. – Арк.47зв.; 87. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р.314. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7.; 88. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772. – Арк.27-28; 89. ДАЧО. – Ф.Р.314. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.24, 25-25зв.; 90. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-Католицької Церкви (кінець 1917-1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2-4. – С. 311-330; 91. Лаврик Г. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. XX ст.) // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип.7. – С.46.

А.В. Денисюк

СПЕЦПЕРЕСЕЛЕННЯ ДО СИБІРУ 1930-ГО РОКУ.

На сучасному етапі державно-політичного та соціального розвитку Україна постає на теренах колишнього Радянського Союзу однією з незалежних європейських держав. Але ми маємо величезний історичний досвід, значну частину якого складає період тієї чи іншої взаємодії нашої держави з Росією. Суперечливий розвиток українсько-російських взаємин у минулому сторіччі зумовлено багатьма чинниками, зокрема деякими „експериментами” у процесі розвитку СРСР та бажанням його керівництва якнайшвидше освоїти віддалені місцевості країни, до яких належала і територія Сибіру.

Проблеми соціально-економічного та національного розвитку України вже давно набули актуального науково-практичного значення. Нині особливо зріс інтерес до наших земляків, які тим чи іншим чином опинилися за межами України, особливо до тих, хто виїхав не зі своєї волі. Сучасні оцінки минулих подій, а саме 30-х років XX століття, яких торкається дана стаття, мають важливе значення у об’єктивному відтворенні історичних реальностей та мають застерегти від повторювань помилок минулого, а також від упередженого ставлення до людей, які постраждали від нижче змальованих процесів.

Історіографія репресій на Україні в загальному досить значна, однак у вивченні питань спецпереселення українців до Сибіру у 1930 році занадто малочисельна. Частково відомості з даного питання можна знайти у працях Стецовського Ю.¹, Сергійчука В.², Земскова В.Н.³, Івницького Н.А.⁴, у збірці документів „Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г.”⁵. Деяку інформацію можна знайти у періодичних виданнях того часу, хоча там ці відомості потрібно шукати „між рядків”.

Отже, хто ж такі спецпереселенці і коли з’явилася ця назва?! Розкуркулені селяни, які виселялися у віддалені райони держави на спецпоселення або трудпоселення (куркульське заслання), у довідках ОДПУ 1930 - 1934 рр. називалися спецпереселенцями, а у 1934-1944 рр. – трудпоселенцями.⁶ Спецпереселенці 30-х не схожі на переселенців до- і післяреволюційного десятиліття, які мали інший статус. Ще у 1928-29 рр. селяни створювали

товариства по переселенню до Сибіру, які мали підтримку від держави (можливість відправити „ходаків” на місце майбутнього поселення для обирання ділянок для всього товариства - держава надавала їм пільговий проїзд), цими людьми захоплювалися, їм навіть заздрили...⁷ Спецпереселенці, навпаки, більше схожі на адміністративних засланих, їх вирок оговорювався на засіданні сільради рідного села. Це переселення насправді було засланням, економічною колонізацією та прискоренням процесу колективізації. Влада вирішувала найближчі завдання – експропріації та виселення репресованих, господарське освоєння окраїн держави, зростання темпів промисловості у малообжитих районах, не переймаючись подальшою долею людей. Вважалося, що на місцях їм будуть створені необхідні умови для господарської діяльності, яка невдовзі отримала назву „трудового перевиховання куркулів”. Насправді „турбота” керівництва обмежилася механічною рознарядкою кількості потребуючих ліквідації господарств по регіонах та заходами по запобіганню втеч спецпереселених. Одночасно з „перевихованням” засланих намагалися використати на „диких” землях для їх освоєння. Пізніше більшість проектів виявилися нежиттєспроможними, особливо коли йшлося про непридатні для життя райони. Ще однією помилкою влади було те, що місцеві комендатури та їх персонал були байдужими щодо доцільності освоєння своєї зони. Тож там заслани або загинули, або пізніше були переселені з невдалих місцин.⁸

На 1930 рік у Сибіру було 164 пункти, населені винятково українцями, які за питомою вагою займали основне місце серед національних меншин цього регіону. Саме на початку 30-х років минулого століття північні та східні райони СРСР перетворилися в місця спецпоселення, де масово використовувалася практично безкоштовна робоча сила. Відповідно з новою силою розпочалися репресії, у тому числі і на Україні⁹.

1 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР з „метою забезпечення найбільш сприятливих умов для соціалістичної перебудови сільського господарства” прийняли постанову, якою було відкинуто дію закону, що дозволяв оренду землі та використання найманої праці у одноосібних селянських господарствах. Цим самим актом крайовим виконкомом було надано право вживати всіх необхідних заходів щодо боротьби з куркульством, аж до повної конфіскації майна та виселення за межі краю. При цьому вищезазначена власність мала надходити до фондів колгоспів в якості внеску бідняцтва, яке хоче увійти до колгоспу¹⁰. В першу чергу це майно (зерно та худоба) йшло на покриття завдання по хлібозаготівлі поточного року, а те, що лишалося, вже йшло на „постачання колгоспів та бідноти”, з сумами за реалізацію іншого майна чинили так само¹¹.

Ще 5 січня того ж року заможних селян (куркулів) було розподілено на три категорії: 1-а – контрреволюційний актив – ті, що активно протидіяли організації колгоспів, підлягали депортації до концентраційних таборів, а їх майно підлягало повній конфіскації; 2-а категорія – найбагатші селяни, власність яких відчувувалась, але їм дозволяли залишати собі речі першої необхідності, запас харчів на дорогу до місця депортації (ці направлялися до віддалених північних країв, зокрема до Сибіру); 3-тя – решта, яких виселяли на гірші земельні ділянки, найчастіше у тому ж районі.¹²

4 лютого 1930 р. місцеві органи влади отримали таємну інструкцію ЦВК і РНК СРСР, яка роз’яснювала і доповнювала вищезазначену постанову, у ній давалися конкретні постанови щодо „заходів з виселення та розкуркулення куркулів та конфіскації їх майна”, повідомлялися контрольні цифри ліквідації господарств: 3-5% по кожному району (для того, щоб сконцентрувати основний удар по „глитайським господарствам”, не зачіпаючи всіх інших). Тобто, у центрі задалегідь знали, яка кількість „глитаїв” є на місцях. Також інструкція передбачала конфіскацію засобів виробництва, худоби, господарчих та жилих будівель, харчових і насінневих запасів, грошей і цінностей тощо. З приводу родин спецпереселенців взагалі керівництво у тому ж документі обмежилось дуже обережною ремаркою: члени родин виселенців можуть залишатися у своєму окрузі... за умов згоди районних виконавчих комітетів – дуже скидається на давній вислів про вмивання рук.¹³ На важких роботах потрібні були мільйони міцних рук. Тому у інструкціях підкреслювалося, що

виселенню підлягають ті родини, у яких є працеспроможні чоловіки, інші родини не рекомендовалося включати до списків (за винятком тих, яких висилали до раніше депортованого голови родини). У архівах ОДПУ та НКВС згадується про понад два мільйони спецпереселених у віддалені райони країни.¹⁴

До речі, щодо 3-5 % господарств, які було заплановано розкуркулити: на основі статистико-економічних досліджень, проведених у 1926-1929 рр., до куркульських було прирівняно 3,9 % селянських господарств у 1927 р. та 2,5-3 % у 1929р. Різке скорочення кількості та питомої ваги куркульських господарств обумовлювалося надзвичайними методами хлібозаготівель, введенням індивідуального сільгосподатку та іншими сталінськими заходами щодо „наступу на куркуля”.¹⁵ Як бачимо, закон навіть не намагався скористатися соціологічними дослідженнями класової структури села, отже, сама „ліквідація куркульства як класу” не була єдиною та основною метою керівництва.

Одразу після опублікування постанови від 1 лютого почалися наради, збори щодо її обговорення. Звичайно, на місцях почалася паніка серед заможних селян, перелякані люди читали газети з постановами, під час описів їхнього майна (для затвердження списків висланців на зборах колгоспників), допитувалися, які речі їм дозволять узяти з собою, розпродували дрібне майно, яке не ввійшло до опису, намагалися „відкупитися” – самі приводили худобу до колгоспів, віддавали будівлі та реманент, тільки б не виселяли.¹⁶ Деяка частина селян вважала, що такий засіб як виселення є занадто жорстоким, що дуже непокоїло керівництво. Для збереження спокою покараних відправляли достроково, а населення повідомляли про відправку лише за деякий час (наприклад наступного дня).¹⁷

З України було заплановано вивезти 20 000 родин, або 100 000 чоловік, на Північ. Операцію було заплановано закінчити до 15-го квітня того ж року, тобто „встигнути” за два місяці.¹⁸ Перша широкомасштабна операція з депортації українського селянства, здійснена згідно постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., почалася у лютому і тривала до березня. За цей час було „розкуркулено” більш як 60 тисяч господарств, з яких до травня 1930р. з території України було виселено 20 761 селянську родину в складі 98 743 осіб, а також 32 родини і 14 894 осіб-одинаків „особливого призначення” („контрреволюційний елемент” та „шпигуни”), з них на Північ – 19 658 родин, до Сибіру – 1 103 родини (5 282 особи) та вищезазначені 14 894 „осіб-одинаків”.¹⁹ Як бачимо, навіть видимість диференційованого підходу до господарств, які підлягали розкуркуленню, обезцінювалися встановленням для регіонів контрольних цифр по розкуркулюванню господарств та повідомленням кількості куркулів першої та другої категорії. Не було враховане головне – на місцях не було такої кількості „куркульського елементу”.

Ув’язнення в табори, виселення, розстріли та вилучення майна проводилися у позасудовому порядку. Списки тих, хто підлягав розкуркулюванню та зарахування їх до тієї чи іншої категорії, готували місцеві органи влади, вони могли прийматися сільськими сходами та затверджуватися райвиконкома. У списки включали і невинних людей. Щоб не відповідати за недокомплектування вагонів, для кількості в них саджали всіх, хто траплявся, найчастіше страждали мешканці сіл, які знаходилися поблизу транспортних артерій, не кажучи вже про з’ясування особистих стосунків.²⁰

В органах НКВС йшло змагання в кількості відправлених, наприклад у наказі одного з нарковів внутрішніх справ про соцзмагання 3 та 4 відділів УДБ НКВС говориться, що 4-й відділ в півтора рази перевищив в порівнянні з 3-м відділом кількість арештів за місяць, викрив шпигунів та учасників контрреволюційних організацій на 13 чоловік більше, ніж 3-й відділ, але останній передав 20 справ на військколегію тощо. Далі йде довгий список цифр, які допомагають з’ясувати, хто ж відданіший. Проте за кожною цифрою стоїть жива людина зі своєю поламаною долею. У тогочасних рапортах про виконання наказів щодо виселення навіть заповнювалося дві окремі графи – „передбачено планом” та „фактично вивезено”, при цьому підкреслювалося перевищення запланованих показників.²¹

Сама висилка розпочалася у лютому, проте тільки на початку квітня 1930р. була створена комісія „по влаштуванню висланих куркулів”.²² Тоді ж, у квітні, нарешті було

.....
видано декілька постанов щодо самого розміщення спец переселенців, „ураховуючи досвід відправки перших груп”. В цих документах наводилися вказівки щодо того, кого вивозити (в першу чергу працеспроможних членів родини), як мають працювати перевальні пункти, медично-санітарні частини, розміщення, забезпечення тощо. Окремо вказувалися розміри поселень, які не мали бути меншими 20 дворів або більшими за 100, мали знаходитися за межами районів суцільної колективізації, по можливості якнайдалі від залізничних, шосейних або водних шляхів, на землях гіршої якості.²³

Цікавим є той факт, що ще 8 лютого того ж року Сибкрайвиконком розіслав місцевим окрвиконкомам телеграму, у якій закликав не забирати все майно у порядку відчуження в тих, хто підлягає переселенню на Північ. Пояснюючи це тим, що новоприбулим треба селитися у необжитих районах, для чого їм необхідний господарський реманент, продовольчі запаси, теплі речі тощо, а основні затрати лягають на місцевий бюджет...²⁴ Тобто, як бачимо, місцева влада була зобов'язана значну частину своїх ресурсів відвести на забезпечення поселенців продовольством, фуражем, підводами для транспортування до місць призначення, охороною. З округів, куди прибували ешелони з спецпереселенцями, надходили повідомлення про жалюгідний стан у прибулих засобів пересування, скарги на те, що у місцях висилки гарних коней та худобу замінювали на „кляч”, не вистачало саней та підвід, ті, які привозилися з переселенцями, нерідко були недоукомплектовані. Не треба забувати, що транспортні засоби місцевої влади були задіяні у господарстві, яке теж мало „давати план”, тому нерідко під час перевезення засланців на станції залишали все привезене майно, бо транспорту вистачало тільки на перевезення людей, подекуди візники за час поїздки згодовували коням весь запас сіна та фуражу, призначений для годівлі робочої худоби на місці призначення, після чого в поселеннях відбувався її масовий падіж.²⁵

Після прибуття на місце призначення співробітники НКВС сортували виселених куркулів. Деякі з них звільнялися, деякі направлялися до таборів ГУЛАГу, та більшість залишалася на спецпоселенні. На переселених дивилися винятково як на майбутню робочу силу у районах майбутнього господарського освоєння. Звідси відхилення розгляду прохань працеспроможних куркулів про те, щоб не виселяти їх до віддалених районів, та деяка ліберальність, якщо прохання надходило від непридатних до праці осіб. У 1931 р. Г. Г. Ягода дав наказ залишати дітей спецпереселенців до 10 років та літніх людей старших 65 років родичам або знайомим, які виявили бажання їх утримувати. Незважаючи на те, що і після 1931 року люди подовжували надходити до „куркульської виселки”, чисельність наявних спецпереселенців була значно менша кількості відправлених туди. Ця різниця виникала через високу смертність під час транспортування та в перші роки життя на новому місці, а також через масові втечі. Частина засланих приєднувалася після втечі до різних угруповань, чим завдавала клопоту як місцевому населенню, так і місцевому керівництву.²⁶

Розкуркулювання було підкорене основному завданню – прискорити процес колективізації. Це не заперечувалося і в офіційних документах. Так у таємній інформації ДПУ від 15 квітня 1931 р. прямо сказано, що щойно проведена операція по ізоляції «контрреволюційного селянства» наочно довела що варто лише арештувати куркуля, як починається масовий наплив добровольців до колгоспів.²⁷ Сам же механізм реалізації рішень, пов'язаних з спец переселенням, мав величезні негативні наслідки: соціальні, політичні, моральні. Так, за даними офіційної історіографії переселення, на господарче облаштування та обслуговування колишніх куркулів у 1930-1932 рр. держава відпустила біля 250 млн. крб., тобто біля 1 тис крб. на одне господарство, а кошти, вилучені за одне глитайське господарство, складали у середньому 564,2 крб. Те, що витрати на спецпереселенців перевищували вартість отриманого майна радянське керівництво кваліфікувало як прояв гуманності радянської держави.²⁸

Отже, як ми можемо бачити, спеціальна програма колонізації районів куркульської виселки не була розроблена. Накази вищого керівництва механічно визначали: де, як і скільки треба ліквідовувати господарств та кого куди виселити. Для того, щоб перешкодити втечам спецпереселенців, для колонізації обирали найглухіші та віддалені від шляхів та

поселень місцевості, що перешкоджало господарським зв'язкам цих земель. Не дивно, що колонізовані землі пустіли, як тільки розкуркулені отримували право виїзду з районів висилки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – М., 1997; 2. Сергійчук В. Українізація Росії. – К., 2000; 3. Земсков В.Н. „Кулацкая ссылка” в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С.3-21; 4. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996; 5. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992; 6. Земсков В.Н. „Кулацкая ссылка” в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С. 3; 7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.1301. – Оп.6. – Спр.27. – Арк.3; 8. Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – М., 1997. – Т. 1. – С. 49; 9. Сергійчук В. Українізація Росії. – К., 2000. – С. 270; 10. Постановление ЦИК и СНК СССР „О мероприятиях социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством” // Известия. – 1930. – 2 лютого; 11. Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 гг.) – Винница, 1997. – С. 278; 12. Коммунизм. Терор. Человек. - Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма». - К., 2001, - С. 20; 13. ДАВО. – Ф. Р-595. – Оп.11. – Спр.35. – Арк.15-16; 14. Коммунизм. Терор. Человек. - Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма». - К., 2001, - С.22; 15. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 8; 16. ДАВО. – Ф. П-33. – Оп.1. – Спр.1013 – С.29; 17. Там само. – С. 34; 18. Дугин А.Н., Малыгин А.Я. Солженицын, Рыбаков: технология лжи // Военно-исторический журнал. – 1991. – №17. – С. 72; 19. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і роки ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С. 14; 20. Плахотний Н. „Святое дело”// Труд, - 1989. – 7 грудня; 21. Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – М., 1997. – С. 65; 22. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 14; 23. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996. – С. 153; 24. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 35; 26. Там само. – С. 13; 26. Земсков В.Н. „Кулацкая ссылка” в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С. 7; 27. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996. – С. 191; 28. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 12.

Ю.С. Степанчук

СТАНОВИЩЕ ПРОФСПІЛКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ ВПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Проблема діяльності масових громадських організацій, зокрема профспілок, в радянській Україні є досить актуальною, особливо в умовах розбудови незалежної української держави, коли йде пошук шляхів для створення демократичного громадянського суспільства.

Історіографія діяльності профспілкового руху, що тісно пов'язана з історією соціальних змін і політичних процесів в Україні, розпочала своє формування ще у 1920-ті роки і активно продовжується в наш час. На думку окремих сучасних історіографів, її можна поділити на три етапи. Перший охоплює 1920-ті – першу половину 50-х рр.; наступний – другу половину 1950-х – 80-ті рр.; сучасний – розпочинається з 1991 року.¹

На першому етапі результати та перспективи більшовицьких суспільно-політичних та економічних перетворень зумовили появу цілої низки як спеціальної, так і публіцистичної літератури. Авторами деяких перших праць були люди, котрі у свій час пройшли стару школу статистично-облікової або науково-дослідної роботи. Їх публікації відрізняється високим науковим стилем. Основну ж масу літератури, що відноситься до першого історіографічного періоду, складають агітаційно-пропагандистські брошури, авторами яких були нерідко самі учасники профспілкових організацій. За приблизними підрахунками А.М. Панфілової, лише за період з 1923 по 1930 р. з питань профспілкового руху вийшло 2714 книг, брошур, збірників, статей, спогадів.² Ці праці водночас заклали підвалини догматичних підходів у висвітлення історії профспілкового руху в Україні, які ще довго панували у середовищі офіційної історичної науки. Ряди цифр, відсотків, показників росту, як правило,

були відірвані від життєвих проблем пересічного представника будь-якої профспілкової організації. На довгі роки місце реальної особистості, людини-господаря заступить безликий радянський профактивіст, який стоїть в авангарді утопічного світлого майбутнього.

Висвітлення діяльності тих чи інших профспілкових організацій не було збалансованим. Значно більше публікацій того періоду присвячені діяльності представників промислової галузі, транспорту, зв'язку, менше розумової праці. Це пояснюється неоднаковою, з точки зору більшовицьких лідерів, суспільно-політичною роллю різних профспілкових організацій та, головне, ефективністю реалізації через них більшовицької ідеологічної доктрини.

З кінця 30-х років прослідковується певний спад інтересу до історії профспілкового руху. Число опублікованих праць було незначним. Це, як правило, окремі брошури навчально-методичного характеру, кількість сторінок яких рідко перевищує п'ятдесят.

З початком 50-х років помітно посилюється увага до діяльності профспілкових організацій як з боку журналістів, так і істориків партії. В цей період з'являються перші узагальнюючі наукові праці. Незважаючи на те, що всі вони „доводять” роль партійного керівництва у роботі профспілкових організацій, в них вже зроблено ряд теоретичних висновків та узагальнень, поставлені нові проблеми. Але більшість цих досліджень написана на загальносоюзних матеріалах, де дуже поверхово зосереджена увага на розвитку профспілок в Україні.

Першою дослідницькою працею з історії профспілок України стала книга А.Слущького та В. Сидоренка.³ Хоча вона й носила публіцистичний характер, в ній зроблено корінний перелом у висвітленні проблем історії профспілкового руху в країні, зокрема в питаннях щодо ролі окремих партійних лідерів у роботі профспілок.

Радянська історіографія доводила, що профспілкові організації – це „передавальний пас від влади до мас”, змальовувала їх у нерозривній єдності із комуністичною ідеологією, партією та натхненною дармовою працею. Саме під таким кутом зору змушені були розглядати профспілкові організації радянські дослідники до початку 1990-х років. Лише падіння радянської імперії зумовило процес деміфологізації цих важливих для суспільства об'єднань громадян. Нові умови перебування історичної науки сприяли появі об'єктивних і неупереджених досліджень з даної проблеми. Питання діяльності профспілок у період формування тоталітарної системи висвітлюють у своїх працях такі українські вчені як В.М.Даниленко⁴, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький⁵, В.Ф.Кондрашов⁶, О.М.Мовчан⁷, В.Ф.Цвих⁸, А. Шаблій⁹ та ін.

Завдання даного повідомлення вбачається в тому, щоб з'ясувати об'єктивне становище профспілкових організацій України на початку 20-х рр. та показати реальне місце профспілок у суспільно-економічних планах більшовицького режиму.

У одній із своїх праць, присвячених міжвоєнному періоду нашої історії, С.В.Кульчицький на прикладі гострого протистояння між Леніним і Троцьким показує, наскільки важливими були профспілкові організації для більшовицького режиму.¹⁰ Більшовики будь-якою ціною намагалися втримати під своїм контролем робітничі маси, майже насильно згуртовані навколо „оновлених” профспілок. „Завдання полягає в тому, – йшлося на X з'їзді партії – щоб ще більше завоювати для радянської держави ці масові безпартійні організації, де могли б перебувати робітники різних політичних поглядів, грамотні і неграмотні, віруючі і невіруючі....”¹¹ А через дуже короткий час після цього з'їзду в Україні ініціюється проведення „тижнів професійного руху”. Це не були заклики профспілкових лідерів до боротьби пролетаріату за свої права, підвищення заробітної плати чи покращення умов життя і праці. „Основним завданням „тижня” є те, щоб відірвати кожного члена профспілки від його другорядних завдань і посвятити його в ті завдання, які ставить перед собою професійний рух...”¹² Завдання були нагальні і практичні: робота спілок повинна бути зорієнтована на залучення широких робітничих мас до активної діяльності по відновленню економічної могутності країни.

Проте повною несподіванкою для більшовиків стали масові добровільні виходи

робітників різних галузей промисловості із профспілкових організацій. Падіння чисельності членів профспілок спостерігалось по всіх губерніях тодішньої України, незалежно від того належали вони до промислових чи аграрних. На VI Всеукраїнській конференції КП(б)У відзначалося, що „... профспілковий рух настільки виснажений, що ми фактично втратили можливість проводити комуністичний вплив на робітничі маси...”¹³

Пік масових виходів припадає на другу половину 1922 р. Якщо в липні 1921 р. членством у профспілках України було охоплено 1.473.682 чол., то у жовтні 1922 р. – 794.350 чол. За п’ятнадцять місяців кількість членів союзів зменшилася на 46 %.¹⁴

У нижченаведеній таблиці розміщені дані кількості членів галузевих професійних спілок України станом на 1 жовтня 1921 та 1 жовтня 1922 р.¹⁵

№	Профспілки	1921 р.	1922 р.
1.	С/г робітників	72512	52721
2.	Гірників	113925	85650
3.	Металістів	107143	92857
4.	Шкіряників	24272	15003
5.	Хіміків	17351	17400
6.	Цукровиків	40497	20054
7.	Харчовиків	69734	42461
8.	Текстильників	6777	7134
9.	Шевців	15635	6081
10.	Друкарів	13143	8603
11.	Паперової пром.	1653	1184
12.	Деревообробної пром.	21936	8541
13.	Будівельників	54185	16470
14.	Залізничників	207896	126175
15.	Водного транспорту	31339	13462
16.	Місцевого транспорту	29275	17413
17.	Народного зв’язку	37199	18998
18.	Радторгслужбовців	188382	85573
19.	Медсанпраці	106664	54688
20.	Освіти і мистецтв	156988	77064
21.	Комунального госп.	37010	20887
22.	Народного харчування	21024	5931
	Всього	1370540	794350

Причини різкого скорочення профспілкових організацій не приховувалися. Серед таких мотивів як тяжка економічна криза, голод в Україні влада констатувала і введення нової економічної політики. Це є свідченням того, що більша частина промислового пролетаріату України була не лише тісно пов’язана з сільським господарством, а й прагнула до заможнішого життя через дозволену приватну торгівлю. До цих об’єктивних причин можна додати і те, що в липні 1921 р. відбувся перехід від обов’язкового членства у профспілках до добровільного. Ідеї НЕПу, які поступово охоплювали суспільство, на відміну від командних методів часів військового комунізму, були природними і зрозумілими для більшості населення України.

Проте через деякий час влада не лише зуміла впоратися із профспілковою кризою, а й змінити організаційну структуру профспілкових організацій. Вони були перебудовані за виробничо-галузевим принципом. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі, незалежно від професії, об’єднувалися в одну галузеву спілку. Вступ до спілки не був чітко обумовленим, що давало можливість її керівникам приймати до організації цілі трудові колективи без особистої згоди на те їх членів. На середину 1924 року за допомогою різних

адміністративних методів в Україні нараховувалося 24 галузеві спілки, які об'єднували 1 млн. 174 тис. працівників. Найчисельнішими з-поміж них були спілки індустріальної галузі – 50.8 %.¹⁶

До середини 20-х рр. профспілковий рух лише набував потрібного владі розмаху. На IX з'їзді КП(б)У, що відбувся у грудні 1925 р., продовжується формулювання не гарантій соціального захисту трудящих, а завдань і обов'язків останніх як членів профспілкових організацій.

Формуючись на засадах добровільних масових громадських організацій, – і замість того аби безпосередньо займатися соціальним захистом своїх членів та лобіюванням їхніх виробничих інтересів, профспілки України поступово перетворюються у слухняних виконавців соціально-економічних програм більшовицького уряду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – С. 315; 2. Панфилова А.М. Советские профсоюзы в историографии 1917-1930 гг.- В сб. „Очерки по историографии советского общества”.- М., 1967. – С. 245; 3. А. Слущкий та В. Сидоренко. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. – К., 1961; 4. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; 5. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). – К., 1995; 6. Кондрашов В.Ф. Створення та діяльність профспілки сільськогосподарських робітників України (1920-1931 рр.) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук. конференції “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми, теорії історії і сучасності”, присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996; 7. Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі. – К., 2000; 8. Цвих В. Профспілки. Від „школи комунізму” до соціального партнерства. // Віче. – 2002. - № 1; 9. Шаблій А. Профспілки особливого призначення // Пам'ятки України. – 1999. - № 2; 10. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). – К., 1995. – С. 98; 11. О роли и задачах профсоюзов. X съезд РКП(б), 8-16. III. 1921 г. КПСС в резолюциях., - М., 1970. - Т.2, – С. 231; 12. Неделя профдвижения // Коммунист. – 1921. – 27 марта; 13. Бюллетень VI Всеукраинской конференции КП(б)У. 9-13 декабря. 1921 г. - Харків, 1921. - С. 111; 14. Борисов Л. Численность и состав союзов Украины. // Вестник профдвижения Украины. -1924. - № 41. - С. 32; 15. Україна. Статистичний щорічник на 1928 рік. – Харків, 1928. – С. 255; 16. Второй съезд профсоюзов Украины. 3-8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. – Харків, 1924. – С. 15.

О.П. Реснит

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ І ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВОЄН: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Історія незрідка дарує науковцям можливість проведення паралелей, пошуку асоціацій між окремими, часом доволі віддаленими хронологічно подіями. Клію ніби дає уроки, повторюючи деякі історичні сюжети (хоча і з певними змінами), та людство вперто не бажає їх засвоювати. При цьому замість того, щоб засісти за підручник з історії, воно знову і знову береться за зброю.

XX століття двічі вибухнуло світовими війнами, в результаті яких у тодішньому світоустрої відбулися кардинальні зрушення. Свідомо оминаючи все розмаїття проблем, пов'язаних з I та II світовими збройними конфліктами, визначимо об'єктом даної розвідки українське питання: його міжнародний статус, ідеологічне й організаційне оформлення, засоби реалізації та реальні наслідки.

Не претендуючи на повноту висвітлення цієї багатопланової теми, зупинимось на ключових її елементах.

Привабливе геостратегічне становище України робило її предметом зазіхань з боку різних держав задовго до XX ст. Однак в епоху імперіалізму її значення особливо зросло: економічний потенціал, географічне місцезнаходження визначили українським етнічним територіям роль “яблука розбрату.”

Так, президія Пангерманського союзу у серпні 1914 р. серед інших завдань

.....
майбутньої війни висунула й таке: розчленування Росії на частини, оволодіння Польщею, Литвою, Білорусією, Україною, прибалтійськими губерніями для розселення німецьких колоністів.

Австро-Угорщина також заявляла претензії на територіальні прирощення за рахунок південнослов'янських земель, а за певних умов – Волині й Поділля.¹

Спекулюючи на ідеях панславізму і прикриваючись дипломатичною риторикою, російський царизм приміряв на себе лати захисника всіх слов'янських народів. Насправді у Санкт-Петербурзі сподівалися під гаслом об'єднання “єдинокровних братів-русинів” зі східнослов'янським материком відсунути кордони імперії до Карпатських перевалів.

Лише українців ніхто не запитував, чого вони прагнуть та чого чекають від урядів зазначених країн.

Недвозначно позначали свої позиції щодо України й майбутні учасники Другої світової війни. У виступі на з'їзді націонал-соціалістичної партії у 1936 р. А.Гітлер відверто просторікував: “Якби ми мали у розпорядженні безмежні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби неосяжні родючі рівнини України знаходилися в межах Німеччини, – ми мали б усе.”²

Експансіоністські плани Угорщини щодо Закарпаття були втілені в життя шляхом збройної агресії проти Карпатської України, яка восени 1938 р. одержала статус автономії у складі Чехословаччини.

Не залишала жодних сумнівів позиція Варшави щодо України. Під час зустрічей міністра закордонних справ Польщі Й. Бека з його німецьким колегою Й. Ріббентропом в якості компенсації за “возз'єднання” Данцига з Німеччиною й антирадянську позицію польського уряду Берлін гарантував прихильний нейтралітет стосовно східного вектора політичного курсу Варшави. “Я запитав Бека, – самовдоволено писав Ріббентроп, – чи не відмовилися вони від честолюбних прагнень маршала Пілсудського в цьому напрямі, тобто від претензій на Україну. На це він відповів мені, що вони вже були в самому Києві, ці прагнення безсумнівно, все ще живі й сьогодні.”³

У планах творення “Великої Румунії” значне місце також відводилося східним надбанням за рахунок земель, на яких проживали переважно українці.

Українська “карта” посідала помітне місце в дипломатичних пасьянсах Лондона, який прагнув послабити чи знищити Радянський Союз. Британська преса, в тому числі лондонський “Економіст”, стверджувала, що в разі інтервенції Англія підтримає Польщу та інших сусідів Радянської Росії⁴

Позиція Сталіна в питанні про Україну залишалася незмінною впродовж 20-30-х років: повна інтеграція в загальносоюзний господарський комплекс, придушення будь-яких виявів національного життя, прагнення до автономії та “сепаратизму”.

Показово, що напередодні обох війн надзвичайно активізувалися спецслужби європейських держав. Так, військові штаби Німеччини й Австро-Угорщини разом з відповідними “силовими” міністерствами готували широкомасштабну акцію, спрямовану на відокремлення України від Російської імперії. У 1915 р. вони з метою “сепаратистської сецесії” вдалися до використання українського націоналізму, створивши “Лігу (Союз) визволення України”, яка фінансувалася з німецьких фондів. Французька й англійська розвідки широко використовували в Україні різноманітні бізнесові зв'язки, сіоністські та масонські канали інформації, російські спецслужби – місцеві русофільські елементи.⁵

Вже під час Зимової війни СРСР проти Фінляндії західні спецслужби засилали на територію Радянського Союзу агентів з числа українських емігрантів, які мали інформувати про становище в країні, настрої населення, добувати розвідувальні дані. Діяльність англійської розвідки скеровувалася в руслі міркувань, згідно яких “проникнення Німеччини і Польщі на Україну зашкодить економічним і стратегічним інтересам Великобританії”. Впливовий британський журналіст Л. Лото ще у 1934 р. настійно рекомендував своєму уряду інтегрувати українські землі в систему Західної Європи, виходячи з того, що “незалежна й автономна Україна необхідна для європейського економічного прогресу та світового миру”⁶.

Тоді ж в Англії побував представник ОУН Є.Ляхович, який мав в'ясувати для британського політикуму сутність програмних засад Організації й засвідчити її готовність співпрацювати з Лондоном⁷.

Незважаючи на те, що українська нація не була репрезентована на міжнародній арені суверенною державою, українці, що мешкали в межах різних держав та на еміграції, намагалися заявити власне ставлення до подій.

Наростання загрози нового світового конфлікту в другій половині 30-х років також стимулювало пошук союзників не тільки на міждержавному рівні, але й на рівні окремих політичних груп і партій.

На початку 30-х років Організація українських націоналістів поновила втрачені ще УВО зв'язки з німецькими спецслужбами, які ставили перед нею завдання на випадок німецько-польської війни інспірувати антипольські виступи у Східній Галичині. 3 грудня 1933 р. керівництво гестапо і командування рейхсверу переорієнтувало ОУН на підривну роботу в радянській Україні⁸.

Пакт про дружбу і ненапад між Польщею та Німеччиною, підписаний 26 січня 1934 р., спричинив збентеження серед націоналістичних лідерів. Однак Берлін не збирався підтримувати польську експансію на схід. А. Гітлер з цього приводу якось кинув: "Про Україну нехай і не мріють"⁹.

Серед провідних діячів ОУН не існувало єдності у ставленні до Німеччини як потенційного союзника українців у боротьбі за незалежну державу. Є. Коновалець, передбачаючи підступну лінію нацистів, водночас покладався на об'єктивний збіг обставин, зазначивши в одній з розмов у середині 1937 р.: "Війна неминуха за яких-небудь два-три роки. Німецько-італійська вісь намітила розібрати Советський Союз, і якщо Гітлер не збожеволіє, то Україна матиме автономію і своє військо."¹⁰ Водночас Є. Коновалець застерігав від однобічної орієнтації, обстоюючи необхідність пошуку підтримки з боку різних політичних сил. Свого часу проти ставки на Німеччину висловилися Д.Андрієвський, В.Мартинець, Є.Онацький та М.Сціборський.

Дізнавшись про дипломатичні контакти Берліна і Варшави, уряд УНР в екзилі також виявив бажання обговорити перспективи української справи з керівництвом Німеччини.

Колишній гетьман П. Скоропадський висловлювався за можливість контактів та українсько-німецької співпраці за умови, коли "обидва контрагенти трактуватимуться як рівноправні в переговорах"¹¹.

Проти розрахунків на Німеччину виступили С. Петлюра та генерал-хорунжий армії УНР В. Петрів.

Смерть Є. Коновальця різко зменшила можливості ОУН як самодостатньої політичної сили, а згодом стала ще й однією з передумов розколу Організації на бандерівське і мельниківське крило.

Прагнучи вступити в нову фазу міжнародних відносин в якості згуртованої сили, представники національно-демократичних сил української еміграції від 1933 до середини 1938 р. вживали зусиль до скликання Всеукраїнського національного конгресу. Однак радикальна позиція Фронту національної єдності (ФУР) та Організації українських націоналістів фактично зірвала "консолідаційну акцію."

Таким чином, події I і II світових воєн застали український політикум роздробленим, без єдиної авторитетної репрезентативної інституції, яка могла б відстоювати право українського народу та суверенну державність на міжнародній арені.

На півдавстрійських українських землях виникло кілька об'єднань, які по-різному бачили шляхи розв'язання "українського питання". Головна українська рада (ГУР), що постала у серпні 1914 р. у Львові, у своєму маніфесті наголошувала, що перемога у війні Росії "мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати єдиним проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку. Перемога Австро-Угорської

монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України”¹².

Такий вияв підкресленої лояльності не залишився непоміченим, і Відень санкціонував створення національного збройного формування з українців, чого домагалася ГУР. Щоправда, розуміючи кінцеву мету даної акції, австрійський уряд обмежив його чисельність 2,5 тис. вояків. Легіон Українських січових стрільців (УСС) мав 10 сотень по 250 солдатів та офіцерів, а також запасний резерв з 2 сотень у Закарпатті.¹³

Там же, у Львові, вихідці з Наддніпрянщини А.Жук, В.Степанківський та Л.Юркевич за участю В.Липинського і В.Кушніра створили Український інформаційний комітет (УІК), який виступав за те, щоб у разі поразки російського царату приєднати Наддніпрянську Україну до Австро-Угорщини, й, об'єднавши її з Галичиною і Буковиною, утворити окрему національно-територіальну одиницю.¹⁴

На початку серпня 1914 р. з ініціативи А.Жука та за участю В.Дорошенка, Д.Донцова, О.Назарука у Львові виник Союз визволення України, який також зайняв провіденську позицію.

Водночас москвофільські сили, об'єднані довкола Руської народної партії та “Общества им. Мих. Качковского,” не визнавали української мови та українців окремишніми і самодостатніми, цілковито орієнтувалися на Росію як єдиного захисника й консолідуючу силу всього слов'янства.¹⁵ У серпні 1914 р. галицькі москвофіли заснували “Карпато-Руський освободительний комітет.” Діяльність проросійськи налаштованих кіл викликала репресалії з боку австрійських каральних органів, ув'язнення і страти навіть тих, хто не поділяв цих поглядів.¹⁶

Українська політична еліта також неоднозначно поставилася до початку війни. С.Петлюра, який був редактором журналу “Украинская жизнь”, у статті “Війна і українці” запевняв, що українці одностайно сповнені бажання виконати свій громадський обов'язок перед Батьківщиною. Водночас він висловлював сподівання, що після закінчення війни російський уряд зрештою поставить “українське питання на порядок денний.”¹⁷ Натомість лідер українських соціал-демократів В. Винниченко зініціював у Катеринославі видання кількох нелегальних відозв під гаслами “Геть війну!”, “Хай живе автономія України!” Третю позицію обстоювало Товариство українських поступовців (ТУП), яке заклиало українців дотримуватися нейтралітету і не підтримувати жодну з воюючих сторін.¹⁸

З наведеного вище видно, що український політикум по-різному реагував на початок обох війн. Однак якимось вже так склалося, що розглядаючи ці питання, історики чомусь цілковито ігнорують настрої широких верств населення. Але ж саме на нього лягав основний тягар війни. Ті, хто зі зброєю в руках воював на фронтах, звичайно працював на підприємствах та в сільському господарстві, несправедливо залишаються на периферії дослідницького інтересу. Аналіз документів засвідчує патріотичні настрої значної частини т. зв. “народних мас”, які спочатку підтримували дії своїх урядів. Однак затяжний характер і I, і II світових війн укр. негативно позначився на матеріально-побутових умовах життя українців. Тотальні мобілізації, жорстка податкова система, військові реквізиції, смерть і масове каліцтво рідних і близьких виснажували економічний потенціал населення і сприяли поширенню активних настроїв.

В руслі заявленої теми неможливо обійти увагою проблему ставлення українців до окупаційної адміністрації. Для українського люду Галичини окупантами стали російські війська (хоча у їх складі перебувало чимало їх наддніпрянських одноплемінників). Згідно спостережень посла Франції в Росії М. Палеолога царизм не збирався корегувати свої звичні методи і на зайнятих землях. “Щойно російська влада встановилася в Галичині, – згадував дипломат, – як одразу запровадила в ній найгіршу практику русифікації, ...адміністративна влада зосереджена в руках графа Бобринського... , основу його поглядів становить крайня ненависть до уніатської релігії. Бобринський додержується таких поглядів: “У Східній Європі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніати ж – зрадники православ'ю, ренегати та еретики, їх силою треба вернути на праведний шлях...” Отже, через

.....
те негайно почалися переслідування: арешт митрополита А. Шептицького, вигнання уніатських монахів, конфіскація церковних уніатських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніатських священиків, висилка русинських дітей до Києва та Харкова для виховання в православній вірі... В суто політичному аспекті до цього треба додати закриття всіх русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами.”¹⁹

Якщо австрійські власті кинули до концтаборів у Талергофі, Гнау, Гмюнді, Терезієнштадті тисячі галичан, які здавалися їм “неблагонадійними” з причин їх промосковської орієнтації, то російська військова адміністрація здійснювала масові арешти активістів українського руху. Так, лише через київські в’язниці пройшло 12 тис. галичан, яких депортували вглиб Російської імперії.

В ув’язнення потрапило багато греко-католицьких пастирів, які займали виразно українську позицію. Тим часом пустуючі кафедри заповнювалися прибуваючими з Росії православними священиками на чолі з архієпископом Євлогієм (Георгієвським) і Антонієм (Храповицьким).

У роки Другої світової війни також широко використовувалася ізоляція й фізичне знищення інакомислячих. У нацистських концтаборах перебували не тільки радянські патріоти, але й учасники самостійницького руху, в тому числі й О. Кандиба-Ольжич. Гітлерівські карателі знищили мільйони військовополонених і цивільного населення, налаштувавши проти себе переважаючу частину народу України. Відступаючи з території Західної України, радянські спецслужби влітку 1941 р. знищили кілька тисяч бранців у великих містах регіону. Сприймаючи Українську греко-католицьку церкву як опозиційну, а значить ворожу силу, радянське керівництво виарештувало найбільш активну частину національно свідомого кліру, а в березні 1946 р. й зовсім ліквідувало УГКЦ, підпорядкувавши її приходи й духовенство Московській православній патріархії. Всіх, хто у роки війни виявив себе прихильником ідеї Української соборної суверенної держави, були затримані й відправлені до ГУТАБУ, а на родини членів ОУН та вояків УПА чекала депортація.

Якими ж засобами українські сили домагалися реалізації своїх намірів? Поразки на фронті змусили російський царат змінити позицію в “українському питанні”. Якщо на початку першої світової уряд заборонив українські громадські та політичні товариства, то з кінця 1915 р. поновлюється діяльність українських наукових товариств, книгарень, кооперативів, випуск деяких газет. Координаційним центром українського табору поступово стає ТУП, лідери якого пропагували ідею конституційного правління в імперії й автономію для України.

Право українців на широке культурне самовизначення визнала кадетська партія. Восени 1915 р. кілька депутатів Державної думи піддали гострій критиці національну політику царизму. 27 серпня 1915 р. українська делегація у складі депутатів Думи Іванова, С. Русової та Ф. Матушевського вручила міністру освіти Росії графу Ігнат’єву меморандум про потреби народної освіти в Україні й висунула вимогу про запровадження національної мови у народних школах. У лютому 1916 р. думські депутати Мілюков і Чхеїдзе, а згодом і Керенський отримали петиції з різних куточків України, в яких порушувалися питання про рівноправність українського народу, державно-правові гарантії його свободи і культурно-національного розвитку, ставилися вимоги автономії України, запровадження всіх демократичних свобод, повернення політичних в’язнів тощо.²⁰

Підвищеною активністю серед українських організацій Австро-Угорщини відзначався СВУ. Діячі Союзу домоглися санкції на роботу з українськими військовополоненими у таборах Фрайштадту, Раштату, Зальцведеля, Весляра. Національно освідомча робота, випуск українських часописів сприяли піднесенню національної свідомості військових бранців, багато з яких згодом стали учасниками визвольних змагань.²¹

Водночас СВУ взяв на себе представництво українських інтересів Великої України у “центральных державах”, налагоджував контакти зі впливовими політичними чинниками,

знайомив їх з особливостями “української справи”. У Берліні інтереси українців відстоював О. Скоропис-Йолтуховський, Італії – О. Семенов, Швейцарії – П. Чикаленко, Швеції та Норвегії – О. Назарук, Болгарії – Л. Ганкевич, Туреччині – М. Меленевський. Публічним рупором СВУ стали часописи “Українські новини”, які виходили німецькою мовою у Відні та франкомовний “Український огляд” у Лозанні. Крім того, українська тематика висвітлювалася на сторінках 25 найменувань брошур, виданих 10 мовами.²²

СВУ діяв протягом усієї Першої світової війни і передав свої повноваження Українській Центральній Раді як легітимному державному органу.

Метод інтерпеляцій широко використовували українські політичні кола і в період Другої світової війни. Так, 14 квітня до рейхсканцелярії надійшов меморандум від мельниківської ОУН, у якому наголошувалося, що її метою є відновлення незалежної і суверенної Української держави. Територія цієї держави має охоплювати поряд з етнографічними українськими землями також райони на схід від України (до Каспія й м. Камишин на Волзі). Свою можливість співпраці з Третім рейхом мельниківський провід ставив у залежність від згоди Берліна гарантувати підтримку цих домагань.

За тиждень до початку німецької агресії проти СРСР завершилась підготовка меморандуму ОУН (Бандери). Зазначивши, що Україна є частиною Європи, автори документа підкреслили, що в разі позитивного розв’язання українського питання ця держава може забезпечити стабільний і гармонійний розвиток східноєвропейського регіону. Саме від постави українського народу залежатиме чи Україна стане складовою частиною “реорганізованої Європи”, чи джерелом небезпек. У зв’язку з цим у меморандумі відчувалася погано прихована загроза: коли навіть з початком війни місцеве населення зустрічатиме німецькі війська як визволителів, то це ставлення може скоро змінитися, якщо Німеччина увійде в Україну без “наміру відновлення Української держави.” Крім того, на думку бандерівського керівництва, “військова окупація Східної Європи не може утримуватися тривалий час”. Гарантом українсько-німецького союзу і фактором послаблення тиску Москви у Європі мають стати незалежні українські збройні сили. Україна повинна зайняти власний сектор європейського економічного простору, центр якого має знаходитися не в Берліні. Насамкінець наголошувалося, що українське питання не може вирішуватися у такий спосіб, як це трапилося зі Словаччиною чи Хорватією – маріонетковими квазі-державами, цілковито позбавленими суверенітету.

Про серйозність намірів обох відламів ОУН свідчило напрацювання конституційних документів майбутньої Української держави мельниківцями й підбір кандидатів на посади в її адміністративні органи “Державною комісією” ОУН (Б) на чолі з В. Горбовим. Більше того, бандерівці пішли ще далі й 30 червня 1941 р. проголосили Акт відродження Української держави, на що гітлерівці відповіли арештами провідників.²³

Не обмежуючись меморандумами і деклараціями, українські націоналісти відразу після початку німецької агресії проти СРСР вислали в Наддніпрянську Україну т. зв. “похідні групи.” На них покладалося перебрання і створення нових органів самоуправління й міліції у населених пунктах, залишених Червоною армією. Згодом більшість оунівців була виарештована німецькими спецслужбами й ліквідована.

Поряд з мирними засобами українські націоналісти використовували і збройні форми боротьби. Поліська Січ – УПА Т. Бульби-Боровця, збройні формування ОУН (Мельника), УПА, творення якої розпочалося влітку-восени 1943 р., самооборонні відділи – стали силою, з якою мусили рахуватися гітлерівці, а пізніше – вести боротьбу радянські внутрішні війська НКВС.

Серед інших політичних груп на еміграції варто назвати Державний центр УНР в екзилі на чолі з А. Лівичим і центрами у Варшаві й Парижі та гетьманців-державників у Німеччині. Уенерівці обстоювали необхідність орієнтації на західні демократії і навіть створили спеціальний комітет для мобілізації емігрантських сил проти Німеччини.²⁴ П.Скоропадський і його прихильники надіслали до зовнішньополітичного відділу НСДРП програму майбутньої співпраці Третього рейху і України, за якою остання фактично

.....
перетворилася б на колонію Німеччини²⁵.

Слід ще раз повернутися до питання про спроби створення репрезентаційних інституцій в роки Першої і Другої світових війн. У травні 1915 р. у Відні виникла Загальна українська рада (ЗУР), до якої увійшли члени Галицької Головної української ради, представники Буковини і СБУ. В програмних документах ЗУР, очоленої К.Левицьким, вказувалося, що вона прагне до розбудови самостійної держави на українських землях під російською займанщиною і створення краю з територіально-національною автономією у підавстрійських Буковині, Галичині й Закарпатті²⁶.

У листопаді 1916 р. Вільгельм II Франц-Йосиф проголосили відновлення Польської держави під німецьким протекторатом в кордонах колишнього Царства Польського. При цьому було проігноровано вимогу українців про поділ Галичини на західну і східну, що могло б забезпечити українському населенню вільний національний розвиток. Внаслідок політичної кризи ЗУР саморозпустилась, а функції представницького органу взяла на себе Українська парламентарна репрезентація. УПР заявила Відню протест з вимогою “реститувати староукраїнське королівство Галицько-Володимирське і разом з українською Північною Буковиною, а евентуально також іншими українськими областями монархії влучити як окремий державний організм в загальнодержавний зв’язок...” Австро-Угорщини. Коли ж Відень передасть полякам хоча б якусь частку цих земель, галицькі українці домагатимуться проголошення краю спірною областю й вимагатимуть вільного голосування про самовизначення і приєднання до певної держави²⁷.

З приводу становища 35-мільйонного українського народу і його прагнення до власної державності до уряду і президента США апелювали СБУ і ТУП.

У часи Другої світової війни спроби творення органів, які мали представляти інтереси українців, також були непоодинокими. У червні 1940 р. на території Генерального губернаторства виник Український центральний комітет на чолі з В. Кубійовичем – єдиний координаційний центр українського культурно-освітнього й соціально-економічного життя, дозволений німецькою окупаційною владою. Однак політичний сегмент з його діяльності був цілком виключений.

Спробу створити консолідаційний орган представники ОУН (Б), Державного центру УНР, УНДО, ФНЄ, прибічники П.Скоропадського, інших політичних сил здійснили 22 червня 1941 р., скликавши у Кракові Український національний з’їзд. Учасники з’їзду створили Український національний комітет, однак внаслідок відсутності консенсусу він не став тією інституцією, яка мала об’єднати українських політиків різної орієнтації. Керівництво УНК опинилося в руках В. Горбового, який проводив у ньому курс ОУН (Бандери).²⁸

На території Генерального губернаторства діяла Українська національна рада з осідком у Львові. Її головою був К.Левицький, а почесним головою – А.Шептицький. Цей орган мав на меті захищати інтереси українського населення Галичини, Волині й Холмщини перед окупаційною адміністрацією. 30 липня 1914 р. Рада надіслала протест німецькому уряду проти приєднання Східної Галичини до Генерал-губернаторства. Після листа А.Шептицького до Г.Гіммлера (лютий 1942 р.) з протестом проти геноциду євреїв нацисти заборонили УНК, її функції перебрав на себе Крайовий комітет.

У листопаді в Києві створено ще одну представницьку інституцію з аналогічною назвою. УН Рада виникла з ініціативи М.Величківського, І.Дубини, О.Бойдуника. У січні 1942 р. члени Ради надіслали на адресу А.Гітлера меморандум, який містив протест проти жорстокої політики окупаційної влади в Україні. За це вони були піддані репресіям, а Рада на початку 1942 р. розпущена.

Ще одна спроба створення громадсько-політичного міжнародного центру здійснена восени 1944 р., коли А.Мельник, С.Бандера й А.Лівицький домовилися через новопосталий Український національний комітет на чолі з П.Шандруком відстоювати українські інтереси на заключній фазі війни. Єдине, чого вдалося досягти УНК, – це розпочати формування Української національної армії на базі залишків дивізії СС „Галичина”.

Як бачимо, консолідаційні зусилля українських політичних сил у роки Другої світової війни можна оцінити як ще менш вдалі, ніж це було протягом 1914-1916 рр.

Насамкінець варто порівняти наслідки обох воєн для української справи. Перша світова війна підірвала існуючий європейський устрій, кардинально змінила геополітичну ситуацію. Падіння імперій, зміна балансу сил давали шанс бездержавним народам шляхом саможертвної боротьби завоювати право на власну державність, національне самовизначення. Війна стала каталізатором націотворчих процесів, зростання масової національної свідомості, структурування політичних сил. „Велика війна” створила передумови для Української національної революції, результатом якої стала поява першої за кілька століть незалежної Української держави.

Суперечливими й неоднозначними з позицій сьогодення виглядають підсумки Другої світової війни. Безсумнівним є те, що наці-фашизм не зміг знищити невмирущого прагнення українського народу до життя і самоствердження. Незважаючи на важкі втрати, він став одним з переможців та співзасновників Організації об'єднаних націй.

Примхлива історична доля склалася так, що віковична мрія багатьох поколінь борців за свободу про єдину українську державу була здійснена, так би мовити, „згори”. Соборизація по-сталінськи дозволила вперше зібрати в одне державне утворення – УРСР – за невеликим виключенням майже всі основні етнічні українські землі. Система міждержавних угод СРСР зі своїми сусідами закріпила нові кордони України.

Водночас Друга світова війна засвідчила неспроможність самостійницьких сил реалізувати ідею УССД в умовах протистояння двох тоталітарних систем. Українські політичні сили в черговий раз продемонстрували небажання підпорядкувати власні амбіції й вузькопартійні міркування інтересам загальної справи.

Назагал порівняльна характеристика подій Першої і Другої світових війн у контексті українського питання дозволяє простежити чимало аналогій і паралелей. Як у 1914, так і в 1939 рр. український народ був розчленований кордонами різних держав. Спільною ознакою також була відсутність єдиного центру, який би відігравав роль консолідуючого чинника, розрахунки на сприяння зовнішньополітичних факторів.

Кардинальна відмінність полягала у тому, що у міжвоєнний період у складі СРСР створено Українську Радянську Соціалістичну Республіку – з могутнім економічним і людським потенціалом, але цілковито залежну від центру.

В результаті Першої світової війни ідею незалежної Української держави вдалося реалізувати майже одразу. Появу незалежної України після Другої світової війни довелося очікувати понад півстоліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фісанов Володимир. Програме суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999. – С.44.;
2. Цит. за: Муковський І.Т., Дубина О.К., Лисенко О.Є. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: Навчальний посібник. – К., 1999. – С.5.;
3. Год кризиса. Документи и материалы. – 1938-1939: В 2 т. – Т. 1. – М., 1990. – С.174-177.;
4. Україна і зарубіжний світ. – К., 1970. – С.213,214.;
5. Реєнт Олександр. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) – К., 2003. – С.263.;
6. Цит. за: Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С.42.;
7. Див: Ляхович Є. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933-1935 роках: У кн.: Коновалець і його доба. – Мюнхен, 1974. – С.915.;
8. Белей Петро. Фронда Степана Бандери в ОНУ 1940 року. Причини і наслідки. – К., 1996. – С.35.;
9. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. (Пер. с нем.) – М., 1999. – С.98.;
10. Життя і смерть полковника Коновальця. – С.144.;
11. Кнтії А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.) – К., 1998. – С.80.;
12. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. – Львів, 1929. – Т.ІІ. – С.487-490.;
13. Верига Василь. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. – Т. I. – Львів, 1998. – С.12.;
14. Там само. – С.18.;
15. Соловей Дмитро. Винищення українства – основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни. – 1963. – С.14.;
16. Дорошенко Д. Історія України. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С.11.;
17. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. I. – С.184-187.;
18. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.299.;
19. Соловей Дмитро. Назв. праця. – С.55.;
20. Гунчак Тарас. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.71.;
21. Верига Василь. Назв. праця. – С.20.;
- 22.

Нариси з історії дипломатії України. – К., – С.309,310.; 23. Косик Володимир. Назв. праця. – С.103.;24. Там само. – С.78,79.;25. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – К., 1970. – С.83,84.;26. Нариси з історії дипломатії України. – К., – С.310.; 27.Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.20-23.;28. Кентій А.В. – Назв. праця. – С.163.

О.Г. Перехрест

ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 РР.

Війна, криваві злочини нацистських окупантів та їх сателітів завдали величезної шкоди економіці та соціальній сфері українського села, забрали мільйони життів селян. На час визволення території України від загарбників українське село знаходилося у стані неймовірного спустошення, занепаду та зuboжіння. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 році валова продукція сільського господарства України становила лише 16 відсотків довоєнного рівня¹. Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників та їх спільників і нанесених ними збитків встановила, що гітлерівське нашествя та “господарювання” обійшлося Україні в 1 трильйон 200 мільярдів карбованців. У цій астрономічній цифрі частка втрат українського села становила досить значну частину. Так, у загальній сумі прямих збитків 258 мільярдів карбованців, заподіяних гітлерівцями народному господарству України², лише прямі збитки колгоспів, радгоспів та МТС складають майже 32,5 %³. Величезних матеріальних збитків, головним чином, у період окупації зазнали й мільйони сільських мешканців України. І хоча в опублікованих матеріалах названої комісії та в історичних дослідженнях не наводяться їх узагальнені розміри, численні джерела засвідчують їх страхітливую величину. Проте війна заподіяла українському селу й таких збитків, які не можна виразити у цифрах. Йдеться про фізичні та морально-психологічні наслідки окупації для мільйонів сільських жителів. Для багатьох з них це були роки тяжкої підневільної праці, голоду й нестерпних страждань, безповоротно втраченої молодості й творчої діяльності, тривалих, часом дуже тяжких, захворювань та інвалідності, сирітства й овдовіння, неймовірного приниження людської гідності, душевних травм і потрясінь від баченого й пережитого, від втрат дітей, рідних та односельчан, наслідки яких наклали відбиток на все їх подальше життя.

Незважаючи на те, що ця трагічна сторінка історії українського селянства вже одержала певне висвітлення в історичній літературі⁴, її подальше поглиблене дослідження та висвітлення залишається одним із важливих завдань у створенні об’єктивної історії українського села періоду німецько-радянської війни. Особливо актуальним і необхідним це є в умовах сьогодення, коли почастішали спроби з боку деяких “патріотично” (як вони себе називають – Прим. автора) налаштованих істориків реабілітувати нацистських окупантів та применшити або взагалі замовчати їх злочини під час окупації України, показати їх як визволителів українського народу, зокрема, українського селянства, звести сутність війни до протиборства між українськими націоналістами як борцями за незалежність України, з одного боку, та загарбниками, німецькими та радянськими, з іншого. З огляду на вищевикладене, у даній публікації автор, на основі використання широкого кола документальних джерел, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг, ставить мету розглянути ряд питань, пов’язаних з трудовою діяльністю, повсякденним життям та побутом українських селян в умовах нацистської окупації.

Характерною ознакою повсякденного життя більшості українських селян під час окупації була їх обов’язкова тяжка праця: спочатку у збережених окупаційною владою колгоспах та радгоспах, а потім у створених на їх базі “громадських господарствах” та „державних господарствах” згідно із законом “Про новий аграрний лад” від 15 лютого 1942 р., а також у відроджених численних поміщицьких маєтках. Згідно з розпорядженням рейхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. про запровадження обов’язку праці⁵

.....
примусову трудову повинність виконували селяни віком від 15 до 65 років. Однак на практиці широко використовувалась праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5-6 годин до 6-7 годин вечора. Так, наприклад, згідно наказу генерал-комісара округу Миколаїв селяни були зобов'язані працювати від сходу до заходу сонця з перервами: на сніданок – півгодини, обід – година та післяобідня перерва – 15 хвилин⁶. Видавалися накази, згідно яких кожні 10 хат зобов'язували засівати своїм зерном 2,5 га яровини. У окремих районах Запорізької, Херсонської, Харківської областей селян під загрозою розстрілу змушували впрягатися в плуг або сівалку по 8-10 осіб, а у борону – по 2 особи і працювати в полі⁷. Установлена окупантами норма відробітку нерідко сягала 22-25 трудоднів на місяць⁸.

Польові роботи виконувалися в основному вручну, без застосування техніки та механізмів. За невихід на роботу, погане ставлення до неї, невиконання норми виробітку, розпоряджень керівників господарств до винних вживалися суворі покарання. Так, наприклад, у Роменській окрузі на Сумщині з винних стягувалися штрафи: за перше порушення - 25 крб., друге - 50 крб., третє-100 крб.⁹ У Полтавській області за невихід на роботу карали кийком або штрафом у 1000 крб.¹⁰ Масовими були випадки, коли за подібні порушення селян жорстоко били, спалювали селянські хати, відбирали присадибні ділянки, худобу та майно, заточували у в'язниці або відправляли на примусові роботи до таборів та навіть розстрілювали. Так, наприклад, в одному з розвідувальних повідомлень, яке надійшло до Українського республіканського штабу партизанського руху, повідомлялося: „Б'ють не лише колгоспників та колгоспниць, але й сільських старост, особливо „керівників громадських” господарств. Були випадки, коли через зупинку молотарки в умовах зимового морозу та заметілі, німці заарештовували всіх бригадирів і керівників колгоспу, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася – знову били”¹¹. І це при тому, що вони призначалися із числа осіб, які прихильно ставилися до окупантів або вже чимось вислужилися перед ними. За невиконання норм виробітку в усіх селян громадського господарства № 51 Оржицького району Полтавської області було відібрано городи. В листопаді 1941 року в с. Сухонівка Чорнухинського району цієї ж області було страчено двох селян за те, що ті не вийшли на роботу. Щоб примусити селян працювати, окупаційна влада застосовувала такий засіб як захоплення заручників. Весною 1943 року в усіх районах Полтавщини були затверджені списки передбачуваних заручників із числа сільських жителів, які мали бути заарештовані та страчені в разі незадовільної роботи решти селян¹². Щоб примусити селян працювати в неділю та у дні релігійних свят, окупанти навіть зачиняли церкви.

За свою працю селяни отримували мізерну платню на підставі вироблених “трудоднів”. Цю систему окупанти запозичили з радянських часів. Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Зокрема, на Полтавщині в окремих районах за один трудодень було видано по 460 грамів зернових та виплачено по 54 копійки.¹³ І це ще була досить висока платня, бо, як правило, платили менше, а у багатьох господарствах, які не виконували плани поставок сільгосппродукції, часто взагалі не платили. У цій ситуації основним джерелом для виживання була присадибна ділянка, з якої годувалася переважна більшість селян, вона ж була й основним джерелом для сплати ними чисельних податків та обов'язкових поставок. Знесилені тяжкою роботою в контрольованих окупантами господарствах селяни, не маючи вдосталь часу та сил для обробітку присадибних ділянок, вимушені були працювати на них у вихідні дні, часто навіть уночі.

Українські селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік.¹⁴ Правда, якоїсь єдиної системи у цьому питанні не було, адже окупаційна влада у кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. У Київській області, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства - 400 крб., подушний податок з кожної людини - 100 крб., податок з коня - 300 крб., податок з корови -150 крб., податок з собаки чи кішки - 100-150 крб. Тут окупанти запровадили ще й податок за "звільнення" у розмірі 50 крб.¹⁵. У

Баранівському районі на Житомирщині з кожного працездатного члена селянської родини стягували податок по 125 крб., з собаки - 150 крб., з кішки - 50 крб. та різні інші грошові податки.¹⁶ У Зіньківському районі Полтавської області селяни сплачували такі грошові податки: одноразовий податок з господарства - 50 крб., податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного) — 100 крб., податок з собаки — 150 крб., податок з бджолосім'ї - 50 крб., податок з велосипеда - 75 крб.¹⁷ Загалом на Полтавщині загальна сума грошових податків, виплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2135 крб. з двору, а в 1943 р. - 3112 крб.¹⁸

У західних областях, що входили до рейхскомісаріату „Україна“, селяни сплачували поземельний та подушний грошові податки, податок на собак та інші. Поземельний податок становив: 100 крб. з 1 га паші, 40 крб. з 1 га сінокошу. 20 крб. з 1 га лісу, 10 крб. з 1 га непридатної для сільськогосподарського використання землі. Подушний податок складав: при наявності до 5 га землі в господарстві - по 100 крб. із кожного члена сім'ї віком від 16 до 65 років, до 10 га - по 150 крб., понад 10 га - по 200 крб. Сільськогосподарський податок становив 300 і більше крб., податок на собак - 150 - 225 крб., за випас однієї корови - 20 крб. за місяць, вівці - 10 крб., а за випас корови в лісі - 150 крб. Загалом грошові податки, які збирали окупанти із селян у цих областях, були значно більшими за ті, що сплачували селянські господарства у 1940 р.

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання одних і тих же податків впродовж короткого проміжку часу, в результаті чого створювала ситуацію, коли до неспроможних сплатити податок селян застосовувалися жорстокі репресивні та конфіскаційні заходи. Наведемо типовий приклад. У грудні 1941р. в Калинівському районі Вінницької області гітлерівці зібрали податок на худобу, а вже 3 січня 1942 р. оголосили, що настав новий рік і треба вносити новий податок. Оскільки у селян не було грошей для його сплати, вони почали забирати корів. Не минуло й місяця, як до району прибули румунські частини. Нова влада заявила, що ні про які попередні податки вона не знає і знати не хоче і запровадила свій податок. Врешті-решт у селян позабирали всю худобу¹⁹.

Крім грошових податків, окупантами були встановлені численні натуральні податки, які фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов'язані здавати м'ясо, молоко, мед, овочі, квасолу, горох, ягоди, сіно і солом, волокно, горіхи, рибу незалежно від того, чи міг селянин її піймати і чи росла у його садку горішина. Доходило до того, що кожне селянське господарство зобов'язували здати по 20 кг сушених буряків²⁰, а восени 1942 р. здавали навіть квашену продукцію. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі, окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській та Сумській областях сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700-800 л молока з корови, 4 кг домашньої птиці з двору, 160 яєць від кожної несучки.²¹ У Ровенській області натуральні податки становили: зернових - від 2,85 ц до 6 ц – з 1 га, картоплі - 20 ц з 1 га, м'яса 25 кг з 1 га, молока - від 210 до 1050 л з корови²².

Наведені дані свідчать, що у поєднанні грошове і натуральне податкове навантаження на одне селянське господарство було надзвичайно великим. Наприклад, одне середнє селянське господарство в Ровенській області, в якому було 7 членів сім'ї й яке мало 3 га землі, 13 голів різної худоби, 2 собаки і 12 курей, повинне було сплатити в рахунок податків грошима 3200 крб. та здати хліба - 300 кг, яєць -150 шт., молока - 1950 л та ін²³.

Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені строки, а й взагалі, про що свідчать численні розпорядження, накази, повідомлення, попередження та каральні заходи органів окупаційної влади різних рівнів. Наведемо деякі з них. Так, 20 травня 1942 р. про „покарання смертю або в легших випадках в'язницею“ за несплату податків оголосив житомирський генерал-комісар²⁴. Згідно розпорядження шефа Димерського району Київської області, староста села Синяк у червні 1942 р. зобов'язувався протягом 5-ти днів сплатити грошові податки по селу, які складали 1648,46 крб. одноразового збору, 2325 крб. податку на собак і 20 450 крб.

.....
податку на розвиток земгромад. У разі несплати селянами податків у зазначений термін, їм загрожував опис майна²⁵.

Селяни були зобов'язані здавати на заготівельні пункти зернові культури. Перш за все це стосувалося посівного збіжжя, яке вилучалося майже повністю, особливо напередодні посівних компаній, зокрема навесні 1942 р. та 1943 р. Та особливо нещадно окупанти забирали тваринницьку продукцію. Кожний селянський двір повинен був виконувати обов'язкові поставки тваринницької продукції. Норми здачі м'яса спочатку доводились на двір, а з 1942 р. було встановлено загальні розміри поставок м'ясних продуктів на село загалом²⁶, що дозволяло окупантам збирати їх у значно більшій кількості. Нерідко доведені раніше норми здачі коригувалися у сторону збільшення, при чому по декілька разів упродовж року. Розміри м'ясопоставок були такими, що фактично у населення забиралося все м'ясо і сало. Це відзначали навіть самі гітлерівці. Так, у німецькому донесенні від 20 жовтня 1942 р. стверджувалося, що на селі поставки були настільки непомірні, що селянам практично нічого не залишалося²⁷.

Дозвіл на забій худоби для власних потреб видавався сільським комендантом лише тим селянам, які виконували поставки тваринницьких та інших продуктів. Так, наприклад, розпорядження Пирятинської земської управи Полтавської області від 19 березня 1942 р. інформувало населення, що "для того, щоб одержати право на забій кабана, необхідно здати трьох кабанів, а четвертого можна зарізати з дозволу інспекції "відділу хліборобства"²⁸. Проте часто було так, що коли селянин, маючи довідку про виконання м'ясопоставок, приходив до коменданта за дозволом, то у нього цю довідку відбирали і наказували зараз же здати худобу. За самовільний забій худоби селяни каралися високими штрафами, тюремним ув'язненням і навіть смертною карою.

Окупанти на всій території України запровадили обов'язкові поставки молока. Норми його поставок були різними в областях і, навіть, в окремих районах, але скрізь такими високими, що населенню молока або не залишалось зовсім, або – мізерна кількість. Дуже часто селяни не мали змоги навіть виконати норми з об'єктивних причин, зокрема через нестачу кормів та низьку продуктивність корів. Обов'язкові поставки молока у Київській, Житомирській, Вінницькій, Харківській і Дніпропетровській областях становили 850 л на рік з кожної корови; у Одеській і Миколаївській областях - 1200.²⁹ А у 1942 р. для Миколаївської області норма здачі становила 1400, однак більшість корів через нестачу кормів таких надоїв не давала. Селяни мали право одержувати тільки 20 % молочних відвіток. Крім цього, гітлерівці ввели молокопоставку з кіз. У середині лютого 1943 р. миколаївський гебітскомісар встановив як обов'язкову норму здачі 40 л молока від кожної кози.³⁰ У 1942 р. селяни Кам'янець-Подільської області були зобов'язані поставляти з кожної корови найменше 1100 л молока з 3,8 % жирністю.³¹ У віддалених селах та там, де не було сепараторних та пастеризаційних пунктів, з дозволу окружного або районного сільгоспкерівника дозволялося замість молока здавати масло або вершки: замість 24-25 л молока – 1 кг масла та замість 10 л молока – 1 кг вершків³².

Обов'язковій здачі підлягала і вся шкіра забитої худоби, вовна, кроляче, заяче, лисяче, собаче та інше хутро і навіть волосся з кінських грив та хвостів. Сільському населенню суворо заборонялося продавати сільськогосподарську продукцію на базарах або вдома. У багатьох регіонах окупаційна влада взагалі періодично закривала базари або обмежувала та регламентувала їх роботу. Фактично всю продукцію належало здавати на заготівельні пункти. Хто порушував встановлений порядок, того жорстоко карали окупанти. Категорично заборонялося продавати продукцію, що підлягала заготівлі: свиней, овець, а часто також городину, овочі, картоплю, фрукти, ягоди та ін. Так, наприклад, вінницький гебітскомісар заборонив продаж на базарах, вулицях та в інших місцях овочів, городини, ягід та картоплі з 24 липня 1942 р. аж до виконання плану їх обов'язкової здачі, причому в розмірах, збільшених у три рази проти попереднього року³³.

Продукція, яку здавали селяни на заготівельні пункти, оплачувалась за встановленими окупантами цінами. Рівень заготівельних цін у десятки разів був нижчим від ринкової ціни.

За здану продукцію селянин одержував певну кількість „пунктів” - умовних одиниць, на які він міг одержати товари. „Пункти” було введено з таким розрахунком, щоб забрати якомога більше сільськогосподарської продукції, практично нічого не даючи селянинові взамін. За 1 ц зерна селянин одержував 10 „пунктів”, за свиню вагою 110 кг - 400 „пунктів”, 1 л молока - 1 „пункт”. А тим часом промтовари оцінювалися так: костюм з грубого сукна — 1600 „пунктів”, штани — 560, шкарпетки - 120, 1 м простої тканини - 320, 1 л горілки - 100, 1 кг солі - 30, 1 кг цукру - 100, 1 коробка сірників - 100 „пунктів”. При чому такі товари як сіль, сірники, цукор, горілка, колісна мазь та інші селянин міг придбати тільки у порядку отоварювання. А право одержувати товари мали тільки ті селяни, які виконали поставки³⁴.

Здійснюючи педантичний контроль за обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції, окупаційна влада вживала також запобігти організаційні та каральні заходи з тим, щоб унеможливити ухиляння селян від їх виконання, запровадила розгалужену систему взаємовідповідальності селян та посадових осіб усіх рангів за виконання заготівельних планів.

За розпорядженнями центральних та місцевих окупаційних органів влади в селах, особливо в тих, де не виконувалися у повному обсязі поставки продукції, періодично проводилися перевірки сільських господарств з метою обліку наявного та використаного зерна, овочів, картоплі, наявності продуктивної худоби та молодняку, зокрема наявності корів, які отелилися, і телят, виявлення прихованого продовольства та сировини. У разі продажу корови або іншої худоби селянин повинен був негайно повідомити відповідні органи, кому саме їх продано та його адресу.

Влада не тільки погрожувала покараннями за невиконання поставок сільгосппродукції, а й широко здійснювала каральні заходи. Так, наприклад, у Миколаївській області штраф за нездачу молока стягувався у розмірі до 10 тис. крб.³⁵ У Полтавській області штраф за невиконання норм здачі молока стягували у розмірі 5-10 тис. крб., за забій худоби без дозволу - 2-3 тис. крб., за невиконання норм яйцепоставок - 30 крб.³⁶ Широко здійснювалася конфіскація худоби та майна селян. Наприклад, за постановою Хорольської управи у селян села Павлівки Полтавець А.М. та Ігнатенко Г.А. за невиконання молокопоставки за 1942 р. були конфісковані корови,³⁷ а за розпорядженням ровенського гебітскомісара за невиконання планів поставок зерна, молока та яєць здійснювалася конфіскація господарств селян.³⁸ Та коли ж подібні каральні заходи не давали бажаного результату, окупанти вдавалися до прямого застосування силових заходів.

Жорстокими репресивними заходами окупаційна влада домагалася поставленої мети і збирала велику кількість сільськогосподарської продукції. Проте не скрізь і не завжди окупантам вдавалося одержати заплановану продукцію. Виконання планів заготівель та поставок постійно зривалися не лише тому, що селяни саботували заготівельні заходи окупантів, а тому, що знекровлене та пограбоване село об'єктивно не могло виконати фантастично непомірні квоти поставок. І тут не допомагали вже ні заохочувальні заходи влади, ні постійні погрози та міри покарань, ні реквізиції та конфіскації. Вилучення ж силовими методами худоби та продукції ще більше ускладнювало ситуацію.

У результаті злочинної політики окупантів в особистих господарствах сільського населення України було відібрано 9420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і крупи, 6250 тис. т картоплі, овочів і фруктів, 200 тис. т фуражу, 2,1 тис. т різних продуктів.³⁹ Окупанти відібрали у сільського населення велику кількість худоби. На території України практично не залишилось жодного села, де б селяни не зазнали пограбувань. Так, наприклад, у селян Полтавської області було відібрано 146 993 голови великої рогатої худоби, 2986 коней, 92 922 свині, 56 112 овець і кіз, 2 260 054 шт. домашньої птиці,⁴⁰ у селян Херсонської області - 59 031 голову великої рогатої худоби, 865 коней, 19 365 овець і кіз, 22 567 свиней, 652 659 шт. домашньої птиці,⁴¹ у селян Сталінської області - 85 тис. голів великої рогатої худоби, 4 тис. коней, 38 тис. свиней, 33 тис. овець і кіз, понад 1 млн. шт. домашньої птиці,⁴² у селян Чернігівської області - 140 805 голів великої рогатої худоби, в т.ч. 68 224 корови, 72 202 свині, 31 541 голову овець і кіз, 1370 коней, 789 481 шт. птиці,⁴³ у сільських жителів тільки

.....
шести районів Ровенської області (Гощанського, Здолбунівського, Корецького, Ровенського, Сарненського і Тучинського) - 13 998 коней, 19 599 голів великої рогатої худоби і 23 026 голів дрібної худоби.⁴⁴ Подібний перелік можна продовжувати до безкінечності. Всього ж, за даними Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників окупантами на території України, у населення було відібрано 3722 тис. голів великої рогатої худоби, 4941 тис. свиней, 1825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40 246 тис. шт. домашньої птиці.⁴⁵

Поширеною формою пограбування селян окупантами була система штрафів з найменшого приводу і без нього. Штрафували за невиконання розпоряджень окупаційної влади, за нездану в строк продукцію та ін. Штрафи накладалися довільно, ніяких обмежень в їх розмірі не було. Наприклад, у Полтавській області окупанти стягували такі штрафи: за неповагу до німецького солдата - 200 крб., за ходіння до сільської управи в робочий час - 500, за погану роботу - 500, за простій тягла - 100, за псування зброї - 50, за невіїзд до Німеччини - 5000, за потрапу - 1000, за нещасту голубів - 500, за нещасту корів для роботи в „громадському господарстві” - 1000, за несвоєчасне виконання завдання - 100, за невиконання норм виробітку - 200, за невихід на роботу - 300, за самовільне використання тягла - 100 крб., за невиконання норм яйцепоставок - 30 крб., за невиконання норм здачі молока - 5000-10000 крб., за забій худоби без дозволу – 2000-5000 крб.⁴⁶

З початку війни по 20 серпня 1942 р. Ніжинська управа Чернігівської області оштрафувала 996 селян на суму 146 724 крб., а у селі-райцентрі Жашкові Київської області за 3 місяці 1942 р. оштрафували 78 селян на 11 тис. крб.⁴⁷ У селі Павлівка Хорольського району Полтавської області тільки за період з 19 січня по 13 лютого 1943 р. оштрафовано 9 селян по 100 крб. кожного за те, що взяли соломі з залишків скирти громадського господарства, 6 селян (із них троє одиноких жінок) за невиконання плану молокопоставки за 1942 р. по 200 крб. кожного, 24 селян за невиконання яйцепоставок, з них 1 особу - на 200 крб., 3 особи на 150 крб., 3 особи – на 100 крб., 17 осіб – на 50 крб. При цьому селянку Полтавець М.О. було оштрафовано по 200 крб. за невиконання молокопоставок та яйцепоставок⁴⁸.

Окупаційна влада нерідко штрафувала навіть своїх прислужників-сільських керівників. Так, за наказом Броварської районної управи Київської області за невиконання директиви райуправи від 11 березня 1942 р. про ліквідацію недоїмки одноразової данини та податку на собак було накладено штрафи на старост, заступників старост, секретарів сільуправ сіл Богданівка, Велика Димерка, Вигурівщина, Жердова, Калита, Красиловка, Княжичі, Мокрель, Русанів і Троєщина в обсягу від 200 до 400 крб. Всього було оштрафовано 20 осіб на загальну суму 5500 крб.⁴⁹

Окупаційною владою були встановлені високі ставки адміністративних зборів. Згідно розпорядження рейхскомісара України селяни мусили сплачувати: за реєстрацію шлюбу - 50 крб., за реєстрацію смерті - 20 крб., за видачу довідки - 15 крб., за дозвіл на забій худоби - 10 крб., за клопотання - 5 крб., за реєстрацію ремесла - 10 крб., за реєстрацію велосипеда - 15 крб., за видачу паспорта - 5 крб., за реєстрацію будівлі - 25 крб., за витяг з реєстрів громадського стану - 10 крб., за довідку (картки) на право вудження риби - 10 крб., за переписування витяга та виготовлення документів за кожний рядок - 2 крб.⁵⁰

Придушивши населення податками, обов'язковими поставками, штрафами, окупанти цим не задовольнилися, вони вирішили провести на окупованій території України одночасний масовий грабунок за допомогою так званої „грошової реформи”. До 25 липня 1942 р. населенню, більшість якого складали селяни, було наказано обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше рублів на нові карбованці. Однак при обміні більше ніж, 20 крб. „нова валюта не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний „рахунок збережень”, що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Так, наприклад, зі зданих населенням заощаджень, близько 75% конфіскувалося на користь окупаційної влади, а населення ж могло отримати в карбованцевому еквіваленті ледве 1/4. За даними статистичного відділу рейхсбанку обмін рубля сягав на 25 квітня 1943 р. - 2 млрд. руб., причому до грудня 1942 р. обмеження на обмін становило 150 руб., до квітня 1943 р. - до 300

руб.⁵¹ Підсунуті селянам, як і всьому населенню України, у примусовому порядку „українські карбованці" були гірші за фальшиві гроші, бо за них нічого не можна було придбати. Вони поступово переставали виконувати функції еквівалента вартості товару, що негативно позначилося на житті сільських жителів.

Однією з форм пограбування селянства було введення з 1 січня 1943 р. обов'язкового страхування громадян та їх майна від пожеж, блискавки, землетрусу, граду, зливи, обвалу ґрунту та ін. У результаті з селян викачувались великі суми грошей, які доходили до 500 крб.

Селян примушували брати участь у „добровільних" компаніях окупаційної влади по збиранню речей і продовольства для вояків вермахту, безкоштовно виконувати численні обов'язкові роботи по ремонту та розчищенню доріг, перевезенню вантажів, заготівлі дров і т. п.

Справжньою трагедією для села стали втрати у соціальній сфері. За роки війни значно скоротилося сільське населення України. Напередодні війни в Україні проживало 41,9 млн. чоловік, а після її завершення – 27,4 млн., із них - 7,6 млн. мешканців міст і 19,8 млн. мешканців села. Скорочення сільського населення становило майже 8 млн. (55% від загального зменшення населення в республіці за цей період)⁵². У селах налічувалося менше половини довоєнного працездатного населення, основну масу якого складали жінки, підлітки, діти та люди похилого віку.

Однією з причин цих втрат було цілеспрямоване нищення сільського населення нацистами при здійсненні ними окупаційної політики, направленої на реалізацію положень плану „Ост" та директивних вказівок керівництва рейху. Масово воно здійснювалося і як покарання за зв'язки з партизанами та у відповідь на їх дії, за невиконання розпоряджень окупаційної влади та будь-який вчинений їй опір, за несплату податків, ухилення від виконання трудової повинності та від мобілізації на роботу до Німеччини і т.п. Значна кількість сільських жителів загинула в часи окупації від голоду та інфекційних хвороб, а також під час відступу окупантів з України.

Понад 250 українських сіл були спалені разом з їхніми жителями.⁵³ Першу «Хатинь» Україна (і вся Європа) пізнала у жовтні 1941 року: було спалено село Обухівку на Полтавщині, а все населення розстріляне у відплату за партизанську діяльність. Через декілька днів було повністю спалене разом з жителями сусіднє село Баранівка.⁵⁴ Така ж трагічна доля спіткала у Волинській області – жителів 97 сіл, Чернігівській – 21, Житомирській – 32, Київській – 17, Сумській – 21.⁵⁵ Всього ж в Україні окупантами були перетворені на руїни понад 28 тис. сіл.⁵⁶ Тільки в 197 районах Лівобережної України із 10295 сільських населених пунктів окупантами було спалено і зруйновано 6226, або 60,5 %, у т.ч. 1148 (11,2 %) – повністю і 5078 (49,3 %) – частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садіб колгоспників було спалено і зруйновано 319,4 тис. (22,8 %)⁵⁷.

Одним із найтрагічніших наслідків окупації для соціальної сфери села було масове руйнування та знищення житлового фонду, що неймовірно ускладнило життя селян як у часи війни, так і в перші післявоєнні роки. Так, у Харківській області нацисти спалили 57,7 тис. житлових будинків селян,⁵⁸ у Полтавській області – 106863 будинки,⁵⁹ у Вінницькій області – 39762 будинки,⁶⁰ у Львівській області – 25 тис. будинків,⁶¹ у Волинській області – 35 тис.,⁶² у Станіславській області – 30 тис.⁶³ У Дніпропетровській області окупанти знищили 3196 колгоспних і 57102 селянські житлові будинки,⁶⁴ у Сталінській області – 2413 колгоспних і 22361 селянський будинок,⁶⁵ у Кам'янець-Подільській області – 960 колгоспних і 30523 селянські будинки,⁶⁶ у Чернігівській області – 2975 колгоспних і 31841 приватний житловий будинок.⁶⁷ Всього в селах України окупантами було знищено 1808 тис. житлових будинків.⁶⁸ В результаті без даху над головою залишились сотні тисяч селянських сімей і декілька мільйонів сільських жителів. При цьому в більшості випадків у вогні згоріли небагаті селянські позитки, які були у злиднених селянських оселях, їх невибагливий одяг і взуття, яких й до цього було обмаль, і невеликі запаси продовольства та інше, нажите важкою працею. Рятуючись від погибелі, селяни, які втратили житло, були вимушені роками проживати у землянках, льохах, хлівах, стайнях та інших мало пристосованих приміщеннях,

.....
підселялися до родичів, знайомих та зовсім чужих людей. Тривале проживання в таких антисанітарних умовах негативно позначилося на здоров'ї людей, особливо дітей. Навіть на початку 1946 р. в селах України нараховувалося 61836 сімей, які проживали в землянках та 117674 сім'ї, котрі проживали на чужій площі⁶⁹.

Тяжкі наслідки для села мало руйнування в період окупації системи охорони здоров'я сільського населення. Майже повна ліквідація сільських медичних закладів, зменшення кількості медичних працівників у сільській місцевості (з кожних 100 лікарів, які працювали до війни на селі, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29),⁷¹ обмеженість доступу до уцілілих в райцентрах та містах поодиноких лікарень та інших медико-санітарних установ через заборону окупантами вільного пересування населення, запровадження плати за медичне обслуговування фактично позбавили селян медичної допомоги. Під час окупації було повністю ліквідовано і сільську мережу пологоводопоміжних закладів, через що сільські породіллі народжували дітей вдома, а допомогу їм, у кращому випадку, надавали бабки-повитухи. В результаті серед сільського населення великим був рівень захворюваності та смертності. Особливо поширились інфекційні хвороби, зокрема тиф, дизентерія, туберкульоз, венеричні хвороби. У 1944 р. у селах було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на тиф, дизентерію⁷².

Негативно позначилося на усіх сторонах життя сільського населення та підірвало й без того надто слабку соціально-побутову інфраструктуру села майже повне руйнування за роки окупації мережі торгівельного та побутового обслуговування, культурно-освітніх установ. Проте нацистська окупація заподіяла українському селу й таких збитків, які не можна виразити в цифрах. Йдеться про фізичні та морально-психологічні наслідки окупації для мільйонів сільських жителів. Для багатьох з них це були роки безповоротно втраченої молодості й творчої діяльності, тривалих, часом дуже тяжких захворювань й інвалідності, сирітства й овдовіння, роки тяжкої підневільної праці, голоду й нестерпних страждань, душевних травм і потрясінь від баченого й пережитого, від втрат дітей, рідних та односельчан, наслідки яких наклали відбиток на все їх подальше життя. Наслідки нацистської окупації українське село відчувало не одне десятиліття. Знадобилося багато років напруженої праці, щоб ліквідувати збитки та загоїти фізичні й душевні рани, нанесені нею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Украинская РСР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. - В 3 т. - Т.3. - К., 1975. - С.158; 2. Там само. - С.157-158; 3. Тут і далі дані подані в цінах 1941 р.; 4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: 1941 -1945 гг. - В 3 т. - К., 1975; История Украинской ССР.- В 10 т. - т. 8. - К., 1984; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. К., 2000; Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. - К., 1965; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. - К., 1982; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж - Нью-Йорк - Львів, 1993; Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) //Український селянин: Зб. наук. праць. - 2002. - №5; Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України 1941-1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.- Вип.8. - Ч.1. - К., 2004; Перехрест О. Г. Форми економічного пограбування України за нацистської окупації (1941-1945рр.)// Україна Соборна: Зб. наук. статей. - Вип 1. - К., 2004 та ін.; 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.166.- Оп.2.- Спр.5. - Арк.6; 6. Центральний Державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України). - Ф.КМФ-8. - Оп.1. - Спр.297. - Арк. 165; 7. Потильчак О. Вказ. праця. - С.142; 8. Лаута С.П. Вказ. праця. - С.129; 9. Нестеренко В.А. Вказ. праця. - С.281; 10. Немятый В.Н. Вказ. праця. - С.126; 11. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр.123. - Арк.54; 12. ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.240. - Арк.10-14; 13. Політична історія України ХХ століття:у 6-ти тт. - К., 2003. - Т.4. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). - С.355; 14. Немятый В.Н. Вказ. праця.-С.129; 15. Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1945.-К., 1985.-С. 113-114; 16. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Збірник документів та матеріалів. -К., 1965.-С. 100; 17. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 30. - Спр. 32. - Арк. 114; 18. Потильчак О.В. Вказ. праця //Український селянин. - 2001. - № 2. - С. 127; 19. Російський державний архів економіки (далі - РДАЕ). - Ф.7733. - Оп.29. - Спр.907, - Арк. 124-125; ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.244. - Арк.1; Спр.250. - Арк.77; ЦДАГО

України, - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 16. - Арк.28; 20. Лаута С.П.- Вказ. праця. - С. 165-166; 21. Там само. - С.167; 22. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.30. - Спр.32. - Арк. 137; 23. РДАЕ. - Ф.7733. - Оп.29. - Спр.907. - Арк.124; 24. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 16. - Арк.29; 25. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів та матеріалів. - К., - 1963. - С.126; 26. Там само; 27. Потильчак О.В. Вказ. праця //Український селянин. - 2001. - №2. - С. 126; Косик В. Вказ. праця. - С.294; 29. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів. - Полтава, 1947. - С.42; 31. Немятий В.Н. Вказ. праця - С.129-130; 31. Лаута С.П. Вказ. праця. - С. 167; 32. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХМО). - Ф.420. - Оп.1. - Спр.72. - Арк.3; 33. ЦДАГО України. - Ф.166. - Оп.2. - Спр.5. - Арк.92; Спр.11. - Арк. 88 зв; 34. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Збірник документів і матеріалів. - Одеса, 1971. - С.49; 35. Лаута С.П. Вказ. праця. - С.162; 36. Там само. - С.167; 37. Там само. - С.168; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів - С.40; 38. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - С.183; 39. Там само; 40. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трёх томах. - К., 1985. - Т.3. - С.264-266; 43. Там само. - С.234; 41. Київський процес. - С.109-110; 42. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. - Т.3. - С.234; 43. Там само. - С.266; 44. Черниговщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Документы и материалы. - С. 106; 45. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. - Т.3. - С.230; Радянська Ровенщина 1939-1959 Документи і матеріали. - Львів, 1962. - С.168-169; 46. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. - Т.3. - С. 266; 47. Лаута С.П. Вказ. праця. - С.168; 48. Там само; 49. ЦДАВО України. - Ф. 3206. - Оп.2. - Спр.7. - Арк.5-7; 50. Там само - Арк.8; 51. Там само. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.244. - Арк.1; Спр.250. - Арк.77; Ф.3206. - Оп.2. - Спр.133. - Арк.84; 52. Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944. - К. - С.64; 53. Вирахувано за даними, що наведені в: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 3. - С. 155; Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945. С.571; 54. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Горань, О.І. Гуржій та ін; під ред. В.А. Смолія. - К., 1997. - С.230; 55. Косик В. Вказ. праця. - С.167; 56. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 3. - С. 149; 57. Історія України / В.Ф. Верстюк... - С.230; 58 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 30.- Спр. 62.- Арк. 64, 80; 59. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - К., 1967. - С.51; 60. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 30.- Спр. 62.- Арк.82; 61. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. - К., 1973. - С.56; 62. ЦДАГО України. - Ф.57. - Оп. 4.- Спр. 235.- Арк.1; 63. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. - К., 1970. - С.36; 64. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. - К., 1971. - С.37; 65. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. - Днепропетровск, 1962. - С. 208-209; 66. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. - Донецк, 1980. - С. 255; ДАХМО. - Ф.Р-863. - Оп. 2.- Спр. 39.- Арк. 105; 68. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. - К., 1978. - С. 105-106; 69. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 3. - С. 156; 70. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. - К.,1965. - 151; 71. Коган С.С. Основные итоги здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. - 1947. - № 10-11. - С. 40. 72. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) - Кам'янець-Подільський, 2000. - С. 103.

І.В. Мазило

ЗАЛІЗНИЧНИЙ ТРАНСПОРТ УКРАЇНИ У 1943-45 РР.: ПРОБЛЕМИ ВІДБУДОВИ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Доктор історичних наук, професор О.Е. Лисенко на Міжнародній науковій конференції в грудні 2004 року зазначив що з1991 по 2004 рр. в Україні підготовлено і опубліковано більше 150 ґрунтовних робіт, серед яких-кандидатські і докторські дисертації з проблем історії Другої світової Великої Вітчизняної воєн. Автори цих видань домагаються пошуку істини й сприяють встановленню правди про війну. Серед них - комплексне дослідження М.В. Ковалю з історії України, де зроблена спроба окреслити в загальних рисах окремі напрямки роботи транспорту в період відбудови, як от: "Особлива увага приділяється створенню умов для першочергових господарських заходів, зокрема в машинобудівній промисловості, на електростанціях і транспортних магістралях"¹. Тому подальше комплексне дослідження проблеми функціонування транспорту, зокрема залізничного, залишається одним з важливих завдань у справі відтворення об'єктивної історії завершального періоду війни. Автор в даній публікації робить спробу підсумувати дане питання саме з таких позицій.

Однією з проблем відбудови транспорту було те, що цей процес розпочинався на фоні

зруйнованого народного господарства республіки, зокрема було знищено 16,1 тисячі промислових підприємств, на яких до війни було зайняло 2,6 млн. працюючих, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей.²

Значними були руйнування на залізничному транспорті. Гітлер конкретизував завдання своїм підлеглим по його руйнуванню, вказуючи: "Необхідно добитися, щоб при відступі із районів України не залишилося жодної рейки".³ За роки війни фашисти вивели з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тисяч залізничних мостів, 1,8 тис. за іншими даними, 1916 вокзалів й станцій. При відході групи армій "Південь" в районі Донбасу було зруйновано 6 тис. кілометрів шляхів, 1500 мостів, 27 локомотивних депо, 400 вокзалів й станційних приміщень, більше 25 тис. кв.метрів житлової площі. Загальна сума збитків в Донбасі становила 70 відсотків вартості основних фондів.⁵ В межах Північно-Донецької і Південно-Донецької магістралей окупанти зруйнували 8 тис. головних й станційних шляхів, 1500 мостів, 27 паровозних депо, 38 вагонних приміщень, більше 250 тис.кв. метрів житлової площі.⁶ На Південній залізниці із 904 мостів загального довжиною 19617 кілометрів було зруйновано 193 довжиною 4176 кілометрів.⁷

Значними були руйнування залізничного господарства в деяких інших промислових областях України. В межах Ворошилоградської області було знищено 675 кілометрів шляхів, 70 вокзалів, 227 мостових переходів протяжністю 2143 метрів, 8 паровозних депо. Загальна сума збитків склала 33782660 крб.⁸ Залізничному господарству Запорізької області були нанесені матеріальні збитки в розмірі 132 млн.крб.⁹ В таких до війни промислових і транспортних містах республіки як Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ повністю був знищений увесь комплекс залізничних споруд.¹⁰ Ворогом були зруйновані усі паровозні і вагонні депо Південно-Західної магістралі. Збитки становили 1,6 млрд.крб.¹¹

Великими були руйнування на дорогах і областях Півдня України. На території Миколаївської області були повністю зруйновані залізничні шляхи, вокзали, споруди.¹² На Одеській залізниці було зруйновано 1088 мостів, 176 вокзалів, 34 локомотивних депо, інші господарські споруди. Збитки склали більше 1 млрд. карбованців.¹³

На руйнуванні транспорту до певної міри позначилися евакуаційні процеси 1941-42 рр., коли залізничники намагалися вивезти в тил не лише рухомий склад, але й верхнє залізничне полотно. Те, що залізничники не встигли евакуювати, спеціальні формування НКШС доводили в непридатного стану. Також на технічному стані доріг позначилася диверсійна діяльність підпільників і партизан у фашистському тилу у 1941- 44 рр. В передвоєнний період довжина залізниць в Україні становила 20102 км. Окупаційній фашистській адміністрації вдалося відновити 15740 км. шляхів.¹⁴ Аналіз подій 1942-43 рр. дозволяє зробити висновок, що партизанські формування на окупованій ворогом території розгорнули інтенсивні бойові дії на залізничних комунікаціях ворога. Так, партизани з'єднання С.А.Ковпака в кінці листопада – на початку грудня 1942 р. провели операцію під умовною назвою "Сарненський хрест"¹⁵ В районі Волині діяли партизани О.Ф.Федорова. Їх основний удар мав бути скерований на Ковельський залізничний вузол. З 7 червня 1943 р. й квітень 1944 р. партизанами з'єднання було підірвано на дільницях Ковельського вузла 611 ешелонів й пущено під укіс 8 бронепоездів. В цілому динаміку партизанської боротьби на комунікаціях ворога в другій половині 1943 р. подано в таблиці;¹⁶

Види диверсій	Липень	Червень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	За 6 місяців
Проведено аварій	359	664	520	690	570	400	3203
Зірвано залізничних мостів	32	54	78	54	41	25	234
Знищено ліній зв'язку	168	122	149	175	54	63	681

Ще однією проблемою відбудови транспорту було те, що цей процес розпочинається на фоні значних людських втрат. Адже в Україні загинув кожний п'ятий її мешканець, а 2,5 млн. осіб було вивезено до Німеччини. На величину втрат вплинув фактор продовжуваності воєнних дій. Протягом 40 місяців з 22 червня 1941 р. по жовтень 1944 р., Україна була найважливішим театром воєнних дій.

Ще однією проблемою відбудови транспорту було те, що цей процес проходив не тільки на фоні значних руйнувань народного господарства й транспортної галузі, а й в період, коли на території республіки відбувались майже дворічні бойові дії, які досягли свого апогею весною-літом-восени 1943 й 1944 рр. О.П. Довженко писав, що навкруги України відбувалася більше половини усієї світової війни. На Україні було проведено більше половини усіх стратегічних операцій. Восени 1943 р. відбулося форсування Дніпра, однієї з найбільших водних артерій Європи. Протягом грудня 1942 р.- жовтня 1943 р. було проведено 20 бойових операцій і компаній, в тому числі таких вирішальних для усього радянсько-німецького фронту, як Корсунь-Шевченківська, Житомирсько-Бердичівська, Рівненсько-Луцька, Львівсько-Сandomирська, Карпатсько-Ужгородська й інші. У визвольних боях на українській землі брали участь війська 6 найбільших фронтів /28 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних армій/, Чорноморський флот, три військові флотилії, що склало біля половини живої сили і бойової техніки діючої армії.¹⁸

Масштаби цих дій вимагали перебазування великої кількості вантажів. За свідченнями колишнього наркома шляхів сполучення І.В.Ковальова, ... у складі 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів перебувало до п'яти-шести і більше армій. Перебазування кожної потребувало від 60 до 200 ешелонів.¹⁹ В період літньої компанії 1944р. вага лише одного бойового комплексу армій, які були задіяні на напрямку головного удару 1-го Українського фронту, складала 5-6 тис. тонн, однієї заправки паливом-500 тонн, добової продовольчої норми-700-800 тонн.²⁰

Ще одна проблема була викликана тим, що відбудова починалася за мінімального фінансового забезпечення. Так, у 1942-43рр. капітальні вкладення з державного бюджету СРСР на відродження районів, звільнених від фашистського іґа, становили 7,3 млрд. крб., у 1944 р.-14,2 млрд.крб., у 1945 р.- 18 млрд.крб. Усього радянською державою на відродження звільнених районів у 1942-45 рр. було виділено 39,5 млрд.крб.²¹ Держава змогла виділити на відродження народно-господарського комплексу у 1943-45 рр. 7 % коштів від суми збитків, завданих Україні війною і окупацією.²² Для організації робіт по відновленню господарства залізничного транспорту УРСР на 1945р. був затверджений план капіталовкладень на суму 1062 млн.крб.²³ НКШС для відновлення Вінницької магістралі виділив 29 млн.крб.²⁴ У 1944р. на відродження Південно-Західної дороги було виділено 129,9 млн.крб.²⁵ Також велика надія покладалася на внутрішні резерви, зокрема трудові мобілізації місцевого населення.²⁶ На відбудову транспортних артерій Вінницької і Кам'янець-Подільської областей у травні 1944р. було мобілізовано 6000 робітників, згодом ще 16906 громадян Вінниччини.²⁷ З ініціативи місцевих партійних органів у травні-липні 1944 р. для відбудови залізничних шляхів було проведено 8 масових недільників, в яких взяли участь 60 тис. мешканців подільського регіону. Так, 9 липня 1944 р. 19861 залізничників взяли участь в проведенні недільника.²⁸

Крім того, на думку проф. М.В. Ковалю, було ще одне джерело відтворення основних засобів, коли транспорт мав, хоч і не значне, повернення засобів виробництва, майна з тилкових районів колишнього Радянського Союзу, яке було вивезене туди в 1941-42 рр. У Донбас та Кривбас в 1943-45рр. надійшла певна кількість матеріалів, інструментарію, продовольства з інших промислових регіонів.²⁹

Крім зазначеного вище, ситуація в зруйнованому господарстві України ускладнювалася ще й тим, що не вистачало людей, особливо спеціалістів.³⁰ На звільнених від фашистських окупантів території України залишилося лише 17% від їх довоєнної чисельності.³¹ Тому, на період відбудови потреба в кваліфікованих кадрах значно

збільшилася. Ця тенденція зберігалася і в післявоєнні роки. Це було викликано як великими об'ємами відбудови, так й значним збільшенням об'ємів перевезень військових й цивільних вантажів. Часткова забезпеченість кадрами здійснювалася за рахунок перерозподілу між східними і західними регіонами країни. Повернулися такі керівники транспорту як С.В. Кутафін, Н.Т.Закорко, які до війни працювали - перший начальником Південної магістралі, другий-Сталінської. П.Ф. Кривоніс повернувся до керівництва Північно-Донецькою магістраллю. Приїздили на нове місце роботи працівники інших професій. На вересень 1943р. на Південну магістраль було повернуто 337 залізничників³² В березні місяці 1944р. на Вінницьку магістраль було ревакуйовано 1275 осіб, у вересні - 1466 працівників.³³ Приток кваліфікованих кадрів якісно вплинув на склад працівників галузі.

В даній розвідці перераховані основні, проте далеко не усі проблеми відбудови залізничного транспорту України. Його відродження відбулося в основному за рахунок самопожертви самих залізничників, мешканців сіл і міст України. Тому досвід, накопичений робітниками транспортної галузі у 1943-45 рр. і перші повоєнні роки по мобілізації сил і засобів, до певної міри, в наш напівкризовий час не втрачає цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах / 1939-45 рр./ -К., 1999.-Т.І2.-С.321; 2. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи /1946-1980-ті рр./- К.,1999.-Т.І3.-С.27; 3.Ковалев І.В. Транспорт в Великой Отечественной войне /1941-45гг./-М.,1981.-С.262; 4.Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи /1946-1980-ті рр./ -К.,1999.-Т.І3.-С.27; Федоров В.Г. Украина в Великой Отечественной войне 1941-45гг.// 50-летие Великой Победы над фашизмом. - Смоленск, 1995.-С.53; 5.Железнодорожники в Великой Отечественной войне.- М., 1985.-С.260; 6. ДАХО.-Ф. 156.-Оп.15.-Спр.40.-Арк.1; 7.Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу.-К.,1968.-С.37; 8. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-45гг.: Сб. документов и материалов.- Донецк, 1969.- С.116; 9.Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб.документов.- Запорожье, 1959.- С.347; 10. Железнодорожники в Великой Отечественной войне.- М., 1985.- С.266;11.Там само.-С.282; 12. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Док. и материалы.- Одесса, 1964.- С.221; 13. Железнодорожники в Великой Отечественной войне.- М., 1985.- С.285-286; 14.Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков.- М., 1986.-С.173; 15. Боротьба трудящихся західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.- К.,1984.-С.119; 16.Трагедії Карпатського рейду Ковпака-55 років // День.-1998.-5 серпня; 17. Федоров В.Г. Украина в умовах системної кризи /1946-1980-ті рр./- К., 1999.-Т.І3.- С.47; 18. Там само; 19. Ковалев І.В. Транспорт в Великой Отечественной войне /1941-45гг./- М.,1981.-С.261; 20. Минеев А. Организация железнодорожного базирования войск // Тыл и снабжение Красной Армии.-1945.- №5-6.- С.10; 21. Сорокина О.Л. Всенародный вклад в возрождение общеобразовательной школы на освобожденной территории РСФСР в годы Великой Отечественной войны// 50-летие великой Победы над фашизмом.- Смоленск, 1995.-С.261; 22.Коваль М.В. Україна в умовах системної кризи /1946-1980-ті рр./ -К.,1999.-Т.І2.- С. 296; 23.ЦДАГО України.- Ф.1.-Оп.31.-Спр.15.-Арк.31; 24. ЦДАВО.-Ф 136.-оп. 23.-Спр.2.-Арк.2; 25. ЦДАВО України.- Ф.2357.-оп.1.-Спр.109.-Арк.25; 26. Коваль М.В. Україна в умовах системної кризи /1946-1980-ті рр./- К., 1999.-Т.І2.- С.296; 27. Мазило І. Роль Вінницької обласної партійної організації у відбудові на Вінниччині залізничного транспорту// Тези доповідей V-ї Вінницької обл. іст.-краєзн.-конф.- Вінниця,1987.-С.26; 28. Мазило І. Патріотичний рух залізничників Вінниччини /1944-45 рр./ //Тези доп. III-ї Вінницької обл. іст.-краєзн.-конф.-Вінниця, 1985.-С.22; 29. Коваль М.В.Україна в умовах системної кризи /1946-1980-ті рр./-К.,1999.-Т.І2.-С.297; 30. Коваль М.В.Україна в умовах системної кризи /1946-1980-ті рр./- К.,1999.-Т.І3.-Т.1.-С.298; 31. Картавний С.М. Вклад народов Советского Союза в освобождение Ураины от немецко-фашистских оккупантов и восстановление народного хазайства // Героическое и трагическое лихолетье.-М.,2000.-С.180; 32. ДАХО.-Ф.156.-Оп.15.-Спр.33.-Арк.87-88; 33. ЦДАГО України.- Ф.1.-Оп. 31.-Спр.81.-Арк.32,50.

С.І. Гальченко

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСТАЧАННЯ ПРОМИСЛОВИМИ ТОВАРАМИ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1943-1944 РР.

Умови воєнного часу вкрай несприятливо впливали на вирішення проблем, пов'язаних з забезпеченням населення продуктами харчування, предметами першої

.....
необхідності, промисловими товарами тощо. Але незважаючи на об'єктивні обставини, український народ і керівництво країни провели велику роботу, спрямовану на мобілізацію всіх ресурсів країни і виробництва з метою максимального збільшення випуску продукції для фронту і тилу. Було розроблено і здійснено програму відновлення господарства на звільненій від ворога території, організована допомога населенню цих районів. Все це знайшло відображення у великій кількості літератури, присвяченій Великій Вітчизняній війні. Лише окремі аспекти постачання населення продовольчими товарами, торгівля, відновлення легкої та харчової промисловості у воєнні роки в загальносоюзному масштабі дослідили в своїх працях У. Чернявський,¹ В.Зотов,² А.Любимов.³ Цінні дані щодо братерської допомоги радянських республік, звільненій Україні у відновленні промисловості, сільського господарства містяться в монографічній праці М. Буцька.⁴ Однак і донині відсутні комплексні праці, присвячені проблемам постачання. Тому автор статті ставить завдання: проаналізувати основні заходи і шляхи організації забезпечення населення промисловими товарами та речами першої необхідності в роки Великої Вітчизняної війни; узагальнити архівний матеріал та дослідження вчених-істориків про трудовий героїзм населення України по відродженню підприємств, які випускали продукти харчування, промислові товари, речі першої необхідності; з'ясувати принцип постачання, характер розподілу промислових товарів.

Війна породила труднощі не лише на рівні постачання міського населення продовольством, але і промисловими товарами. Тут, так само як і в галузі продовольчого постачання, були встановлені диференційовані норми постачання за картками. Однак у зв'язку зі скороченням товарних фондів, норми ці були недостатніми.

Забезпечення промисловими товарами здійснювалося за принципом диференційованого постачання. Карткова система в 1941-1947 рр. на ці товари будувалася наступним чином. За промтоварними картками передбачався продаж певної кількості тканини, одягу, взуття, що було незручним для споживачів, зв'язувало їх можливості і негативно відбивалося на товарообігу. До того ж, держава, на відміну від гарантованого постачання певними продуктами за продовольчими картками, не могла за станом ресурсів гарантувати одночасний продаж всіх виробів за промтоварними картками. Тому при введенні перших промтоварних карток у липні 1941 року був обраний інший шлях. Така система давала можливість покупцеві купити будь-яку найбільш потрібну йому річ, яка була в магазинах, і разом з тим купувати більш дорогі або дешеві речі, в залежності від оплати праці.

Промтоварні картки мали наступну кількість купонів-одиниць. Для робітників та інженерно-технічних працівників – 125, для службовців – 100, для утриманців (включаючи дітей) і для тих, хто навчається, – 80. Так, купуючи пару чоловічого або жіночого взуття, покупець, що оплачував її ціну, повинен здати 50 купонів-одиниць, а за пару дитячих сандалів або босоніжок – 20, за плаття жіноче шерстяне або шовкове – 60, вироби з бавовни – 40, для дівчаток дитсадкового віку – 15, за пару панчів або шкарпеток для дорослих – 5, для дітей – 3 купони тощо.

Картки на промтовари видавалися, зазвичай, на 6-9 місяців. До кінця війни їх отримували 60 млн. громадян.

Продаж промтоварів мав певне стимулююче значення. В другій половині 1942 року було введено продаж робітникам підприємств ряду наркоматів взуття, готового взуття, бавовняних, шерстяних і шовкових тканин за ордерами. Практика продажу промтоварів за ордерами була потім розширена. В окремих галузях промисловості, особливо в період застосування додаткової робочої сили (заготівля торфу, заготівля і вивіз лісу), відбувався одноразовий продаж промислових товарів на певну суму або в певній кількості залежно від виконання плану виробництва.⁵

Обмежені державні фонди матеріалів йшли перш за все на виготовлення спецодягу (шкіряної, ватяного, гумового взуття, полушубків брезентових плащів, комбінезонів, ватників та штанів, різноманітної білизни, рукавиць та іншого), білизни для гуртожитків,

.....
шкіл ФЗО, РУ, їдалень, заводських лікарень та поліклінік, дитячих садків та ясел. Мило, сірники, сіль, нитки та інші товари першої необхідності також направлялися на забезпечення виробничих та господарських потреб підприємств громадського харчування, шкіл та училищ, дитячих та лікувальних установ. Частина промтоварних фондів виділялася для отоварювання карток робітників та службовців. Промтоварними фондами перш за все забезпечувалися робітники вугільної, металургійної, хімічної, нафтової промисловості, оборонних заводів, будівництв, транспорту, шкіл, трудових резервів.⁶

Тканини, одяг, взуття за промтоварними картками видавали перш за все тим робітникам, які працювали ударно. Нерідко промтоварами видавалися премії. Маючи обмежені промтоварні фонди, місцеві партійні і господарські організації виявили велику енергію та ініціативу по виробництву товарів першої необхідності, використовуючи різні види місцевої сировини. Відділи робітничого постачання промислових наркоматів, артілі, промкооперації організовували виробництво валянок, парусинового взуття на дерев'яній підшві, глиняного посуду, видобування солі, виготовлення мила.

В робітничих сім'ях максимально використовувалися запаси одягу та взуття. Нерідко в цехах заводів можна було бачити жінок і підлітків, одягнутих в старі робочі спецівки, піджаки і сорочки з плеча чоловіка, батька чи брата.

В ті далекі воєнні дні отримання талону відразу на костюм чи сукню, брезентових полуботинок, а тим більш шкіряних черевиків або туфлів ставало радісною подією в бригаді, сім'ї, гуртожитку. Бувало і так, що хлопець чи дівчина отримували талон на відріз чи взуття, а грошей викупити товар вчасно не було. Тоді товариші по бригаді або гуртожитку збирали скільки у кого є і давали в борг.

Як вище згадувалося, їх продаж був нормованим і суворо фіксованим. Щоб придбати елементарний одяг - пальто костюм, білизну, взуття та інше, потрібно було мати спеціальний ордер, який видавався адміністрацією підприємства. В даному ордері зазначалося назва підприємства, кому він виданий і на який вид продукції, дата видачі, і головне, даний документ був дійсний лише протягом 5 днів, тобто якщо робітник не мав фінансової змоги купити той чи інший товар у цей термін, ордер втрачав свою силу. Ордери на отримання промтоварів виготовлялися адміністрацією підприємства типографним способом. Вони видавалися на кожний товар окремо. Існував досить жорсткий бюрократичний підхід до реалізації ордерів. Так, ордер не заповнений всіма реквізитами, не підлягав прийому контрольно - обрахункових бюро. Ці бюро приймали ордери лише на 13 видів товарів (одяг та взуття) і виписували на них фондовий ордер. На такі життєво важливі товари, як мило, нитки, ган бюро приймало відповідний номер талона промкартки, оголошений наказом по міськторгвідділу на той чи інший місяць. Фондовому ордеру перераховувалися найменування: „мило”, „гас” і номер талону.⁷ Така складна система була покликана зменшити ймовірність зловживань, але, звичайно, навіть при запобіжних заходах не вдавалося уникнути зловживань.

Дещо іншою була система реалізації швейних та взуттєвих виробів, виготовлених майстрами та ательє індивідуальних замовлень. Так, індивідуальні замовлення на швейні та взуттєві вироби з матеріалів промисловості приймали від населення майстернями та ательє по ордерах, які видавалися в порядку, встановленому в наказі Наркомату праці СРСР від 19 серпня 1942 року № 250. Видача індивідуальних замовлень з матеріалів промисловості майстернями та ательє здійснювалася за промтоварними картками з урахуванням відповідної кількості купонів за кожний вид товару. Індивідуальне замовлення на швейні і взуттєві вироби з матеріалів замовника приймалися майстернями та ательє без ордерів і видавалися без урахування, того чи був наданий весь матеріал для виготовлення одягу чи взуття.⁸ Але різниці між першим та другим варіантом практично не існувало, оскільки матеріали для виготовлення одягу чи взуття теж потрібно було дістати за промтоварними картками.

Гостру потребу в одязі і взутті, милі та сірниках, солі і предметах першої необхідності відчували робітники визволених районів. У 1944-1945 роках значна частина державних промтоварних фондів направлялася на відновлення підприємств. Робітники

тилових районів зі своїх небагатих запасів з першими ешелонами направили на підприємства звільнених районів вагони з одягом і взуттям, посудом та книгами.⁹

Гострий дефіцит одягу, взуття, товарів повсякденного попиту поряд із проблемою продовольчого постачання негативно вплинули на загальний рівень життя населення у визволених містах України. Багато з того, що вдалося зберегти за час окупації від пограбування, міське населення змушене було вимінювати на продукти харчування. Старий одяг та взуття зносилися. Елементарні речі перейшли до розряду дефіцитних. Місцевим органам влади потрібно було невідкладно вирішувати завдання забезпечення городян промисловими товарами. У той час постачання мешканців визволених міст України здійснювалося за рахунок виділення централізованих фондів промислових товарів, залучення товарів широкого вжитку місцевої промисловості, промкооперації та кооперації інвалідів за суворо встановленими обсягами відповідно до норм для визволених районів України. Слід зазначити, що на ці норми впливали окремі фактори, продиктовані воєнним часом.¹⁰

Так, вже у вересні 1943 року було місцевими органами влади ухвалено відповідне розпорядження, згідно якого, у зв'язку з обмеженим надходженням промислових товарів, взуття, готовий одяг, трикотаж та бавовняні тканини відпускалися лише сім'ям військовослужбовців, школам, інвалідам, працівникам мистецтва, а також для закритих установ. Інші категорії населення мали самі діставати усе необхідне.¹¹ З часом ситуація дещо стабілізувалася. Контингент населення, прийнятий на гарантоване постачання промисловими товарами, у визволених областях УРСР збільшився. За станом на 1 січня 1944 року по визволених областях ця цифра становила 4806,2 тис. осіб або 23,1% до загального довоєнного рівня населення по згаданих регіонах. У загальному контингенті, прийнятому на постачання, представники чорної металургії, вугільної, машинобудівної, наркомату шляхів сполучення становили 39,6%.¹²

Крім нормованого постачання, загального для всіх, в окремих промислових регіонах республіки на важливих відбудовних об'єктах були встановлені додаткові норми видачі промислових товарів.

Головним джерелом постачання визволених міст республіки промисловими товарами були фонди, що визначалися союзними відомствами. Це стосувалося як продовольчих, так і промислових товарів. Можна довго і детально наводити цифри та розміри капіталовкладень у цю сферу, але вони, на жаль, не віддзеркалюють реальної картини, що існувала. Плани були надто обіцяючими, але за об'єктивних, а іноді і суб'єктивних умов ці плани залишилися на папері і не втілювалися в життя. До об'єктивних можна віднести, в першу чергу складну ситуацію на шляхах сполучення, що вкрай ускладнювала доставку на місця призначених вантажів, роботу підприємств легкої промисловості та інше; до суб'єктивних умов - зволікання центру в організації роботи по забезпеченню необхідними товарами народного споживання.

Виділеними коштами не можна було ні нагодувати людей, які постраждали від окупації, ні одягти їх. Капіталовкладення треба було освоїти, а централізовано виділені фонди забезпечити конкретною кількістю товарів. Ні першого, ні другого в належному обсязі у 1943-1945 роках не було зроблено.

У четвертому кварталі 1944 року для республіки відвантажили лише 50,35 виділеної за нормами бавовни 69,8 – вовни, 20,3 – швейних виробів, 43,5 – трикотажу, 45,5 – панчішно-шкарпеткових виробів, 55,5% - шкіряного взуття.¹³ Лише скло, порцеляна та фаянс надійшли в Україну в обсязі 100% до запланованого рівня. Але ж у той час ця продукція не була так гостро необхідною для населення визволених районів. На початку 1944 року, незважаючи на незадовільний стан з постачанням населення промисловими товарами, союзні відомства не вжили потрібних заходів для поліпшення справ. Відвантажувати ту мізерну кількість товарів, що надходила для визволених областей України, не було куди, оскільки не вистачало баз збуту промисловості: замість необхідних 71 працювало лише 18. Таке ставлення до організації промислових баз, безперечно, негативно впливало на просування товарів до споживачів та поліпшення постачання населення.

Особливу роль у забезпеченні населення товарами повсякденного попиту відігравала місцева промисловість, адже вона мала можливість відновити свою роботу швидшими темпами, на відміну від великих базових підприємств легкої промисловості. Цифри свідчать, що місцева промисловість у той час працювала по лінії промкооперації недостатньо, для ринкових фондів передавала незначну частину товару. Зважаючи на це, наркомат торгівлі двічі ставив питання у Раднаркомі УРСР про незадовільне використання плану виробництва місцевою промисловістю. Наприкінці 1944 – на початку 1945 років стан справ у цій галузі почав дещо нормалізуватися, коли внаслідок широкого залучення до виробництва інвалідів війни, опанування ними професій (шевця, чоботаря, майстра залізних виробів та інших) збільшився випуск товарів промкооперації та міської промисловості. Для трудового влаштування інвалідів Вітчизняної війни уряд зобов'язав організувати до 15 квітня 1944 року виробничі майстерні та мережу шкіл для навчання інвалідів Вітчизняної війни: профтехшколи по вивченню кравецької та слюсарної справи, кравецько-шведської справи, спеціальні школи-інтернати для навчання сліпих, а також по підготовці бухгалтерів і фінансово-рахівничих працівників.¹⁴ Звичайно, залучення інвалідів війни до виробництва товарів першої необхідності сприяло як їх адаптації до нових умов, так і загальному поліпшенню ситуації у справі виробництва на місцях. Але в масштабах республіки з урахуванням дедалі зростаючих потреб товарів широкого вжитку населення становище з постачанням промисловими товарами в 1944 році залишалося незадовільним, а по деяких групах товарів його рівень знизився. Це стосувалося, в першу чергу, виробів текстильної промисловості.

Через відсутність сировини на 1 березня 1944 року працювало лише 1 текстильне підприємство з 46, які діяли в Україні до Великої Вітчизняної війни. Простоювали підприємства у Сумах, Полтаві. Через певну відсутність пряжі навесні 1944 року були повністю зупинені всі ткацькі фабрики у Чернівцях.¹⁵ Внаслідок відсутності бавовни простояли протягом всього I кварталу ковдряні та ватяні фабрики. Більш-менш ритмічно працювало лише одне підприємств в Житомирі.¹⁶ Звісно, що такий стан справ гальмував виробництво не лише тканини, а й виробів з них. Досить дивним є те, що при такому стані речей у виробництві вдалося (за даними наркомату торгівлі УРСР) навіть при мізерному плані здачі готової продукції виконати його у першій половині 1944 року: по швейних виробках – на 21,9%, трикотажу – 44,6%. Загальний же обсяг заводу товарів на Україну у той же період становив 58, 5%, взуття – 57,5%, тютюну – 33,5% від запланованого.¹⁷ За таких умов постачання населення товарами легкої промисловості не лише не поліпшувалося, а мало тенденцію до погіршення.

Ситуація того часу вимагала вживання термінових заходів. Але і на початку 1945 року становище продовжувало залишатися вкрай незадовільними. Порівнюючи надходження сировини на текстильні підприємства республіки 1944 року (40% бавовни, 35,5% вовни, 26,4% пряжі до плану) і 1945 року (відповідно бавовняної пряжі – 23%, бавовни – 7,2% вовни – всього 2 тонни, або 1,8%), неминуче приходимо до висновку, що не могла за таких умов постачання нормально працювати легка промисловість.¹⁸

Серед гальмуючих чинників роботи текстильних підприємств залишалося використання застарілого обладнання, на якому доводилося виробляти ту мізерну частку продукції, що потрапляла до споживача. І тут у пригоді стало устаткування, яке в 1945 році почало надходити з провідних підприємств Німеччини. Так, на Харківську, Богуславську, Лубенську, Кременчуцьку суконні фабрики завезено обладнання зі Шпрейберга, Фальденбурга, Цитау, Губеля. Загалом це становило 444 вагони з обладнанням для текстильної промисловості республіки,¹⁹ на якому, між іншим, і сьогодні працюють окремі підприємства галузі.

Де ж мали отримувати одяг та взуття люди, що жили у визволених містах і селах? У що було одягнутися евакуйованим зі східних районів, інвалідам війни, дітлахам? Демобілізовані з армії внаслідок каліцтва фронтовики ще тривалий час ходили у військовому вбранні не тому, що вони того хотіли, а тому що іншого одягу не мали. Щоправда, існував

.....
базар, на якому за „шалені” гроші можна було купити все або вимінити на якусь цінну річ, вартістю в кілька тисяч карбованців, наприклад пару чобіт. Саме тоді великого розмаху набула спекуляція. Шахраї наживалися на чужому горі, відбирали, користуючись ситуацією, у людей похилого віку сімейні раритети, вироби мистецтва. В цей час нечесним шляхом, опанувавши ситуацію, шахраї мали змогу зробити собі капітали, безцінні речі потрапляли до їх рук.²⁰ Зрозуміло, що шляхом обміну голодним та погано одягненим людям вдалося дещо придбати на перший випадок. Про становище, у якому опинилося населення, свідчать, зокрема, ціни на деякі промтовари, що відповідно впливали і на купівельну спроможність. На Благівіщенському базарі (Харків) станом на 23 грудня 1943 року вони були такими: пара хромових рантових чобіт коштувала 6-7 тис. крб., юфтових – 5-6 тис., чоловічих черевиків (кольорових шеврових рантових) – 4-5 тис., калош чоловічих і жіночих – 1800-2000 крб., котушка чорних ниток – 100-125, пара чоловічих шкарпеток 150-200, 1 м. пальтового драпу – 1500-2000, 1 м. крепдешину – 1000-1500, пальто тепле на ваті з хутряним комірцем та шовковою підкладкою – 7-8 тис., коробка сірників місцевого виробництва – 25-30 крб., валянки чоловічі білі – 1800-2000, валянки чоловічі чорні – 2000-2500 крб.²¹

Постачання міського населення промисловими товарами, як зазначалося вище, було недостатнім, а по окремих групах товарів навіть погіршувалося. І у цьому зв'язку не зайвим пригадати і віддати належне одному з додаткових нетрадиційних джерел надходження товарів, закордонної гуманітарної допомоги. На початку 1944 року через мережу баз „Різноекспорту” почали надходити посилки з-за океану від представників діаспори та інших громадських об'єднань США та Канади. Вони містили одяг, взуття, ковдри, білизну, інші, нерідко вже не нові, речі для цивільного населення визволених міст. У посилках також було мило, цукор, концентрати, тобто товари та продукти конче необхідні людям, що опинилися в надзвичайно складному становищі. Хвиля надходжень гуманітарної допомоги наприкінці 1943-на початку 1944 років досягла таких значних розмірів, що для контролю та розподілу її виникла необхідність в організації спеціальних структурних підрозділів при РНК УРСР. Відповідні бази „Різноекспорту” з'явилися у Києві та інших містах України. Промислові товари через мережу цих баз почали надходити з другого кварталу 1944 року. РНК УРСР у грудні 1943 року та лютому 1944 року ухвалив спеціальні постанови, які регулювали кількість речей з американських та канадських посилок для розподілу їх серед населення визволених районів республіки.²² Треба зазначити, що головним чином надіслані речі одержували великі міста України.

З огляду на кількість речей, що надходили від заокеанських друзів, можна дійти висновку, що вони стали в роки війни дієвою підтримкою для населення. Наприкінці 1943 року відповідно до постанови спеціальної комісії по розподілу цих речей, що працювала при РНК УРСР, для населення було виділено 1500 туюків з різноманітними промисловими товарами. Вже 20 квітня до Києва додатково відправили 15 вагонів американських подарунків.²³ На 25 липня 1944 року на київську базу було завезено 1681 туюк промислових товарів.²⁴ Однак у той час складалося скрутне становище з розвантаженням вагонів з гуманітарною допомогою. Виникла парадоксальна ситуація – народ роздягнений, а вагони з промисловими товарами стоять на коліях, оскільки немає кому їх розвантажувати. Київська база знаходилася на значній відстані від залізничної станції, окрім цього базу обслуговував лише один автомобіль «Студебекер», який мав упоратися з великою кількістю вантажів.

Згідно постанов РНК УРСР від 21 грудня 1944 року № 1688-122 та від 26 грудня 1944 № 1/35 було виділено носильні речі для інвалідів війни, сімей фронтовиків, партизанів та їх сімей, робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, які постраждали від німецької окупації, представників науки похилого віку. Окремо було прийнято постанову про виділення носильних речей для дітей-сиріт.²⁵ Немає потреби доводити, що в той час речі, зібрані завдяки ініціативі рядових громадян Сполучених Штатів та Канади, давали змогу хоч на перший час одягти певну кількість населення.

Крім надходжень на базу „Різноекспорту”, з морських портів та автошляхами через Іран за 1944 рік у столицю прибуло з подарунками 69 вагонів на 4985 місць вагою 66,3 т. А

.....
за 28 місяців існування отримано посилок по лінії гуманітарної допомоги, по лінії ленд-лізу - 212 вагонів із загальною кількістю 16 888 місць вагою 14321. Товарообіг за кінцевим звітом по преїскуранту становив: подарунки на суму 186 690 136 крб., медикаменти по лінії ленд-лізу – на 1737000 крб.

Для прикладу, у Києві налічувалося у липні 1944 р. 305 тис. мешканців, по лінії гуманітарної допомоги надійшло допомоги 58200 шт. надісланих речей, тобто за умов справедливого розподілу можна припустити, що кожний п'ятий житель столиці України у гіршому випадку мав отримати бодай одну річ.

Ведучи мову про постачання населення визволених районів та міст України промисловими товарами, не можна обминути увагою й діяльність з боку ЮНРРА.²⁶ У перший місяць після закінчення війни на Україну прибула місія ЮНРРА і за наслідками її обстеження були складні плани повоєнної допомоги по лінії цієї організації.

Загалом постачання промисловими товарами матеріально-побутове становище людей не відповідало реальним потребам людей у визволених містах. І незважаючи на вжиті заходи по поліпшенню становища у цій сфері, відчутних змін не відбулося. Це обтяжувало й без того нелегке життя народу. Промислові товари в період закінчення війни були справжньою розкішшю.

Ситуація з забезпеченням населення промисловими товарами складалася погано як у Києві, так і в провінційних областях, і до кінця війни дана проблема не була розв'язана. З проблемами забезпечення промисловими товарами населення України зустрічалося іще довгий час і в наступні повоєнні роки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чернявський У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941-1945 гг.) – М.,1964.; 2. Зотов В.П. Пищевая промышленность в новой пятилетке.- М., 1948;
3. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. - М.,1968.; 4. Буцько Н.А. Ккоммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановление народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. - К.,1962. - 200с.; 5. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.). – К., 1995– С. 40-43; 6. Зотов В.П. Пищевая промышленность в новой пятилетке. 1948– С.138.; 7. Державний архів Черкаської області . – Ф Р.1904. – Оп.3. – Спр.7. – Арк. 175.; 8 Там само. – Арк. 18; 9. Митрофанова А.В. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну. - М., 1971. – С. 58.; 11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).-Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.19. – Арк. 200.;12 Там само; 13. ЦДАГО України. -Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 3-5.; 14. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР за 1944 рік. – С.2.; 15. ЦДАГО України. -Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 24.; 16. Там само. – Арк. 3-4.; 17. Там само. – Арк. 4.; 18. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.49. – Арк. 24.; 19. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 27.; 20. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.). – К., 1995– С. 61.; 21. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.19. – Арк. 22-23.; 22. Центральний державний архів вищих органів влади України .-Ф. 2. – Оп. 7. – Спр.1665. – Арк. 33.; 23. Там само. – Арк. 40.; 24. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 3.; 25. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.). – К., 1995 – С. 63.; 26. Там само. – С.64.

Г.М. Стародубець

«ПОВСТАНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ» ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ (1943-1945 РР.)

На рубежі тисячоліть одне з пріоритетних місць у суспільствознавчих науках зайняла проблема українського національно-визвольного руху. Її актуальність і багатоаспектність зумовлюють зростий інтерес з боку істориків, філософів, правників, соціологів, представників інших наук до всього, що лежить в основі буття української нації. Об'єктивне, неупереджене вивчення даної проблеми дозволить чіткіше окреслити роль і місце українського народу в світовому історичному процесі. Не можна не погодитися з думкою

.....
проф. О. Реєнта, котрий стверджує, що «тривалий період бездержавності спричинив атрофію здатності до самоорганізації, творення власних соціальних інститутів, політичних організацій, волі до самоствердження у формі національно-визвольного руху, відсутність лідерів загальнонаціонального масштабу»¹. Саме тому завданням сучасних вітчизняних науковців є очищення вітчизняної історії від тих штучних ідеологічних нашарувань, що спотворювали її суть упродовж багатьох останніх десятиліть.

Події, що сколихнули Україну наприкінці 2004 року, засвідчили високу активність організованого громадянського суспільства. В контексті сказаного як ніколи актуальним видається дослідження проблеми створення та функціонування українського руху Опору середини ХХ століття, ініціатором творення якого у якості окремого політичного інституту виступала не держава, а українська самоорганізована громада.

Актуальність досліджуваної теми посилюється через брак комплексних праць про діяльність повстанського запілля в цілому, та окремих його складових зокрема. Більшість дослідників історії українського національно-визвольного руху зосереджують свою увагу на аналізі збройного протистояння між УПА та іншою, ворожою їй стороною. Майже не розглядаються проблеми, що стосуються джерел матеріально-технічного, фінансово-господарського, кадрового постачання повстанської армії, організації медико-санітарної служби на теренах її діяльності.

Опосередковано питання функціонування повстанських республік у своїх монографіях торкаються такі вчені-історики як Ю. Киричук, А. Русначенко, А. Кентій². Деякі аспекти цієї проблеми дістали висвітлення в документальних збірниках, зокрема у другому томі нової серії Літопису УПА³, який увібрав у себе документи, що зберігаються у фондах державних українських архівів. Досить об'ємну інформацію про діяльність повстанських республік можна відшукати на сторінках опублікованих спогадів учасників та очевидців подій Другої світової війни.

Основу джерельної бази даної проблеми складають архівні матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів Рівненської та Тернопільської областей.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити причини творення та особливості функціонування так званих повстанських республік як однієї з важливих форм повстанського запілля у 1943-1945 роках, визначити як впливали зміни військово-політичного характеру на їх діяльність.

У запропонованій роботі об'єктом дослідження виступає такий унікальний феномен українського національно-визвольного руху середини ХХ століття як запілля УПА. Це історичне явище дотепер ще не стало предметом наукового зацікавлення з боку вчених-істориків. Проте незаперечним залишається той факт, що кількісні та якісні показники національного руху Опору перебували в абсолютній залежності від стану українського повстанського запілля. Окремі аспекти даної проблеми – термінологічне окреслення означеного поняття, визначення його сутності та структури – розглядалися нами у низці попередніх робіт⁴.

Паралельно з процесом становлення та розбудови української повстанської армії впродовж 1943 року закладалися основи її запілля. Уже весною на теренах Волині почали формуватися так звані «повстанські республіки», тобто регіони, відмінною рисою яких була повна відсутність контролю над ними з боку окупаційних органів влади. Оскільки вони виконували функції тилового забезпечення армії, – дає підстави класифікувати їх як одну із форм повстанського запілля.

На жаль, у сучасній історичній літературі причинам їх виникнення та функціонування поки що приділено недостатньо уваги. Незважаючи на це, їх діяльність і роль у якості повстанського запілля мали величезне значення для територіального розгортання українського національно-визвольного руху, особливо на Волині. Уже весною 1943 р. своєрідними українськими «республіками» ставали цілі села. Місцем їх розгортання слугували здебільшого важкодоступні лісисті території Волині та Полісся. У цьому регіоні на зламі 1943-1944 років таких територіальних утворень було декілька, зокрема

Антонівецька (Крем'янецьчина), Колківська (Луччина), «Січ»(Володимирщина), у Скулинських лісах на Ковельщині та ін.

Ще весною 1943 р. на Волині утворилася так звана «Колківська республіка». Ініціаторами її створення виступали загони УПА, які почали організовувати тут цивільну владу і громадське життя. «У 1943 р. в Колках, а згодом у ближніх селах розміщувався штаб відомого командира Північної групи УПА Івана Литвинчука «Дубового». Командування УПА поступово організовувало адміністрацію і життя «Колківської республіки» Цікаво, що звільнена від окупантів Колківщина знала і таке явище як революційний суд. Головою революційного суду у 1943-1944 роках був виходець із села Старосілля Тихін Регошук, його заступником — односелець Григорій Левренчук, секретарем Андрій Васюхник, а просто членом — Іван Терешко. Історія зберегла й прізвище виконавця вироків революційного суду — уродженця села Старосілля Василя Макаркевича⁵.

Основною ознакою кожної повстанської республіки була наявність (в межах певної території) своєрідного «суверенітету», що виявлявся у неподільному пануванні української влади у вигляді УПА та незалежності від зовнішніх чинників, зокрема окупаційної адміністрації. Зауважимо, що така республіка не існувала ізольовано від зовнішнього світу. Швидше вона виступала своєрідним адміністративним центром регіонального повстанського запілля. Там зосереджувалась основна база продовольчого постачання УПА, медико-санітарного обслуговування, проводилися різноманітні вишкільні курси тощо.

Керівництво українського руху Опору намагалося не обмежувати діяльності повстанських республік рамками матеріально-технічної допомоги УПА. Не менш важливим було завдання легітимізації повстанської влади на якомога ширшому регіональному просторі. Так, адміністративно-політичний вплив «Антонівецької республіки» поширювався на значну територію південної Волині. Представники органів німецької окупаційної влади часто не наслідувалися іти з нею на конфлікт, особливо восени 1943 року. В одному з оунівських документів описано випадок, який яскраво ілюструє тогочасну суспільно-політичну ситуацію, що склалася у даному регіоні: «До лядвірта в Шумську прийшла одна жінка з Онишковець за дозволом спетлювати пшеницю, на що він їй сказав: «Йди в Антонівці, там є український генерал, який дасть тобі дозвіл»»⁶. Такого роду республіки розглядалися місцевим населенням як «держава в державі» і уособлювали собою українську владу, в якій можна шукати захисту.

З метою ширшого залучення мешканців краю до національно-визвольного руху проводилася активна просвітницько-пропагандистська діяльність. Наприклад в райцентрі Колки працював клуб, виступав драматичний аматорський гурток, гурток акробаток, організований дівчиною зі Сходу, виступав хор та оркестр. У клубі виступали з доповідями упівські літератори. За два кілометри від Колок, у селі Старосілля, містився видавничий відділ суспільно-політичної обласної референтури. Там працювало сім літераторів і три друкарки⁷. Працювала тут також середня школа. Учителів туди підбирали всіх з вищою освітою і найсильніших. Питанням шкіл відав обласний шкільний інспектор, підзвітний суспільно-політичній референту⁸. На базі Колківської республіки в жовтні 1943 р. оунівське підпілля організувало проведення вчительської конференції, на якій було майже 80 вчителів. Спочатку обговорювалися питання методики навчання. Потім виступив якийсь Гарбузюк, який закликав виховувати дітей в націоналістичному дусі. Перед закінченням конференції кожному видали брошуру «Українознавство», де була вміщена карта Української самостійної держави⁹.

Проте найважливішою функцією кожної повстанської республіки було налагодження безперебійної роботи господарського механізму. Як засвідчують сучасники, «господарчо такий осередок був самодостатній. Млин, пекарня, м'ясарня, кравецька, шевська майстерні служили для його потреб»¹⁰ та для обслуговування цивільного населення. Зокрема в Антонівцях працював млин, яким користувалося мешканці довколишніх сіл. Неповдалік, «на хуторі Заліщина була хлібопекарня. Пекли хліб, сушили сухарі. Тут була і масарня, така собі невеличка бойня худоби. Повстанці відбили у німців багато рогатої худоби, яку вони

.....
відправляли до Німеччини. Цих корів розмістили в людей і поступово брали на переробку в масарню. Виробляли ковбаси, закривали їх, заливаючи смальцем у бочки, і відправляли у табір. І ще сушили м'ясо. Кості та всі відходи переробляли на мило. ... Овечі шкіри виправляли на кожухи. Була швейна майстерня, а також бондарська майстерня, де робили бочки»¹¹.

Учасник визвольних змагань В. Заведнюк, характеризуючи життя і побут у повстанській республіці «Січ», стверджує, що «при політичному штабі у с. Вовчок функціонувала підпільна друкарня, де випускали літературу та листівки, що розповсюджували по всій окрузі. Тут діяли осередок повстанського обласного зв'язку УПА та розвідувальний осередок ВО «Турів». Крім того — невеликі підприємства»¹².

У рамках можливого розвивалася господарська діяльність у згадуваній нами Колківській республіці. На її території було організовано «виробництво товарів першої необхідності: мила, паперу, воску, медичного спирту та ін. У той час у Колках функціонував пункт по переробці м'яса, молочарня, млин, було відкрито 2 їдальні та шпиталь. Діяла торгівля найбільш ходовими товарами, продуктами — на рівні товарообміну, будь-які гроші були маловартісні. Тютюн давали у газетній упаковці з тризубом і написом «Фабрика тютюну УПА»¹³. «У Колках раз на місяць виходив часопис для партизанів»¹⁴.

Спроби фашистських окупантів знищити такі республіки (наприклад Антонівецької влітку 1943 р.), як правило, зазнавали невдачі. І лише наприкінці жовтня - на початку листопада 1943 р., залучивши велику кількість потужної військової техніки, зокрема авіацію, гітлерівські карателі після впертих боїв ліквідували один з «вільних районів» Волині, відомий під назвою «Колківська республіка». «В результаті німецьких погромів тільки в Колках загинуло близько 800 чоловік: євреїв, поляків, українців. За попередніми даними, ряд сіл (Мар'янівка, Тараш, Старосілля) були спалені, а деякі частково зруйновані (Розничі). Особисте майно, інвентар, зерно, худоба забрані німцями, частина — польським населенням, яке допомагало німецьким карателям в розправі над українцями»¹⁵. Проте повстанський рух мав властивість відроджуватися в іншому місці. «Замість Колківської виникла «Пустомитівська республіка» у Тучинському районі на Рівненщині»¹⁶.

Ефективність таких військово-адміністративних одиниць найбільш повною мірою виявила себе трохи пізніше – на зламі 1943-1944 рр., в період зміни військово-політичної ситуації на Волині. Саме завдяки наявності глибоко законспірованих «республік» повстанці мали можливість проводити вишколи, оперативно готувати відплатні акції на ворога, мати можливість більш-менш тривалого та надійного місця дислокації збройних відділів. Крім суто «матеріального» аспекту, діяльність повстанських республік слід розглядати і з точки зору формування морально-психологічного клімату в середовищі повстанського запілля. Наявність таких «острівців української влади» вселяла в українське населення віру у непереможність повстанської армії, підтримувала його моральний дух. Як уже зазначалося вище, українське населення регіонів, що перебувало під безпосереднім впливом українського повстанського руху, вбачало в УПА та повстанському підпіллі захисників своїх інтересів. Провідний актив національного руху Опору, в свою чергу, спрямовував максимум зусиль на те, щоб встановити дружні, довірливі стосунки з місцевим населенням краю.

У певний період військового часу, зокрема тимчасової німецької окупації, така форма повстанського запілля була досить дієвою, оскільки дозволяла мобілізувати значні військові сили поза зоною окупаційного впливу. Повернення радянської влади супроводжувалося встановленням тотального контролю над усіма сферами життєдіяльності західноукраїнського суспільства, в тому числі і адміністративною.

Починаючи з весни 1944 року, значною ефективністю вирізнялася антиповстанська боротьба, розгорнута підрозділами радянських спецслужб та військ НКВС. Особливо активно вона була на Волині, де повстанський рух впродовж 1943 - початку 1944 рр. набув найбільшого розмаху та виступав потужним стримуючим чинником відновлення тут радянської влади. Зауважимо, що карально-репресивні органи більшовицької влади не обмежувалися діями проти озброєних формувань ОУН та української повстанської армії. До

орбіти їх специфічного інтересу потрапили і цивільні громадяни західного регіону України, котрі співчували або ж просто були запідозрені у цьому.

У якості важливого інструменту свого утвердження нова влада широко застосовувала масовий терор проти місцевого населення, намагаючись легітимізуватись не стільки правовими засобами, скільки методами беззаконня, насаджуючи почуття тотального страху. Для прикладу, у квітні 1944 року більшовицькі карателі дотла знищили с. Антонівці Шумського району, яке мало репутацію «націоналістичної столиці», зорали там землю і посадили ліс¹⁷.

Антонівецька республіка, що існувала впродовж року (весна 1943-весна 1944 рр.) , виступала впливовим суб'єктом національно-визвольного руху на теренах південної Волині. Як уже зазначалося, у даний період часу вона була координуючим центром військового, економічного, політичного життя населення даного регіону. Виходячи з цього, більшовицька влада своїм першочерговим завданням поставила її фізичне знищення.

Судячи з оперативних повідомлень відповідних радянських органів, нове місцеве керівництво достатньо було обізнане з військово-політичною ситуацією в регіоні. В одному з таких документів вказувалося, що «з часу роботи районного відділу НКВД з березня 1944 року встановлено, що в с. Антонівці Шумського району перебуває Штаб головного командування Південної групи УПА під керівництвом Енея, який ставив своїм завданням боротьбу проти Червоної Армії і Радянської влади з метою встановлення Самостійної України. Як факт, в цьому бандформуванні в останніх числах квітня 1944 р. нараховувалося 17 куренів, які в тому місяці були сконцентровані на території Шумського району. Прийнятими оперативними заходами... чекістсько-військовими силами дане угруповання було ліквідоване, частину знищено, а частину розсіяно»¹⁸.

Ліквідація Антонівецької республіки значно послабила повстанський рух в південному регіоні Волині, але не означала його повного розгрому. Цьому сприяли, з одного боку, географічні умови — наявність лісових масивів, ярів, хутірська система у багатьох селах, добре замасковані і завчасно підготовлені землянки, а з іншого, суб'єктивні чинники — допомога з боку куркульства¹⁹, тобто заможного селянства. Проте, якщо зішкребти з більшовицької пропагандивної демагогії ідеологічні штампи (на зразок «куркульство»), то з усією очевидністю можна стверджувати, що і повстанські республіки, і національний рух в цілому підтримувала більшість мешканців краю. Красномовним підтвердженням цього слугує інформація з тих же радянських спецдонесень.

Офіційні інформаційні звіти про стан справ у районах, які перебували в безпосередній близькості від місцезнаходження колишніх «повстанських республік», містять цікаві дані щодо загальних настроїв місцевого населення. Так, у липні 1944 року старший групи, прикріпленої до Антонівецької сільської ради, Науменко В.В. у доповідній на ім'я секретаря Шумського РК КП(б)У зазначав, що «настроєніє селян неважне. Єсть до цього часу мужчини, що ховаються в лісах, а призовного возрасту 1927 року в селі немає жодного на 256 хозяйств. Окремі господарства не виплачують зовсім державних зобов'язань і антирадянськи настроєні. Наприклад, Романюк Василина одна в сім'ї. Двох її братів в лісі при облаві військами НКВД вбито як бандерівців, чоловіка забрано в ліси при облаві... Жодної кіпи зерна не виконала, молока здала лише 3 л, на танкову колону не внесла жодного рубля. Заявляє, що нічого я не буду виконувати ... Бувший голова сільської ради Кравчук з 256 кіп зерна от поставки здав 10 кіп і жінка заявляє, що немає зерна здати нічого»²⁰.

Зима-весна 1943-1944 р. стали часом посилення збройного тиску на «повстанські республіки» Волині як німецькими окупантами («Колківська республіка»), так і радянськими спецпідрозділами («Антонівецька республіка»). Така ситуація зумовила прийняття восени 1944 р. повстанським керівництвом рішення «зліквідувати всі республіки. Здорова конспірація — найкраща зброя поневоленого народу, що стає на арену боротьби»²¹. Оскільки в цьому регіоні Західної України відновлення радянської влади відбувалося раніше, ніж на решті її території, то місцем творення нових острівців української влади стали Галичина і Прикарпаття.

В працях окремих сучасних істориків знаходимо інформацію про існування тут повстанських республік ще восени 1943 року. Основною причиною їх створення автори вважають необхідність захисту місцевого населення від терору з боку німецьких окупаційних органів влади²². У фондах архівів міститься значна кількість документів, що підтверджує тезу про антифашистську спрямованість національного збройного опору на Галичині: «17 листопада групи «Різуна» і «Чорних Чортів» вели оборонний бій з німцями. Останні втратили 60 осіб убитими»²³, без успіху для німців завершився бій у Чорному лісі, неподалік від Станіслава 11.1943 року²⁴.

Результатом збройних сутичок з гітлерівцями ставало звільнення певної частини території від окупантів. Після таких битв повстанці сходили з гір і утворювали невеликі українські республіки. Так, з осені 1943 року до пізньої весни 1944 р. проіснувала «зимова республіка» в Галицькому районі між Дністром і Лімницею²⁵. П. Мірчук стверджує, що «восени 1943 року вже існували в Галичині «заражені бандами райони» (німецьке окреслення), тобто «республіки УПА» (українське окреслення), що цілковито вирвалися з-під контролю німецької адміністрації. Це мало місце передусім у Карпатах, а далі в Чортківській та Тернопільській округах»²⁶.

Своєрідним острівцем волі у галицькій частині Тернопільщини у 1943 р. сучасники називали Підгаєцький повіт. Тут перебували важливі штаби і командування УПА, адміністративні установи підпілля: військові школи, шпиталі, заготівельні пункти та магазини харчів, зброї і господарського майна²⁷. Центром партизанського руху весною-влітку 1944 р. на Підгаєччині виступало село Шумляни. Як згадують очевидці, «в селі і в лісі будувались великі криївки. Сільські жителі допомагали у всьому — забезпечували харчами, одягом, підтримували морально, вболівали за нашу спільну справу. Як вже перейшов фронт, як тільки в селі появлялись більшовики, селяни відразу давали повстанцям знати. ... Ми виконували велику роботу: збирали і робили запаси харчів для армії УПА, ліки, одяг, займалися зв'язком, організовували вишкіл теренових, медичних сестер. В той час шпиталі розміщувались по хатах. По хатах організовували кравецькі і шевські майстерні. Організовувались вони під керівництвом Михайла Букавина, підпільника з 1941 р. та його однодумців. У кожній майстерні було по кілька швейних машин. Ми були розділені на групи... Ми шили білизну, маски для лікарів і перев'язочний матеріал для поранених»²⁸.

Кількісне зростання української повстанської армії в 1944 році викликало нагальну потребу зміцнення її матеріально-технічної та економічної бази. Найбільш оптимальним варіантом вирішення цієї проблеми і надалі залишалося налагодження ефективної діяльності запілля та, зокрема, «повстанських республік» як однієї з його форм. Маємо свідчення, про діяльність «повстанських республік», зокрема на Прикарпатті у 1945 році. Так, на Коломийщині «населення жило в «повстанській республіці» — терені, цілком контрольованому повстанцями, де ще не було більшовиків». І лише «у зимові місяці 1945 року енкаведисти вирішили знищити «республіку» гордих гуцулів»²⁹. В середині літа 1945 р. повстанське керівництво видає наказ «негайно ліквідувати «республіки», переходити на роботу чисто конспіративно»³⁰. Головною причиною прийняття даного рішення стало посилення терору з боку радянських спецорганів проти місцевого населення, підозрюваного у співпраці з українськими націоналістами. Збереження «повстанських республік» у легальному статусі загрожувало фізичним винищенням цілих територій (на зразок уже згадуваного нами с. Антонівці).

Отже, «повстанські республіки», які активно функціонували на території Волині, Галичини та Прикарпаття впродовж 1943-1945 рр., відіграли важливу роль в українському національному русі Опору. Основними причинами їх творення була необхідність тилового забезпечення української повстанської армії: матеріально-технічного, продовольчого тощо, що дає підстави класифікувати їх як одну із форм повстанського запілля. Їх діяльність значною мірою залежала від військово-політичної ситуації в регіоні: посилення позицій радянської влади звужувало регіон їх поширення аж до повної ліквідації. Існування таких республік є беззаперечним свідченням здатності українського народу до високого рівня

самоорганізації у критичні періоди історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ресент О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.)/ Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С.7; 2. Кентій А. Українська Повстанська Армія. - 1944-1945 рр. — К., 1999.; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. — К., 2002. — 519с.; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-років XX століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — 464 с.; 3. Літопис УПА. - Нова серія. - Том 2. - Київ - Торонто, 1999. — 723с.; 4. Стародубець Г. Діяльність організаційно-мобілізаційної референтури запілля УПА на зламі 1943-1944 рр.// Питання історії України: 36. наук. статей. Т.7.— Чернівці, 2004.— С.73-78; Стародубець Г. Організація самооборони українського повстанського запілля в другій половині 1943 - першій половині 1944 рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. у-ту ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія. 36. наук. праць.- Вінниця, 2004.- С. 61-66. та ін.; 5. Стецюк Г. Чорні дні Волині, або не поставлений пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. -Вол.-Волин., 1992. — С.74; 6. Державний архів в Рівненській області (далі - ДАРО). - Р-30, Оп.2.Спр.33.Арк.308; 7. Никончук О. Колківська республіка // Реабілітовані історією: Збірник наукових статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 5-6 грудня 2002 р. - Луцьк, 2003. - С.101; 8. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981 рр.). - К., 1998. - С.135; 9. Никончук О. Колківська республіка...- С.100-101; 10. Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис УПА. - Торонто - Львів, 1997.— Т.27. —С. 188; 11. Мазурчук А. (Вишня). УЧХ в Кременецькому надрайоні // Літопис УПА. «Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Книга друга» - Торонто - Львів, 2001.- Т.32. - С.125-126; 12. Заведнюк В. Повстанська республіка «Січ»// Шлях перемоги - 2002. - 12-18 вересня - №38; 13. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років XX століття. -Львів, 2000.-С. 87; 14. Стецюк Г. Чорні дні Волині, або не поставлений пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН.- Вол.-Волин., 1992. — С.74; 15. Никончук О. Колківська республіка... - С.105; 16. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-років XX століття: ідеологія та практика. - Львів, 2003. - С.138; 17. Шанковський Л. УПА на Підгаєччині // Підгаєцька земля. Історико-мемуарний збірник. - Нью-Йорк, Торонто, 1980. - С.248; 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833.-Оп.1.-Спр.132.-Арк.33; 19. Державний архів в Тернопільській області (далі - ДАТО). - Ф.П.-24, Оп.1.Спр.14.Арк.10; 20. ДАТО. — Ф.П.-24.- Оп.1.-Спр.14.-Арк.15; 21. ДАТО. - Ф.П.-24.- Оп.1.- Спр.17.-Арк. 29; 22. ДАРО. — Ф.Р-30, Оп.2.- Спр.39. - Арк.74; 23. Чоповський М. Криваві події на Західній Україні. 1920-1953 рр. - Львів, 1998.- С.54; 24. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали.. — Львів, 1991. - С.38-39; 25. До зброї. — Підпільна газета політичного відділу УПА.- 1944 р. -Ч.7-8. — С.17-18; 26. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали.. - Львів, 1991. - С.46; 27. Твардовський П. Підгаєцька земля в огні визвольної боротьби. // Підгайчани в боротьбі за волю України. - Тернопіль, 2000. - С.16-17; 28. Пальчик М. Спомин про друзів по зброї. // Підгайчани в боротьбі за волю України.- Тернопіль, 2000. - С.585; 29. Забілий Р. Нарис історії куреня «Скажені»// Український визвольний рух. Збірник 1. - Львів, 2003. - С. 142; 30. ЦДАВО України. - Ф. 3836.- Оп.1.-Спр.67.- Арк.105.

О. Л. Ходанович

**РОЛЬ ПОХІДНИХ ГРУП В ЕВОЛЮЦІЇ ІДЕЙНО – ПОЛІТИЧНИХ ЗАСАД ОУН
В РОКИ НІМЕЦЬКО- РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Однією з визначальних особливостей сьогодення України є необхідність формування громадянського суспільства, нової особистості з високим рівнем самосвідомості. В цьому велику роль має відіграти об'єктивне вивчення нашого минулого, зокрема діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) в роки Другої світової війни.

Організація українських націоналістів і створена нею Українська Повстанська Армія перебувають в центрі полеміки між різними політичними силами сучасної України, їх діяльність викликає значний науковий та суспільний інтерес. Дати всебічну оцінку діяльності ОУН намагаються історики, політичні партії, громадські організації.

Наукове осмислення місця і ролі ОУН в українському рухові опору тоталітарним режимам в роки Другої світової війни, висвітлення процесу трансформації поглядів провідників ОУН на основі досвіду діяльності похідних груп на окупованій німцями

території України потрібні для того, щоб усунути політичні колізії, що точаться навколо ОУН-УПА.

В статті розглядається діяльність похідних груп ОУН в умовах німецької окупації України, висвітлюється вплив цієї діяльності на зміну ідейно-політичних поглядів оунівського керівництва на боротьбу за незалежну соборну державу, на трансформацію програмових засад ОУН.

Український визвольний рух в роки Другої світової війни пройшов еволюцію від орієнтації на націонал-соціалізм до його повного заперечення, а тому будь-яка спроба вирвати його з цього контексту є антинауковою.

Радянська історіографія інтерпретувала ОУН як тоталітарну структуру за ознаками ідеології, політики і соціальної практики. Проблему ідейно-політичних трансформацій ОУН висвітлювали історики української діаспори, учасники тих подій у своїх споминах.

Праці років незалежності щодо еволюції ідейно-політичних засад ОУН в своїй більшості не зв'язували цей процес у діяльністю похідних груп, а розглядали його в загальному контексті боротьби ОУН за українську державність в роки Другої світової війни.

Процес переосмислення ідеологічних засад і програмних положень супроводжував ОУН майже з моменту її створення. В другій половині 30-х років ХХ ст. розгорнулась в пресі ОУН (в статтях Ореста Чемеринського, Дмитра Андрієвського, Євгена Онацького, Володимира Мартинця та ін.) дискусія про можливість ідеологічних, політичних і тактичних змін в програмових засадах організації.

Наближення Другої світової війни вимагало наявності в ОУН державотворчої програми. В цей час серед опозиційної групи ідеологів ОУН зароджуються ідеї і концепції, які стануть пріоритетними у повоєнній стратегії ОУН. Пропонувалося відмежування від орієнтації на радикальні течії, що сформувались у середовищі державних націй. Оскільки українська нація лише виборює свою незалежність, тому має будувати свою програму на інших засадах.¹¹ Протягом 1937-1939 рр. сформувалась думка про неприпустимість догматизації програми й тактики, прийнятих Першим Конгресом Українських Націоналістів (Відень, 1929), що викликало невдоволення ортодоксально мислячої частини керівництва ОУН. Обговорення програми організації розгорталось у напрямку демократизації її суспільних критеріїв, висвітлення економічних і соціальних проблем. В такому контексті появляються праці Миколи Сціборського "Проблеми господарської власності" (1938), "Земельне питання" (1939), "Україна в цифрах" (1940); П.Воїна "Соціальне" (1936), Михайла Подоляка "Суспільний зміст націоналізму" (1938) та ін. Вже наприкінці 30-х років було відхилено тактику, яка передбачала відмежування ОУН від інших політичних груп і партій, та замінено її на створення єдиного націоналістичного фронту. Наголошувалося на актуальності й інших завдань визвольного руху, а саме: стратегії і тактики державотворення, політичного, соціально-економічного устрою майбутньої держави, формування мережі осередків організації, пропаганді національно-державницьких ідей. Але створенню програм їх вирішення перешкодили внутрішньо організаційні складнощі та початок Другої світової війни. Різне бачення шляхів подальшого розвитку українського визвольного руху членами крайової і еміграційної частин ОУН спровокували розкол організації. Кожна з фракцій вирішення ідейно-політичних і програмних питань здійснювала самостійно.

ОУН(М) керувалася Постановами Другого Конгресу ОУН (1939, Рим), де зберігалася ідеологія інтегрального націоналізму. У підготовлених для похідних груп пропагандистських матеріалах пропагувалась влада керуючої меншості, пріоритет національних інтересів у вирішенні державно-політичних, економічних і соціальних питань, волонтаризм, ідеалістичний світогляд. Комісією Державного Планування складено "Проект Конституції України" і концепція формування майбутнього суспільного ладу, де передбачалося його організація "у станово-професійних клітинах".⁴

Ще напередодні німецько-радянської війни в ідейно-політичних поглядах фракції ОУН(Б), з'явилася тенденція, яка в подальшому підтвердилася в діяльності похідних груп на східноукраїнських землях. Група членів фракції (Іван Міtringа, Борис Левицький, Василь

Ривак та ін.), пропонували зміну багатьох постулатів націоналізму. Вперше вони були зафіксовані у грудні 1940 року в Маніфесті ОУН(Б).⁸ В цьому документі з'явилися положення про гідність і свободу людини, відкрите проголошення своїх переконань, плюралізм, вільний вибір віросповідання, свободу слова. Ключовою при розв'язанні ідейно-політичних, соціальних, економічних питань стала теза – “Свобода народам і людині!”

Іван Мітринга обстоював ідею спільної боротьби “поневолених Москвою народів”.⁸ Він розширив бачення міжнародної концепції української революції. На Другому Великому Зборі ОУН(Б) (квітень 1941р.) у Кракові, характеризуючи політику нацистської Німеччини виключно як імперську і загарбницьку, він висунув ідею перебудови європейського і російсько-азіатського простору на антитоталітарних засадах. Іван Мітринга на відміну від міжвоєнної тактики ОУН, що вважала західноукраїнські селянські маси основним людським фактором боротьби, доводив за необхідне розгорнути політичну роботу на промислових підприємствах східної України з метою залучення робітничого класу до боротьби за створення незалежної держави: “Без повного опанування і революційного зорганізування робітництва Донбасу, Керчі та Запоріжжя ми не можемо навіть мріяти про перемогу”.¹⁰ Враховуючи соціально-економічний лад в радянській Україні, він не відкидав систему колективного господарювання, вказуючи, що у майбутній Українській державі колгоспи наберуть зовсім іншого змісту, позитивно вплинуть на свідомість селянської маси, адже спільна праця навчить селянина мислити інтересами цілої держави.

Однак частина цих ідей не увійшла до постанов Другого Великого Збору ОУН(Б), а окремі з них носили декларативний характер. Але це був своєрідний “пролом у атмосфері тодішнього політичного блукання і вичікування на чужі сили, що в ній у той час знаходилась загальноукраїнська політична думка”.¹⁸ Тільки через деякий час, завдяки діяльності похідних груп, ОУН(Б) взяла на озброєння такі ідейно-політичні підходи і розпочала їх реалізацію.

З початком німецько-радянської війни похідні групи ОУН розпочали свою діяльність на східноукраїнських землях. На цьому етапі вони були озброєні ще довоєнною програмою, перенасиченою тоталітарними і шовіністичними тенденціями. Ідеологія ОУН(Б) на початку війни була орієнтована в основному на радикально настроєну інтелігенцію та молодь Західної України і ґрунтувалася на засадах інтегрального націоналізму. Поки діяльність організації обмежувалась західноукраїнськими територіями, її програма майже не підлягала критиці. Розгорнувши пропагандистську роботу в Східній Україні, члени похідних груп зрозуміли обмеженість і непридатність своєї програми як загальноукраїнської.

Прибувши в Східну Україну, похідні групи ОУН розгорнули діяльність по залученню до своїх лав місцевого населення, передусім свідомих українців, котрі ще пам'ятали визвольні змагання 1917—1920 рр. Пропагували націоналістичні ідеї серед молоді, сподіваючись залучити її до боротьби за незалежну Україну. “В наших пошуках,— пише свідок тих подій М.Прокоп, — ми орієнтувалися, крім молоді, на дві групи людей. Насамперед, ми шукали ті національно-демократичні елементи, які збереглися, далі жили ідеями Української Народної Республіки чи державної незалежності взагалі. А ще тих, кого можна було умовно назвати націонал-комуністами чи, точніше, розчарованими колишніми прихильниками комунізму”.¹³

Члени похідних груп, зазначає М.Прокоп, зустрілися на східноукраїнських землях із “застереженнями до світоглядного уніформізму ОУН та її монопольного становища в суспільстві”. Ті люди, з якими націоналісти встановлювали зв'язки, не все розуміли у програмі ОУН, їх насторожувала теза, прийнята на Першому Конгресі українських націоналістів (Відень, 1929 р.) про те, що ОУН “побудована на принципах всеукраїнства, надпартійності і монократизму”. В цьому вони вбачали побудову в майбутньому Української держави з єдиною партією, очолюваною вождем. “Звичайно програма у нас була тоталітарна. ОУН стояла на засаді провідницької монопартійної системи”, – погоджується у своїх спогадах Є.Стахів.¹⁵ Американський дослідник Дж. Армстронг стверджує, що більшість населення Східної України не сприйняла націоналістичних ідей. Серед причин цього він вказує на недостатню інформованість про цілі та завдання націоналістів. Це, на наш погляд,

.....
можна пояснити і слабкою агітаційно-пропагандистською діяльністю самих похідних груп. Крім того, на окупованій Україні повсюди діяли німецькі репресивні органи. Люди боялися відкрито виявляти свої симпатії та зацікавленість націоналістичними ідеями ще й через широку мережу радянської агентури, особливо в комуністичному підпіллі. До того ж, наголошує Дж. Армстронг, скрутне матеріальне становище населення відсувало національне питання на задній план. Він підтверджує думку, висловлену деякими авторами, про негативну реакцію населення Східної України на націоналістичну доктрину, в якій недостатньо уваги приділялося громадянським правам, економічному прогресові і соціальним реформам.¹ Прибуваючи на територію Східної України, члени похідних груп ОУН не мали досвіду спілкування з місцевим населенням, вихованим за радянських часів. Отже, перед керівництвом ОУН поставали проблеми з уточнення програми, чіткого формулювання ідеологічних, економічних, соціальних завдань. Відомий публіцист А.Камінський зазначав, що члени похідних груп дуже швидко переконалися, "що з дотеперішньою програмою інтегрального націоналізму далеко там не зайдеш. Були випадки, коли навіть провідні люди з похідних груп починали сумніватись у можливості знайти будь-який позитивний відгук на програмові положення націоналізму. На порядку дня стало питання перегляду і ревізії дотеперішньої програми".³

Слід мати на увазі, що значні верстви населення України, виховані в радянську добу, мали сформовані політичні переконання, соціальні орієнтири та економічні інтереси. Тому часто в політичному спілкуванні з ними агітаторам ОУН було важко доводити сутність націоналістичних ідей, проводити агітацію в націоналістичному дусі. Стало зрозуміло, що далеко не всі мешканці східноукраїнських земель сприймають ідеологію ОУН.⁹

Суттєве полягало в тому, що в багатьох випадках не сприймалися ідеї внутрішнього устрою держави. Створення Самостійної Соборної України організацією, яка побудована за тоталітарним принципом, не лише не приваблювала східняків, а й ототожнювалося з більшовизмом і нацизмом.¹⁶ Багатьох насторожували пропоновані в документах ОУН методи запровадження державності на українських землях, в яких відкидався демократичний принцип організації владних структур як абсолютно непридатний та пропагувалася сильна влада із необмеженими повноваженнями: "Наша влада мусить бути страшною для її противників".¹⁹ Такою цю владу повинні зробити насамперед так звані "Народні суди" (що могли б нагадувати більшовицькі "трійки"), які будуть "безоглядно карати національних й суспільних шкідників". Діяльність таких судів має спиратись на "власне сумління" суддів як людей "великого характеру і особисто кришталєво чистих".²⁰ Такі погляди і пропозиції відштовхували населення від ОУН, яке було свідками і жертвами сталінських репресій.

Пропоновані ОУН шляхи розв'язання національного питання також відлякувало частину населення багатонаціонального Сходу. Вирішення цього питання зводилася до винищування, асиміляції або ж насильної депортації чужонаціонального елементу: "Винищувати в боротьбі зокрема тих, що боронитимуть режим, переселяти в їх землі, винищувати головно інтелігенцію, якої не вільно допускати до ніяких урядів, і взагалі унеможлиблюємо продукування інтелігенції, себто доступ до шкіл і т. д. ... польських селян асимілювати... Жидів ізолювати... Асиміляція жидів виключається".²¹ Представникам інших національностей відмовлялося у ряді соціальних і громадянських прав: права власності, заборона деяких родів праці і інше.²² В процесі агітаційно-пропагандистської роботи з місцевим населенням визріла впевненість в необхідності відректись від гасла "Україна - для українців" як шкідливого.¹⁷ Не викликало симпатій в програмі оунівців заперечення свободи слова: "Свободу слова допускається остільки, оскільки це доцільно з погляду добра народу".²³

Населення Сходу у своїй більшості вважало нацистів окупантами. Тому не сприймалися і початкові зовнішньо-політичні орієнтири ОУН на Німеччину як союзницю. Вже в червні 1941 року в листівці ОУН(Б) зазначалося: "На українські землі ввійшла німецька армія ... Ввійшла як наша союзниця в боротьбі з Москвою і за таку її треба вважати".²⁴ Подібний зміст присутній і у листівках ОУН(М): "У німецьких вояках бачимо

.....
ми тих, що під проводом Адольфа Гітлера прогнали більшовиків з України, їм ми зобов'язані свідомо і організовано допомагати в хрестоносному поході проти Москви, незважаючи ні на які труднощі".²⁵ І хоч стосовно цього вибору існувало безліч застережень (від гітлерівської ідеології фашизму до подій першого періоду Другої світової війни), у той час хибне бачення звільнення від більшовизму за допомогою німецької армії вважалося єдино можливим, оскільки не існувало іншої сили, яка б "могла в існуючих умовах, в так короткому часі захитати так основне більшовицьке панування на Сході".²⁶ Сподівання і розрахунки ОУН на сприяння з боку гітлерівської Німеччини у створенні української держави не виправдилися.²⁷ Нацисти, окрилені першими успіхами у війні проти СРСР, не потребували союзників в особі ОУН і розглядали територію України виключно як колонію Третього Рейху. Орієнтація ОУН на співробітництво з Німеччиною, підсилена грабіжницькими діями німецької армії, розстрілами цивільного населення відштовхували значну частину населення Великої України від боротьби під націоналістичними гаслами.

Проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 року в містах і селах Західної України відбувалось без згоди німецьких властей і було виявом самостійницьких дій похідних груп та політики ОУН, яка мислила себе рівноправним партнером Німеччини. Таку позицію продемонстрували члени похідної групи ОУН(М) (Олег Кандиба, Олег Штуль, Орест Чемеринський, Іван Рогач, Олена Теліга), які запровадили державотворчу діяльність у Києві, що власне і спричинило їх трагічну загибель від рук фашистів.

Виходячи з тогочасних реалій, коли німецька влада від адміністративних утисків вдалася до масових арештів і терору проти членів похідних груп і створених ними осередків, ОУН опинилася перед вибором: "або зберігати свій ідейний характер і тим самим ставати продовженням того явища, на базі якого вона виросла, цебто ставати в Україні чужою агентурою, або, залишивши свій центральний постулат - боротьбу за національне визволення, зближатися до народу, до рідних традицій і найважливіше — до конкретних умовин, в яких живе той народ".⁷ Кожна з фракцій ОУН обрала свій шлях подальших дій.

Про кардинальні зміни в ідеології і політиці ОУН(М) можна говорити з застереженням. Керівництво Проводу Українських Націоналістів (ПУН), взявши до уваги несприятливі умови для вирішення проблеми української державності, відмовилося від активної боротьби. Група членів похідної групи ОУН(М) на чолі з Олегом Кандибою (Ольжич), які безпосередньо перебували в Україні і могли реально оцінити ситуацію, остаточно зайняли антинімецьку позицію. На нараді, яка відбулась на східноукраїнських землях (СУЗ) у квітні 1942 р., цією групою було висловлено згоду з міжнародною концепцією ОУН(Б) щодо національних революцій у радянській імперії, які "проведуть у життя принцип самовизначення народів".²⁷ Можна передбачати, що діяльність цієї похідної групи ОУН(М) в подальшому відповідала б реаліям становища в східній Україні. Арешти членів похідної групи 1941-1942 рр. та вказівки ПУН про виведення членів організації з території України зупинили цей процес.

ОУН(Б) обрала нову тактику в боротьбі за реалізацію своїх цілей. На Першій Конференції ОУН(Б) (вересень 1941 р.) було прийнято рішення про перехід організації у підпілля, оголошено "вишкільний" період вироблення нових ідейно-політичних орієнтирів, які мали враховувати територіальні і політичні зміни, відповідати сучасному стану організації. Цей період для ОУН(Б) виявився значно складнішим, продовжувався весь 1942 і першу половину 1943 року. В організації тривали дискусії і суперечки різних груп активного членства, які відстоювали свої ідейно-світоглядні позиції та концепцію боротьби.

Досвід діяльності похідних груп ОУН(Б), отриманий на східноукраїнських землях, вплинув на те, що керівництво організації визнало передвоєнні зовнішньополітичні орієнтири помилковими, про що Провід ОУН(Б) заявив у пресі: "Треба ствердити, що сам підхід українства до Німеччини як до держави, що мала бути заінтересована у повстанні української держави, — був хибний. Гріх цей в'ється крізь останні десятиріччя української політики".¹⁴

Відбулося закріплення ідей започаткованих Іваном Мітрингою, які знайшли підтвердження в ході агітаційної та державотворчої роботи похідних груп. Так, у постановах II Конференції ОУН(Б) (квітень 1942 р.) щодо вирішення зовнішньополітичних питань записано: "Московсько-більшовицькій міжнародній концепції інтернаціоналу й німецькій концепції т.зв. "Нової Європи" ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом "Свобода народам і людині".¹²

Члени похідних груп в дискусіях з представниками східноукраїнської інтелігенції, при аналізі ставлення населення до націоналістичних ідей, усвідомили хибність своєї ідеології без урахування української дійсності. Провід ОУН(Б) на СУЗ (Василь Кук, Дмитро Мирон, Дмитро Маївський та інш.) на нараді у вересні 1941р ухвалив інструкцію, в якій наголошувалось на необхідності пов'язувати боротьбу за УССД не з "місцевим московським населенням, а проти імперіалістичної політики територіально чужої, політично ворожої Москви та інших імперіялізмів", з "боротьбою за суспільно-господарські права населення та за громадянські права одиниць (свобода людині)".² Таку вимогу підтверджують численні звіти похідних груп зі східноукраїнських земель. В них наголошувалося на необхідності враховувати особливості мислення, політичну зацікавленість та історичний досвід українців-східняків. "Самостійницькі ідеї знаходять тут пригожий ґрунт, але треба підходити з сильними аргументами...Дуже часто зустрічаються, власне, люди, які погоджуються з думкою самостійності, але вони безбожники або матеріалісти і в тому тільки з нами не погоджуються. Залишім дискусії над тими справами з такими людьми, бо цим тільки можемо їх відштовхнути від себе".²⁸ У доцільності змін в ідеологічній і політичній роботі переконувалося все більше членів організації. Але позиція ряду впливових політиків, догматизм їх мислення, дотримання старих позицій загрожували обернутися дезорієнтацією членства і бездіяльністю організації в цілому, що частково і спостерігається у цей період.

Керівництво ОУН(Б), незважаючи на зміну зовнішньополітичних орієнтацій, продовжувало і надалі переконувати німецьку владу у необхідності рахуватися із державницькими планами українців, надсилаючи на адресу німецьких властей заяви, декларації, меморандуми. Програма організації, хоч і продовжувала розвиватися у демократичному напрямку, однак не знаходила реального втілення через супротив німецької влади.

Нерішучість і політична невизначеність керівництва посилювала фракційні тенденції. Не знайшовши порозуміння з членами Проводу, відійшов від ОУН(Б) Іван Мітринга зі своїми однодумцями, створивши партію соціал-демократичного характеру. На початку листопада 1942 р. від ОУН(Б) відійшла також група однодумців Андрія Білинського, що обрала назву "Українські борці за самостійність".⁶

Похідні групи ОУН, перебуваючи на окупованій німцями території України, усвідомили жахливе антилюдське обличчя нацизму. А кардинальний перелом у радянсько-німецькій війні, що загрожував Україні поновленням більшовицької влади, вплинули на консолідацію керівництва ОУН(Б) і прискорили процес перегляду ідеологічної та політичної програм організації. ОУН виступила за демократичні реформи, поставивши перед своїми ідеологами надзвичайно масштабні теоретичні завдання: "Без огляду, який вислід буде мати ця війна, стоїмо перед konieczністю нової переоцінки цінностей у всіх ділянках нашої роботи...".²⁹

Процес переосмислення ідеологічних засад і програмних положень ОУН безпосередньо пов'язані з діяльністю похідних груп на східних теренах України. Він виявився важким, повним спроб і помилок, але врешті необхідним для розуміння існуючих вад ідеологічної і політичної стратегії ОУН. Лідери ОУН(Б) визнали хибність своїх стартових позицій: "В цей спосіб не відмовляємося також від наших помилок, їх не робить, напевно, тільки той, хто не приймає участі у боротьбі".³⁰ Завершенням еволюційних процесів став III Великий Збір ОУН(Б) (серпень 1943 р.), який остаточно закріпив демократичний

курс програмових засад національно-визвольної боротьби організації за українську державність.

Діяльність похідних груп ОУН в Східній Україні в роки гітлерівської окупації обумовила необхідність та була одним з важливих факторів трансформації поглядів провідників ОУН на її програмові засади.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Зарубінський О. Про деякі аспекти сприйняття ідей та діяльності ОУН-УПА населенням України під час війни 1941-1945 рр. у висвітленні західної історіографії // Матеріали наук. Конферен. "Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)". Стрий, - 1993. - С. 53; 2. Бутко С. Кентій А. На шляху до збройного чину // УІЖ. - 1998. - № 4. - Липень-серпень. - С. 113-114; 3. Климишин М. В поході до волі: Спомини: У 2т.-Торонто, 1975, Т.1. - С.378; 4. Книш З. Б'є дванадцята (Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р.). - Торонто, Б.д. - С. 171-172; 5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. - С. 509; 6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. - С. 606; 7. Левицький Б. Історичне значення розламу в ОУН // Вперед. - Мюнхен, 1950. - № 2. - С. 5; 8. Маніфест Організації Українських Націоналістів (грудень 1940 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. (Збірка документів). - Б.м., 1955. - С. 23; 9. Нікольський В. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. - К., 2001. - С.131; 10. Орелюк С. Наш шлях боротьби. - Б.м., 1940. - Ч. 1. - С. 100; 11. Подоляк М. Суспільний зміст націоналізму // На службі нації. —Париж, 1938. — С. 34-35; 12. Постанови II Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. (Збірка документів). - Б.м., 1955. - С. 62-63; 13. Прокоп М.Київ, 1942 // Сучасність, 1991, №1 - С.119; 14. Садовий В. До основ нашої міжнародної тактики. - Літопис Української Повстанської Армії (за ред. Ю.Маївського і Є.Штендери). - Львів; Торонто, 1996. - Т. 24. — С. 102; 15. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя / Літ. Ред. В.Пашенко. - К., 1995.-С.143; 16. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя / Літ. Ред. В.Пашенко. - К., 1995.- С.145; 17. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя / Літ. Ред. В.Пашенко. - К., 1995.- С.147; 18. Центральний державний архів вищих органів влади (далі - ЦДАВОВ). - Ф. 3833. - Оп. 3. - Спр. 2. - Арк. 53; 19. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 37; 20. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 36 зв; 21. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 37; 22. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 2. - Спр. 33. - Арк. 65, зв; 23. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 36 зв; 24. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 2. - Спр. 33. - Арк. 42; 25. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 74. - Арк. 17 зв; 26. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 2. - Спр. 88. - Арк. 2 зв; 27. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 70. - Арк. 1-9; 28. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 3. - Спр. 2. - Арк. 84; 29. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 210. - Арк. 10; 30. ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 3. - Спр. 2. - Арк. 52 зв.

І.В.Сушик

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ НА ВОЛИНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944-1953 РР.)

Соціально-економічні реформи, що нині відбуваються в Україні, вимагають реалізації принципу соціально орієнтованої економіки й підвищення ефективності соціальної політики. Особливої актуальності набувають проблеми захисту громадян, оплати праці та пенсійного забезпечення, налагодження роботи торгівлі, транспорту, зв'язку тощо. Вирішення вищезазначених питань залежать від врахування досвіду, помилок і прорахунків попередніх років, у тому числі повоєнних.

Чимала кількість радянських дослідників, серед яких можна виділити в якості типових і найбільш ґрунтовних праці М.Арсентьєва, М.Івасюти, В.Засанського, присвячені перетворенням в економічній, соціальній та культурній сферах у повоєнні роки. Однак автори змушені були беззастережно визнавати лише позитивні сторони відбудови народного господарства, в тому числі й соціально-побутової сфери. Першими вдалими спробами сучасної історіографії в Україні підійти до проблем етносоціального розвитку західних областей республіки в другій половині 40-х - 50-ті роки стали роботи І.Волкова, О.Гараня, Ю.Курносова, О.Рубльова та Ю.Черченка, О.Гаврилюка, В.Гулая. Для них характерний

критичний підхід, що відбиває суперечливість та болісність процесу інтегрування західних областей України в радянську суспільну систему. Однак проблеми соціально-побутових змін в регіоні не дістали достатньо повного розгляду.

Метою даної статті є об'єктивне висвітлення сталінської тоталітарної системи у соціальній сфері. Досягнення мети передбачає розв'язання наступних завдань: показати рівень забезпечення населення продуктами першої необхідності через державну та кооперативну торгівлю, динаміку розвитку будівельної індустрії, налагодження роботи міського й міжміського транспорту, здійснені заходи щодо благоустрою населених пунктів.

Політика повоєнних змін, яку здійснював більшовицький режим після звільнення Волинської області від окупантів, поширювалася на таку важливу сторону життя як соціально-побутова сфера. Переборюючи великі труднощі, вже у перші мирні роки волиняни робили все можливе не тільки для відбудови зруйнованої економіки, а й покращення свого життєвого рівня. Серед першочергових завдань були забезпечення населення продуктами першої необхідності через державну та кооперативну торгівлю, відбудова й подальше розширення житлового фонду, налагодження роботи міського й міжміського транспорту. Здійснювались заходи щодо благоустрою багатьох населених пунктів: приведення їх у належний санітарний стан, ремонт доріг, тротуарів та водогону, створення зелених зон, електрифікація тощо.

Слід зауважити, що перетворення у цій галузі були започатковані ще в 1939-1941 рр., після встановлення радянської влади на території Західної України. Вже тоді почали запроваджуватись такі елементи радянської моделі як націоналізація житла, підпорядкування державному контролю торгівельних закладів і, зокрема, знищення такої вагомий сили українського економічного та суспільно-політичного життя як український кооперативний рух, організація нової системи охорони здоров'я, введення деяких елементів соціального забезпечення населення, налагодження діяльності комунального господарства. Так, у Волинській області на комунальне й житлове господарство з бюджету 1940 р. асигнувалося 12,7 млн. крб., в тому числі на будівництво електростанцій у Луцьку, Володимирі-Волинському та Камені-Каширському – майже 1 млн. крб.¹ На кінець того ж року кількість електростанцій зросла з 11 до 18, ними було вироблено за рік близько 1,4 тис. кіловат-годин електроенергії.²

Загальний стан, як і зовнішній вигляд повоєнної Волині, були надзвичайно злидненими: розруха, голод, чимало людей жили в бараках, землянках, пристосованих під житло виробничих спорудах, нерідко без найнеобхідніших для існування речей. Тому у перші мирні роки головна увага зосереджувалась на ремонті наявного житлового фонду та відбудові зруйнованих будинків. У міру розвитку будівельної індустрії велось спорудження й нових жител.

Питання про хід житлового будівництва в містах і селах республіки розглядалися на червневому (1945 р.) травневому (1946 р.) і березневому (1949 р.) пленумах ЦК КП(б)У. Крім того, влада запевняла, що кошти на цю галузь в роки четвертої п'ятирічки становили майже п'яту частину капітальних вкладень у народне господарство країни і наче б то перевищували відповідні асигнування за всі довоєнні п'ятирічки разом узяті. Однак реалії повоєнного життя були далеко не такі вражаючі, як їх декларували на папері. Однією з причин цього стала інтенсивна відбудова об'єктів промисловості з відповідним пріоритетним їхнім фінансуванням та забезпеченням необхідною кількістю робочої сили, матеріалів тощо. Досить часто навіть ті незначні кошти, що виділялися на відбудову житлового фонду, використовувалися не в повному обсязі.

Особливо складна ситуація з будівництвом склалася у сільській місцевості. За неповними даними на Волині фашистами було зруйновано 54 тис. селянських хат, 70772 господарські будівлі, 451 школу, 23 лікарні, 389 клубів та хат-читалень, 61 аптеку і фельдшерсько-акушерські пункти. Саме тому особлива увага приділялась сільському будівництву і впорядкуванню сіл. Забудовникам відпускались кредити в розмірі від 5 до 15 тис. крб. на сім'ю строком до 10 років. Інвалідам Великої Вітчизняної війни, сім'ям загиблих

.....
воїнів, демобілізованим солдатам, матросам і офіцерам кредити надавалися на пільгових умовах. Чимало будинків для трудівників села споруджували колгоспні будівельні бригади. До серпня 1946 р. у селах Волині було збудовано 11788 хат, 8970 господарських будівель, 158 шкіл, 16 лікарень, 128 клубів, 20 будинків сільських Рад, 5 лазень. У стадії будівництва перебувало 4066 будинків, 266 господарських будівель, 78 шкіл, 45 клубів і 33 сільські ради. Для розширення сільського будівництва Волинь отримала від держави близько 6 млн. крб. у формі довготермінових кредитів.³

Впорядковувались волинські міста і райцентри. Так, м. Ковель, яке було практично повністю зруйноване війною, до річниці перемоги звітувало про вагомі здобутки: менш, ніж за два роки у Ковелі відбудовано 108200 м² житлової площі, понад 144 тис. м² шляхів і тротуарів, посаджено понад 5 тис. дерев, пущено водогін, відкрито три лазні. Ковель знову набув значення одного з великих залізничних вузлів країни. За порівняно короткий термін тут побудовано паровозне і вагоноремонтне депо, електростанцію, ремонтні майстерні та склади.⁴ За підсумками соцзмагання Ковельський район був визнаний кращим з відбудови зруйнованих сіл і райцентру та премійований грошовою премією у сумі 20 тис. крб. Непогано велось сільське будівництво в Ківерцівському й Турійському районах, які отримали відповідно 15 і 10 тис. крб. преміальних коштів. На 1 серпня 1946 р. в області було завершено планування 35 населених пунктів та райцентрів – Старої Вижви, Торчина, Іванич, Олики, Ратно.⁵

Однак, як в обласному центрі, так і в області в цілому, повільно розгорталось індивідуальне житлове будівництво. Причиною цього було незабезпеченість будівельними матеріалами, зокрема покрівельними – черепицею, шифером, придбати які було практично неможливо. У 1948 р. в 11 райспоживспілках області з 30 взагалі були відсутні магазини з продажу будівельних і господарських товарів та лісоматеріалів.⁶ Незадовільно поставлена торгівля будматеріалами і лісом привели до того, що навіть у 1950-1952 рр. у Луцьку залишилось 70 незавершених будов.⁷

Загалом динаміка розвитку будівельної індустрії з початку досліджуваного періоду і в наступні роки йшла по висхідній лінії, проте темпи будівництва залишалися недостатніми, а рівень забезпеченості населення житлом – досить низьким. Так, житловий фонд в містах і селищах міського типу на початку 1945 р. становив 457 тис. м² загальної (корисної) площі житла, в тому числі у м. Луцьку – 174,0 тис. м². На початок 1950 р. він змінився і склав 815,3 тис. м², (Луцьку – 267,9 тис. м²). Збільшення житлового фонду відбулося і протягом 50-х років, а на початок 1960 р. він становив 2156,6 тис. м² площі.⁸ Ці відчутні зміни сталися після того, як ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову „Про розвиток житлового фонду в СРСР” (липень 1957 р.). У ній ставилося завдання в найближчі 10-12 років забезпечити людей житлом. Саме тоді площа введених в дію житлових будинків різко зросла і тисячі людей залишили бараки й комуналки, переселившись у нові квартири сімейного типу.

Потребувало великих коштів і житлово-комунальне господарство області. Якщо у 1950 р. на ці потреби було відпущено 5 млн. 292 тис. крб., то за 1951-52 рр. ця сума досягла 16 млн. 485 тис. крб., що сприяло розширенню мережі комунальних підприємств. Так, за два роки, з 1951 по 1953, довжина водогону області збільшилася на 11,3%, подача води населенню – на 17,7%. Кількість точок вуличного освітлення зросла на 45,3%. Вдвоє збільшились капіталовкладення на будівництво і на 81% на капітальний ремонт закладів, що займалися благоустроєм.⁹ Що стосується радіофікації, то вже у вересні 1944 р. в області було створено 16 радіовузлів і 600 діючих радіоточок, а також широко розгорнута мережа вуличного радіомовлення. У Володимир-Волинському районі, зокрема у 1944 р. нараховувалось 60 радіоточок, до січня 1953 р. їх стало 2500. До кінця року планувалось радіофікувати ще 15 населених пунктів району.¹⁰ Якщо у 1950 р. в області нараховувалось 139 підприємств зв'язку, в тому числі в сільській місцевості 111, то у 1955 р. їх стало відповідно 160 і 129. Кількість трансляційних радіоточок зросла з 16,8 тис. у 1950 р. до 76,4 тис. у 1955 р.¹¹ Радіофікація завжди розглядалась радянською владою як важливий засіб

поширення комуністичної ідеології, а тому у цій сфері коштів не шкодували.

На кінець 40-х років розгорнулись роботи з телефонізації області. Першочергово мали бути сполучені телефонним зв'язком сільради і МТС, які й мали забезпечити виконання всіх вказівок з центру щодо невідкладних сільськогосподарських робіт, зокрема посівної, жнив. Станом на 1948 р. в області планувалося телефонізувати 35 сільрад і 2 МТС.¹²

Вживалися заходи з відбудови мережі побутових закладів: пралень, лазень, перукарень, готелів, різного роду майстерень тощо. Однак вони довгий час не могли забезпечити потреби населення, а деякі з них навіть досягти довоєнного стану. Так, якщо в містах області у 1940 р. нараховувалось 16 готелів, то у 1950 р. їх було лише 4, у 1955 р. – 10. За 1940 р. лазнями надано послуг всього 195,2 тис. осіб, у 1950 р. – 144,0 тис., у 1955 р. – 286,5 тис. осіб.¹³ Ще гіршою була ситуація з пральнями та перукарнями, які, звичайно, були потрібними, але у важких повоєнних умовах не користувалися популярністю серед населення через відсутність коштів.

Важливою проблемою післявоєнного періоду стало відродження та розвиток пасажирського транспорту, поліпшення обслуговування ним населення. Так, у 1945р. в розпорядження Волинського автотресту надійшло 4 автобуси, що дало можливість встановити автобусний зв'язок між найбільшими містами області.¹⁴ У наступні роки, зокрема в 1952 р., автобусний парк області збільшився у 2,5 рази, а його місткість – у 4 рази. Таксомоторний парк зріс у 5 разів, а перевезення ним пасажирів – більше ніж у 5 разів. Станом на 1953 р. в області постійно діяли 6 міжміських автобусних ліній (Луцьк – Володимир-Волинський, Луцьк – Берестечко, Луцьк – Ратно, Луцьк – Ківерці, два маршрути республіканського значення: Луцьк – Київ і Луцьк – Львів). У 1952 р. автотранспортна контора виконала план перевезення пасажирів на 123,8%.¹⁵

У новій п'ятирічці планувалось зв'язати обласний центр автобусним сполученням із районними центрами – Рожище, Олика, Устилуг, Горохів, Любомль, Шацьк та іншими. Реалізувати всі намічені плани заважали істотні недоліки, а саме: перебої у роботі транспорту внаслідок технічних й організаційних неполадок, відсутність коштів на розвиток автобусного парку та ремонт. Ще й у 1953 р. в Луцьку не було приміщення автобусної станції для пасажирів міжміських маршрутів і вони були змушені чекати відправки автобусів під відкритим небом. Через ці та ряд інших причин автотранспорт не користувався популярністю серед населення, а перевага надавалася залізничному транспорту.

Як зазначалося вище, центром залізничного сполучення області був Ковель. У 1950 р. пасажирській службі для забезпечення роботи на Ковельській залізниці потрібно було 569 чол. Тут передбачалось курсування 33,5 пар поїздів, в тому числі: прямого сполучення – 5,5 пар, місцевого сполучення – 2 пари, приміського – 26 пар (в тому числі 3 товарно-пасажирських) і 2 поїзди західноєвропейської колії. У 1952 р. порівняно з планом 1951 р. на залізниці передбачалось зменшення кількості поїздів прямого сполучення (на одну пару) при збільшенні кількості приміських поїздів (на 4 пари). Було намічено також перевезти 7 тис. пасажирів, що вище плану 1951 р. на 6,7%.¹⁶

На тлі певних позитивних змін у розглянутих вище галузях соціально-побутової сфери різко контрастувала незадовільна ситуація, що склалася в торгівлі. Очевидці подій того періоду згадують, що ніде було придбати такі необхідні для повсякденного вжитку речі як сіль, сірники, гас. Глибинні причини цього полягали не тільки у повоєнній скруті, а були прямим наслідком націоналізації торговельних підприємств, розпочатої у 1939-1941 рр. радянським режимом. Під час націоналізації торговельних об'єктів поруч з крупними у державну власність передавались і дрібні крамниці. Таким чином, скорочувалась приватна торговельна мережа, а державна й кооперативна торгівля, що розгортала свою діяльність, на той час не могла та й не змогла надалі повністю забезпечити потреби населення. Крім того, новостворені колгоспи (як довоєнні, так і ті, що відновили роботу після війни) виявились досить слабкими, а селяни-одноосібники постачали ринок все меншою й меншою кількістю продукції, оскільки вона обкладалася великими натуральними і грошовими податками, зобов'язаннями, що йшли у фонд держави та вивозилися на схід.

Ретроспективний огляд засвідчує, що вже у вересні 1940 р. на Волині було організовано близько 1800 крамниць, 134 буфети, товарообіг яких у той період склав 25,4 млн. крб., а в першому кварталі 1941 р. – 108,3 млн. крб.¹⁷ Наприкінці 1940 р. у західних областях України діяло вже 17,2 тис. крамниць, палаток і підприємств громадського харчування державної і кооперативної торгівлі, що становило 16% усіх аналогічних закладів республіки.¹⁸

У повоєнні роки широкого розмаху набувала так звана розгорнута торгівля на селі. Так, якщо в 1946 р. у системі споживчих товариств була 291 торгова точка, то в 1949 р. їх діяло вже 1207. Крім того, діяло 57 торгових точок громадського харчування.¹⁹ Однак вони не забезпечували потреби населення. „В крамницях м. Луцька не купити найпростіших речей широкого вжитку. Ніде дістати крему для взуття, щітки для одягу, зубної щітки, гребінця, ложки, тарілку. Навіть череп'яного горщика, яких так багато виробляють на Волині. А де напитись води? Кіосків з газводою немає. Продається лише морс сумнівної якості. В місті немає їдальні, де б можна було поїсти без талонів, немає крамниці овочів, а також молочних продуктів. У вихідний день частина їдалень не працює. Луцькими вулицями ходять хлопчики і продають звичайну воду, кружку за 2 крб.”, – довідуємось із листа читача в газету „Радянська Волинь” за 1946 рік.²⁰

Очевидно така ситуація пояснюється загальним негативним станом постачання населення товарами першої необхідності в країні. Адже до кінця 1947 р. в Радянському Союзі зберігалось нормоване постачання міського населення продуктами харчування й найважливішими промисловими товарами. 14 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про скасування карток на продовольчі та промислові товари і перехід до продажу їх без обмеження за єдиними державними цінами. Водночас з відміною карткової системи постачання було здійснено грошову реформу. Обмін старих грошей на гроші зразка 1947 р. на всій території СРСР проводився протягом тижня у співвідношенні 10:1. Після відміни карткової системи були встановлені нові ціни на всі види продуктів і промислові товари. При цьому новий рівень цін перевищував довоєнний втричі.

Перехід до безкарткової торгівлі ставив величезні вимоги перед працівниками цієї сфери. Вже у 1945 р. в області готувались до відкриття 230 крамниць, 86 з них системи державної торгівлі. В Луцьку, зокрема, обладнувались 80 крамниць, 15 ларків, в тому числі хлібні, бакалійні, фуражні та магазини змішаної торгівлі. Готувались до відкриття хлібні магазини і в райцентрах. Облспоживспілка відкривала в селах спеціальні фуражні магазини, де продавали борошно, крупи, макаронні вироби, фураж.

Удосконалювалася структура споживчої кооперації. Так, вже у 1946 р. торгова кооперація Любомльського району складалась із 12 сільпо, в яких була 21 торгова точка й промартілі по виробництву безалкогольних напоїв, рибна, шапочна, бондарна артілі. Товарооборот за III квартал 1946 р. склав 2127,4 крб., річний товарооборот – близько 3 млн. крб. У кожній сільраді було 1-2 кооперативних магазини. У Горохівському районі створено 16 сільпо і 44 торгові точки, кооперовано 7500 осіб. У Локачинському районі – 37 кооперативних точок, кооперативною мережею охоплено 5054 осіб²¹

Протягом 1945-50 рр. певні зрушення відбулися у громадському харчуванні. Але загалом ця сфера, як і сфера послуг, значно відставала від потреб населення, бо протягом багатьох років розглядалася як третьорядна – на них не вистачало ні коштів, ні уваги. Не виправили становища і постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ухвалені з цього приводу в 1953, 1956 і 1962 рр. Навіть у 1958 р. підприємства громадського харчування України охоплювали тільки 14,0% населення республіки, зокрема 4,0% сільських мешканців.²² На Волині на кінець 1940 р. існувало 2122 підприємства роздрібної торгівлі, а в 1950 р. їх кількість зменшилася до 1804. Число підприємств громадського харчування на кінець 1940 р. становило 264 одиниці, у 1950 р. – 238.²³ Як бачимо, підприємства громадського харчування навіть через п'ять років після закінчення війни не змогли досягнути довоєнного рівня. Відновлення мережі проходило в основному за рахунок буфетів та закусочних, оскільки вони не вимагали великих площ і спеціального устаткування.

Значні зміни відбулися й у галузі соціального забезпечення, де неабияку роль відіграли профспілки, вони виконували свої традиційні функції, пов'язані з охороною праці, соціальним захистом трудящих і турботою про їх побутове й матеріальне становище. Особливої уваги і піклування потребували інваліди війни. Втративши здоров'я, сотні тисяч людей склали категорію населення, яка не могла існувати без сторонньої допомоги. Потреба в отриманні регулярної медичної допомоги, ліків, необхідність протезування кінцівок у інвалідів вимагали значних коштів, а військові пенсії таких витрат не покривали. Інвалідам було складно знайти роботу, а непрацездатні потребували опіки і догляду. Органи соцзабезу та галузеві профспілки намагалися хоч якось полегшити життя інвалідів: організовували безплатне санаторно-курортне лікування, надавали допомогу у працевлаштуванні. Для безрідних інвалідів і пристарілих створювались спеціальні будинки, в яких вони знаходились на повному державному утриманні. Підтвердженням цього є постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У за № 52 від 9 лютого 1944 р. „Про покращення роботи радянських і партійних організацій по наданню допомоги сім'ям військовослужбовців у звільнених від окупації районах УРСР”. Восени 1945 р. було працевлаштовано 9744 демобілізованих воїни, які прибули в область, у тому числі для роботи у сільському господарстві – 9078 осіб. Тим, хто прибув у сільську місцевість (336 ос.) відремонтували 391 хату, побудували нових – 80, видали худоби – 141 голову, зерна – 2996 т, видали позику 124 чол. на суму 952 тис. крб.²⁴

Постановою РНК СРСР від 23 січня 1946 р. за № 231 „Про підвищення розміру пенсій інвалідам Великої Вітчизняної війни 1-ї групи” встановлювався мінімальний розмір пенсій для військовослужбовців рядового складу, які стали інвалідами 1-ї групи – 300 крб. в місяць, якщо вони не зв'язані з сільським господарством, і 250 крб. для тих, хто пов'язаний з ним.²⁵ Крім того, сім'ям загиблих воїнів, демобілізованих, що проживали у містах області, виділялись промтовари, які можна було придбати через торгову мережу Наркомторгу по ордерах, що видавали відділи державного забезпечення і побутового влаштування сімей військовослужбовців. Сім'ям інвалідів війни були виділені окремі фонди.²⁶

Варто відзначити активну роботу соцзабезу Волині в цьому напрямку. У 1946 р. вони займали перше місце в Україні з обслуговування інвалідів війни. За зразково налагоджену роботу Міністерство соцзабезу УРСР нагородило кращих працівників – завідуючих Ковельським, Горохівським і Володимир-Волинським міськсоцзабезами почесними грамотами. З часу визволення області від окупантів до серпня 1946 р. інвалідам Великої Вітчизняної війни було виплачено близько 11 млн. крб. пенсій і видано одноразову допомогу в сумі півмільйона крб. на курортне лікування. В будинки відпочинку і на спецлікування направлено 820 чол. Для житлового будівництва і на придбання худоби виплачено 1 млн. 287 тис. крб. довготермінового кредиту, безклштовно видано й завезено біля 11 тис. м³ лісу.

За вказаний період для інвалідів збудовано й передано безплатно 562 будинки, відремонтовано 1168 квартир. Для тих, хто проживав у сільській місцевості, на період посівної і збиральної кампаній було організовано 245 бригад і супряг. Ними засіяно і зорано 572 га землі, зібрано врожаю з площі 455 га і скошено сіна на 125 га.²⁷ Крім того, велика увага приділялась працевлаштуванню інвалідів війни. Так, на кінець 1951 р. в промисловості та промкооперації працювало 265 ос., в кооперації інвалідів зокрема – 181 осіб, у сільському господарстві – 5401 осіб, в установах та інших організаціях – 1346 осіб²⁸ Зрозуміло, що органи соцзабезу також не могли в достатній мірі забезпечити потреби тих категорій населення, які її найбільше потребували, але в тяжких умовах повоєнного часу вона була досить відчутною.

До найбільш трагічних наслідків війни слід віднести дитяче сирітство – велику кількість дітей, що втратили батьків; гостро постала проблема дитячої бездоглядності. З цією метою створювалася мережа прийомників-розподільників, дитячих будинків, спеціальних училищ для сиріт і напівсиріт. Станом на грудень 1945 р. у Волинський дитячий прийомник-розподільник поступило 598 безпритульних і безнаглядних дітей, у грудні 1946 р. прибуло ще 140 чол. Найбільша кількість такої категорії дітей була зареєстрована з 29.06. 1948 р. до 27.12. 1948 р. – 1012 чол. У наступні роки кількість дітей, що поступили у Луцький ДПР,

.....
дещо зменшилась: станом на 12 січня 1950 р. зареєстровано 417 чол., на березень 1951 р. – 519 чол., у серпні 1953 р. – 133 чол.²⁹

Дієвою у цьому напрямку була робота профспілок. Профактив брав участь у виявленні безпритульних дітей, їх обліку, оформленні документів на опіку, патронаж, усиновлення. Часто опікунами ставали цілі трудові колективи. Трудящі республіки зібрали близько 830 тис. крб., що пішли на утримання дитячих будинків, їдалень, а також 280 ясел і дитсадків, в тому числі й у Волинській області. До кінця 1943 р. у дитячі заклади і на патрунування до трудящих оформлено близько 3 тис. дітей. Для них зібрано 23 тис. крб., 180 пудів хліба, одяг і взуття.³⁰

Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих 25 вересня 1944 р. постановою № 250 „Про організацію спеціальних дитячих будинків,” відповідно до постанови Раднаркому УРСР, прийняв рішення організувати у Луцьку спеціальний дитячий будинок на 180 дітей. Крім того, передбачалося перетворення Володимир-Волинського дитячого будинку звичайного типу у спеціальний дитбудунок на 120 дітей.³¹ На кінець 1946 р. в області функціонувало 9 дитбудинків, з яких 2 для шкільного віку, 6 для дошкільного і 1 для глухонімих. На січень 1947 р. органами народної освіти взято на облік дітей, що залишилися без батьків – 2732 чол., з них влаштовано в дитбудинки – 374 чол., взято на патронаж – 535 чол., під опіку – 1185 чол., усиновлено – 190 чол. Крім того, влаштуванням дітей займалися органи охорони здоров'я. Лише у січні 1946 р. ними влаштована 171 дитина, що залишилася без батьків, з них у дитячі будинки – 108, на патронаж – 47, усиновлено – 16 дітей.³²

Щоправда не завжди і не скрізь вдавалось потурбуватися про найменш захищену категорію населення, якими були діти-сироти, виділити для них все необхідне для життя. Близько половини вихованців дитячих будинків України у кінці 1944 р. не мали теплового верхнього одягу, взуття, ковдр, матраців. Не кращою була й ситуація на Волині.³³

Дирекцією і медичним персоналом дитбудинків області здійснювалися заходи щодо дотримання санітарного режиму та поліпшення медобслуговування. Однак житлово-побутові та санітарно-технічні умови вихованців більшості дитячих закладів залишалися незадовільними. Так, станом на травень 1950 р. 460 вихованців дитбудинків не мали окремих ліжок і спали по двоє, 5 дитбудинків не мали лазні і мили дітей прадідівським способом, в антисанітарних умовах, 7 закладів не мали роздягалень і зберігали верхній одяг у спальнях та робочих кімнатах. Ізолятори та дезкамери не забезпечували належної ізоляції хворих і дотримання відповідного санітарного режиму.

У деяких дитбудинках умови були нестерпними, зокрема в Римачівському, Вовнянському, Любитівському, Боратинському та Володимир-Волинському № 2 на одну дитину в середньому припадало 0,9 – 1,5 площі, замість встановленої норми – 2,5 – 3 м². Не всі будинки достатньою мірою були забезпечені постільним приладдям, зимовим одягом і взуттям, меблями. У деяких з них був лише 10-15 денний запас палива, а в Римачівському дитбудинку його зовсім не було. Облспоживспілка, міські магазини не змогли забезпечити безперебійного постачання дитячих закладів продуктами харчування - наряди видавались і отоварювались з великими запізненнями. Мали місце випадки, коли місяцями дитбудинки не отримували круп, м'яса, цукру. У ряді будинків не вистачало належної кількості картоплі і овочів згідно норм постачання.³⁴

Отже, незважаючи на винятково складні умови й обмежені можливості повоєнного часу, волиняни доклали багато зусиль для подолання наслідків війни. Однак соціально-побутові умови життя населення продовжували залишатися важкими. Не вистачало нормального житла, чимало сімей тулилося в тіснєві комуналок, гуртожитків та бараків. У містах і селах бракувало буквально всього, люди погано харчувалися й одягалися. Через вторинність підходів до соціальної проблеми з боку влади гальмувався розвиток торгівлі, яка не могла забезпечити населення навіть товарами першої необхідності. Відверто конфіскаційний характер мала грошова реформа 1947 р., яка особливо боляче вдарила по селянству. Карткова система не забезпечувала повноцінного харчування. Реальна заробітна

плата робітників і службовців, пенсії були низькими, а грошові доходи колгоспників просто мізерними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Волинської області (далі - ДАВО). - Ф. Р-6.-Оп. 1.-Спр. 8.-Арк. 1. 6; 2. ДАВО.- Ф. 1.-Оп. 3.-Спр. 70.-Арк.1.; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі -ЦДАВОВУ).- Ф. Р-582.-Оп. 3.-Спр. 5634.-Арк. 37.; 3. Воргуль М. Відбудова сіл на Волині// Радянська Волинь. - 1946. - 30 серпня. - С. 3; 4. Пуценко А. Відроджуваний Ковель// Радянська Волинь. - 1946. - 9 травня. - С. 4; 5. Ковальчук П. Заготовляють торф на добриво// Устилузька правда. - 1953. - 18 січня. - С. 1; 6. ДАВО. Ф. Р-46, .-Оп. 4, .-Спр. 44, .-Арк. 4; 7. Костенко П. Сприяти індивідуальному житловому будівництву// Радянська Волинь. - 1953. - 6 червня. - С. 3; 8. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.): Статистичний збірник. - Львів, 1969. - 314 с; 9. Гриньов Я. Благоустрій міст і райцентрів// Радянська Волинь. - 1953. - 9 січня. - С. 3; 10. На Волині створено 16 радіовузлів// Радянська Волинь. - 1944. - 17 вересня. - С. 2; Іванова О. Напередодні навчального року в учительському інституті// Радянська Волинь. - 1946. - 30 серпня. - С. 3; 11. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.): Статистичний збірник. - Львів, 1969. - 314 с; 12. Крушко С. Живуть вони на Волині// Радянська Волинь. - 1991. - 30 серпня. - С. 3; 13. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.): Статистичний збірник. - Львів, 1969. - 314 с; 14. Автобусний рух між містами Волині// Радянська Волинь. - 1945. - 22 вересня. - С. 1; 15. Сергєєв М. Розвиток пасажирського автотранспорту на Волині// Радянська Волинь. - 1953. - 1 березня. - С. 3; 16. ДАВО.- Ф. Р-3165.-Оп. 5.-Спр. 157.-Арк. 28.; Там само. - Спр. 17.-Арк. 35; 17. ДАВО.- Ф. Р-6.-Оп. 1.-Спр. 9.-Арк. 23, 24.; ДАВО.- Ф. Р-295.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 20.; 18. Радянська торгівля в Українській РСР: Статистичний збірник. - К., 1967. - 291 с; 19. Волинь Радянська (1939-1964 рр.): Збірник документів і матеріалів. - Ч.3. - Львів, 1971. - 347 с; 20. Зубченко К. Як торгують в Луцьку? (лист читача у газету)// Радянська Волинь. - 1946. - 11 серпня. - С. 1; 21. ДАВО.- Ф. Р-677.-Оп. 1.-Спр. 21.-Арк. 62, 65, 69; 22. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.).- Україна крізь віки. Т.13. - К., 1999. - 303 с; 23. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.): Статистичний збірник. - Львів, 1969. - 314 с; 24. ДАВО.- Ф. Р-13.-Оп. 1а.-Спр. 5.-Арк. 2; Там само. - Спр. 2.-Арк. 1; 25. ДАВО.- Ф. Р-13.-Оп. 3.-Спр. 26.-Арк. 2; 26. ДАВО.- Ф. Р-13.-Оп. 1а.-Спр. 6.-Арк. 5; 27. Володін О. Всебічно поліпшувати роботу органів соціального забезпечення// Радянська Волинь. - 1946. - 24 серпня. - С. 1; 28. ДАВО.-Ф. Р-295.-Оп. 7.-Спр. 303.-Арк. 34; 29. Відділ інформаційних технологій Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області (далі - ВІТ УМВС). Ф. 35, арх. № 3, 6, 22, 42; 30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).- Ф. 1.-Оп. 46.- Спр. 414.-Арк. 83 зв., 98; 31. ДАВО.- Ф. Р-673.-Оп. 1.-Спр. 1.-Арк. 1-2; 32. ДАВО.- Ф. Р-295.-Оп. 2.-Спр. 451.-Арк. 2; 33. ЦДАГО України. - Ф. 1.-Оп. 46.-Спр. 414.-Арк. 105; 34. ДАВО.- Ф. Р-673.-Оп. 1.-Спр. 4.-Арк. 6; Там само - Спр. 38.-Арк. 24.

Н.М. Сірук

**“КОСМОПОЛІТИЗМ”: ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РОКІВ ХХ СТ.)**

Політика сталінського керівництва по відношенню до єврейського населення - тема, на яку у вітчизняній історіографії до недавнього часу було накладено табу. Причин на це було багато, насамперед – антисемітизм довгі роки залишався одним з головних ідеологічних і психологічних компонентів керуючого в країні комуністичного режиму

У повоєнні роки розгорнулась ще одна грандіозна і безглузда кампанія “боротьби з низькопоклонством перед Заходом”, “боротьби проти космополітизму”.

Аналіз архівних матеріалів, передусім постанов та рішень ЦК КП(б)У, розкриває суть, методи і наслідки ідеологічних процесів космополітизму, антисемітизму в Україні другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст. Введені у науковий обіг праці узагальнюючого характеру та матеріали преси дають змогу об'єктивно оцінювати важливі аспекти діяльності інтелігенції післявоєнного періоду.

Враховуючи недостатню вивченість у історіографії зазначеної проблеми, за мету поставлено комплексно дослідити і відтворити об'єктивну картину ідеологічних процесів космополітизму в Україні у післявоєнний період на основі аналізу, узагальнення архівних джерел та опублікованих праць, матеріалів періодичної преси.

Характерною особливістю ідеологічних кампаній післявоєнного періоду стало те, що

одним з етапів стала “боротьба з низькопоклонством перед Заходом”. “Боротьба проти космополітизму” ціленаправлено і енергійно супроводжувалася інтенсивним антисемітизмом, негативний заряд якого накопичувався ще з часів війни.

Разом з тим вважалось, ніби “єврейської проблеми” не існує, що вона штучно створена “ворожою західною пропагандою” з метою втручання у внутрішні справи СРСР.

Навіть в роки перебудови матеріали архівів були засекречені, і доступ дослідників до них був неможливим. Однак західні історики протягом повоєнних десятиліть використовували будь-які можливості, що могли якимось чином заповнити цей інформаційний вакуум.^{2,3}

Філософський словник так подає поняття “космополітизму”: “(від грецького - громадянин світу) байдуже ставлення до вітчизни, зречення національних традицій і культури; риса світогляду, для якої характерне обстоювання необхідності заміни національного громадянства світовим. Виражає занепадницьку ідеологію.

В СРСР пропаганда космополітизму ослаблювала боротьбу народів за національну незалежність, за державний суверенітет. Важливим завданням комуністичного виховання є боротьба з космополітизмом у будь-яких його формах і проявах”^{6, 314}

Зрозуміло, після керівних постанов у Москві почалося повсюдне викриття “антипатріотів” і в Україні, згадуючи “гріхи” мистецтвознавців і письменників попередніх років. Це й не дивно, адже в Україні діяв партійно-державний принцип: “Коли у Москві ріжуть нігті, у Києві слід різати пальці”.

Слід зазначити, що боротьба проти “космополітизму”, як і проти “буржуазного націоналізму”, також визначала ідеологічне життя в Україні. Ця кампанія значною мірою зумовлювалася антиєврейською спрямованістю сталінської політики. Відвертий антисемітизм, зведений у ранг державної політики, проявлявся не лише в ідеологічних кампаніях і заходах, а й в організаційних і, навіть, репресивних акціях в республіці.

Ця кампанія зімкнулася з ідейно-політичною акцією – широкомасштабною антисемітською кампанією проти “безрідних космополітів”, а в цілому вона виглядала як складова частина боротьби з націоналізмом, основним напрямом ідеологічної обробки населення в середині країни^{5, 150}.

Проводилися репресії проти євреїв, масові арешти акторів і письменників, насамперед тих, хто творив на “ідиш”, а також діячів культури, що хоч якось виявляли свою причетність до єврейства та інтерес до його проблем^{10, 45}.

У 1948 р. на з’їзді письменників України О.Корнійчук заявив, що в лавах письменників працює значний загін євреїв – 35 чоловік: Н.Лур’є, Х.Левін, Г.Полянкер, Є.Шехтман та інші, “які не розгортають критику й самокритику в своєму середовищі, вважають за доблесть не тільки обходити мовчанкою, але навіть захищати тих, хто припускає серйозні ідейно-творчі помилки”^{8, 45}.

Особливо “великим недоліком” багатьох творів “космополітів” був “недостатній показ соціалістичних змагань, якими живуть мільйони радянських людей. Глибинних процесів великого трудового піднесення єврейськими письменниками так і не показано”.

Звинувачували “космополітів” і в неправильному висвітленні мистецького життя республіки. Відразу після виходу постанови ЦК КП(б)У від 29 травня 1948 р. (“Про оперу “Велика дружба” В.Мураделі”) гострі звинувачення висувалися “антипатріотам” за те, що “більшість статей в журналах і газетах погано висвітлюють рішення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, не роз’яснюють їх історичного значення в справі піднесення культури в нашій країні і боротьби з перекрученнями і помилками на ідеологічному фронті”^{7, 10}.

Насамперед звинувачували А.Борщаговського за статтю “Український театр”, Л.Рабіновича за статтю “Ідейність радянського батального живопису”, А.Гозенпуда “Думки про театр”, в яких автори “не висвітлили рішення партії”, а в статті “Думки про театр” автор “аналізує закордонні фільми, в яких показує походження гангстерів”. Але основна причина критики полягала в тому, що ця стаття була надрукована через 7 днів після виходу постанови ЦК ВКП(б).^{7, 11-12}

25-28 січня 1949 р. проходив XVI з'їзд ЦК КП(б)У, метою якого було підбиття перших підсумків у відбудові народного господарства України. Але поряд з цим питанням з'їзд рапортував, що “боротьба з різними проявами та рецидивами буржуазної ідеології, особливо з проявами націоналізму та буржуазного космополітизму, продовжується і партійні органи України створили ряд значних творів, удостоєних Сталінських премій”. Однак присудження цих премій не означало припинення критики і гоніння “космополітів”^{5, 151}.

В результаті цього навесні 1949 р. відбувся пленум Спілки радянських письменників України з порядком денним “До кінця розгромити космополітів - антипатріотів”. На пленумі прозвучали різкі політичні звинувачення на адресу групи літературних критиків, говорилося, що в республіці “тривалий час вели свою шкідницьку роботу критики-космополіти Є.Адельгейм, Я.Гордон, Л.Санов (Смольсон), І.Стебун (Кацнельсон), Є.Старинкевич...”. Акцентувалося на тому, що мова йде “не про якісь окремі недоліки..., а про серйозну диверсію космополітів та їх прихвостнів, які “об’єдналися на основі підривної роботи”^{4, 73}.

Саме відтоді в Україні, як і у всьому тодішньому СРСР, ще більше посилилось цькування літераторів єврейського походження – О.Борщагівського, А.Гозенпуда, Є.Мартич-Фінкельштейна, І.Стебуна, Л.Санова та багато інших. Тепер уже “викриття” супроводжувалося обвинуваченнями у просіоністських симпатіях, єврейському буржуазному націоналізмі, пропаганді буржуазного способу життя. Причому критикували не тільки живих, а й померлих літераторів, діячів науки і культури^{9, 219}.

Наприкінці 40-х - початку 50-х рр. були піддані арештам і засуджені до різних строків позбавлення волі М.Альтман, Р.Балясна, Й.Бухбіндер, А.Велєдницький, Д.Гофштейн, А.Губерман, В.Гутенський, І.Друкер, Н.Забара, А.Каган, І.Кіпніс, Ю.Латукер, Н.Лур’є, М.Межирицький, М.Пинчевський, Г.Полянкер, М.Талаєвський, М.Шлушкевич.

Слід відзначити, що згадані діячі не зробили нічого такого, за що заслуговували б на жорсткі оцінки і покарання. Цим людям приписували антипатріотизм, схиляння перед культурою Заходу, замовчування зв’язків культури українського народу з культурою російською. При цьому принижували людську гідність, називаючи їх “безрідними космополітами”, “природними нікчемами”, “антипатріотичними торгашами”. Усім їм було пред’явлено одне стандартне звинувачення: “націоналістична діяльність, антирадянська агітація, шпигунство на користь однієї з капіталістичних країн”^{1, 115}.

Хвиля репресій поглинула і цілу групу науковців, які працювали в галузі єврейської культури. Але попадали під “прес” і співробітники Львівського торговельно-економічного інституту (за “схиляння” перед західною торговельною технікою), Київського технологічного інституту легкої промисловості (за недооцінку радянської промисловості по випуску реактивів), Харківського автодорожнього інституту (за те, що для розрахунку модуля зчеплення використовували формулу Льюїса, а не метод Центрального бюро редуктобудування або метод лєнінградського вченого Андрозького), Чернівецького та Вінницького педагогічних інститутів (за те, що в лекціях давали позитивні характеристики західним письменникам).

В журналі відзначалося, що “головне завдання професорів і викладачів вищих навчальних закладів полягає в тому, щоб правильно подавати історію розвитку науки і техніки, підкреслювати роль російського народу і його передових наукових діячів...”^{1, 230; 3, 55}.

Аналізуючи події кінця 40-х - початку 50-х років XX ст., слід відзначити, що боротьба з “безрідним космополітизмом” диктувалася іманентною суттю, відповідала природі комуністичного режиму, його прагненням довести винятково передову і прогресивну власну роль, а також слугувала ефективним засобом ізоляції “радянського народу” від зовнішнього світу. Крім того, це видавалося потрібним для упокорення інтелігенції, яка дійсно пробувала відчутти себе частиною єдиного світу.

На початку 50-х рр. з єврейською культурою в Україні, як і в Союзі загалом, було покінчено, а її видатні представники були ув’язненими. Єврейство було вже достатньо налякане і морально подавлене, що не тільки мріяти про національне відродження, але і чинити опір чиновництву не могло. Потрібно зазначити, що кампанія негативно позначилась

на стані буденної свідомості і посилила побутовий антисемітизм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. З порога смерті...Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – 387 с.; 2. Костырченко Г. В плену у красного фараона. – М., 1994. – 400 с.; 3. Неправедный суд. Последний сталинский расстрел (стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета). – М., 1994. – 399 с.; 4. РЦЗВІДНІ. Ф. 17.-Оп. 133.-Спр. 311.-Арк. 73-106; 5. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 2. – К., 1996. – 200 с.; 6. Філософський словник /За ред. В.Шинкарука. – 2 видання. – К., 1986. – 800 с.; 7. ЦДАГО. Ф.1.-Оп. 70.-Спр. 1343.- Арк. 10-12; 8. ЦДАГО. Ф.1.- Оп. 70.-Спр. 1534.-Арк. 45-53; 9. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. К., 2001. - 560 с.; 10. Шевченко Л. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 1940-50-х рр.// УІЖ. – 1992. – С. 7-8.

І.М.Романюк

ЗМІНА СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ В 1950-ТІ -ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.

На сучасному етапі докорінного реформування аграрного сектору економіки України, утвердження на землі її справжнього працелюбного господаря надзвичайно важливого значення набувають питання належної організації цього складного процесу, який охоплює практично всі сторінки життя селянства – соціально-економічну, політичну, культурну сфери.

Тому особливої актуальності набуває сьогодні дослідження процесів, які відбувались в українському селі в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст.

Після проголошення незалежності України дослідження аграрних проблем на селі в 50-ті – першій половині 60-х рр. проводяться на основі нових підходів, які зумовлені утвердженням економічного, політичного та ідеологічного плюралізму. Плідним є доробок відомих вітчизняних вчених В.Барана, В.Даниленка¹, С.Кульчицького², П.Панченка³. В своїх працях вони започаткували нові підходи до осмислення досліджуваного нами періоду. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. побачив світ ряд нових досліджень із проблеми. Це, зокрема, праці О.Завальнюка, І.Рибак⁴, І.Лубко⁵, І.Романюка⁶ та інших дослідників.

Метою даної статті є з'ясування сутності, характеру та особливостей зміни системи державних закупівель сільськогосподарської продукції в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття, розкриття наслідків такої реорганізації для українського села.

Однією із серйозних перешкод для розвитку колгоспного виробництва була існуюча система закупівельно-заготівельних цін. У післявоєнний період закупівельні та заготівельні ціни на ряд важливих продуктів сільського господарства настільки були низькими, що колгоспи своїми прибутками за здану продукцію навіть не покривали витрат на виробництво. Найбільше це стосувалось реалізації зернових культур, картоплі і продуктів тваринництва. Встановлені ще в 1927 -1931 рр. у розмірі 4-8 коп. за 1 кг. зернових, вони фактично не змінювались всі наступні роки. В 1952 р. пшениця здавалась по 9,7 коп. за 1 кг., картопля – по 4,7 овочі – по 19,2, яловичина – 20,3, свинина – по 67,2, молоко – по 25,2, яйця – по 2 крб. за тисячу штук. За такими цінами колгоспи здавали майже 20% валового збору зернових і практично всю тваринницьку продукцію. Крім цього більше однієї третини врожаю йшло на розрахунки з МТС⁷.

На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС зазначалось, що в багатьох колгоспах виробництво 1 центнера, картоплі обходилося господарству в 40 крб., а закупівельна ціна його складала 3 крб. за один центнер. В 1952-1953 рр. при реалізації по закупівельних цінах зерна, м'яса ВРХ, свинини, молока виробництво їх було збитковим⁸.

Крім того, ціни не відображали реального співвідношення затрат праці на виробництво різноманітних сільськогосподарських культур. У той час як затрати праці на

.....
виробництво 1 ц. бавовнику – сирцю в 1953 р. були в 5,8 разів вищими за затрати праці на 1 ц. зерна, ціна 1 ц. бавовнику-сирцю перевищувала ціну 1 ц. зерна в 38 разів (без премій і надбавок)⁹. Ми називаємо дані про бавовник лише тому, що в цей період за площею посівів бавовнику України займала друге місце в СРСР¹⁰. На виробництві 1 ц. цукрового буряку праці витрачалося на 38% менше, ніж на 1 ц. зерна, однак заготівельна ціна на цукровий буряк на 25% перевищувала ціну на зерно. Насамкінець, якщо затрати праці на виробництво 1 ц. м'яса були в 15-16 разів більшими, ніж на 1 ц. зерна, то закупівельні ціни на м'ясо в 1952 р. були вищими за ціни на зерно лише в 6-8 разів¹¹.

Невідповідність закупівельно-заготівельних цін на сільськогосподарські продукти, засобів і затрат праці на їх виробництво було однією із причин матеріальної незацікавленості колгоспів у розвитку окремих галузей сільського господарства.

Спостерігалась також невідповідальність у співвідношенні заготівельних цін на продукцію сільського господарства із роздрібними цінами на промислові і продовольчі товари. Власні нагромадження колгоспів, як і раніше, були незначними, оскільки вони здавали державі сільськогосподарську продукцію за надто низькими директивними закупівельно-заготівельними цінами. Наприклад, державні органи закуповували у колгоспів пшеницю по одній копійці за кілограм при роздрібній ціні на борошно 31 коп., яловичину – за 23 коп., а продавали в містах у середньому за 1,5 крб. за кілограм, молоко – відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. в роздріб. Такі закупівельні ціни не відшкодовували, та й не могли, природно, відшкодувати суспільно-необхідні затрати праці¹².

Відсутність економічно обґрунтованого співвідношення між закупівельними цінами на окремі продукти сільського господарства і затрати праці на їх виробництво не створювали достатніх матеріальних стимулів для розвитку колгоспного виробництва.

У несприятливому становищі опинилось тваринництво, зернове господарство, а особливо вирощування гречки, проса, серед технічних культур – виробництво льону, невідповідним ставало вирощування картоплі.

Зниження матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників відбивалося на продуктивності праці, врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності тваринництва. Все це вело до зниження продуктивності праці у сільському господарстві.

У відповідності з рішеннями вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС було здійснено підвищення закупівельно-заготівельних цін на продукти тваринництва – м'яса, молока, яєць¹³. Закупівельні ціни були підвищені на м'ясо в середньому на 30%, на молоко в 1,5 раза. В 1955 і 1958 рр. ціни були знову дещо підвищені, але більш диференційовано, враховуючи зональність країни і собівартість сільськогосподарської продукції¹⁴.

Удосконалення системи ціноутворення, проведене протягом 1953-1958 рр., підготувало умови для зміни системи державних закупівель сільськогосподарської продукції.

Тому в 1958 році, слідом за зміною системи виробничо-технічного обслуговування колгоспів, продажу їм техніки та організації РТС, була проведена суттєва реорганізація системи державних закупівель. На червневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС була прийнята постанова “Про скасування обов’язкових постанов та натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів”. Суть її полягала в тому, що різні форми державних заготівель (обов’язкові поставки, натуроплата за роботу МТС, контрактації і закупівлі) були замінені єдиною формою забезпечення державних потреб – державними закупівлями сільськогосподарської продукції. Заготівлі повинні були залежати виключно від рівня виробництва: чим більше вироблено продуктів, тим більше їх може закупити держава¹⁵.

За основу формування планів було взято погектарний принцип обчислення обсягу державних заготівель, який ще більше диференціював норми продажу продуктів відповідно до спеціалізації господарств. Цим самим рішенням було визначено методику формування зональних цін, які повинні були компенсувати витрати колгоспів, стимулювати зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції і створення необхідних умов для розширення виробництва¹⁶.

Виходячи з цього, Рада Міністрів УРСР постановою від 31 липня 1958 р. затвердила нові закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що реалізувалась державі колгоспами та населенням, диференційовані по зонах в залежності від якості та термінів реалізації. Одночасно вводились виплати колгоспами авансу в рахунок поставок в розмірі 20-25% їх закупівельної вартості¹⁷.

Нові закупівельні ціни були економічно обґрунтовані. В їх основі лежала середньозональна собівартість продукції кожного виду. Вони встановлювались з таким розрахунком, щоб компенсувати виробничі витрати більшості колгоспів і отримати необхідні накопичення. Нові ціни також дозволяли державі отримувати частку чистого прибутку, що накопичувався в колгоспах, які знаходились в кращих природнокліматичних умовах. В Україні встановлювались такі закупівельні ціни на зернові культури (за 1 центнер): пшениця м'яка та просо – 6,7 крб., жито – 6,4 крб., овес – 4,5 крб. ячмінь кормовий – 5,2 крб. (у цінах 1961 р.). В залежності від природноекономічних умов, було визначено 4 цінових зони¹⁸. Нижчі ціни встановлювались для колгоспів I зони, де умови для виробництва зерна були найбільш сприятливі. До IV зони відносились гірські, передгірські і поліські райони, де умови для вирощування зерна були найгірші, тому і ціни тут встановлювались значно вищі, ніж для I зони. На пшеницю м'яку вони були вищими на 28,8%, жито – 38%, просо – 30,7%, овес – 28%, ячмінь кормовий – на 47 %. Зрозуміло, що з колгоспів II, III та IV зони в державну казну надходив менша частка чистого доходу, ніж з колгоспів I зони. Здавалося б, що такий розподіл був логічним за своїм змістом, оскільки враховував регіональні природні відмінності. Проте і тут не обійшлося без плутанини. При диференціації цін багато областей були віднесені не до однієї, а до двох (Луганська, Вінницька, Хмельницька, Харківська, Чернігівська, Житомирська, Львівська, Рівненська, Волинська) і навіть до трьох (Київська та Черкаська) зон.

Проте загалом нова система ціноутворення була прогресивнішою в економічному плані. Більше того, вона забезпечувала кращі умови для розвитку тваринництва. До цього м'ясне тваринництво було завідомо збиткове. Якщо закупівельна ціна коливалась в межах 610 крб. за 1 ц яловичини¹⁹, то собівартість продукції помітно їх перевищувала. Так собівартість 1 ц яловичини в 1956 р. становила 847, 3 крб., в 1957 р. – 922 крб., в 1958 р. – 964,6 крб.²⁰.

Попри цінову невідповідність, яка ще деякий час існувала в системі заготівель, все ж здобутки були очевидними. Протягом цього періоду ціни на худобу і птицю, що реалізувались колгоспами по обов'язкових поставках, підвищувались більше, ніж в 5,5 рази, на овочі - на 25-40%²¹. В зв'язку зі зменшенням норм обов'язкових поставок колгоспи і колгоспники отримали можливість реалізувати більшу частину продукції по цінах колгоспного ринку. В результаті цього селяни України за 1958 рік одержали прибутків на суму 800 млн.крб.²².

Проблеми однак продовжували існувати. Прославлений механізатор з Кіровоградщини О.Гіталов на XXI з'їзді КПРС говорив про значний розрив між виробництвом сільгосппродукції та технічною базою заготівельних органів. Він відзначив, що відчутні втрати сільськогосподарської продукції, які виникали при цьому, працівники заготівельних органів легко перекладали на плечі колгоспів, які несли значні матеріальні збитки. Однак М.Хрущов не знайшов нічого кращого, ніж з гумором відповісти: "З такими труднощами значно простіше впоратись, аніж при нестачі виробництва продуктів харчування"²³. Проте згодом спільною постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 25 лютого 1961 р. "Про перебудову та покращення організації державних заготівель сільськогосподарських продуктів" було встановлено, що надалі закупівлі повинні проводитись шляхом контрактації з використанням типового договору, яким визначались об'єми та якість заготівельної продукції, терміни її реалізації, умови доставки та прийому, ціни і порядок розрахунків, взаємна матеріальна відповідальність сторін²⁴.

Проведення комплексу заходів щодо підвищення рівня технічного забезпечення сільського господарства, культури землеробства, організаційно-господарського зміцнення

.....
колгоспів дозволило в другій половині 50-х рр. досягти певного збільшення урожайності найважливіших сільськогосподарських культур.

Слід однак зазначити, що особиста зацікавленість місцевого партійного керівництва за будь-яку ціну виконати, а ще краще перевиконати план, нехай і на шкоду справі, продовжував брати верх. Це призвело до того, що в багатьох колгоспах укорінялась антидержавна практика отримання насіннєвої позики або купівлі насіння з державних ресурсів, тоді як кожне господарство повинне було мати власне сортове насіння в необхідній кількості. Широкого розмаху набуло явище, коли районні керівники, намагаючись вибитись у передовики, змушували господарства для перевиконання взятих зобов'язань здавати в рахунок плану насіннєве зерно, хоч невдовзі самі ж змушені були купувати насіннєвий матеріал за значно вищими цінами, оскільки свій продали як просту товарну пшеницю.

До участі у виконанні планів хлібозаготівель залучались навіть дослідні та навчальні господарства. Щоправда, вони повинні були продавати державі лише ту кількість зерна та сільгосппродукції, що передбачалась планами. Місцевим органам влади заборонялось доводити їм додаткові завдання продажу державі продукції. В доповідній записці секретареві ЦК КПУ М.Бурковському в.о. міністра сільського господарства І.Зоріна 18 липня 1962 р. повідомляла, що в ряді областей цей порядок грубо порушується. За вказівками Луганського та Сумського обкомів та облвиконкомів, були незаконно доведені до обласних дослідних станцій додаткові завдання по продажу зерна державі²⁵.

Це призводило до того, що господарства залишались практично без зернових кормів, а вже в 1964 р. до появи збиткових сільськогосподарських дослідних станцій, в тому числі Закарпатської області - 73 тис.крб., Одеської - 64 тис.крб., Чернігівської - 155 тис. крб. інших. Загальна сума збитковості дослідних установ становила 509 тис. крб.²⁶.

Проведені заходи по вдосконаленню економічних зв'язків сільського господарства із сферою заготівель, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції мали позитивне значення для стимулювання виробничого процесу. Слід однак зазначити, що досвід функціонування цієї системи протягом 1958 - першої половини 1960 рр. показав, що відносини між цими сферами не були врегульовані. В умовах розвитку госпрозрахункових відносин відсутність юридично зафіксованих договірних зобов'язань продовжувала негативно впливати на фінансове становище колгоспів.

Сільське господарство несло на собі постійний тягар заготівель, планів, податків. Проблеми, що перманентно виникали перед колгоспами, практично вирішувались самотужки. Тому нові суспільно-політичні та економічні умови, що склались в кінці 50-х - першій половині 60-х рр., дали лише потужний імпульс для розвитку сільськогосподарського виробництва, але кардинально ситуацію так і не змінили.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. 1946 - 1980 - ті рр. //Україна крізь віки. - К., 1999; 2. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964)// Український історичний журнал. -1998. -№3. -С. 120-129; 3. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). -К., 1995; 4. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. -Кам'янець-Подільський, 2004; 5. Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50 х - на початку 60-х рр.// Український селянин: Збірник наукових праць - Черкаси, 2002. -Вип.5. - С.116-119; Її ж. Спроби аграрних перетворень М.С.Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.) //Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук.(Донецький національний університет). -Донецьк, 2002; 6. Романюк І.М. М.С.Хрущов і система планування сільського господарства України на початку 1950-х років// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. -Вінниця, 2001. -С. 131-134; Його ж. Перебудова системи управління сільського господарства України (1959 р.) //Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип.. 16.-- К., -Донецьк, 2001. -С. 156-160; 7. История социалистической экономики СССР. В 7 т. -М., 1980. -Т.VI. -С.408; 8. Малофеев А.К. История ценообразования в СССР (1917-1963). -М., 1964.-С.268; 9. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период.-- М., 1965. -С.292; 10 Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). -Ф.І. -Оп.24. -Спр. 1539. -Арк.30; 11. История социалистической экономики СССР. Т.VI -С.408; 12. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. -Кам'янець-Подільський, 2004. -С.175; Панченко П.П, Марчук В.А. Аграрна історія

України. - К., 2000. -С. 232; 13. КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Вид. 8-е, доп. і випр. -К., 1980. -Т.6. -С.393; 14. История социалистической экономики СССР. Т.VI - С.409; 15. КПРС в резолюціях... -К., 1981. -Т.7. - С.318-325; 16. Там само. -С. 323, 324; 17.Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. -К., 1958. -№7. -С.86; 18.Собрание постановлений правительства СССР. -М., 1958. -№ 11. - С.282; 19.Довідник про новий порядок, ціни та умови заготівель сільськогосподарських продуктів. /Міністерство сільського господарства УРСР. -К., 1958. -С.48; 20.Сельское хозяйство СССР: Статистический сборник. -М., 1960.-С 407; 21. Історія селянства Української РСР. В 2-х т. -К., 1967. -Т.2. -С.413; 22. Позачерговий ХХ з'їзд Комуністичної партії України 16-17 січня 1959 р. Матеріали з'їзду.-К., 1959. -С.40, 23. Внеочередной ХХІ съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января - 5 февраля 1959 г.:Стенографический отчет. - М., 1959. -Т. 1-2. - С.514; 24. Собрание постановлений правительства СССР. -М., 1961. -№4 -С.21; 25. ЦДАГО України. -Ф.1. -Оп. -80. -Спр.1296. -Арк.37, 26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі -ЦДАВО України). -Ф.27- Оп. 20. -Спр. 1735. -Арк.78.

В.М. Вовк

ПОБУТ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1950-80-Х РР. ХХ СТ.

В основі нашого дослідження є спроба аналізу основних аспектів побуту міського населення Наддніпрянщини в 1950-80-ті рр. ХХ ст., простежити умови їх життя, особливості задоволення потреб в харчуванні, житлі, одязі тощо. Слід зазначити, що побутова історія мало цікавила істориків радянського періоду і хоч в умовах незалежної України склалися сприятливі умови для її розвитку, ситуація мало змінилась, дослідники недостатньо звертаються до питань, пов'язаних з щоденним життям простих людей. Тому відсутні монографії, наукові статті, які б розглядали цю проблему. Окремі факти, що стосуються побуту населення міст Наддніпрянщини можна відшукати в праці Л. Вітрук, зокрема, автор подає відомості про соціальну політику уряду Радянської України в 60-80-х рр. ХХ ст., а також комплексно аналізуються доходи трудящих та їх житлово-побутові умови. На жаль, в монографії домінують факти, що ілюструють життя мешканців мегаполісів, а трудящим невеликих міст майже не приділено уваги, що, на наш погляд, не дає змоги об'єктивно висвітлити побутові умови жителів тогочасного міста, оскільки добробут тих, хто проживав у невеликих містах, був менш задовільним.¹

В книзі Г. Олейниченка подано матеріал, що дає різко негативну характеристику побутових умов мешканців “хрущовок,” порівнюючи їх з більш комфортними будинками пізніших часів. Як вважає автор, причина зменшення темпів житлового будівництва базується на тому, що поліпшилась якість квартир і їх планування, внаслідок чого “кожен метр квадратний став дорожчим, що й призвело до зменшення об'ємів будівництва.” Варто відзначити, враховуючи час написання книжки, наявність цензурних обмежень; щодо наведених в ній фактів слід відноситись критично. Це передусім стосується порівняння рівня задоволення матеріальних і духовних потреб населення США і Радянської України. З розповідей дослідника випливає, що в США і її сателітів багато бездомних, безробітних, які жили в жебрацький спосіб, не мають змоги читати багато книжок через засилля цензури тощо. Водночас радянські українці щасливо живуть завдяки турботі комуністичної партії та уряду. Автор оповідає лише про досягнення і перемоги, майже нічого не говорячи про недоліки в організації побутових умов громадян, в забезпеченні їх водою, їжею, одягом, а також замовчуючи той факт, що і в УРСР багато книг теж “зникали з прилавків,” бо були “неугодними” для радянської правлячої еліти.²

З відновленням незалежності України значно послабилась цензура і науковці стали писати дещо вільніше. На особливу увагу заслуговує праця В. Барана і В. Даниленка, що містить відомості стосовно рівня забезпечення трудящих житлом та змін в побуті українців у зв'язку з реформами М. Хрущова³.

Відновити реальну картину щоденного побуту простого міського українця, вільну від політизованих схем і штампів, можна лише на основі об'єктивності, завдяки вивченню архівних джерел. Відомості про побут жителів міст Наддніпрянщини містяться в протоколах

міськрад, їх постановках, доповідях, скаргах та зверненнях мешканців міст.

Відомо, що наявні житлові умови є найбільш визначальними в характеристиці побуту як окремої людини, так і суспільства загалом. Житлова проблема в містах Наддніпрянської України в означені роки, як і в інших регіонах України, завжди стояла гостро. Владні органи намагались її пом'якшити, споруджуючи нові будинки та ремонтуючи ті, що вже експлуатувались. Наприкінці 50-х – 60-х рр. держава масово споруджувала п'ятиповерхові будинки, так звані “хрущовки.” Економлячи кошти (що були необхідні для збільшення розмірів комунального житлофонду), їх будували за типовими проектами без ліфтів та сміттєпроводів, із “смежними кімнатами, невеликими коридорчиками, тесними кухоньками, с одним балконом.” Держбуд надавав перевагу кількості квартир над їх якістю.⁴ Завдяки такій позиції уряду “площа введених у дію житлових будинків різко зросла, і тисячі людей залишили бараки й комуналки, переселившись у нові квартири сімейного типу”.⁵ Пізніше, згідно постанови ЦК КПРС і РМ СРСР “Про заходи щодо поліпшення якості житлово-цивільного будівництва”(травень 1969 р.), комунальні будинки почали будувати з “поліпшеним плануванням”. Зокрема, зріс середній розмір квартир з 46,8 (1965 р.) до 54,2 (1983р.) метрів квадратних, зменшується кількість прохідних кімнат, збільшується висота стелі, вдосконалено шумову та теплову ізоляцію осель⁶. Поява більш упорядкованих будинків співпала з поступовим спадом державного житлового будівництва, а тому ідея радянського керівництва надати до 2000-го року кожній сім'ї окрему квартиру так і залишилась принагідним гаслом⁷.

Державні органи надавали кредити для спорудження власного житла трудящим та допомагали покращити житлові умови ветеранам Другої світової війни, надаючи їм і членам їх сімей квартири (10 % від державного житлофонду), а також через відділ соцзабезпечення (тим що мали індивідуальне житло) постачав будівельні матеріали для ремонту (шифер, цемент, руберойд тощо).⁸ Як свідчать архівні документи, відповідальні за ремонт і будівництво жител будівельні організації не завжди сумлінно виконували свої обов'язки. Особливо тяжке становище склалось в царині капітального ремонту державного житлофонду. Так комісія міськради м. Канева в 1961р. відзначала, що місцева ремонтно-будівельна дільниця зволікала щодо робіт по ремонту житлофонду та благоустрою міста. Вона допускала “через недостатній контроль з боку техперсоналу неякісне виконання робіт, внаслідок чого окремі роботи по декілька разів перероблялись”. Комісія також відзначила і наявність “штурмівщини до якоїсь дати, коли роботи йдуть і вдень і вночі” що, відповідно, не покращувало якість ремонту⁹. Дуже повільно здійснювали ремонтні роботи в Смілі. Так за п'ять місяців 1967 р. ремонтно-будівельна дільниця мала здати в експлуатацію чотири житлові будинки та змогла ввести в дію лише один. На інших трьох об'єктах роботи тривали. Якість яких була незадовільною.¹⁰ А в Жажкові “багато комунальних квартир було доведено до руйнування” в очікуванні довгожданого ремонту (1969р.).¹¹ В м.Умань незадовільно ставилися до ремонту дахів та покрівель. Щорічно в план включалось 5 – 6 аварійних дахів, а ремонтувались 1 – 2.¹² Як наслідок, мали місце чисельні справедливі скарги жителів міст на діяльність ремонтно-будівельних дільниць, на які не завжди їх керівництво відповідним чином або ж взагалі не реагувало.¹³

Крім проблем з ремонтом власних осель, міське населення Наддніпрянщини зіштовхувалось і із недоліками газо- та водопостачання. Стосовно води, то ситуацію найкраще ілюструють події в містах Городище (Черкаської області) та Переяслав-Хмельницький (Київської області), в кожному з яких мешкало більше 20 тис. громадян. Щоб забезпечити мешканців Городища і підприємства міста водою, слід було подавати не менше 2600-300 метрів кубічних води, а її подавали 320-340 метрів кубічних (чого було недостатньо для забезпечення потреб місцевої громади)¹⁴. Подібною була ситуація і в Переяславі, міське населення якого також неодноразово потерпало від нестачі води, особливо у вихідні дні.¹⁵ Не краще було організовано водопостачання і в інших містах, про що свідчить, наприклад, аналіз редакційної пошти журналу “Перець” за 1957-58 рр., колектив якого отримував “надзвичайно багато листів” зі скаргами на погане водозабезпечення міст і селищ.¹⁶ Владні

.....
органи, слід віддати їм належне, докладали певних зусиль щоб поліпшити становище у забезпеченні громадян водою, однак отримували лише епізодичні «перемоги» і змінити загальну картину, на нашу думку, не змогли. Скраплений газ споживачам відповідні служби часто завозили несвоєчасно, мали місце порушення черговості, що викликало значну кількість скарг. Так, жителі м. Корсунь-Шевченківського скаржились, що “газ розвозять не за списками, а кому хочуть”.¹⁷ В багатьох населених пунктах мали місце грубощі та випадки нетактовної поведінки працівників газового господарства під час завозу балонів зі скрапленим газом громадянам.¹⁸

Чимало нарікань з боку міського населення припадало на роботу служб, що відповідали за санітарний стан міст. Останні не завжди систематично вивозили сміття та нечистоти з вулиць, парків, вигрібних ям, а також з подвір'їв приватних садиб і багатоповерхових житлових будинків. Як наслідок, в період дощів в м. Сміла можна було спостерігати неприємну картину розлиття нечистот (з вигрібних ям) по подвір'ях багатоповерхівок і прилеглих вулицях. Не належним чином проводилось очищення комунальних будинків (від нечистот і сміття) і в містах Драбів, Канів, Золотоноша. В останній, наприклад, багатоповерхові будинки плановим очищенням нечистот були охоплені лише на 30 %. Подібна ситуація складалась і в приватному секторі.¹⁹ Громадяни часто самотужки вивозили різноманітний непотріб і нечистоти з своїх садиб, що призводило до появи стихійних звалищ “по всьому місту”.²⁰ Будучи безсилою організувати належний санітарний стан у містах, міська влада намагалась залучити до цієї справи громадськість. Проводились так звані загальні збори населення того чи іншого населеного пункту, що ухвалювали шляхом проведення суботників чи недільників очистити від відходів чи озеленити ту чи іншу ділянку міста. Також влаштовувались змагання для мешканців будинків за кращий двір, сад, квітник. Переможці отримували в якості премій штахети, цеглу, будівельні матеріали. Така практика давала певні результати. Проте заходи міської влади не завжди приносили бажаний результат, оскільки частина населення не брала в них участь. Особливо мало дбали про санітарний стан та благоустрій поблизу своїх будинків мешканці багатоповерхівок, які “не наводять порядок та ламають, бо не їхнє”.²¹

Міські керівні органи, бажаючи поліпшити побутові умови своїх підопічних, намагались благоустроїти шляхи сполучення у населених пунктах, побудувавши тротуари, дороги з твердим покриттям, освітлюючи вулиці. Але через відсутність необхідної кількості будівельних матеріалів задуманого не вдалось виконати. Так, станом на 1 січня 1984 р. у містах Черкащини лише 58 % доріг мали тверде покриття, тротуари складали 28 % від решти узбіч, освітлено 66 % вулиць. План освітлення за попередній рік по області виконано лише на 74,6%, в тому числі по містах: в Катеринополі на 31,3 %, і відповідно у Драбові - 38,8 %, Жажкові - 45,8 %, Золотоноші - 38,2 5 %.²²

Щоб жити, людина має харчуватись, адже лише таким шляхом вона отримує необхідні їй для життєдіяльності речовини. Цю незаперечну істину, здається, спростувати не можливо. Такої ж були думки і міські мешканці Наддніпрянщини у 2-й половині ХХ століття. А тому люди в силу своїх можливостей намагались забезпечити себе та своїх близьких продуктами харчування. Однак це не завжди вдавалось у повній мірі. Передусім через відсутність окремих видів харчової продукції чи їх неналежної якості в торгівельній мережа міст. Наприклад, на хліборобній Черкащині деякий час проблематично було придбати хліб та хлібопродукти належної якості. Так, на початку 60-х рр. ХХ століття в області мали місце випадки, коли хліб продавали в малому асортименті і неякісний, а здобні булочки реалізовувались з перебоями (коли ж вони і надходили в продаж, то дорого коштували).²³ Подібна ситуація з забезпеченням трудящих хлібними виробами спостерігалася в Київській, Полтавській та інших областях Наддніпрянщини.²⁴ В подальшому ситуацію з постачання якісних хліба і хлібопродуктів вдалось поліпшити (проте, все ж мали місце перебої з хлібобулочними виробами).²⁵

Не все гаразд було і у забезпеченні трудящих молоком та молочною продукцією, покупці не завжди були задоволені їх якістю та асортиментом, мали місце також перебої.²⁶

Торгові точки міст Наддніпрянської України занадто мало реалізовували свіжих овочів та ранньої зелені і були фактично безсилі задовольнити попит громадян щодо цих продуктів харчування.²⁷ В недостатній кількості заклади торгівлі реалізовували населенню безалкогольні напої та пиво.²⁸

Варто відзначити, що, будучи не в змозі налагодити безперебійну реалізацію споживачам безалкогольних напоїв закладами держторгівлі, продаж алкогольних напоїв, з їх боку, був організований належним чином, щоправда він дещо гальмувався кампаніями боротьби з пияцтвом. В рамках цих кампаній уряд видавав масу постанов-заборон, що мали на меті зменшити потяг частини громадян до надмірного вживання спиртного. Так, постанова ЦК КП України і РМ УРСР 1961 р. дозволяла продаж горілки торговельними організаціями лише по 100 грам в одні руки, а пункт 6 Указу Президії ВР УРСР забороняв продаж цього напою в торговельних закладах, які розташовані поблизу промислових, культурно-видовищних установ, санаторіїв, будинків відпочинку, лікарень, в місцях масового відпочинку трудящих. На щастя любителів споживати надмірно спиртне не завжди ці постанови виконувались на місцях. Як видно з доповіді уповноваженого РВ міліції Чайки С. А. “Про хід боротьби з пияцтвом і самогоноварінням у м. Каневі”, у торговельних організаціях “замість 100 гр. горілки наливали 300, а продаж її здійснювався навіть у райлікарні.” Існувала також заборона продавати горілку на розлив, однак “окремі магазини, порушуючи правила радянської торгівлі в гонитві за виручкою”, здійснювали це. Сесія Канівської міськради у 1960 р. відмічала такий факт, що в магазині кулінарії “кулінарні вироби були відсутні, натомість продавалися в необмеженій кількості спиртні напої”.²⁹ Наведені вище факти характерні не лише для Канева, а і для багатьох інших міст Наддніпрянщини. Так, правоохоронні органи м.Умань з гіркотою нарікали на зростання кількості випадків порушень торгівлі спиртними напоями, а любителі оковитої в Драбові мали змогу взяти улюблений напій в кредит в магазині, що розташовувався поруч з рідним підприємством.³⁰

Чимало громадян у відповідь на антиалкогольні кампанії споживали горілку домашнього приготування (самогон), а більш підприємливі підпільно торгували нею (завдяки її дешевизні клієнтів не бракувало). Міліція та добровільні народні дружини безуспішно намагались боротись з самогоноварінням, здобуваючи при цьому перемоги, що носили фактично локальний характер, а викоринити його їм було не під силу.³¹

Українці - переважно м'ясоїдна нація, тому здавна господині дбали про те, щоб такий поживний продукт був в їхньому харчовому раціоні, бодай на свята. Придбати м'ясо та м'ясопродукти в широкому асортименті можна було в комісійних магазинах споживчої кооперації, однак це не завжди вдавалось через високі ціни (особливо на консерви), що відлякували багатьох покупців. В магазинах державної роздрібної торгівлі ціни були більш помірні, але вони безперебійно здійснювали продаж лише окремих видів субпродуктів (свинячі голови, вуха, ноги), а продаж м'яса і м'ясопродуктів здійснювався лише в певні години і в обмеженій кількості. Більшість населення споживало м'яса значно менше встановленої норми раціонального харчування. Торговельні точки міст не завжди забезпечували попит громадян стосовно свинини, баранини, м'яса кролів і птахів, натомість яловичини продавали вдосталь. Стосовно ковбас тут спостерігається постійне зростання кількості варених, у порівнянні з твердокопченими, кількість останніх на кінець 70-х рр. складала 76 %.³² Мали також місце перебої з продажем ковбасних виробів (головним чином копчених) у деяких містах Наддніпрянщини,³³ а також випадки грубого порушення наказів держспецнагляду, прикладом чого є транспортування ковбас до торгових точок у мішках у м. Корсунь-Шевченківському (Черкаська область), а також “систематичний випуск” неякісної ковбасної продукції у м. Лубнах (Полтавська область).³⁴

Варто відзначити, що окремих харчових продуктів споживач не мав змоги придбати не лише через те, що їх недостатньо завозили до закладів торгівлі, а й в зв'язку з тим, що чимало дефіцитних товарів (сода, борошно, різноманітні крупи тощо) приховували з різних причин (у так звані підсобки) працівники цих організацій. Кількість і об'єми прихованої

.....
продукції просто вражають. Під час рейду по підприємствах торгівлі, що його влаштував комітет народного контролю м. Канева 20 серпня 1979 р., виявлено чимало харчових товарів, які були приховані в підсобних приміщеннях центрального гастроному, зокрема 1330 кг борошна, 300 банок зеленого горошку. В магазині №116 приховано - 70 кг ячмінної крупи 240 кг вівсяної, 40 кг соди харчової. Подібна ситуація мала місце і в магазині №117 і №5, де також чимало харчових продуктів не реалізовувалось населенню.³⁵ Деяку харчову продукцію, що її пропонували міські торгові точки, працівники ніколи не приховували, через те, що вона майже не користувалась попитом у споживачів (через низьку якість). Це соуси - індійський “Любительський” та місцевий “Московський,” а також цукерки “Шкільні”. Останні, зокрема, один небайдужий учасник загальних зборів населення м. Жажкова охарактеризував так: “такі, що візьмеш у рот, то задихаєшся, причому дуже тверді і в не культурних обгортках”.³⁶

Існували в містах Наддніпрянщини чисельні установи громадського харчування, покликані зробити людину менш залежною від домашньої кухонної плити. Вивільнений завдяки цьому час людина могла б присвятити самовдосконаленню, або ж просто відпочити після роботи. В цих установах можна було відносно дешево перекусити, замовити додому напівфабрикати, відсвяткувати знаменну чи урочисту подію, сімейне свято.³⁷ Особливо добре працювала центральна міська їдальня м. Корсунь-Шевченківського, на адресу якої надходило чимало подяк від вдячних клієнтів за смачні обіди та належне обслуговування, а також їдальня при сільгосптехніці. На належному рівні працювали їдальні на цегельних заводах міст Умані, Ватутіного, Чигирини тощо.³⁸ В той же час багато закладів громадського харчування напогано обслуговували своїх відвідувачів. Проблеми, з якими зіштовхувались клієнти, відвідуючи ці заклади, були спільними для більшості міських їдалень Наддніпрянщини, це і грубість та невічливість працівників стосовно клієнтів, обважування, обраховування, погане приготування страв. Дуже мало готувалось національних, фірмових, молочних, овочевих страв, салатів. Внаслідок чого мали місце скарги трудящих.³⁹ Так, в 1967р. у м. Сміла, за свідченням депутата міськради Вербовського Ф. Д., відсоток страв, що їх готували місцеві заклади громадського харчування, складали із овочів 0,5 %, а молочних.⁴⁰ На окремих підприємствах їдалень чи буфетів взагалі не існувало, а якщо вони і діяли, то часто перебували в тісних, непристосованих приміщеннях з малою кількістю посадочних місць. Так, на території Смілянського цукрового заводу тривалий час не було їдальні взагалі, а коли в наприкінці 60-х рр. було відкрито, то працівники не мали змоги належно обслужити всіх бажаючих. Причиною була нестача посадочних місць, яких нараховувалось лише 30 на більше ніж тисячу працюючих.⁴¹ Варто відзначити, що однією з причин неналежного обслуговування працівників того чи іншого підприємства з боку закладів громадського харчування, які розташовані на їх території, було те, що керівництво і профспілки підприємств “не вважали їдальню “своїм” цехом”. В одній із заводських їдалень Корсуньщини поламався холодильник і вона не працювала декілька місяців, завод хоч і мав багато спеціалістів, але не надавав допомоги у його ремонті. Щоправда, так було не на всіх підприємствах, деякі з них, турбуючись про своїх працівників, брали на себе частину витрат на утримання їдалень.⁴²

В 50-х-80-х рр. спостерігається процес поступового покращення постачання громадян товарами широкого вжитку, зростає їх асортимент, а також обсяг продажу товарів на одну людину.⁴³ Певну роль у цьому процесі відігравали і підприємства Наддніпрянщини. Так, наприклад, Смілянський електромеханічний завод з відходів основного виробництва випускав для потреб населення водостічні труби, кришки для домашнього консервування, а завод “Металіст”, який в 1967 р. збільшив на 43 % обсяг товарів для громадян, намагався забезпечити попит споживачів на тертки кормові, тротуарну плитку, кільця для криниць тощо.⁴⁴ Однак, вироблялось і завозилось до міст Наддніпрянщини товарів народного споживання недостатньо. Як наслідок, в містах мали місце перебої з одягом чоловічим та жіночим, дитячим взуттям, дешевим посудом тощо.⁴⁵ Чимало товарів, що надходили до торгових точок, були низької якості (так званні “неходові” товари), а тому майже не

користувались попитом у покупців.⁴⁶ Відсутність готового одягу в закладах торгівлі спонукувала трудящих звертатись до послуг ательє індивідуального пошиву одягу, де можна було замовити досить популярні у середовищі жінок фасони плісе і гофре, здійснити ремонт трикотажу і капронових панчіх.⁴⁷ Часто навідувались до ательє і шанувальники стильних та модних чоловічих та жіночих головних уборів (держторгівля не завжди вчасно реагувала на нові віяння у царстві моди).⁴⁸ На жаль, мали місце випадки неякісного і несвоєчасного виконання замовлень та відмови клієнтам у пошитті одягу через нестачу тканин (особливо часто існували перебої з ситцем).⁴⁹ Не завжди належним чином працювали і майстерні по ремонту взуття. Зокрема, через “низький рівень організації праці і кваліфікації майстрів,” мали місце випадки затягування термінів виконання замовлень та неякісного виконання робіт. Так, для дрібного ремонту взуття термін три дні, а ремонтували його в м. Смілі майже десяти днів.⁵⁰ Жителі м. Корсунь нарікали на “не зовсім хорошу” якість ремонту своїх черевиків, а у м. Каневі громадяни скаржились на те, що “майстерня по ремонту взуття незадовільно виконує свою роботу”.⁵¹

Отже, в 50-80-ті рр. XX ст. спостерігалось деяке поліпшення життєвого рівня міського населення Наддніпрянської України. Трудящі мали змогу краще вдягатися, однак, якісного та модного одягу і взуття, як і багатьох інших товарів народного споживання, завозилось і вироблялось недостатньо, щоб задовольнити зростаючий попит. Покращується і харчовий раціон сімей внаслідок зростання асортименту, кількості та якості харчових продуктів у торгівельних точках міст, однак позитивні зрушення у цій царині не були сталими. Періодично мали місце перебої з продуктами харчування. Спостерігаються певні тенденції змін на краще в житловій сфері. Завдяки більш вдалому поєднанню державного та індивідуального житлового будівництва зростає житловий фонд міст Наддніпрянщини, багато громадян покращили свої житлові умови та розв'язати повністю житлову проблему, як і облаштувати міста не вдалось.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. – К., Наукова думка, 1986. – С.180; 2. Олейниченко Я. Г. Дом в котором мы живем. – К., Политиздат Украины, 1988. – 120 с.; 3. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) – К., Видавничий дім “Альтернативи,” 1999. – С.304; 4. Олейниченко Я. Г. Дом в котором мы живем. – К., Политиздат Украины, 1988. – С. 12-16; 5. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) – К., Видавничий дім “Альтернативи,” 1999. – С.92; 6. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. – К., Наукова думка, 1986. – С.48; 7. Олейниченко Я. Г. Дом в котором мы живем. – К., Политиздат Украины, 1988. – С.15; 8. Державний архів Черкаської області (Далі - ДАЧО). – Ф. 3029. – Оп. 2. – Спр. 341.- Арк. 6; ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 510.- Арк.51-54; 9. ДАЧО. – Ф. 3709. – Оп. 1. – Спр. 219.-Арк. 44, 85; 10. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 381.-Арк.131; 11. ДАЧО. – Ф. 3388. – Оп. 1. – Спр. 84.-Арк.16; 12. ДАЧО. – Ф. 3070. – Оп. 1. – Спр. 378.-Арк. 108; 13. ДАЧО. – Ф. 3445. – Оп. 1. – Спр. 634.-Арк. 32; 14. Там само.-Арк. 21; 15. Архівний відділ Переяслав-Хмельницької міської ради (Далі - АВПХМР). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 161.-Арк.17; 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2385.-Арк. 31; 17. ДАЧО– Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 315.- Арк. 112,118; 18. ДАЧО. – Ф. 3709. – Оп. 1. – Спр. 566.- Арк. 14.; ДАПО. – Ф. 5743. – Оп. 1. – Спр. 359.-Арк. 28.19. ДАЧО. – Ф. 2655. – Оп. 1. – Спр. 911.-Арк.12-13; 20. ДАЧО. – Ф. 3388. – Оп. 1. – Спр. 84.-Арк. 21; 21. Там само. - Арк.16; 22. ДАЧО. – Ф. 4313. – Оп. 5. – Спр. 984.-Арк. 38-41; 23. ДАЧО– Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 315.-Арк. 3.24. ДАПО. – Ф. 5743. – Оп. 1. – Спр. 324.-Арк. 32; 25. ДАЧО. – Ф. 3070. – Оп. 1. – Спр. 378.-Арк.20; 26. ДАПО. – Ф. 5743. – Оп. 1. – Спр. 324.-Арк.32; ДАПО. – Ф. 4458. – Оп. 1. Спр.432.- Арк.44-46; АВПХМР. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 160.-Арк. 68; ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 378.- Арк. 11, 121, 145.; ДАЧО. – Ф. 3709. – Оп. 1. – Спр. 612.- Арк. 54; 27. ДАЧО. – Ф. 3070. – Оп. 1. – Спр. 378.- Арк. 15, 20; ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 381.- Арк. 8; ДАПО. – Ф. 5506. – Оп.1. – Спр. 329.- Арк. 36; Державний архів Київської області (далі - ДАКО). – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 1279.-Арк. 62; 28. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 378.-Арк. 121; ДАПО. – Ф. 4458. – Оп. 1. Спр.432.-Арк. 43-42; 29. ДАЧО. – Ф. 3709. – Оп. 1. – Спр. 219.- Арк. 26,33; 30. ДАЧО. – Ф. 3070. – Оп. 1. – Спр. 378.- Арк. 29; ДАЧО. – Ф. 3528. – Оп. 1. – Спр. 410.- Арк. 137-138; 31. ДАЧО. – Ф. 3070. – Оп. 1. – Спр. 378.- Арк. 29; ДАКО. – Ф.880. – Оп. 12. – Спр. 702.- Арк. 19-20; 32. ДАЧО. – Ф. 3095. – Оп. 15. – Спр. 685.- Арк. 67-68, 70-71; 33. ДАЧО. – Ф. 3528. – Оп. 1. – Спр. 410.-Арк. 132-136; 34. ДАЧО– Ф. 72. – Оп. 2. – Спр. 455.- Арк. 38; ДАПО. – Ф. 4458. – Оп. 1. Спр.432.- Арк. 44; 35. ДАЧО. – Ф. 3709. – Оп. 1. – Спр. 612.- Арк. 71; 36. ДАЧО. – Ф. 3388. – Оп. 1. – Спр. 84.-Арк. 3; 37. ДАЧО. – Ф. 4313. – Оп. 5.

– Спр. 440.- Арк. 23-24;38. ДАЧО. – Ф. 3528. – Оп. 1. – Спр. 410.- Арк. 113;39. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 381.- Арк. 35, 238-239;40. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 378.- Арк. 145; ДАПО. – Ф. 4458. – Оп. 1. Спр.432.- 42-44;41. Там само. 42. ДАЧО.– Ф. 72. – Оп. 2. – Спр. 455.- Арк. 65-66;43. ДАЧО. – Ф. 3070. – Оп. 1. – Спр. 378.- Арк.-51-52;44. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 378.- Арк. 5;45. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 381.- Арк. 215-216;46. Там само. 47. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 378.- Арк. 33.48. Там само. - Арк. 7;49. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 1. – Спр. 380.- Арк.219; ДАЧО. – Ф. 3388. – Оп. 1. – Спр. 84.-Арк. 4;50. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 510.-Арк. 85;51. ДАЧО. – Ф. 2688. – Оп. 2. – Спр. 547.- Арк. 116; ДАЧО. – Ф. 3709. – Оп. 1. – Спр. 219.- Арк. 10-11.

В.В. Кавка

ПІДГОТОВКА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНІ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ (60-70-І РР. ХХ СТ.)

Серед чисельної верстви української інтелігенції чільне місце посідають працівники культури. Адже вони завжди були тим напрочуд тонким та важливим прошарком суспільства, який генерує, акумулює та несе в широкі народні маси глибокі пласти духовності, моральності, знання, сіє безцінні зерна добра, любові, справедливості.

Надто зростає роль творчої інтелігенції в переломні етапи розвитку суспільства, коли особливо актуальними стають питання духовної міцності та згуртованості народу, що є важливою складовою подолання суспільних колізій. Питання про місце та роль творчої інтелігенції в розвитку суспільства знаходились у колі наукових інтересів дослідників. На наш погляд, не належну увагу науковці звертали на таку частину творчої інтелігенції, як культурно-освітні працівники. Але ж ця, безумовно найчисельніша когорта працівників культури – бібліотекарі, клубні та музейні працівники – якраз найбільш наближена до реального життя. І саме вони є безпосередніми провідниками та носіями духовності до кожної конкретної людини. Культосвітні працівники у своїй повсякденній роботі вступають у соціальні, духовні, інформаційні відносини з тисячами людей. Відтак, їх роль у духовному розвитку суспільства дуже вагома, хоча, в силу специфіки професії, дещо інша, ніж, скажімо, у діячів літератури та мистецтва.

Зараз, у період докорінної трансформації українського суспільства, коли економічна криза відчутно вразила гуманітарну сферу, гостро відчувається дефіцит духовності на всіх рівнях суспільства. Сфера культури, на жаль, не є пріоритетною. Украй недостатнє, в силу не тільки об'єктивних причин, її фінансування привело до того, що тисячі культосвітніх працівників перебувають у надважких умовах, а багато хто з них вимушений змінювати професію. Відтак, на думку автора, є доцільним кинути ретроперспективний погляд у не таке вже далеке минуле, щоб, спираючись на попередній досвід (як позитивний, так і негативний), оптимізувати сучасну кадрову політику в царині культури.

Звичайно, тоді були зовсім інші соціально-економічні та суспільно-політичні умови. Тоталітарний режим не міг об'єктивно сприяти повноцінному розвитку духовності та культури. Однак, по-перше, в той час було немало позитивного досвіду, який варто запозичити який та творчо застосувати в сучасних умовах. Адже навіть один з найзапекліших опонентів тоталітаризму І.Дзюба відзначив: “Не можна спрощувати культурну політику більшовицького режиму в Україні і подавати справу так, ніби вона вся зводилася до відвертого і брутального винищення української культури”¹. Принагідно відзначимо й те, що багато тодішніх проблем є актуальними й зараз і вирішувати їх краще, спираючись на минулий досвід, яким би неоднозначним він не був.

Хронологічними рамками об'єкту дослідження автор визначив 60-70-і роки ХХ століття. Це був період, коли СРСР досягнув піку свого розвитку, тому те позитивне, що накопичене саме протягом цих десятиліть, певною мірою може знадобитись сьогодні.

У радянські часи дана проблема була досліджена досить глибоко. Було чимало статей, дисертацій відповідного спрямування. Однак усі вони носили відверто апологетичний, заангажований характер. Сучасна українська історіографія звернулась до названої теми в 90-і

роки XX ст. Це були в основному роботи загального характеру². Причому деякі з них є більш філософського та культурного, а не історичного спрямування³. Вдалою спробою конкретно-історичного аналізу окремих аспектів проблеми є стаття В.Г. Кравчик⁴. Однак об'єкт дослідження в ній обмежений територіальними рамками сільської місцевості.

У пропованій статі автор намагається, спираючись на архівний матеріал, проаналізувати різні аспекти підготовки та функціонування кадрів культурно-освітніх закладів у 60-70-і роки XX ст., визначити негативні та позитивні сторони процесів і зробити спробу екстраполювати їх у сьогодення.

У 60-70-і роки XX ст. життя в СРСР відзначалося певною суспільно-політичною стабільністю та соціально-економічним зростанням. Це дало змогу активізувати функціонування всіх сфер суспільної діяльності, в тому числі й духовної. В означений термін певного розвитку набула українсько культура в цілому й культурно-освітні заклади зокрема. Значно розширилась їх мережа, зміцнилась матеріально-технічна база. Це викликало потребу у відповідній кількості та якості працівників. А позаяк КППС вважала категорію інтелігенції (власне, як усі інші) одним з “передових загонів ідеологічного фронту”, то її підготовці в Радянській Україні приділяли належну увагу. КППС ставила перед працівниками культурної ниви завдання не тільки були джерелом інформації, певної суми знань, нести в маси кращі зразки культури, але й у не меншій (а то й у більшій) мірі бути “ідеологічними бійцями” партії, проводити агітаційно-пропагандистську роботу серед населення. Домінуюча політична сила розглядала культосвітніх працівників як своїх вірних помічників у справі комуністичного виховання трудящих, провідників своєї політики та ідеології в маси. Не випадково працівників клубів, бібліотек, музеїв називали тоді “культармійцями”. Звичайно, цей жорсткий ідеологічний пресинг в значній мірі зв'язував по руках працівників культури, відволікав їх від виконання істинної місії - нести людям розумне, добре, вічне.

Але, якщо відкинути надмірну політизацію та ідеологізацію цих суто “мирних” питань, що суперечить демократичним, загальнолюдським уявленням про місце та роль культури в житті суспільства, то можна побачити, що в досліджуваний період існувала доволі дієва (хоча й далеко не досконала) система підбору, підготовки та виховання кадрів для культосвітніх установ. Принаймні в тоталітарному суспільстві з плановою економікою ця система давала певні результати.

Вертикаль прийняття та виконання рішень була традиційною для тієї епохи: ЦК КППС – ЦК КП України - Рада Міністрів УРСР – Міністерство культури - місцеві партійні органи – місцеві Ради. Громіздка бюрократична піраміда, але в той час вона функціонувала досить таки справно. Наприклад, XXIV з'їзді КППС поставив завдання “покращити забезпечення кваліфікованими кадрами культурно-просвітницькі заклади”⁵. Виконуючи рішення з'їзду, в свою чергу Пленум ЦК КП України зобов'язував Міністерство культури республіки збільшити випуск фахівців для закладів культури, покращити роботу по підборі та розподілу випускників профільних навчальних закладів⁶. Далі згідно рішення пленуму Рада Міністрів по представленню Міністерства культури затвердила план розширення підготовки кадрів для культосвітніх установ з середньої спеціальною та вищою освітою на 30-50%⁷. Хоча, безумовно, далеко не всі ці рішення виконувались, але тенденція зростання мала місце. Якщо 1970 р. у навчальних закладах культури та мистецтва України навчалось 44 тис. студентів, то в 1975 р. 49 тисяч⁸. В той час в республіці працювало 2 інститути культури та 26 культосвітніх училищ⁹. В 1966-1970 рр. вони підготували 9 тис. фахівців в області культури та мистецтва з вищою та середньою спеціальною освітою, а в 1971-1975 рр. – 28 тисяч¹⁰.

Питання, що стосувалися роботи з кадрами культосвітніх працівників періодично розглядалась на засіданнях районних та обласних партійних комітетів¹¹. Зокрема, складались плани про роботу з кадрами, заслуховувались звіти про зроблену роботу тощо. Звісно, що часто все це носило формальний характер, але певний імпульс роботі все ж надавався. В багатьох районах та областях підготовка кадрів для закладів культури була частиною державного плану, обов'язкового для виконання. В цій справі використовувались і

місцеві можливості. Наприклад, в 1974 р. курси при обласних управліннях культури випустили 3057 клубних та 632 бібліотечних працівники¹². Крім того, функціонували постійно діючі курси при обласних будинках народної творчості, районних будинках культури. Головним джерелом підготовки керівників гуртів художньої самодіяльності були 6 та 10 – місячні курси, створені на базі культосвітніх училищ, музичних шкіл, професійних художніх колективів. Тільки за 1972-1974 рр. їх закінчили понад 7 тис. чоловік¹³.

Болючим питанням того часу було забезпечення кадрами сільських закладів культури. Із зрозумілих причин охочих їхати туди працювати було небагато. Для вирішення цієї проблеми досить широко застосовувалась практика підготовки культосвітніх працівників за рахунок колгоспів та радгоспів. На навчання посилались так звані колгоспні та радгоспні стипендіати, які по здобуттю освіти повинні були повернутись в рідні села. Наприклад, на Луганщині напередодні 50-річчя Жовтневої революції виникла так звана ініціатива підготувати до ювілею за рахунок колгоспів по два керівника гуртків художньої самодіяльності. В 1966 р. цю освіту здобувало 267 чоловік з усіх колгоспів області¹⁴. Слід визначити, що в означений період подібні ініціативи, приурочені до різних ювілеїв СРСР, були досить поширеними. Звичайно вони носили заформалізований, заідеологізований, разовий, компанійський характер, однак реальний позитивний результат приносили. Що ж стосується стипендіатів, то, безумовно, далеко не всі вони повертались в рідні пенати, але знову ж таки ця практика в певній мірі себе виправдовувала. Принаймні, більш ефективного способу забезпечення села кадрами на той час, мабуть, не було. Це одним джерелом (крім державного) підготовки кадрів були так звані міжвідомчі ради по культурі. Вони фінансувались підприємствами та організаціями територіальної громади (як правило - району). Так, за їх кошти в Кіровоградській області було підготовлено понад 1000 керівників художньої самодіяльності¹⁵.

Однак, незважаючи на певні здобутки, питання забезпечення культосвітніх закладів України кадрами кваліфікованих фахівців так і не було вирішене. Хоча навчальні заклади та чисельні курси випускали достатню їх кількість. Справа в тому, що багато з випускників не йшли працювати за спеціальністю. Причинами цього були низька зарплата порівняно з працівниками інших сфер народного господарства, неналежні умови тощо. Сумнозвісний “залишковий” принцип фінансування культури насамперед позначався на скрутному матеріальному становищі тих, хто працював в цій галузі. Все ще низьким залишався професійний рівень культпрацівників. В 1975 р. лише 4,9% культосвітніх працівників мали вищу освіту, в тому числі - 1,9% - спеціальну¹⁶. В окремих регіонах становище було ще гіршим. В 1974 р. лише 20% завідуючих сільськими клубними закладами Запорізької та Київської областей мали спеціальну підготовку¹⁷. В 3-х районах Одещини серед клубних працівників жоден не мав спеціальної освіти¹⁸. Деколи на роботу в заклади культури брали зовсім випадкових людей. Наприклад, в 1969 р. в Василівському районі на Запоріжжі бригадними клубами завідували листоноші та електрики, які за це отримували до основної зарплати по 10 руб. на місяць¹⁹. Не важко уявити якість роботи подібних “фахівців”. Дуже великою була плінність кадрів. 1971-1975 рр. у клубні заклади України було направлено 7,8 тис. фахівців, а вибуло з них 7 тисяч²⁰. В Синельниківському районі Дніпропетровської області за 1972-1975 рр. змінилось майже 100% завідуючих клубами та бібліотеками²¹.

Таким чином, в умовах недостатнього фінансування сфери культури вирішити кадрову проблему навіть волонтаристськими методами, властивими тоталітарному режимові, об’єктивно було неможливо. Влада це зрозуміла і шукали шляхи поліпшення становища. Зважаючи на “куций” бюджет, держава знову ж таки зверталася по допомогу до підприємств та організацій. Великого поширення набули так звані культфонди колгоспів та радгоспів. За їх рахунок встановлювалась доплата до основного заробітку кращим працівникам, фахівцям зі спеціальною освітою. Ця доплата, як правило, складала 20-30 руб. на місяць, тобто на 20-40% від зарплати. Однак більшого поширення набула практика нематеріального, а морального стимулювання культосвітніх працівників. Немало їх обирались депутатами місцевих Рад. Наприклад, в 1969 р. на Полтавщині 267 депутатів були

.....
культосвітніми працівниками²². У 1975 р. в Тернопільській області мандат депутата мали 729 працівника культури²³. Специфічною для того часу формою підвищення авторитету культосвітніх працівників було обрання їх членами бюро партійних та комсомольських організацій. Ще одним засобом було видання посад завідуючих клубами, бібліотеками, директорів музеїв в номенклатуру партійних комітетів. Немало культпрацівників були членами ідеологічних комісій при райкомах, міськкомках партії. Зараз ми ставимось до цього з іронією, але тоді це було певним підтвердженням суспільного статусу людини. З цією ж метою проводились дні працівника культури, присвоювались звання “Почесний працівник культури району”. Тисячі працівників нагороджувались грамотами, значками переможців соціалістичного змагання, їх імена заносились на дошки пошани. Слід підкреслити що в той час моральне стимулювання для багатьох людей мало велике значення.

Таким чином, можна констатувати, що досліджуваний період в Україні існувала певна система підготовки і роботи з кадрами культурно-освітніх закладів, що цілком відповідала існуючому суспільно-політичному устрою. Хоча ця система була спрямована на підготовку фахівців для виконання, функцій багато з яких суперечать сучасним завданням, що стоять перед українською культурою, деякі її елементи, на думку автора, можна застосувати і тепер. По-перше, в умовах нинішньої фінансової скрути доцільно було б ширше залучати позабюджетні кошти для підготовки працівників культури. Допомогу в цій справі можуть надати комерційні структури, акціонерні товариства тощо. По-друге, з огляду на дуже низьку зарплату культосвітніх працівників, необхідно шукати додаткові джерела підвищення їх матеріального становища. Місцеві органи влади можуть залучати до цього спонсорів, меценатів з числа підприємців. По-третє, незважаючи на нові реалії та цінності, не варто забувати і про моральне стимулювання праці служителів культури. Суспільне визнання, пошана та увага актуальні та бажані завжди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І.М. Між культурою і політикою. – К., 1998 – С.57; 2. Актуальні проблеми суспільного політичного і духовного розвитку в Україні. – Львів, 1992; Україна: друга половина 20 століття. Нариси історії. – К., 1997; Україна 20 століття. Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 1993; 3. Нариси української популярної культури / За ред. О. Грищенка – К., 1998; Попович М. Нариси історії культури України. – К., 1999; Українська культура : історія і сучасність: Навч. посібник для вузів. – Львів, 1994; 4. Кравчик Г.Г. Протиріччя культури українського села у 1960-80 – ті рр.// Український історичний журнал. – 2002 . - №5 . – С. 24-34; 5. Матеріали 24 сьезда КПСС. – М., 1971; 6. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1997. – Т.2. – С. 995-996; 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.738. – Арк. 21; 8. Архів міністерства культури України. – Ф.1. – Оп.8. - Спр.390. – Арк.26-27; 9. Кадри працівників культури // Соціалістична культура. – 1975. - №9. – С.20; 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.5116. – Оп.11. – Спр.316. – Арк. 10; Державний архів Київської області. – Ф. 8456. – Оп.3. – Спр.33. Арк. 73; 11. Державний архів Волинської області. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр.1535. – Арк. 60; Державний архів Донецької області. – Ф. 577. – Оп.18. – Спр.23. – Арк.113; Державний архів Закарпатської області. – Ф.19. – Оп.24. – Спр.8. – Арк.116; Державний архів Чернівецької області. – Ф.1. – Оп.33. – Спр.15. – Арк.121; 12. Архів Міністерства культури України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.541. – Арк.13; 13. Белік М. Культурно-освітня робота. // Соціалістична культура. – 1974. - №12 . - С.2; 14. На кошти колгоспів. // Культура і життя. – 1966. – 24 березня; 15. Сиволап Д. Для розвитку культури. // Радянська Україна. - 1971. – 10 вересня; 16. Радянський спосіб життя і завдання підготовки кадрів культурно-освітніх закладів. – Рівне, 1977. – С.47; 17. Державний архів Запорізької області. – Ф.102. – Оп.9. – Спр.174. – Арк.93; Державний архів Київської області. – Ф.5. – Оп.60. – Спр.112. – Арк.48; 18. Державний архів Одеської області. – Ф.11. – Оп.115. – Спр.17. – Арк.32; 19. Державний архів Запорізької області. – Ф.215. – Оп.1. – Спр.934. – Арк.167; 20. Державний архів Київської області. – Ф.8456. – Оп.3. – Спр.934. – Арк.80; 21. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.19. – Оп.64. – Спр.80. – Арк.4; 22. Державний архів Полтавської області. – Ф.15. – Оп.11. – Спр.196. – Арк.50; 23. Нечай С.П. Авторитет культпрацівника. // Культура і життя. – 1975. – 26 жовтня.

**СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ МІГРАЦІЙ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
(1989-2001 РР.)**

Міграційні процеси – невід’ємна і постійна складова історії людства. Вони є найголовнішими чинниками, що впливають на перспективи економічного, соціального та культурного розвитку України. В одному із своїх виступів голова підкомітету ВРУ у закордонних справах І. Ф. Курас назвав Україну, починаючи з 1994 р., країною міграцій, оскільки щорічні втрати населення з цього року, за офіційними даними, за рахунок міждержавних міграційних потоків становили від 80 до 140 тис. чол.¹

Нині існує чимало неоднозначних тлумачень самого поняття міграції та її видів. Міграція населення розглядається як соціально-економічний, демографічний стан, що являє собою сукупність переміщень, здійснюваних людьми, пов’язаних, як правило, зі зміною місця проживання. Тобто, міграція - це переміщення робочої сили (працездатних мігрантів) через кордони тих чи інших територій, країн, населених пунктів зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час. В економічному аспекті І. Прибиткова визначає міграцію як рух робочої сили у вигляді територіального і міжгалузевого перерозподілу трудових ресурсів, а також професійно-кваліфікаційного просування кадрів². Ясність у визначення поняття міграції внесла енциклопедія під ред. Ю. Римаренка, яка ототожнює міграцію, як універсальне поняття, з таким синонімічним рядом як рух, переселення, пересування, переміщення.³ В історичному ракурсі міграція розглядається як невід’ємна та постійна складова історії людства⁴, внаслідок якої люди, що належать до категорії мігрантів, постійно переходять з однієї соціально-економічної спільноти в іншу⁵.

Загальноприйнятої класифікації міграційних процесів в Україні на сьогодні не існує. Міграцію як соціальну мобільність населення вивчають різні науки: демографія, статистика, історія, філософія, політологія та інші. Тому постає багато різних наукових питань класифікації міграцій за їх місцем або роллю у природі та соціумі, напрямками поширення, сферою самовияву⁶. Відомі спроби прокласифікувати і виділити окремі види міграції за різними ознаками. Головною ознакою є перетин адміністративних або державних кордонів різних територій – населеного пункту, області, держави. Відповідно виділяють внутрішні та зовнішні (міждержавні) міграції⁷. За способом здійснення міграцію класифікують як організовану і неорганізовану⁸. В залежності від тривалості переміщення населення виділяють стаціонарну (безповоротну, постійну) – переміщення на постійне або довгострокове місце проживання, і тимчасову – переміщення на відносно короткий строк.

Крім переселень, міграційні процеси охоплюють усі види переміщень в просторі. Серед тимчасових переміщень слід виділити: сезонну, епізодичну, маятникову міграції. Хоча, щодо природи маятничової та сезонної міграції існує чимало неоднозначних думок. Так, В.В. Покшишевський стверджує, що маятникові переміщення є лише особливою формою розселення, при якій місце роботи віддалене в просторі від місця сну, відпочинку, спілкування з сім’єю⁹. На його думку, дане явище є не міграцією, а способом життя, що супроводжується постійними переміщеннями. Про суперечність «маятничової міграції» «істинній міграції» стверджує В. В. Переведенцев, пояснюючи даний процес неможливістю людини переселитися ближче до місця роботи¹⁰. Власне, науково обгрунтоване ставлення до проблем маятничової та сезонної міграцій висловили М. Б. Денисенко, А. І. Іонцев, Б. С. Хорев, стверджуючи, що всі три основні види міграції – переселення, маятникова і сезонна – пов’язані зі зміною місця роботи, тобто входять до складу трудової міграції населення.

Отож, визначимо маятникову, сезонну та епізодичну міграції як демографічні процеси, внаслідок яких відбуваються якісні та кількісні зміни у складі населення¹¹. Вплив міграційних процесів у різний час, у яких беруть участь сотні тисяч сільських мігрантів, позначається на соціально-економічному, політичному, культурному становищі села та країни в цілому. Що стосується аграрного сектору України у 1989 – 2001 рр., то міграційні

.....
процеси у даний час є особливо відчутними. Вони були однією із основних причин поглиблення кризи, у якій знаходилося сільське господарство.

Найбільше про кількісний та якісний склад, територіальне розміщення сільських мігрантів ми дізнаємося із щорічних даних державного комітету статистики України¹². Нову сторінку у вивченні міграції населення загалом, та в українському селі, зокрема, перегорнули вітчизняні науковці з проголошенням незалежності України. Найбільш цінним джерелом з теорії міграційних процесів, не тільки в національному, але і в світовому вимірі, є енциклопедія за редакцією Ю.І. Римаренка, яку згадували раніше. Ґрунтовний аналіз демографічних чинників занепаду українського села, в тому числі міграції селян, здійснили історики: С.М.Тимченко¹³, який завершує своє дослідження останнім союзним переписом 1989 р., Панченко П.П.¹⁴, Вівчарик М.М.¹⁵.

Велику увагу впливу динаміки чисельності та складу селян на соціально-економічний розвиток аграрного сектора приділяють економісти: П.Т. Саблук¹⁶, І.М.Прибиткова¹⁷, О.А. Богуцький¹⁸ та інші. В даних працях автори роблять спробу висвітлити реальну демографічну ситуацію в українському селі, показати вплив демографічних чинників на розвиток сільськогосподарського комплексу.

Перш ніж охарактеризувати показники різних видів міграцій сільського населення, визначимо причини даного явища. Основними серед них є: безробіття селян, внаслідок занепаду сільськогосподарських підприємств, низька заробітна плата, відставання культурного розвитку сільського сектору, недостатнє медичне обслуговування, занепад інфраструктури села. В результаті з 1989 по 2001 рр. міграційні потоки сільських жителів посилювались. Основною ознакою даних процесів була їх нерегульованість та стихійність.

Найбільше на перерозподіл населення між містом і селом впливають внутрішні міграції. За тринадцятирічний період їх напрямок змінювався тричі. Згідно з результатами Всесоюзного перепису населення 1989 р. кількість осіб, що хоча б один раз мігрували у загальній чисельності населення у містах становила – 52 %, а у сільській місцевості – 28 %¹⁹. На дату перепису 1989 р. кількість осіб, що вибули у місто із сільської місцевості Української РСР, становила 533 264 тис. чол., а у зворотному напрямку у села мігрувало лише 310 055 тис. чол.²⁰.

Таким чином, за рахунок внутрішньої міграції у 1989 р. села України втратили 223 209 тис. чол. До 1992 р. міграційне сальдо селян (перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими) було від'ємним, хоча були винятки. Перевищення прибулих селян над вибулими спостерігалися у деяких Південно-східних областях України: Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській та Одеській, однак даний відсоток був незначним і не впливав на загальний перерозподіл трудових ресурсів села. У 1990 – 1991 рр. майже 80 % сільських мігрантів змінювали своє постійне місце проживання в межах України, в основному на користь міста.

Починаючи із 1992 і до 1994 р., в результаті проведення економічних реформ, які започаткували новий вид господарювання на землі, напрямок міграції змінився в позитивний для сільської місцевості бік за кількісними показниками. Так, у 1992 р. перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими було найвищим і становило 78,7 тисяч чоловік. Однак наступного року перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими зменшилося на 40 %, а з 1994 р. міграція молоді у напрямку “ село – місто ” знову почала перевищувати міграцію у напрямку “ місто – село ”. Із 1993 по 1996 рр. сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і кількістю вибулих на постійне місце проживання)²¹ зменшувалося, проте все ж залишалося додатнім, відповідно: 1993 р. – 41,7 тис. чол.; 1994 р. – 0,5 тис. чол.; 1995 р. – 13 тис. чол.; 1996 р. – 7 тис. чол.²². За 1995 – 1996 рр. кількість прибулих у сільську місцевість України перевищувала кількість вибулих із села більш як на 20 тис. осіб. 55 % із них мігрувала в села із міст, решту трудовий потенціал села поповнився за рахунок зовнішньої міграції. З 1997 р. (- 1,1 тис. чоловік) і до сьогодні міграційне сальдо носить від'ємний характер.

Наступним видом переміщень сільської робочої сили є сезонні міграції. Сезонні

міграції селян – це тимчасові міграції, для яких характерне сезонне територіальне переміщення мігрантів. Вони відбуваються в межах областей, між областями, населеними пунктами. Сезонними міграції називають тому, що їх частота залежить від пір року. Даний вид міграцій працездатного населення найчастіше пов'язуються із сільськогосподарськими роботами, оскільки участь у них переважно беруть селяни. Не маючи роботи в місцях, де мешкають, вони змушені їхати у інші регіони України або за кордон. Прикладами сезонних міграцій є поїздки сільського населення західних та Північних областей на збір зернових, баштанних культур у Південні (Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську), обробіток цукрових буряків у Центральні (Вінницьку, Київську, Черкаську, Житомирську) області. Чимало сільських жителів західних та центральних областей об'єднуються у будівельні бригади і їдуть на будівництво, здебільшого у південні області. Причинами сезонних міграцій є також надлишок робочої сили в тих чи інших регіонах, де існує безробіття, більша заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування, різниця в оплаті праці між окремими регіонами²³. Сезонні міграції протягом досліджуваного періоду майже не визначались і відносилися до інших видів міграції, в тому числі і сезонних поїздок у країни СНД і далекого зарубіжжя, внутрішньообласних міграцій.

Одним із видів внутрішніх переміщень населення є також маятникові міграції сільського населення. Маятникову міграцію визначають як систематичне переміщення населення від місця проживання до місця занять і назад, з частотою, що відповідає періодичності занять²⁴. Кількість сільських маятникових мігрантів на початку 90-х років становила 500 тис. чоловік. На початок 2001 р. серед сільського населення було 4, 4 млн. працюючих, кожен четвертий з яких працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожен другий у містах і селищах міського типу. Найбільше маятникових мігрантів у західних областях України: Івано-Франківській (201,7), Закарпатській (157,2) та Львівській (210,4). Основною причиною розвитку інтенсивних маятникових міграцій в названому регіоні є досить висока щільність сільських і міських поселень. Наступним центром маятникових міграцій у досліджуваній період було місто Київ. Київ як великий науково-культурний центр з багатьма навчальними закладами та великою кількістю промислових підприємств притягує до себе населення навколишніх сіл та міст. На початок 1990-х років найвищою маятникова міграція була у Київській області. На 1000 працездатних сільських жителів у Києві маятниковими мігрантами працювало 253 чол²⁵. На 1992 р. коефіцієнт сільських маятникових мігрантів у Київській області становив 123, 0.

Поряд із внутрішньою міграцією селян з проголошенням незалежності посилювся ще один вид міграцій – зовнішні або міждержавні переміщення. Досить сумною є цифра 5 – 7 млн. громадян, що шукають роботу на сьогоднішній день за межами України²⁶. Охарактеризуємо основні джерела поповнення кількісного складу сільського населення за рахунок міждержавних мігрантів із інших країн. Починаючи з початку 90-х рр., показники зовнішньої міграції державою практично не визначалися і не регулювалися. Зовнішні міграції, які відбувалися протягом 1989 – 2001 рр., мали соціально-економічні, політичні чи релігійні мотиви. Не є секретом високий обіг мігрантів в Україну за часів Радянського Союзу із інших союзних республік. Щорічний обмін населення між Україною та іншими республіками СРСР становив понад 1,5 млн. осіб²⁷. Загальновідомо, що в Україні прагнули оселитися військові пенсіонери. Впливу на динаміку сільського населення дані процеси не мали. За рахунок даних потоків мігрантів поповнювалися міські поселення, причому віковий склад погіршувався. Основним потоком зовнішньої міграції, який найбільше заслуговує на увагу, є міграція працездатної частини сільського населення у напрямку країн далекого і близького зарубіжжя. Офіційні показники, які фіксують та оприлюднюють органи державної статистики України, насправді є набагато вищими, оскільки велика частина населення виїздить з України нелегально або під виглядом туристів. Однак навіть дані офіційної статистики демонструють протягом досліджуваного періоду збільшення кількості сільського населення, що постійно чи сезонно працюють за кордоном. Додатними, хоча і незначними, (1,4) є показники внутрішньорегіональної міграції у межах України, і в той же час

невтішною була зовнішня та міжрегіональна міграції сільського населення. Число вибулих із села у країні СНД на 1503 перевищувало кількість прибулих. Щодо країн далекого зарубіжжя, то даний показник становив 3403 на користь останніх.

Проаналізуємо дані показники протягом 1990-2000 рр. по регіонах. Додатними дані показники простежувалися лише у семи областях у 1990 р.: Вінницькій (161), Івано-Франківській (67), Київській (127), Одеській (1), Полтавській (66), Чернігівській (37), Луганській (140). За рік до розряду регіонів з додатними показниками зовнішньої міграції сільського населення приєдналася Донецька область, а із даного ряду вийшла Луганська. Слід зазначити, що найбільш негативними дані показники у 2000 р. були у сільській місцевості АРК, Волинській, Закарпатській областях. Майже вдвічі протягом року зросло негативне сальдо міграції у Черкаській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій областях.

Серед основних соціальних наслідків міграції селян України, що тісно взаємопов'язані між собою, слід виділити наступні: швидкі темпи старіння українського села та підвищення показників демографічного навантаження (відношення осіб непрацездатного віку до осіб працездатного віку); в результаті зменшення людності (густоти) сільських жителів пришвидшили процес руйнування поселенської мережі.

Міграція спричинила різке старіння сільського населення. Майже в половині областей України частка сільських жителів, старших від працездатного віку, наблизилась до третини або перевищила цю величину. За підрахунками П.П Панченка, із загальної частки молоді, яка вступає у працездатний вік, лише близько 10 % залишається на роботі у сільському господарстві²⁸. Особливо інтенсивно зменшується чисельність аграрних працівників у віддалених від міст сільських поселеннях.

Підтвердженням цього є також різниця у середньому віці сільських та міських жителів, що становить 5 років. На початок 2000 р. в селах середній вік становив 40,6 років (39,5 у чоловіків, 42,9 у жінок), в містах - 35,6 років (35,3 і 36,3 відповідно). Коли у 1977 р. пенсіонером був кожен п'ятий селянин, то у 1991 – кожен третій. Наймолодший середній вік селян спостерігається у західних та південних регіонах України: Закарпатській, Рівненській, Херсонській областях, АР Крим, тоді як старіше населення - у центральних областях.

Зменшення кількості сільських жителів тягне за собою адміністративно-територіальні перетворення селищ міського типу у сільські поселення, об'єднання сіл. Кількість сіл із числом жителів понад 500 чоловік за міжпереписний період скоротилася на 11 %. У той же час кількість населених пунктів, у яких проживає до 25 жителів, збільшилася в 1, 5 рази (із 896 до 1336). У 1991 та 1995 рр. державним комітетом статистики було обстежено усі, без винятку, сільські населені пункти²⁹. Обстеження показало, що 47,9 % сіл мають низький рівень забезпеченості об'єктами соціальної сфери. Що стало однією з найважливіших причин того, що в них проживало лише 13,6 % сільських жителів. Скорочення населення, в свою чергу, спричиняє обезлюднення та відмирання сіл. Отже, протягом 1989 – 2001 рр. тривав процес руйнування поселенської мережі, збільшувалася кількість спорожнених селянських осель.

Достатня густота (щільність) сільського населення – головна умова забезпечення сільського господарства трудовими ресурсами. Саме від їх кількості і якості залежить інтенсивність господарювання, використання землі. У 1989 р. нараховувалося близько 28767 тис. сіл, густота населення на один населений пункт становила 595 чол. чол., всього в них проживало 17, 1 млн. сільських жителів. За 13 років чисельність сіл зменшилася на 117. І у 2001 р. кількість сільських населених пунктів в Україні налічувалося вже 28. 651 із загальною кількістю населення 15, 9 млн. чол. А людність сіл також, відповідно, зменшилася до 542 чол. на одне село. На початок 2001 р. в Україні нараховувалося 28. 651 сіл. За десять років 233 села стали безлюдними. Найбільше їх нараховується у Київській області – 78, Харківській – 23, Миколаївській – 19, Полтавській – 14, Чернігівській – 13. По Україні 3538 сільських населених пунктів відносять до категорії вмираючих, 4216 – до категорії занепадаючих. В результаті у сільській місцевості в багатьох регіонах утворюються та

розширюються слабозаселені території, де через це вилучаються із сільськогосподарського обороту значні за площею землі.

У 1990-х рр. знято з обліку й об'єднано з іншими понад 300 сільських населених пунктів. Близько 8 тисяч деградуючих сільських поселень втратили можливість самовідтворюватись і понад 120 районів охоплено демографічною та поселенською кризою. Серед сіл, знятих із обліку, було багато таких, які після здійснення аграрної реформи могли б успішно функціонувати.

На характер усіх соціальних процесів, що відбувалися в українському селі протягом досліджуваного періоду, значною мірою вплинула економічно необґрунтована політика ліквідації “неперспективних” сіл, що проводилась у 60 – 80 рр. ХХ ст. Дану політику щодо українського села детально проаналізували у своїх наукових працях Кривчик Г. Г.³⁰, Кузнецов О. А.³¹, Полякова Л. Г.³² та інші, зробивши висновок, що вона призвела до руйнації поселенської мережі в Україні, ускладнила розв’язання завдань благоустрою сіл і сприяла посиленню міграції сільських жителів до міст, загострила і без того напружену проблему трудових ресурсів сільського господарства.

Отже, проаналізувавши основні показники та види міграції сільського населення протягом 1989 – 2001 рр., можемо зробити висновки. Міграційні процеси слід розглядати як одну із основних причин соціального занепаду українського села протягом досліджуваного періоду, оскільки вони впливають на перерозподіл населення, “вимиваючи” із сіл прошарок не тільки працездатних, але й дітонароджуваних груп населення, загострюючи процес старіння, знижуючи природний приріст сільських жителів.

Однією із форм можливого регулювання зовнішньої міграції є розвиток легальної трудової міграції. Повинно вирішитись питання про повний статистичний облік трудових мятникових та сезонних мігрантів із сільської місцевості, організація моніторингу процесу трудових мятникових та сезонних міграцій на селі та проводити наукові дослідження з даної проблеми.

На сьогодні процес міграції селян є однією з найактуальніших проблем розвитку аграрного сектору України. Поряд із внутрішньою міграцією селян в останнє десятиріччя посилилась зовнішня міграція працездатної сільської молоді, погіршуючи і до того складну демографічну ситуацію. Щорічно за кордон виїжджає близько 50 тисяч селян, серед яких основними категоріями є молодь і жінки. Особи молодші працездатного віку в структурі тих, хто виїжджає, становлять понад 90 %, а співвідношення між чоловіками і жінками – 52 і 48%.

Сучасні міграційні процеси відбуваються стихійно, їм притаманний вищий рівень освіти та професійної кваліфікації трудових мігрантів, ніж це було у роки попереднього перепису.

На сучасному етапі для успішного реформування сільськогосподарського сектору найважливішим є сталість демографічних процесів, припинення міграції працездатного населення. Незважаючи на прийняття державою протягом останнього десятиріччя правових актів, які б, здавалося, повинні покращити міграційну ситуацію на селі, становище у цій сфері залишається критичним.

В процесі подальших досліджень більше уваги потрібно приділити саме вивченню кількісних та якісних показників сезонних, мятникових, та міждержавних міграцій сільського населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки: Збірник матеріалів / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. - К., 2003. - С. 40; 2. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень.// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1999. - №1. - С. 168; 3. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри// Енциклопедія. Упорядник та редактор Римаренко Ю. І.- К., 1998. - С.85; 4. Там само - С. 150; 5. Загробская А.Ф. Миграция, воспроизводство и уровень образования населения. - К., 1982. - С. 14; 6. Міграційні процеси в сучасному світі:

.....
світовий, регіональний та національний виміри// Енциклопедія. Упорядник та редактор Римаренко Ю. І. – К., 1998. – С. 85; 7. Соціально-економічна географія України:/ За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів, 1994. – С.219; 8. Насибуллин Р.Т.. Миграция из города в деревню.// Социс. – 1990.- №3. – С. 75 – 78; Чехович С. Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні. – К., 2001. – С. 16; 9. Покшишевский В. В.Миграция населения, как общественное явление и задачи статистического их изучения – М., 1973. – С. 15; 10. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения.- М.,1975. – С.34.; 11. Денисенко М.Б., Ионцев А.И., Хорев Б.С. Миграциология. – М., 1989. – С. 5.; 12. Міграційні процеси в Україні у 1999 р. – К.: 2000. – 416 с.; Міграції населення України в 2000 році. – К., 2001. – 425с.; 13. Тимченко С.М. Українське село. Проблеми етносоціальних змін 1959 – 1989 рр.- Запоріжжя,1995; його ж: Етносоціальні процеси в українському селі (60 – 80 рр. ХХ ст). Дис. докт. стор. наук. – Запоріжжя,1995; 14. Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80 – на початку 90 рр. // Український історичний журнал (далі - УІЖ) – 1992. - №1. – С. 18-28; 15. Вівчарик М. М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // УІЖ. – 1992. - № 1. – С. 98 – 104; 16. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. За редакцією П.Т.Саблука. – К., 2000. – 475 с.; Ринкова трансформація економіки АПК. / За ред. Саблука П.Т., Амбросова В.Я., Мазнева Г.Є. Ч. І. Соціально-економічні проблеми розвитку села. – К., 2002; 17. Прибиткова І.М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. - №3. – С.22-24; її ж: Україна 90-х: Демографічна ситуація. Вікова структура населення // Наука і суспільство. – 1998. - №1. – С.10-13; 18. Богуцький О.А. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. – 1997. - №11. – С. 54-59; 19. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання. / Воронін Є. І., Ганюков О.А., Дупленко П.Ю. та інші. - К., 1998. – С. 25.; 20. Демографический ежегодник, 1990. – 1990.- С. 528 – 529. ; 21. Уманець Т.В. Пігарев Ю.Б. Статистика. – К., 2003. – С. 206.; 22. Населення України - 1995.- К., 1997. – С.74; 23. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри // Енциклопедія. Упорядник та редактор Римаренко Ю. І. – К., 1998. – С. 134.; 24. Старостенко Г. Взаємозв'язок трудової майданової міграції сільського населення і соціально-демографічних процесів. // Економіка України. - 1994.- № 2. – С. 71.; 25. Там само. – С. 55.; 26. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. Із співповіді голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Г. Крючкова на парламентських слуханнях 21 травня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 3 червня. – С. 8.; 27. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – С.9.; 28. Панченко П.П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. - К., 2000. – С.295.; 29. Максим'юк О. Структурні зрушення у сільській поселенській мережі України. // Україна: аспекти праці. – 2000. - № 2. – С. 33; 30. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст. Дис... докт. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2002.; 31. Кузнецов О. А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і – перша половина 80-х років ХХ ст.). Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2003.; 32. Полякова Л. І. Етносоціальні процеси на півдні України у 60-80 х рр. ХХ ст. Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя,2000.

Д.О.Мельников

МОЛОДЬ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦТВА: ПЕРШІ КРОКИ, ПРОБЛЕМИ (90-І РР. ХХ СТ.)

Однією зі складових частин ринкової економіки є підприємництво, тобто така сфера діяльності людей, в якій проявляється організаційно-господарське новаторство на основі використання різноманітних можливостей для випуску нових товарів або старих новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту, організації виробництва тощо з метою отримання прибутків і самореалізації власної мети¹.

Підприємницька діяльність є одним із засобів самореалізації молодого покоління, тих, хто сьогодні вступає в самостійне життя. Юнацький максималізм пов'язаний з бажанням зайнятися справою, в якій можна було б реалізувати набуті знання, природні задатки, побачити реальні результати своєї роботи, отримати від неї моральне задоволення та матеріальну винагороду.

Автор робить спробу дослідити процес залучення молоді в сферу підприємництва з тим, щоб набутий досвід, проблеми, які виникали в ній, були критично оцінені не тільки науковцями, але і представниками органів державної влади, всіма тими, хто займається молодіжною політикою, самими підприємцями, отримали нове бачення подальшого розвитку цієї сфери діяльності.

Варто вказати, що проблема участі молоді в підприємстві ще не стала предметом

глибокого дослідження науковцями України. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені соціологами. Вони неодноразово робили дослідження в різних регіонах країни щодо участі молоді в сфері підприємництва. Наслідками цієї роботи були їх публікації в колективних працях, підготовлених Міністерством України у справах сім'ї та молоді, Державним Комітетом України у справах сім'ї та молоді, Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді, Українським інститутом соціальних досліджень². Інформацію узагальнюючого характеру щодо участі молоді в підприємницькій діяльності можна знайти в щорічних доповідях Державного Комітету у справах сім'ї та молоді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України "Про становище молоді в Україні"³. Значний фактичний матеріал, який засвідчує молодіжні ініціативи, проблеми в розвитку молодіжного підприємництва, подають періодичні видання.

Наукова новизна статті полягає в тому, що її автор прагне дослідити процес залучення молоді до підприємницької діяльності в перше десятиріччя незалежної України, в той період, коли закладались основи ринкової економіки, йшов процес пошуку форм і методів організації цієї роботи, показати причини, які гальмували розвиток молодіжного підприємництва в країні, пропонує своє бачення поліпшення цієї роботи в майбутньому.

В Законі України від 5 лютого 1993 р. "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" вказувалось, що держава бере на себе зобов'язання підтримувати і сприяти розвитку підприємницької ініціативи молоді. З цією метою органи державної виконавчої влади взяли на себе ініціативу по розробці та реалізації системи заходів підтримки підприємництва молоді, включаючи довгострокове кредитування, забезпечення виробничими приміщеннями, страхування комерційного ризику тощо. Закон орієнтував місцеві Ради народних депутатів на необхідність встановлення пільгової плати за реєстрацію підприємств, створених молодими громадянами та молодіжними громадськими організаціями, допомагати в реалізації програм підготовки та перепідготовки молоді, яка займається підприємництвом⁴.

В рамках виконання положень закону місцеві органи державної влади приймали спеціальні рішення щодо розвитку цього виду діяльності молоді, надавали їй необхідну допомогу. Так, у квітні 1994 року Черкаська обласна Рада народних депутатів прийняла рішення "Про розвиток молодіжного підприємництва та організацію праці підлітків". За цим рішенням статус "молодіжного" надавався підприємствам, де працювало не менше 80% молодих людей віком до 20 років. Прикладом рентабельної діяльності такого типу підприємств було молодіжне підприємство "ІНЕРД", в якому працювало біля 90% молоді⁵. На жаль, значного поширення молодіжних підприємств в області не відбулося. Для цього були і певні об'єктивні причини, зокрема і інертність значної частини молодих людей, відсутність у них бажання займатися підприємництвом.

Практичні заходи щодо реалізації державної політики зайнятості, розвитку підприємництва в країні, залучення до цієї справи молоді проводили регіональні центри зайнятості. Вони організовували інформаційні семінари з тими, хто тимчасово не працював з орієнтацією їх на заняття підприємництвом. Молодь отримувала необхідну інформацію щодо порядку виплати одноразової допомоги по безробіттю для відкриття власної справи. Центри допомагали юнакам та дівчатам оцінити власні можливості щодо бізнесової діяльності, вчили складати бізнес-плани, прогнозувати свою майбутню діяльність тощо.

Найбільш привабливими сферами для заняття підприємництвом були галузі, які потребували невеликого первинного капіталу, мали швидкий обіг коштів, а саме: торгівля, сфера обслуговування, сільське господарство, переробне виробництво тощо. Соціологічні дослідження, проведені Українським інститутом соціальних досліджень, показали, що саме ці галузі приваблюють молодь, що їх вибір був, з одного боку, закономірністю періоду первинного періоду накопичення капіталу, з іншого – результат несприятливого інвестиційного клімату, особливостей переважно ваучерної приватизації, фінансової нестабільності, занадто складних умов реєстрації нових підприємств, правової незахищеності суб'єктів економічної діяльності від зловживань, утисків, протидії та поборів з боку

.....
державних чиновників усіх рівнів тощо⁶.

В багатьох регіонах України функціонували центри підтримки молодіжного підприємництва, бізнес-клуби, навчально-тренувальні фірми. Так, Київський молодіжний Центр праці за підтримки Держкомсім'ямолоді провів телевізійний конкурс "Бізнес-профі", що сприяло поліпшенню знань молодих людей щодо їх працевлаштування, вибору роботи, яка найбільше їм підходила. Протягом 1998-1999 років відбулися два благодійних культурно-освітніх рейди Республіканського пересувного культурно-освітнього центру "Молодь України" з метою підтримки підприємницької ініціативи молоді. Як експеримент Рівненський регіональний бізнес-центр і управління у справах сім'ї та молоді Рівненської облдержадміністрації проводили реалізацію "Програми сприяння розвитку та підтримки молодих підприємців області", в яку було включено відкриття курсів з навчання молоді основам підприємницької діяльності, організаційне сприяння підприємцям-початківцям, надання їм маркетингових послуг, стажування молодих спеціалістів на комерційно-виробничих об'єктах всіх форм власності тощо.

В реалізації молодіжної політики зайнятості, залученням юнаків та дівчат у сферу підприємництва важливу роль зіграли центри соціальних служб для молоді. В 1999 році Полтавський, Сумський, Івано-Франківський, Донецький центри соціальних служб для молоді реалізували такі соціальні програми, як "Основи підприємницької діяльності" та "Підтримка молодіжного підприємництва". При Білоцерківському центрі працював "Центр працевлаштування та сприяння молодіжному підприємництву". Юристами та психологами Харківського та Запорізького центрів соціальних служб для молоді проводилися тренінги "Перші кроки у бізнесі" та "Правові питання підліткового бізнесу". В Івано-Франківському центрі традиційним був конкурс "Молодий бізнесмен". У містах Антрацит, Горлівка, Краснодон, Кіровськ, Мелітополь, Красноперекопськ та Слов'янськ були відкриті "Школи економічних знань", "Бізнес-школи", "Школи молодих підприємців"⁷.

В 1998 році Держкомсім'ямолоддю, Держкомпідприємництвом і Спілкою підприємців малих, середніх та приватизованих підприємств України було підписано тристоронню угоду про співробітництво щодо підтримки та розвитку молодіжного підприємництва в Україні. На допомогу цьому було створено Координаційну раду з питань підтримки та організації підприємницької діяльності молоді, до складу якої увійшли представники різних міністерств, організацій та молодіжних громадських об'єднань.

Відчувши підтримку з боку державних органів, вбачаючи необхідність в координації дій молодих підприємців, в травні 1999 року в Києві на Конгресі молодих підприємців була створена Рада молодих підприємців України. За досить короткий час членами Ради стало близько 500 молодих людей, які були власниками або керівниками відомих в Україні фірм та підприємств. Серед них – корпорація "Північно-Східна промислова група", мережі АЗС "Гіфест", "Космос", "Паралель", компанії "Атланта-Капітал", страхові компанії "АСКА", "Золоті ворота" та інші. Головою Ради молодих підприємців України було обрано 26-річного народного депутата України Віталія Хомутильника. У місті Києві, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Львівській, Сумській, Харківській областях були створенні регіональні організації Ради⁸.

В плані діяльності Ради була розробка програм розвитку молодіжного підприємництва як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Передбачалося створення стимулів для молодих підприємців, які дають роботу студентам та учням у вільний від навчання час, забезпечення робочими місцями молоді, створення механізму стажування молодих працівників на підприємствах та організаціях, формування фонду кредитування підприємств-початківців. Подальше функціонування Ради молодих підприємців України показало її дієздатність. Вже в перші роки її роботи під її крилом паралельно функціонувало декілька проектів розвитку молодіжного підприємництва на всеукраїнському рівні.

На жаль, разом з позитивними результатами в розвитку молодіжного підприємництва були і серйозні проблеми. В зв'язку з тим, що був високий рівень оподаткування,

.....
прослідковувалось непрозоре та суперечливе законодавство, існував бюрократичний механізм щодо оформлення документів під час створення підприємств малого та середнього бізнесу, частка участі молодих людей у сфері підприємництва була невисокою. Про це свідчать і результати моніторингових опитувань, що проводили Український науково-дослідний інститут проблем молоді, Український інститут соціальних досліджень та Центр “Соціальний моніторинг” впродовж 1993-2003 років. Протягом цього десятиріччя зменшилася питома вага молоді, котра мала наміри або плани займатися у найближчому майбутньому підприємницькою діяльністю. Якщо в 1993 році бажання стати підприємцями виявило 24% опитаних, в 1994 році – 11%, в 1995 році – 7%, то в 2002 році тільки 9% респондентів. Якщо в 1993 році не бажали стати підприємцями 14% молоді, то в 2002 році їх було вже 30%.⁹ Дослідження показало, що бізнесом займалася незначна частина молоді. Лише 3% респондентів офіційно займалися підприємницькою діяльністю.¹⁰

Існуючі проблеми в розвитку підприємництва змушували молодих людей реалізувати свою економічну активність в тіньовій економіці. За соціологічними дослідженнями, проведеними Українським інститутом соціальних досліджень у 1998 році, частина молодих громадян, які були залучені до неформальної, тобто офіційно незареєстрованої діяльності, становила 30%, ще 32% молоді мали досвід такої діяльності в минулому.¹¹

Найбільш поширеними видами зайнятості молоді у тіньовій економіці були виробництво, продаж і перепродаж домашньої сільськогосподарської продукції (9%), випадкові заробітки у приватних осіб (9%), виробництво, продаж і перепродаж промислових товарів (6%). Важливими джерелами прибутків для молоді були також такі види незареєстрованої діяльності як водій на власному автомобілі (3%), різні домашні ремесла (3%), будівельні, ремонтні роботи (3%).¹² Певна частина молоді була залучена до кримінальної економіки, тобто заборонених законодавством видів діяльності, а саме: до транспортування і реалізації наркотиків, секс-бізнесу, рекету тощо. Проте достовірних даних про міру залучення молоді до кримінальної економіки на той час не було.

Отже, протягом 90-х років в Україні йшов процес поступового залучення молоді до підприємницької діяльності. Разом з тим частина молоді в цій сфері діяльності була незначною, темпи розвитку молодіжного підприємництва мали тенденцію до уповільнення, відбувалося поступове залучення молодих людей до тіньової економіки. Діяльність центральних та місцевих органів влади не давала тих результатів, які б засвідчували про велике прагнення молоді до заняття підприємницькою діяльністю. Можна стверджувати, що 90-і роки стали роками невикористаних можливостей в реалізації намірів молоді щодо заняття підприємництвом.

Розвиток підприємництва, середнього та малого бізнесу в Україні в значній мірі залежить від професійно підготовлених фахівців управлінської ланки, депутатів різних рівнів, громадських організацій. Зміни, які відбулися в політичному житті країни наприкінці 2004 року, пов’язані з виборами нового Президента України, вселяють надію на те, що підприємництво, залучення до нього молодих людей набере свого нового, перспективного продовження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мочерний С.В. Основи економічних знань. – К., 2002. – С.137; 2. Молоде покоління нової України. – К., 1995; Довідникові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К., 1997; Майбутнє України – в руках молоді! – К., 1998; Молодь України в дзеркалі соціології. – К., 2001; Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку, як чинник забезпечення національних інтересів України. – К., 2003; 3. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1998; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1999; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 2000; 4. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку

.....
молоді в Україні // Молодіжний рух в Україні. Довідник. Частина I. – К., 1998. – С.201; 5. Інтеграція молоді в сучасні економічні відносини. – К., 1999. – С.47; 6. Молодь України у дзеркалі соціології. – К., 2001. – С.33; 7. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 2000. – С.95-96; 8. Рада молодих підприємців // Молода Україна. – 2000. – 5 лист.; 9. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку, як чинник забезпечення національних інтересів України. – К., 2003. – С.59; 10. Молодь України у дзеркалі соціології. – К., 2001. – С.32; 11. Там само. – С.33; 12. Там само. – С.33-34.

К.М.Ніколаєць

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Сільське господарство України у сучасний період ще не вийшло зі стану глибокої кризи, яка була спричинена недалекоглядною політикою багатьох урядів незалежної України. Розвиток сільського господарства нашої держави досліджували багато вчених.¹ Однією із найкращих робіт є праця академіка Б.Панасюка, в якій уперше за роки незалежності України зроблена спроба на основі конкретних статистичних і аналітичних матеріалів показати реалізацію економічної політики виконавчою владою з позитивної і негативної сторін.² У 2004 р. вийшли друком праці В.А.Чеботарьова³ та М.Л.Крижачківського⁴, присвячені інноваційній трансформації структури АПК та науковому його забезпеченню. В основному вчені аналізують ситуацію, що склалася в аграрному секторі сучасної України та причини негараздів у налагодженні виробництва. Про перспективи розвитку АПК у вітчизняній історіографії говориться ще досить мало. Власне перспективи оцінюються науковцями-економістами, які розраховують використання коштів, вкладених у АПК. Глобальні ж перспективи його розвитку ще не стали предметом спеціального дослідження. Оцінка таких перспектив, в тому числі й з огляду на можливі варіанти зовнішньоекономічного та політичного співробітництва та орієнтації, була б корисною у сучасних умовах побудови соціально орієнтованої ринкової економіки у нашій державі.

Україна вибрала інноваційну модель розвитку всіх сфер суспільного життя, основи якої мають бути закладені в процесі структурної перебудови економіки.⁵ Однак протягом останніх десяти років економічна політика України базувалася з розрахунку на іноземні інвестиції. Розрахунки на реальну іноземну допомогу для задоволення національних прагнень довгий час залишалися марними, адже іноземні промисловці та підприємці зацікавлені у стабільності економічної ситуації в країні. З економічної точки зору Україна могла б зацікавити їх своїми природними ресурсами, у першу чергу, корисними копалинами та земельними ресурсами. Однак сподівання на те, що Україна має у якості свого чорнозему великий плюс у переговорах із зарубіжними країнами швидше за все так і залишаться сподіваннями. За сучасного рівня розвитку технологій виробництва, у тому числі і сільськогосподарського, родючість ґрунтів вже не відіграє такої ролі, як раніше. Адже за наявності хімічних добрив можна значно покращити результати збору врожаю. З іншого боку, частина земельних ресурсів України (не пов'язаних і Чорнобильською катастрофою) можуть бути використані для вирощування так званої “екологічно чистої продукції” сільського господарства, яка досить високо цінується у західних країнах, а на її виготовлення, за умови використання дешевої української робочої сили, не потрібні були б великі витрати. Дефіцит сільськогосподарської техніки можна було б подолати за рахунок залучення імпортних машин або створення виробничих потужностей для їх виготовлення в Україні. У іншому випадку сільське господарство держави було б більш конкурентноздатним.

Наявність відносно великої кількості дешевої робочої сили, звичайно, може привернути увагу іноземних інвесторів, але у такому випадку для України уготована доля

лише її постачальника. З цієї точки зору нав'язування Україні Болонської системи підготовки кваліфікованих кадрів з її різким зниженням рівня підготовки спеціалістів і може пояснити, у якій саме якості розглядається наша держава у якості перспективного партнера для розвитку економіки. В Україні сільськогосподарські підприємства не мають ресурсів для фінансування наукових досліджень. Водночас держава постійно скорочує видатки на аграрну науку, яка й раніше фінансувалася незадовільно. Й хоча важливим інструментом реалізації державної стратегії структурно-інноваційних зрушень в економіці мають стати інноваційні програми, нині таких програм у країні обмаль, а ті, що є, не виконуються.

З іншого боку, вітчизняні науковці розробили кілька моделей підвищення кваліфікації керівників і працівників сільського господарства. Однак вони поки що дають лише обмежені результати. З погляду ефективності використання виробничого потенціалу найкраще поєднання факторів виробництва спостерігається у сільськогосподарських підприємствах з площею ріллі 3000 га і рівнем забезпеченості основними виробничими і оборотними засобами на 100 га ріллі в сумі 322 тис. грн. У таких сільськогосподарських підприємствах на 100 га одержується 13,8 тис. грн. прибутку, рівень рентабельності становить 22,9 %, норма прибутку – 4,6 %. Отже раціональне використання земельних ділянок за наявності відповідних коштів може давати у перспективі певні прибутки. Україна має сприятливі ґрунтово-кліматичні, економічні, геополітичні умови для створення високоефективної харчової індустрії. Нині промислове виробництво харчових продуктів у країні здійснюють понад 22 тис. підприємств.⁶

Однак сумнівно, щоб сільськогосподарські підприємства галузі, що класично вважається дотаційною, змогли довго протриматися без державної підтримки. Економісти вважають, що в агропромисловому виробництві найактуальнішими є проблеми підвищення ролі держави у відтворювальному процесі та формування замкнутого кола виробничо-енергетично-екологічного господарювання, що має соціальну спрямованість.⁷ В Україні у зв'язку з утвердженням стратегії сталого розвитку та структурно-інноваційної перебудови української економіки потрібно визначити умови, які б стимулювали продуктивність відтворення нової якості національного виробничого і банківського капіталу. За даними умовами свого становища реальний сектор економіки значно відірваний від фінансової системи країни, що за оцінками вчених-фінансистів є стратегічною помилкою державної економічної політики.⁸ У 2003-2004 рр. Україні необхідно було не тільки досягнути щорічних темпів приросту валового внутрішнього продукту (ВВП) 5-6 %, інвестицій в основний капітал 10-12 %, а й закріпити їх і забезпечити зростання ВВП до 6-6,5 % у 2005-2011 рр. При цьому темпи інфляції необхідно було знизити з 7-9 до 3-5 %, а реальні доходи населення збільшити до 6,5-7 % на рік.⁹ Однак, наприкінці 2004 р. багато вітчизняних економістів і політиків вважають, що реальний рівень інфляції у 2005 р. складе 10-12 %, що неприпустимо для подальшої стабілізації економіки.

Основою аграрної доктрини на постприватизаційному етапі доцільно вважати структуру АПК. Саме вона має стати головним об'єктом системи заходів доктринерського характеру. На користь даного висновку є ряд аргументів, головний же з них той, що саме структура АПК є лімітуючим чинником його розвитку.¹⁰ Механізмом реалізації аграрної доктрини слід обрати інноваційну трансформацію структури АПК. Об'єктивна доцільність такого механізму, що характеризується необхідністю перетворень якісного порядку, визначена особливою глибиною реформованості структури АПК у цілому, так і кожної її окремо взятої складової. Інноваційна структурна трансформація виступає як адаптивна реакція на критичну міру незбалансованості АПК. Напівміри, або ж зміни фрагментарного характеру зроблять ще проблематичнішим вирішення комплексу економічних і соціальних питань і збільшать відставання вітчизняного агропромислового виробництва від рівня розвинутих країн. Лише системна структурна трансформація вітчизняного АПК дозволить перейти до інноваційної моделі його розвитку. Економічним інструментарієм здійснення інноваційної структурної трансформації АПК має стати сукупність заходів індикативного планування. Вони у порядку реалізації соціально-економічних пріоритетів АПК містять

.....
визначення пропорцій між його сферами, галузями і продуктовими під комплексами, що конкретизуються у системі індикаторів (показників). Міру соціальності інноваційних структурних перетворень слід розглядати як критерій розвитку АПК. Тому розв'язання соціальних проблем доцільно визначити як першооснову аграрно-продовольчої сфери економіки.¹¹

До останнього часу стосунки із іноземними державами для України мали перспективою використання її як сировинного придатку, так само як це робили російські урядовці. Політична ситуація в Європі пов'язана із прагненням багатьох провідних європейських політиків зберегти статус-кво у політичних кордонах з огляду на просування НАТО на схід, послаблення світових позицій Росії та змін на світовому ринку енергоносіїв, створює сприятливі умови для України у справі укладення вигідних для неї міжнародних договорів, що можна було б зробити за умови орієнтації на Захід, а не на Росію. Загалом українсько-російські стосунки призвели до штучного розмежування інтересів українських суспільних верств по відношенню до російсько-українського співробітництва. Штучне створення економічних зон, де велику роль відігравали російські робітники та промисловці, призводило до перекосів у розвитку вітчизняної економіки, яка поступово перетворювалася на придаток загальноросійської. Цій же меті було підкорене загарбання українського земельного фонду.

Українські вчені на сучасний момент зробили вже кілька прогнозів стосовно подальшого розвитку спільної аграрної політики Європейського Союзу та її перспектив для України.¹² Зокрема, прогнозується можливість тимчасових втрат сільськогосподарських товаровиробників від розширення єврозони та одержання конкурентних переваг у майбутньому. Зараз розгорнулася дискусія навколо суперечки між країнами, які надають кредити, та державами, що їх отримують, з приводу конкретних розмірів аграрних і регіональних субсидій, а також між високорозвинутими країнами-експортерами продовольства і тими, що мають потужний агроресурсний потенціал для розвитку сільського господарства, але змушені згортати виробництво через штучні бар'єри на шляху просування їх продукції на глобальні ринки та неспроможності СОТ унеможливити застосування подвійних стандартів у торгівлі продовольством лідерів світового розвитку і країн із слабкими перехідними економіками.¹³

Для сучасної України більш перспективним з точки зору розвитку власної економіки є співробітництво із західними країнами, що може за вигідної політичної ситуації забезпечити новітні технології і будівництво нових підприємств в Україні, які б використовували ресурсозберігаючі та енергозберігаючі технології. Таке співробітництво є одним із політичних аспектів реформування АПК. Кількість готової продукції та використання української дешевої робочої сили, не вигідні державі, не йдуть у порівнянні із прагненням Росії до повного контролю над українською економікою. Відсталі російські технології виробництва не можуть забезпечити зростаючих темпів розвитку української економіки. Залежність від російських енергоносіїв тільки стримує цей розвиток. Новітні ж технології, якими володіють розвинуті економічні країни, могли б зменшити цю залежність у випадку використання енергозберігаючих технологій виробництва та налагодження його замкнутих циклів в Україні. Методичні рекомендації з розробки регіональних інвестиційних програм в агропромисловому виробництві вже затверджені Міністерством аграрної політики України.¹⁴ У Європі існує Європейська Комісія, що регулярно відстежує виникнення диспропорцій у розвитку регіонів. Індикаторами, що застосовуються при цьому, є, насамперед, обсяг ВВП з розрахунку на душу населення, рівень безробіття та продуктивність праці. Названі критерії є базовими при визначенні регіонів, які одержуватимуть фінансову допомогу в рамках регіональної політики ЄС.¹⁵ Для отримання такої допомоги потрібно також приведення у відповідність до європейських вимог транспортної мережі країни та її екології.¹⁶ Таким чином, за умов дотримання відповідних екологічних норм виробництва та використання дешевої української робочої сили, Україна може перетворитися на провідного у Європі виробника екологічно чистої сільськогосподарської продукції, що досить перспективно для

.....
європейських інвесторів, які прагнуть створити гідну конкуренцію, у першу чергу, американським виробникам продовольства.

Іншим політичним аспектом реформування АПК залишається створення правової бази реформ у сільському господарстві. Однак сучасна ситуація в українському парламенті не сприяє позитивному вирішенню цієї проблеми. Питання державної допомоги розвитку АПК ще певний час приречене на невирішеність. Загальна ситуація, що склалася в економіці України під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, не дозволяє швидко підвести виважену правову основу під реформування АПК. Залежність держави від енергоносіїв та великий державний борг залишаються тими важелями, за допомогою яких іноземні країни можуть впливати на прийняття певних політичних рішень в Україні. Одним із таких рішень є питання про вільну купівлю-продаж землі. За 12 років незалежності в Україні в незавершеному стані залишається проблема власності на землю, яка є основою земельних відносин і всієї системи аграрних відносин. Пропозиція окремих українських політиків щодо перенесення терміну введення в дію відповідного закону до 2008 р. поки що залишається під великим питанням. Частина з них зацікавлена у купівлі-продажу землі вже з 2005 р. При збереженні такої невизначеності не можна розраховувати на високі результати навіть при значному посиленні фінансової державної підтримки аграрної сфери.¹⁷

Вільна купівля-продаж земельних ділянок неминуче призведе до ще більшої соціальної диференціації населення у сільській місцевості. Інтенсивність руху земель сільськогосподарського призначення, концентрація їх у так званих ефективних власників матиме як позитивні, так і негативні наслідки. До останніх можна віднести процес скорочення робочих місць у галузі, активізацію трудової міграції, в тому числі й за кордон, зникнення у більш віддаленій перспективі селянського укладу життя разом із сільською поселенською мережею. Досить сумнівними видаються можливості для України забезпечити такі темпи урбанізації, якщо для створення одного робочого місця потрібно від 30 до 5 тис. дол., а загальний обсяг інвестицій на працевлаштування має становити 7,5-25 млрд. дол. США на рік.¹⁸

Позитивні зміни у сільському господарстві після запровадження вільної купівлі-продажу землі уособлюються у фермерському господарстві, яке має стати одним із способів сімейного ведення господарства. Саме такий вид господарства у майбутньому буде все більш відчутно впливати на ринок аграрної продукції та розвиток сільських територій. Зацікавленість іноземних інвесторів у капіталовкладеннях у першу чергу в промисловість, шляхом створення спільних підприємств, а не у сферу АПК, можна пояснити можливістю відносно швидкого отримання прибутків, що, у свою чергу, певною мірою захищає інвестиції в умовах економічної і правової нестабільності в Україні. Сільське господарство ж як сфера іноземних капіталовкладень залишається не вигідною з огляду на занедбаність багатьох сільськогосподарських підприємств, складну соціальну ситуацію на селі (в тому числі і вимирання жителів близько 500 сільських населених пунктів України) та відсутність у багатьох випадках впровадження передових технологій обробки ґрунту. До тих пір, поки не буде прийнято у межах чітко встановлених термінів закону системного характеру, який регламентував би функціонування аграрної сфери країни в цілому, сподіватися на значні іноземні інвестиції в АПК країни буде марно.

Видається доцільним визначення терміну періодів науково-технічного і економічного розвитку АПК у п'ять-сім років.¹⁹ Для кожного такого етапу необхідно обґрунтувати стратегічну і тактичні цілі, обсяги й джерела фінансування, механізми реалізації. Всі подібні параметри мають бути логічно взаємоузгоджені, у межах попереднього етапу необхідно створити умови для органічного входження у наступний.²⁰ Необхідно врахувати і перспективу відновлення відповідальності аграрного бізнесу за інфраструктуру села, яка свого часу створювалася спільними зусиллями селян і держави, а тепер значною мірою втрачена. Без підвищення рівня соціальних витрат на селі неможливо зацікавити працівників, особливо молодь, роботою на селі. У перспективних дослідженнях доцільно було б визначити можливі варіанти соціального забезпечення для сільських жителів в умовах

вільної купівлі-продажу землі.

Прискорений розвиток української економіки міг би призвести до подолання комплексу “меншовартості”, який присутній у думках та поглядах як українських політиків, так і пересічних громадян. Прикладом є економічна діяльність країн Прибалтики та багатьох колишніх соціалістичних країн Східної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдучий П.І. Аграрна реформа: міфи й істина // Економіка АПК.-2003.-№ 9.-С. 3-9; Дем'яненко М. Кредитна політика держави щодо аграрного сектора економіки в ринкових умовах // Економіка України.-2002.-№ 1.-С. 51-59; Дем'яненко С. До концепції національної аграрної політики // Економіка України.-1998.-№ 1.-С. 22-30; Кириленко І.Г. Аграрний сектор України: уроки, завдання // Економіка АПК.-2004.-№ 1.-С. 3-11; Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми // Економіка АПК.-2003.-№ 5.-С. 3-8; Онищенко О. Особливості сучасних земельних відносин в Україні // Економіка України.-2001.-№ 4.-С. 56-62; Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації // Економіка АПК.-2003.-№ 8.-С. 3-8; 2. Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття.-К., 2002; 3. Чеботарьов В.А. Інноваційна трансформація структури АПК як сутнісна ознака аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини // Економіка АПК.-2004.-№ 8.-С. 31-37; 4. Крижачківський М.Л. Наукове забезпечення аграрної реформи на шляху до соціально орієнтованих ринкових умов на регіональному рівні // Економіка АПК.-2004.-№ 8.-С. 6-10; 5. Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір”: Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки // Уряд.кур'єр.-2002.-№ 100.-4 червня; 6. Куць О.І., Васюков М.А. Перспективи переробки і зберігання сільськогосподарської продукції // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 9; 7. Чеботарьов В.А. Інноваційна трансформація структури АПК як сутнісна ознака аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини // Економіка АПК.- 2004.-№ 8.-С. 33; 8. Фесіна А.А. Податково-бюджетні важелі як інструмент підвищення ефективності економіки // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 53; 9. Шлапак В.О. Аспекти інноваційного розвитку сільського господарства України // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 65; 10. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Т. III.-К., 2001.-С. 170; 11. Юрчишин В.В. Науково-методологічні та організаційні основи розвитку системи управління аграрним сектором економіки // Економіка АПК.-2003.-№ 1.-С. 17-25; 12. Дем'яненко С. Спільна аграрна політика ЄС: суть, тенденції та значення для України // Економіка України.-2003.-№ 3.-С. 80-87; Зоря С. Субсидування сільського господарства: досвід зарубіжних країн та можливість і доцільність його використання в Україні // Економіка України.-2003.-№ 8.-С. 56-65; Кваша С. Конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції в умовах вступу України до СОТ // Економіка України.-2003.-№ 10.-С. 79-85; Остапко Т. Приєднання до СОТ: перспективи і загрози для аграрного сектора України // Економіка і прогнозування.-2003.-№ 3.-С. 138-150; 13. Могильний О.М. Спільна аграрна політика Європейського Союзу щодо сталого сільського розвитку: уроки для України // Економіка АПК.-2004.-№ 7.-С. 4; 14. Кісіль М.І. Тенденції і напрями активізації аграрного інвестиційного процесу // Економіка АПК.-2002.-№ 4.-С. 66-71; Кісіль М.І., Коденська М.Ю. Розробка інвестиційних програм в АПК / Економічний довідник аграрника.-К., 2003.-С. 732-739; 15. Могильний О. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки.-К., 2002.-С. 68-69; 16. Злоказова Н. Расширение ЕС: за и против с позиции его членов // Мировая экономика и международные отношения.-2004.-№ 1.-С. 66; 17. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 3; 18. Дем'яненко В. Людський капітал в Україні в контексті постіндустріального розвитку / Економіка України: стратегія і тактика розвитку.-К., 2003.-С. 262; 19. Панасюк Б. Прогнозування економічного розвитку України // Економіка України.-2000.-№ 9.-С. 26-39; 20. Чеботарьов В.А. Інноваційна трансформація структури АПК як сутнісна ознака аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини // Економіка АПК.- 2004.-№ 8.-С. 36.

О.П. Кононенко

ВИВЧЕННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОНЯТТЯ “ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА”

Розвиток будь-якої нації, народу, суспільства проходить під впливом культури, яка увібрана свідомістю та діяльністю її суб'єктів. Культура – це певна сукупність визначень, за допомогою яких люди формують свій досвід. Політика ж являє собою одну із фундаментальних сфер, в яких розкриваються значення, що певним чином пов'язані із загальнонаціональною культурою, соціокультурними, національно-історичними,

релігійними, національно-психологічними традиціями, звичаями та стереотипами. Найширшим поняттям є національна культура, функціональні компоненти якої мають суттєвий вплив на формування системи політичних переконань та політичних орієнтацій. Політичну культуру слід розглядати як невіддільну частину загальнонаціональної культури. Вона становить сукупність усього духовного, що пов'язане з типом владних відносин та специфікою реалізації влади, притаманних певному народу, системі його політичних цінностей, почуттів, уявлень і переживань. Призначення політичної культури полягає в забезпеченні якісного та кількісного відтворення та виправдання її існування засобами естетики. Разом з тим, це певна система політичних поглядів, ідеалів і символів, підсистема громадянського виховання, багатства національної літератури та мистецтва, яка спирається на етнічний матеріал, традиції та звичаї нації.

Кожній політичній системі суспільства притаманна особлива, базова модель політичної культури. В більшості випадків її елементи характеризуються універсальністю і визначаються загальносвітоглядними настановами та орієнтаціями людей незалежно від їхньої національно-державної приналежності. В узагальненій формі вони складають системоутворюючі компоненти у кожній незалежній країні та проявляються у специфічних національних формах.

Впродовж останнього десятиліття в українській державі помітно поширилися наукові дослідження політичної культури. Є.Головаха, Н.Паніна, Ю.Пахомов, Н.Чурилов вважають, що політична культура є сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, які визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності.¹ “Політична культура, - говорить Б.Цимбалістий, - це продукт історичного розвитку та досвіду народу”.² В.Бебик, Н.Головатий, В.Рєбало визначають політичну культуру як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й відносин, які відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди й навички участі громадян у суспільно-політичному житті України.³

Отримані результати суттєво розширили і поглибили уявлення суспільства про природу і характер цього явища, особливості його існування за умов радикальних соціальних та політичних перетворень. Проте виявилось й інше. А саме, розбіжності у трактуванні змісту і структури політичної культури, відмінності в наукових та методологічних засадах її аналізу. Це ускладнює порівняння і узагальнення зібраного матеріалу, а тим самим і його теоретичне осмислення і практичне використання. Тому не буде зайвим повернутися до витоків наукового вивчення політичної культури, згадати перші концептуальні визначення, окреслити найважливіші теоретико-методологічні засоби її дослідження.

Потрібно підкреслити, що поняття “політична культура”, на відміну від утворюючих його предметне поле явищ, має порівняно коротку історію. Окремі випадки вживання поняття “політична культура” філософами і політичними мислителями мали місце ще в XVIII – XIX ст., зокрема, першим, хто використав це поняття, був німецький філософ XVIII ст. І. Гердер⁴. Перші спроби надати статус наукового терміну, що спирається на цілісну сукупність уявлень про зміст, структуру і функції зазначеного феномену були лише в другій половині 50-х років минулого століття. Пріоритет в його використанні належить американському політологу Г.Алмонду. Спочатку у статті “Порівняльні політичні системи”, а потім в інших працях разом з С.Вербою, Г.Пауеллом, було дано визначення політичній культурі та сформовано концепцію, яка стала базовою в дослідженнях політичної культури⁵.

Поява інтересу до поняття “політичної культури” та її інтерпретації в цей період не є випадковим й обумовлюється, принаймні, двома обставинами. В першу чергу, це потреба пояснити суперечливий досвід політичних перетворень у країнах, які стали на шлях національного розвитку і побудови своєї політичної системи. Друга обставина полягає в зміні парадигм американської політичної науки, що створило передумови для переходу від аналізу переважно інституціональних структур до аналізу політичної поведінки.

Як відомо, кожне дослідження, яке претендує на статус наукового, передбачає

наявність певної теоретико-методологічної бази. Вона і визначає відповідну модель постановки проблем і способів їх розв'язання. Послідовний розвиток таких ідей привів до усвідомлення того, що людська діяльність не визначається винятково ситуативними стимулами, а має подвійну зумовленість. У підсумку був зроблений висновок про наявність у структурі механізму політичної культури дії двох видів орієнтації: мотиваційної і ціннісної, які відображають відповідно його внутрішню і зовнішню детермінованість. Специфіка мотиваційної орієнтації виявляється у здатності суб'єкта вирізняти в оточенні, як фізичному, так і соціальному, окремі об'єкти, ідентифікувати їх з точки зору задоволення його потреб, здійснювати їх порівняльну оцінку і вибір. Наведені дії визначались відповідно як когнітивна, оцінювальна орієнтація і розглядалися в якості взаємодоповнюючих елементів мотиваційної орієнтації. Ціннісні орієнтації виступають у формі орієнтації суб'єкта на реакцію інших людей. На противагу мотиваційній, що спирається на потреби індивіда, вона була поставлена в залежність від цінностей, норм і зразків поведінки, тобто "зовнішніх символів", адже вони задаються соціальною системою і поділяються учасниками дії.

Зв'язок даних видів регуляції дії, з одного боку, індивідуальний, а з другого – соціальний характер, здійснюється через оцінювальний компонент мотиваційної орієнтації. Останній реалізується в формі оцінки, що передбачає наявність відповідних критеріїв. Роль таких і виконують "зовнішні символи" у вигляді ціннісної орієнтації. У підсумку досягається інтеграція мотиваційної і ціннісної орієнтації у загальну орієнтацію суб'єкта на соціальну дію.

Викладені положення загальної теорії дії і були використані Г.Алмондом при опрацюванні проблематики політичної культури. Вони знайшли теоретико-методологічну базу, яка не тільки забезпечила передумови різнобічного аналізу політичної культури, а й надала йому концептуального характеру. Про це свідчить інтерпретація політичної культури. "Політична культура – це зразок індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політики, притаманних членам політичної системи. Вона є суб'єктивною сферою, що лежить в основі політичних дій і надає їм значення. Такі індивідуальні орієнтації об'єднують кілька елементів: а) пізнавальну орієнтацію – істинне чи хибне знання про політичні об'єкти та ідеї; б) емоційну орієнтацію відчуття зв'язку, включення, протидії щодо політичних об'єктів; в) оцінювальну орієнтацію – оцінки політичних об'єктів і думки про них, що передбачають застосування оцінювальних стандартів до політичних об'єктів і подій."⁶

У наведеному визначенні, що вважається основним у західній політології, політична культура трактується відповідно концепції механізму організації соціальної дії, у зв'язку з чим її трактування також набуває концептуального характеру. Такий підхід цілком правомірний, бо, якщо політична ідея є різновидом соціальної і, отже, має спільні з нею риси, то логічно припустити, що в такому відношенні перебувають і механізми її регуляції, тобто орієнтації, у першому випадку – на соціальну дію, а в другому – на політичну.

Даючи аналіз визначенню політичної культури, перш за все звернемо увагу на інтерпретацію як утворення суб'єктивного порядку, тобто такого, що належить до сфери свідомості. Вибір цього трактування із множини інших не є випадковим. Він обумовлений "поведінковою" або, по іншому, "дієвою" спрямованістю досліджень, яка і задала відповідний аспект аналізу-інтерпретації політичної культури, а саме – функціональний. Оскільки ж функція культури – служити організації досвіду і регулюванню поведінки суб'єкта – передбачає інтернаціоналізацію культури або її убудованість в систему особи, то ж і способи її реалізації набувають особистісного, психологічного характеру.

Знання і уявлення про політичну систему або окремі її елементи, так само, як і почуття щодо них, не завжди можуть тлумачитись як характеристики політичної культури. Тільки будучи пов'язаними з готовністю до політичної дії, тобто в якості компонента соціальної установки, вони набувають ознак політичної культури. В іншому випадку ці знання та емоції можуть бути віднесені до політичної свідомості, але не до політичної культури. Політична свідомість трактується "як уся сукупність психічного відображення політики, як її суб'єктивний компонент, що виявляє себе на різних рівнях, в будь-яких

.....
ситуаціях”⁷. Що стосується політичної культури, то вона є лише частиною політичної свідомості, охоплюючи її диспозиційну підструктуру – політичні орієнтації або соціальні установки щодо політичних об’єктів. Нерозуміння цих розбіжностей призводить до ототожнення названих понять, а отже, і до втрати політичною культурою своєї специфіки.

Тлумачення політичної культури полягає у віднесенні до її змісту, окрім явищ політичної свідомості, також явищ, що належать до політичної поведінки. На відміну від політичної свідомості, яка є психічним відображенням політичної реальності й виконує функцію орієнтації людини в сфері політики, політична поведінка являє собою взаємодію індивіда з політичним середовищем і має на меті адаптацію до цього середовища або його зміну. Відмінність між політичною свідомістю, чи її диспозиційним компонентом, і поведінкою полягає ще й у тому, що остання щодо свідомості має вторинний, похідний характер, оскільки виступає засобом реалізації політичних орієнтацій, їх втілення у відповідних акціях і вчинках. Але наявність такого зв’язку не слід абсолютизувати. Справа в тому, що політична поведінка інколи носить імпульсивний характер, відбувається без регулятивного впливу політичних орієнтацій. Водночас політичні орієнтації, зафіксовані під час опитувань, можуть не знаходити свого втілення в поведінці через відсутність необхідних для цього умов. Отже взаємозв’язок очевидний, але при наявності певної автономності і незалежності.

Також феномен “політичної культури” можна інтерпретувати, оперуючи такою категорією як ідентичність. Ця категорія є з багатьох причин необхідною і доречною в різноманітних і дослідницьких контекстах “політкультурного аналізу”. Перш за все, політичну культуру можна розглядати як у вертикальному - “рівневому” зрізі, так і в горизонтальному – як “невід’ємну складову загальнонаціональної культури”. З іншої сторони, політична культура може тлумачитись не лише як рівень компетентності суб’єкта політики, але й як специфіка його політичної поведінки, котра визначається етнонаціональною та культурно-історичною приналежністю.

Витлумачення політичної культури як складової культури загальнонаціональної базується на припущенні, що специфіка політичного досвіду об’єктивно зумовлює політичну свідомість і поведінку окремої особи. Якщо розглядати політичну ефективність, раціональність як максимальне досягнення визначених політичних цілей з мінімальними витратами, то національна специфіка для раціональної політичної діяльності виявляється моментом ірраціональним, а відтак – зайвим.

Раціоналізація логічно пов’язує різноманітні фактори, що відіграють помітну роль у досягненні цілей. Вона тим самим наче прирівнює усі ці фактори в площині цілі, приводить їх до спільного знаменника, а відтак відкриває можливості їх порівняння й оцінки за їхньою питомою вагою в досягненні цілей. Раціоналізація дозволяє врахувати усі фактори, що впливають на рух думки, а тому відкривається можливість окреслити ту єдину траєкторію, котра найкоротшим шляхом приведе нас до мети і котра стає масштабом для кількісної оцінки усіх інших траєкторій.⁸

У межах такої логіки специфіка політичного досвіду суб’єкта спричиняє певні викривлення в тій найкоротшій траєкторії політичних дій, що спрямовані на досягнення відповідної мети. Політичний суб’єкт виявляється обумовленим у своїй цілереалізації чимось зовнішнім щодо внутрішньої політичної логіки. І це зовнішнє не є чимось політично зумовленим.

Така ніби ірраціональна, ситуація свідчить про те, що існування людських спільнот вкорінене у більш фундаментальні сфери, ніж політична у сучасному розумінні. До таких сфер належить макрогрупові ідентичності. У такому сенсі ідентичність є раціональною, але на більш фундаментальному, стратегічному рівні, на рівні збереження і відтворення спільноти як єдиного цілого.

З огляду на викладене вище, практику застосування поняття “політична культура” у вітчизняній науці можна характеризувати як досить різноманітну. Не претендуючи на цілковитість її аналізу, зауважимо лише деякі найпоширеніші випадки інтерпретації цього

.....
явища. До таких, перш за все, слід віднести трактування політичної культури як сукупності поглядів, переконань, орієнтацій, що визначають ставлення людей до політичної системи та її елементів. Саме на такому розумінні політичної культури ґрунтується переважна більшість досліджень, спрямованих на з'ясування політичних уподобань респондентів, їхніх оцінок політичних інститутів, готовності певним чином реагувати на різні політичні події та факти. Досить частими є дослідження, в яких за цілісним виміром політичної культури проглядається спроба з'ясувати її пізнавальні емоційні або поведінкові виміри, що, безумовно, збільшує можливості як інтерпретації політичної культури, так і прогнозування політичної поведінки, що визначається нею.

Політична культура – структурне утворення. Її дослідження передбачають: вияв елементів структури; зв'язок між елементами та їх ієрархія; визначення простору, в межах якого має вестись пошук цих елементів і зв'язків.

Визначаючи політичну культуру, яка, в більшості випадків, є узагальненням отриманих результатів, дослідник обов'язково “зашифровує” своє бачення предмета і його структуру. Наприклад, коли ми розглядаємо політичну культуру як розповсюдження образів орієнтацій на політичні об'єкти серед представників нації або політичні орієнтації як норми по відношенню до політичної системи і різних її складових і норми по відношенню до своєї ролі в системі, то ми бачимо, що в якості елементів політичної культури беруться “орієнтації” в конкретному вираженні до кожного окремого об'єкта. Відповідно, коли С.Верба, розкриваючи і уточнюючи вище наведені визначення, характеризує політичну культуру як систему емпіричних переконань, символів і цінностей, він одночасно розкриває і уточнює структурні елементи політичної культури⁵.

Ймовірно, що елементи політичної культури, а саме політичні орієнтації, мають неоднакову міру стабільності та функціональну значимість і знаходяться в певному підпорядкуванні. Беручи до уваги цю обставину, деякі дослідники, зокрема У.Розенбаум, пропонують виділяти “компоненти ядра” політичної культури, тобто “компоненти”, які відіграють основну роль у формуванні політичного аспекту нації. До цих орієнтацій слід віднести орієнтації відносно урядових структур, орієнтації стосовно інших політичних структур; орієнтації стосовно власної політичної діяльності.⁹

Відповідно до характеру об'єктів визначаються домінуючі форми їх сприйняття і змістовні особливості орієнтацій.

Перша група охоплює “орієнтації стосовно режиму”, вони формуються на підставі оцінок індивідом основних урядових інститутів, посадових осіб та їхньої діяльності.

Друга група включає три різновиди орієнтацій, що відображають різне за якістю та змістом ставлення до політичних об'єктів і набувають форми: політичної ідентифікації щодо причетності індивідів до нації, держави, міста, району чи групи; політичної довіри до тих, з ким доводиться взаємодіяти в політичному житті; ставлення до “правил гри”, тобто уявлення індивіда про те, яким правилам він має слідувати у громадянському житті і чи завжди вони мають узгоджуватись із законом.

До третьої групи належать орієнтації індивіда щодо власної політичної діяльності. Вони сповіщають про його “політичну компетентність”, яка залежить від характеру політичної участі й використання засобів, що її забезпечують, і “політичну ефективність”, що означає відчуття можливості впливати на політичний процес.

Результати досліджень, проведених вітчизняними вченими, показують, що політичні орієнтації громадян України групуються за чотирма основними (з точки зору репрезентації суттєвих рис політичних ідеологій) векторами.¹⁰ Так, за ставленням до змін суспільних відносин погляди респондентів можна інтерпретувати як консервативні чи реформаторські; за ставленням до влади та способів її формування і функціонування – як авторитарні чи демократичні; за ставленням до людини та регламентації суспільних форм її життєдіяльності – як ліберальні чи тоталітарні; за ставленням до політичного й ідеологічного плюралізму – як конформістські чи нонконформістські.

Розглянуті вище положення стосовно змісту, структури, форми прояву, мотиваційної і

ціннісної зумовленості політичної культури, безумовно, не вичерпують усіх можливих теоретико-методологічних засобів її дослідження, проте, як нам здається, є достатнім, аби забезпечити висвітлення її суттєвих характеристик.

На завершення слід сказати, що політична культура сучасної України, безперечно, є культурою маргінального суспільства, що намагається розбудитися від тоталітаризму й розбудувати правову, демократичну державу. Це відображається на ідеологічній, політичній, психологічній та інших сферах, на формах державного устрою й ступені розвиненості політичних інституцій. Як і будь-яка культура, творчо переплавляла й успадкувала елементи сусідніх політичних культур, скориставшись із свого розташування між Сходом та Заходом,¹¹ водночас залишившись по суті культурою західного типу з досить вагомим східним компонентом.

Отже, дослідження сучасних історичних процесів щодо сутності і структури політичної культури в Україні дає можливість через призму теоретичних і методологічних засад з іншої сторони вивчати новітню історію України. Завдяки даному аналізу сутності політичної культури можна говорити про дослідження історичних процесів в Україні через політичну участь громадян держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Политическая культура населения Украины / Отв. Ред. Ю.П.Пахомов и Е.И.Головаха. – К., 1993. – С. 13; 2. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. - № 4. – С. 78; 3. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996. – 112с; 4. Гердер И. Идеи о философии истории человечества. – М., 1959. – С. 403; 5. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии//Политические исследования. – 1992. - № 4. – С. 87-90; 6. Almond G. Powell G. Comparative Politics. – Р.50.; 7. Политическое сознание // Политология. Энциклопедический словарь. – М., 1993. – С. 303; 8. Пружинин Б.И. Рациональность и единство знания // Рациональность как предмет философского исследования. – М., 1995. – С. 121-142; 9. Rosenbaum W.A. Political Culture. – N.Y., 1975. – Р. 37-57; 10. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. – К., 1992; Політичний портрет України. – К., 1994. - №8; Політичний портрет України. – К., 1995. - №11; Политическая культура населения Украины. – К., 1993; 11. Вишняк О.І. Електоральна активність киян зростає // Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів., - “Вибори – 94”. – К., 1994. - №5. – С. 25-28.

О.О. Верлан

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНІСТЬ

Відродження в Україні інституту місцевого самоврядування, підписання нею Європейської Хартії про місцеве самоврядування вимагають цілеспрямованих дій на організаційно-правове та економічне забезпечення децентралізації у сфері управління, впровадження оптимальної моделі розподілу функціональних та економічних повноважень між центральними місцевими органами влади, удосконалення організаційної діяльності, правової та економічної бази функціонування органів місцевого самоврядування.

Територіальна громада в Україні з її звичаями і традиціями має ознаки глибокої давнини. Дослідник громади в Україні І.Черкаський слушно писав: "... про початок походження цієї установи ми не знаходимо жодних відомостей ні в літописах, ні в писаних законодавчих пам'ятках. З великою ймовірністю можна думати, що сільські громади постали за тих часів, коли слов'янські племена, які заселяли теперішню південно-західну Русь, ще не були об'єднані в державні спілки під зверхньою владою господарів".¹ Еволюцію територіальної громади в період Київської Русі досліджував М. Грушевський. Він простежив процес розвитку територіальної громади, починаючи з родин та родів, і показав як на певному етапі розвитку родинні зв'язки слабшали і зміцнювалися "мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної", як внаслідок поділу родин "рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розросталися й ділилися ширші родини, на

старих займанщинах повставали нові родини, зв'язані спорідненням і творили громаду".² За М. Грушевським, "сільській групі "родів" - дворищ досить близько відповідає громада Руської Правди - "вервь". Вона, з одного боку, не стільки не велика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, зчинений на її території, з другого боку - се союз свободний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою умови".³

«Руська Правда» вже досить конкретно регулювала діяльність верві (територіальної громади). У джерелах знаходимо відомості, що "Руська Правда" прямо говорить про вервь або має її на увазі у 15 статтях. У них вона виразно значиться як територіальна організація сільського населення з конкретно визначеними функціями. На це передусім указує обширна територія, яку займає вервь, що закріплено в "Руській Правді".⁴ У багатьох статтях "Руська Правда" накладає матеріальну відповідальність за злочини, вчинені на території верві, найперше на конкретну особу - злочинця, а вервь відповідає лише тоді, коли його не знайдено.⁵ А те, що відповідальність виражається у матеріальному відшкодуванні у вигляді штрафу, означає, що конкретна особа, член верві, мала економічну самостійність. М.Владимирський-Буданов, пояснюючи термін "вервь" писав: "... та сама одиниця провінціального поділу як у південних і в північних землях називається верв'ю (корінь слова спільний індоєвропейський *worf*). Тій самій одиниці відповідають і назви "сотня" не тільки в міському, але і в провінціальному поділі". Згодом, як підкреслює С.Юшков, "вервь - це архаїчний інститут, який в основних руських центрах повинен був зникнути з розвитком феодальних відносин. Замість верві стали оформлятися сільські громади".⁶ Еволюція територіальної громади в Україні тривала століттями. Роль та значення громади завжди були важливими в українському суспільстві. Наприкінці XIX ст. Іван Франко, розмірковуючи над значенням громад у політичному житті держави, писав: "... коли кожний повіт, кожний край, кожна держава складається з громад - сільських чи міських, то все одно перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, краями, повітами, повинна би бути така, щоб добре упорядкувати і мудрими правами якнайліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, ще й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривалий".⁷ Протягом усього свого існування територіальна громада в Україні здійснювала низку важливих функцій, що забезпечували життєдіяльність села чи міста. Серед них найважливіші: забезпечення правопорядку на своїй території, безпека всіх членів громади та збереження рухомого і нерухомого майна, а також господарська, соціального захисту, культурно-просвітницька функції. Так, для забезпечення правопорядку в громаді, безпеки її членів, збереження майна у селах та містах створювали спеціальну поліцейську службу. Традиційним гарантом правопорядку була також нічна варта, відома в Україні повсюдно ще з часів необхідної оборони громади від зовнішнього нападу. К.Левицький, який приділяв територіальній громаді велику увагу, у своїй праці "Наш закон громадський..." писав, що, згідно з громадським статусом, "нічна варта повинна була сторожувати від весни до осені (від Великодня до Михайла) з 12 год. вечора до 5 год. ранку, а взимку і напровесні (від Михайла до Великодня) - з 11 год. вечора до 6 год. ранку". Виявляючи порушення громадського порядку, особливо злодіїв, чи коли траплялася пожежа, село сповіщали дзвоном, рідше ударом у залізну рейку або іншим відомим у селі сигналом. Господарська функція територіальної громади диктувалася її відповідним способом виробництва та економічною базою. Територіальні громади володіли маєтками і майном. Громадським маєтком вважалися ті об'єкти, прибуток з яких йшов на потреби й видатки всіх односельців - членів громади, а громадським майном – речі, що служили кожному членові громади. Сюди входили "польова власність" (орні землі, сінокоси, полонини, толоки, городи, сади, пасіки, стави) і будівлі (громадська хата, школа, церква, плебанія, корчма, тюрма, шпихлір, млин, сукновальня тощо). До особливо важливих будівель громад XVIII ст. належали громадські шпихліри - зернові сховища для матеріальної допомоги сільським і міським громадам, відомі по всій Україні, особливо в часи голоду. У господарському житті українців побутовув давній, відомий усім слов'янським народам звичай взаємодопомоги. Учені-етнографи

бачать його зародження ще в родовому суспільстві, коли діяв обов'язок допомоги членам свого роду. З часом цей обов'язок трансформувався у добровільну участь у спілках взаємодопомоги сусідніх сімей. Така добровільність освятилася звичаєм, а тому члени громади сприймали взаємодопомогу певною мірою як обов'язок.⁸

Поширеною формою взаємодопомоги в господарській діяльності територіальної громади можна вважати супрягу. Вона виражалась у тимчасовій спілці двох господарів (найчастіше сусідів), які не мали достатньої кількості робочої худоби, а тому були змушені її з'єднувати на час певних робіт. Крім супряги, стародавньою формою взаємодопомоги під час виконання термінових або трудомістких робіт була толока. Ця форма праці є поширеною в багатьох народів і виникла вона, безперечно, з появою громади. Сходилися на толоку найчастіше після попереднього запрошення господарями. Не піти на толоку - означало образити господаря.⁹ В Україні толокою переважно збирали хліб, сіно, будували хати, громадські будівлі (церкву, школу, "гміну" тощо).

Значну роль у господарській діяльності відігравали громадські позичкові каси, що повсюдно почали організовуватися в Галичині у другій половині XIX ст. Фонди позичкових кас нагромаджувалися по-різному: у Карпатах за рахунок продажу громадського лісу чи облігацій, а частіше церковних грошей чи селянської складщини. На початку 70-х років XIX ст. тільки у Долинському повіті громадські каси зареєстровані в 22 населених пунктах, а в таких селах, як Бряза, Улемія, Логіянка, Поляниця, Розточки їх кошти становили 5233 зол. римських. У 90-х роках фонди громадських кас с. Верхній Вербіж становили 1476 зол. рин., с. Верхній Ясенів - 2160 зол. рин., с. Жаб'єго - 24237 зол. рин.¹⁰

Виконуючи соціальну і культурно-просвітню функції, територіальні громади проводили значну виховну роботу. Великим соціальним злом на території українських земель було пияцтво, яке за часів австро-угорського панування набуло значних розмірів і виявилось навіть причиною руйнування дрібних селянських господарств. Важливо врахувати, що аж до 1875 р. в Галичині поміщики мали право виробляти й продавати спиртні напої в межах своїх володінь. Це було винятково феодальне право, яке затрималось офіційно ще й після скасування панщини майже 30 років, а у віддалених закутках і значно довше. Із скасуванням панщини селяни змушені були виплачувати компенсацію колишнім власникам, які мали право пропінатії, і, як зазначали дослідники, горілчаний податок на галицьких землях був більш обтяжливим, аніж для інших провінцій. За пропінатію галицькі селяни заплатили поміщикам 66 млн. зол. римських.¹¹

У зв'язку з цим у західноукраїнських містах і селах розгорнулася гостра боротьба з пияцтвом. Наприкінці XIX ст. у всіх повітових містечках відкривалися товариства чи братства тверезості, до пропагандистської роботи приєдналися товариства та спілки "Просвіта", "Руська рада", "Відродження". Товариства тверезості у селах найчастіше організовували при церквах і подекуди були досить численними, наприклад, на початку XX ст. у Старих Кутах товариство об'єднувало 2 тис. чоловік, у Малому Ключеві (Коломийщина) - 300 чол.¹²

Роз'яснювальну роботу серед селян вели насамперед священики, а також учителі. Священики організовували для своїх парафіян присягу "від горілки", "шлюби тверезості". У багатьох селах Галичини вимагали під час вінчання молодих присягати на Біблії про дотримання тверезості. Вживали найрізноманітніших заходів для того, щоб вирвати селян з тенет корчмарів, зацікавити чимось іншим, знайти улюблену справу, вибити підґрунтя пияцтва та інших негативних явищ. Зокрема по селах священики й учителі організовували рільничі чи інші сільськогосподарські курси, в читальнях - проводили просвітницькі заходи. Показовою може бути велика сподвижницька робота священика Йосипа Вітошинського із с. Денисова на Тернопільщині. Він побудував свій будинок навпроти корчми, тримаючи під контролем жителів села, та найголовніше - організував славу на всю Галичину школу хористів та диригентів, чим докорінно змінив духовний світ прихожан. Священик Степан Шепедій організував багатоголосий хор у с. Лавочному (Сколівщина), і це так захопило селян, що згодом хор набув слави по всій околиці, виступав у Львові та інших галицьких

містах. На Стрийщині велику боротьбу за тверезість вів священник Йосип Нижанківський (батько відомого композитора Осипа Нижанківського). Крім проповідей, він видавав своїм коштом популярні брошури на тему боротьби з пияцтвом, залучав до пропаганди свою сім'ю.¹³ Подібних прикладів у літературі і пресі дуже багато.

Функції територіальних громад не втратили актуальності і в наш час, однак жителі населених пунктів сучасної України мало що знають про територіальну громаду, її силу, авторитет, взаємодопомогу і соціальний захист. Радянський період мав інші соціальні цінності, територіальні громади замінили керовані компартією ради, і самоврядування було ліквідоване. Тоталітарний режим не міг навіть на місцевому рівні терпіти самоврядування. І тільки Конституція України, прийнята 26 червня 1996 року, відновила територіальну громаду в Україні. Конституція України (ст. 140) закріпила: "Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України".¹⁴ На жаль, доводиться констатувати, що децентралізація управління в Україні розпочалася стихійно, переміщення вектора управлінського впливу в регіони не завжди супроводжується покращенням діяльності в розв'язанні державних і локальних проблем, а становлення системи регіонального і місцевого самоврядування ще не в повній мірі відповідає вимогам Європейської Хартії.

Конституція України та законодавство, розподіливши повноваження між органами влади по вертикалі стосовно даного зафіксованого періоду, не в повній мірі враховують ті динамічні зміни, які відбуваються в процесах ринкотворення, недостатньо зорієнтовані на прогнози структурних перетворень, несуть на собі відбиток запізнення з формуванням єдиної державної політики у сфері державного управління. Це вимагає комплексного системного порівняльного аналізу організаційно-економічних змін в Україні та досвіду розв'язання проблем муніципального, регіонального управління та місцевого самоврядування в зарубіжних країнах, врахування його у визначенні напрямків діяльності з удосконалення управління. В умовах переходу до ринку посилюється роль регіональних органів управління в системі управління державою. В Україні регіональне управління охоплює два рівні: державне регіональне управління та місцеве самоврядування. Поєднання в різних формах державного територіального управління і місцевого самоуправління властиве і для зарубіжних країн, залишаючись однією з найактуальніших проблем теорії і практики управління. Хоча об'єкт управління один - територія, однак функції державних органів управління і органів місцевого самоврядування різні. Якщо перші забезпечують реалізацію національних цінностей і гарантії досягнення мінімальних соціальних норм, то другі діють в інтересах населення, яке тут проживає.

В Європі розподіл цих повноважень і статус місцевого самоврядування закріплено прийнятим в жовтні 1985 року актом міжнародного рівня "Європейська Хартія про місцеве самоврядування". Прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, Конституція України закріпила принцип, згідно з яким "в Україні визнається та гарантується місцеве самоврядування" (ст.7). Закон "Про місцеве самоврядування в Україні" сформував засади взаємодії територіальних громад, держави та особи. Визначено рівень державного управління - область, район, рівень самоврядування - місто, село, селище. Разом з тим очевидно, що закріплення політично-правових основ державного управління та місцевого самоврядування недостатнє для здійснення ефективного управління територіями, вимагає вироблення і реалізації широкого спектру механізмів місцевого управління. Цього можна досягти шляхом індукції, емпірично узагальнюючи усталені аспекти місцевого, в тому числі муніципального, управління в Сполучених Штатах Америки, Франції, Німеччині, Великій Британії, Польщі та інших країнах. Основними зрізами цього дослідження є: організація місцевого управління в зарубіжних країнах, основні типи систем місцевого самоврядування, фінансова база муніципального управління, функціональні аспекти діяльності органів місцевого управління. Одним з важливих напрямів адміністративної реформи в Україні має стати вдосконалення системи територіальної організації влади,

пов'язане з перебудовою системи місцевих органів виконавчої влади та системи місцевого самоврядування, подальшою децентралізацією й деконцентрацією управління та поступовою передачею функцій і повноважень виконавчої влади до сфери компетенції місцевого самоврядування.

Визначаючи природу місцевого самоврядування як специфічну форму публічної влади територіальної громади, Конституція України, Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" закріплюють принципи його правової, організаційної та фінансової самостійності. У свою чергу правова автономність місцевого самоврядування пов'язана як з необхідністю закріплення функцій і повноважень місцевого самоврядування законодавчим шляхом, окремо від повноважень органів виконавчої влади, так і з правом територіальної громади, органів місцевого самоврядування видавати власні нормативно-правові акти - акти місцевого самоврядування (муніципальні акти) (Під актами місцевого самоврядування слід розуміти владний припис уповноваженого суб'єкта місцевого самоврядування, який відповідно до закону регулює відносини у сфері місцевого самоврядування шляхом встановлення, зміни чи відміни правових норм). Реалізація цього права є своєрідним засобом саморегуляції територіальної громади, системи місцевого самоврядування. Стаття 144 Конституції України визначає, що органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" (ст.7) також закріплює право територіальної громади приймати обов'язкові для виконання рішення на місцевих референдумах. Таким чином, акти місцевого самоврядування, поряд із Конституцією і законами України, відповідними міжнародно-правовими документами (наприклад Європейською хартією місцевого самоврядування), указами Президента України та постановами Кабінету Міністрів України, актами органів виконавчої влади виступають важливим і необхідним елементом правової основи місцевого самоврядування. Вони утворюють самостійну підсистему підзаконних нормативних актів в Україні, самостійність якої обумовлена тим, що органи місцевого самоврядування згідно ст.5 Конституції України не входять до системи органів державної влади. Актами місцевого самоврядування встановлюються обов'язкові для населення, органів, установ та організацій в межах відповідної території норми права. Предметом цих актів можуть бути окремі питання статусу органів та посадових осіб місцевого самоврядування, організації їх діяльності, управління комунальною власністю та статусу окремих об'єктів комунальної власності, місцевих податків і зборів, участі громадян та їх об'єднань у реалізації повноважень місцевого самоврядування тощо. Суттєву роль акти місцевого самоврядування можуть відіграти в ході проведення адміністративної та муніципальної реформ, коли виникає потреба в оперативному регулюванні питань організації управління в системі місцевого самоврядування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII ст.: Праці комісії. – К., 1928. – С. 45; 2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., Наук. думка, 1991. – С. 352; 3. Там само. – С. 360; 4. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування: Монографія/ Кол.авт.; За заг. Ред.-проф. О.Ю.Оболєнського. – Хмельницький: „Поділля”, 1999. – С. 236; 5. Правда Русская. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – т.1 (Тексты). – С. 404; 6. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладанням будівлі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1996. – С. 73-74; 7. Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? // Збір. творів: У 50 т. – К., 1985. – Т. 44. кн.1. – С. 175; 8. Горинь Г. Громадянський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 121; 9. Юшков С.В. Русская Правда: происхождение, источники, её значение. – М., 1950. – С. 87; 10. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К., Просвіта, 1996. –С. 66; 11. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування: Монографія/ Кол.авт.; За заг. Ред.-проф. О.Ю.Оболєнського. – Хмельницький, 1999. – С.69; 12. Там само. – С.87; 13. Там само. – С. 92; 14. Там само. – С.102.

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ДИРИГЕНТСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Питання професійної підготовки майбутніх учителів музики знаходяться у руслі проблем, які сьогодні розв'язує педагогічна наука. Вузівська підготовка учителя вимагає складних за своєю структурою професійних якостей, що формуються в процесі навчання. Дисципліни диригентсько-хорового циклу посідають профілююче місце в підготовці вчителя музики, є основою підготовки студента до майбутньої вокально-хорової роботи з учнями. За час навчання на музично-педагогічному факультеті студент повинен опанувати комплекс диригентських знань, умінь та навичок, серед яких і історія розвитку диригентського мистецтва як одного з видів музичного виконавства.

Питанням розвитку диригентського жесту приділена певна увага в працях таких видатних сучасних диригентів як К.Кондрашин, І.Мусін, Б.Хайкін та ін. Але в цілому історія розвитку диригентського мистецтва потребує більш глибокого вивчення. В даній статті ми намагаємось дещо систематизувати відомості про розвиток диригування, а також висвітлити процес його розвитку з первісних часів і до сьогодення.

Сучасний диригент керує виконавським колективом за допомогою певних рухів рук, але так було не завжди.

Цей спосіб диригування, нині звичайний та, здавалося б, досить раціональний, повне визнання отримав лише в другій половині XIX століття. До того часу мали місце інші способи диригентського керування.

Диригування в первісні часи мало на меті єдине – організувати ритм колективного виконання. Голова виконавського колективу (по-нашому, диригент) розташовувався в його середині (в центрі кола) та керував ним, так би мовити, шумно. Акценти відбивались шляхом голосного плескання в долоні, або кістками тварин, камінцями тощо. До цього ж додавались притупування ногами, різні рухи тіла, присідання, рухи рук та пальців.

Диригування в епоху Стародавньої Греції та Риму. У греків керівник хору, корифей, також розташовувався посеред керованого ним ансамблю, хорового чи інструментального. Він знову ж таки голосно відбивав акценти ударами своїх ніг.

У римлян взуття для кращого досягнення цієї мети було оснащено залізними підборами.

Подібне шумне керування музикою заважало слухати її. Можливо від цього виникли спроби знайти інші прийоми диригування, а саме: рухати руками, начебто малюючи ними наспів мелодії (вірніше – підвищення або пониження її лінії). В результаті склався новий спосіб керування за допомогою вже безшумної жестикуляції рук, умовних рухів тіла, кивання головою тощо. Цей спосіб існував протягом декількох століть, він поступово перетворився в складну науку хірономію, в якій було детально розроблено правила користування умовними рухами.

Диригування в середньовіччі. Музична практика середньовіччя, яка розвивалась здебільшого в монастирях і церквах, перейняла від стародавніх часів хірономічні прийоми, застосувала їх для виконання церковних хоралів і разом з хоральним співом розповсюдила по всій Європі.

Пізніше, в зв'язку з розвитком світської музики, хірономія почала зміцнюватись тим, що акценти відбивались шляхом легких ударів, або торкань до пульту руки, свитку паперу (харта), а також шляхом тупотіння ногами.

В ці часи головними диригентами хорів, ансамблів були служителі культу (абати, монахи, які носили звання “примицеріуса”, “кантора” та інш.). Головні диригенти користувались повагою, шаною, їм було присвоєно символ їх особливого статусу – великий важкий жезл (якій мав назву царського жезлу), зроблений з золота, срібла, слонової кістки

тощо. Примицеріус не диригував за допомогою свого жезла. Він лише підносив його догори перед початком виконання, подаючи цим знак до загальної уваги.

З часом жезл примицеріуса набув зміни і прийняв форму так званої батути, яка стала прообразом сучасної диригентської палички. Батута зазвичай робилась із цінного дерева або коштовних металів. Вона мала довжину біля одного – півтора метри і кілька сантиметрів товщини.

Ще пізніше, із розвитком світської інструментальної музики, батуту почали застосовувати для диригування.

Починаючи з XV століття, батута все більше входить в побут диригентів. Але її використання було пов'язане знову ж таки з шумом, адже нею голосно стукали по пульту або по підлозі, відбиваючи акценти. Водночас диригенти досить голосно тупали ногами, розмахували корпусом, головою, руками. Подібний характер диригування викликав у сучасників-слухачів різкий протест. Під їхнім тиском утворилась нова течія, диригенти почали прагнути диригувати без шуму, вони заміняли батуту скрипкою, лютнею, свитком паперу, носовою хустинкою і, навіть, ключем.

На межі XVI – XVII століть строгий поліфонічний стиль музики почав поступатися гомофонії. З'явилась система цифрованого баса (генерал-баса), все більше розвивався інструментальний супровід співакам. У відповідності до цього змінився і метод диригування. Диригент з цього часу сидів за інструментом (клавесин, чембало, орган), грав на ньому по партитурі, акомпанував вокальному ансамблю (капелі) і водночас показував рукою вступ співакам на сцені (в опері) і оркестру. Такого диригента називали “капельмейстером”. Метод диригування за інструментом широко розповсюдився. Однак він не завжди гарантував повну точність виконання. Це призвело до пошуків нового вирішення питання. Найбільш вдале з них дала практика інструментальних ансамблів. Вона висунула в якості диригента першого ансамблевого скрипаля. При виконанні музики він підігравав деяким ансамблістам їхні партії на скрипці, а інколи регулював темп рухами свого смичка або ударами ним по пульту чи суфлерській будці. Подібна практика мала великий успіх. Скрипалі-диригенти, яких називали “концертмейстерами”, зайняли з часом головне місце в процесі виконання музики, тобто стали фактично головними диригентами.

В подальшому фактура музичних творів все більше ускладнювалась, разом з тим більш складними ставали і технічні прийоми виконання, що призвело до організації системи подвійного диригування. При цій системі ансамблем керували одночасно два диригенти: диригент-концертмейстер, який, стоячи на подіумі і граючи на скрипці, рухав корпусом, тупав ногою, а іноді розмахував смичком як батutoю, і диригент-інструменталіст, який грав на інструменті (клавесин, орган), слідував за хором і вів його, маніпулюючи хірономічними рухами.

На початку XVIII століття великі твори Й.С.Баха (Бранденбургські концерти), Й.Генделя (Концерти грессо) та інших авторів викликали появу ще більш важкої, потрібної системи диригування. Тут вже працювали одразу три диригенти: клавесиніст, концертмейстер, головний керівник, який керував першими двома, маючи в кожній руці свиток паперу (харту), і цими свитками подавав потрібні знаки виконавцям.

Цікаво, що навіть в XIX столітті потрібна система диригування застосовувалась в тих випадках, коли виконувались твори для великих складів (оркестру, хору) і важкі твори. Так, наприклад, фінал 9 симфонії Л. Бетховена тривалий час проводився за допомогою саме цієї системи.

Приблизно з другої половини XVIII століття нова течія в музиці (Й.Гайдн, В.Моцарт та ін.) вивела клавесин зі складу оркестру, завдяки чому клавесиніст-диригент залишився осторонь, склала більш складний оркестровий стиль, який вимагав від кожного оркестранта детального відпрацювання особисто ним своєї партії, що ослабило значення концертмейстера в ансамблі, поставила перед диригентом завдання продуманої до дрібниць передачі партитури, яка виконувалась.

В результаті цього назріло питання про єдине керівництво виконавським ансамблем.

Однак, рішення цього питання прийшло далеко не одразу. Період з кінця XVIII до середини XIX століття можна назвати часом боротьби за єдиного диригента, а, разом з тим, і за диригентську паличку. В цій боротьбі представниками нового способу диригування в Західній Європі були Йоганн Рейхгардт, Людвіг Шпор, Фелікс Мендельсон-Бартольдї, Гаспаро Спонтїні, Джордж Старт, Генрі Бішоп, Гектор Берліоз та ін. І тільки в другій половині XIX століття за пультом міцно зайняв своє місце один диригент з паличкою в руці і став виконувати нею безшумні рухи. Диригування прийняло ті зовнішні форми, які ми маємо й сьогодні.

Отже, тільки в XIX столітті виділилась спеціальна професія диригента як виконавця. В галузі розвитку диригентської техніки відбулась кінцева заміна звукового способу управління зоровим – за допомогою жесту та міміки. Першими стали диригувати паличкою І.Мозель, Л.Шпор; одним з перших гастролуючих диригентів був К.М.Вебер; Р.Вагнер першим почав диригувати обличчям до оркестру (а не до публіки, як було раніше), що значно підсилило вплив диригента на виконавців. Диригентське мистецтво досягло розквіту на межі XX століття (Малер, Никіш, Сазонов, Тосканїні та ін.).

Принципи диригування лишаються у всіх випадках постійними, загальними, однак в залежності від колективу виконавців диригування отримує свої особливості, відображені в жести.

Отже, основними пов'язаними з галуззю мистецтва причинами, що впливали на послідовну зміну зовнішніх способів диригування, були: а) прогрес різновиду та глибини змісту музики; б) фактура музичних творів, яка весь час ускладнювалась; в) вимоги публіки до якості виконання, а відповідно, й до техніки диригента, які весь час зростали.

Під дією цих причин продовж багатьох століть йшов безперервний процес пошуків, відбору та подальшого удосконалення прийомів, за допомогою яких розвивалось складне мистецтво диригування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кондрашин К. Мир дирижера.- Л., 1976. -191с; 2. Мусин И. О воспитании дирижера.- Л., 1987.-246с. 3. Мусин И. Техника дирижирования.- Л., 1967.- С.3-21; 4. Хайкин Б. Беседы о дирижерском ремесле.- М., 1984.- 239с.

Історія Поділля

О.Ф. Мельничук

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО МІСТА ВІННИЦІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В.Д.ОТАМАНОВСЬКОГО

Магдебурзьке право стало символом феодального міського самоврядування, воно відіграло прогресивну роль в економічному розвитку українських міст, в еволюції правового статусу міщан. Необхідність дослідження джерел магдебурзького права, які використовувалися в Україні, розвиток інститутів місцевого самоврядування в нинішні часи, потреба у відкритті нових імен спонукали автора статті до даної розвідки.

Питань Магдебурзького права торкалися відомі історики М.С.Грушевський, В.Б.Антонович,¹ які своїми працями зробили внесок у висвітлення устрою міст-магдебургій, з'ясування особливостей застосування права на українських землях.

Проблемою надання українським містам Магдебурзького права займається ряд українських вчених сучасності. Зокрема, варто відзначити праці загального характеру дослідників І.Усенка та П.Музиченка в «Юридичній енциклопедії»², Піч Р. «Магдебурзьке право в Україні» та Кіселичник В. «Про надання українським містам у XIV-XVII ст. Магдебурзького права», Карліна О. «Магдебурзьке право в містах України XV-XVII ст.»³. Запровадження Магдебурзького права в окремих містах вивчають вчені Кобилецький М., Русина О.⁴ Розвідку з історії Магдебурзького права на Вінниччині зробив І.П.Мельничук.⁵ Вважаємо, що для вивчення спадщини В.Отамановського велике значення мають праці В.П.Воловика та П.С.Григорчука.⁶

Автор ставить перед собою мету шляхом аналізу праці історика права В.Д.Отамановського «Вінниця в XIV-XVII століттях» з'ясувати причини пізнього (порівняно з іншими українськими містами) впровадження Магдебурзького права у м. Вінницю, склад та повноваження органів самоврядування та ролі магдебургії для еволюції міста.

Містам Правобережної України Магдебурзьке право надавалося “зверху” від литовських князів, польських та угорських королів. Не було винятком і місто Вінниця, яке отримало право на автономію королівським привілеєм 30.05.1640 р, проте процес набуття магдебурзького права ознаменувався двома етапами – фактичним і юридичним. За даними дослідника В.Отамановського, Вінницю фактично перетворив на магдебургію після одержання Вінницького староства 1638 р. Ян Одривольський. Вчений, проаналізувавши правові акти того часу (акт 14.05.1638р. продажу ставка, декрет Сеймового суду 31.05.1640 р., акт присяги міщан 26.05.1640 р., коронні декрети 4.09.1780 та 1787 років), приходить до висновку, що Вінниця стала автономною громадою-магдебургією ще за 2 роки до королівського привілею 30.05.1640 року. Проаналізовані акти дали підставу досліднику стверджувати, що вже 1638 року управління містом здійснювалося за правилами Магдебурзького права, в документах фігурує вінницький міський уряд, називаються такі посади як війт, бурмистри.

Виникає питання, чи міг староста без дозволу польського короля здійснити реформу управління в місті? Той же Отамановський стверджує, що така практика була можливою і як доказ наводить приклад надання привілею від 2.05.1593 р. на Магдебурзьке право Адама Сенявського місту Меджибожу, в якому староста обіцяє міщанам допомогти підтвердити надані ним права і свободи у “Його Королівської Милості». Крім того, вчений стверджував, що на початку XVII століття статус староств еволюціонує: вони поступово втрачають ознаки державно-адміністративних урядів і все більше набувають приватновласницьких рис. Дослідники сучасності вважають, що існувала категорія українських міст, які отримували

магдебурзьке право від своїх власників. Оскільки Вінниця не була приватновласницьким містом, то і повинна була отримати підтвердження на самоврядування від польського короля, що і було зроблено привілеєм Володислава ІУ 1640 року та пізніше 1650 року Яна Казимира.

Магдебурзьке право поширилося в Україну у XIV-XV ст. Спочатку воно було надано містам Закарпатської України, яка на той час входила до Угорщини. З 1329 року правом на самоврядування користувалися Хуст, Вишкове, Тячів. Згодом його отримали Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432) та ін. Вінниця отримала Магдебурзьке право лише в 1638-1640 роках. Причин було декілька. По-перше, королівська влада не поспішала надавати прикордонним містам права на автономію, бо потрібно було звільняти міщан від виконання військового обов'язку, а це заважало обороноздатності. В тих містах, в яких шляхта була сильною, цей обов'язок передавався їй. Процес шляхтизації у Вінниці проходив аж до 20-х років XVII ст., тому королівська влада не звільняла міщан прикордоння від цієї повинності. По-друге, до уваги брався стан соціально-економічного розвитку міст, оскільки міста повинні були сплатити державі та уряду податок за надання магдебурзького права. Саме цю причину дослідник Отамановський вважав визначальною: «...Визволення пограничних міст з-під старостинської юрисдикції залежало виключно від рівня господарчого розвитку відповідного міста та спроможності міщанської громади сплачувати старостинському урядові згаданий податковий еквівалент»⁷.

Пан Одривольський ініціював запровадження магдебурзького права на теренах Вінниці, бо таким чином він збільшував собі прибутки. Незважаючи на те, що староста відмовлявся від права на розпорядження міськими землями, забезпечував міщанам монополію на ряд господарської діяльності та на заняття ремеслами через утворення цехів, він «не скривдив себе отією заміною»⁸.

Введення права на самоврядування позначилося для міщан появою права власності на землю, заміною натуральних повинностей грошовими, що було більш прогресивнішою формою оподаткування. Крім того, міщани отримали низку торговельно-промислових прав, право власного судочинства, тобто міщани вийшли з-під юрисдикції суду старости, право створити самоврядні органи управління. Ці обставини відокремлювали міщан від інших станів, сприяли остаточному формуванню вінницького міщанства.

Адміністративний устрій вінницької магдебургії дослідити Отамановському було складно через брак архівних джерел, але йому вдалось з'ясувати, що міщанську громаду очолював міський уряд, який складався з війта та бурмистрів. На жаль, в міському уряді повноваження між бурмистром та війтом не розмежовувалися, рада ж не розвинулася в самостійний орган. Головною посадовою особою був війт, який фактично зосереджував всю повноту розпорядчої та виконавчої влади. Війта обирала на посаду колегія бурмистрів, до якої входило шість осіб. Особовий склад бурмистрів щороку змінювався, відповідно до «Порядку» Гроїцького. На думку Отамановського, за національною ознакою він складався лише з українців. Типовою для того часу в уряді була посада писаря.

Компетенція міського уряду була важливою. Він брав участь у вирішенні спорів міщан, у розв'язанні найважливіших громадських справ. Насамперед йому належало право розпорядження громадськими землями аж до їх відчуження. З цього права виникав й обов'язок – охороняти земельні права міщан. До спеціальної компетенції уряду війта за участю присяжних належала реєстрація договорів з нерухомістю. Крім того, війт брав безпосередню участь в церемонії передачі права власності на нерухоме майно, застосовуючи при цьому звичаєве право, «одягаючи шапку продавця на покупця або даючи покупцеві в руку зеленого дубця з одночасним виголошенням відступлення на його користь відповідних прав»⁹.

В містах з магдебурзьким правом система управління не була однотипною. Існували території, на які магдебурзьке право не поширювалося, так звані юридики. Юридики були властиві й Вінниці. Територія у межах міста, яка була власністю церкви чи світських феодалів, вилучалася із підпорядкування органів міської адміністрації. Таку незалежність

виявляла вінницька шляхта, яка зміцнила свої позиції в цей період. Як писав Отамановський, “на підставі своїх загальних вольностей шляхта не хоче ані підлягати міській юриспруденції, ані платити міських податків”¹⁰ Причину існування шляхетських юридиків, дослідник вбачав у звільненні міщанської громади від обов’язку нести військову службу, який перейшов до шляхти і став для неї почесною службою королеві. У зв’язку з цим король урочисто звільняв шляхту від міської юрисдикції та податків.

Процес оформлення шляхетських юридиків у Вінниці невинно зростає. Так, в 1647 році 98 шляхетських дворів та 3 садиби не підпорядковувалися міській владі. Крім того, існували у Вінниці ще й церковні юридики єзуїтів, домініканів, черниць Благовіщенського монастиря, Братського Вознесенського монастиря. Таке явище як юридики Отамановський оцінював негативно, стверджуючи, що вони дезорганізовували міський устрій, завдавали матеріальної шкоди міщанам.

Дослідник Отамановський оцінював факт перетворення міста Вінниці протягом 1638-1640 років на автономну від старости станову громаду з самостійними земельними й торговельно-промисловими правами та власним міським судом як епохальну дату та безсумнівний здобуток міста, одночасно підкресливши, що застосування в урядовій практиці вінницької магдебургії норм українського звичаєвого права свідчить, що вінницька міщанська громада боролася не за чуже їй магдебурзьке право, а за адміністративно-господарську автономію.

Підсумовуючи вище викладене, можна дійти наступних висновків:

а) вже 1638 року Вінниця фактично мала міський устрій, який властивий був містам із Магдебурзьким правом; б) юридичне оформлення Магдебурзького права відбулося 1640 року привілеєм короля Володислава ІУ; в) перетворення Вінниці в магдебургію лише в середині ХУІІ століття пояснюється її слабким соціально-економічним розвитком в попередній період та географічним розміщенням в пограничній території; г) через брак архівних джерел важко встановити чітку структуру міського управління Вінниці за Магдебурзьким правом, проте відомо достовірно, що міський уряд складався з вйта та бурмистрів, які обиралися на посади; д) спостерігається, що поряд із збірками Магдебурзького права застосовувалося звичаєве українське право, якому навіть надавалася перевага при вирішенні справ; е) не на всю територію міста поширювалося Магдебурзьке право, Вінниця, як і інші окремі міста, мала шляхетські та церковні юридики; є) надання Магдебурзького права місту стало поштовхом для його соціально-економічного розвитку: Вінниця остаточно відділилася від волості, набула юридичних ознак міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.5; Антонович В.Б. Предисловие. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432-1798 гг. // АЮЗР. – К., 1869. – Ч.V. – Т.1; 2. Магдебурзьке право // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т.3; 3. Піч Р. Магдебурзьке право в Україні // Український світ. - 1996. - №1-3. – С.37-39; Кіселичник В. Про надання українським містам у ХІV-ХVІІ ст. Магдебурзького права // Право України. – 1996. - №9. – С. 82-84; Карліна О. Магдебурзьке право в містах України ХV-ХVІІст // Розбудова держави. – 2002. - №1-4. – С.8-17; 4. Кобилецький М. Суд у м. Львові за Магдебурзьким правом // Право України. – 2001. - № 10. – С. 109-111; Русина О. Магдебурзьке право в пізньосередньовічному Києві (ХV – поч. ХVІІ ст.) // Історія України. – 2001. - №6. – С.1-2; 5. Мельничук І.П Магдебурзьке право на Вінниччині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука / . - Вінниця, 2003. – С. 122; 6. Григорчук П.С., Воловик В.П. Правове становище м. Вінниці у ХVІІ-ХVІІІ ст. (за працями В.Д.Отамановського) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 15. Київ-Донецьк, 2001. – С.123-128; Воловик В.П., Григорчук П.С. В.Д.Отамановський – видатний історик України, організатор краєзнавчої роботи на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука / - Вінниця, 2002. – С. 115-123; 7. Отамановський В.Д. Вінниця в ХІV-ХVІІ століттях. – Вінниця, 1993. – С. 298; 8. Там само. - С.301; 9. Там само. - С.384; 10. Там само. – С. 332.

**ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ УЧНІВ
У СЕРЕДНІХ ЗАКЛАДАХ ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТ.**

Сучасні умови розбудови вітчизняної системи освіти вимагають по-новому з'ясувати історико-педагогічний процес минулого, об'єктивно досліджувати педагогічні ідеї та положення, які мали місце в історії розвитку педагогічної думки і освіти України, в тому числі Поділля.

Наріжним каменем державотворчих процесів в Україні стало створення національної системи освіти. Розв'язання цієї проблеми активізувало потребу ретроспективного аналізу історико-педагогічних явищ, об'єктивного опрацювання, переосмислення та висвітлення з метою усвідомлення їх сутності, розгляду позитивного досвіду минулого у контексті сучасних культурно-освітніх змін. Йдеться про дослідження регіональної української освіти. Особливе місце в цьому процесі відіграє Поділля, що обумовлено специфічними умовами розвитку регіону.

Слід зазначити, що після приєднання Поділля до Росії єдиними навчальними закладами в краї були дяківські школи. Вони утримувалися на кошти батьків і виступали початком та джерелом всякої премудрості простих подолян. Навчали в них дяки, переважно українською мовою, читали буквар, часослов, Псалтир та церковний спів. Але такі школи почали занепадати і на початку ХІХ ст. майже зникли.¹

В 1804 р. був прийнятий новий Статут навчальних закладів, який визначив структуру освіти й навчальних закладів. Тепер вона виглядала так: університет – гімназія – повітові училища, училища приходські (як форма підготовки до повітових училищ). Повітові училища, як і губернські гімназії, отримали Статути, навчальні плани і казенне утримання. Приходські училища відкривалися на кошти місцевих громадян.

Етапним у житті гімназій став 1828 рік, коли був введений новий Статут для гімназій, котрий вніс в її подальше життя серйозні корективи. Всі зміни вводилися поступово і поетапно: на службі залишали лише кращих вчителів, одному вчителю два предмети не можна було викладати, а жалування виписували лише за один предмет, якщо навіть викладав два предмети. Термін навчання в гімназії збільшувався до семи років, засновувалась нова посада інспектора – для нагляду за порядком в класах. Програми до навчальних предметів складали самі викладачі, а кількість уроків з кожного предмету з урахуванням його складності і засвоєння учнями самостійно визначали члени педагогічної ради.

В 1852 році до курсу гімназійного навчання були введені природничі науки. Метою цих нововведень було створити в учнів уявлення про три царства природи, знайомлячи їх переважно з такими предметами, з яких складається ґрунт, фауна і флора, використовуючи місцевість рідного краю, розвиток спостережливості. Поряд з природознавством вводився і великий за обсягом курс природничої історії. Відводилось 11 уроків на тиждень – по два уроки з 1 по 4 класи, і в 5-7 класах – по одному уроку.²

При всіх гімназіях влаштовувались і постійно поповнювались бібліотеки. Вони могли нараховувати кілька тисяч томів різноманітної літератури.

Так, наприклад, на 1 січня 1897 р. у Кам'янець-Подільській гімназії в бібліотеці для викладачів нараховувалось 5083 назви в кількості 13353 томів. В бібліотеці, якою користувались учні, нараховувалось 951 назва літератури в кількості 2300 томів.

На цей же період у Немирівській гімназії відповідно було 5353 назви, що становило 12356 томів, в учнівській бібліотеці 10448 назв – 1830 томів.³

Новий гімназійний Статут від 19 листопада 1864 року радикально змінив мету і зміст освіти в гімназії. Тепер гімназії повинні були визначитися, якими їм бути – класичними чи реальними.

Оскільки в багатьох містах існувала гостра нестача вчителів давніх мов, питання про

характер і спрямованість гімназійної освіти швидко не вирішувалося. Повсюдно при гімназіях (або окремо) створювалися прогімназії класичної спрямованості.

Новий Статут вимагав змінити розпорядок щоденного часу в гімназії з метою його максимального ущільнення.⁴

Особливо слід зупинитись на таких важливих в усі часи засобах педагогічного впливу, як заохочення і покарання. Ці питання регулярно обговорювалися на педагогічних радах вчителів. Кращих заохочували і нагороджували: звільняли учнів від плати за навчання, видавали вкрай нужденним одноразову грошову допомогу, стипендії, вищу нагороду, звичайно ж, була золота медаль, яка вручалась випускникам. Стосовно покарань, то важко зараз уявити, як це виглядало насправді, тим паче, що сучасна педагогічна наука до таких засобів впливу вже давно не вдається.

19 червня 1871 року Міністерством народної освіти були прийняті доповнення до гімназійного Статуту 1864 року, а 30 липня 1871 року був прийнятий новий Статут.⁶ Його головною метою було забезпечення переходу гімназій до класичного типу освіти. Повний термін навчання тепер становив не сім, а вісім років. Відповідно вводилося вивчення грецької мови вже в 3 і 4 класах.

На місцях педагогічними радами вживалися заходи на виконання Статуту: створювалися комісії з викладачів давніх мов, поповнювалися і збагачувалися гімназійні і вчительські бібліотеки творами класичних письменників стародавності, запрошувалися на роботу не тільки в гімназію, але і в пансіони особи, котрі знають давні мови, рекомендувалося регулярно проведення в гімназіях літературних вечорів, на яких мали читатися твори класичних письменників.

Прихильником і пропагандистом ідей розвитку класичної освіти був відомий російський педагог Н.О.Вессель, автор гімназійного Статуту 1871 року. Він вважав, що саме класична освіта найбільше відповідає невідкладним кадровим потребам Росії.

Аналізуючи стан освіти на Україні, відомий вчений-історик, громадсько-політичний та педагогічний діяч М.Грушевський зазначав, що “наука в народній школі може йти добре тільки рідною мовою, яку школярі добре розуміють, як свою. І коли почали заходитися по всій Росії коло шкіл тому з п’ятдесят літ, то трудящі українці заходилися складати українські книжки для народних шкіл, щоб на Україні по школах вчили по-українському”.⁷

Але це бажання М.Грушевського не було здійсненим. У другій половині XIX століття російський царизм видав ряд заборонних указів, спрямованих на знищення української мови, культури, науки та освіти:

1862 р. – Закриття недільних безплатних українських шкіл для дорослих, організованих передовою інтелігенцією.

1863 р. – Валуєвський циркуляр про заборону друкування книг українською мовою.

1876 р. – Емський указ Олександра II про заборону ввезення українських книг з-за кордону та друкування нот українською мовою.

1881 р. – Указ Олександра III про дозвіл друкувати окремі словники та сценічні вистави українською мовою, але російським правописом. На органи влади покладалися обов’язки контролювати публічне використання українських пісень, дозволених цензурою.

1888 р. – Указ Олександра III про заборону вживання української мови у всіх державних установах, в т.ч. у освітніх закладах, а також хрещення українськими іменами.

1895 р. – Заборона видавництва та розповсюдження українських книг для дітей.

1908 р. – Указ Сенату про визнання шкідливою культурну і просвітню діяльність в Україні.⁸

Незважаючи на ці та інші заборонні процеси, царизм все ж таки змушений був відкривати середні заклади. На 1887 рік їх на Поділлі було уже шість.⁹ В них навчався 1741 учень, що становило 1,9% від загальної кількості числа учнів у губернії.¹⁰

Як свідчать матеріали першого всеросійського перепису населення 1897 року, в Подільській губернії всього грамотних було 468769 осіб (15,5%), у т.ч. у містах – 85008

(33,8%). Зокрема у Кам'янці-Подільському грамотні жителі становили 45,9%. Всього ж 0,06% подільян мали вищу і 0,56% середню освіту.

Серед селян не було жодного, хто мав би вищу або середню освіту. Грамотних жінок на Поділлі було 109771 (30,6%). Загалом серед 85,5% неписьменних були головним чином селяни, робітники, ремісники.¹¹

Питання жіночої середньої освіти в Подільській губернії було вперше вирішено у 1867 р., коли в губернському центрі була відкрита перша російська жіноча гімназія (Маріїнська). Вона знаходилась у підпорядкуванні Головної ради жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії Федорівни – дружини царя Павла I (звідси і назва – Маріїнська). Це була єдина на Поділлі жіноча гімназія цього відомства, яка проіснувала понад 50 років – з березня 1867 до кінця 1917 р., тобто до ліквідації Маріїнського відомства,¹² тоді як перша чоловіча гімназія на Поділлі була відкрита в 1830 році у м.Вінниці.¹³ Відкриття першої жіночої гімназії відбулося в губернському місті через 37 років, а в повітовому місті (Вінниця) жіноча гімназія була відкрита майже через 70 років (1900 р.).¹⁴

Приміщення Вінницької гімназії мало коридорну систему і не відзначалося особливим простором та зручностями. На верхньому поверсі розмістилися ІІІ, ІV, VІ класи, бібліотека, актова зала, клас музики, вчительська та квартира головної наглядачки. На нижньому – підготовчий, I, II, У класи, клас для малювання, приймальня, кабінет начальника, кімнати для сніданків, одягу. В класах першого поверху не було дерев'яної підлоги, опалювалося приміщення печами, освітлювалося гасовими лампами. Тепер у цьому будинку розмістилася середня школа № 2. У 1903 році в гімназії навчалось 311 учениць, які поділялися за походженням: дворяни – 145, купці – 14, духовенство – 11, міщани і селяни – 116, інші – 25.¹⁵

Предмети викладання в гімназії поділялися на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових належали Закон Божий, російська мова, арифметика, основи геометрії, загальна і російська географія, історія, основні поняття з природознавства і фізики, чистописання, рукоділля, відомості з домашнього господарства і гігієни. Необов'язковими предметами для відвідування були французька і німецька мови, музика, співи, танці. Але до цих предметів, які властиві світському вихованню, в гімназії ставилися з належною увагою. Після закінчення сьомого класу випускниці отримували атестат на звання вчительки початкової школи. Після закінчення педагогічного (восьмого) класу атестат давав звання домашньої вчительки. Випускницям-відмінникам цього класу присвоювалося найвище звання - "Домашня вчителька-наставниця".¹⁶ Їм відкривався доступ до вищих жіночих курсів без іспитів.

У державних архівах м. Кам'янця-Подільського та м. Вінниці зберігаються документи про урядові нагороди викладачів за сумлінну працю. Так, директор чоловічої гімназії (м. Кам'янця-Подільського) Должков В.П. у 1873 р. був нагороджений Орденом Святої Анни 2-го ступеня, Станіслава 2-го ступеня, з імператорською короною й бронзовою медаллю на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853-55 рр. Радю імператорського університету св. Володимира за підтримки Попечителя Київського навчального округу було присвоєно звання кандидата по історико-філологічному факультету. Мав таке "жаловання": зарплата 1200 крб., столові – 800 крб., за уроки 160 крб., доплату за класи – 200 крб., за жіночу маріїнську гімназію – 500 крб., разом 2860 крб.¹⁷

Відповідним імператорським указом за 1896-1902 рр. були відзначені вчителі Вінницьких навчальних закладів Порфирій Богданович, Дмитро Хайовський, Петро Савин, Олександр Борщевський та інші.¹⁸

Одночасно відомство в своїх інструкціях вимагало чітко дотримуватись інструкцій, циркулярів Попечителя Київського навчального округу. Так, від класних керівників не вимагалось непотрібних звітів, а більше уваги приділяти за спостереженнями у відношенні до вихованців, за ходом навчально-виховного процесу і сприяти розумовому і моральному

розвитку учнів. Але, разом з тим, класний керівник повинен мати при собі найточнішу інформацію для характеристики кожного учня.

Отже, впродовж другої половини XIX ст., попри всі перешкоди, зокрема посилення централізованого управління, деструктивно заборонні процеси, на Поділлі створюються перші українські інституції, визначаються яскраві постаті в галузі світської та духовної освіти. Духовно-освітні заклади набувають як релігійного, так і світського характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Філіпюк А.Г. Освіта Поділля на рубежі ХУІІІ-ХІХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.1.-Кам'янець-Подільський, 1999.-С.71; 2. Кулікова гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школі.-2000.-№ 4.- С.10; 3. Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.-М.: Педагогика,-1976.-С.112-113; 4. Кам'янець-Подільський міський архів (далі КПМА).-Ф.319.-Оп.1.-Спр.94.-Арк.74; 5. Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.-М., 1976.-С.114-127; 6. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу.-К.,1991.-С.16-17 (репринт з вид.1913 р.); 7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. (Упорядник І.О.Кресіна, за ред. В.Ф.Панібудьласки.-К.,1997.-С.284; 8. Обзор Подольской губернии за 1897 год.-К.,1997.-С.138; 9. Там само.-С.138; 10. Нариси історії Поділля. (На допомогу вчителю).-Хмельницький, 1990.-С.165; 11. Сесак І.В. З історії Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії (1867-1917) // Освіта, наука і культура Поділля. Збірник наукових праць.-Т.1.-Кам'янець-Подільський, 1998.-С.97; 12. Историческая справка о Камянец-Подольской мужской гимназии 1830-1877 гг. //КПМДА.-Ф.67.-Оп.1.-Спр.4.-Арк.7; 13.Денисова Л. З історії освіти у м.Вінниці (друга половина XIX – початок XX ст.)//Подільський телеграф.- 2001.- № 12- 13 вересня; 14. Там само; 15. Там само; 16. КМДА.-Ф.319.-Оп.1.-Спр.71.-С.9; 17. Там само.-С.8-16; 18.Л.Денисова З історії освіти у м.Вінниці. (друга половина XIX – початок XX ст.)// Подільський телеграф.-2001.-№ 12-13 вересня.

І.П. Мельничук

ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ГОЛОДУЮЧИМ У 1921 – 1923 РР.

З офіційної точки зору голод 1921-23 років в Україні пояснювався посухою 1921 р.,¹ а також наслідками економічної відсталості, світової і громадянської воєн. Проте вирішальними ці фактори не були. Голод 1921-23 рр. в Україні був викликаний перш за все суб'єктивними факторами: соціально-економічною політикою більшовиків і насильницькими заходами, за допомогою яких вона здійснювалась. Продрозкладка мала сприяти, на думку Леніна, форсованому переходу до комуністичного, тобто позаринкового способу виробництва й розподілу продукції.

Визнавши безперспективність такої політики, РКП(б) навесні 1921 р. змушена була перейти до нової економічної політики. Проте народне господарство України на той час перебувало вже в глибокій кризі. Насильницькі заходи так званого “воєнного комунізму” застосовувалися в Україні й після березня 1921 р., коли відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) було скасовано продрозкладку. Відзначимо, що посуха водночас вразила і Росію, і Україну, однак становище останньої було важчим: від неї вимагали хліб для постачання Поволжю, який доводилося вилучати старими методами, а південні райони УСРР залишалися без допомоги. Це підтверджується документами, які довгий час приховувалися від сучасників. Із здобуттям незалежності перед українськими істориками відкрилися недоступні раніше архіви, де знаходяться матеріали партійних і урядових установ, різні звіти громадських організацій, повідомлення спостерігачів, статистичні дані тощо.

З'явилась реальна можливість розповісти про ці події мовою документів. Як же розвивались події голоду 1921-23 рр. на Поділлі, зокрема у нашій області? Із 5 неврожайних губерній Подільська губернія потрапила в число тих, в яких урожай був нижче середнього. Тобто прямої загрози голоду для населення не було. Однак тенденція до погіршення продовольчого постачання, зменшення урожайності, руйнації селянських господарств спостерігалась уже з весни 1921 р. Так, постанова РНК УСРР від 29 березня 1921 р. передбачала для Подільської губернії обов'язкову хлібоздачу (продрозкладку) після

закінчення посівної кампанії в розмірі 1 млн. 500 тис. пудів хліба.² Відповідні директиви одразу ж були направлені Подільським губкомом в усі повітові комітети КП(б)У.³ Разом з тим ставки оподаткування українських селян було штучно підвищені з метою забезпечення хлібом неврожайних російських губерній.⁴

Однак через нереальність здійснення хлібозаготівельних планів уряд змушений був їх зменшити у 1921 р. з 137 млн. пудів до 95 млн., а на початку 1922 р. – до 81,5 млн. пудів. Проте на той час в Подільській губернії було вже зібрано методом продрозкладки 10,6 млн. пудів.⁵ Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично відбувалося заходами позаекономічного примусу: експропріація продукції заможних селян комітетами незаможників, кругова порука, формування військових продовольчих дружин, штрафні санкції, арешти і навіть розстріли. Отже, в 1921р. неп на Поділля і в Україну ще не прийшов.

На організацію допомоги голодуючому Поволжю були спрямовані всі зусилля партійного, радянського і профспілкового апарату. Вже 1921 р. в Україні була утворена Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК, яка в листопаді 1922 р. була реорганізована в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду.⁶ Одразу ж на місцях почали створювати губернські та повітові комітети допомоги голодуючим.⁷ Виконання поставлених перед ними завдань забезпечували, як і в період “воєнного комунізму”, райпродкомісари.⁸ У 1921 р. в основному зібраний хліб, продовольство, гроші з Подільської губернії направлялись в Поволжя і на Донбас, про що свідчать доповідні записки райпродкомісарів з місць, протоколи засідань повітових комітетів, громадських, профспілкових організацій, споживчих товариств тощо.

Так, наприклад, у протоколі засідання Жмеринського комітету допомоги голодуючим Поволжя йшлося про організацію в кожній сільській раді комісій по допомозі, випуск листівок, підготовку складів для збору продовольства та ін.⁹ Як наслідок, в самій Жмеринці і по селах повіту в 1921-22 рр. проходили тижні та місячники по збору коштів, продподатку на допомогу голодуючим. Комсомольці міста на своїх зборах прийняли рішення про перерахування в фонд допомоги 2-тижневої зарплати та триденного пайка, організували суботник. Жмеринська спілка мисливців та риболовів перерахувала зі своїх членських внесків 500 тис. крб. Для прискорення збору продподатку в села повіту були направлені курсанти партшколи. Організація Червоного хреста міста також провела тиждень збору коштів на допомогу голодуючим півдня Росії. В місті 1922 р. було відкрито притулок на 50 місць для біженців від голоду. В листі Жмеринського повітового виконавчого комітету до повіткому КП(б)У повідомлялось, що за період з 12 жовтня 1921 р. по 18 січня 1922 р. на рахунок комітету допомоги голодуючим надійшло більше 65 млн. крб. , з них 49,5 млн. переведено до губернського комітету. Крім того зібрано 8,1 тис. пудів хліба, 1200 пудів сала та 1000 пудів інших продуктів (картоплі, сушки і т. ін.)⁹.

Літинський повітовий комітет КП(б)У в серпні 1921 р. надіслав до всіх партійних осередків листа про необхідність надання допомоги голодуючим від посухи в Донбасі. До речі, у жодній урядовій постанові чи зверненні про організацію боротьби з голодом за літо-осінь 1921 р. не згадується про необхідність мобілізації продовольства і коштів для врятування голодуючих Півдня і Сходу України. Повідомлень про тяжке становище населення неврожайних губерній УСРР не знаходимо і на сторінках преси. Голод в Україні приховувався від російської і світової громадськості. Тільки взимку 1921-22 рр., коли на Півдні поширилася смертність від голоду, було послаблено податковий тягар, а засоби масової інформації та губкоми КП(б)У отримали дозвіл розпочати агітацію на підтримку голодуючим України¹⁰.

Як бачимо, в Подільській губернії ця кампанія розгорнулась раніше. Так, в доповідній записці Літинського райпродкомісара до повіткому КП(б)У про роботу особливої воєнно-продовольчої комісії на допомогу голодуючим Донбасу йшлося про зібрані на ці цілі у 1921 р. більше 70 тис. крб. та 1,3 тис. пудів продуктів. Разом з тим, у грудні 1921 р. той же

райпродкомісар повідомляв про критичне становище, яке склалося в селах повіту у взаєминах між селянами та солдатами Червоної Армії. Останні, не рахуючись із селянами, забирали силоміць для своїх потреб продукти харчування, фураж для коней, відбирали коней, волів, підводи для транспортних цілей. Через це селяни почали масово вирізати худобу. Скарги людей на таку поведінку військових до командирів не знаходили відповіді. Комісар радив припинити таке свавілля, щоб переконати населення у тому, що Червона Армія дійсно захищає їхні інтереси¹¹.

Такі дії більшовицької влади, військових частин Червоної Армії викликали незадоволення селянства не лише Подільської губернії, але й всієї України. Селянство чинило опір, як могло: відкриті збройні виступи, нездача хліба, скорочення посівів, вирізання худоби, приховування врожаю. Самі партійні активісти на різного роду зібраннях говорили про це. Наприклад, у виступі секретаря партосередку Петухова із с. Вендичани Могилів-Подільського повіту відзначалось, що селяни не співчують Поволжю, заявляючи “хто працює, у того і хліб є...”¹².

Мало того, що село фактично грабувалося, на “допомогу” місцевій владі по викачці хліба, в тому числі і на потреби допомоги голодуючим, восени та взимку 1921-22 рр. були кинуті військові частини. Так, на засіданні української економічної наради від 5 листопада 1921 р. було прийнято рішення про використання в Подільській губернії кінного корпусу для проведення продкампанії, або ж надати 2 тис. гвинтівок для озброєння продміліції. Більше того, у грудні 1921 р. командувач Київським військовим округом Й.Е.Якір повідомляв РНК УСРР про виділення губерніям, в тому числі Подільській, 800 штиків та кілька ескадронів для проведення продовольчої кампанії¹³. Отже, незважаючи на неп, більшовицька влада продовжувала застосовувати по відношенню до селян адміністративний тиск та силові методи.

Нічим не відрізнялися методи і заходи організації допомоги голодуючим та кампанія хлібоздачі і в 1922 році в Україні і зокрема на Поділлі. Правда, тепер за Подільською губернією чітко закріплювались Придністров'я, Олександрівськ (Запоріжжя), Донбас та Царицинська губернія в Поволжі. Щоб зібрати 20 тис. пудів жита для вказаних районів, Ямпільський повітовий комітет допомоги голодуючим в квітні 1922 р. знову пропонував організовувати в селах повіту продрозкладку. Крім того, в усі установи були розіслані інструкції щодо проведення допомоги голодуючим, зокрема з кожного працівника в обов'язковому порядку відраховувалося з його пайка від 2 до 5 фунтів хліба, знову запроваджувались тижні і місячники для збору коштів та для допомоги дитячим будинкам.¹⁴

Адміністративний тиск, як свідчать документи, не зменшувався, а навпаки посилювався. Більше того, влада вдавалась до ще витонченіших, жорстокіших, навіть аморальних, протиправних заходів, щоб виконати заплановане. Так, 1 березня 1922 р. з'являється постанова ВУЦВК “Про відповідальність за злочини проти справи надання допомоги голодуючим”, в якій всі державні посадові особи, керівники організацій, винні в невиконанні покладених на них службових обов'язків у відношенні допомоги голодуючим, підлягають позбавленню волі до 5 років з конфіскацією майна. Така ж міра покарання встановлювалась і для працівників транспорту. Члени комісій допомоги голодуючим лише за неявку на засідання без поважних причин могли бути звільнені з роботи без права займати посади в державних і громадських установах. Приватні особи, винні в невиконанні без поважних причин своїх зобов'язань щодо допомоги голодуючим, могли позбутися майна, але без позбавлення волі.¹⁵

Водночас у 1922 р. була проголошена кампанія вилучення церковних цінностей на користь голодуючих.¹⁶ На той час держава нібито підтримала ініціативу священнослужителів і релігійних громад неврожайних губерній. Однак вилучення цінностей мало приховану антицерковну спрямованість. Її політичний зміст було розкрито лише в публікації за 1990 рік в журналі “Известия ЦК КПСС” листа В.І.Леніна до членів політбюро і голови ВЦВК М.І.Калініна (березень 1922 р.). У листі вказувалось на необхідність

цілковитого позбавлення церкви як політичного опонента матеріальної бази і на довершення – ізоляцію вищого духовенства під приводом опору вилученню цінностей.¹⁷

На фоні таких масштабних жорстких адміністративних і силових методів виглядають мізерними оголошені в містах і селах, державних і громадських установах губерній так звані “кухольні збори”. Коли в Ольгополі, Бершаді, Могилів-Подільському та інших містах в людних місцях, на базарах, в церквах вивішували кухлі з написом “На допомогу голодуючим”. Безумовно, населення жертвувало свої кошти.¹⁸ Поряд з цим, відбираючи у людей останні копійки, партійні органи дозволяли собі підвищувати заробітну плату, видавати відповідальним працівникам на відрядження та допомогу сотні тисяч крб. Наприклад, першому секретареві Могилів-Подільського повітового комітету КП(б)У Розкольникову була надана одноразова допомога в сумі 100 тис. крб.¹⁹

У 1921-23 рр. поширилась практика прийому в дитячі будинки та в сім’ї дітей з голодуючих губерній. Так, з ініціативи Брацлавського повітового комітету допомоги голодуючим на з’їзді Рад повіту було прийнято рішення про запрошення із голодуючих губерній 6 тис. дорослих та 1 тис. дітей. В інформації відділу народної освіти повіткому КП(б)У відзначалося, що за період з вересня 1921 р. по вересень 1922 р. було прийнято 446 дітей, з них 155 чол. розмістили в сім’ях, 80 – в дитячих будинках.²⁰

Чимало продуктів харчування, коштів у фонд допомоги голодуючим було зібрано Вінницькою районною спілкою споживчих товариств.²¹ За даними Подільського губернського комітету допомоги голодуючим, губернська спілка збрала впродовж 1921-22 рр. в 13 – ти повітах біля 800 млн. крб. та відправила в голодуючі губернії тисячі пудів продовольства.²²

Таким чином, огляд джерел, які знаходяться в фондах ДАВО, дозволяє зробити висновок про досить вагомий внесок населення Подільської губернії в фонд допомоги голодуючим у 1921-23 рр. Інша річ, що форми і методи надання цієї допомоги були досить жорсткими, що викликало незадоволення, особливо у селянства. І зовсім незрозумілою для багатьох виявилась ситуація, коли південні райони Вінниччини в 1924-1925 рр. охопила засуха і голод, чому ніякої практичної допомоги від центру населення краю майже не отримало. Чи не таким ставленням влади до населення можна пояснити причину опору подільських селян практично всім заходам, які вона проводила аж до початку 30-х рр. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).-ФП.5.-Оп.1.-Спр.20.-Арк.15; 2. Голод 1921-23 рр. в Україні: 36. документів і матеріалів.-К.,1993.-С.24; 3. ДАВО.-ФП.8.-Оп.1.-Спр.14.-Арк.53; 4. Голод 1921-23 рр. в Україні.-С.30; 5. Там само.-С.77; 6. ДАВО.-ФП.766.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.111; 7. Див.: ДАВО.- ФП.3.-Оп.1.-Спр.82; ФП.5.-Оп.1.-Спр.5,19; ФП.6.-Оп.1.-Спр.20; ФП.7.-Оп.1.-Спр.47, 147; ФП.8.-Оп.1.-Спр.87,134; ФП.244.-Оп.1.-Спр.65; 8. Там само.-ФП.5.-Оп.1.-Спр.19.-Арк.1; 9. Там само.-ФП.3.-Оп.1.-Спр.35.-Арк. 5, 7, 16, 17, 19, 32; Спр.82.-Арк.1, 4, 9, 17;10. Там само.-Арк.6; 11. Там само.-ФП.5.-Оп.1.-Спр.19.-Арк.1, 3, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 15, 16; Спр.20.- Арк.15; 12. Там само.-ФП.6.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.1; 13. Голод 1921-23 рр. в Україні.-С.44-45, 60; 14. ДАВО.-ФП.8.-Оп.1.-Спр.14.-Арк.219; Спр.87.-Арк.11, 16, 19, 22; 15. Там само. –Арк.6-7; 16. Збірник постанов і розпоряджень робітничо-селянського уряду України.-1922.-№ 11.-С.189; 17. Див.: Известия ЦК КПСС.-1990.-№4. -С.16-17.; 18. Див.: ДАВО.-ФП.7.-Оп.1.-Спр.147.-Арк.8; ФП.6.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.17-18; ФП.766.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.11, 51; 19. Там само.-ФП.6.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.25, 37; 20. Там само.-ФП.8.-Оп.1.-Спр.14.-Арк.223; ФП.244.-Оп.1.-Спр.65.-Арк.9; 21. Там само.-ФП.766.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.11, 51, 74; 22. Там само.-Арк.146, 164-166.

Л.П.Громова, А.Б.Пономаренко

РОЛЬ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У ПАРТІЙНОМУ ТА ДЕРЖАВНОМУ БУДІВНИЦТВІ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Проблема встановлення радянської влади в Україні набула актуальності після проголошення державної незалежності нашої країни в серпні 1991 року. Виникла нагальна

потреба перегляду концепції, запропонованої та відпрацьованої радянськими істориками за 70 років будівництва соціалізму, згідно з якою встановлення радянської влади відповідало прагненням українського народу і, відповідно, було широко ним підтримано. Перегляд цієї концепції почався з початку 90-х років XX століття. Його узагальненим результатом можна вважати монографію Рубльова О.С. та Рента О.П. "Українські визвольні змагання 1917-1920 рр." (К., 1999), підготовлену та видану під егідою Інституту історії України Національної Академії Наук в серії "Україна крізь віки".

Разом з тим, автори узагальнюючої монографії не мали можливості приділити належну увагу всім аспектам висвітлення даної проблеми, показати регіональні відмінності та особливості процесу встановлення радянської влади в Україні.

Вивчення проблеми встановлення радянської влади в Подільській губернії було започатковано ученими Вінницького державного педагогічного університету, які неодноразово обговорювали це питання на обласних історико-краєзнавчих конференціях¹, а останнім часом вмістили з цієї проблеми кілька ґрунтовних статей в журналі "Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету"². Однак автори жодної з цих публікацій не розглядали спеціально питання про роль Червоної Армії в партійному та радянському будівництві того періоду. Тому мета запропонованої статті полягає у спробі бодай частково висвітлити саме цей аспект складного та суперечливого процесу встановлення радянської влади на Поділлі.

У 1920 році радянська влада була встановлена на всій території Подільської губернії, до складу якої входили тоді 12 повітів (Вінницький, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Ново-Ушицький, Літинський, Летичівський, Жмеринський, Гайсинський, Ольгопільський, Ямпільський, Брацлавський, Могилівський). Адміністративним центром губернії було місто Вінниця. 2 січня 1920 року у Вінниці відбулися партійні збори, на яких було обрано Тимчасовий губком КП(б)У на чолі з А.Хвилею, а 6 січня 1920 року створено ревком, головою якого став К.Подольнин. Отже, розпочався процес створення нових органів влади, нової політичної структури, ядром якої мала стати комуністична партія більшовиків України.

Між тим організація КП(б)У в Подільській губернії була нечисельною. Так, партійний осередок міста Вінниці нараховував лише 35 комуністів.³ Опорою радянської влади на Поділлі, як і скрізь в Україні, була Червона Армія. Наказ №1 по Подільській дільниці визначив місце дислокації військових сил на Поділлі: 60-та СД повинна була взяти під свій контроль Проскурівський, Кам'янець-Подільський, Ново-Ушицький, Летичівський повіти; 24-та СД – Вінницький, Літинський, Жмеринський, Могилів-Подільський; 12-та СД – Брацлавський, Гайсинський та Ольгопільський повіти. Крім того, на територію Поділля на початку 1921 року було передислоковано кавалерійський корпус Червоного козацтва (2 кавалерійські дивізії) під командуванням В. Примакова.

Функції, які виконувала в Україні тих буремних часів Червона Армія, вражають своєю різноманітністю. По-перше, на її багнетах на українські землі була принесена радянська влада, вона ж виступила збройним гарантом її існування.

Початковий етап відновлення радянської влади в Україні пов'язаний з діяльністю Всеукраїнського ревкому, створеного ще 11 грудня 1919 р. як вищого тимчасового надзвичайного органу влади більшовиків на чолі з Г.Петровським. Ревкоми на місцях ставали першими органами революційної влади. Вони спирались безпосередньо на армію. Як тільки та чи інша дивізія вступала на територію одного з повітів Подільської губернії, її командування видавало наказ №1 про створення повітового ревкому, до якого переходила вся влада в місті та околицях. Наказ видавався на підставі постанови ВЦВК від 24 жовтня 1919 р. "Про відновлення Радянської влади в місцевостях, звільнених від неприятеля". Так, книга "Поділля в роки громадянської війни. Документи й матеріали", видана у Вінниці в 1959 році, містить тексти таких наказів по створенню Ольгопільського (1.VI.1920), Ново-Ушицького (16.XI.1920), Тульчинського (10.VI.1920) та Проскурівського (20.XI.1920)

повітових ревкомів.⁴

По-друге, саме армія відіграла величезну (можливо навіть вирішальну) роль в партійному та державному будівництві в Україні. Для кожного, хто цікавився історією партії більшовиків, відомо, які суттєві зміни відбулися в її організації з 1917 по 1921 рік. З невеличкої партії підпільників та засланих, якою РСДРП(б) була в лютому 1917 року, в жовтні 1917 р. вона перетворилась на чисельну і впливову політичну силу, яка користувалась підтримкою народних мас, стала життєздатним політичним організмом, почала налагоджувати реальні зв'язки з народом і саме завдяки цьому зуміла взяти політичну владу в Росії. Але досвід реальної влади та громадянська війна, що була прямим наслідком ленінських рішень, прийнятих в жовтні з метою завоювання влади, змінили партію докорінно. Тепер, тобто на початку 20-х років, вона була чітко організована, об'єднана непорушною дисципліною, непохитна і нетерпима до поглядів, відмінних від власних. Вже почався відрив від мас, які дивилися на неї з острахом та недовірою. Тим паче це стосувалося України, куди радянська влада була принесена на багнетях і не мала широкої соціальної бази.

За цих умов процес створення партійного та державного апарату на місцях перетворився на завдання, розв'язати яке без залучення тієї ж армії було неможливо. Так, вивчення матеріалів, що зберігаються у державному архіві Вінницької області, дозволяє визначити основні тенденції в житті партійних організацій КП(б)У на Поділлі на початку 20-х років та проілюструвати їх фактами і цифрами, запозиченими з офіційних партійних документів.

Закономірно, що у першій половині 1920 року, під час радянсько-польської війни, коли Поділля стало театром воєнних дій, Червона Армія виконувала передусім свою основну функцію – захисту завоювань Жовтневої революції. Військові дії на Поділлі тривали з квітня (в ніч з 27 на 28 квітня польські війська захопили Вінницю) по листопад 1920 р. На 15 серпня 1920 р., коли більшість повітів Подільської губернії знову були зайняті Червоною Армією, губернська організація КП(б)У налічувала 213 комуністів. 50 з них прибули за направленнями ЦК КП(б)У, 77 – політвідділу армії, 10 – Зафронтбюро.⁵ Отже, 70% членів партії становили прибулі з інших місцевостей, з них щонайменше 41% - військові.

Ця пропорція у складі Подільської губернської партійної організації зберігалася і у подальші роки, хоча чисельність самої партії зростала. Так, у 1921-1922 рр. партійна організація КП(б)У в Подільській губернії нараховувала:

Рік	Місяць	Кількість членів
1921	Квітень	1863 ⁶
1921	<i>Травень</i>	1961 ⁷
1922	Липень	3268 ⁸
1922	Листопад	3867 ⁹

Разом з тим, партійні документи того періоду наголошують на тому, що "у зазначену вище кількість осередків та членів партії входять і військові частини, територіальні та прикордонні Особливі відділи, курсанти Партійної школи".¹⁰

Аби з'ясувати кількість військових у складі Подільської партійної організації, скористаємось анкетною для секретарів повітових парткомів КП(б)У Поділля, яка розсилалась, вірогідно, напередодні VI губернської партійної конференції (25-29 травня 1921 р.)¹¹

Повіти	<i>Осередки</i>	Партія

	міські					
	цивільні	військові	волосні	сільські	члени	канд.
Вінницький	17	16	2	9	1126	455
Кам'янець-Подільський	4	2	-	9	71	46
Ново-Ушицький	1	3	-	Немає	72	45
Проскурівський	4	3	4	1	62	4
Літинський	2	1	5	2	50	51
Летичівський	6		1	Немає	38	19
Могилівський	6	4		9	124	57
Гайсинський	4	2	2	Немає	109	61
Брацлавський	5	2	1	4	54	44
Ольгопільський	4	1	4	2	71	38
Ямпільський (Томашпільський)	8	1	2	4	89	96
Жмеринський	3	6	8	6	95	54
Всього	64	41	24	46	1961	970

Про що свідчать дані анкети? З 64 партійних осередків Подільської губернії 41 був створений у військових частинах, що становить 69% від загальної кількості. Вражає мала кількість партійних осередків на селі, причому в окремих районах вони відсутні взагалі, хоча основна маса населення Поділля – селяни. Навіть влітку 1924 року відповідальний інструктор ЦК КП(б)У в своїй доповіді про результати обстеження Подільської губернії змушений був констатувати, що 70% партійної організації становлять люди немісцеві.¹² З іншого боку, "партійні осередки на селі являють собою надзвичайно тонкий і слабкий прошарок... Комуністів "від сохи" нараховується не більше 20 на всю губернію. Таким чином, партія в особі своїх осередків не має коренів в гущі, в глибині селянських мас."¹³

Природнім результатом зростання чисельності правлячої партії стало формування в ній прошарку партійних функціонерів. Той самий відповідальний інструктор ЦК КП(б)У зазначав, що у більшості випадків партійні осередки в Подільській губернії існують не на селі, а в районних центрах, в райвиконкомх "у складі товаришів, що обіймають ті чи інші громадські посади"¹⁴ Частина цих людей була колишніми військовими, що вступили до партії під час громадянської війни. Взагалі зростання чисельності партійних організацій в Україні, як і на території Російської Федерації, супроводжувалось скороченням пропорції більшовиків дожовтневого періоду. В матеріалах VIII Подільської губернської конференції (2-5 липня 1922 р.) міститься характеристика членів губернської партійної організації за їх партійним стажем. Виявляється, що тільки 3% з них вступили до партії до або протягом 1917 року (105 осіб). Найбільшим приплив нових членів був у 1920 р.-1040 осіб, у 1921 р.- 910 осіб, у 1922 р. – 360 осіб за перші кілька місяців року. З цього робиться слушний висновок: «наша партія – це партія 1921-1922 років».¹⁵

Більшість комуністів того часу сформувалися в боях громадянської війни. Вони практично не мали досвіду революційної боротьби на заводах, уникли в'язниць, заслань, не пройшли теоретичної школи підпілля. Типовим комуністом став тепер не інтелектуал, а комісар у шкірянці та маузером при боці. Серед партійних працівників переважали тепер вихідці з Червоної Армії - неосвічені, теоретично не підготовлені, часто брутальні, але, як правило, хороші організатори. Не можна сказати, що партія в цей час набула цілковито військового вигляду, але більшість партійних функціонерів дійсно вирішували всі проблеми вольовими методами, силою та примусом. Досвід військового часу привів їх до висновку, що сутністю політики є принцип «хто – кого».

Надзвичайно великою, у багатьох випадках вирішальною, була роль Червоної Армії в реалізації соціально-економічної політики партії більшовиків періоду «воєнного

комунізму». Сама присутність в назві політичного курсу слова «воєнний» вказувала як на період його запровадження, так і на методи здійснення. Сутність «воєнного комунізму» полягала, як відомо, у націоналізації фактично всієї промисловості, суворій централізації всіх ресурсів, державній монополії на торгівлю, вилученні у селян надлишків (і не тільки надлишків) сільськогосподарської продукції. Алек Ноув характеризував цей період так: «Облога економіки комуністичною ідеологією. Частково організований хаос. Безсонні комісари у шкіряних тужурках, що працюють цілодобово в марній спробі замінити вільний ринок».¹⁶

Політика більшовиків полягала в тому, що протягом перших років свого режиму брак продовольства розглядався ними як проблема вилучення та розподілу, а не як проблема виробництва. Ленін, як і інші керівники РКП(б), був переконаний, що хліб в селян, зокрема українських, є і треба тільки вміти його взяти. Причому завдяки 600 млн. пудів хліба, які заплановано було взяти з України шляхом продрозкладки, можна було б забезпечити і відбудувати всю промисловість.¹⁷ Отже, збір зерна на потреби міста та армії став в період «воєнного комунізму» питанням «життя та смерті» радянської влади. Оскільки будь-які компенсації селянам промисловими товарами в умовах війни та розрухи виявилися неможливими, залишався єдиний вихід – запровадити метод реквізицій за допомогою такого механізму як робітничі загони і комітети бідноти (в Україні – комнезами). Створенню та діяльності цих загонів було присвячено щонайменше 3 декрети Раднаркому, видані у перший тиждень квітня 1918 року. Перший з них уповноважував профспілки, фабзавкоми, міські та повітові ради організувати продовольчі загони з «робітників і найбідніших селян» і направляти їх в зернові губернії з метою «здобути хліб за твердими цінами або за рахунок вилучення в куркулів». Другий декрет зобов'язував губернські та повітові ради, комнезами та профспілки організувати аналогічні загони для збирання врожаю. Третій детально регламентував організацію і структуру таких загонів, що повинні були складатися з «не менш ніж 25 осіб з числа безумовно чесних і відданих революції робітників та найбідніших селян».¹⁸

Однак нерозуміння селянами дивовижної логіки класової солідарності та насильницькі методи вилучення в них хліба в рахунок продрозкладки призвели до масового опору, який у більшовиків дістав назву «політичного бандитизму». За цих умов на армію покладалися два завдання: придушити збройний опір та допомогти продзагонам у вилученні хліба. Так, в травні 1921 року, звітуючи про виконання плану продрозкладки, Подільський губком серед причин його невиконання називає «відсутність транспорту та ненадання збройної сили у розпорядження робітників»¹⁹

Документи, що зберігаються у державному архіві Вінницької області, містять безліч свідчень того, що саме Червона Армія стала вирішальною силою у збиранні продрозкладки в Україні, зокрема в Подільській губернії.

Отже, Червона Армія, яка принесла на своїх багнетах Радянську владу, відіграла вирішальну роль у формуванні партійного та державного апарату Подільської губернії на початку 20-х років: а) у 1920-1922 рр. військові становили не менше 70% членів губернської партійної організації; б) переважна більшість партійних та державних функціонерів того періоду пройшла школу громадянської війни в лавах Червоної Армії; в) основними методами роботи партійного та державного апарату тих часів, зокрема у проведенні політики "воєнного комунізму", були методи примусу та репресій, що закономірно впливали з більшовицького принципу "хто-кого".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воловик В.П. Деякі концептуальні питання історії Поділля (1917-1920 рр.) // Тези XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С.3-5; Воловик В.П., Стопчак М.В. Селянство Поділля в боротьбі проти більшовицької влади// Тези доповідей і повідомлення XIX Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999. – С.41-43; 2.Воловик В.П., Зінько Ю.А. Останні події Української

революції 1917-1920 рр.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип.3. – Вінниця, 2001. – С.41-45; 3. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1980. – С.87; 4. Поділля в роки громадянської війни: Документи й матеріали. – Вінниця, 1959. – С.357, 358, 360, 405; 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.1. – Оп.1.- Спр.212. – Арк.1; 6. Там само. – Арк.4.; 7. ДАВО. – ФП.1. – Оп.1. – Спр.1 – Арк.41.; 8. ДАВО. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.53.; 9. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1.- Спр.212. – Арк. 29; 10. ДАВО. - Ф.1. – Оп.1.- Спр.212. – Арк.4; 11. ДАВО. - ФП.1. – Оп.1.- Спр.1. – Арк.41; 12. ДАВО. - ФП.1. – Оп.1.- Спр.31. – Арк.2; 13. Там само. – Арк.5; 14. Там само. 15. ДАВО. - ФП.1. – Оп.1.- Спр.2. – Арк.55; 16. Хоскінг Дж. История Советского союза.1917-1991. – Смоленск, 2001. – С. 66; 17. Ленін В.І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. // Повне зібрання творів. – Т.41. – С. 347; 18. Собрание узаконений, 1917-1918. - № 57. – С.633; №62. – С.677; 19. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.1.

О.О. Стадник

ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО І КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ПОДІЛЛІ В 1920-30-Х РР.

В період непу радянська влада постійно надавала великого значення розвитку освіти і культури в українському селі.

Мирне господарське будівництво потребувало кваліфікованої робочої сили, здатної осмислено будувати нові засади економічного розвитку країни, формувати нове освітнє і культурне середовище. Ці питання можна було вирішувати через ліквідацію неписьменності і формування нової інтелігенції.

Питання формування освітнього і культурного середовища на Поділлі у 1920-30-х рр. цікавили досить широке коло істориків, краєзнавців. В українській радянській історіографії це праці Шевчука Г.М. “Культурне будівництво на Україні (1921-1925 рр.)”.(К.,1963), Михайлова О.О. “Допомога міста селу в піднесенні культури” (К.,1963), Даниленка В.М., Касянова Г.В., Кульчицького С.В. “Сталінізм на Україні: 20-30 рр. (К.,1991) та ін. Цінність названих праць полягає в тому, що в них міститься не тільки конкретний матеріал, але й узагальнення та осмислення тих історичних процесів, зокрема в галузі культури, які відбувалися на Україні. Останнім часом побачили світ праці, які з нових позицій оцінюють проблеми розвитку освіти і культури на Поділлі (П.С. Григорчук, Ю.А.Зінько, О.Г.Лойко, С.С.Плахотнюк та ін). Проте спеціальної праці про культурний розвиток на Поділлі в 20-30-ті рр. на сьогодні ще немає.

Після утвердження більшовицької влади в Україні розпочались перетворення в культурно-освітній галузі, відбувався процес створення осередків освіти, науки, а разом з цим формування національної інтелігенції.

Першим важливим кроком на шляху ліквідації культурної відсталості була ліквідація неписьменності. Виконуючи заклик “Геть неписьменність!”, проголошений в ході культурної революції, більшовицька влада створювала пункти ліквідації неписьменності та школи. Все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати й писати, повинне було вчитись. Неписьменні, зайняті на підприємствах, в дні навчання звільнялись на дві години від роботи із збереженням заробітної плати.¹ Так, на Тростянецькому цукровому заводі лікнепом було охоплено 490 чоловік.² У Подільській губернії на жовтень 1924 року нараховувалось 1566 ліквідпунктів неписьменності.³

Радянський уряд, який поставив мету збудувати новий соціально-економічний устрій, сприяв створенню нових типів шкіл і підходів у викладанні. Система наросвіти складалась з початкової, середньої, вищої та допоміжної форм освіти.

Початкову освіту давала трудова школа, яка поділялась на одноконцентрову – перших чотири групи, і двоконцентрову – останніх чотири групи після чотирирічки.⁴ В перших-четвертих класах учні вивчали рідну мову, арифметику, краєзнавство, природознавство, географію, вчилися малювати, співати, ліпити, займалися фізкультурою та ручною працею. В п'ятих-сьомих класах вивчалися українська і російська мови і література, історія,

.....
.....
математика, фізика, хімія, природознавство, географія, малювання, співи, фізкультура. Вивчення історії і географії України, української мови та літератури в школах запроваджувалось вперше. Семирічна школа охоплювала навчання дітей віком від 8 до 15 років. За декретом уряду всі громадяни УСРР повинні були мати освіту не нижче чотирирічки. Ті учні, які виявили здібності до навчання, мали змогу продовжити його в старших групах семирічки.

В Подільській губернії, крім українців, проживали поляки, євреї, росіяни. Для них існували школи, в яких вивчались рідні мови та культура.

На 1924 рік на Поділлі налічувалось 2016 трудових шкіл, з них 1752 були українськими, 91 – єврейська, 71 – польська. Навчалось у них 168771 чол.⁵

До середини 30-х років було завершено уніфікацію системи народної освіти і утверджено три типи шкіл: чотирикласна, семикласна і десятикласна середня школа. На 1940 рік у Вінницькій області нараховувалось 1540 середніх шкіл, в яких навчалось 366, 7 тис. учнів.⁶

Проте матеріальне забезпечення шкіл було недостатнім. На утримання навчальних закладів не вистачало коштів. Школи були забезпечені меблями лише на 40%.⁷ Не вистачало підручників, та й ті закуповувались здебільшого за кошти батьків учнів. Уряд дбав про поліпшення такого становища. 12 лютого 1933 року ЦК ВКП(б), а 11 травня того ж року ЦК КП(б)У прийняли однакові постанови “Про підручники для початкової та середньої школи”, які передбачали створення єдиних стабільних загальноприйнятих шкільних посібників.⁸

Низькою була заробітна плата вчителів, інколи вони її не отримували місяцями. В 20-х роках зарплата вчителя не забезпечувала його прожиткового мінімуму. В 30-х роках вона дещо підвищилась, проте оплата праці міського і сільського вчителя суттєво відрізнялась. Так, на 1937 рік вчителі I-IV класів у містах отримували 282 крб., у селах – 226 крб. на місяць, вчителі V-VII класів – відповідно 341 і 286 крб., вчителі VIII-X класів – 372 і 336 крб.⁹ Самі вчителі не завжди мали відповідну освіту для того, щоб забезпечити високий рівень викладання. Так, у Жмеринському районі з 98 вчителів вищу освіту мали 25 чоловік, решта – лише середню.¹⁰ На 1937 рік у Вінницькій області налічувалось 24 тис. вчителів, проте вищу освіту мали всього 2578 чол., незакінчену вищу – 1040, середню – 10171 і не мали навіть середньої освіти 10100 чол.¹¹ Отже, майже половина педагогів не мала необхідної освіти. Наслідком такої ситуації був низький освітній рівень населення. Повністю не була подолана неписьменність: на 1 січня 1938 року у Вінницькій області неписьменними залишалось 37654 чоловік, малописьменними – 51269.¹²

В 20-30-х роках країна потребувала спеціалістів для роботи в різних сферах господарства. На Поділлі існувало чимало закладів професійної освіти – профтехшколи, технікуми, які готували спеціалістів вузького профілю. В губернії налічувалось 6 технікумів, де навчалось 112 чоловік, 28 соціально-економічних шкіл на 1558 чоловік, 2 будівельні школи з 44 учнями, 5 механічних шкіл з 118 учнями, 17 технічних шкіл з 881 учнями, 14 агрономічних шкіл з 202 учнями, 2 ремісничі школи з 30 учнями, 14 педагогічних шкіл з 565 учнями, 5 медичних шкіл з 134 учнями, 2 школи по цукроварінню і 10 різних курсів.¹³

В 1920 році були створені трирічні педагогічні курси, згодом реорганізовані в український педагогічний технікум. У 1937 році його було перейменовано в педагогічну школу ім. І.Франка, яка готувала вихователів дошкільних установ та вчителів початкових шкіл.¹⁴ В технікумі нараховувалось 13 викладачів і навчалось 113 студентів.¹⁵

Вінницький європедтехнікум було відкрито у 1924 році на кошти місцевого бюджету при допомозі Євтовариства. Тут навчалось 88 студентів і викладало 11 вчителів.¹⁶

У жовтні 1921 року у м. Вінниці було відкрито фармацевтичну школу, яку в грудні реорганізовано у фармацевтичний технікум. У 1925-1926 рр. тут працювало 25 педагогів і навчалось 156 чоловік.¹⁷

На Поділлі працювали сільськогосподарські технікуми в с. Сутиски Тиврівського району, у м. Хмільнику та Могилеві-Подільському. Оскільки сільське господарство мало

.....
.....
велике значення для розвитку Подільської губернії, головним завданням профосвіти було зміцнення бази сільськогосподарської освіти та підтримка професійних шкіл. Проте не завжди була змога вирішувати ці питання позитивно. Так, за повідомленням інспектора народосвіти Вінницької округи, у 1924 році було закрито Літинську агрономічну школу та дві трудові школи, оскільки у місцевому бюджеті не було коштів на їх утримання.¹⁸ За недостатністю коштів уряд змушений був встановити плату за навчання. На Поділлі щомісячна плата становила від 0,5 до 7 товарних карбованців.¹⁹

Все ж, незважаючи на труднощі, система професійно-технічної освіти продовжувала розвиватись. На 1933 рік у Вінницькій області існувало 63 технікуми.²⁰ За рівнем знань з фаху випускники технікумів не поступались перед випускниками вузів, які готували керівників або організаторів широких галузей народного господарства чи державного будівництва і повинні були давати всебічні знання. Таких інститутів Вінницька область налічувала 9.

В 1920 році був створений Вінницький інститут народної освіти. Він складався з гуманітарного, фізико-математичного та природничо-географічного факультетів. Інститут готував спеціалістів усіх галузей народної освіти – дошкільної, шкільної та позашкільної.²¹ Вуз перебував у важкому матеріальному становищі, слабкою була матеріальна база, але до 1930 року путівку в життя отримали 144 випускники. Так, у 1920 році тут навчалось 212 студентів, у 1923-1924 рр. – 149 чол., працювало 20 викладачів. Інститут мав власну бібліотеку, яка налічувала 4738 томів літератури науково-педагогічного та соціально-політичного змісту.²²

З 1930 року ВІНО було перейменовано в інститут соціального виховання, метою якого стала підготовка вчителів для семирічних трудових шкіл старшого концентру (ФЗУ та ШКМ). Було відкрито 3 курси з 4 відділеннями: агробіологічним, техніко-математичним, історико-економічним, мовно-літературним. При інституті працювало 3 робітфаки. Термін навчання тривав 3 роки.²³

В 1933 році вуз знову було перейменовано, тепер – в педагогічний інститут.

Фармацевтичний технікум м. Вінниці було реорганізовано у фармацевтичний інститут. У 1935 році було відкрито медичний інститут. На перший курс було набрано 250 студентів, 83% яких були робітниками і селянами. В інституті працювало 9 професорів і 50 асистентів.²⁴

У Вінниці існував робітничий університет, який підвищував культурний рівень робітників місцевих підприємств та готував технічні кадри для промисловості і сільського господарства. Університет мав такі відділи: будівельний, електромеханічний, хімічний, колгоспний, соціальної перебудови побуту, єврейський. Курс навчання становив 3 роки. На початку 1930-1931 рр. тут навчалось 853 студенти.

Вищі навчальні заклади відкривались і в інших містах Поділля. Так, у м. Кам'янці-Подільському існували інститут соціального виховання та інститут птахівництва, заснований у 1939 р на базі колишнього сільськогосподарського інституту.

На 1940-1941 рр. у Вінницькій області налічувалося 4 вищих навчальних заклади, в яких здобували освіту 6542 студенти, 31 технікум та інші середні спеціальні заклади, в яких навчалось 7748 чол.²⁵

Велике значення для навчання мали бібліотеки. У Вінницькій окрузі на 1927-1928 рр. налічувалось 258 сільських бібліотек, у фондах яких зберігалось 72416 книг, 73 пересувні бібліотеки з 14400 книгами. У Вінницькій обласній бібліотеці ім. Тімірязєва знаходилося 60 тисяч книг.²⁶ На 30-ті роки кількість бібліотек значно збільшилась, на 1940 рік на Вінниччині нараховувалось 1268 бібліотек, із них 1079 – на селі.²⁷

Отже, в 20-30-х рр. нова влада вирішувала важливу проблему по піднесенню культурного рівня населення. Цей процес відбувався у надзвичайно важких умовах зруйнування і хаосу. Але справа зрушила з місця – відбувалась ліквідація неписьменності, поступово встановилась єдина система освіти, використовувались нові методи навчання і

виховання. Середньою школою було охоплено близько третини учнів. Збільшувалось будівництво шкіл, що дало змогу ліквідувати навчання в третю зміну.

Проте система освіти мала суттєві недоліки. Одним із них став розрив між загальноосвітньою, спеціальною середньою та вищою школами, а також відрив теорії від практики в спеціальних навчальних закладах.

Важливими проблемами школи були нестача підготовлених вчительських кадрів та також слабе матеріальне забезпечення. Вчителям не дозволялося відступати від навчальних планів та програм, що не давало можливості творчого підходу до навчання. Сталінська система придушувала в зародку будь-яке відхилення від регламентованої лінії поведінки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні (1921-1925 рр.).-К.,1963.-С.48; 2. Михайлов О.О. Допомога міста селу в піднесенні культури.-К., 1963.-С.131; 3. Шевчук Г.М. Вказана праця.-С.57; 4. ДАВО. Р.256.-Оп.1.-Спр.83.-Арк.238; 5. ДАВО.-Ф.(П)-1.-Оп.1.-Спр.419.-Арк.213; 6. Вінницька область в цифрах. Статистичний збірник.-К., 1964.-С.215; 7. ДАВО.-Р.256.-Оп.1.-Спр.10.-Арк.515; 8. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30 роки.-К.,1991.-С.238; 9. ДАВО.-Ф.(П)-136.-Оп.9.-Спр.437.-Арк.110; 10. ДАВО.-Р.256.-Оп.1.-Спр.9.-Арк.151-152; 11. Зінченко А. Від байдужості до вболівань //Радянська освіта. - 2 жовтня 1990 р.; 12. ДАВО.-Ф.(П)-136.-Оп.9.-Спр.437.-Арк.113; 13. Подольский пролетарий.- 15 июля.-1921 г.; 14. ДАВО. Путівник архіву.-С.179; 15. ДАВО.-Р.256.-Оп.1.-Спр.1138.-Арк.1, 9, 13; 16. ДАВО.-Р.256.-Оп.1.-Спр.1137.-Арк.1-4; 17. ДАВО.-Р.256.-Оп.1.-Спр.1141.-Арк.1-3; 18. ДАВО.-Р.256.-Оп.1.-Спр.10; 19. Шевчук Г.М. Вказана праця.-С.158; 20. ДАВО.-Ф.(П) 457.-Оп.1.-Спр.135.-Арк.3-5; 21. ДАВО. Путівник архіву.-С.178; 22. ДАВО.-Ф. 1941.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.67; 23. Вся Україна та АМСРР.1931.-С.ХХУІ; 24. ДАВО. Ф.(П) 136.-Оп.6.-Спр.606.-Арк.5; 25. Вінницька область в цифрах. Статистичний збірник.-К.,1964.-С.220; 26. ДАВО.-Р.256.-Оп.1.-Спр.722.-Арк.75; 27. Вінницька область в цифрах...-С.221.

В.І. Петренко

ПОДІЛЛЯ У 1930 – 1931 РОКАХ: ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ

За час незалежності України, особливо в останні роки, які пройшли під знаком відзначення 70-річчя пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр., опубліковано чимало наукових, документально-публіцистичних праць про трагічний період в історії нашого народу.

Вагоме значення для вивчення і подальшого дослідження причин, передумов, перебігу і наслідків голодомору 1932-1933 рр. мають академічні фундаментальні видання. В першу чергу, це стосується ґрунтового наукового дослідження “Голод 1932 – 1933 рр. в Україні: причини та наслідки” (керівник авторського колективу В.І. Марочко),¹ яке стало першим на дану тематику в Україні. В його написанні взяли участь понад 30 вчених-науковців. У книзі подається огляд архівних джерел, а також наукової, публіцистичної й художньої літератури про голод 30-х років. В кінці досліджується історія голодомору 1932–1933 рр. в Україні, розкриваються його витоки, аналізується механізм морення терором голоду, простежуються руйнівні наслідки голодного лихоліття для українського етносу, висвітлюється боротьба за повернення українцям і всьому світові правди про голодомор.

Зокрема В.І. Марочко в статті “Політика тотального вилучення хліба в українському селі: геноцид проти селян”,² прослідкувавши насильницькі методи хлібозаготівельних кампаній 1928-1933 рр., розкриває складну ситуацію з продовольством в Україні в 1931 р. Автор є одним із перших учених, які датують початок голодомору 1931 роком. В 1991 р. в статті “Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки”³ автор стверджував, що голод розпочався в 1931 р., а в 1932 р. – набув масових масштабів.

Серед інших праць, в яких міститься інформація про голод у 1931 р., насамперед привертає увагу документальне видання 1992 р. “Колективізація і голодомор на Україні 1929–1933: Збірник документів і матеріалів” (упорядники Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна).⁴ У виданні містяться дані про те, що голод розпочався в Україні в 1931 р., масовим він став у 1932 р., а в 1933 р. вже вирував голодний мор.

В числі збірників всеукраїнського масштабу і книга “Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.”⁵ До першого розділу книги “Голод 1931–1933 років: Погляд з ХХІ століття” увійшли статті багатьох знаних науковців. Так, В. Васильєв пише про ціну хліба голодних 30-х, політику керівництва СРСР і УСРР в 1932-1933 рр., Ю. Шаповал – про 3-ю конференцію КП(б)У як пролог трагедії голоду. С. Уїткрофт виклав сучасне бачення природи та рівня смертності 1931–1933 рр.

Автори колективної праці “Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933.” (керівник авторського колективу П. Панченко)⁶ стверджують, що даний голодомор є геноцидом українського народу. Дослідник голодомору Т. Поліщук у статті “Слобожанщина: живі не встигали ховати мертвих”, яка подана в вищезазначеній праці, акцентує увагу на різкому зменшенні населення Харківської області вже у 1931 році.

Проте в науковій літературі недостатньо досліджені і проаналізовані події 1930–1931 рр. в Україні (особливо – 1931 р.), які започаткували даний голодомор.

Прослідкувати політичні і соціально-економічні аспекти подій протягом 1930-1931 рр. в Україні, зокрема на Поділлі, дослідити початок голоду і проаналізувати його причини, що призвели до трагедії українського народу, ставить перед собою такі завдання автор статті.

Голодомор 1932-1934 років, безумовно, став найжахливішим злодіянням сталінського тоталітарного режиму проти українського народу (у 1934 р. від голоду тільки на Поділлі померли щонайменше 58 885 чол.)⁷

Відправним рубежем спричинення і наближення трагедії українського селянства є, насамперед, постанови більшовицької влади 1929-1930 рр.: листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б),⁸ який взяв курс на нагальну масову насильницьку колективізацію сільського господарства постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року: “Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”,⁹ котра зобов’язувала партійні і виконавчі органи влади “перейти від політики обмеження куркульства до політики ліквідації куркульства як класу”, квітневий (1929 р.) пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), рішення якого узаконили і націлили весь партапарат і його сільський актив на реквізиції хліба в селян.¹⁰

Саме на квітневому пленумі прозвучала незаперечна мотивація Сталіна про доцільність насильницького вилучення хліба: “... по-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки імущих верств населення, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організовуємо з них свою могутню багатомільйонну політичну армію на селі”¹¹.

Ще раз Сталін підтвердив свою позицію 29 грудня 1929 р. на всесоюзній конференції аграрників-марксистів, де він заявив: “Тепер розкуркулювання в районах суцільної колективізації не є вже простий адміністративний захід. Тепер розкуркулювання становить там складову частину утворення і розвитку колгоспів.”¹²

У зв’язку з прийняттям вищезазначених партійних постанов та з початком їх втілення у життя наприкінці 1929 р. – на початку 1930 р. зубожіння українських селян стало різко посилюватися, коли одночасно з “великим переломом на селі”, колективізацією та ліквідацією “куркуля” розпочались повальні обшуки та вилучення зерна, організовані партійними активістами.

На допомогу сільським радам, для вилучення хліба у заможнішої частини селянства силовими методами, місцеві партвиконавці прагнули залучити бідноту та частину середняків (членів КНС), яким було обіцяно 25% конфіскованого зерна. Тим самим влада прагнула ще більше загострити протистояння на селі, отримати для себе нових прибічників в особі комнезамівців і відчутно збільшити кількість відібраного хліба. З цією метою бюро Вінницького окружного КП(б)У ще 2 липня 1928 року прийняло таємну постанову, в якій зазначалось: “...1. Доручити фракції Окрвиконкому дати директиву сільрадам про посилення хлібозаготівельної роботи. 2. Підтвердити ще раз постановою бюро про залишення в селі 25% конфіскованого хліба у куркуля на потреби біднішої частини селян...”¹³

Реакція переважної більшості селянства на повернення до “військово-комуністичних” методів хлібозаготівельної політики була відверто негативною. Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат, влада поставила селянство в опозицію існуючому режиму. Селяни, переважно одноосібні виробники більшої частини товарного хліба в країні, у відповідь почали неоголошену війну проти більшовицької аграрної політики. У цій боротьбі широко використовувалися як економічні форми опору (в основному - приховування хліба), так і терористичні акти, масові волики, “бабські бунти”, антирадянська агітація.

Небажання підкоритися волі держави ще більше посилювало агресивну політику адміністративних органів. До тих, хто “відмовлявся” здавати хліб та чинив “опір проведенню хлібозаготівельного плану”, стали масово застосовувати ст. 58 КК УСРР,¹⁴ яка за “зловмисне” ухилення від сплати податків та невиконання “загальнодержавної ваги повинностей” передбачала покарання – позбавлення волі, примусову працю, штраф подвійного розміру невиконаних платежів.

Практика застосування цієї статті кримінального кодексу без з’ясування господарських можливостей селянського господарства засвідчує факт позаекономічного примусу та експропріації. План хлібозаготівель не входив до виконання податку, а являв собою додатковий визиск – сумнозвісний “порядок самозобов’язання”. Селянинові доводилося сплачувати податок, самообкладання та, як правило, штраф, невиконання якого завершувалося судом і досить часто розпродажем майна на торгах.

Так, наприклад, виїзною сесією Бершадського нарсуду за ст. 58 Кримінального кодексу за “злісне невиконання хлібозаготівлі, м’ясозаготівлі, єдино-сільськогосподарського податку, одноразового збору” тільки з 1-го по 8-е березня 1931 р. були засуджені:¹⁵

№ п.п.	Прізвище та ім’я Засудженого	Сільрада	Майновий стан	Міра покарання документі:соцзахисту]	[у
1.	Бабій Марфа Созонова	Війтівка	куркуль	2 роки позбавл. волі	
2.	Каретнюк Дементій Іванів	Війтівка	куркуль	5 р. п. волі, 700 крб.	
3.	Суховій Іван Дмитрів	Фльорино	заможник	1,5 р.п. волі, 300 крб.	
4.	Подольан Денис Гаврилів		куркуль	7 р. п. волі, 500 крб.	
5.	Гоменок Іван Тодосів		заможник	1,5 р.п. волі, 500 крб.	
6.	Чорненький Денис Антонів	Фльорино	заможник	1 р. п. волі, 150 крб.	
7.	Коваль Самуїл Парамонів	Фльорино	заможник	3 р.п. волі, 150 крб.	
8.	Мазуренко Іван Михайлів	Яланець	заможник	3 р. п. волі, 750 крб.	
9.	Траченко Сава Федорів	Яланець	куркуль	4 р. п. волі, 500 крб.	
10.	Чечельницький Кифір Юхт.	Яланець	куркуль	4 р. п. волі, 300 крб.	
11.	Поліщук Григорій Іванів.	Баланівка	куркуль	3 р.п. волі, 300 крб.	
12.	Теренчик Юген Іванів	Маньківка	куркуль	5 р. п. волі, 700 крб.	
13.	Курносий Тимофей Хтомів	Маньківка	куркуль	4 р. п. волі, 700 крб.	
14.	Чабанок Олекса Григорів	Кошаринці	куркуль	5 р.п. волі, 2300 крб.	
15.	Боровський Олекса Григор.	Маньківка	куркуль	2 р.п. волі, 200 крб.	
16.	Овчарук Микита Олексів	Ольгопіль	куркуль	5 р.п. волі, 500 крб.	
17.	Дорошевський Архип Марк.	Берізки Ч. Берізки Ч. Волова	куркуль	4 р.п. волі.	

А з 1 жовтня 1930 р. по 20 березня 1931 р. нарсудом Бершадського району було осуджено більше 100 селян, із них:

за невиконання хлібозаготівель: куркулів – 17 чол., загалом на 90 років позбавлення волі та накладено штраф - 15 250 крб., заможників – 12, на 33 роки і штраф – 4 200 крб.;

за невиконання м’ясозаготівель: заможників – 8, на 10,5 років позбавлення волі, до примусової праці на 3 роки, накладено штраф – 2 100 крб.;

за несплату податків: куркулів – 14, на 54 роки позбавлення волі,... штраф – 8 850 крб., заможників – 22, на 50,5 років позбавлення волі, до примусової праці на 4 р. 8 місяців,

.....
штраф – 10 200 крб.;

за невивіз лісу: заможників – 3, позбавлення волі на 3 роки, до примусової праці на 1 рік, штраф – 1 300 крб.;

за невиконання умови контрактації: заможників – 1, позбавлення волі на 2 роки, бідняків – 1, до примусової праці на 6 місяців;

за хижацьке нищення худоби: заможників – 1, до позбавлення волі на 2 роки і 8 місяців, бідняків – 4, до примусової праці на 2 роки і 5 місяців...¹⁶

Становище стало ще більше погіршуватись у зв'язку з масовою конфіскацією місцевою владою у селян за невиконання різного роду сільськогосподарських повинностей майна, худоби, сільськогосподарського реманенту, продуктів харчування, навіть ікон. Зокрема у доповідній записці Соболівському райпарткому КП(б)У про події в селі Глибочок партактивіст Сіденко акцентує увагу: "... Сільська рада... конфіскувала в гр. Білеми К. під керівництвом члена партії, інструктора обласного виконавчого комітету т. Степанцева все майно, а саме: житлову хату (виселили його одразу), всі господарчі будівлі, робочу худобу, всі хатні речі... Характерно, що при конфіскації забирались навіть непотрібні речі - кошки, старі рамки, фанари, образи..."¹⁷

Не маючи змоги виконати всезростаючі плани, і, щоб не потрапити під суд (рішення суду, як правило, передбачало тюремне ув'язнення і повну конфіскацію майна), більшість селян почали розпродаж всього, що у них було, компенсуючи податки грішми.

Дочекатись нового урожаю ставало все важче, і вже на початку 1930 р. в окремих районах Поділля були зафіксовані прояви голоду, який влада назвала "продовольчими труднощами".

У політдонесеннях за січень 1930 р. "Про політико-моральний стан 24-го Могилів – Подільського прикордонного загону ДПУ" міститься інформація про те, що розмови серед червоноармійців в основному носили такий зміст: "...хліб останній забирають, а якщо не даси – саджають у ДОПР; ...на селі робиться все незаконно, селян грабують, скоро заберуть останнє і скоро всі помруть з голоду;... з дому відвезли 120 пудів... щоб виплатити, батько продав коня; ...з цією хлібозаготівлею, може спалахнути повстання; ...у брата взяли 112 пудів хліба і ще повторно обклали на 45 пудів, а всього залишилось на 9 їдоків 157 пудів, що не хватить..."¹⁸

В інформаційному бюлетні газети "Червоний край" від 25 лютого 1930 р. про ситуацію в селі Кожухів Хмільницького району зазначено: "... Записалося до колгоспу лише 100 господарств. Промайнула чутка, що артільцям лишать по 30 фунтів на їдця... Селяни сильно бояться загального голодування..."¹⁹

Матеріали Вінницького окружного відділу ДПУ - "Спецзведення № 6 за травень 1930 р." - свідчать, що становище з продуктами харчування на селі стало критичним – селяни голодували: "... По деяких селах Липовецького району, особливо Пісочин і Війтівці, із-за відсутності хліба і др. продуктів, частина бідняків-колгоспників Липовецького району не можуть вийти в поле. Дані села відстають в посіві; ...у Жмеринському районі... в с. Сьомаки, Москалівка, Козачівка і ін. бідняки-індивідуальники та колгоспники по декілька днів сидять без хліба; ...голова колгоспу с. Трибухи Літинського району заявив, що якщо не дадуть хліба, прийдеться колгоспу розійтись; ...у Немирівському районі в багатьох селах, у зв'язку з продовольчими труднощами серед бідняків, упадочні настрої... В селі Сподахи бідняки цього села Бурко Ісидор та Деркач Мотря заявляють: "Хоч пропадай, немає ні кусочка хліба, хто ж нам допоможе?"²⁰

Таким чином, форсована насильницька колективізація, яка прискорювалася ще й ліквідацією "куркульства" (по суті фізичним знищенням основного виробника хліба, котрий ніколи б не вписався у більшовицьку доктрину – комуністичне суспільство) і хлібна продрозкладка – ці заходи кремлівських вождів, які розпочались майже одночасно і спричинили в Україні, зокрема на Поділлі, голод уже в 1930 році.

Але, незважаючи на репресивну політику влади, в тому числі і голодом, українське

.....

селянство продовжувало мужньо чинити опір сталінському режиму. У 1930 році ДПУ України зафіксувало 4 098 антирадянських виступи, число учасників яких становило – 958 587 чол.²¹ Причому в протистоянні з озброєною місцевою владою, міліцією та каральними загонами ДПУ (військові частини РСЧА могли бути використані тільки в крайніх випадках)²² брали участь як заможні селяни, так і біднота. Про це свідчать політичні зведення райпарткомів, які направлялись в окружкомі КП(б)У. Так, у політзведенні секретаря Тростянецького райкому партії Ковалю від 3 квітня 1930 р. вказується: “Початок волинок по Тростянецькому району можна вважати 11 березня 1930 року. Перше село, яке підняло волинку, – Демидівка... По соціально-економічному показнику село бідняцько-середняцьке (повністю звільнено від сільськогосподарських податків 203 господарства із 422)... Основні вимоги волинщиків були такі: “Віддайте нам працю, ми не хочемо СОЗу, верніть висланих, не треба комсомолу, не треба радянської влади..., чому нічого не дають в кооперації, навіщо позабирали останнє насіння, а нам немає чого їсти”... Під час волинок було вбито 5 волинщиків і 2 поранено... Вислано зачинщиків – 63 чол., по соціальному стану вони розподіляються так: куркулів – 15 чол., середняків – 21 чол., бідняків – 13 чол., службовців – 1 чол. Про інших 11 чоловік немає відомостей...”²³

У “Підсумкових даних” з грифом “Цілком таємно” від 30 березня 1930 р. уповноважений ДПУ по Соболівському району Громада доповідав: “... 3 12 березня по 24 березня 1930 року було заарештовано по списках ДПУ 164 чол... За соціальним станом: робітників – 2 чол., бідняків – 58, середняків – 47, куркулів – 48, службовців – 2, колишніх торгівців – 2...”²⁴

Насильницькі методи колективізації, розкуркулення та хлібозаготівель, які супроводжувались багаточисленними арештами, спонукали селянство до масових виходів з колгоспів. Пік виходів припав перед посівною на березень 1930 р. В стенограмі окружної наради партійного активу Тульчинщини з питань колективізації сільського господарства містяться дані, що процент колективізації округу різко знизився: у Вапнярському районі з 91 до 14 %, у Гайсинському районі з 77 до 15 %, у Крижопільському, Тростянецькому і Брацлавському – до 10 %. Подібна ситуація склалася майже у всіх районах Поділля.²⁵

Не могло не позначитися на загостренні відносин селянства і влади нищення християнських духовних цінностей комуністичною ідеологією. Виконуючи рішення партійних і виконавчих органів влади, місцеві партактивісти і комсомольці закривали церкви, знімали дзвони, переслідували священників. У директивному листі “Всім райпарткомам” (березень 1930 р.) секретар Тульчинського окружного партійного комітету Русаков наголошував: “У зв’язку з проведенням кампанії по закриттю церков та зняття дзвонів, на місцях мають місце випадки грубого порушення директив центру, матеріали достатньо не оформляються та вживаються адміністративні заходи... Проводячи цю роботу, ні в якому разі не пов’язувати її з другими політичними кампаніями, надаючи їй самостійний характер...”²⁶

Події 1930 року засвідчують про наростання селянського опору сталінській політиці. На що більшовицький режим, зрозумівши, що зламати селян старими вже методами не вдасться, відповів селянству України неоголошеною війною. Тоталітарний режим вдався до злочину – знищення непокірних голодом.

Селяни стійко протистояли назріваючому апокаліпсису, героїчно захищаючи свій уклад життя і розуміючи, що сили надто не рівні. Сподівались вони тільки на близьку війну більшовиків з капіталістичними державами, що повинна була ось-ось розпочатись (надію на війну селяни плекали протягом усіх багатостраждальних 20-30 років).

Так, в інформаційно-політичному листі Тульчинського окрпарткому “Про політичний стан округи в зв’язку з хвилюваннями селянства” в ЦК КП(б)У від 21 березня 1930 р. йдеться: “... По Крижопільському району поширюються чутки, що радянської влади немає, Червона армія відмовилася служити, на кордоні Румунії йдуть бої... По Соболівському району під час вилучення куркулів та організаторів хвилювань був озброєний опір з боку

куркулів, які під кінець силкувалися добратися до арештанського будинку з метою випущення всіх заарештованих і лише після застосування зброї червоними загонами, натиск було відбито. Внаслідок озброєної сутички 2-х забито і 1-н поранений... Особливо гостро відчувається робота релігійних сект, які заявляють, що “Папа Римський іде з поляками й у деяких селах ріжуть комуністів...”²⁷ З розмов населення села Строїнці Тиврівського району: “... По Брусовому календарю на 1931 рік передбачається велика війна... Більшість хочуть перечекати 1931 рік, а потім хоч у море...”²⁸

Але 1931 рік змін не приніс. Навпаки, більшовицька влада прискорила темпи і посилила зусилля “упокорення українського селянства”. Не зупиняючись у досягненні своїх цілей, сталінська кліка з кожним днем наближала український народ до катастрофи. Так, об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся в грудні 1930 р., приймаючи планові завдання на наступний рік, постановив: “... Забезпечити в 1931 р. охоплення колективними господарствами для України... не менше 80% селянських господарств, що означає для цих районів завершення в основному суцільної колективізації і ліквідацію куркульства як класу..., сміливо перенести в практику м’ясозаготівельної роботи випробувані методи хлібозаготівель...”²⁹

Сприяли зрічій трагедії і рішення українського партійного керівництва. У червні 1931 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання “Про завдання хлібозаготівельної кампанії 1931 р.” та постановив: “...Проведення нової хлібозаготівельної кампанії має бути продовженням нашого рішучого наступу на куркульсько-заможні верстви села, нашої дальшої боротьби за зміцнення і розвиток колгоспного та радгоспного будівництва, за остаточну ліквідацію куркульства як класу.”³⁰

Документальні матеріали Державного архіву Вінницької області всебічно висвітлюють опір селянства сталінській політиці та про нарастаючий голод 1931 року на Поділлі. Так, у с. Щурівці Немирівського району (липень 1931 р.) біля 150 жінок не дали змоги партактивістам вивезти хліб з села, з криками “...нас грабують, хліба у нас немає, в минулому році не платили, кулаків у нас немає, ми всі кулаки” – жінки, організувавши “волинку”, висунули вимоги перед райпарткомом: припинити вилучення хліба, знизити план хлібозаготівлі для всього села, зменшити єдиний сільгосподаток.³¹

В інформаційному листі в ЦК КП(б)У (серпень 1931 р.) секретар Тульчинського райпарткому повідомляв: “...В селі Тарасівці підкуркульники виступали, що плани нереальні, що виконати їх неможливо, що радянська влада хоче, щоб з голоду люди поздохали... Підкуркульниця – полячка... Мельник Ф., намагаючись зірвати куткові збори, заявляє: “Що це собі думаєте, хто це складає такі великі плани, він не знає, що у нас зовсім не вродило. Що ви хочете, щоб ми потопились, а тут ще й позика. Чекайте, буде вам тепер третій вирішальний рік. Ми вам хліба не дамо, хоч живими в землю закопайте, або розстріляйте.” ...В селі Кобилівці були нездорові виступи окремих колгоспників: “Нема хліба, не вродило, самі голодні...”³²

У вересні 1931 р. з Немирівського райпарткому в Харків надійшла інформація такого змісту: “...в Н. Кропивні, щоб доказати нереальність плану, керівники колгоспу... почали на полі збирати колоски, зазначаючи, що їм не вистачає хліба. На ярмарках, які відбуваються в районі, помічаються окремі ходаки, які випрошують хліб і зазначають, що вони в колгоспі працювали, радянська влада весь хліб забрала, то їм доводиться тепер просити хліб, бо немає чого їсти...”³³

З Брацлавського райпарткому у листопаді 1931 року надходили наступні повідомлення: “...В сучасний момент РПК, зважаючи на недостатню мобілізацію уваги та участі передових колгоспників та бідняків-середняків одноосібників до виконання своїх завдань, в справі остаточного закінчення плянів хлібозаготівлі по відсталим селам та району в цілому організовано 4 буксирних бригади кількістю до 400 осіб, що охопили собою 12 сіл, по яких маємо значний здвиг...”³⁴

Звичайно, можна не сумніватися, що 400 “двадцятип’ятитисячників” успішно

“допомогли” селянам 12 сіл району виконати хлібозаготівельний план, залишивши останніх без продуктів харчування.

Вже 1 грудня 1931 р. Брацлавський райпартком інформував ЦК КП(б)У: “...Політичний стан району під кутом зору виконання всіх політично-господарських кампаній та зокрема хлібозаготівлі відзначається певною загостреністю – опором куркульської агітації, що поширюється навіть на бідняцькі маси села та колгоспників... с. Печера – Мандрик Гаврило ...сказав: “Що робити надалі, як жити, хліб до зерна забирають, залишають цілі сім’ї без шматка хліба. По с. Остапківці – Кириленко Юхтим... висловив таку думку: “Дивіться, що робиться, радянська влада забирає останній кусок хліба... По с. Паланка – гр. Кучер – середнячка, виступивши на загальних зборах сказала: “Наклали на людей таку велику кількість, що нема ніякої змоги виконати. Все це робиться аби перечистити людей...” Разом з тим... демобілізований червоноармієць Семенюк Сидір (бідняк), відмовившись прийняти участь в роботі бригади по хлібозаготівлі, заявив: “Я не можу допомагати забирати в людей останній пуд хліба, хай чекають, що як буде війна, щоб я воював, - перший втечу в корчі.” По с. Бортники Кучер Яків... сказав: “Як видно хочать, щоб народ з голоду поздохав, навіть від членів колгоспу забирають весь хліб.” ...Вчитель Котенко в розмові з іншими вчителями: “На весні будуть великі події, тому, що зараз хліб замітається червоною мітлою, внаслідок чого, безумовно буде масовий голод, що призведе до кепських наслідків...”³⁵

Але, незважаючи на катастрофічне становище в українському селі, Політбюро ЦК КП(б)У за участю голови РНК СРСР В. Молотова 29 грудня 1931 р. приймає постанову під грифом “Цілком таємно” “Про заходи посилення хлібозаготівель.”³⁶ Постанова вимагає від партійних організацій України рішуче посилити хлібозаготівлю, мотивуючи це рішення тим, що на грудень 1930 р. Україна здала державі 426 млн. пудів хліба, а в 1931 р. – тільки 401 млн. пудів хліба.

І в цей же день, 29 грудня 1931 р., Народний Комісаріат постачання УСРР приймає постанову “Про постачання керівного складу районів”³⁷ також з грифом “Цілком таємно”. В ній йдеться про покращання матеріального становища районного керівництва і їх сімей. З цією метою для них, через мережу закритих розподільників ДПУ, налагоджувалось продовольче постачання хлібом, крупами, маслом, консервами, рибою, цукром та ін.

Таким чином, партійна номенклатура заздалегідь подбала і захистила себе від смерті, прекрасно розуміючи, що насувається страшний людський мор голодом.

А мільйони приречених на голодну смерть селян, у яких уже не було продовольчих запасів, отримали у грудні 1931 р. на один трудовдень менше копійки і не мали майже ніякого шансу для порятунку своїх сімей. Так, у Джулинському районі трудовдень становив: колгосп ім. Ворошилова с. Ставки – 0,50 коп.; колгосп ім. Петровського с. М’якохід – 0,79 коп.; колгосп ім.Сталіна с.Шляхова – 0,54 коп.; колгосп “Нове життя” (скільки цинізму в назві) с.Тирлівка – 0,24 коп.; колгосп “Перемога” с. Тернівка – 0,40 коп...³⁸

Підсумовуючи вищезазначене, можна цілком стверджувати, що протягом 1930–1931 рр. сталінський тоталітарний режим, зосередивши основну увагу на проведенні масової насильницької колективізації (одночасно знищуючи селянина-господаря), продовжував систематично нарощувати хлібозаготівлю, конфісковуючи при цьому все, що було у селянина, і руйнуючи сільське господарство.

Селянство України вже протягом цих років відчувало наслідки “великого перелому” – в країні розпочався голод. Але більшовицька влада продовжувала вилучення хліба, розуміючи при цьому, що це призведе до катастрофи українського села і багаточисельних людських втрат.

Попереду були 1932–1934 рр. і біля 10 млн. жертв голодомору.³⁹ Антиукраїнський режим не зупинився. Не дав можливості вижити. Трагедія ж розпочалась не зненацька. Хліб у держави був (кожен день з Поділля у 1933 р. вивозилось 150 000 пудів хліба).⁴⁰

Отже, як свідчать документи більшовицьких партійних форумів та архівні

документальні джерела, голод на Поділлі розпочався не раптово і не в 1932 р., як прийнято вважати, а значно раніше. Його прояви і ознаки були зафіксовані вже в 1930 р. Продовжуючи посилюватись, набираючи все більшого масштабу в 1931 р., він досяг свого апогею в 1932-1933 рр., перетворившись в катастрофічний голодомор.

Допомога вимираючим українським селянам почала надходити тільки з другої половини 1933 р., але вона була незначною і не могла поліпшити становище. Наприклад у вересні 1933 р. селянам Бершадського району була надана допомога в розмірі всього лише 500 пудів зерна.⁴¹

Тільки в 1934 р. почала надходити суттєва продовольча допомога українському селу (на Поділлі у листопаді 1934 р. надійшло 2,5 млн. пудів харчового, насіннєвого та фуражного зерна).⁴² І мор поступово почав відступати, але продовжував забирати людські життя, хоч і не так масово, включно по 1935 р.

Про важке економічне становище селянства Поділлі у січні 1935 року інформував особисто Сталіна секретар Вінницького обкому КП(б)У Р. Бегайло: “Цілком таємно... Обком вважає за необхідне інформувати ЦК про те, що велика кількість колгоспів області вже в даний період, в результаті низької видачі хліба на трудовень, відчують серйозні продовольчі труднощі. Із 3634 колгоспів області нами вивчений стан у 3346 колгоспах. З цієї кількості в 436 колгоспах видали на один трудовень менше 0,5 кг. усіх зернових, у 803 колгоспах – від 0,5 до 1 кг, в 649 колгоспах – від 1 до 1,5 кг...”⁴³.

У березні 1935 року секретар Калинівського райпарткому Сазонов доповідав обкому партії про голод в селах району: “Заливанський колгосп... опухлих 6 господарств, з них жінок – 6, дітей – 13, потребують допомоги ще 111 господарств...; Гушинецький колгосп. В колгоспі 564 господарства. На трудовень отримали 490 грам..., 15 чоловік опухлих...; Корделівський колгосп. В колгоспі 505 господарств. Забезпечені тільки 15-20 господарств, інші не забезпечені..., опухлих 19 господарств...; Сальницький колгосп. Всього господарств – 490... Забезпечені 80 господарств... 7 господарств опухлих. Для забезпечення харчуванням колгосп немає нічого, на трудовень отримали 350 грам...”⁴⁴

Дані хронологічні рамки (1930-1935 рр.) мору населення України голодом, зокрема подолян, незаперечно свідчать як один із доказів про здійснення етноциду більшовицькою владою проти українського селянства.

Наявні й інші вагомні фактори етноциду, які потребують подальших науково-історичних досліджень. Надзвичайно важливим є момент істини для майбутніх поколінь українців. Слід завжди пам’ятати слова Г. Ферреро “Усі народи повинні пригадати собі стару правду, що історія повторюється. Вони повинні зрозуміти, що подібні помилки і провини неминуче ведуть до подібних наслідків, та що тільки усвідомлення собі цієї правди може зберегти людство від повороту темних віків”⁴⁵

В плані розвитку теми, історична наука потребує повного дослідження причин, що завадили більшовицькій владі раніше надати суттєву продовольчу допомогу вимираючому українському селянству, яке вже не могло чинити опору і не мало засобів для існування. Не вивчений і не проаналізований перебіг голоду в 1934-1935 рр. Сучасним вченим, науковцям, дослідникам потрібно виконати ще одну місію перед своїм народом – назвати поіменно як жертв голодомору, так і їхніх катів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакційної ради – В.А. Смолій. Відп. ред. В.М. Литвин. – К., 2003. – 888 с.; 2 Марочко В.І. Політика тотального вилучення хліба в українському селі: геноцид проти селян // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки... - С. 443; 3 Марочко В.І. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 1. – К., 1991. – С. 59-65; 4 Колективізація і голодомор на Україні 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. – К., 1992. – 736 с.; 5 Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За редакцією Васильєва В., Шаповала Ю. – К., 2001. – 399 с.; 6 Смертю

.....
.....
смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933 рр. / Авт. колектив: Панченко П. (керівник), Вівчарик М., Голуб А. та ін. – К., 2003. – 352 с.; 7. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф. П-136.- Оп. 3.- Спр. 219.- Арк. 135; 8 КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – К., 1980. –Т. 4. – С. 308-351; 9 КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... – С. 366-369; 10 КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... – С. 171-189; 11 Маркова С.В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі. – К.: МАУП, 2003. – С. 39; 12 Сталін Й. Твори. – М., 1949. – Т. 12. – С. 170; 13 ДАВО.- Ф. П – 29.- Оп. 1.- Спр. 369.- Арк. 17; 14 Збірник узаконень і розпоряджень уряду України за 1927 рік. – 1927. – ст. 58. – С. 152-153; 15 ДАВО.- Ф. П – 39.- Оп. 1.- Спр. 100.- Арк. 5-6; 16 ДАВО.- Ф. П – 39.- Оп. 1.- Спр. 100.- Арк. 32; 17 ДАВО.- Ф. П – 33.- Оп. 1.- Спр. 1013.- Арк. 159; 18 ДАВО.- Ф. П – 31.- Оп. 1.- Спр. 559.- Арк.6; 19 ДАВО.- Ф. П – 33.- Оп. 1.- Спр. 1013.- Арк. 49; 20 ДАВО.- Ф. П – 29.- Оп. 1.- Спр. 563.- Арк. 98; 21 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 92; 22 Там само - С. – 170; 23 ДАВО.- Ф. П – 33.- Оп. 1.- Спр. 1013.- Арк. 214 – 218; 24 Там само - Арк. 182; 25 ДАВО.- Ф. П – 33.- Оп. 1.- Спр. 938.- Арк. 1-26; 26 ДАВО.- Ф. П – 33.- Оп. 1.- Спр. 998.- Арк. 42; 27 ДАВО.- Ф. П – 33.- Оп. 1.- Спр. 1012.- Арк. 81-86; 28 ДАВО.- Ф. П – 33.- Оп. 1.- Спр. 1013.- Арк. 49; 29 КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... – С. 472-478; 30 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – У 2-х т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 726; 31 ДАВО.- Ф. П – 63.- Оп. 1.- Спр. 106.- Арк. 90-91; 32 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 4.- Спр. 168.- Арк. 35-37; 33 ДАВО.- Ф. П – 63.- Оп. 1.- Спр. 106.- Арк. 99; 34 ДАВО.- Ф. П – 40.- Оп. 1.- Спр. 179.- Арк. 65; 35 Там само - Арк. 67; 36 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 3.- Спр. 2.- Арк. 17-20; 37 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 3.- Спр. 1.- Арк. 7-9; 38 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 4.- Спр. 118.- Арк. 10-12; 39 Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років: Стенограма. – К., 2003. – С. 21, 35; 40 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 3.- Спр. 70.- Арк. 253; 41 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 3.- Спр. 71.- Арк. 144; 42 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 52.- Спр. 3.- Арк. 61; 43 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 3.- Спр. 305.- Арк. 6; 44 ДАВО.- Ф. П – 136.- Оп. 3.- Спр. 330.- Арк. 6-а, 6-б, 6-в; 45 Трагедія голодомору на Вінниччині 1932-1933 рр.: (Бібл. покажчик) /Уклад. О.Ніколаєць; Вступ. ст. В.Петренко; Вінниц. ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва. – Вінниця, 2003. – С. 79.

А.І. Петрова

СТАНОВИЩЕ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)

Події передодня та періоду Другої світової війни вже багато десятиліть досліджують українські та зарубіжні історики. У трактуванні причин її виникнення, ходу і наслідків є різні, іноді діаметрально протилежні, погляди. Дискусії тривають, і це ще раз засвідчує актуальність дослідження цього періоду в історії України, окремих його аспектів, а саме майбутнє України у планах німецького нацистського уряду, особливості соціально-економічної, релігійної, культурної, освітньої сфер, становище церков, настрої населення, функціонування структур і органів цивільної та військової окупаційної адміністрації. Значний інтерес викликають також питання, пов'язані з функціонуванням культурного життя на окупованій території, становищем навчальних закладів різних рівнів та профілів, ставлення до них окупаційної влади, діяльністю людей інтелектуальної праці в умовах окупаційного режиму. Ці проблеми належали до тих, на дослідження яких у радянський час було накладено суворе табу.

У працях радянських дослідників новітньої історії України і Другої світової війни можна виділити три етапи.

Перший – радянська історіографія, яка перебувала під впливом ідеологічної цензури, у висвітленні подій домінували чорно-білі оцінки. Роботу дослідників ускладнювала також очевидність історичних паралелей, викликаних тоталітарною сутністю гітлерівського та сталінського режимів. На цьому наголошують Ю. Сливка, В. Коваль, В. Король, М. Сергійчук. Суттєвим недоліком радянської доби було також заперечення праць зарубіжних істориків (В. Косика, Дж. Амстронга, А. Далліна, І.Каменецького).

Виходячи з цього, радянська історіографія Великої Вітчизняної війни взагалі і окупаційного режиму зокрема характеризується односторонністю і поверховістю висвітлення подій. Головна увага приділялась масовим розстрілам, знищенням міст, сіл і руху опору населення. Все це знецінило наукову вартість побудованих на ідеологічних штампах радянських історичних досліджень.

Другий етап припадає на кінець 80-х років і характеризується відступами від

партійних засад та спробами аналізувати перебіг подій з нових позицій.

Розпад Радянського Союзу та відновлення державної самостійності України створили умови для відтворення правдивої картини трагічних подій Другої світової війни. Доступ до багатьох засекречених раніше архівних джерел та літератури дає можливість оцінити їх з нових позицій. В 90-х роках з'явилися статті та узагальнюючі публікації, написані з урахуванням нових архівних документів, що стали кроком до поглибленого вивчення правди історії. (М. Коваль, Сергійчук, М. Швагуляк, Т. Першина, В. Лаврищук, А. Боляновський, І. Ветров, П. Рекотов).¹

Аналіз праць з цієї проблеми свідчить, що українська історіографія робить впевнені кроки вперед, але попри все перебуває на початковому етапі теоретичного переосмислення, вироблення принципово нових засад у дослідженні та висвітленні особливостей німецького окупаційного режиму у 1941-1944 роках. І лише за умови зваженого і об'єктивного висвітлення “незручних” тем і питань історії центральної події двадцятого століття – Другої світової війни, за умови правдивого і чесного показу переплетення трагедії і подвигу, слави і безслав'я ця епоха стане більш зрозумілою, більш близькою. Гірка правда народної трагедії та героїзму, а не підсолоджена кривда, щирі, а не фальшиві патріотичні почуття, добра, а не байдужа пам'ять. Саме на це заслуговує легендарне покоління воєнної епохи. Саме цього вимагатимуть прийдешні покоління.

Чи готова сучасна українська історична наука до виконання такої місії – питання непросте. Ще свіжі спогади про тоталітарне минуле, ще є страх і невпевненість вчених, що не зуміли вийти на рівень деідеологізованої історіографії, позбутися огріхів “кон'юнктури”. Ідеологічні стереотипи потроху зникають, нові орієнтири ніхто не пропонує. Тому на шляху до істини можливі перешкоди як об'єктивні, так і суб'єктивні. Можна озброїтись сумнівними, навіть антинауковими судженнями, можна зупинитись лише на описах подій і явищ, тлумачити історичні події на зразок зарубіжних авторів, вважаючи їх останньою інстанцією. Але все це вже було. Необхідно обирати нові шляхи. Архівні джерела, періодика часів окупації, спогади учасників подій Другої світової війни, наукові розробки істориків 60-70 –х років, здобутки вчених 90-х років необхідно вивчати, але вивчати по-новому. Історичні праці повинні відзначатися об'єктивністю, правдивістю, чесністю викладу фактичного матеріалу та науковістю оцінок.

Сьогодні на особливу увагу заслуговують проблеми розвитку краєзнавства, а саме проблеми вивчення історії рідного краю. Микола Коробка – фольклорист, етнограф, літературний критик який має безпосереднє відношення до “Товариства дослідників Волині” (було утворено у 1902 році), приїхавши у 1896 році до Житомира, публікує в газеті “Волинь” “Лист до волинської інтелігенції”.² В “Листі...” він висловлює думки, актуальні і в наші дні: “Очевидно люди на Волині завжди були; є вони і тепер. Волинь являє собою в усіх відношеннях багату скарбницю, з якої наука може черпати без кінця найрізноманітніші дані. Столиця не в силах зробити все за провінцію, остання повинна потурбуватися за себе сама. Було б бажано, щоб культурні елементи нашого суспільства, ті, що становлять справжню інтелігенцію краю, потурбувалися про її вивчення і тим виконали свій обов'язок перед людством”. Перефразовуючи М. Коробку, легко можна замінити Волинь на Поділля, Галичину або ж Житомирщину, Вінниччину, Хмельниччину тощо. Незмінними залишатимуться мета досліджень та сукупність проблем, що стосуються сучасної історичної науки.

То яким же було становище на Україні в цілому та на Поділлі зокрема в роки німецької окупації в 1941-1944 роках? З генерального плану “Ост” дізнаємось, що Україна мала бути загарбана в найкоротші строки з її величезними ресурсами та родючими землями.³ Генеральний план “Ост” включав в сферу колонізаторської діяльності Західну Україну, Крим, Херсонську область, Придніпров'я, Житомирщину, Кам'янець-Подільську та частково Вінницьку області. Південну частину Вінницької області разом із Північною Буковиною, Бессарабією та українськими землями включно з Одесою А.Гітлер передав Румунії як

.....
.....
винагороду за лояльність до Німеччини за угодою від 19 липня 1941 року.⁴ Майбутнє України було визначено: “Її не існує ... це всього-на-всього географічне поняття”. Це землі, які зовсім скоро стануть німецькими і розпоряджатися на них можна буде на свій розсуд. Нові джерела дають нам сьогодні можливість стверджувати, що німці не мали наміру громити та знищувати все на окупованих землях, а, навпаки, збільшувати продуктивність праці, запроваджуючи нові технології, удосконалюючи устаткування, підвищувати рівень кваліфікації спеціалістів.⁵ Все це, безперечно, не для українців, для себе, для нової Німеччини. Основні засоби промислового виробництва планувалось зосередити в Західній Європі (зокрема Німеччині), на території України (в тому числі й Поділля) — лише підприємства по виробництву дрібного сільськогосподарського реманенту та первинній обробці сільськогосподарської сировини.

Планувалась деіндустріалізація великих промислових центрів. А саме - демонтаж устаткування та вивезення його до Німеччини. Основні моменти, конкретні кроки були зафіксовані в економічному розділі плану “Барбаросса” — “Ольденбург”. Його основні положення деталізувалися у “Директивах по управлінню економікою в окупованих східних областях”, а саме у “Зеленій папці Герінга”.⁶ Робочий штаб Росії, створений на початку 1941 року, вивчав економічні райони, джерела сировини. Було створено велику картотеку та виданий німецько-російський економічний словник для користування у майбутньому.⁷

Ще зовсім небагато часу пройде і Гітлер із своїми прибічниками зможе розпочати втілювати у життя свої ідеї, ідеї по перетворенню України в один із важливих регіонів, в так званий “життєвий простір” для німців та “житницю” нової Великої Німеччини. Представники місцевого населення стануть рабами, “що призначені для роботи на благо німецьких господарств; повинні мати стільки, щоб підтримувати робочу силу”.⁸

У червні 1941р. події на фронтах розгорталися дуже швидко. І вже 18 липня була повністю захоплена територія Кам’янець-Подільської області. В подільських містах і селах слідом за діючими військами, що просувалися на Схід, з’являлися представники німецьких окружних адміністрацій, призначалися старшини, створювалась комендатура, які повинні були забезпечити здійснення “нового порядку” на підвідомчій їм території.⁹

20 серпня 1941 року було створено “рейхскомісаріат Україна” з центром в м. Рівне. Очолив його Еріх Кох, людина фанатичної відданості Гітлеру й безмежної жорстокості. Територія України була поділена на генеральні округи. Більшість подільських земель були об’єднані в генеральну округу Волинь-Поділля на чолі з генерал-комісаром Шоне.¹⁰

Щодо нового управління в економічній сфері, то всі економічні закони, розроблені сталінським тоталітарним режимом, повністю вписувались в розроблену німцями концепцію онімечення окупованих територій. Ці закони давали можливість ефективно викачувати з населення все необхідне для забезпечення вермахту та поставок у саму Німеччину. Всі працездатні жителі окупованих міст і сіл повинні були працювати і сплачувати податки майже так само і в тих же розмірах, як і в роки радянської влади.¹¹

Колгоспи не ліквідовувались, а перетворювались на “громадські господарства” або “загальні двори”. Було організовано вибори голів господарств, що проходили в місцевих комендатурах реєстрацію, затвердження та отримували настанови.¹²

Система оплати праці, покарання за невиконання плану та недопоставку продукції залишилися такими, як і при радянській системі. Керівниками таких “громадських господарств” фашисти часто призначали тих місцевих жителів, які добре розумілися на сільському господарстві, були спеціалістами і могли правильно організувати працю. Новим господарям був необхідний результат.¹³

Значно пізніше Надзвичайна комісія, що була створена для впорядкування земельного питання в Україні, 25 лютого 1942 року видала “Напрямні щодо устрою і за – господарювання громадських господарств”, в яких говорилося: «Згідно із земельним законом з дня 25.02.1942р. громадське господарство переймає в цілому колишнє колгоспне господарство в раніше означених границях із садибою і всіма запасами, живим і мертвим

інвентарем.

З громадського господарства вилучаються колгоспні двори з присадибною землею, якщо вони в дні 26.02.42 р. були заселені і загосподаровані.

Доми, в яких мешкають німецькі, переходять до громадського господарства. Колишні селяни, вигнані з колгоспів, вважаються за місцеві.

Хліборобські одноосібні господарства не належать до громадського господарства.

Борги, вклади, права і зобов'язання колишнього колгоспу переходять на громадське господарство... Членами громадського господарства є бувші колгоспники...

До громадського господарства треба приймати одноосібників та куркулів...

Можна приймати й підлітків, якщо вони досягли віку 16 років...

Про членство рішає німецький районний керівник сільського господарства (крайсландвірт)...

Голова правління громадського господарства призначається крайсландвіртом. Він видає накази і покарання...

До праці в громадському господарстві зобов'язані всі працездатні члени. Праця буде оцінюватись у днях праці. Вагітні жінки (2 місяці до родів та 2 місяці після родів) є непрацездатними...»

Даними «напрямками» визначалася також процедура розподілу прибутків у громадському господарстві.¹⁴

При всій декларативності ряду положень цього документу, мінімальні норми для виживання людей були забезпечені. Найбільша цінність для німців на окупованій території Поділля - це сільськогосподарська сировина та робоча сила.¹⁵ Сировина (хліб, м'ясо, молоко і т. д.) повинна бути належної якості та в достатній кількості, робоча сила по мінімуму, але нагодована, щоб цією ж сировиною забезпечувати. Така система дуже нагадувала продрозкладку часів «воєнного комунізму» з тією різницею, що за невиконання норм і непослух при окупаційному режимі встановлювалися тілесні покарання, тюрма, відправка у концтабори і навіть розстріл.

Надзвичайно жорстоко карали фашисти за спроби крадіжок. В обласному архіві є матеріали, з яких дізнаємося, що німці, перевіряючи громадські господарства, нещадно карали навіть поліцаїв, які не могли усунути крадіжки із цих господарств.¹⁶

Крім того, населенню доводилося платити високі державні податки від кожного двору (подушне, страхівка тощо). Подекуди існував податок на утримання котів і собак. Частими були позапланові побори (особливо худоби та птиці). Прибутковий податок був високим. Для громадського господарства він становив 6% та підлягав сплаті у чотири етапи. 8 жовтня 1941 року був запроваджений м'ясний податок. Все частіше на дошках об'яв біля сільських управ та контор земельних громад з'являлись накази, оголошення, інструкції з вимогами, заборонами, погрозами: «На підставі розпорядження державного комісара України встановлюється мінімум поставки молока. Торгівля молоком та молочними продуктами забороняється ... На базарах заборонено продавати такі харчові продукти: всі види живої худоби, включаючи поросят, а також м'ясо і м'ясні вироби, зерно та виготовлені вироби із зерна, птицю всіх видів, молоко, сметану, яйця, фрукти, городину та картоплю, заборонено продавати олію та олійні культури». Ці види продукції були потрібні Німеччині. В цілому ж торгівля заборонена не була. Пожвавився ремісник. Але товарів було мало, мала місце нажива на цінах. І мову слід вести, спираючись на джерела, скоріше не про торгівлю, а про товарний обмін.¹⁷

Економічне життя на Поділлі в роки окупації було чітко регламентовано. Все передбачалось та контролювалось новою владою. Але, як бачимо, використовувався і радянський досвід. Німці, наприклад, не відмовились від колективної форми господарювання. Вона вже була відпрацьована, та й ніколи було займатись реформуванням. Хоч деякі зміни передбачалися. З директиви гауляйтера Коха від 26.08.42 р. дізнаємось про найближчі завдання аграрного порядку: 1) збільшення присадибних ділянок; 2) утворення

.....
.....
спілок землевласників, які до кінця 1942 року мають охоплювати 10% господарств;
3) Проведення аграрного порядку не повинно перешкоджати збиранню осіннього врожаю, навпаки це має бути стимулом для старанного обробітку земель.

У зверненнях гебіткомісарів в 1943 році до селян наголошувалося на тому, що колгоспна система загинула і селяни не є сьогодні невільниками, як при Сталіні, вони є власниками своєї землі, яка поки що об'єднана в "громадське господарство" або "сільськогосподарську артіль".¹⁸

Роботи здійснювались в основному ручним способом. Майже не було техніки, не вистачало тягової сили. Німці намагалися вирішити ці проблеми в своїх же інтересах. На території Поділля вони відродили не одну МТС, які на січень 1942 р. мали трактори та інше необхідне приладдя. Було організовано курси для місцевих спеціалістів, ремонт та деяке матеріально-технічне постачання з Німеччини. Механіки проходили двотижнєве стажування, зокрема на тракторному заводі Генріха Ланца в м. Майнгамі, де вивчали німецькі трактори, комбайни, молотарки, жатки.¹⁹ Незважаючи на негативне ставлення окупаційної влади до освіти в цілому, робота фахових шкіл, технікумів (технічних, господарських, торгівельних, ветеринарних, фельдшерських) підтримувалась. Хоч навчання і проводилось на основі лекцій, які проходили цензуру.²⁰

Проте у роки німецької окупації ніхто не займався підвищенням родючості ґрунту, поля були сильно забур'янені. В німецької влади ці питання не стояли на порядку денному. В інструкції для цивільної адміністрації Еріх Кох вимагав: "Введена фюрером у цій країні цивільна влада знає одну велику мету — забезпечення фронтовиків усім, чого вони потребують, та передати в розпорядження батьківщині додаткову кількість продуктів, сировини та робочої сили".²¹ Саме заради цієї мети і започатковувались всі нововведення, піднімалась продуктивність праці, здійснювався контроль. Заради цієї корисної мети і допомагали Україні технікою, займалися підвищенням кваліфікації українських спеціалістів у Німеччині, завозили устаткування на заводи і фабрики Поділля.

Великий перелом у Великій Вітчизняній війні 1943 року не дозволив німецькій владі втілити в життя всі свої задуми. І сільське господарство не досягло бажаного рівня, і промисловість не виправдала надій. Але настали інші часи. Зовсім не до господарських перетворень та реформ було німецькій окупаційній владі в містах і селах краю. Вони поспішали перевезти до Німеччини і зерно, і худобу, і реманент, і робочу силу (вже не за бажанням, а силоміць). А все, що не вдавалося забрати, слід знищити, залишивши "випалену землю".

Німцям не вдалося налагодити на Поділлі нове економічне життя на зразок західноєвропейського.

З приходом червоної армії влада більшовизму в краї відновилася. Все поверталось назад. Тоталітарний режим знову торжествував на Поділлі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Коваль М.В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945)// Україна крізь віки. В 15-ти т.- К., 1999.- Т. 12.; 2. Наука і культура. Україна: Щорічник.-К.,1990.; 3. Рекотов П. Плани війни і характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944. Історико-правовий аспект// Право України. – 1997.- №5.; 4. Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1991.- С.405; 5. Коваль М. Україна 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995.- С. 108.; 6. Загоруйко М., Юденков А. Крах плану "Ольденбург". О срыве экономических планов. – М., 1980; 7. Литвин Р. Розсекречені документи штабу Гітлера стосовно України // Самостійна Україна. – 1995.- №22; 8. Поль Д.Фашистська окупація України у 1941-44р.р. у працях західних учених // Український історичний журнал. - 1994.- №5; 9. Поділля у Великій Вітчизняній війні: Збірник документів і матеріалів. - Львів, 1969; 10. Байдич О., Гринюк Я., Кузьмин. Літопис історії. - Хмельницький, 2001.- С. 213; 11. ДАХО.- Ф. Р-805.- Оп.1.- Спр.50.- Арк.8; 12. ДАХО.- Ф. Р-805.- Оп.1.-Спр.713.- Арк.1-5; 13. Байдич О. Гринюк Я. Вказана праця. - С. 214-215; 14. Косик В. Україна в Другій світовій війні. – Львів,1998.-Т.2.- С.30; 15. Байдич О., Гринюк Я., Кузьмин. Вказана праця. - С. 217; 16. Нариси історії Поділля. - Хмельницький, 1990.- С.273; 17. Байдич О. Гринюк Я., Кузьмин. Вказана праця. - С.217; 18. Розпорядження рейхскомісара України від 27 січня 1942 р. // Поділля у Великій Вітчизняній війні. - С.51.; 19. ДАХО.- Ф.Р-805.- Оп.1.- Спр.75.- Арк.281-282; 20. Байдич О.

Гринюк Я. Кузьмин. Вказана праця. - С.216-217; 21. Український голос.-1941.-10 жовтня.

Т.Р. Соломонова

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ ВІННИЧЧИНИ ПІСЛЯ ЇЇ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У незалежній Україні правдиве висвітлення минулого країни є на вістрі часу. Історія розвитку музейної мережі держави, зокрема після Другої світової війни, так само потребує нового дослідження з огляду на досягнення сучасної історичної науки.

Стан музеїв в країні безпосередньо після її визволення був проаналізований у кандидатській дисертації М.І. Ткаченка “Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945)” (1996)¹. Щодо музеїв Вінниччини, то ще у 1944 році директор Вінницького обласного краєзнавчого музею В.І. Подольський² склав офіційний акт про втрати музею після німецько-фашистської окупації, а також пояснювальну записку до нього. Продовжив цю тему Г.Г.Брилінг, син одного із засновників музею, автор нарисів “К истории Винницкого областного краеведческого музея”³.

Нами оприлюднена низка статей, в яких розглядалися діяльність Вінницького обласного краєзнавчого музею під час окупації, доля його співробітників, вивіз окупантами музейних колекцій, зокрема етнографічної, становище бібліотеки⁴. Паралельно зібрано матеріали про його працівників періоду окупації М.К.Славського і М.Р.Кондратюка. Частково про археологічну колекцію музею даного періоду йшлося у статтях М.В. і М.Є. Потупчиків⁵, а також М.Левади⁶. Разом з тим музеї області досі не були об’єктом окремого дослідження і комплексного вивчення.

Напередодні Другої світової війни музейну мережу області складали шість музеїв: Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінницький обласний музей Революції (важався окремою установою, але діяв у складі та приміщенні краєзнавчого музею, під загальним керівництвом його директора), Вінницький обласний меморіально-літературний музей М.Коцюбинського, Могилів-Подільський краєзнавчий музей, Тульчинський краєзнавчий музей, Меморіальний музей Д.Заболотного.

Вінницьку область було окуповано у липні 1941 року. Тривала окупація негативно позначилась на долі всіх музеїв області.

Єдиним діючим закладом залишився Вінницький обласний краєзнавчий музей, що обслуговував окупантів. Задля цього міська влада фінансувала ремонтні роботи в музеї та утримання його персоналу. Було інвентаризовано фондову колекцію, експозицію перебудовано без огляду на основні постулати марксистсько-ленінської ідеології. Одного разу фонди музею навіть поповнилися музейними предметами, переважно з нумізматики. Вимогу німецького командування про знищення експонатів музею Революції було проігноровано, їх сховали, так само, як і частину колекції художнього відділу, нумізматики та єврейської колекції.

Напередодні війни музейні фонди налічували понад 13 000 одиниць збереження. Інвентаризацію 1942 року пройшли близько 9 000 предметів, тобто майже 4 000 було сховано ще у 1941 році⁷. Після наказу німецької влади про підготовку до вивозу музейних колекцій у листопаді 1943 року “зникло” ще дещо. Всього, за офіційними даними, вивезено німецько-фашистськими військами близько 5 960 експонатів⁸.

Музей зазнав не тільки фондових втрат. У листопаді 1943 року його приміщення постраждало від пожежі, що перекинулася із сусідньої будівлі. Тоді згоріла майже вся бібліотека, було пошкоджено фондові кімнати, загинула частина схованих колекцій. Артобстріл під час визволення міста додав збитків: було зіпсовано дах і вибито шибки. Всього за роки Другої світової війни музей зазнав матеріальної шкоди на суму близько 368 тис. крб.

Попри це, одразу після звільнення Вінниці у 1944 році, дирекція музею отримала

наказ про підготовку нової експозиції та негайне створення відділу Великої Вітчизняної війни. За підтримки влади вже у вересні музей під керівництвом В.І. Подольського (директора ще з окупаційних часів) широко відкрив свої двері відвідувачам.

У фондах музею на 1 січня 1945 року нараховувалося близько 7 000 предметів⁹. Колекція поповнювалася здебільшого фотокопіями, надісланими з архівів Москви, Ленінграда, з політуправлінь фронтів, а також всілякими агітаційними матеріалами. Майже нічого з вивезеного майна до музею не повернулося.

Вінницький обласний музей Революції (створений у 1930 році) також у вересні 1944 року поновив свою діяльність, на довоєнних засадах. Відвага музейних працівників сприяла досить повному збереженню його колекції. Так, на 1 січня 1938 року вона нараховувала майже 1 400 предметів, а на 1 січня 1945 року — близько 1 000¹⁰.

Вже наступного 1946 року у звіті про обидва згадані музеї було вказано, що фондова колекція складається з 11 396 експонатів, а штат музею збільшився до 31 співробітника¹¹ (до війни було 17). Експозиційна площа музеїв досягла 898 м², на ній було розміщено 5 200 експонатів, що складало майже третину їх фондів¹².

Вінницький обласний меморіально-літературний музей М.Коцюбинського (створений у 1927 році) не працював під час окупації, але міська влада вважала за потрібне утримувати його сторожа^{13, 14}.

З літа 1941 року у фондосховищі краєзнавчого музею зберігався пакунок з найбільш цінними експонатами музею М.Коцюбинського, підготовленими до евакуації. У квітні 1943 року його передали власнику — Вінницькому меморіальному музею-садибі М.Коцюбинського. Серед повернутих предметів були численні світлини письменника, картини І.Іжакевича та О.Кульчицької, малюнки М.Жука, В.Касіяна, Г.Пустовійта, збірка поезій І.Франка з автографом автора та М. Коцюбинського¹⁵.

Музей під час окупації майже не постраждав, тому вже у серпні 1944 року після незначного ремонту та поновлення експозиції розпочав роботу. Його фонди на той час (на 1 січня 1945 р.) нараховували 1 700 одиниць збереження, з яких експонувалося 381¹⁶.

Могилів-Подільський краєзнавчий музей (засновано у 1928 році) до війни нараховував декілька сотень одиниць збереження. З приміщення колишнього собору на Червоній площі, який на початку окупації з відновленням діяльності церкви було повернуто віруючим, музей перевели до будинку Держбанку. Основну частину експонатів вивезла румунська армія у 1944 році, а решту розтягло населення¹⁷. Офіційним актом зафіксовано матеріальні втрати музею у розмірі 260 тис. крб.¹⁸. Після визволення міста працівники музею під керівництвом довоєнного директора Ф.М. Гітман намагалися зібрати що-небудь з колишньої колекції. Звіт про діяльність музею за 1944 рік засвідчив наявність 200 експонатів. Міська влада не могла повернути приміщення, згодом виділила дві кімнати у школі, але їх було зайнято військовою частиною, до того ж районний фінвідділ заклав рахунки музею у банку¹⁹. Тому у 1944-1945 роках музей для відвідувачів не працював. До 1949 року питання місцезнаходження музею та його матеріально-технічне забезпечення залишалося відкритим²⁰. Втім вже на початок 50-х років, після повернення довоєнного приміщення, музей мав порівняно великі експозиційні площі до 500 м² та близько 12 500 відвідувачів щороку. Але відроджувався він дуже повільно. У 1952 році його фонди нараховували близько 1 500 одиниць збереження, і тільки завдяки археологічній експедиції професора М.Артамонова впродовж 1953 року музейна колекція збільшилася до 3 714 експонатів, з яких 1 619 було представлено в експозиції²¹.

Майже такі самі труднощі чекали на Тульчинський краєзнавчий музей (заснований у 1927 році). Його колекція також зникла, колишнє приміщення — “Будинок декабристів” — після визволення було зайнято насінневою станцією, тому тривалий час йшла безуспішна боротьба за відселення нових господарів. Навіть наприкінці 1949 року чотири кімнати у приміщенні музею продовжували займати працівники станції²². Виконком Вінницької обласної ради депутатів трудящих неодноразово приймав рішення про відновлення роботи

Тулчинського краєзнавчого музею (23 червня 1945 року²³, 14 травня 1946 року²⁴). Так, до 10 серпня 1946 року Тулчинський (директор О.Гупалов) і Могилів-Подільський (директор Ф.Малюченко) краєзнавчі музеї повинні були відкрити експозиції у складі чотирьох відділів: історичного, природничого, художнього та відділу Великої Вітчизняної війни²⁵. Але здійснилися всі ці задуми лише у 1953 році. На той час музей мав колекцію з 4 695 одиниць збереження, з яких 774 предмети експонувалися.

Меморіальний музей Д.Заболотного (створений у 1930 році) повністю відновив діяльність у 1953 році, його фонд налічував тоді 557 експонатів²⁶. Очолювала заклад З.Кривоносова.

Отже у 1944 році після визволення Вінниччини діяльність відновили чотири музеї, серед них тільки три відкрили експозиції.

У 1949 році було обстежено експозиції та діяльність музеїв області²⁷. Попри заідеологізованість інспектування зі сторінок підсумкових документів дійсно постають численні проблеми та негаразди в роботі установ. Так, слабкою залишалась їх матеріально-технічна база, помітно бракувало приміщень, насамперед експозиційної площі²⁸, а також охорони (її не було ніде, крім обласного краєзнавчого музею²⁹). Складне матеріальне становище впливало на кадрове забезпечення галузі, відчувався дефіцит підготовлених спеціалістів, особливо керівної ланки. Ніхто не дбав про наукову діяльність, особливо в периферійних закладах. Слабкість колекцій, недостатня увага до комплектування зумовлювали брак матеріалів, які відображали б історію та природу краю, тому зміст експозицій не міг повністю відповідати краєзнавчому профілю музеїв. Крім цього, в експонуванні переважав плоскостний матеріал (фотоматеріали, тексти) над об'ємним.

Для усунення цих труднощів вирішено було поліпшити матеріальний стан музеїв, для роботи в них залучити нові молоді кадри, а для підготовки нових експозицій запросити кращих фахівців області з педагогічного та медичного інститутів, науково-дослідних установ і партійних органів³⁰.

В цілому вирішення проблем було закінчено в 1953 році, коли в усіх музеях області почали функціонувати побудовані з урахуванням ідеологічних вимог науково обґрунтовані експозиції на досить високому художньому рівні³¹. На той час до музейної мережі краю додалися музей-садиба М.Пирогова (1947) у Вінниці та музей О.Суворова (1949) у Тимановці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 1996.— 24 с.;
2. Подольський В.І. Дещо про Вінницький обласний краєзнавчий музей та музей Революції // Історія музею в документах і спогадах / Вінниц. обл. краєзн. музей.— Вінниця, 1998.— С. 70-74;
3. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО).— Ф. Р-5257.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 336;
4. Соломонова Т. Р. Бібліотека музею // Подільська старовина: Наук. зб.: Ювіл. вип. до 80-річчя з часу заснування музею / Вінниц. обл. краєзн. музей.— Вінниця, 1998.— С. 142-148;
5. Соломонова Т. Р. Доля етнографічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею під час другої світової війни // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: Матеріали конф.— Кам'янець-Подільський, 2002.— С. 72-82;
6. Потупчик М.В., Соломонова Т.Р. Музей під час німецько-фашистської окупації. Доля колекції // Подільська старовина: Наук. зб. до 85-річчя з часу заснування Вінниц. обл. краєзн. музею.— Вінниця, 2003.— С. 4-14;
7. Соломонова Т.Р. Музей під час німецько-фашистської окупації: Доля співробітників // Там само.— С. 15-23.;
8. Потупчик М.В., Потупчик М.С. З історії формування археологічної колекції музею // Подільська старовина: Наук. зб.: Ювіл. вип. до 80-річчя з часу заснування музею / Вінниц. обл. краєзн. музей.— Вінниця, 1998.— С. 15-28.;
9. Левада М. Могильник Черепашинці: спроба архівної реконструкції досліджень археологічної пам'ятки // Пам'ятки України.— 2003.— № 4.— С.12-20;
10. ДАВО.— Ф.Р-5107.— Оп. 1.— Спр. 11.— Арк.6;
11. Там само.— Арк. 7-11;
12. Там само.— Ф.Р-4897.— Оп.1.— Спр.95.— Арк.8;
13. Там само.— Арк.7;
14. Там само.— Ф.Р-2700.— Оп.5.— Спр.65.— Арк.372;
15. Там само.— Ф.Р-4971.— Оп.1.— Спр.11.— Арк.42;
16. Там само.— Ф.Р-1312.— Оп.1.— Спр.3.— Арк.11;
17. Там само.— Спр.1445.— Арк. 18, 54;
18. Там же.— Ф. Р-1312.— Оп.1.— Спр. 146-а.— Арк. 1-4;
19. Там само.— Ф.Р-4897.— Оп.1.— Спр.95.— Арк.6;
20. Там само.— Ф.Р-4897.— Оп.1.— Спр.12.— Арк.10;
21. Там само.— Арк. 502;
22. Там само.— Арк.10;
23. Там само.— Ф.П-136.— Оп.29.— Спр.706.— Арк.84;
24. Там

само.— Ф.Р-4971.— Оп.1.— Спр.11.— Арк.41; 22. Там само.— Ф.П-136.— Оп.29.— Спр.706.— Арк.84; 23. Там само.— Ф.Р-2700.— Оп.5.— Спр.37.— Арк.137; 24. Там само.— Спр.87.— Арк.189; 25. Там само.; 26. Там само.— Ф.Р-4971.— Оп.1.— Спр.11.— Арк.38; 27. Там само.— Ф.П-136.— Оп.29.— Спр.706.— Арк. 84-88; 28. Там само.— Арк.77-78; 29. Там само.—Арк.2; 30. Там само.— Арк.87-88; 31. Там само.— Ф.Р-4971.— Оп.1.— Спр.11.— Арк.76

В.С. Прокопчук

ВІДРОДЖЕННЯ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПЕДАГОГІЧНИХ ВУЗАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 50-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ХХ СТ.

Історіографія українського історичного краєзнавства здебільшого обходить мовчанкою 50-ті – початок 60-х років ХХ ст., починаючи етап його відродження з часу підготовки і видання історії міст і сіл України. У той же час саме ці роки були наповнені рядом подій і фактів, які в цілому слід вважати сприятливими для відродження краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень.

Найбільш характерними за наслідками були розвінчання культу особи Сталіна, завершення відбудови зруйнованого війною народного господарства, вихід економіки на довоєнні рубежі й поліпшення на цій основі матеріального становища й побуту населення.

Комплекс перемін стався в духовній сфері. Відродили діяльність заклади освіти, науки, культури, установи й організації краєзнавчого характеру. Було знято плату за навчання. Відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією ввело в наукову розробку ряд нових "дозволених" тем, сприяло розвитку музейного, пам'яткоохоронного краєзнавства, виданню документів, матеріалів, монографічних досліджень. Певним стимулом краєзнавчої пошукової праці стало святкування 20-ої річниці Перемоги, зародився слідопитський рух, який дав відчутний імпульс шкільному краєзнавству.

Час поступово віддаляв страхіття репресій, в активне життя входило нове покоління дослідників, повне надій і бажання реалізувати своє право і можливості на активне життя, у тому числі - у краєзнавчій сфері.

Все це готувало ґрунт до відродження краєзнавчого руху - активної діяльності, пов'язаної з дослідженням минулого, створенням музеїв, пам'ятників, виданням наукових українознавчих праць, породило ініціативу щодо написання історії населених пунктів, а відтак – сприяло розвитку краєзнавства в усіх його формах і напрямках.

Стаття ставить метою розглянути процес відродження в 1953-1962 рр. історико-регіональних досягнень, насамперед, у педвузах Правобережної України, процес, що відбувався саме під впливом цих факторів, вирішити ряд завдань: висвітити причини, що сприяли поверненню до краєзнавчого пошуку, особливості цього етапу розвитку українського історичного краєзнавства, і, головне, - показати роль і місце педагогічних вузів макрорегіону у відродженні історичного краєзнавства.

Слід підкреслити, що краєзнавство повоєнних років відновлювалося в умовах посилення ідеологічного тиску. Репресивна машина ніби надолужувала прогаяне - поглинала все нові і нові жертви. Протягом 1944-1952 рр. з територій Західної України та Ізмаїльської області було виселено 203662 учасників УПА, членів їх сімей, так званих "бандпосібників", куркулів, єговістів.¹ Серед них було чимало учителів, музейних працівників, старожилів - учасників і свідків історичних подій, носіїв фольклорних скарбів.

У червні 1945 року були заарештовані краєзнавці Антонінського району Кам'янець-Подільської області, які 1942 року організували збір матеріалів і написання історії населених пунктів району.²

Довга рука беріївського відомства дістала аж в Парижі онука В.Б. Антоновича професора Михайла Дмитровича Антоновича. Він був таємно доставлений до Москви і засуджений на 25 років ув'язнення та 5 років заслання.³ Йому приписали і участь у війні на боці Німеччини, і, головне, - "антирадянську" спрямованість лекцій, які до війни читав у

Берлінському університеті, а після війни - у Парижі. У рік смерті Й. Сталіна в таборах ГУЛАГу перебувало 2,5 млн. радянських громадян.⁴

Все це посилювало страх. А лавина партійних постанов, передових статей, ідеологічних нарад і семінарів все більше впишала науково-краєзнавчу творчість в прокрустове ложе заборон та обмежень.

І все ж поступово краєзнавство відроджувалося. Приклад показували науковці-краєзнавці вищих навчальних закладів.

1948-1949 навчального року Кам'янець-Подільський учительський інститут був реорганізований у педагогічний. Новий ректор - колишній перший секретар Чернівецького обкому партії, заступник начальника політвідділу армії подільнин Іван Степанович Зеленюк прагнув організувати науково-викладацьку роботу за правилами класичних вузів. Наукова робота викладачів, серед яких було всього 9 доцентів та кандидатів наук, та студентів планувалася, аналізувалася, підсумовувалася на щорічних конференціях.⁵ Діяли студентські наукові гуртки, у тому числі - два історичних, які об'єднували 49 студентів-істориків. На конференцію вони представили реферати загальноісторичного характеру. Краєзнавчих тем не було.⁶ На засіданнях кафедри, перед жителями Кам'янця-Подільського лише завідуючий кафедрою історії І.Ф. Слизький виступав з доповідями і лекціями краєзнавчого характеру - "Боротьба на Кам'янеччині проти німецько-фашистських окупантів", "Звільнення Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських окупантів".⁷

У науковій діяльності студентських гуртків вінницького педвузу наприкінці 40-х – початку 50-х також спостерігається повний відрив від місцевої історії. Ось тематика доповідей, наукових повідомлень, закладена в плани 1950-1951 навчального року: "Про день народження товарища Сталіна", "Учение товарища Сталина о языке", "Образы В.И. Ленина и И.В. Сталина в украинской советской поэзии", "Герой гражданской войны Чапаев", "Страны народной демократии на путях к социализму", "Велика перемога китайського народу" і т. п.⁸ Пробиваються зрідка лише "дозволені" теми про Вінниччину у Великій Вітчизняній війні, Миколу Островського, чие ім'я носив інститут.

Краєзнавча праця в діяльності Рівненського та Луцького педінститутів на цьому етапі нічим особливим не відрізнялася.

1953 рік – смерть Сталіна, усунення Берії – породив у суспільстві надії на перемену. Деякий час саме політичне й державне керівництво було в нерішучості щодо ідеологічного осмислення ситуації. Однак XX з'їзд КПРС (березень 1956 р.), постанова ЦК "Про подолання культу особи і його наслідків" (червень 1956 р.) назвали це явище в історії партії і народу культом особи Сталіна, показали причини і суть, негативні наслідки, намітили заходи демократизації партійного, державного управління, суспільного життя взагалі. Представники науки, краєзнавства очікували усунення з творчого життя методів адміністрування, декретування.

Все частіше на конференціях, засіданнях вузівських рад, кафедр, студентських наукових об'єднань звучали пропозиції про необхідність поєднання науково-викладацької роботи з місцевими матеріалами. 28 жовтня 1953 року предметно-методична комісія викладачів історії та географії Острозького педучилища, розглянувши питання "Про організацію краєзнавчої роботи при вивченні історії та географії", на пропозицію викладача Подзигуна М.М. ухвалила "через історичні та географічні гуртки зібрати потрібні матеріали".⁹

Через рік роботи гуртки під керівництвом викладачів Сорочана Л.А., Вовченка І.Г. шляхом екскурсій, експедиційного обслідування, запису спогадів, фольклору зібрали деякий матеріал, що був покладений в основу створеного краєзнавчого кутка. На конференції вчителів району ця ж комісія запропонувала краєзнавчі теми для включення до календарних планів.¹⁰

1954-1955 навчального року екскурсія, як форма вивчення історії краю використовувалась у роботі викладачів Рівненського педінституту. Кафедра мовознавства

.....
.....
провела експедицію під керівництвом Боднар В.І. по збору та вивченню діалектів. Відбувся пошук матеріалів про події першої російської революції в краї.¹¹

З середини 50-х років пройшла хвиля політичних реабілітацій. Дехто з відомих у 20-і роки краєзнавців повертався в Україну і, незважаючи на пережите, продовжував науково-краєзнавчу працю. 1946 року колишній директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, організатор Кабінету виучування Поділля, автор і редактор багатьох праць з історії краю, засуджений в справі неіснуючої Спілки визволення України, у Московському університеті В. Отамановський захистив дисертацію "Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV - XVIII ст. ст.",¹² а 1956 року в Ленінградському університеті - і докторську дисертацію "Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII - до конца XVIII вв. Проблема возникновения и развития украинского феодального города". Його праця - 918 сторінок, 4 розділи, 17 параграфів, 214 назв використаних книг та архівних джерел, у т. ч. - 69 польською та латиною, - не втратила цінності дотепер.¹³

Дещо вільніше відчували себе краєзнавці на місцях. Зростав науково-теоретичний рівень кадрів. Поступово формувалася джерельна база.

1963 року із 116 викладачів Рівненського педінституту 24 вже були кандидатами наук, 14 - доцентами. Крім того, 23 викладачі працювали над кандидатськими, а 6 - над докторськими дисертаціями. Пура Я.О. вивчав мікротопоніми Рівненщини. Досліджувалась участь краян у Великій Вітчизняній війні.¹⁴ У вузі діяло 13 студентських наукових гуртків із 345 студентів, об'єднаних у студентське наукове товариство.¹⁵ Теми їх наукових робіт стосувалися методики діяльності шкільного музею, говірок Рівненщини. Студенти були учасниками ряду екскурсій та експедицій до Козацьких могил на Берестецькому полі, по місцях Т. Шевченка на Волині, брали участь у відкритті 20 жовтня 1963 року пам'ятника Т.Шевченку в Острозі.¹⁶

Краєзнавча робота в Житомирському педагогічному інституті носила такий же поетапний характер і деякого пожвавлення набула з приходом на кафедру загальної історії опального наукового працівника Інституту історії України Академії наук УРСР Л.А. Коваленка. Але він привернув увагу не тільки цим. Очоливши кафедру, Леонід Антонович показав приклад активної науково-краєзнавчої праці. 28 грудня 1948 року зробив повідомлення на засіданні кафедри про відгук російської революції 1905 року на Волині і в Східній Галичині, яке знайшло високу оцінку колег Руднева, Голубицького.¹⁷ 1949 року підготував статті "Входження Правобережжя до складу Росії", "До питання про вплив російської революції 1905 року на Австро-Угорщину", "Радіщев як історик", написав розділ нового підручника з історії України.¹⁸ 1950 року Л.А. Коваленко закінчив запланований нарис історії Житомира.¹⁹ Ректорат інституту замітив зміни в діяльності кафедри, відзначивши, що "призначення керівником кафедри кандидата історичних наук Коваленка Л.А. замість доцента Ланди Л.І. позитивно вплинуло на роботу кафедри".²⁰

Про Житомир писали й попередники ще до революції. Однак нарис Л.А. Коваленка ґрунтувався на невідомих архівних матеріалах, і, головне, - дав можливість читачам побачити місто, що ще не справилося з наслідками війни, зовсім іншим, цікавим економічним і культурним центром у далекому і близькому минулому, посилював їх оптимізм, бажання швидше справитись з повоєнною ситуацією. Історики-краєзнавці побачили приклад відновленої краєзнавчої праці, її плідний наслідок. А це був неабиякий стимул. Не забарилася офіційна партійна оцінка нариса, пошук недоліків. Історикам, краєзнавцям знову нагадали прописні ідеологічні істини.²¹

1952 року викладач Гордієнко захистила дисертацію на тему "Комуністи Житомирщини в боротьбі за колективізацію сільського господарства в 1930-1934 рр."²²

Краєзнавчі теми в 1954-1955 роках все частіше розглядалися на засіданнях інших кафедр. Серед 12 проблем наукової роботи інституту 10 присвячувалися краю: "Продукція промисловості і сільського господарства Житомирщини в другій повоєнній п'ятиріччі",

.....
"Більшовики Житомирщини в боротьбі за колективізацію сільського господарства", "Історія Волині до 1917 року", "Житомирщина в післяреволюційний період", "Діалекти Житомирщини" тощо.²³

Незважаючи на те, що основну увагу Л.А. Коваленка займала докторська дисертація, він продовжував краєзнавчі дослідження, підготувавши 1956 року до наукового збірника статті "Історичні погляди Івана Франка", "З історії польського революційного руху на Волині в першій половині XIX ст.", "Міста Житомирської області", "Події визвольної війни українського народу і боротьба за возз'єднання України з Росією в Східній Волині".²⁴

Житомирський педінститут видавав "Наукові записки" по серіях - літературознавчій, фізико-математичній, педагогічній і мовознавчій. На 1961 рік був запланований краєзнавчий збірник "Митці Житомирщини" - 25 статей, 5 спогадів, хроніка літературного життя на 20 друкованих аркушах.²⁵ Однак видавати було не так просто - бракувало коштів, Міністерство не завжди санкціонувало випуск. Тривалий час 13-ий том "Наукових записок" не виходив через відсутність дозволу. Ідеологічний прес, на жаль, не послабився і на початку 60-х років. Він особливо проглядався в тематиці краєзнавчих досліджень. Це мала бути, як правило, історія революційного руху, партійної, комсомольської організацій Волині, соціалістичного будівництва. Доцент Москвін П.П. готував монографію "Боротьба за встановлення і зміцнення радянської влади на Волині в 1917-1920 рр.",²⁶ кандидат історичних наук Іващенко О.М. - брошуру "До історії комсомолу на Волині", тему "Культурне будівництво на Житомирщині в роки індустріалізації країни (1926-1929)" опрацьовував Булкін Г.П.²⁷ Ця ж ідеологічна перевантаженість присутня в дослідженнях членів наукового студентського товариства, оголошених на квітневій 1960 року сесії НСТ. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років у плани науково-краєзнавчих досліджень все настирливіше проникає тема "Леся Українка і Волинь", особливо - літературознавчих гуртків.²⁸

Луцький учительський інститут поновив діяльність найпізніше - 1946 року.²⁹ До початку 1952 року активної краєзнавчої роботи не вів. 25 вересня 1951 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про реорганізацію Луцького учительського інституту в педагогічний. 25 лютого 1952 р. виконком Волинської обласної Ради вирішив присвоїти інститутіві ім'я Лесі Українки.³⁰ Новий директор вузу доцент М.М. Бабляк надав науковій роботі колективу деякого краєзнавчого спрямування. 1953 року побачив світ перший том "Наукових записок". До 1962 року вийшло дев'ять випусків. Сім із них - 1112 сторінок - присвячувались історико-філологічним дисциплінам і містили матеріали краєзнавчого характеру.³¹

Були відновлені звітні конференції кафедр. Перша із них відбулася 1954 року і присвячувалася 300-річчю возз'єднання України з Росією. Науковці і студенти - члени історичного гуртка взяли участь і в обласній науковій конференції з цього ж питання в м. Берестечко.³²

1955 року побачили світ 20 наукових праць викладачів. Е.М. Виноградов і ректор П.М. Денисовець присвятили своє дослідження подіям революції 1905-1907 років на Волині. Колектив науковців і студентів - членів наукового студентського товариства, створеного 1958 року, включились у вивчення життя і творчості Лесі Українки на Волині.³³

З другої половини 50-х років відродилися краєзнавчі дослідження у Вінницькому педінституті. Вони опиралися на зміцнілу бібліографічну базу. 1955 року інститутська бібліотека мала 114.153 примірники літератури. У вузі на 14 кафедрах працювало 117 викладачів, серед них - 24 кандидати наук, 3 докторанти, навчалася 1004 студенти.³⁴ Основну кадрову базу краєзнавства складали викладачі та 417 студентів історико-філологічного факультету і, в першу чергу, - 102 історики.³⁵ 1954 року науковці-краєзнавці торкнулися теми 300-річчя возз'єднання України з Росією, провели конференцію, присвячену 50-річчю М. Островського. Студент IV курсу В. Шевчук представив на підсумкову студентську наукову конференцію доповідь "Розвиток промисловості і формування пролетаріату на Поділлі у 80-90-і роки XIX ст.", студент В. Мукоїд - "Наслідки літньої

краєзнавчої експедиції".³⁶ Колектив викладачів та студентів збирав матеріали про участь краян у піднятті цілинних і перелогових земель - листи-розповіді, фотодокументи, встановив зв'язки з цілинниками-вінниччанами. У Кокчетавську область була направлена бібліотечка книг на 3000 крб. На кожній книзі поставлений підпис: "Дорогим землякам-новоселам радгоспу "Паризька комуна" від колективу студентів та викладачів Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Островського".³⁷

Результати вивчення життя і діяльності М.О. Островського, чиє ім'я було присвоєно Вінницькому педвузу ще 1938 року, лягли на стенди та у вітрини інститутського музею Миколи Островського. Він був відкритий 1956 року. Сімейні фотографії, книги письменника, публікації про нього, спогади, дослідження викладачів та студентів, альбоми - все це зберігалось й активно використовувалось у навчально-виховній роботі. Колектив підтримував зв'язки з музеями М. Островського в Москві, Шепетівці, Житомирі, до Вінниці приїжджала дружина письменника Р.П. Островська. Тут проводились зустрічі, екскурсії, конференції, діяв гурток, готувалися лектори, екскурсоводи для майбутньої шкільної краєзнавчої роботи.³⁸

Різні періоди історії Вінниччини вивчали П.М. Безкоровайний, С.Я. Вініковецький, В.П. Воловик, Н.С. Кветний, Р. Кігель, Г. Косаківський, І.О. Пшук, Ю.О. Степаненко, Й.С. Гельман. 1960 року вони видали монографію "З історії Радянської Вінниччини".³⁹ Історія області знайшла відображення в праці "Вивчай історію краю", написаній П.Т. Волковим, В.П. Воловиком, Н.С. Кветним, І.О. Пшуком.⁴⁰

Краєзнавчі матеріали друкувалися в "Наукових записках". У третьому випуску було опубліковано статті "Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905-1907 рр." І.О. Пшука, "Класова боротьба робітників цукрових заводів Правобережної України в 60-80-х роках XIX ст." А.І. Калюжка.⁴¹

З середини 50-х років активізувалася краєзнавча робота в Кам'янець-Подільському педінституті. Розширилася тематика досліджень. В.І. Тищенко збирав матеріали, пов'язані з особою У.Кармалюка і його антикріпосницькою боротьбою на Поділлі. Їх суттєво доповнили документи збірника, підготовленого 1948 року Центральним державним історичним архівом та Інститутом історії України Академії наук УРСР.⁴² Діалекти і топоніми Хмельниччини стали предметом дослідження К.С. Баценко. М.Я. Бріцин 1956 року захистив кандидатську дисертацію про специфіку російських говірок краю.⁴³

Краєзнавчими дослідженнями займалися студенти. 1955 року в інституті навчалось 1040 студентів, серед них - 100 істориків.⁴⁴ Наукова робота велася на 15 кафедрах, у тому числі - на кафедрах історії СРСР (завідуючий І.С. Зеленюк) та загальної історії (Лаптінін П.Ф.). У складі викладачів було 17 доцентів і кандидатів наук.⁴⁵ У наукових гуртках студенти опрацьовували теми "Революційний рух на Поділлі в 1905 році", "Народна мова села Веселок-Вільний Хмельницької області".⁴⁶

У 50-ті роки І.С. Зеленюк, Е.М. Гінзбург, Е.Ф. Єлінецький, І.Ф. Слизький, А.Г. Ткачук, Л.М. Цимбалюк, О.О. Бойко, Л.О. Бондарев захистили дисертації. Зокрема І.Ф. Слизький свою роботу присвятив ревкомам і комбідам Поділля.⁴⁷ Протягом 1956-1962 рр. ряд наукових статей про революційну боротьбу на Поділлі в роки першої російської революції та 1917 році опублікував ректор Зеленюк І.С.⁴⁸ У 1953-1962 роках побачили світ 12 випусків "Записок Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту".

Отже, долаючи страх, завданий репресіями, ідеологічні бар'єри, науковці педвузів першими прокладали дорогу повоєнному краєзнавству, поступово і поетапно відроджуючи історико-краєзнавчі дослідження, показуючи приклад представникам музейного, архівного, бібліотечного краєзнавства, наближаючи час активної підготовки і публікації томів історії населених пунктів Правобережжя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко І. Примусове переселення: етапи та масштаби (1920-1953 рр.) // Шоста всеукраїнська наукова

конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 318; 2. В.С. Прокопчук. Історичне краєзнавство в роки Великої Вітчизняної війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.7 (9). – Кам.-Под., 2001. – С. 691-692; 3. М.Б. Барбон. У Норильському концтаборі // УІЖ. – 1995. – №5. – С. 135; 4. Голос України. – 2000. – №43. – 11 березня. – С. 8-9; 5. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України). – ФР. 166. – Оп. 15. – Спр. 313. – Арк. 2; 6. Там само. – Арк. 24; 7. Там само. – Арк. 20; 8. Там само. – Спр. 958. – Арк. 58; 9. Державний архів Рівненської області (далі - ДАРО). – ФР. 500. – Оп. 5. – Спр. 33. – Арк. 4 зв.; 10. Там само. – Спр. 39. – Арк. 5; 11. Там само. – ФР.479. – Оп. 1а. – Спр. 22. – Арк. 98; 12. Кароєва Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина. Наук. збірник. – Вінниця, 1993. – С. 8; 13. Там само. – С. 9; 14. ДАРО. – ФР. 479. – Оп. 1а. – Спр. 100. – Арк. 6; 15. Там само. – Арк. 111; 16. Там само. – Арк. 121; 17. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). – ФР. 98. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арк. 19; 18. Там само. – Спр. 60. – Арк. 5; 19. Там само. – Спр. 79. – Арк. 9; 20. Там само. – Спр. 76. – Арк. 46; 21. Б.А. Кругляк. Л.А. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доп. та повідомлень II регіональної “Велика Волинь” і VI обласної істор.-краєзн. конф. 8-10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С. 22; 22. ДАЖО. – ФР. 98. – Оп.2. – Спр. 116. – Арк. 5; 23. Там само. – Спр. 111. – Арк. 1; 24. Там само. – Спр. 169. – Арк. 19-20; 25. Там само. – Спр. 274. – Арк. 34; 26. Там само. – Арк. 7; 27. Там само. – Арк. 8-9; 28. Там само. – Арк. 59; 29. Наказ Міністерства освіти УРСР від 20 квітня 1946 р. “Про поновлення роботи Луцького учительського інституту”. Директором був затверджений О.І. Білий, учасник Великої Вітчизняної війни; 30. Літопис пам'ятних подій. З історії Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки (1940-1990 рр.) Бібліографічний покажчик / Упор.: Г.В. Бондаренко, І.Ю. Смишляєва. – Луцьк, 1990. – С. 8-9; 31. Там само. – С. 10; 32. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки. Нарис історії / Ред.: Т.О. Головіна. – Львів: Світ, 1992. – С. 36; 33. Там само. – С. 37; 34. ЦДАВО України. – ФР. 166. – Оп. 15. – Спр. 1659. – Арк. 3; 35. Там само. – Арк. 20; 36. Там само. – Арк. 72-73; 37. Там само. – Арк. 78; 38. О.І. Андрушко. Музей М.О. Островського Вінницького педінституту у формуванні світоглядних позицій молоді // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам.-Под. державного історичного музею-заповідника. – Кам.-Под., 1990. – С.38; 39. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 23; 40. Вивчай історію свого краю. – Вінниця, 1964; 41. Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. Вип. 3. – К.: Рад. школа, 1954. – С. 33-45; 42. Устим Кармалюк. Збірник документів / Упор.: Е. Черкаська, І. Ерофеев. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 344 с.; 43. Брицин М.А. Русские говоры Виньковского района Хмельницкой области. – К., 1954; 44. ЦДАВО України. – ФР. 166. – Оп. 15. – Спр. 1666. – Арк. 10; 45. Там само. – Арк. 7; 46. Там само. – Арк. 47-48; 47. І.Ф. Слизький. Ревкоми і комбіді в боротьбі за встановлення Радянської влади в 1917-1919 рр. – К., 1954; 48. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії // Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту. Серія історико-філологічна. – Хм., 1956. – Т.3. – С. 3-50; Його ж. Селянський рух на Поділлі в роки століпінської реакції і нового революційного підйому (1907-1914 рр.) // Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту. Серія історико-філологічна. – Хм., 1957. – Т. 5. – С. 3-31; Його ж. Поділля напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції // Наукові записки. – Хм., 1958. – Т.7. – С. 103-136; Його ж. До питання про боротьбу трудящих мас на Поділлі за владу рад в період мирного розвитку революції // Там само. – Кам.-Под., 1962. – Т. 12. – С. 3-32.

К.Л. Дабіжа

ІСТОРІЯ ТВОРЧОГО СТАНОВЛЕННЯ КАМЕРНОГО ХОРУ “ВІННИЦЯ”

Протягом багатьох століть основою розвитку музичної культури нашого народу було хорове мистецтво - один з найбільш досконалих та доступних видів музичного мистецтва, через який люди споконвіку висловлювали свої найглибші почуття, сподівання та мрії. Саме в хоровому співі створювались в першу чергу ті художні цінності, які принесли українському народу світове визнання і затвердили за ним славу співучого піснетворця.

Народнопісенна культура стала тими підвалинами, на яких виникло і піднялось могутнє професійне музичне мистецтво. Історія розвитку вітчизняної хорової культури творилась хоровими колективами, які не мали собі рівних за виконавською майстерністю. Творчий доробок найвизначніших українських музикантів був незмінно пов'язаний з народною піснею і хоровим співом, через які формувались та розвивались найкращі традиції української музичної культури. Глибина естетичного впливу та доступність хорового мистецтва поставили його в ряд найбільш поширених видів художньої діяльності людини.

На жаль, сьогодні часто недооцінюються можливості хорової культури, яка є носієм

неабияких духовних цінностей. Між тим, при більшій популяризації хорового мистецтва стає можливим досягнення суттєвих результатів у формуванні художніх смаків слухацької аудиторії.

Завжди займаючи провідне місце в культурно-мистецькому житті Поділля, вокально-хоровий жанр музичного виконавства і донині є одним з найбільш розповсюджених видів музичної діяльності. Поділля - край, який має давні традиції, славиться своїми земляками-музикантами (М. Леонтович, К. Стеценко, П. Ніщинський, Г. Давидовський, Р. Скалецький), що народились, або працювали на подільській землі. Їх творчість тісно пов'язана насамперед з хоровою музикою. І нині традиції хорового співу живуть на Поділлі, вони розвиваються і збагачуються творчістю багатьох професійних та аматорських хорових колективів, ансамблів пісні та танцю, фольклорних ансамблів тощо.

Найбільш відомим серед них є камерний хор "Вінниця", який став окрасою не лише подільської хорової школи, а й помітним явищем в музичному житті незалежної України. Метою даної статі і є висвітлення історії творчого становлення одного з найкращих хорових колективів нашої держави, якому в листопаді 2004 року виповнилося 20 років, ознайомлення з основними методичними принципами, яких дотримується керівник хору.

Вивченню цього питання приділяли увагу, в основному, місцеві журналісти та музикознавці (Я. Іваницька, Н. Кушка, В. Кавка, Г. Касіяненко, Н. Мирончак, Г. Секрет, А. Орленко) на сторінках республіканської та регіональної преси, передачах телебачення та радіо.

Натхненником і організатором хорового колективу став талановитий музикант і педагог, енергійний і вольовий диригент, нині народний артист України, професор Віталій Газінський. Саме він виховав майже усіх співаків хору, став його засновником і незмінним керівником. Він - душа колективу, справжній вчитель для всіх хористів. І якщо говорити про камерний хор "Вінниця", то це значить говорити, насамперед, про його керівника.

Народився В.І. Газінський на Хмельниччині 3 квітня 1945 року в багатодітній сім'ї. У 1970 році закінчив диригентсько-хоровий факультет Одеської державної консерваторії ім. Н.В. Нежданової, де вчився в класі видатного музиканта професора Д.С. Загорецького. Ще в роки навчання Газінський В.І. почав працювати з хоровими колективами, а після завершення навчання став хормейстером Одеського оперного театру. В 1971 р. талановитого молодого хормейстера запрошують до Вінниці, де він починає працювати з хором музичного училища. Хор під його керівництвом стає неодноразовим переможцем різноманітних хорових конкурсів і фестивалів. В 1977 р. В. Газінського запрошено керувати народною хоровою капелюю Вінницького педагогічного інституту. Саме вихованці хору музичного училища і капели педінституту стали основою Вінницького камерного хору. Творча діяльність диригента відзначена кількома почесними званнями: "Заслужений діяч мистецтв Кабардино-Балкарії" (1979 р.), "Заслужений працівник культури України" (1986 р.), "Народний артист України" (1994 р.). В.І. Газінський - відомий фахівець хорової справи, знавець природи співочого голосу, композитор, аранжувальник, що володіє багатим арсеналом диригентських засобів та прийомів. Бездоганний музичний смак, працелюбність та працездатність, такт в поєднанні з глибокою ерудицією та широтою художніх інтересів, рідкісне почуття гумору - ось якості, що забезпечують В. Газінському успіх в роботі з будь-яким колективом. Висока організованість, професійна вимогливість, вміння згуртувати навколо себе одержимих сподвижників поєднуються в ньому з музичністю, закоханістю в хорове мистецтво, простотою та людяністю.

Камерний хор - це справа життя В. Газінського, його найулюбленіше дитя, пристрасть та захоплення. Засновано хор 23 листопада 1984 р. До його складу ввійшли викладачі вищих навчальних закладів, вчителі загальноосвітніх шкіл, вихователі дошкільних установ, службовці тощо.

Перший виступ колективу відбувся в грудні 1984 року. І хоча колектив виконав усього кілька творів (А. Лотті "Miserere", Ш. Гуно "Ніч", С. Людкевич "Сонце ся сховало", С.

Прокоф'єв "Многая літа"), але кожен з них запав глибоко в серця слухачам і справив на них неабияке враження. Преса відзначала велику майстерність колективу, його творчі можливості та перспективи подальшого зростання.

Дуже швидко Вінницький камерний хор став улюбленцем публіки не лише міста, а й далеко за його межами. В цей час основу репертуару складали твори І.С. Баха, А. Лотті, Ф. Анеріо, М. Леонтовича, С. Людкевича. Керівник та художня рада колективу проводили значну науково-дослідну роботу по вивченню виконавських стилів, манер, притаманних музиці цих славновісних авторів, що дало відчутний результат в удосконаленні виконавської манери хору. Поступово творчий потенціал хору зростав, поповнювався і збагачувався його репертуар. Значною віхою на шляху зростання виконавської майстерності хору стало виконання таких творів, як "Глорія" А. Вівальді, "Реквієм" В.А. Моцарта, "На могилі" та "Прометей" С. Танєєва. Нині палітра хорового репертуару включає в себе понад 200 творів - від епохи Відродження до найсучасніших хорових композицій. Значне місце в репертуарі колективу посідають українські народні пісні в обробках визначних вітчизняних композиторів (М.Леонтович, С.Людкевич, К.Стеценко, О.Кошиць та ін.), твори класичної та сучасної української музики (Д. Бортнянський, П. Ніщинський, Л. Дичко, Є. Станкович, О. Яковчук, Б. Лятошинський, В.Зубицький та ін.). Керівник хору приділяє велику увагу й духовній музичній спадщині, в репертуар колективу включені високохудожні зразки як вітчизняної, так і зарубіжної духовної музики. Це твори Д. Палестрини, Г. Перселла, С.Рахманінова, П. Чеснокова, О. Архангельського та багато ін.

Репертуарна політика хору складається за принципом "концертності програми", тобто поряд з серйозними творами класичної та сучасної музики колектив виконує популярні, жартівливі твори тощо. Художній керівник хору говорить: "Слухач під час хорового концерту повинен отримати насолоду, духовно зрости, але водночас і відпочити". Так, в репертуарі хору з'явилися твори "Чугунка" Б. Снеткова, "На базарі" Ю.Фаліка, "Рок-н-рол", Дж. Джекмана, "Yesterday" Дж. Ленона та П. Макартні, "Одинокая гармонь" Б.Мокроусова та ін. Репертуар хору постійно урізноманітнюється, поповнюється, стає більш складним та цікавим як для виконавців, так і для слухачів. Завдяки такій репертуарній політиці за останні роки значно зросла виконавська майстерність співаків хору, і тепер колектив може виконувати й найскладнішу сучасну хорову музику (У. Найссоо "Ні війні", Дж.Орбан "Stabat Mater").

Вперше хор продемонстрував свою майстерність на міжнародному рівні у 1994 році на конкурсі «Могутни Божа», що відбувся у м.Могилеві (Білорусь). І одразу ж було завойовано Гран-Прі конкурсу та ще 3 його призи. В цьому конкурсі брали участь 67 колективів та окремих виконавців з багатьох країн Європи. Наш хор був визнаний найкращим за виконання твору обов'язкової програми («Плотию уснув» М.Куліковича), кращою була визнана і солістка хору В.Вітер, а В. Газінський - найкращим диригентом фестивалю. Перебуваючи на конкурсі, колектив дав 9 концертів, був зроблений запис на українському та білоруському телебаченні. Голова міжнародного журі - народний артист, професор Мінської музичної академії Віктор Ровда та член журі - англійський музикознавець Гай Пікардо заявили, що виступ Вінницького камерного хору - це виконання найвищого європейського рівня.

У травні 1995 року новий успіх - Гран-Прі та 4 спеціальних призи на міжнародному хоровому конкурсі ім. Г.Димитрова у м.Варна (Болгарія), одному з найбільш представницьких європейських змагань. У цьому мистецькому марафоні брали участь 29 хорових колективів з 8 країн Європи. Авторитетне міжнародне журі, головою якого був професор В. Мінін (керівник Московського камерного хору), визнало український хор найкращим, колектив отримав спеціальний приз за найкраще виконання твору обов'язкової програми («Херувимська №4» Д.Христова), В. Газінський знов був визнаний найкращим диригентом конкурсу. На заключному концерті за проханням журі хор виконав, окрім своєї програми, «Херувимську №4» Д.Христова. Зал сприймав це виконання стоячи, настільки

вразило вибагливу публіку тонке проникнення українських співаків у музичну мову твору болгарського автора.

Восени цього ж року Вінницький камерний хор стає володарем ще одного Гран-прі на міжнародному хоровому конкурсі «Південна Пальміра», що проходив у м.Одеса (Україна). По закінченню конкурсу колектив був запрошений закрити філармонійний сезон у м.Одеса виконанням «Реквієму» В.А. Моцарта із симфонічним оркестром одеської філармонії під керуванням І. Шеврука.

Наступним серйозним випробуванням в житті колективу був конкурс «Співаюча Росія» (Москва, Росія, 1996 р.). Конкурс був організований Міністерством культури Росії, головою журі був професор Московської консерваторії, відомий хоровий диригент Б.Тевлін. Він так оцінив виступ вінничан: « Чудовий хор з бездоганною інтонацією та довершеною рівновагою звучання». Хор знову стає першим серед 40 хорів-учасників і отримує черговий Гран-прі.

Далі були міжнародні конкурси і фестивалі в Польщі, Угорщині, Франції, де колектив також отримував високу оцінку слухачів.

Найвизначнішою віхою в житті Вінницького камерного хору став міжнародний конкурс поліфонічної музики у м.Ареццо (Італія) у серпні 1997 р. На цьому престижному хоровому конкурсі колектив було визнано найкращим виконавцем духовної музики і запрошено на особисту аудієнцію до папи римського Іоанна-Павла II у Ватикан, де хор продемонстрував свою виконавську майстерність і отримав високу оцінку і благословення першого ієрарха католицької церкви.

Звичайно, всі успіхи хору були б неможливі без доцільно спланованої вокально-хорової роботи, яка є головною умовою його успішної діяльності. Загальновідомо, що хорова звучність є результатом взаємодії всіх елементів, з яких вона складається, тобто хорового строю, ансамблю, дикції, динаміки, нюансів тощо. Хороша вокально-хорова техніка забезпечує хору достатньо високий рівень виконання будь-якого твору. Тому керівник постійно турбується про розвиток та удосконалення вокально-хорової техніки колективу. Наріжним каменем вокально-хорової роботи В.Газінський вважає інтонацію та хоровий стрій в поєднанні з правильною постановкою голосу.

Утворення правильного співацького звуку тісно пов'язане із засвоєнням основних співацьких навичок, якими є дихання, звукоутворення, звуковедення, резонування, атака звуку, дикція та ін. Всі ці навички засвоюються та удосконалюються співаками в процесі виконання хорових вправ-розспівок, з яких, як правило, починається кожна репетиція хору. Розспівування хору передбачає налаштування, досягнення єдності звучання, опанування основних навичок вокально-хорової звучності. Такий початок репетиції готує голос до повного навантаження, яке він має при співі хорових творів. Добрий результат дає спів повільних вправ-розспівок на початку і більш швидких в кінці розспівування. Повільні вправи добре налаштовують слух, розігривають голосові зв'язки, надають можливість контролювати інтонацію, дихання, звукоутворення. Основна вимога при співі таких вправ - безперервність звукової лінії під час вимови різних складів та єдина позиція звукоутворення. При співі вправ керівник хору суворо стежить за розподілом дихання та точним інтонуванням.

Як вже було сказано, В.Газінський вважає основою звучання в хорі роботу над вокалом в поєднанні з чистотою інтонації. Ця проблема існує в кожному хоровому колективі, адже співаки хору мають різні вокальні можливості. Тому основним завданням хормейстера є об'єднання всіх голосів в єдине ціле. Деякі хормейстери акцентують увагу лише на вокал, мотивуючи тим, що правильно поставлений вокальний звук забезпечить відповідне хорове звучання. Ця позиція, на думку В.Газінського, не досить вірна. Хормейстер обов'язково повинен поєднувати інтонацію з вокалом, якщо такого поєднання не існує, дуже важко досягається хоровий ансамбль.

Різні хорові школи пропонують свої методики вокально-хорової роботи. Одеська

хорова школа рекомендує саме вище згаданий підхід (поєднання вокалу і інтонації). Ця умова перевірена досвідом і надає можливість навчити співаків вокально інтонувати. В.Газінський є послідовником одеської хорової школи, яка була започаткована К.К.Пігровим та Д.С.Загрецьким, він в своїй повсякденній практичній діяльності дотримується основних принципів саме цієї славетної школи.

Вінницький камерний хор - це колектив з різними вокальними можливостями. Тому керівник хору використовує й специфічні методи вокально-хорової роботи. Ми протягом багатьох років вивчаємо методику роботи талановитого хормейстера, маємо деякі доробки в цьому напрямку. Але дана стаття не має на меті детально аналізувати вокально-хорову роботу в колективі. Хочеться зауважити лише те, що багато хормейстерів-науковців цікавляться специфікою роботи в даному хорі, відвідують репетиції, аналізують та обґрунтовують систему роботи та мистецькі умови, що створюються в колективі з різними вокальними можливостями.

Підсумовуючи вище сказане, можна з впевненістю констатувати, що саме завдяки вірній вокально-хоровій роботі, цілеспрямованій репертуарній політиці, доброзичливому морально-психологічному клімату в колективі, наполегливій праці керівника хор досяг неабияких вершин майстерності.

Отже, Вінницький камерний хор переступив свій 20-річний рубіж. З погляду вічності це надто мало, але з точки зору культури нашого міста, співаків хору та його керівника - це дуже і дуже багато. За цей час склад хору постійно поновлювався, лише троє з його засновників (В.Бородулін, К.Дабіжа, Т.Казакова) та керівник В.І.Газінський працюють в колективі до цих пір. За 20 років через хор "пройшло" близько 80 співаків, тут утворились подружні пари, разом співали батьки і діти, хор став другою сім'єю для всіх його учасників.

За цей час Вінницький камерний хор досяг великих успіхів у творчій діяльності, було дано понад 1000 концертів, хор має широку географію виступів, участі у різноманітних фестивалях, конкурсах, святах, творчих звітах тощо. Нагороди, отримані колективом, завжди повні зали під час його концертів свідчать про популярність хору, його постійно зростаючу виконавську майстерність. Завдяки невичерпній енергії керівника, правильно організованій і наполегливій вокально-хоровій роботі хору підвладні як складні поліфонічні старовинні партитури, так і найсучасніша музична мова з інтенсивною хоровою колористикою і сонористичними ефектами. На першому плані у виконавстві колективу не сила звучання, а максимальна відточеність манери звуковедення, повне взаєморозуміння всіх його учасників.

Камерний хор "Вінниця" під керівництвом народного артиста України, професора Віталія Газінського - ансамбль, у виконанні якого відчутна не лише висока виконавська майстерність, але й глибока духовна культура, щирість та палка зацікавленість у загальній справі, повне усвідомлення та чуттєве проникнення у кожне музичне звучання. Це - довершений виконавський організм з надзвичайно швидкими реакціями, живим характером та інтелектом, в якому кожний хорист є повноправним співавтором диригента у здійсненні загальних інтерпретаторських задумів. Диригент та артисти хору являють рідкісну за своєю монолітністю єдність.

Професіоналізм плюс величезна творча захопленість - ось складові успіху усіх виступів хору. Концерт перетворюється для музикантів у справжнє свято, і це відчуття обов'язково передається слухачам, що створює атмосферу особливого піднесення. Виступи колективу завжди відрізняються глибоким артистизмом, вишуканістю та тонким смаком виконання.

Польща та Угорщина, Франція та Італія, Болгарія, Росія, Молдова, Білорусь - ось неповний перелік країн, де хор за роки свого існування гідно представляв хорове мистецтво України, за що артисти хору Л.Сушкевич, Т.Казакова, К.Дабіжа, В.Бородулін удостоєні почесного звання "Заслужений артист України".

Сьогодні камерний хор "Вінниця" - один з найкращих колективів нашої країни, який продовжує наполегливо працювати над удосконаленням хорової звучності. Нещодавно

.....
.....
колектив випустив свій перший компактдиск, до якого увійшли найкращі 17 творів його репертуару. Вінницький камерний нині повен творчих задумів, з нетерпінням очікує нових зустрічей з слухачами, гастролей, записів, прем'єр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Газінський В.І. Деякі питання роботи з самодіяльним та навчальним хором. - Вінниця, 1982., С.22; 2. Газінський В.І. Робота над сучасною музикою в учбовому хорі.// Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. Збірник наукових праць вип.2. - К., КНПУ ім.Драгоманова, 1999.- С.156-158; 3. Іваницька Я. Замальовки з блокнота критика // Культура і життя. – 2001. – 20 жовтня.; 4.Кавка В.Г. Титул: камерний міський. // Камертон-ікс. – 1994.- №7; 4. Касіяненко Г. Солов'їні голоси Вінницького камерного хору звучали в Італії // Вінницька газета. – 1997 – 16 вересня.; 5. Костюк Н. Перший Міжнародний: здобутки реальні і вдавані. // Галичина. – 2000. – 11 березня. 6. Мирончак Г. Талант помножений на працю. // Земля Подільська. – 1995. – 10 червня; 7. Пігров К.К. Керування хором.- К., - 1962.- С. 200.

І.В. Рибак, Л.А. Іваневич

МАЛЯРСЬКА ТВОРЧІСТЬ ВИЗНАЧНИХ ХУДОЖНИКІВ У ПРАЦЯХ К.ШИРОЦЬКОГО

Як справжній цінитель творчих досягнень українських художників, мистецтвознавець та дослідник історії культури України Кость Віталійович Широцький (1886-1919) вагоме місце у своїй науковій спадщині присвятив ґрунтовному вивченню історії українського малярства, критичному аналізу здобутків українців у живописі та характеристиці значення їх впливу на розвиток мистецтва інших народів.

Сучасні народознавчі дослідження В.Фоменка, М.Мошака, Л.Каросевої, М.Рибакова, В.Прокопчука, С.Білоконя і О.Завальнюка¹ подають згадки про деякі праці вченого з історії малярства. Характеристику окремих з цих студій Костя Віталійовича містять наукові розвідки І.Удріс та В.Афанасьєва². Метою даної статті є детальне відображення наукового доробку дослідника з означеної тематики та оцінка ролі її внеску в українську історіографію, що проводиться нами в рамках дослідницької програми „Видатні постаті Поділля” Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному університеті і дисертаційного дослідження із використанням відомих та нововіднайдених праць й документів.

Першим аналіз деяких малярських досліджень Костя Широцького здійснив український історик Є.Сіцінський, підкреслюючи, що „найбільше й найлюбіше – писав він (К.Широцький - авт.) про українське малярство, про художників українців або не українців, але перебувавших на Україні. А останні часи він брався за історію взагалі українського мистецтва. Найбільше працював К.Широцький над історією українського малярства й декоративного мистецтва, і по цій галузі мистецтва надрукував багато статей й навіть випустив велику книжку. Писав він про різних українських художників... або мавших якісь відносини до України”^{3,9}.

В підтвердження важливості проведення наукової роботи з історії живопису вчений у листі до громадсько-просвітнього діяча України М.Черкавського писав: „Спасибі Вам за добре слово і за такі цікаві речі як портрети Ярмолинських. Луцьке Євангеліє преінтересне своїм орнаментом – хотів би я знати чи одна рука (чи однакові фарби) його малювала? На фотографії дістається враження, що вони не одночасні... Чи не маєте також відомостей про старих наших майстрів, котрим можна б приписати певні образи цієї картини? Я вишукую таких артистів і йде мені се те, щоб знайти певну кількість образів з підписами майстрів. Опрацьовую також композицію Покрова Богородиці, а також і символіку християнську, яку маю взяти для роботи магістерської”^{4, 64}.

Дослідження професора К.Широцького з історії малярства як частини культури українців можна поділити на праці, присвячені висвітленню окремих художніх творів або розвитку живопису, та праці, що подають характеристику художніх здобутків деяких

українських й російських митців.

Так, до першого типу належить праця „Mazeppa aetat 70” – Норблена”, у якій вчений на основі конкретних підтверджень, незаперечних фактів, порівнянь з аналогічними портретами та художнім стилем, невідповідності історичних дат переконливо довів, що на офорті „Mazeppa aetat 70” (1913) французького художника Жана-П’єра Норблена-де-ля-Гурдена змальований не український гетьман І.Мазепа, а лише звичайний єврейський чоловік з однойменним прізвищем⁵.

Наступна його праця „Дещо про давні портрети” (1914) відображає історичні періоди найбільшого розквіту портретного мистецтва на Україні XVI-XVIII ст. завдяки розвитку діяльності малярських цехів і художніх шкіл. Дослідник ґрунтовно проаналізував етап піднесення художньої культури української нації, становлення її самобутності та естетичного значення, етап широкого попиту на портрети серед військової і духовної верств українського народу, завдяки чому збереглися підтвердження про зовнішній вигляд багатьох історичних діячів, а також подав оцінку їх мистецького стилю, відзначив наявність спільних та відмінних ознак. Характерною особливістю усіх портретів цього періоду він назвав виключну увагу малярів до деталей портрету і недбале зображення облич та форм тіла осіб, що свідчило про те, що художники змальовували лише образ на відповідному фоні, а саме обличчя домальовувалось і не завжди тими ж митцями після смерті людини. Окреме місце автор виділив описанню різновидностей та призначення надгробних хоругв⁶.

Дослідженню історії розвитку живопису за часів створення Київської Академії та гетьманування І.Мазепи дослідник присвятив працю „Українське малярство в XVII ст.” (1914), де визначив етапи його становлення як самобутнього культурного процесу та їх характерні стильові ознаки, коли „крізь блиск західноєвропейської техніки вибивались завше місцевим особливості повні сили”, коли відбулось поєднання голландських, італійських та місцевих художніх елементів, що творило неповторний, оригінальний живопис в національному дусі⁷.

Вивчаючи віднайдену в с. Уляниці Гайсинського повіту Подільської губернії вцілілу картину церковного іконостасу, К.Широцький в результаті своїх студіювань визначив її автором польського маляра Ю.Зродловського, про що писав у праці „Бідолашний маляр” (1919)⁸.

Беручи участь у різноманітних художніх виставках, вчений відзначив їх важливість, цінність, характер роботи і мистецьку спрямованість у статтях „Виставка картин українських художників у Києві” (1913)⁹, „Загальна Російська кустарна виставка” (1913)¹⁰ та „Весняна виставка в Санкт-Петербурзькій Академії Художеств” (1913)¹¹.

Важливе значення має рукописна праця професора К.Широцького „Про давнє світське малярство”, у котрій він подав характеристику старосвітського малярства на основі віднайдених ним прикладах в мініатюрах рукописів дотатарської доби, зокрема малюнки до „Ізборника Святослава” 1673 р., повісті про Мамаєве бойовище, Сильвестрівського списку сказання про Бориса й Гліба, Радзивилівського літопису, а також у ремісничому мистецтві – кераміці, ткацтві, емалях тощо. Вчений відзначив присутність в орнаментах багатьох рукописів, насамперед Галицьких, поєднання візантійських елементів з відмінними особливостями українського стилю у підбиранні кольорової гами та виборі сюжетів. Осередком розвитку національного малярства і культури у цілому в XII ст. Кость Віталійович називав Київ, адже саме подібне зовнішнє та внутрішнє оздоблення церков столиці можна було зустріти і в храмах Новгород, Полоцька, Путивля, Суздаля, Володимира-Волинського, Ростова, Вологди та Москви. Дослідник надав великого значення розквіту мистецтва у столиці, слава про яке поширювалася далеко за межі Русі. Так, Кость Широцький підкреслював у своїй праці, що „на північ поплили з Києва й різні релігійні реліквії (ікона Богородиці Пирогощої), круглий образ Миколая, Печерський образ, Корсунські ікони, голова св. Климента й т. ін.), руські образи в Чехах і в Царгороді, цілі фрескові декорації стінописні по латинських церквах (у Вроцлаві), звістки про руські

тканини (в лицарських піснях), руські кольорові шкіри на зброї лицарів й руські емалі та ніелі у відомому трактаті Теофіла пресвітера показують, що дійсно твори наших артистів були знані далеко”^{12, 1}.

До другої когорти належать праці Костя Віталійовича „М.Ломоносов як художник” (1911)¹³ та „Пробування Ломоносова на Україні” (1911)¹⁴, у яких він, досліджуючи історію перебування М.Ломоносова на Україні, висвітлив значення українського періоду в подальшій творчій діяльності вченого, вплив української культури, мальовничої природи, міфології, побуту й звичаїв українців на розвиток його мистецького таланту, що вилився у красномовні описи в його поезіях та неповторні сюжети його картин, а особливо мозаїчних творів. Окрему увагу К.Широцький звернув на Петербурзьку виставку „Ломоносов и Елизаветинское время” у своїй однойменній праці (1912)¹⁵, де відобразив пишність, пафос, багатство й одночасно варварство мистецьких творів російської культури, які бездумно копіювали західноєвропейські стилі та поєднання домінуючого стилю рококо і національних традицій, з делікатним почуттям міри, простоти й краси у виставлених українських живописних предметах.

Особливе місце в історичному розвитку українського малярства вчений відвів портретисту Василю Тропініну у праці „Дещо з української творчості артиста-маляра Тропініна” (1911), порівнюючи його біографію з життям Т.Шевченка. Дослідник ґрунтовно висвітлив перший період мистецької діяльності В.Тропініна, коли він був кріпаком І.Моркова у с. Кукавка Могилівського повіту на Україні, де виробився його художній стиль. Вчений подав змістовний аналіз робіт митця, виконаних на Україні, і відомості про віднайдені ним твори майстра на Поділлі, здійснив оцінку манери їх письма. Серед найпоширеніших сюжетів В.Тропініна К.Широцький назвав церковні, зокрема іконостаси із зображенням святих з українськими обличчями, українські побутові сцени з мальовничою природою, портрети українських дівчат та історичні портрети. Виразний вплив українських іконописних традицій на мистецьку манеру Василя Тропініна вчений вбачав і в плащаниці, зображеній ним на картині, котра зберігалася в Кам’янець-Подільському музеї. Результати художньої творчості В.Тропініна відзначив Кость Широцький, були одним з підтверджень впливу, який мала на Москву Україна в минулу пору розквіту свого національного, культурного, соціально-економічного й політичного життя¹⁶. Крім цього, у власній мистецькій колекції дослідника знаходилась одна з можливих робіт В.Тропініна, а саме портрет д. Олександровича¹⁷.

Змістовному вивченню малярської творчості українських художників вчений приділив значну увагу в працях „Артист-маляр Ів. Сошенко” (1912)¹⁸ та „Життя і діяльність Григорія Левицького” (1914)¹⁹, де подав їх біографічні описи, відобразив період їх становлення як художників, впливи їх вчителів на формування особливостей стильової манери та визнав їх великі заслуги перед українською нацією і внесок в історію українського малярства. Так, Кость Віталійович, характеризуючи віднайдений іконостас І.Сошенка у с. Нестерванці Брацлавського повіту на Поділлі, відзначав, що окремі образи, писані з місцевих селян вирізнялися свободою подання, складною композицією, величністю змісту, „гарною, правдивою випискою ліній тіла і архітектурних подробиць та правдивою повітряною перспективою”, наявністю відмінностей у зображенні деяких святих від звичайних схем, особливою гамою кольорів у народному стилі. Про цей іконостас І.Сошенка Кость Віталійович писав до М.Грушевського, висловлюючи свою думку щодо необхідності його придбання одним із українських національних музеїв²⁰. Григорія Левицького - київського гравера першої половини XVIII ст., батько якого – Дмитро Левицький – був знаменитим українським художником-портретистом, вчений назвав визначним освіченим українським майстром, котрий мав непересічний різносторонній талант та володів чудовою, індивідуальною і своєрідною технікою гравіювального мистецтва. Дослідник вбачав у гравюрах митця ознаки особливого естетичного світосприйняття та вмілого втілення західних течій художнього живопису в середовищі українського побуту, традицій і

національної культури, що створювало його оригінальний, самобутній стиль. Здійснивши оцінку мистецького спадку Г.Левицького, вчений підкреслив цікаве догматичне пояснення майстра зображених ним Євангельських образів і символів в рамках барокового стилю, котрі справляли скульптурне враження.

Глибокий аналіз праць та рукописів вченого дає можливість зробити висновок про щире, безкорисне і відверте його служіння справі збирання, вивчення, дослідження та систематизації матеріалів з культурної спадщини українського народу. Праці Костя Широцького з історії малярства носять українофільську спрямованість і є надзвичайно важливим першоджерелом для сучасних дослідників культури України. Саме тому слова історика Є.Сіцінського, що у працях К.Широцького „багато нових фактів, відкритих науковим дослідом, багато свіжих, бадьорих думок про справжню українську культуру”, підтверджують його визначну роль як дослідника історії культури України початку ХХ ст. З огляду на це і з метою донесення до широкого загалу маловідомих та малодоступних для пересічного користувача наукових праць Костя Широцького з історії культури українського народу нами надалі планується відображення їх змісту у наступних статтях і в присвяченому даній тематиці дисертаційному дослідженні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фоменко В. Побутові мотиви в гравюрах Григорія Левицького // Народна творчість та етнографія.-1970.-№ 5.-С. 43; Мошак М. Штрихи до портрету Костя Широцького // Подільське братство.-1992.-№ 2.-С. 12; Кароєва Л. Етнографи Поділля // Етнографія Поділля: Тези доп. наук. конф. Ч. 1. Він., 1992.-С. 9-10; Рибаків М. Біля витоків мистецтвознавчої науки // Музика.- 1993.-№ 3.-С.24; Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: Історія і сучасність. – К.,1995.-204 с.; Білокінь С. Широцький Костянтин Віталійович // Довідник з історії України. А-Я. За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста.-2-ге вид., доопр. і доповн.-К., 2001.-С. 1090; Завальнюк О. К.В. Широцький і університетське будівництво в Україні (1917-1919 рр.) // Поділля у контексті української історії. Ред. кол.: Лойко О.Г., Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. Вінниця, 2001.-С. 161-165; 2. Удріс І. Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького // Київська старовина.- 1994.-№ 4.-С. 82-86; Афанасьєв В. Фанатична відданість справі // Культура і життя.- 1999.-№ 1.-6 січня.-С. 3; № 13.-13 листопада.-С. 3; № 14-15.-20 листопада.-С. 5; 3. Сіцінський Є. Праці К.В. Широцького по історії українського мистецтва // Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р-3333.-Оп. 1.-Спр. 33.-Арк. 85-97; 4. Листи К.Широцького до М.Черкавського // Центральний державний історичний архів України, м. Львів. - Ф.309.-Оп. 1.-Спр. 2464.-Арк. 62-65; 5. Широцький К. „Мазерра aetat 70” - Норблена // Сяйво.- 1913.-Ч. 10-12.-С. 245-247; 6. Широцький К. Де що про давні портрети // Сяйво.- 1914.-Ч. 7-9.-С. 198-202; 7. Широцький К. Українське малярство в XVII ст. // Рада.- 1914.-№ 77.-4 квітня.-С. 2; 8. Широцький К. Бідолашний маляр // Наше минуле.- 1919.-Ч. 1-2.-С. 70-72; 9. Ладиженко К. Виставка картин українських художників у Києві // Рада.- 1913.-№ 191.-22 серпня.-С. 2-3; 10. Ладиженко К. Загально Російська кустарна виставка // Рада.- 1913.-№ 67.-21 березня.-С. 2; 11. Ладиженко К. Весняна виставка в Санкт-Петербурзькій Академії Мистецтв // Рада.- 1913.-№ 71.-27 березня.-С. 3; 12. Широцький К. Про давнє світське малярство // Інститут рукопису Центральної Наукової бібліотеки НАН України ім. В.Вернадського. - Ф. 152.-Спр. 3.-Арк. 2; 13. Широцький К. М.Ломоносов як художник // Рада.- 1911.-№ 252.-8 листопада.-С. 1-2; 14. Широцький К. Пробування Ломоносова на Україні // Рада.- 1911.-№ 250.-5 листопада.-С. 1; 15. Широцький К. Петербурзька виставка „Ломоносов и Елизаветинское время” // Рада.- 1912.-№ 110.-16 травня.-С. 1-2; 16. Широцький К. Дещо з української творчості артиста-маляра Тропініна // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. Львів, 1910.-Т. 103.-Кн. 3.-С. 98-112; 17. Листи К.Широцького до О.Назарієва // Відділ рукописних фондів та текстології інституту української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, м. Київ. - Ф. 131.-Спр. 471.-Арк. 1; 18. Широцький К. Артист-маляр Ів. Сошенко // Рада.- 1912.-№ 167.-22 липня.-С. 2; 19. Ладиженко К. Життя і діяльність Григорія Левицького // Искусство в Южной России.- К., 1914.-№ 5-6.-С. 175-189; 20. Листи К.Широцького до М.Грушевського // Центральний Державний історичний архів, м. Київ. - Ф. 1235.-Оп. 1.-Спр. 835.-Арк. 11.

В.С. Іваневич

ДО ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-РЕМІСНИЧОЇ НАВЧАЛЬНОЇ МАЙСТЕРНІ

Кожна людина для задоволення своїх естетичних потреб створює певні матеріальні та духовні цінності. Адже без досягнень в науці, мистецтві, літературі вона б втратила саму себе. Культура, яка охоплює названі сфери людської діяльності, відбиває рівень

інтелектуального, морального, естетичного й емоційного розвитку людей та всього суспільства. Так було споконвічно і зокрема на початку ХХ століття. Саме тоді історичні події в нашій країні сприяли відродженню всього українського: культури, мови, звичаїв, традицій тощо. Сприяло цьому процесу створення різноманітних навчальних закладів, майстерень, вечірніх класів і т.п. Одним з таких освітніх осередків була Кам'янець-Подільська художньо-реміснична навчальна майстерня та її вечірні рисувальні класи під керівництвом художника М.Роота (1909-1915).

Краєзнавчі дослідження сучасних науковців, зокрема А.Паравійчук¹, І.Лепша², О.Климчук³, О.Ерн⁴ та Н.Студенець⁵ більше присвячені висвітленню діяльності попередника Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні, тобто Кам'янецькій художній школі для селянських дітей на чолі з В.Розвадовським (1905-1908) та її наступника - Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі В.Гагенмейстера (1916-1931), тому завдання нашої статті – відобразити діяльність саме Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні та створених при ній вечірніх рисувальних класів. Дослідження означеної тематики та оцінка ролі вкладу майстерні у відродження українських народних промислів, декоративного мистецтва й розвитку мистецького таланту української молоді проводиться нами в рамках дослідної програми „Видатні постаті Поділля” Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному університеті і власного дисертаційного дослідження із використанням маловідомих матеріалів й документів.

Після перейменування Кам'янецької художньої школи для селянських дітей під керівництвом В'ячеслава Розвадовського на Кам'янець-Подільську художньо-ремісничу навчальну майстерню завідувачем нового навчального закладу 27 січня 1909 р. Міністерство торгівлі і промисловості, якому підпорядковувалась майстерня рекомендувало художника Миколу Федоровича Роота. Він за дорученням міністерства вивчав протягом кількох років виробництво кераміки в Росії та за кордоном і до призначення був керівником керамічної майстерні рисувальної школи Імператорського товариства заохочення мистецтва, а також викладав у декількох навчальних закладах Санкт-Петербурга. З метою ознайомлення із діяльністю Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні Микола Федорович був відряджений до Кам'янець-Подільська^{6,2}. Документ про призначення М. Роота завідувачем Кам'янець-Подільського художньо-ремісничої навчальної майстерні та вечірніх рисувальних класів був підписаний Міністерством торгівлі і промисловості 1 серпня 1909 р.^{6,44}. Тому свою викладацьку діяльність Микола Федорович Роот у цьому подільському освітньому осередку розпочав з початку навчального 1909 року.

Згідно програмних вимог, затверджених Міністерством фінансів у 1905 р., від учнів, котрі мали бажання поступити у майстерню для придбання навиків керамічної роботи, обов'язково вимагалось закінчення третього наукового класу з огляду на те, що в ньому вивчалися основи хімії, знання якої були вкрай необхідні для вивчення кераміки, а також закінчення головного класу – загальної умови для вступу в спеціальні класи та остання вимога – перебування в класах композиції^{6, 51}.

Навчальна програма майстерні була розрахована на чотири курси навчання. Серед загальноосвітніх предметів вивчали Закон Божий (в 1 класі проходили історію Старого Завіту, в 2 – історію Нового Завіту, в 3 – вчення про Богослужіння православної церкви), катехізис, російську мову (1, 2 і 3 кл.), фізику (1 і 2 кл.), хімію (2 і 3 кл.), арифметику (1, 2 і 3 кл.) та рахівництво (4 кл.). До спеціальних дисциплін належали:

1. Малювання викладалось протягом чотирьох років, маючи на меті навчити учнів правильно й наближено до реальності зображати з натури олівцем й вугіллям рослини, тварини та людей, щоб їх творче застосування у керамічному мистецтві було дійсним і грамотним стосовно форми та плавності ліній внутрішньої будови і зовнішніх рис відповідних моделей.

2. Композиція вивчалась протягом чотирьох курсів, її завданням було засвоєння

різноманіття геометричних фігур, особливостей геометричного, рослинного і тваринного орнаментів, починаючи від первісних людей і до сучасності, характерних ознак єгипетського, грецького, римського, романського та готичного стилів, впливів на українське орнаментальне мистецтво культури Візантії і Сходу, німецького та італійського Відродження, а також елементарних основ скульптури й архітектури.

3. Живопис аквареллю був розрахований на чотирирічне навчання. Дисципліна мала за мету ознайомити учнів з історією різноманітних стилів та їх практичним використанням в побуті, розвинути художній смак і творчі здібності учнів застосовувати створювані ними орнаментальні мотиви та їх декоративне оздоблення у дусі вивчених образів оригінального самобутнього українського мистецтва, зокрема місцевого подільського стилю в художній кераміці.

4. Ліплення викладалось чотири роки. За допомогою цього предмету передбачалось навчити учнів передавати в пластичних матеріалах рельєф, цілісну форму предметів та розвинути поняття й відчуття площини у майбутніх митців за допомогою спостереження світлотіні, ознайомити їх з поняттям характеру пластики та вміння використовувати її у зв'язку із особливими властивостями глини – головного матеріалу керамічної промисловості на той період діяльності майстерні.

5. Навчальні посібники. Метою цієї однорічної дисципліни було детальне ознайомлення учнів з предметами, які були наочними прикладами художніх зразків скульптури в керамічному виконанні та репродукціями скульптурних витворів й кераміки.

6. Креслення геометричне і технічне поширювалося на три курси навчання.

7. Керамічна технологія вивчалась у 3 і 4 кл. До завдання предмету входило донесення учням основних відомостей з технології керамічного виробництва у зв'язку із практичними роботами в лабораторії і майстернях. Протягом двох років вони вивчали характерні особливості сировини, що використовувалася в керамічному виробництві, способи їх добування, дослідження і підготовки до роботи, складання глиняних мас, формування виробів, обпалювання, оздоблення керамічними фарбами і спеціальними глазурями. Крім цього, учні знайомились із процесами виготовлення цегли, черепиці, кахлів, фаянсових, кам'яних та фарфорових виробів.

8. Практичні заняття з керамічної технології проводились протягом чотирьох років у токарній та гіпсоформувальній (керамічній) майстернях. Зокрема учні навчалися працювати на токарних і гончарних станках, виготовляти вироби у гіпсових формах, різноманітний посуд з креслень та від вільної руки, виливати з гіпсу певні моделі, обпалювати та прикрашати їх стилістичними орнаментами^{6, 61-66}.

Досліджуючи учнівський журнал майстерні за 1909-1910 рр., варто зауважити, що протягом одного шестиденного навчального тижня осіннього семестру, який тривав з 1.09.09 по 23.12.09, фізика і арифметика викладалась два рази по 1 год., технічне креслення – один раз 1-2 год., ліплення – два рази по 2 год., композиція – спочатку раз в тиждень по 1 год., потім поєднувалась з предметом творення малюнка, який викладався два рази по 2 год., малювання – п'ять разів по 2 год., живопис аквареллю – три рази по 2 год., керамічна технологія була з 1-го класу і читалась два рази по 1 год., лабораторні роботи проводились два рази по 2 год., а роботи в керамічній майстерні - три рази по 1-3 год.^{7, 51-56}. Навчальне навантаження у весняному семестрі, який тривав від 8.02.10 по 13.06.10, відрізнялося тим, що малювання викладалось лише чотири рази на тиждень та зменшилась кількість його годин з двох до однієї, однак збільшилась кількість годин практичних робіт в керамічній майстерні до 3-4^{7, 92-97}. Отже, як бачимо, навчання проводилось згідно програми, тільки керамічна технологія вивчалась не з 3-го, а з 1-го класу (вивчалися основні поняття предмету). Потрібно додати, що різдвяні канікули в майстерні тривали з 24.12.09 по 6.01.10^{7, 65-66}, тобто протягом 7.01.10-7.02.10 проходила перша екзаменаційна сесія.

Для характеристики складності програми Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні порівняємо її з навчальною програмою Художньо-

промислової школи ім. М.В.Гоголя в Миргороді, яка діяла у той самий період. Зокрема у Миргородській школі програма була розрахована на п'ятирічний курс навчання. До її складу входили серед схожих загальноосвітніх предметів фізика, хімія (неорганічна – 2 і 3 кл. і аналітична – 4 і 5 кл.) та рахівництво. Серед подібних спеціальних дисциплін вивчали малювання протягом п'яти років, звертаючи особливу увагу на вивчення особливостей українського орнаменту; креслення – три роки; керамічну технологію з тими ж завданнями предмету, але у 4 і 5 кл. На уроках ліплення протягом п'яти років вивчали моделювання листя, плодів, квітів і гілок з натури, їх стилізацію, моделювання на керамічних виробках прикрас з живої натури та самостійно створених оздоблень. Програми цих навчальних закладів відрізнялися відсутністю у Миргородській Художньо-промисловій школі предметів композиція та живопис аквареллю й присутністю інших специфічних, з огляду на її напрям діяльності, тому й не властивих Кам'янець-Подільській художньо-ремісничій навчальній майстерні предметів. До них відносяться наступні: мінералогія (3 клас), геологія, петрографія (вивчалася усе різноманіття гірських порід), „посудоведення” (основи гончарного виробництва), заняття з будівельного відділу (4 і 5 кл., вивчали архітектурні креслення), заняття з гравіювання (4 і 5 кл., гравіювання з натури, друкування), заняття з керамічного живопису (4 і 5 кл., малювання керамічними фарбами на фарфорі, фаянсі, нанесення теракоти на і під глазур, малювання українських орнаментів на тарілках, вазах, попільничках, вмивальниках, чайних і кавових сервізах, обпалювання керамічних виробів в муфелях і горнах). Практичні роботи в керамічній майстерні (п'ять років – ті ж завдання) та майстерні будівельного відділу (3, 4 і 5 кл. – виробництво кам'яного посуду, цегли, кахлів, черепиці, плит для підлоги і облицювальних, їх обпалювання та оздоблення поширеними керамічними фарбами, глазурювання й „ангобірування”)^{6, 56-60}.

Варто зазначити, що свого часу лекції з мистецтвознавства на вечірніх курсах у рисувальних класах при Кам'янець-Подільській художньо-ремісничій навчальній майстерні М.Роота слухав видатний український історик та архітектор В.Січинський. Підтвердженням цьому служить наявність його прізвища у списку учнів рисувальних класів за 1911-1912 рр. та відмітки про те, що тоді йому було 18 років і навчався він у 7 класі Кам'янець-Подільського технічного училища^{8, 11}. Крім цього, подолянин К.Широцький – визначний дослідник історії культури України – після закінчення навчального курсу у Кам'янецькій художній школі для селянських дітей (1905-1906 рр.) протягом 1908-1909 навчального років навідувався до Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні та бував на мистецьких виставках її учнів, про що свідчать його підписи у журналі відвідувань майстерні різноманітними особами^{9, 8}.

Отже, розглянувши й проаналізувавши освітню програму Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні, маємо право засвідчити важливість значення діяльності майстерні у плані піднесення українізації. Адже саме завдяки наявності майстерні, яка надавала можливість навчатися не лише дітям міщан та заможних людей, але й дітям простих селян, для яких спеціально при майстерні існував інтернат^{8, 17}, уся творча молодь Поділля отримала змогу здобувати мистецьку освіту, розкривати свої художні здібності та на практиці застосовувати свої багатогранні таланти. Викладачі спецпредметів, знайомлячи учнів з характерними рисами декоративного мистецтва нашого народу, з різноманітним оригінальним самобутнім українським орнаментом, їх стилістичними особливостями, найпоширенішими орнаментальними мотивами та кольоровою гамою, прививали їм любов до гармонійності й духовності, якими було насичене українське мистецтво та виховували у них почуття гордості за свій працелюбний і талановитий народ. Матеріали дослідження діяльності та традицій Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні, її попередників і наступників - важливих освітніх осередків, внесок викладачів цих навчальних закладів та здобутки їх знаменитих учнів буде нами висвітлюватися у наступних статтях та враховуватися у дисертаційному дослідженні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа // Народна творчість та етнографія (далі - НТЕ). К., 1984.-№ 1.-С. 85; 2. Лепша І. Українські вернісажі Розвадовського // Наука і суспільство. К., 1988.-№ 8.-С. 48-52; 3. Климчук О. Час цвітіння // Україна. К., 1989.-№ 8.-С. 12-13; 4. Ерн О. І біднішим світ став // Радянське Поділля. Хм., 1991.-19 червня.-С. 3; 5. Студенець Н. Народний розпис у виданнях Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи // НТЕ. К., 1997.-№ 2.-С. 118-119; 6. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). - Ф. 63.-Оп. 1.-Спр. 1.-Арк. 77; 7. ДАХО. - Ф. 63.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 167; 8. ДАХО. - Ф. 63.-Оп. 1.-Спр. 5.-Арк. 21; 9. ДАХО. - Ф. 63.-Оп. 1.-Спр. 6.-Арк. 21.

О.М. Галамай

УКРАЇНСЬКЕ ОБНОВЛЕНСТВО НА ПОДІЛЛІ

Зняття ідеологічних заборон наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. спричинило поживання інтересу істориків до проблем державно-церковних взаємин 20-х рр. ХХ ст. Тривалий час вони розглядалися дослідниками переважно з класових та упереджених позицій, де влада виступала виразником інтересів народу. Проблеми втручання влади у справи церкви, зокрема створення численних угруповань з метою її розкладу, а відповідно послаблення, були позбавлені уваги дослідників. Тому вивчення ролі різних угруповань в Україні, заповнення існуючих фактологічних прогалин та об'єктивний аналіз спектру проблем, в тому числі і регіональних, надасть можливість з'ясувати особливості історії релігійного процесу.

Питаннями політики радянської держави щодо церкви та шляхами її реалізації дослідники почали активно займатись впродовж останнього десятиріччя. Серед них значне місце посідають роботи О.В. Пашенка: “Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст.” та “Православ'я в новітній історії України”¹. Вони характеризують як загальноукраїнські релігійні процеси, так і окремі моменти з церковного життя Полтавщини. Події релігійного життя України 20-х рр. ХХ ст. висвітлені також у монографії П. Слободянюка “Українська церква: історія руїни та відродження”.² Відомості про вплив влади на релігійну ситуацію у 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі можна почерпнути з праці прихильника конфесійної концепції А. Зінченка “Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.”³

Однак зазначені праці висвітлюють лише окремі сторінки релігійного життя. Залишається ще багато недосліджених аспектів релігійної історії, одним з яких є питання організації обновленських рухів в УАПЦ. На Поділлі ця робота пов'язана з діяльністю Братства “Церква Жива” та Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ). Останнє за ім'ям їх керівника о. Павла Погорілка отримало й іншу назву “погорілковщина”. У даному дослідженні автор намагається висвітлити окремі сторінки з біографії П. Погорілка, розкрити причини виникнення БОПУПАЦ та його роль у релігійному житті Поділля.

Процес вилучення церковних цінностей став основою довготривалої боротьби радянської влади з церквою. Тактика, вироблена органами влади в процесі організації та підтримки обновленської церкви, застосовувалась і в утворенні інших угруповань. Щоб внести розкол у православну церкву, протягом 20-х років ДПУ створило в Україні декілька паралельних релігійних формувань, серед них “Церква жива”, “Діяльно-Христова церква”, БОПУПАЦ (“погорілковщина”).⁴ Але якщо перші свою роботу проводили у різних губерніях, то БОПУПАЦ поширилася лише на Поділлі, багато у чому завдячуючи особистому авторитету тут П. Погорілка.

О. Павло Погорілко народився у 1869 р. у м. Чернівцях. Навчався у Київській та Немирівській гімназіях, у Київському університеті на історико-філологічному факультеті, у Київській духовній академії та політехнічному інституті. Викладав у різних навчальних закладах Поділля та Києва.⁵ Його особистий багаж складався з “візку книг” духовного змісту, написаних багатьма мовами, починаючи з древньо-єврейської та грецької.⁶ На 1 січня

1918 р. був директором гімназії у с. Жолоби Ямпільського повіту Подільської губернії. У час національного піднесення подільського духовництва пристав до автокефального руху, за що з листопада 1919 р. по серпень 1922 р. був “караний у духовному порядку” архієпископом Подільським Пименом “за те, що служив на слов’янській мові з українською вимовою”.⁷

Але вже на Соборі єпископів України у вересні 1922 р. П. Погорілко виступав проти соборної висвяти єпископів УАПЦ. Він був страшенно збентежений цим і, повернувшись до Вінниці, “у віршах і листах срамно на нашого брата громичав”, - зазначає митрополит УАПЦ В. Липківський.⁸ На цьому ж соборі, поданням архієпископа Подільського Пимена, Погорілкові було визначено бути єпископом Кам’янецьким. Проте внаслідок протесту духовництва та мирян, його хіротонія не відбулася.⁹ В. Липківський у своєму листі до єпископа Гайсинського М. Борецького від 13 березня 1923 р. зазначав: “Поки він йшов з нами, він був людиною дуже впливовою на Поділлі, багато священників і учителів, його учні по Жолобянській і Вінницькій школі. Його вчинки після Собору цілком одвернули від нього навіть його найближчих прихильників...”¹⁰

25 січня 1923 р. П. Погорілка було призначено вікарієм Липовеччини з метою “виявлення своєї фізіономії”. Уповноважений ВЦУ у Київській єпархії В. Белоліков характеризував його як “видатного українського діяча, колишнього члена Ради, який не захотів визнати самочинної єпархії липківців”.¹¹

Тоді ж у Вінницькому ДПУ відбулося зібрання з 10 осіб, в тому числі і представників Старої Крайової Церковної Ради УАПЦ, на якому о. Павла Погорілка було обрано на єпископа “Живої церкви” для Поділля. Йому були асигновані кошти¹², і він поїхав у Москву, де 28 січня 1923 р. прийняв хіротонію від єпископа Антоніна (Грановського).¹³ При своїй висвяті в єпископи Погорілко виголосив традиційну декларативну промову в Москві рідною українською мовою. Тією ж мовою відповідав йому голова ВЦУ митрополит Антонін. Хіротонія та літургія в Законоспаському монастирі теж була здійснена українською. По поверненню на Поділля, за словами Патріаршого місцєблєститєля Митрополита Петра Крутицького, “не визнаючи ніякої вищої влади над собою, будучи прихильником автокефальної церкви на Україні Погорілко розпочав утворення такої, ніким на те не уповноважений, всупереч усім церковним канонам”.¹⁴ З єпархій, що визнали Погорілка, утворилася самостійна єпархія “погорілковців”.¹⁵ Разом з тим Погорілко, будучи у м. Вінниці вже після висвяти у “живі” єпископи, уклав угоду з Пименом (на той час тихонівським єпископом) та Амвросієм, що вони його визнають за єпископа Подільського з тим, що його єпархія буде складатись з парафій, що він відіб’є від української церкви, але ні в якому разі не повинен приєднувати до себе слов’янських.¹⁶

На початковому етапі свого існування БОПУПАЦ мало значні успіхи. У листопаді 1923 р. у Подільській губернії налічувалося 83 погорілковських парафій, 1200 екзархальних, 215 липківських, 52 живоцерковних.¹⁷

Відверте занепокоєння в органів ДПУ викликала УАПЦ. Так, у доповіді за березень 1924 р. помічника начальника Подільського губвідділу ДПУ Іванова про автокефалію на Поділлі зазначалося: «УАПЦ зміцнюється».¹⁸ Синодальна церква на чолі з Всеукраїнським Синодом розглядалася Вінницьким єпископом УАПЦ І. Кротевичем як установа, створена не для об’єднання різних напрямків, а для подальшого розколу. Навіть віруючі активної тихонівської общини м. Вінниці об’єднувалися проти настоятеля собору Татомира та були готові перейти в собор Кротевича. Більш реакційний елемент цієї екзархальної общини, хоч і вів політику проти автокефалії, але безуспішно. Активними були прихильники УАПЦ в Гайсинській окрузі. “Група Борецького досить неблагонадійна, а тому застосовуються заходи з метою компроментування Борецького на предмет його видалення, завдяки чому буде можливість виявити фізіономію його прибічників і прихильників Липківського”.¹⁹ Загальний висновок відділ ДПУ зробив такий: УПАЦ на Поділлі готується до посиленої організаційної кампанії, яка полягала в об’єднанні під впливом одного єпископа.²⁰

Тому створення погорілковщини з українською вимовою та канонічною висвятою

.....
.....
єпископату, чим постійно докоряли прихильникам В. Липківського, було спрямоване, перш за все, для протистояння УАПЦ. Однак підтримки розкладу лише в середині автокефалії було замало. Як бачимо, разом з авторитетом липківців, міцні позиції продовжували зберігати тихонівці. Жива Церква на той час уже достатньо скомпроментувала себе та існувала завдяки підтримці органів влади. Головним завданням створеної БОПУПАЦ, як зазначав сам Погорілко, було відрізування від кожної течії того, що “сприйнятне з канонічного боку, і з боку культурних вимог народу, історичного моменту відродження української та нової соціальної будови його трудового життя”.²¹

Таким чином, створення БОПУПАЦ цілком вписувалось у взятий владою курс, спрямований на поглиблення розколу та одночасне послаблення на Поділлі як тихонівців, так і автокефалів.

Крім того, створення БОПУПАЦ мало на меті послабити опір прорежимній синодальній церкві. З нею одночасно вели боротьбу і прихильники Патріарха Тихона і прихильники УАПЦ. Зі створенням БОПУПАЦ парафії УАПЦ зосередили свою увагу на боротьбі з “погорілковцями”. Так, нерідко спостерігалися випадки, коли серед автокефалів та БОПУПАЦ біля церков відбувалися сутички віруючих на ґрунті захоплення церков. У таких місцях, у більшості випадків, переможцями ставали УАПЦ. Характерний випадок трапився у с. Малі Хутори біля м.Вінниці. Тут довгий час точилася гостра боротьба між УАПЦ та БОПУПАЦ за церкву, але коли сторони примирилися, виявилось, що прихильники БОПУПАЦ, які отримали можливість чергової служби у церкві, аби перешкодити автокефалістам, привласнили церковне майно.²²

Отже, крім основної причини – подальшого розколу віруючих Поділля за допомогою БОПУПАЦ — була й інша. Вона полягала в заохоченні загострення стосунків між погорілковцями, тихонівцями та липківцями, аби відволікти останніх від боротьби з обновицями, які дуже потерпали як від одних, так і від інших.

Однак, першопочаткові успіхи прихильників П. Погорілка були тимчасовими. На червень 1924 р. БОПУПАЦ у подільському православ'ї, на відміну від листопада, займала лише четверту сходинку і об'єднувала лише 29 громад. Перше місце за кількістю релігійних громад займала екзархієстсько-слов'янська течія, що нараховувала 1013 громад. Друге – УПАЦ – 200 громад. Третє – обновицька, до якої входили прихильники Живої Церкви і Всеукраїнського Синоду – 53 громади.²³

З метою відновлення авторитету БОПУПАЦ було вирішено провести губерньський з'їзд. Підготовча робота щодо його проведення здійснювалась спільно з органами ДПУ.²⁸ Губадмінвідділ своїм розпорядженням від 21 березня 1924 р. за № 1967 дав дозвіл на з'їзд та затвердив інструкцію щодо виборів.²⁴

З'їзд тривав 19 - 20 червня 1924 р. в с. Малі Хутори під Вінницею. Присутніми було першого дня – 97 делегатів, другого – 104. З них - 1 єпископ, 52 священника, 2 диякони, 4 д'яки, 45 мирян. Як зазначалося у доповіді про з'їзд, “мандати були не дуже то оформлені, так що мандатна комісія не могла підрахувати скільки парафій було на з'їзді присутніх та скільки було делегатів від районних та окружних об'єднань”. Крім того, більшість з них були представниками інших течій, передусім тихонівців, які “зібрались тут не для того, щоб закріпити організований Погорілком церковний союз, а навпаки з метою забалатувати Погорілка та провести Амвросія на єпископа Поділля”.²⁵

Щірі прихильники П. Погорілка, які зрозуміли, що вони у меншості, намагались привернути на свій бік членів громад інших течій. Тихонівці одверто вороже ставилися до таких пунктів статуту БОПУПАЦ як одружений єпископат та право священників на другий шлюб. Представники синодальної церкви небезуспішно вели переговори з окремими делегатами, після чого була винесена резолюція про прагнення до об'єднання з синодальною церквою.

Залучення до лав погорілковців відбувалося і за рахунок спекуляції у назві слова “Об'єднання”. З усіх промов було видно, що розлад в православній церкві для неї, а головне

.....
.....
для священників, дуже шкідливий. Протоієрей Гулевич зазначив, що звістка про об'єднання подібна до пасхального дзвону на селі. Священик Беневський вказував, що церковна розруха лягла важким тягарем у голови віруючих. Священик Прокопович зауважив, що віруючі, відправляючи його на з'їзд, доручили йому пильно придивитись до БОПУПАЦ. “Коли це справді об'єднання – то вони будуть задоволені, коли ж просто угруповання, то це їм нецікаво.”²⁶

Погорілко, розуміючи, що більшість на з'їзді ставиться до нього вороже, намагався довести, що він зовсім відійшов від Живої Церкви. Разом з тим він підбурював своїх прихильників до рішучих виступів в захист об'єднання. Це призвело до того, що частина організаторів звернулася до представника влади із заявою про незаконність з'їзду, бо більшість учасників не є членами БОПУПАЦ та з'їзд насправді представляє лише 40 парафій, а на Поділлі їх близько 400 (хоча ця цифра була перебільшеною).

У зв'язку з цим 20 червня 1924 р. з'їзд був закритий. Однак вже 23 червня 1924 р. таємна інструкція губадмінвідділу підкреслювала: “Центр пропонує підтримувати БОПУПАЦ там, де вже поширилася УАПЦ, бо це два ворожі табори, які один одного завзято поборюють.”²⁷ Така ситуація не лише загострювала стосунки між православними течіями Поділля. “Внаслідок цього в багатьох сім'ях і родинах, окремі члени котрих належать до різних релігійних громад можна спостерігати загострення сімейних стосунків з бійкою, лайкою, сваркою та ін.”²⁸

Підтримка Братського об'єднання органами влади дала певні результати. Так, в Гайсинській окрузі, яка була “автокефальною”, враховуючи “національний елемент”, 6 парафій відійшли до БОПУПАЦ.²⁹ Парафії Братського об'єднання виникали і в “тихонівських” округах, наприклад Проскурівській,³⁰ тим самим підтверджуючи тактику відрізування невдоволених від різних напрямків. У 1924 р. особливий успіх БОПУПАЦ мало у Муровано-Куриловецькому районі, коли після приїзду П. Погорілка до нього приєдналися майже всі священники з 15 парафій.³¹

Загострення стосунків та відкрита боротьба між течіями, у якій кожний розкривав все “закулісне” життя церкви, відштовхувало селянське населення. При цьому лише незначна частина відходила від церкви, а решта поповнювала ряди сектантських організацій.³² На це зверталася увага на розширеному пленумі Вінницького окружного парткому від 4-5 серпня 1924 р.³³

Хоча в цілому БОПУПАЦ протягом свого існування характеризувалася своєю нестабільністю та неорганізованістю, яка проявлялася у періодичній реорганізації та переходом священників з одного релігійного угруповання до іншого, вона виконувала роботу з послаблення автокефального руху на Поділлі. Так, характеризуючи автокефальну церкву у 1924 р., відділ культів вказував на повну анархію всередині цієї течії.³⁴

В. Липківський зазначав: “Повага, що нею користувався П. Погорілко на Поділлі, і те, що священникам явилася змога правити українською мовою, бути автокефальними, залишаючись “благодатними”, привабила до БУПУПАЦ багато парафій на Поділлі. БОПУПАЦ стало переходовим ступенем до УАПЦ: це запевне не входило в плани ДПУ, і воно позбавило Погорілка і його Церкву своєї опіки: БОПУПАЦ розпалося, а Погорілко подався до Полтави і там пристав до “Булдівщини”.³⁵

Активна діяльність П. Погорілка на Поділлі як у світському, так і у духовному житті визначила територію поширення БОПУПАЦ. У звітах про кількість релігійних громад в Україні за вересень 1924 р.³⁶ та за січень 1925 р.³⁷, крім Подільської губернії, групи БОПУПАЦ не зустрічаються. Однак ця ж діяльність визначила пізніше й межі поширення іншого, створеного ДПУ угруповання, головною метою якого була боротьба проти тихонівців та липківців – Собору єпископів України (булдівщина). Оскільки учасником Собору був і П. Погорілко, своїх прихильників це церковне угруповання мало й на Поділлі.

Таким чином, головними причинами створення БОПУПАЦ було продовження поглиблення розколу церкви шляхом підтримки одних течій і придушення інших та

пов'язане з цим як зменшення релігійності подільського населення та його збайдужілість, так і відтік віруючих у сектанство. Відрізування парафій від неvigідних владі течій головним чином вдарило по Українській автокефальній православній церкві Поділля. Крім того, авторитетність саме в цій губернії П. Погорілка визначила й межі поширення його групи. Потретьє, органами влади витримувалась основна лінія щодо церкви.

Продовження теми даного дослідження може здійснюватись шляхом висвітлення питань діяльності інших угруповань на Поділлі та в інших регіонах, специфіку їх організації та ліквідації, роль в цих процесах особистостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко О.В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993.; Пашенко О.В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997.;
2. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни та відродження. - Хмельницький, 2000.;
3. Зінченко А. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. К., 1993.;
4. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни та відродження. - Хмельницький, 2000. – С. 145.;
5. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. Р-197. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 5.;
6. Там само. - Ф. Р5257. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 58.;
7. Там само. - Ф. Р-197. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 5.;
8. Липківський В. Відродження церкви в Україні: 1917-1930. – Торонто, 1959. – С. 124.;
9. ДАВО. Ф. П-1. – оп. 1. – Спр.199. - Арк. 5.;
10. ДАВО. - Ф. Р-3001. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 47.;
11. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВО України). - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 2189. - Арк. 215.;
12. ДАВО. - Ф. Р-3001. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 47.;
13. Там само. - Ф. Р-197. - Оп. 3. - Спр. 14. - Арк. 5.;
14. ЦДАВО. - Ф. 5. Оп. 1. - Спр. 2189. - Арк. 215.;
15. ДАВО. Ф. П-1, оп. 1, спр. 199, арк. 5.;
16. Там само. - Ф. Р-3001. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 47.;
17. Там само. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 57. - Арк. 189, 190.;
18. Там само. - Спр. 495. - Арк. 25.;
19. Там само. - Арк. 28.;
20. ЦДАВО України. - Ф. 5, оп. 2, спр. 194, арк. 57.;
21. ДАВО. Ф. П-1. – оп. 1. – спр. 495. – арк. 26.;
22. Там само. - Спр. 492. - Арк. 12.;
23. Там само. - Спр. 495. - Арк. 29.;
24. ЦДАВО. - Ф. 5. - Оп. 2. - Спр. 194. - Арк. 25⁸.;
25. Там само. - Арк. 25⁵.;
26. ЦДАВО України. - Ф. 5. - Оп. 2. - Спр. 194. - Арк. 25⁶.;
27. ДАВО. - Ф. Р-197. - Оп. 8. - Спр. 6. - Арк. 76.;
28. Там само. - Оп. 5. - Спр. 32. - Арк. 5 зв.;
29. Там само. - Ф. Р-836 -Оп. 1. - Спр. 192. - Арк. 16.;
30. Там само. - Ф. Р-197. - Оп. 5. - Спр. 34. - Арк. 202.;
31. Там само. - Арк. 232.;
32. Там само. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 401. - Арк. 2.;
33. Там само. - Ф. П-29. - Оп. 1. - Спр. 67. - Арк. 27.;
34. Там само. - Ф. П-31. - Оп. 1. - Спр. 135. - Арк. 138.;
35. Зінченко А. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993. - С. 168.;
36. ДАВО. - Ф. Р-197. - Оп. 3. - Спр. 3. - Арк. 153-154.;
37. Там само. – Арк. 155-156.

Всесвітня історія

Ю.І.Поп

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ МУЗИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ: ШТРИХИ ІСТОРІЇ

Контакти українських і чеських діячів культури були найбільш плідними в ХІХ ст. і перш за все в галузі літератури. Чеські історики мають певні доробки з цієї проблеми, чого не скажемо про істориків незалежної України. Завдяки пошукам чеського історика І.Горака маємо ряд цікавих фактів, що стосуються інтересу чеських письменників до тем з української історії, і перш за все, до деяких історичних епізодів, пов'язаних насамперед з періодом козаччини ХVІ - ХVІІІ ст. В поетичній творчості це ми знаходимо у Йозефа Вацлава Сладека, Сватоплука Чеха і накінєць у молодого Отокара Бржезіни, у прозі, наприклад Вацлава Бенеша Тржебінського і Едварда Єлінека, в галузі драматургії у Йозефа Вацлава Фріча.¹

Звичайно, доробки чеських літераторів з тематики української історії є не такими значними, як праці так званої „української школи” в російській і польській художній літературі. Росіяни і поляки сприймали українську історію, особливо її козацьку добу, як специфічну і живу частину взаємопроникнення своїх держав на рубежі Центральної і Східної Європи, як частину своєї історії. В Чехії і Моравії українська проблематика розроблялася не так активно. Винятком може служити теорія про гуситське походження запорізьких козаків, автором якої був Франтішек Палацький, а викладена у віршах Сватоплуком Чехом.

Але з українськими реаліями чеські читачі знайомилися не тільки з віршів та прози польських, російських або ряду власних літераторів. Увага чеських перекладачів була звернена на багатий український пісенний фольклор та переклад українських народних пісень на чеську мову. Цю тему досліджують чеські історики О.Зілінський, З.Ганусова, В.Дворжак та Я.Гривняк.² Діячі чеського національного відродження ХVІІІ – ХІХ ст. завжди проявляли підвищений інтерес до слов'янського пісенного фольклору. Вже з часів Гердера та його творів Україна належала до тих земель, де є найбагатша кладовище в цій сфері народної творчості. Інтерес до неї співпав з періодом наполеонівських воєн, коли відбулися перші спроби встановити чесько-українські літературні контакти. З нагоди 150-річчя цих взаємин у 1968р. в Празі було видано збірку під назвою „Українська народна пісня в чеському літературному розвитку”.

„Гей послала мене мати, зелене жито жати. Гей, швидше косарі, чому не рано почали, чому не рано почали, більше б скошили”, – починається перший, іноді корявий переклад української пісні від 1814 року, автором якого був не хто інший як Вацлав Ганка. Через деякий час вийшла збірка перекладів редактована Ф.Л.Челаковським. В 30 – 40-х роках ХІХ ст. перекладів українських пісень стало більше і з'явилися перші відгуки.³

Віддалену парафію в Козюдах, що північніше Праги, в 1840р. відвідав славіст із Росії Ісмаїл Срезневський. Про вечір, який пройшов в цьому локальному центрі відродження, написав матері. Відбулася жвава розмова і співали пісні. Невдовзі був опублікований вірш місцевого священика, відомого письменника доби чеського національного відродження Яна Йіндржіха Марка (або Яна з Гвезди) „Похід козацький”. Її початок такий: „Ранньої зорі, на зеленій горі жінці жито жнуть. Під горою козаки, стрункі юнаки, до поля ідуть”. Кожен українець тут легко впізнає мотив народної української пісні, в якій далі розповідається про гетьмана Петра Сагайдачного, який проміняв свою жінку на тютюн і люльку.

Але це ще не все. Тоді ж Ян із Гвезди написав на українському фольклорному матеріалі вірш „Русалка”, про який в 1835р. натхненно відгукувалася етнографічна студія П.Й.Шафарика. Потім був ще ряд обробок, які термін „русалка” міцно включили до чеського контексту. Найбільш виразно це проявилось в однойменній опері Дворжака в кінці століття,

хоча вона своїм сюжетом немає нічого спільного зі справжнім східнослов'янським мотивом.

Знання текстів, а часто і мелодій ряду українських пісень, в чеському середовищі поступово розширювалися. Є документи, які свідчать, що вже на початку 1848 року на чеських громадських акціях дійсно були виконані як додаток до домашнього репертуару і українські пісні. Немає нічого дивного і в тому, що деякі із них були надруковані і на сторінках чеських громадських пісенників. Свідченням цього є Чеський народний пісенник Бедржіха Вацлавка, до якого було включено більше трьох десятків українських текстів. Мало кому відомо, що один із них (Одна гора високая, а другая низька) залишив слід і у збірці віршів Карла Гавлічека Боровського, яка і в інших місцях показує його знання ритміки української народної пісні.

Інтерес чеської громадськості до української народної пісні в 70 – 80-х роках XIX ст. посилювався. Дещо курйозною є точка зору Макса Конопаска, який у 1871р. вимагав від чеських авторів, щоб майбутній стиль чеської музики формувався на основі українських народних мелодій і щоб із цього слов'янського джерела брали більше, ніж із західноєвропейських. Цей факт нагадує нам дещо пізнішу суперечку рухівців і лумірівців про спосіб орієнтації тодішньої чеської літератури.

Інтерес чеської інтелігенції до цієї проблематики в кінці 60-х років XIX ст. додає наявність студентської праці майбутнього відомого історика Ярослава Голла. Голл у 1868р. опублікував твір „Про народну пісню українську”, для якої сам придбав переклади уривків пісенних текстів. Дещо пізніше, у першій половині 70-х років, займався українським пісенним фольклором в „Листах філологічних” науковий співробітник Голла, філолог Ян Гебауер.

Як пише чеський історик Зденка Ганусова, шукаючи відгуки українського пісенного фольклору в тодішній чеській балетрії, можемо звернути увагу на деякі курйози. В новелі Богуміла Гавласи „Князь Ян” 1875р., яку ставили в Празі за часів Яна Желівського, показано як слугу литовського дипломата Рачинського українського козака Харка. Автор навіть просить його заспівати популярну українську пісню „Їхав козак за Дунай”. Не треба доводити, що в гуситську добу ніякого українського козака в Чехії бути не могло, а тим більше співати вказану пісню, яка написана набагато пізніше.⁴

Поряд із посиленням інтересу чеської громадськості до історії, літератури, української народної пісні в XIX ст. іде формування чесько-українських музичних зв'язків, де головною дійовою особою з 60-х років стає відомий український композитор Микола Лисенко. Базою для формування українсько-чеських музичних зв'язків було те, що в XIX ст. на Україну приїжджає чимало чеських музикантів та вчителів музики. Йдеться як про музикантів з чеських духових оркестрів, так і про чеських скрипалів, віртуозів гри на арфі, і дуже часто їхня гра супроводжувалася співом. Те, що духові оркестри були відомі по всій Україні, підтверджує мотив однієї із ранніх поем відомого українського письменника Івана Франка, яку грала і одночасно співала віртуозниця-арфистка. Франко тут цитує і початок чеської народної пісні „Яка дівчина красива”.

Іншу відому групу представників чеської музики на Україні складали професійні музиканти, концертмейстери або вчителі музики, які на тривалий час або назавжди залишалися жити в Російській імперії, приймали російське громадянство, змінюючи відповідно до місцевих умов свої імена і прізвища. Київ і Харків, Полтава і Одеса, Чернівці і Львів, інші міста і містечка, навіть села – де жили і працювали чеські диригенти, арфісти, піаністи і музиканти. Серед них - Я.Прач, Ф.Голима, В.Алоїз, О.Шевчік, Я.Кубілек, Волнер, Влчек та інші. Відомий винахідник і майстер по виготовленню духових інструментів В.Червенего в 1876р. відкрив філіал своєї фабрики духових інструментів у Києві.⁵

Саме в таких умовах, при безпосередніх контактах з чеськими музикантами, формувався Лисенко як майбутній композитор. Ще в дитинстві зустрічався з бродячими чеськими музикантами, які часто бували в їхньому домі, де були гостями по декілька днів. В такі дні цілими годинами слухав чеську музику, яка назавжди залишалася в його пам'яті.

.....

.....

Навчаючись з десяти років у пансіонаті в Києві, Лисенко брав уроки у тамтешнього чеха, який носив незвичне прізвище Нейнквіч. Він був добрим педагогом, і вчителем гри на піаніно, який своє прізвище Поночний змінив на більш відому “Панноціні”. “Роки навчання”, безпосередньо пов’язані з чехами, продовжувалися і в Харкові, де юний Лисенко навчався в гімназії і одночасно удосконалював свою гру на піаніно у чехів Волнера і Влчка. Сприяла цьому і активна участь на камерних концертах, які Влчек два рази на місяць влаштовував у своєму будинку, куди приходили і його чеські друзі. Після закінчення навчання у гімназії Лисенко успішно завершив природничо-науковий факультет київського університету і поступив на державну службу, але музика притягувала його все сильніше. Для поглиблення музичної освіти Лисенко в 1867р. їде до Німеччини, де в Лейпцігській консерваторії бере уроки у колишнього пражанина композитора Ігнаца Мошелеса.⁶

Визначною подією для музиканта-початківця стала поїздка з Лейпцига до Праги, яку він здійснив у грудні 1867р. для участі у другому пражському концерті російського співака Агренева-Слав’янського. Концерт відбувався в залі Художньої бесіди міста Праги. Лисенко виконав музичний твір Фредеріка Шопена, який пізніше значно вплинув на його творчість, і Фелікса Мендельсона-Бартольда. На прохання слухачів М.Лисенко зіграв десять українських народних пісень.

Виступ Лисенка, який проходив в атмосфері слов’янської єдності, знайшов позитивний відгук у музикальних критиків і публіцистів Франтішка Піводи і Людовіта Прохазки. У спогадах знаходимо цікаву деталь. Один із учасників концерту (мова йшла про Ф.Л.Рігера) дав волю своєму захопленню, виголосив який визначив виконану пісню, як аромат степу. Про гру Лисенка пражські газети відгукувалися надзвичайно схвально. Наприклад, “Народні листи” 28 грудня 1867р. писали: “Найбільше публіці сподобались українські народні пісні, які були виконані з палким натхненням і дотепністю. Лисенко планує видати збірку українських пісень. Палко бажаємо, щоб він якнайшвидше знайшов видавця, оскільки цим виданням зробив би неперевершений внесок у слов’янську музичну літературу”.

Через два дні після концерту на прохання культурно-музичних представників Лисенко виступив з концертом, де познайомився з чеськими діячами культури і музики, насамперед з Л.Прохазкою, з яким потім довгі роки підтримував активне листування. Своє перебування в Чехії Лисенко використав для більш глибокого знайомства з чеською музикою та її історією, яку частково знав від своїх вчителів Нейнквіча, Понохого, Влчка і Попержіця. Користуючись нагодою, встановив зв’язки з етнографічним об’єднанням в Кутній Горі, куди потім надсилав замітки зі свого етнографічного збірника. Чимало із нього взяв і Л.Куба, публікуючи перший том своєї книги “Слов’янство у своїх піснях”.⁷

Прийом і відгуки пражської преси глибоко зворушили Лисенка. Це яскраво видно із його листа рідним від 28 лютого 1868р.: “Я дуже радий, що моя поїздка до Праги припала на свята. Я відчував себе там, як дома, приїхав з чисто німецької атмосфери у атмосферу рідну – слов’янську. Взагалі моя поїздка дуже цікава. Проїжджаючи різні країни, я ніби летів берегами Лаби від Дрездена до Праги через частину недосяжної Саксонської Швейцарії, що в кінці кінців мене почала боліти шия. І коли ми після Подмоклі біля Красної гори перейшли австрійську митницю, вже сутеніло, і я був дуже спокійним що зможу відпочити від цієї гімнастики. До Німеччини я повернувся ввечері під Новий рік... Не повірите, як я не хотів їхати з Праги”. “Такий панегірик (відгуки в пражських газетах – Ю.П.),- пише далі Лисенко,- мене дуже тішив ще і тому, що він був надрукований в газетах наймузичнішого народу Європи”. Участь у концерті та перебування в Празі сприяли активізації творчої діяльності композитора. Уже в той час у Лисенка зародилася ідея поширення на Україні та в Росії музики чеської, словацької та інших слов’янських народів.

Через декілька тижнів після повернення з Праги Лисенко пише рідним, що “якщо всі слов’яни, а особливо чехи, так цікавляться піснею”, – виникла необхідність видати збірку українських пісень. В 1868 і 1869 роках Лисенко дійсно опублікував два томи українських народних пісень для співу під акомпанемент рояля, потім були наступні томи цих творів.

Прага надовго зачарувала Лисенка, хоча більше ніколи він не мав змоги там виступити. На початку 1869 року з Лейпцига шукав можливості виписати ряд творів Карла Гавлічека, Павла Йозефа Шафарика, Вацлава Ганки, Яна Коллара і казки Ербена. Розшукував і ілюстрації до чеської історії. Після закінчення консерваторії в Лейпцигу Лисенко повернувся до Києва, де працював вчителем музики в скромній школі, вдосконалював свою музичну майстерність і виступав як піаніст.

На концертах, які він влаштовував в Києві, у програмах були народні пісні різних слов'янських народів, які він знаходив у збірниках і за межами імперії. Так, в Києві звучали моравські пісні із збірника Франтішка Сушіла, а також старочеські пісні, які стали народними, як наприклад „Влтаво”, „Гуситська”, „Колиші Чехи”, „Де мій дім або Я є слов'янин душею і тілом”.⁸

Реалізована слов'янська ідея в музиці в тодішніх київських умовах для Лисенка була важлива ще і тому, що публікуючи і виконуючи пісні різних слов'янських народів, включаючи і українські, звертав увагу на їхню специфіку і різницю, що в українському випадку мало незаперечний політичний зміст. Адже якраз в 1876р. було видано Емський указ, згідно якого заборонялося вживання української мови у пресі, друкувати книги українською мовою по всій території Російської імперії. Можливо тому і, враховуючи існування цензури, пісня Лисенка “До бою” (для хору) була виконана на київському концерті в 1877р. на мові близькій до чеської.

Чеська тематика завжди була присутня у творчості М.Лисенка. В 1881р. він написав хоровий музичний твір “Іван Гус” на слова однойменного твору Тараса Шевченка, в якому проявив симпатії до Гуса і його виступу проти церкви. Лисенко вмів яскраво виражати своє ставлення до чехів, з якими зустрічався з дитинства і з якими співпрацював все своє творче життя.

Завдяки Лисенку в Києві розвивалася камерна музика. Він у 70-х рр. ХІХст. організував камерний квінтет, членами якого були, крім Лисенка, Солуха, Косухін, віолончеліст чех В.Алоїз, відомий чеський скрипаль-віртуоз професор Отакар Шевчік, який працював на Україні більше 20 років. Завдяки старанням Лисенка у 80-х рр. ХІХ ст. Київ дочекався проведення декількох циклів, присвячених камерній музиці відомих світових творців, Серед них і Бедржіха Сметани. Творчість Антоніна Дворжака представив Лисенко на концерті свого аматорського співочого хору.⁹

Оцінюючи творчість Лисенка в цілому, слід підкреслити, що він вирізнявся не тільки музичною обробкою українських народних пісень. Як майстер високого класу він переклав на музику ряд відомих творів Тараса Шевченка і заслужив визнання багаточисельними операми. Надзвичайно популярною стала його “Наталка Полтавка” – більше оперета, ніж опера. Вершиною оперної творчості Лисенка стала романтично-героїчна опера “Тарас Бульба”, складена на основі відомої повісті Гоголя, яку високо цінував П.І.Чайковський, а у Празі була зіграна тільки її увертюра. Крім діяльності як композитор, Лисенко проявив себе також як видатний артист, диригент і музичний педагог, присвятив себе вивченню українського музичного фольклору.

Вже з кінця ХІХ ст. Лисенко постає як визнаний творець народної музичної культури, який ще за життя зумів досягти визнання як на Батьківщині, так і за кордоном. Ним захоплювались, його любили українці так само, як Бердржіха Сметану чехи. Відомості і повідомлення про нього з'являлися і в деяких чеських журналах, а спеціальну статтю присвятив йому словник Отто.

Зв'язки Лисенка з українськими чехами не припинялись. Восени 1904р. він створив у Києві власну музичну і драматичну школу, до якої залучав і чехів-музикантів. Ще один факт, який підтверджує зв'язки композитора з чехами. В листі до дочки композитор пише, що останній шлях з німецького курорту Неугеїм додому на Україну пролягав через Чехію та Моравію.

Похорони Лисенка в 1912р. перетворилися у всенародну маніфестацію. Природно, що

некролог на смерть композитора з'явився і в Чехії на сторінках музичного журналу „Далібор”. Його автором був молодий український композитор Василь Барвінський, який проводив у Празі навчання, за походженням з Галичини, син відомого місцевого політика, що був депутатом австрійського парламенту. Як у свій час Т.Шевченко проявив свою любов до чеського народу у поемі “Єретик”, так через 40 років М.Лисенко переклав її на музику в чеському дусі, яку високо оцінив З.Неєдли. Діяльність Миколи Лисенка – це ціла епоха в історії української музики. Її любили в Україні і Росії, в Чехії і Словаччині. Саме в Празі було поставлено його оперу “Наталка Полтавка” і дитячу оперу “Коза-дереза”.¹⁰

В кінці ХІХ ст. зв'язки Східної Галичини (австрійської частини українських земель) з чеськими землями були більш систематичними і глибинними, ніж музичні зв'язки з більш віддаленою Східною Україною, яка була за межами Подунайської монархії, у складі Російської імперії, яка не була у дружніх відносинах з Австро-Угорщиною. Але з-поміж галицьких українців напередодні Першої світової війни не з'явилась постать рівна Миколі Лисенку.

Коли весною 1919р. в Чехії і Моравії з концертами виступала українська республіканська капела як офіційний хоровий оркестр тодішньої української держави, одним із головних авторів її величезного успіху в Празі і ряді інших міст був учень Лисенка хормейстер Олександр Кошіч.

У міжвоєнний період справу пропаганди музики М.Лисенка та української народної пісні в ЧСР підхопила українська еміграція. У вищому педагогічному інституті ім.М.Драгоманова у Празі було відкрито музичну і науково-музичну кафедри з досить вагомим забезпеченням кадрами.

На початку 30-х років у Празі виникла навіть специфічна організація взаємодопомоги, названа „Союзом друзів української пісні”, у її складі брали участь і відомі історики музики Ян Бранбергер і Ян Ловенбахін разом з композитором Й.В.Форстром. Завдяки старанням союзу в пражському Моцартеу в кінці 1932р. відбувся концерт музичних творів Лисенка з приводу 20-річчя його смерті.¹¹

Після Другої світової війни створені були сприятливі умови для популяризації найцінніших надбань української культури в чеських землях. Було опубліковано збірку українських фольклорних текстів, куди увійшли і переклади українських народних пісень. Ян Владислав познайомив чеських читачів з козацькими думами, які він переклав. Про Лисенка писала Анна Гостомська у відомому оперному посібнику.

Після комуністичного перевороту у лютому 1948р. надбання на терені українсько-чеських культурних зв'язків були задушені заполітизованим баластом, яким була радянська культура (у вигляді переважно російської і української), нерозбірливим способом нав'язувана чеській громадськості. І, як наслідок, про українську культуру було забуто, що яскраво видно і сьогодні, робить висновок відомий чеський історик Зденка Ганусова.

Чехи і словаки, українці Правобережжя і Лівобережжя, Західної України і Закарпаття завжди підтримували якнайтісніші зв'язки на культурному поприщі. Це й обмін книгами, поїздки та мандрівки представників культурного світу, взаємне вивчення історичного минулого, листування. І не останню роль тут зіграли музичні зв'язки Миколи Лисенка. Цей нерозривний зв'язок культур був зумовлений їх слов'янським корінням. Вже стало сьогодні аксіомою, що інтегративні функції культури якнайяскравіше проявляються у генетично близьких народів, якими власне і є слов'яни. Їм була притаманна духовна, мовна, культурна спорідненість та територіальна близькість, спільність історичної долі як недержавних народів. Звідси випливала спільність завдань, які стояли перед ними у боротьбі за збереження і подальший розвиток національної культури. Гостріше ці питання стояли перед українцями як в Російській, так і в Австро-Угорській імперії та перед словаками в Угорщині. Тому зв'язок із слов'янством для них мав величезне значення ще і тому, що завдяки йому як українська, так і словацька культура утверджувалися в Європі та й у світі. Саме тому ідея слов'янської єдності, яку все життя пропагував через музику Лисенко, залишалася

актуальною для діячів української, чеської та словацької культури. Її інтерпретація знаходилася у прямій залежності від тих завдань, які стояли перед культурою братніх народів. Осягнення культурних надбань інших народів мало врятувати українську та словацьку культури від загрози провінціалізму і національної обмеженості.

Взагалі, слід відзначити, що інтерес до українських культурних змагань з боку чехів і словаків, як і українців до культурних надбань цих двох братніх народів, мав неабияке значення. З одного боку, він служив моральною підтримкою діячів культури, з іншого, - свідчив про правильність обраного ними шляху. Такий взаємний інтерес, підтримка, прагнення вивчити, при необхідності використати кращий досвід, осягнути духовні змагання один одного і було на практиці творенням слов'янської культурної єдності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Horák J. Ze studií o ukrajinských ltkách v literatuře české. Z dějin literatur slovanských (Stati a rozpravy), Praha, 1948;
2. Zilyskyj O. Ukrajinská lidová píseň v českém literárním vyvoji, in: Sto pedesát let česko-ukrajinských literárních styků (1814-1964), Praha, 1968; Hrivňák J. Mikola Lysenko a slovanství.// Slovanský přehled. - 1967.- Č.5. - S.298-300; Dvoržák V. Československo-ukrajinské hudební vztahy.// Slovanský přehled. - 1957. - Č.1. - S. 24-25; Hanusová Z. Ukrajinsko-české hudební vztahy a Mikola Lysenko.// Dějiny a současnost. - 2000.- Č. 5.- S.8-12; 3. Hanusová Z. Вказана праця. - S.9; 5. Dvoržák V. Вказана праця. - S. 24-25; 6. Hanusová L. Вказана праця. - S.10; 7. Hrivňák J. Вказана праця. - S.298; 8. Hanusová L. Вказана праця. - S. 11; 9. Там само. - S. 11-12; 10. Там само. - S. 12; 11. Там само. - S. 12.

О.М. Кравчук

КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНО – ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАКАРПАТТЯ В СКЛАДІ ЧСР

Одним з основних завдань національної політики Чехословацької республіки щодо Закарпаття стало визначення його державно-правового статусу. Особливістю цього процесу було те, що він розпочався ще до проголошення держави чехів і словаків в переговорах між представниками русинів – українців в США з Т.Г.Масариком, розглядався переможцями Першої світової війни на Паризькій мирній конференції, а також в Празі і Ужгороді в 1918 – 1919 роках. Звичайно, позиція уряду, Чехословаччини у визначенні державно - правового статусу краю відігравала важливе значення. Вже сам процес вибору більш „вигідної” для Праги моделі правового статусу регіону став основою оцінок державно-правового аспекту політики ЧСР щодо русинів-українців дослідниками міжвоєнного періоду (М.Бордош, О.Бочковський, К.Кадлец, А.Раушер)¹, радянськими істориками (І.Мельникова, В.Ганчин, І.Гранчак)², чеськими і словацькими (І.Ванат, В.Гонец, Й.Клімко, Ф.Коларж, К.Лацо, П.Мосни, П.Шворц, З.Шолле)³, українськими науковцями (М.Болдижар, С.Віднянський, І.Ліхтей, В.Лемак, Ю.Бисага, Б.Ринажевський)⁴, дослідниками з діаспори (П.Р.Магочій, В.Маркусь, І.Поп, П.Стерчо, Ю.Химинець, В.Шандор)⁵. В працях зазначених істориків, написаних на розлоному документальному матеріалі, основну увагу акцентовано переважно на характеристиці однієї з концепцій державно-правового статусу Закарпаття, закріпленої в Сен-Жерменському договорі і конституції ЧСР. Концепція, розроблена русинами-українцями з США, згадується побіжно. Загалом, у висвітленні проблеми спостерігається суперечливість оцінок і висновків.

Враховуючи вищезазначене, мета даної статті – проаналізувати проекти державно-правового статусу Закарпаття в складі Чехословацької республіки, розроблені в 1918 – 1919 роках.

Ідея включення Закарпаття як автономної частини до складу Чехословацької держави була одним з варіантів національно-державної програми русинів-українців. Її вперше висловили русини-емігранти в США. Так, 30 травня 1918 року М.Пачута від імені громадської організації „Американська руська національна оборона” вручив лідеру

.....

чехословацького визвольного руху Т.Г.Масарику меморандум, в якому висловлювалось бажання русинів, за умови гарантії повної автономії, приєднатись до майбутньої держави чехів і словаків. Але до конкретних переговорів справа не дійшла. В той час серед емігрантів із Закарпаття домінували такі концепції національно-політичної програми, як створення самостійної держави, об'єднання з „братами галицькими і буковинськими”, автономія в складі Угорщини. Вони були сформульовані в резолюціях Американської народної ради угро-русинів (далі - АНРУР), прийнятих у Гомстеді (23 липня 1918 року) та Скрентоні (1 жовтня 1918 року). Тільки на завершальному етапі війни, коли після консультацій з багатьма американськими політиками і зокрема з президентом США В.Вільсоном (21 жовтня 1918 року), стало зрозуміло, що самостійність Закарпаття є нереальною, представники АНРУР на чолі з Г.Жатковичем розпочали переговори з Т.Г.Масариком про об'єднання краю їх батьків як автономної частини з державою чехів і словаків. Т.Г.Масарик з проектом погодився. Приєднання автономної русинської території не суперечило його концепції чехословацької держави як демократичного дому малих центрально-європейських народів, розширювало територію Чехословаччини до прямого сусідства з потенційно союзною Румунією⁶. Під час переговорів з Г.Жатковичем, 26 жовтня 1918 року, Т.Г.Масарик заявив: „Якщо русини вирішать приєднатися до Чехословаччини, вони становитимуть окремий штат”. Дослівний переклад слова „штат” означає державу, але, як вважають сучасні дослідники, Т.Г.Масарик мав на увазі надання русинам широкої автономії, а не статусу самостійної держави.⁷

Однак саме концепції федеративного зв'язку русинів-українців з чехами і словаками дотримувалась АНРУР. Організація прийняла 12 листопада 1918 року в Скрентоні ухвалу, „...щоб угро – русини з найширшими самоуправними автономними правами як держава на федеративній основі приєдналися до чехословацької демократичної республіки...”. Документ також твердив: „будемо творити незалежну державу з урядом і сеймом угро-русинським і будемо мати рівні права з іншими незалежними державами в федерації”. До автономної держави русинів-українців мали входити такі комітати як Спиш, Шариш, Земплин, Абауй, Гемер, Боршод, Угоча, Берег, Мараморош.⁸

В кінці 1918-на початку 1919 року самі закарпатці починають підтримувати ідею автономного статусу свого краю в складі ЧСР. 18 грудня 1918 року представники Свалявської народної ради відвідали в Будапешті представника Чехословаччини М.Годжу і поставили вимогу „відриву Закарпаття від Угорщини і його приєднання або радше до України, або, коли б це не було можливе то до Чехословацької держави” з автономією „на території округів Унг, Берег, Угоча і Марамороша”. 7 січня 1919 року за злуку з ЧСР висловилися Пряшівська народна рада на чолі з А.Бескидом. Такі рішення були представлені чеськими політиками як вияв волі населення краю в обґрунтуванні перед країнами Антанти необхідності зайняття території Закарпаття до річки Уж. Після позитивного рішення війська ЧСР почали займати регіон, а вже 12 січня 1919 року - вступили до Ужгорода⁹.

Вирішальну роль у визначенні державно-правового статусу Закарпаття відіграла Паризька мирна конференція, що розпочала свою роботу 18 січня 1919 року. На конференції позицію Чехословаччини представляв Е.Бенеш, який 5 лютого 1919 року на засіданні Високої Ради виступив з доповідями про територіальні інтереси своєї країни. Висловлюючи своє бачення вирішення проблеми Закарпаття, він зокрема визнав, що русини Карпат і Галичини належать до одного народу, відзначив пропозиції русинів-українців Закарпаття створити федерацію з ЧСР. В підсумку Е.Бенеш підкреслив, що краю необхідно або й надалі залишатися в межах Угорщини, або на автономному принципі приєднатися до ЧСР. Оскільки при обговоренні русинської проблеми члени комісії відзначили, що Закарпаття раніше не належало до Чехословаччини та України, важливим чинником у визначенні його майбутньої було волевиявлення населення регіону. З метою впливу на настої політиків краю в бажаному для себе напрямку, державні структури ЧСР активізували роботу по досягненню єдності думок на Закарпатті в питанні доцільності включення краю до нової республіки. 13 лютого 1919 року до Ужгорода прибув військовий уповноважений президента ЧСР Ф.Пісецький. Він

.....
.....
познайомив членів Ужгородської Народної Ради з рішенням, прийнятим русинами-українцями в США. Рада погодилась із зазначеним проектом і висловила готовність на основі адміністративної, культурної і господарської автономії приєднати Закарпаття до ЧСР¹⁰.

Сам розвиток подій в Центрально-Східній Європі сприяв входженню Закарпаття до складу Чехословаччини. Проголошена в Угорщині автономна Руська країна залишилась декларацією, ідея приєднання краю до України, висловлена на Хустських зборах 21 січня 1919 року, виявилась нереальною через невизнання мирною конференцією в Парижі самостійності УНР і захоплення її території Радянською Росією і польськими військами.¹¹

Мирна конференція в Парижі з ініціативою американських русинів була ознайомлена представниками АРНР Г.Жатковичем і Ю.Гардошом, які 16 лютого 1919 року прибули до столиці Франції.¹² Вже 28 лютого 1919 року мирна конференція більш докладно розглянула і підтримала проект приєднання Закарпаття до складу ЧСР. При цьому представник США Х.Сеймур так сформулював варіанти державно-правового статусу Закарпаття в складі ЧСР: „створення провінції, чи автономної держави...”.¹³ Саме другої концепції дотримувалась делегація американських русинів, яка 3 березня 1919 року вручила К.Крамаржу детальний проект державно-правового статусу Закарпаття у складі Чехословаччини¹⁴, розроблений Г.Жатковичем з використанням досвіду федеративного устрою США¹⁵. Ідеї проекту Г.Жатковича підтримала і Центральна Руська Народна Рада в Ужгороді, яка 15 травня 1919 року прийняла рішення з визначенням умов входження Закарпаття до складу Чехословаччини. В рішенні ЦРНР стверджувалось: „Русини становлять незалежну державу в Чехо-словацько-руській республіці”. Держава русинів мала стати повністю автономною одиницею в межах федерації. Окрім закордонної політики, оборони, фінансів, вся законодавча і виконавча влада мала належати місцевим автономним органам. Автономна держава русинів-українців як складова частина федерації мала управлятись міністром, якого б призначав президент республіки. З суперечливих питань, згідно з резолюцією, Ліга націй могла приймати рішення, обов'язкове для обох сторін¹⁶.

Концепція державно-правового статусу Закарпаття в складі держави чехів і словаків, підготовлена Г.Жатковичем, не знайшла підтримки у вищого керівництва нової республіки. А політиків русинів-українців в листі до Е.Бенеша Т.Г.Масарик оцінив так: „Це є політичні діти. Я б їм це все дав, але звідки на це взяти грошей. Фінансові ускладнення будуть значні; земля занедбана...”¹⁷. Е.Бенеш, знайомий з позицією американських русинів, не врахував її у пропозиції про форму автономії Закарпаття, представлених 15 травня 1919 року Комісії з чехословацьких справ Паризької мирної конференції. Міністр іноземних справ ЧСР підкреслив, що чехословацький уряд сприймає русинське питання в контексті ставлення до меншин. Міністр іноземних справ стверджував, що Чехословацька республіка складатиметься з декількох областей і русини будуть утворювати одну з них. Передбачалось надання русинам самоврядування з власним сеймом. Е.Бенеш підкреслив, що уряд ЧСР підтримує всі форми, спрямовані до федеральної організації, але не слід, на його погляд, передчасно приймати комплексний план децентралізації держави. Він радив зачекати, поки „у різних областях не буде встановлено певний ступінь культурного та економічного розвитку”. На засіданні було вирішено укласти окремих договір між переможцями і ЧСР з питання гарантій автономії Закарпаття¹⁸.

Після затвердження з деякими поправками (призначення службовців на Закарпатті в міру можливостей з русинів, право звернення до Ліги націй) Верховною Радою (23 травня 1919 року), Радою голів делегацій великих держав (6 серпня 1919 року), концепція державно-правового впорядкування Закарпаття в Чехословацькій республіці, яку розробив Е.Бенеш, була закріплена у міжнародному договорі про статус меншин, підписаному державами Антанти і Чехословаччиною в Сен-Жермені 10 вересня 1919 року¹⁹. Статті договору про статус меншин містили положення, які вимагали від ЧСР, щоб вона на „території русинів на південь від Карпат” в кордонах, визначених головними союзниками і

державами, що об'єдналися, утворила самоуправну одиницю в рамках ЧСР, наділену самим широким самоуправлінням, сумісним з єдністю держави. Територія "русинів на південь від Карпат" повинна була мати самоуправний сейм з законодавчою владою в мовних, освітніх і релігійних справах, а також у всіх інших галузях, які будуть передані йому законами Чехословацької держави. Губернатор краю призначався президентом ЧСР, і повинен був бути відповідальним перед сеймом. ЧСР гарантувала регіону справедливе представництво в загальнодержавному парламенті, але без права голосу у питаннях, наданих сейму краю. Чиновники регіону повинні були бути, при можливості, призначені з місцевих жителів²⁰.

У внутрішньодержавних нормативних нормах статті договору про статус меншин, що стосувались Закарпаття, були включені до "Генерального статуту про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі..." (18 листопада 1919 року) і Конституції ЧСР, прийнятої 29 лютого 1920 року.²¹ На відміну від згаданого договору, який встановлював, що представники від Закарпаття не будуть мати права голосу в питаннях, віднесених до відання місцевого сейму, конституція не містила цього обмежувального положення.²² Однак правовий статус губернатора і сейму Закарпаття передбачав їх повну підконтрольність президенту і Конституційному суду Чехословаччини.²³

Таким чином, розроблена русинами-українцями в США концепція державно-правового статусу передбачала створення автономної закарпатської держави в складі федеративної Чехословаччини. Але в законодавстві ЧСР була закріплена концепція територіальної автономії Закарпаття в складі унітарної держави чехів і словаків. Не були враховані і вимоги русинів щодо територіальних обсягів автономії. Якщо до „Руської країни” в складі Угорщини мали увійти території площею 17 945 кв. км, то автономна Підкарпатська Русь включала тільки 12 617 кв. км. Зокрема Пряшівщина - українська етнічна територія площею близько 4 тисяч кв. км. - була передана під юрисдикцію словацьких адміністративних одиниць²⁴. Головна причина цього полягала в складному процесі становлення багатонаціональної ЧСР. Іредентизм німецької меншини, поляків в Тешині, угорців в Словаччині викликали обґрунтовані сумніви у необхідності застосування принципів федеративного державного устрою. Однак добровільно приєднавшись до ЧСР, закарпатські русини-українці, єдині з її національних меншин, ставали водночас її державотворчим елементом, отримали законодавчо закріплені гарантії територіальної автономії, що забезпечувало Закарпаттю ряд ознак державності²⁵.

Звичайно, концепції державно-правового статусу Закарпаття в складі ЧСР потребують подальшого вивчення. Їх необхідно проаналізувати з врахуванням і досі дискусійного питання намірів керівництва ЧСР щодо Закарпаття (від погляду тимчасової опіки до повної інкорпорації в складі республіки). Також в Україні необхідно видати документи і спогади учасників процесу входження краю до складу держави чехів і словаків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bartoš M. Masaryk a Podkarpatská Rus. // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936.; Kadlec K. O právní povaze poměru Podkarpatské Rusi k Republice Československé. // Podkarpatská Rus. – Praha, 1923.; Raušer A. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. // Podkarpatská Rus...; Бочковський О.І. Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання. - Подєбради, 1930.; 2. Мельникова И.Н. Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии в Закарпатской Украине в 1919 - 1920 гг. // Учёные записки Института славяноведения. – М., 1951.- Т. IV.; Ганчин В.Ю. Соціально-політичне становище Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини // Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. – Львів, 1985.; Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем. – Ужгород, 1973. – С. 99.; 3. Klimko J. Politické a právne dejiny hraníc predmníchovskej republiky (1918-1938). – Bratislava, 1986.; Ванат. І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918-1938). - Пряшів, 1979.; Laco K. Ustava predmníchovskej ČSR a ústava ČSSR. – Bratislava, 1966.; Mosný P. Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia. - Bratislava, 2001.; Šolle Z. Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání // Vzájemna neoficiální korespondence T.G.Masaryka s Eduardem Benešem z doby pařížských mírových jednání (říjen 1918-prosinec 1919). – Praha, 1994.-Česta první.; Česko – slovenská historická ročenka. 1997. Brno.; Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 1- 2.; 4. Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993.; Бисага

Ю. М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках XX століття. - Ужгород, 1997.; Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді - К., 1997.; Віднянський С.В. Політичні процеси в Закарпатті // Політична історія України. XX століття: У 6 т. - К., 2003. - Т. 5.; Ліхтей І.М. Проблема Закарпаття в Чехословацькій конституції 1920 року // Нариси історії Закарпаття. Т. II. - Ужгород, 1995. - С. 120.; Лемак В. Закарпаття у державно - правовій системі Чехословацької Республіки (1919 -1939 рр.): Автореферат дис...к.ю.н. - К., 1996.; Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918 - 1939). - Львів, 2002.; 5. Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948 рр.). - Ужгород, 1994.; Маркусь В. Політично - правова еволюція Підкарпатської Русі в Чехословаччині (1919 - 1939). // Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919-1939 pp.). - Prešov, 2000.; Pop I. Rusínská společnost na rozcestí // Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus. - Praha, 1999.; Стерчо П. Карпато - українська держава. - Львів, 1994.; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. - Ужгород, 1996.; Шандор В. Закарпаття, історично - правний нарис від IX ст. до 1920. - Нью - Йорк, 1992.; 6. Pop I. Rusínská společnost na rozcestí... - S. 31- 32.; Raušer A. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. // Podkarpatská Rus. - Bratislava, 1936. - S.62 63.; Магочій П.Р.Вказана праця... - С.54-55.; Švorc P. Podkarpatské Rusíni a ich vyrovnanie sa s česko - slovenskou štátnosťou // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. - Sv. 1.- S. 194.; Šolle Z. Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání... -S. 51.; 7. Болдижар М, Болдижар С. Державність на Закарпатті: Події, факти, оцінки. - Ужгород, 2003. - С. 180 - 181.; Ванат. І. Названа праця. -С. 53.; 8. Gonč V. Autonomie Podkarpatské Rusi jako problém úrovně práva a právního myšlení. // Česko - slovenská historická ročenka. 1997. Brno. S. 79.; Ванат. І. Названа праця. -С. 56 - 57.; 9. Ванат. І. Вказана праця. -С. 70.; Магочій П.Р. Названа праця. - С. 60, 219.; Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Частина II. - Ужгород, 1996.-С. 8-9.; 10. Ганчин В.Ю., Петрище П.А. Питання Закарпаття на Паризькій мирній конференції 1919 року // Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. (1918 - 1945). - Ужгород, 1995. - С 106.; Болдижар М, Болдижар С. Вказана праця. - С. 11.; Химинець Ю. Названа праця. - С 55.; 11. Švorc P. Začlenenie Podkarpatskej Rusi do ČSR... - S. 47.; 12. Raušer A. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice... - S.68.; 13. Kolář F. Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci. // Česko - slovenská historická ročenka. 1997. Brno. S. 65.; 14. Ванат. І. Названа праця. - С. 82 - 83.; 15. Pop I. T.G.Masaryk a otázka Podkarpatské Rusi v závěru první světové války a v době Pařížské mírové konference. // První světová válka, moderní demokracie a T.G.Masaryk. - Praha, 1995. -S. 241.; 16. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. - Ужгород, 1993. - С. 36-37.; Švorc P. Podkarpatské Rusíni a ich vyrovnanie sa s česko - slovenskou štátnosťou... - S. 196.; Ванат. І. Названа праця.-С. 92- 94, 118.; 17. Vzájemna neoficiální korespondence T.G.Masaryka s Eduardem Benešem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918-prosinec 1919). - Praha, 1994. - Česta druhá. - S. 312.; 18. Kolář F. Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci... - S. 66 - 67.; 19. Ванат. І. Вказана праця. - С. 100.; 20. Державний архів Закарпатської області в м. Берегово (далі - ДАЗО). - Ф. 29. - Оп. 3. - Спр. 2. - Арк. 15; Спр. 595. - Арк. 29 - 30.; 21. ДАЗО. - Ф. 29. - Оп. 3. - Спр. 595. - Арк.. 28 - 30; Ф. 12. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 2 - 3.; 22. Laco K. Ustava predmníchovskej ČSR a ústava ČSSR... - S. 429.; 23. Laco K. Ustava predmníchovskej ČSR a ústava ČSSR... - S. 426 - 427.; Ліхтей І.М. Проблема Закарпаття в Чехословацькій конституції 1920 року... - С. 120.; 24. ДАЗО.-Ф.29.-Оп. 3.- Спр. 595. - Арк. 28.; Бенедек А.Ш. Рисины, gens fidelissima. - Ужгород, 2001. - С. 115.; 25. Віднянський С.В. Політичні процеси в Закарпатті.- С. 635.

А.В. Войнаровський

ОПІР СТАНОВЛЕННЮ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ В ПОЛЬЩІ У 1944 – 1948 РР.

Розвиток країн Східної Європи після Другої Світової війни – це історія зародження, утвердження і розпаду політичних режимів радянського типу, основою яких була монопольна влада комуністичних партій, які здійснювали всеохоплюючий контроль за всіма сферами життя суспільства.

Особливий інтерес викликає доля польського народу – народу, котрий характеризувався несприйняттям комуністичної ідеології, де проявлялись сильні антиросійські настрої, високі почуття національної гідності та прагненням відновити втрачену в роки війни незалежність. Однак, незважаючи на антикомуністичні настрої більшості населення, протягом 1944-1948 рр. в Польщі встановлюється радянська модель тоталітаризму. Насадження прорадянського режиму пояснюють кількома чинниками – радянською військовою присутністю, зовнішньополітичними факторами, неузгодженістю дій політичних сил, соціальними катаклізмами внаслідок Другої світової війни. Проте, важливим та унікальним явищем в даній ситуації є досвід боротьби поляків проти становлення адміністративно-командної системи. Адже саме він став важливим підґрунтям для подолання

тоталітаризму та успішної реалізації «оксамитової революції» 1989 р. Для українців цей досвід є цікавим і в тому аспекті, що поляки, як ніхто інший, надзвичайно швидко змогли подолати наслідки тоталітарного минулого та здійснити демократизацію своєї країни.

Опір насадженню тоталітаризму розпочинається з 1944 р., коли радянські війська входять на територію Польщі. Форми цієї боротьби були різними – від збройних дій до акцій непокорі. Мета даного дослідження – характеризувати польський рух опору “радянизації” в 1944-1948 рр., а саме діяльність військових підпільних формувань, перехід від збройної боротьби до ненасильницьких форм опору. Важливо визначити характерні риси боротьби поляків проти карально-репресивної системи, її трансформацію в умовах радянської військової присутності.

Історичні дослідження антирадянського збройного руху опору в Польщі в період 1944-1948 рр. характеризуються залежністю від політичного замовлення. Прорадянськи налаштовані історики як в СРСР, так і в інших країнах соціалістичної орієнтації, часто давали чітку та однозначно негативну оцінку діям польського підпілля, класифікуючи представників руху опору або як кримінальних злочинців, або ж як наймитів буржуазного Заходу, які прагнуть знайти ярмо поневолення для власного народу¹.

Діаметрально протилежною є оцінка діяльності польського підпілля представниками польської історичної науки в еміграції. Бійців Армії Крайової (АК), Незалежних Сил Збройних (НСЗ) вони вважали патріотами, що вели боротьбу проти нового окупаційного режиму².

Після розпаду СРСР та введення до наукового обігу матеріалів з колишніх радянських архівів історики пострадянського простору розробляють нове бачення діяльності антикомуністичного руху в Польщі³. Його оцінюють як боротьбу за збереження державної самостійності та демократичних засад суспільного ладу.

Особливо актуальною є ця проблематика на сучасному етапі розвитку польської історичної науки. Рух опору оцінюється не лише як протистояння здійсненню “радянизації” та боротьба за незалежність і демократичний лад, але й чимале значення надається тому, що саме на його основі в наступні десятиріччя розгорнувся масовий антитоталітарний рух протесту⁴. Саме рух опору змусив сталінське керівництво піти на певні поступки та зумовити певну ліберальність соціалістичної системи в Польщі.

З моменту корінного зламу у Другій світовій війні польське підпілля, орієнтоване на уряд в еміграції, розпочало підготовку до активних бойових дій⁵. З самого початку радянське керівництво прекрасно усвідомлювало складність комуністичної реформації в Польщі. Про це свідчить позиція Сталіна. У Польщі політична трансформація котрої викликала серйозні сумніви у Сталіна, ентузіазм до соціалістичних ідей був досить рідкісним явищем. “Комунізм, - говорив Сталін в 1944 році, - полякам не підходить. В них досить сильним є індивідуалізм, занадто сильний націоналізм, достатньо впливові позиції займає католицька церква”⁶. Проте, незважаючи на це, Москва докладає всіх зусиль, щоб досягнути своєї мети.

Представники польського підпілля, орієнтовані на відродження державності на демократичних засадах, передбачали активний вплив СРСР на майбутню долю Польщі і відповідно готувались до цього. Весь демократичний польський рух опору виходив з концепції „очікування з гвинтівкою біля ноги”, тобто більшість сформованих збройних підрозділів підпільної держави (АК, БХ) намагались уникнути активних збройних дій під час німецької окупації, зберігаючи людські ресурси до моменту вирішального бою⁷. Організатори польського руху Опору розраховували, що при наближенні Червоної Армії частини АК зможуть мобілізувати населення і вступити в бій з німцями, поставши перед радянськими військами як представники законної влади. Задуманій операції було присвоєно кодову назву – “Бужа”⁸.

Радянське командування спочатку співпрацювало з частинами АК, а потім роззброювало підрозділи АК, офіцерів інтернували солдатам пропонували вступати до армії Берлінга. На жовтень 1944 р. було арештовано, а потім інтерновано 25 тисяч солдатів та 300

офіцерів⁹. Радянське військове командування аргументувало свою позицію таким чином: бо в прифронтовій частині не може бути жодних військових формувань, не підпорядкованих йому. Отже, спроба представників польської підпільної держави заявити про себе як про легітимну силу зазнала невдачі¹⁰. З іншого боку, СРСР де-юре визнає сформований за його ж підтримки люблінський уряд, який декларує як єдину легальну владу, представлену польським народом¹¹.

Проте польське підпілля продовжує заявляти про себе як єдину законну владу. Одним з яскравих та трагічних моментів є приклад Варшавського повстання 1944 року. Роль СРСР була очевидною в тому, що повстанці зазнали поразки. Не зменшуючи значення труднощів військового характеру, з котрими зіткнулися радянські війська, що вийшли до Вісли, пріоритет у прийнятті рішень належав не військовим, а Кремлівському керівництву, і міркування були, в першу чергу, політичні. Поразка Варшавського повстання істотно послабила як Делегатуру, так і Армію Крайову¹². Реально протистояти СРСР та ПКНВ за таких умов було неможливо. Проте опір радянському режиму не спадав.

Відповідно, відреагував керівник повстання генерал Бур-Коморовський, усвідомивши загрозу нової окупації. 19 вересня 1944 року генерал Бур, головний комендант збройних польських сил, видав наказ: "Більшовики під Варшавою. Вони заявляють, що є друзями польського народу. Це підступна брехня... Більшовицький ворог зустрінеється з такою ж безжальною боротьбою, котра похитнула німецького окупанта. Дії на користь Росії вважаються зрадою Вітчизни... Німці втікають, всі до боротьби з "Совітами"¹³. Така декларація є свідченням неприйняття поляками комуністичної влади та їх готовності до активної збройної боротьби.

Відповідною була реакція і СРСР - відмова від будь-якого компромісу та силовий варіант вирішення даного питання. Проголошуючи дотримання принципів демократії, активно здійснюється силове втручання у вирішення польського питання. 21 липня 1944 року на протигагу лондонському еміграційному уряду в Москві було створено Польський Комітет Національного Визволення. 22 липня ПКНВ проголосив про свою владу на території визволеної Польщі, і те, що він є єдиним органом, який презентує народ. 23 липня Сталін направляє Черчіллю послання, яке повністю присвячене польському питанню: "ПКНВ має намір взятися за створення адміністрації на польській території, і це буде, я сподіваюсь, здійснено. В Польщі ми не знайшли будь-яких інших сил, спроможних створити польську адміністрацію. Так звані підпільні організації, керовані польським Урядом в Лондоні, виявились ефемерними, позбавленими впливу. ПКНВ я не можу вважати урядом Польщі, але, можливо, що в подальшому він стане основою для формування уряду з представників демократичних сил"¹⁴.

Заявляючи про ефемерність польського лондонського підпілля, Сталін видавав бажане за дійсне. Загони АК брали активну участь у звільненні від німців Волині, Литви, Східної Галичини, Західної Білорусі¹⁵. 3 квітня 1944 р. представництву лондонського еміграційного уряду в країні, Делегатурі, вдалось легалізувати свою діяльність та сформувати органи влади в цілому ряді визволених населених пунктів. Звісно ж Сталіну ця інформація була відома.

Всі спроби лондонського уряду врегулювати взаємини з СРСР та і ПКНВ зводилися нанівець. Центром суперечностей, які не мали розв'язання, було питання про кордони нової Польщі¹⁶. Сталін обрав курс на те, щоб в жодному разі не дійти згоди з лондонським урядом, і це мало певний резонанс на теренах Польщі – проти нерадянського підпілля почалися рішучі дії, спрямовані на його ліквідацію.

ПКНВ, зрозумівши хиткість свого становища та відсутність соціальної бази, відразу зробив ставку на силові методи придушення пролондонського підпілля. У виступі від 4 жовтня 1944 р. в ПКНВ шефа безпеки С.Радкевича наголошується на негайному перегляді "ліберальної політики" в умовах наростаючого протистояння між ПКНВ та пролондонським підпіллям. Берут доручав органам безпеки знешкоджувати не лише виконавців ворожих

акцій, а ще й профілактично всіх, хто виступить проти програми ПКНВ¹⁷. Москва сприяє формуванню карально-репресивного апарату маріонеткового режиму ПКНВ. Організаційні принципи НКВС було взято за основу польськими комуністами, що пройшли курс навчання в школі НКВС в Куйбишеві. Придушення підпільного руху в Польщі здійснювалось за активної підтримки НКВС, новоствореного міністерства громадської безпеки та корпусу внутрішньої безпеки¹⁸.

Спочатку, коли ПКНВ ще не мав власної служби безпеки, провідну роль в ліквідації структур, пов'язаних з польським еміграційним урядом, здійснювали структури НКВС. Це відомство з 1943 р. через підконтрольний йому партизанський рух здійснювало агентурну розвідку і збирало інформацію про стан польського суспільства¹⁹.

Головним об'єктом уваги радянських органів безпеки була АК та структури цивільної адміністрації, зв'язані з польським еміграційним урядом. З цією метою в липні 1944 року в Любліні була створена спеціальна комісія, яка вела розслідування антирадянської діяльності в Польщі. Репресії торкалися багатьох людей, непричетних до акцій, спрямованих проти нового режиму або радянських військ. Лише приналежність до АК під час німецької окупації була достатньою підставою для звинувачення в антирадянській діяльності та ув'язнення. Всього ж під час воєнних дій, за повідомленням МВС СРСР, в 1947р. в порядку “зачистки тилу” на території Польщі було заарештовано 2487 чоловік та інтерновано 2762 вояків АК²⁰.

Одним з найбільш трагічних моментів була ліквідація політичного керівництва антирадянського підпілля відразу ж по визволенню Польщі від німецької окупації. Цей захід було проведено надзвичайно оперативно, оскільки будь-яке затягування могло радикально змінити плани Москви щодо майбутнього політичного облаштування польської держави або ж створити додаткові проблеми у реалізації задумів. Тому саме радянське керівництво провело операцію по арешту керівників АК та інших підпільних структур. З доповідної радника НКВС при міністерстві громадської безпеки Польщі І.А.Серова народному комісару внутрішніх справ СРСР Л.П.Берії про заходи з підготовки арешту підпільного керівництва Армії Крайової дізнаємося: “Здійснюючи операцію по арешту підпільного керівництва АК, нами встановлено, що на території Польщі по вказівці лондонського емігрантського уряду створена підпільна “Рада Єдності Народової”, котрій надали права польського парламенту. До складу РЄН входило по 2-3 представники від кожної підпільної політичної партії. Президентом РЄН є Пужак, член ППС з 1902 р. Окрім того, на території Польщі також існує Рада міністрів, що складається з 4-х міністрів лондонського еміграційного уряду. Раду міністрів очолює віце-прем'єр лондонського еміграційного уряду Янковський. Органами НКВС було встановлено, що на останньому засіданні Ради міністрів ухвалено рішення, відповідно до якого на головного коменданта АК генерала Окулицького (псевдонім “Недзв'язек”) покладено виконання обов'язків військового міністра Польщі.”

Основні підпільні політичні партії (ППС, Сторонництво Людове, Сторонництво Праці, народні демократи, Сторонництво Демократичне) також брали активну участь в заходах, здійснюваних лондонським еміграційним урядом, входили до РЄН та до Кабінету міністрів. Враховуючи активну діяльність польських підпільних структур проти Тимчасового уряду, радянським керівництвом було прийнято рішення про їх ліквідацію.

Агентурі НКВС вдалося встановити безпосередній зв'язок з віце-прем'єром Янковським під приводом попередження його про припинення диверсій та інших ворожих дій в тилу 1-го Білоруського фронту. Після цього попередження Янковський, бажаючи виправдатись, просив організувати йому зустріч з командуванням фронту. При цьому Янковський заявив, що він може зібрати представників підпільних політичних партій, котрі мають бажання визначити свої позиції в зв'язку ситуацією, що склалася в Польщі, та просять командування фронту сприяти виходу з підпілля, гарантуючи їм безпеку з боку Тимчасового польського уряду²¹.

27 березня відбулась “попередня зустріч” радянського представника з Янковським, Пужаком та Окулицьким, котрі після короткої бесіди під приводом проведення переговорів з

командуванням були доставлені в штаб 1-го Білоруського фронту. Всі вони прийшли без охорони і зброї, оголосивши своїм соратникам, що йдуть на переговори до військового командування. Одночасно з цим попередили основних депутатів РСН про необхідність з'явитись на "нараду" в м. Прушків, де вони будуть присутні. Таким чином, їх зникнення не викликало підозр. 28 березня всі депутати РСН, а також ті, що прибули з ними, були доставлені до місця "наради".

Оперативних працівників НКВС було попереджено про підвищений режим секретності, очевидно, відкрите проведення такої операції могло викликати невдоволення, а то й спровокувати військові дії. При цьому проведення цієї акції було приховано від промосковського керівництва Польщі. Беруту і Моравському було заявлено, що переговори з Янковським не вдалися і що інші зникли, а тому є версія, що їх хтось попередив про можливе затримання". Це є свідченням силового усунення керівництва майбутньої антикомуністичної опозиції, яке й було реалізовано. Доповідна записка радника НКВС при міністерстві громадської безпеки Польщі І.Сєрова Л.Берії інформувала про арешт керівників польського підпілля. Цитуємо: "Продовжуючи розвивати легенду майбутньої зустрічі з представниками підпільних організацій АК і політичних партій, як діяли на теренах Польщі від імені лондонського еміграційного уряду, сьогодні, відповідно до Ваших вказівок, були затримані: Віце-президент польського еміграційного уряду, він же головний делегат на території Польщі – Янковський; Президент РСН Пужак, він же голова підпільної польської партії соціалістів; Виконуючий обов'язки військового міністра польського еміграційного уряду; бригадний генерал Окуліцький, він же головний комендант АК. На завтра є можливість зібрати повністю всіх членів РСН. Прошу подальших вказівок". Всі заарештовані були засуджені на показовому судовому процесі в Москві. Таким чином, саме вплив керівництва СРСР був вирішальним у ліквідації можливої легальної еліти польської опозиції²².

В 1945 р. структури НКВС в Польщі були додатково посилені. Наприклад про це йдеться у супроводжувальній записці на ім'я Сталіна від Берії щодо чисельності військ НКВС в Польщі. В доповідній Селівановського (керівник НКВС в Польщі) акцентується увага на активізації підривних дій АК, що вимагає посилення боротьби з "бандитами". В додаток до вже наявних там семи полків НКВС і окремого мотострілкового батальйону направлено ще два полки військ НКВС²³.

Нав'язування комуністичної влади обумовило різке загострення внутрішньополітичної обстановки в "люблінській" Польщі в жовтні 1944 р. Якщо до цього влада проголошувала політику "відкритих дверей" і готовність до конструктивного діалогу, хоча на практиці жорсткі дії не виключались, то відтепер проголошувалася пропагандистська війна і посилювалися репресивні дії до опозиційних сил, в першу чергу членів АК. Буденним явищем того часу був плакат "Ганьба вбивцям із АК!". Саме в цей момент активізується діяльність Делегатури та АК, а, з іншого боку, ПКНВ нагнітається обстановка загрозливої небезпеки з метою виправдати свої репресивні дії. Два місяці існування Люблінського комітету показали, що абсолютна більшість підпільних політичних і військових структур, зв'язаних з польським урядом, не збирається припиняти свою діяльність, незважаючи на розпорядження влади²⁴. Нова влада чітко усвідомлювала хиткість своїх позицій, відсутність широкої соціальної бази на свою підтримку. Поляки досить стримано реагували на проекти нової влади. Наприклад досить байдуже ставились до реалізації декрету ПКНВ про аграрну реформу, а значна частина навіть засуджувала її, адже відчуження приватної власності було гріховним за уявленнями польського селянина, в його уяві це був злочин, розбій. Селянина хвилювало питання: чи дійсно в Польщі не буде колгоспів, та більш за все викликали невдоволення обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції і податки. Окрім того, частина селян вважала перерозподіл землі неправомірним та висловлювала пасивне несхвалення такої політики. Таким чином, більшість польських селян були негативно налаштовані до нової влади²⁵. Іншим прикладом протесту були випадки масового дезертирства із зброєю з лав Війська Польського²⁶.

Звісно, політика, здійснювана в Польщі прокомуністичними силами, викликала певний резонанс в громадськості. В програмі нової влади антикомуністичні сили бачили так звані матеріалістично-єврейські елементи, що визначались як чужі та небезпечні для національної культури, для духовного життя поляків. Особливо велика загроза, на думку більшості, поставала для релігії та костелів, до закриття та руйнації яких нібито готувались комуністи. Антикомуністи не без успіху намагались поєднати в суспільній свідомості в єдине ціле патріотизм та католицизм²⁷. Не випадково у “війні символів” поряд з орлом та короною головною зброєю діючого в країні антиурядового підпілля залишалися зображення хреста та Богоматері. Підпілля намагалось форсувати конфронтацію навколо символів Вітчизни та Бога. В таких сферах боротьби як національна свідомість і світогляд ініціатива й перевага були не на боці ППР чи Тимчасового уряду. Шість років окупації і війни, які виснажили Польщу, та відсутність реальної зовнішньої підтримки утримували більшість від активної збройної боротьби, але з самого початку насадження прорадянської системи свідомо поляки були проти неї.

Силовий тиск СРСР у формуванні нового політичного ладу змусив польські сили Опору змінити своє ставлення до боротьби. Фактично реставрується тактика очікування з “гвинтівкою біля ноги”. Лише у даному випадку головна увага зосереджувалась на ідеологічній зброї. Цікавою в даному аспекті є інформація радника НКВС при міністерстві громадської безпеки Польщі М.Селівановського Л.Берії про діяльність підпільної організації “Народове Сили Збройне” (НСЗ): “Повсюдно на території Польщі продовжується діяльність підпілля НСЗ – найбільш злісної антирадянської організації. Наявна дані свідчать, що ця “банда” здійснює ряд організаційних заходів з метою активізації підіривної діяльності”²⁸.

Головний комендант НСЗ генерал “Богутський” в цей час наголошував: “НСЗ є головним організаційним центром опору новим окупантам та їх прибічникам. Наш ворог після розгрому АК і центрів підпільної Польщі, що об’єднувались навколо Делегатури уряду, готується до рішучої боротьби з нами. Важкі хвилини, котрі нас чекають, будуть вимагати надзвичайно швидких рішень, дуже точного зв’язку і безпосереднього розгляду ситуації в кожному окрузі. В зв’язку з цим необхідним є розділ Польщі на три округи”²⁹.

Відповідно до наказу було організовано округи: Західний, Південний та Східний, котрі розпочали створення своїх штабів для керівництва підпорядкованими їм округами НСЗ. 24 вересня 1945 р. в м.Катовіце відбулась нарада керівників НСЗ Сілезії. Як повідомила радянська агентура, на нараді звучали заяви: “За кордоном, на заході формується антирадянський блок. Проте труднощі економічного та політичного характеру виключають можливість війни з СРСР в теперішній час. Тим не менше, війна неминуха, але її не можна чекати в лісі з гвинтівкою в руках, тому що це нічого не дає. Щоб не бути викресленими з історії необхідно негайно приступити до політичної роботи, закріплюючи свій вплив там, де це можливо. Тому необхідно швидко ліквідувати лісові загони, припинити будь-яке насилля, напади і вбивства; політичному керівництву підготувати кадри пропагандистів; література буде поступати з головної комендатури, але незалежно від цього кожен округ має здійснювати видавництво власних журналів та листівок; пропаганду вести в залежності від міри проникнення в армію, комітети політичних партій, промислові підприємства і тому подібне; оволодіння командними посадами в Війську Польському, державних установах і комітетах легальних політичних партій має йти по лінії розбудови там політичних осередків НСЗ; військову активність НСЗ звести до мінімуму”³⁰.

Розвіддані НКВС про установки керівництва НСЗ щодо входження їх агентури до владних, господарських та політичних структур і створення там підпільних осередків підтверджуються документами, вилученими в арештованих. Наприклад вилучено інструкцію про порядок організації, форми і методи практичної діяльності осередків НСЗ, що називаються ГН: “ГН – осередок, що складається з кількох чоловік (3-4) і є найбільш вигідною формою живого контакту з широкими колами працюючих на даній території. Цю форму випробували більшовики. Таку форму використовували Ленін і Муссоліні, ми бачимо

її найоптимальнішою для порятунку нашої Вітчизни”³¹.

Тобто вже в 1945 р. в частини антирадянського підпілля відбувається усвідомлення недоцільності збройної боротьби, яка лише спричинить численні людські втрати, значно важливішим було вижити за тих умов і зберегти духовний потенціал, країна просто вимагала перепочинку після виснажливої війни. Головна увага наголошувалась на таких методах як пропаганда, агітація, введення у владні структури своїх представників.

Важливу роль у такій трансформації відіграв костел, який категорично відмовлявся від співпраці з новою владою і в уявленнях багатьох поляків символізував собою владу. Особливістю польського варіанту радянизації було те, що комуністи змушені були рахуватися з таким станом речей, надмірно агресивна діяльність проти релігійних установ відразу викликала хвилю опору. Офіційно церква проголошувала себе поза політикою, але разом з тим вона активізувала свою роботу з молоддю, в школах³². Отже, церква виступала одним з активних учасників руху Опору, формуючи ідеологічну основу антитоталітарного руху.

Опір комуністичній модернізації чинили практично всі соціальні прошарки. Так, селяни сприймали поділ поміщицьких земель як перший крок колективізації. В інформаційних звітах у Москву зустрічаємо такі висновки: «реакція має підтримку серед куркулів та частини селянства, також охоплює своїм впливом частину інтелігенції, представників наукової сфери, костьол, значну частину міської молоді. Всі ці прошарки категорично виступають проти ППР, вказуючи, що Польщу перетворюють на радянську республіку»³³. Антикомуністичне підпілля розгортає агітаційну роботу, інший напрямок їх діяльності – терористичні акти, партизанська боротьба. Найбільш активною діяльність підпілля простежувалась на теренах колишнього генерал-губернаторства. На приєднаних західних та північних територіях в силу геополітичних та географічних умов діяльність сил опору була майже непомітною. Вже у 1945 р. було вбито кілька сот активістів ППР, які працювали в селі. В цілому ряді територій організації ППР сильно тероризовані та залякані і практично не діють. З приводу вирішення цієї проблеми виникали суперечки між керівництвом Комінформбюро та польськими комуністами. Яскравою ілюстрацією таких “дискусій” є розмова між керівником Комінформбюро та лідером ППР: “Димитров - потрібно дати реакціонерам міцно по морді. Гомулка - це спровокує громадянську війну, озброєння партійців часто завершувалися тим, що вони здійснювали самосуд. Димитров: непогано було б облаштувати концтабори, це б істотно посилало позиції влади”³⁴. Дана “бесіда” демонструє жорстку спрямованість радянського керівництва на силове вирішення проблеми, використання радянської практики 30-х років.

Окрім того, антикомуністичні сили робили спроби вести боротьбу легальними засобами. Після провалу операції “Бужа” та при формуванні Тимчасового уряду у 1945 р. блок антикомуністичних партій прийняв програму дій. Підпільні організації ППС, людовців і “демократичного об’єднання”, готуючись до переговорів з еміграційним урядом з приводу формування коаліційного уряду, прийняли рішення не визнавати Берута президентом і висунути кандидатури Войцехівського, Вітоса, Желіговського; допустити “люблінський уряд” в новий уряд лише як представників ППР; вимагати від західних союзників введення військ для “забезпечення свободи виборів”; основою для формування нової польської армії має стати АК, об’єднуючи окремі ланки, в тому числі армію Андерса та армію, сформовану в СРСР; вимагати повної амністії; керівною групою має стати “табір польської демократії”, скерований “проти фашистів та тоталітарних прагнень ППР”; - погодитися на запропоновані східні кордони, але підкреслити, що це відбувається під примусом³⁵. Було зауважено про необхідність посилення конспірації в умовах радянської присутності в Польщі.

Новий виток легального опору був пов’язаний з виборчими кампаніями 1946-1947 рр. Очолила цю форму опору селянська партія “Польське сторонництво людове”. Переломним моментом в історії опору ПСЛ встановленню комуністичної диктатури стала її поразка на референдумі 1946 року, де вона спробувала відстояти ідею економічного сенату, незрозумілу

.....
.....
для більшості виборців. Масові фальсифікації комуністи здійснили і на парламентських виборах 1947 р³⁶. Це викликало протест не лише в самій Польщі, але й за кордоном. Представники ПСЛ та польська політична еміграція розгорнули кампанію проти несправедливих виборів в 1947 році під назвою “Акції Станіслава”, проводились мітинги протесту перед дипломатичними представництвами Польщі в інших країнах³⁷. Окрім того, влада активізувала боротьбу з підпіллям, за три місяці перед виборами було проведено 2 тисячі операцій. Таким чином, спроби демократичних сил легальними парламентськими методами боротись з комуністами, які використовували силові заходи та фальсифікації, завершилися невдачею.

З іншого боку, сталінське керівництво вбачало загрозу для режиму навіть в позиції частини керівництва ППР. Спроби Гомулки пом'якшити комуністичну модернізацію згодом стануть підставою для звинувачення його в націоналізмі. В аналітичних документах радянських спецслужб досить часто вказується на націоналістичні тенденції в керівництві ППР. Аналізуючи партійну документацію та публіцистику, можна помітити наявність негативу по відношенню до СРСР, що особливо турбувало Москву. Головним аспектом пристосування до націоналізму виявилось питання про відмінності між СРСР і Польщею в промові Гомулки на зборах Варшавського активу ППР. Ці відмінності, з точки зору Гомілки, полягають у тому, що: 1) суспільно-політичні зміни в Польщі здійснено мирним шляхом; 2) польське суспільство може обминути етап диктатури пролетаріату; 3) в Польщі державна влада опирається на парламентську демократію. Гомулці було пред'явлено звинувачення, що він недооцінює вирішальну роль СРСР і Червоної Армії, котрі забезпечили сприятливі умови в Польщі для перемоги демократії. Теорія “польського марксизму”, за оцінкою Кремля, є хибною тому, що суперечить вченню Леніна-Сталіна. Великий страх у керівництва ЦК ВКП(б) викликало пристосування ідеології ППР до ідеології ППС. Не меншим упущенням був “хвостизм” в практиці сільського питання – на селі мешкало 69 % населення, а це було запорукою реставрації капіталізму³⁸. Курс ППР на збереження індивідуального господарства оцінювався як помилковий.

Рух Опору насадженню комуністичної системи в Польщі характеризувався найбільш активною боротьбою проти радянзації з усіх країн Центральної та Південної Європи. Форми протесту були різними за своїм характером, в певній мірі це залежало від політичних сил, які здійснювали боротьбу, так крайні праві політичні сили, такі як НСЗ, виступали спочатку за активні збройні дії. Але згодом вони виступили з ініціативою збереження людських ресурсів та переходу до агітаційно-пропагандистських методів. Партії, що орієнтувались на соціал-демократичну та соціалістичну ідеологію, вважали, що допустимими і єдино можливими в умовах військового домінування СРСР є парламентські методи боротьби. Частина польських комуністів, які були по суті провідниками ідей радянзації, намагались чинити опір шляхом максимального пом'якшення модернізації, обґрунтовуючи ідею “польського шляху до соціалізму”. Політика польського керівництва, орієнтованого на Кремль, в цей час характеризується подвійним стандартом – офіційно визнається право на діяльність опозиції, реально ж всі сили були спрямовані на її ліквідацію. Активна боротьба проти комуністів продовжувалась до 1947 року, її відголоси відчувались навіть на початку 50-х років. Широкомасштабні акції по “умиротворенню” велись силами корпусу внутрішньої безпеки та частинами регулярної армії. Контроль над силовими структурами та підтримка СРСР дозволили знищити антикомуністичне підпілля. В 1945 році радянські військові та НКВС завдали в Польщі несподіваного удару по керівництву Армії Крайової. Однак це не зламало її збройного опору. В 1945 році вони знищили 3,5 тисячі його прихильників, а в 1945-1948 роках – близько 30 тисяч. Формально це стало виправданням для репресій проти опозиції в Польщі. До весни 1947 року тут було заарештовано більше 21 тисячі противників режиму і скарано на горло 6 тисяч. Збройна боротьба польських демократичних сил була приречена на поразку.

Спроби вести боротьбу легальним шляхом теж зазнали невдачі, всі державні силові

структури були під контролем ППР, більшість адміністративних посад контролювались цією ж силою, що дозволило провести масові фальсифікації. Таким чином, легальний опір було зведено нанівець. Безумовно, що в умовах розгортання “холодної війни” радянський фактор впливу на міжнародній арені теж відіграв свою роль.

Отже, незважаючи на різкий антирадянський настрій громадськості, на різні форми і методи опору становленню тоталітаризму у 1944 – 1948 рр., в Польщі було проведено модернізацію на комуністичний кшталт. Проте роль руху Опору була значимою. Польський тоталітарний режим в 60-80-і роки відрізнявся відносним лібералізмом. Це проявилось і в економіці, і відносному вільнодумстві в освіті, свободі пересування за кордон. В суспільстві формувались підпільні рухи і течії, активізувалась робота профспілок, які пропагували демократичні цінності. І при першому ж послабленні адміністративно-командного тиску держави це вилилось в загальнонаціональну «оксамитову революцію». В зв’язку з таким моральним станом готовності до змін полякам вдалось досить швидко і органічно увійти до європейської спільноти країн та досягнути становлення демократичного ладу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аугустянски Ю. Установление народной власти и борьба с контрреволюцией в ПНР. – М., 1985. – 20 с.; Братанчук И. Становление диктатуры пролетариата в Польше. – К., 1969. – 20 с.; Брык М. Революционно-демократические движение в странах Восточной Европы второй половины XX века и его роль в развитии интернациональных связей. – Львов, 1985. – 166 с.; Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944 – 1948 гг. – К., 1984. – 309 с.; 2. Kersten K. Narodzeny systemu wladzy. Polska, 1943-1948. – Paryz, 1986. – S.57; 3. Пачковский А. Польша, «нация - враг». Черная книга коммунизма. – М., 2001. – С. 352-353.; 4. Fijalkowska B. Partia wobec religii i Kosciola w PRL. 1944-1955. – Olsztyn, 1999. – t.1. – s.398; 5. Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 122; 6. Пачковский А. Польша, «нация - враг». Черная книга коммунизма. – М., 2001. – С. 350; 7. Korbonski S. Polskie panstwo podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939-1945. – Paryz, 1975. – S. 174; 8. Baliszewski D., Kunert A. Ilustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944-1956, t.1 (1944-1945). - Warszawa, 1999. – S.114; 9. Aparat bezpieczenstwa do dziej w PRL w latach 1944-1956. - cz.I. Opracowanie A. Paczkowski. – Warszawa, 1994-1996. – S. 242; 10. Mikolajczyk S. Polska zgwalzona. – Tlum, 1989. – S.73; 11. Куц Е. Борьба СССР за демократическое решение польского вопроса 1941 – 1945 гг. – К., 1984. – 151 с.; 12. Dominiczak H. Organy bezpieczenstwa PRL 1944-1990. – Warszawa, 1997. – S. 458; 13. Schwagrzyk K. Zbrodnie w majestacie prawa 1944-1955. – Warszawa, 2000. – S. 253; 14. Парсadanова В. Формирование национального фронта в Польше (1944 – 1946). – М., 1976. – 276 с.; 15. Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 122.; 16. Борьба польского народа за социализм (1944 – 1954). Сборник статей под ред. Ф.Зуева и И.Хренова. – М., 1955. – С.155.; 17. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1953 гг. – М. – Новосибирск, 1997. – С. 258; 18. Komunizm. Ideologia, system, ludzie. Pod redakcji Tomasza Szaroty. – Warszawa, 2001. – S. 282; 19. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1953 гг. – М. – Новосибирск, 1997. – С. 214; 20. Там само. – С. 217; 21. Represje NKWD wobec podziemnego Panstwa Polskiego w latach 1944-1945. t.I., [wyd.] Franciszek Gryciuk i Piotr Matusak. – Siedlce, 1995. – S.244; 22. Там само. – S.287; 23. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1953 гг. – М. – Новосибирск, 1997. – С. 349; 24. Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 104; 25. Постолювський М., Пугач Є., Страшнюк С. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1945). – Харків, 2000. – С.322; 26. Dominiczak H. Organy bezpieczenstwa PRL 1944-1990. – Warszawa, 1997. – S. 336; 27. Санцевич А. Подрывная деятельность Ватикана и борьба трудящихся народно-демократической Польши против католической реакции. – К., 1955. – С. 48; 28. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1953 гг. – М. – Новосибирск, 1997. – С. 428; 29. Там само. – С. 434; 30. Korbonski S. Polskie panstwo podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939-1945. – Paryz, 1975. – S. 122; 31. Пачковский А. Польша, «нация - враг». Черная книга коммунизма. – М., 2001. – С. 351; 32. Строительство социализма в ПНР. Под ред. В.Чугаева. – М., 1977. – С.239; 33. Парсadanова В. Советско-польские отношения в 1945 – 1949 гг. – М., 1990. – С. 192; 34. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1953 гг. – М. – Новосибирск, 1997. – С. 428; 29. Там само. – С. 462; 35. Proces szesnastu. Dokumenty NKWD. Oprac. Andrzej Chmielarz i Andrzej Krzysztof Kumert. - Warszawa, 1995. – S. 316; 36. Dokumenty falszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947. Opr. Adamczyk., Gmitruk J. – Warszawa, 2000. – S. 23; 37. Там само. – S.98; 38. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1953 гг. – М., Новосибирск, 1997. – С. 428.

С.В. Бінцаровський

ПРОБЛЕМА АВСТРІЇ В ПОВОЄННИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Вивчення досвіду врегулювання гострих міжнародних питань посідає одне з важливих місць у сучасній історичній науці, оскільки період глобалізації відбувається за складних процесів, які переростають у світові кризові явища. Підтвердженням цього можуть слугувати події 1999 року в колишній Югославії, терористичні акти у США у вересні 2001 року, повалення режиму Саддама Хусейна в Іраку, а також останні події в Україні, що загрожували територіальній цілісності держави. Тому вивчення таких питань, які поставали перед державами у минулому, і шляхи їх розв'язання допоможе мирним шляхом виходити з таких обставин.

Австрійська республіка після Другої світової війни може слугувати прикладом розв'язання складного міжнародного вузла суперечностей між провідними країнами світу. Це ще раз підтверджує, що тільки шляхом переговорів потрібно вирішувати будь-які питання, не вдаючись до застосування сили. Варто пригадати, що політика “холодної війни” призвела до таких тенденцій, як поділ однієї держави на дві. Прикладом цього є поділ Німеччина на ФРН та НДР, Кореї на КНДР та КНР. Такий поділ міг статися і з Австрією. Але слід підкреслити послідовну позицію як самих австрійських політичних кіл в регулюванні повоєнних питань, так і позиції країн-переможниць, які, незважаючи на гостре протистояння і розбіжності в поглядах на відновлення австрійської державності, все ж знайшли шляхи розв'язання цього питання в повоєнному світі. Тому такий досвід врегулювання питань є важливим для вивчення і вдосконалення системи міжнародних відносин.

Потрібно зазначити, що в 2005 рік – рік ювілеїв в Австрії. В цьому році буде відзначатися 50 – річна дата, коли 15 травня 1955 року було підписано в палаці Бельведер у Відні, міністрами закордонних справ США, Великої Британії, Франції та СРСР, з одного боку, та Австрії, з іншого – мирний договір, який повернув республіці незалежність. А 26 жовтня 1955 року парламент ухвалив конституційний закон про довічний австрійський нейтралітет. Тому 26 жовтня відзначається у Австрії як національне свято.

Актуальність теми підтверджується також тим, що в сучасній українській історичній науці тільки започатковуються дослідження питань, пов'язаних з Австрією. Тому існує широкий спектр проблем, які чекають свого дослідження та аналізу.

Об'єктом даного дослідження є історія Австрії після завершення Другої світової війни і врегулювання австрійського питання у 1955 році.

Предметом дослідження є міжнародні процеси, пов'язані з відновленням незалежності Австрії (аналіз ситуації на завершальному етапі Другої світової війни, з якою пов'язане питання відновлення австрійської державності, позиція США, Англії, Франції – з одного боку, та СРСР – з іншого).

Хронологічні рамки проблеми визначаються вступом радянської армії на територію Австрії (березень 1945 року) і часом прийняття парламентом Австрії закону про довічний австрійський нейтралітет (жовтні 1955 року).

Австрійське питання в радянський час досліджували Белецкий В.¹, Ворошилов С.², Ефремов А.³ В своїх працях автори намагаються показати виключну роль Радянського Союзу у врегулюванні австрійського питання, оскільки завдяки звільненню Австрії радянською армією від німецької окупації стало можливим відновлення австрійської держави. Цікаві праці радянських журналістів І. Мельникова⁴ та Степанова Л.⁵ Ці праці можна назвати довідником з історії, економіки, політики, культури, географічного розташування Австрії. Цікаві роздуми авторів про місце альпійської республіки серед малих країн Європи.

Окремо слід виділити працю авторитетного австрійського історика Еріха Цьолнера⁶. В ній автор розповідає про історію Австрії з найдавніших часів до 1988 року. В праці виділено окремий розділ про події 1945 – 1955 років “Відновлення республіки Австрії. Окупаційний режим і боротьба за Державний договір”.

Ще у Московській декларації від 1 листопада 1943 року уряди СРСР, Великобританії та США оголосили, що вони розглядають анексію Австрії Німеччиною як недійсну, підтвердили бажання відновити Австрію як вільну й незалежну державу.⁷

27 квітня 1945 року було створено Тимчасовий уряд Австрійської республіки, який очолив Карл Реннер і введено в дію Конституцію 1920 року із змінами, внесеними до неї у 1929 року.⁸ Згідно з домовленістю урядів СРСР, США, Великобританії, Франції після визволення Австрії тут лишилися окупаційні війська чотирьох держав, які взяли на себе верховну владу в країні.

9 липня 1945 року в Лондоні представники Радянського союзу, США, Англії та Франції в Європейській консультативній комісії підписали угоду відносно зон окупації і управління містом Віднем. Цей договір був опублікований 9 серпня 1945 року. Після закінчення Лондонських переговорів 25 лютого 1947 року було розроблено проект „Договору про відновлення незалежної та демократичної Австрії”, який складався з преамбули та 59 – ти статей.⁹

Вся територія Австрії в кордонах 1937 року була розділена на чотири зони окупації:

Радянська зона окупації (північно-східна частина країни – провінції Нижня Австрія, Бургенланд і частина провінції Верхня Австрія, розташована на лівому березі річки Дунай, а також II, IV, X, XX і XXI райони Відня. Територія радянської зони окупації, включно з вказаними районами Відня, становила 26054 кв. км (31% всієї території країни), населення – 2349 тис. чоловік (33,5% всього населення країни). Провінція Нижня Австрія – один з основних центрів австрійської промисловості, а важливі сільськогосподарські райони країни.

Американська зона окупації (північно-західна частина Австрії) – провінції Верхня Австрія, Зальцбург, VII, VIII, IX, XVII і XIX райони Відня. Територія – 16 565 кв. км (20% всієї території) населення – 1739 тис. чоловік (25% всього населення країни). Провінції Верхня Австрія і Зальцбург – важливі сільськогосподарські райони Австрії. За час Другої світової війни тут були збудовані великі військові заводи.

Англійська зона окупації (південна частина Австрії) – Штірія, Карінтія, III, V, XI, XII і XIII райони Відня. Територія – 27 523 кв. км (33% всієї території), населення – 2005 тис. чоловік (28% всього населення). В провінціях Штірія і Карінтія зосереджені основні природні багатства країни – залізна руда, буре вугілля, магнезит, а також лісові багатства. В Штірії розташовані великі підприємства австрійської важкої промисловості.

Французька зона окупації (західна частина Австрії) – Тіроль, Форальберг, VI, XIV, XV, XVI райони Відня. Територія – 13 256 кв. км (16 % всієї території), населення – 927 тис. чоловік (13% всього населення країни). Провінції Тіроль і Форальберг – сільськогосподарські райони з розвинутим скотарством. В цих районах знаходяться потужні гідроелектростанції. В Форальберзі добре розвинута текстильна промисловість.

I район Відня, на території якого розташовані основні урядові будівлі, був оголошений під спільним управлінням чотирьох держав. Територія I району Відня – 2,9 кв. км (0,003% території), населення – 37 тис. чоловік (0,5% всього населення країни).¹⁰

Таким чином, за кількістю населення найбільшою зоною була радянська, а за розмірами території – англійська. Крім нафти, в радянській зоні було мало сировини, необхідної для нормальної роботи австрійської промисловості. В західних зонах, при зосередженні в них основних копалин країни і енергоресурсів, рівень розвитку обробної промисловості був меншим, ніж в радянській зоні.

Вперше питання про укладання державної угоди з Австрією було порушено на Паризькій сесії Ради міністрів закордонних справ у квітні 1946 року. Проте через неготовність делегації до його обговорення було вирішено спершу закінчити роботу над угодами з колишніми союзниками Німеччини в Європі, а за цей час підготувати проект австрійської угоди.

Заступники міністрів закордонних справ у січні 1947 року почали розробку проекту й досить швидко узгодили майже половину статей. Але проблема югославських територіальних претензій, німецького майна виявилися на той момент нерозв’язаними. Не було їх вирішено й на Московській конференції міністрів закордонних справ (березень –

квітень 1947 р.) та на Лондонській (листопад - грудень 1947 р.). Лише в Парижі (23 травня – 20 червень 1949 р.) відбулася шоста сесія Ради міністрів закордонних справ, в якій брали участь міністри закордонних справ СРСР О. Вишинський, Франції Роберт Шуман, Великобританії - Ернст Бевін і США - Дін Ачесон. Сторони досягли принципової згоди щодо основних позицій. Радянський Союз відмовився підтримувати югославські територіальні домагання. Незмінними залишилися кордони Австрії за станом на 1 січня 1938 р. Сторони домовилися, що СРСР отримає австрійські економічні поставки в розмірі 150 млн. доларів, 60% виробництва нафти та права на її видобування та очищення.¹¹

Наступні переговори привели лише до часткових домовленостей з економічних питань. Невдалими виявились й зусилля комісії в складі чотирьох заступників міністрів закордонних справ.

Поновилися переговори в 1952 році з розгляду запропонованого західними країнами “скороченого варіанта” Державної угоди, у якому не було пунктів, що торкалися суверенітету Австрії.

Влітку 1952 року федеральний уряд Австрії проголосив нейтралітет як міжнародно-правову позицію Австрії на перспективу й обнародував меморандум, у якому містилася вимога припинити окупацію, відновити суверенітет і згода схвалити скорочений варіант Державної угоди. Проте Радянський Союз категорично відхилив цей варіант.¹²

У липні 1953 р. у Швейцарії відбулася таємна зустріч міністра закордонних справ Австрії з прем'єр-міністром Індії Неру, де представник Австрії висловив прохання про посередництво. Індійський посол у Москві згодом в бесіді з міністром закордонних справ СРСР В. Молотовим підкреслив, що основою для укладання Державної угоди міг стати військовий нейтралітет Австрії. Молотов відповів, що оголошення нейтралітету було б корисним, але недостатнім кроком. Ця теза дістала своє продовження на початку 1954 року на Берлінській зустрічі міністрів чотирьох держав. У радянських пропозиціях пролунала підтримка військового нейтралітету Австрії. Виплату за німецьке майно Радянський Союз був готовий прийняти у вигляді поставок австрійських товарів. Під час переговорів позначилося істотне зближення точок зору, але згоди й цього разу дійти не вдалося.

Вступ ФРН у НАТО значно загострив австрійську проблему. Радянський Союз вважав, що ремілітаризація Західної Німеччини посилює небезпеку аншлюсу Австрії. Тому тільки за умови, що Державна угода гарантовано відверне таку небезпеку, можна говорити про виведення військ чотирьох держав з Австрії, не чекаючи укладення мирної угоди з Німеччиною.

Цю ж позицію було висловлено в бесіді з австрійським послом Бішоффом у міністерстві закордонних справ СРСР. У „Заяві з 3-х пунктів” австрійського федерального уряду, переданій В.Молотову 14 березня 1955 р., знову підтверджувався військовий нейтралітет і згода з усіма пропонованими гарантіями австрійської незалежності.

У відповідь радянський уряд висловив готовність на майбутній конференції розглядати австрійське питання окремо й запросив федерального канцлера Рааба прибути до Москви для двосторонніх переговорів. До цього часу вже було врегульовано питання про Трієст, і зв'язок цієї проблеми з австрійським питанням перестав існувати.

15 квітня 1955 р. був опублікований „Московський меморандум” за результатами переговорів. СРСР висловив згоду підписати Державну угоду й вивести з Австрії окупаційні війська до 31 грудня 1955 р. Австрія зобов'язувалась не допускати на австрійській території жодних військових баз, сплатити СРСР 150 млн. доларів як відступне за німецьку власність, сплатити 2 млн. доларів як відступне за володіння Дунайським пароплаванням, доставляти 1 млн. тонн нафти протягом 10 років як відступне Радянському Союзу за власність на нафту і права на нафту, нормалізувати товарні відносини; досягнути домовленості про повернення австрійців, які перебували в радянському полоні, ще до виводу радянських військ з території Австрії.¹³

Цей меморандум прискорив процес визнання постійного нейтралітету Австрії. Деякі

дослідники вважають, що вирішенням австрійського питання Радянський Союз намагався створити прецедент для врегулювання німецької проблеми.

2 травня 1955 р. у Відні відбулась нарада послів чотирьох окупаційних держав за участю міністра закордонних справ Австрії Фігля. 14 травня міністри закордонних справ внесли остаточні зміни до текстів угод.

15 травня 1955 р. в палаці Бельведер у Відні відбулося підписання Державної угоди. Австрія відновлювалась як суверенна, незалежна й демократична держава в кордонах, що існували до 1 січня 1938 року. Політичні гарантії незалежності Австрії забезпечувалися заявою великих держав і заборонаю на політичний і економічний союз із Німеччиною у будь-якій формі. Після ратифікації 27 липня 1955 р. угода набрала чинності. В цей же день було розпущено Союзнницьку раду у Відні й почалося виведення окупаційних військ, яке завершилося 25 жовтня 1955 року. 26 жовтня австрійська Національна рада ухвалила конституційний закон про постійний нейтралітет на взірць Швейцарії.¹⁴

Оскільки для підтримки австрійського нейтралітету були необхідні збройні сили, була створена армія, яка нараховувала трохи більше 20 тис. солдат. В грудні 1955 р. Австрія була прийнята в члени ООН. Двома роками пізніше Відень був обраний місцем постійного перебування Міжнародної агенції з атомної енергії (МАГАТЕ).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий В. Советский Союз и Австрия (1938 – 1960). - М., 1969;
2. Ворошилов С. Рождение второй республики в Австрии. Л., 1968;
3. Сфремов А. Советско-австрийские отношения после Второй мировой войны. - М., 1958;
4. Мельников И. Республика в Альпах. - М., 1988;
5. Степанов Л. Австрия. - М., 1966;
6. Цьолнер Е. Історія Австрії. - Львів, 2001;
7. Белецкий В. Вказана праця. - С.134;
8. Кретинин С. В. Карл Реннер: жизнь и деятельность (1870 – 1950) // Новая и новейшая история. – 1999. - №3. – С.131 – 132;
9. Бернгард Штілфрід. Австрійський Державний договір. - Львів, 2003. – С.25;
10. СССР в борьбе за независимость Австрии. – М., 1965. – С. 106 – 107;
11. СССР – Австрия (1938 – 1979 гг.): Документы и материалы – М., 1980. – С. 36 – 37;
12. Игошкин Г. С. Австрия. - М., 1965. – С. 15;
13. Белецкий В. Советский Союз и Австрия (1938 – 1960). - М., 1969. – С. 135;
14. Степанов Л. Вказана праця. - М., 1966. – С. 20.

М.В. Царенко

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ 1992 Р.

Останнім часом з'явилася значна кількість наукових праць, присвячених військовому конфлікту 1992 року у Придністровському регіоні. Однак, незважаючи на недовготривалість збройного протистояння, і нині лишаються малодослідженими деякі аспекти цієї проблеми. Одним з проблемних питань є участь російських козаків у бойових діях на берегах Дністра навесні та влітку 1992 року.

Очевидно, що участь козаків-росіян у бойових діях значною мірою вплинула на хід збройного конфлікту та його результат. Крім суто військового аспекту, втручання російських козацьких підрозділів у протистояння на території іноземної держави мало неабияке політичне значення. Комплексний аналіз діяльності російських козаків на території Придністровського регіону та їхнього впливу на перебіг подій, оцінка позиції владних структур зацікавлених держав і є метою даної статті.

На теперішній час можна назвати чимало праць різного характеру, які так чи інакше торкаються названої проблеми. Доволі детальний огляд участі російських козаків у бойових діях містить „Історія Придністровської Молдавської Республіки”¹, хоча, на жаль, це питання не подане окремим розділом (як це було зроблено стосовно ролі Чорноморського Козацького Війська). Крім того, деякі епізоди викладені дещо лаконічно – навіть у порівнянні з пропагандистськими брошурами 1992-1993 рр. видання^{2,3,4}. Молдовська позиція більш-менш висвітлена у матеріалах Кишинівської науково-практичної конференції 1993 р. з проблем Придністровського конфлікту⁵ та мемуарах відомого політика Петру Лучинські⁶ і бригадного

генерала Петру Крянге⁷. В цих виданнях гострій критиці піддано легітимність участь російських козаків у конфлікті, проте визнано їх непогані бойові якості. Розглядаючи доробки російських авторів, не можна оминати увагою працю московської дослідниці Ксенії М'яло⁸ та оглядову статтю Г.Туруліна⁹. Втім російські дослідники ще не повною мірою використали матеріали безпосередніх учасників конфлікту – особисті спогади, фото, документи з архівів козацьких та близьких до них об'єднань. Участь російських козаків висвітлювалася і в публіцистичній літературі, зокрема, Василем Кізкою¹⁰ та Валерієм Примостом¹¹. Окремі аспекти бойової діяльності російських козацьких підрозділів розглядалися (хоч і побіжно) західноєвропейськими військовими фахівцями¹². Однак на думку автора, існує потреба систематизувати цей інформаційний масив, певною мірою доповнивши його.

Наявність історичних зв'язків між Придністровським регіоном та козацтвом не ставилася під сумнів навіть радикальними молдовськими пропагандистами¹³, щоправда, вони палко заперечували правонаступництво придністровських та російських козаків кінця ХХ ст. від козацьких формувань ХVII-ХVIII ст., яке не менш енергійно обстоювалося керівництвом Придністровської Молдавської Республіки та російських козацьких структур.

В умовах загострення політичного протистояння керівництвом ПМР було прийнято рішення про створення власних силових структур. Очевидно, що на перших порах вони могли формуватися виключно на засадах добровільності, тож використання потенціалу козацьких організацій, які почали створюватися в Придністровському регіоні з початку 1990 р., виглядало для прибічників Придністровської автономії цілком доречним. Майже відразу було встановлено тісні взаємини між придністровськими та російськими козацькими структурами, адже відроджене козацтво сприймалося його творцями як міждержавне братерство в рамках колишньої Російської імперії, що викликало певну настороженість з боку нових незалежних держав (в тому числі і Республіки Молдова).

В листопаді 1991 р. на II Великому Колі Союзу Козаків у м.Ставрополі делегати від козацьких військ Росії прийняли рішення в разі виникнення збройного конфлікту „...надати допомогу і сприяння придністровським козакам і всьому братському народу Придністровської Молдавської Республіки у відбитті військової агресії”¹⁴. Питання співпраці ПМР з іноземними козацькими структурами вирішувалися Військовим Правлінням Чорноморського Козацького Війська, яке діяло на підставі Положення „Про військові формування ЧКВ”, прийнятого Верховною Радою ПМР 15 лютого 1992 р.

До весни 1992 р. в Дубоссарах, Тирасполі, Бендерах, Слободзеї були сформовані козацькі підрозділи, укомплектовані як придністровцями, так і добровольцями Всекубанського Козацького Війська і Всевеликого Війська Донського. Ще в лютому підрозділ донців був направлений до Дубоссар. На той час власне придністровські збройні формування були досить малочисельні, управлінська структура військовиків перебувала в зародковому стані, тож допомога росіян була вельми доречною для придністровців.

Вранці 2 березня 1992 р. 26 придністровських, донських та кубанських козаків блокували будинок Дубоссарського райвідділу поліції Республіки Молдова, намагаючись затримати осіб, яких підозрювали у вбивстві начальника місцевого РВВС ПМР. Вже під час роззброєння поліцейських з будинку було відкрито вогонь, внаслідок чого загинув донський козак Зубков М.Ю. (уродженець м.Волгодонськ Ростовської області) та отримав поранення підсавул Мешков В.О. Це були перші втрати російських козаків у збройному протистоянні на берегах Дністра.

Того ж дня змішаний підрозділ придністровських та донських козаків намагався вибити молдовських поліцейських та волонтерів, які оволоділи військовим містечком полку цивільної оборони, розташованим у с.Кочієри. Маючи на озброєнні лише легку стрілецьку зброю, козаки та гвардійці ПМР не змогли відбити об'єкт, але забезпечили евакуацію родин військовослужбовців полку. Відгуком на ці події стало звернення Жіночого страйкового комітету ПМР до козаків Росії: „Брати-козаки! Нема сил терпіти приниження і знущання над

народом Придністров'я. Жінки виплакали всі сльози за сплюндровану країну і землю, за загиблих чоловіків та синів. Ми благаємо вас про допомогу! Ми пишаємося тим, що є такий народ, якому небайдужа наша Батьківщина...”¹⁵

Подібний заклик, який виходив від громадської організації, забезпечував доволі суперечливе правове підґрунтя участі іноземців у збройному протистоянні.

Невдовзі на допомогу придністровцям почали прибувати добровольці-козаки Донського, Кубанського, Терського, Ставропольського, Астраханського, Оренбурзького, Уральського, Сибірського, Іркутського, Забайкальського військ, Якутського козацького полку, земляцтв Москви, Санкт-Петербургу і Самари. Варто зауважити, що до козацьких формувань тимчасово переводилися і активісти Військово-історичної федерації Росії. Так, наприклад голова Військово-історичного об'єднання „124-й піхотний Воронежський полк” Андрій Малов вступив до 18-го Донського козацького полку з чином хорунжого, а пізніше відзначився в боях під с.Кошниця. Декілька осіб були тимчасово переведені до козацьких підрозділів з „8-го гренадерського Московського полку”¹⁶.

Реальний військовий ефект від прибуття згуртованих козацьких підрозділів з Росії важко переоцінити, але політичний резонанс від їх втручання в придністровський конфлікт був ще помітнішим. Придністровцям допомога козаків додала сил і впевненості, а противники ПМР не приховували своїх негативних емоцій, адже для них російські козаки в традиційних одностроях (дореволюційного зразка) були живим уособленням імперських інтересів, які, вочевидь, суперечили ідеям незалежності Молдови. На демонстраціях у Кишиневі досить типовими були гасла: „Козак, козакуй вдома!”, „Росіяни, козаки приїхали за вами!” На появу кількох сотень козаків-росіян не могли не відреагувати й урядові структури Росії й України. Тим більше, що це питання надзвичайно турбувало і Президентів Молдови та Румунії¹⁷. Україна задекларувала намір заборонити проїзд російських козаків через свою територію (за що згодом Президент РМ М.Снегур висловив офіційну подяку)¹⁸, а Президент Росії Б.Єльцин пообіцяв відкликати козаків-росіян. Втім ці обіцянки з різних причин були скоріше деклараціями про наміри. Це було очевидним і для іноземних спостерігачів. Паризька газета „Фігаро” доволі гостро прокоментувала обіцянки Б.Єльцина: „...наряд чи він здатен завадити козакам допомагати російському населенню Придністров'я”¹⁹.

Станом на середину березня російські козацькі підрозділи були сконцентровані на дубоссарському напрямку – найнебезпечнішому на той час, бо саме там військовим формуванням Молдови вдалося захопити плацдарми на лівому березі Дністра в районі сіл Кошниця та Кочієри, і закріпитися на них. Вранці 15 березня ситуація загострилася – військові формування Молдови після масованого артобстрілу розпочали атаку з обох плацдармів. Військове командування ПМР оцінило стан як критичний і вирішило перекинути до Дубоссар резерви з Рибниці і Тирасполя. До 13.00 в районі перехрестя Дубоссари-Тирасполь-Кошниця були сконцентровані підрозділи донців під командуванням В.Ратієва та кубанців на чолі з А.Анікіним. Спільно з республіканськими гвардійцями козаки зупинили наступ супротивника – їм вдалося навіть захопити бронетранспортер БТР-80 (як вияснилося згодом, ця машина була передана військовим формуванням Молдови румунською армією). В ході контратаки загинув козак Всекубанського війська Петін М.М.

Зазнавали втрат і донські козаки – вранці 16 березня на околиці с.Кочієри були знайдені тіла чотирьох бійців, які потрапили в засідку поблизу сільського Будинку культури, — А.Холода, В.Гиричева, В.Берка, М.Коваля.

Станом на 17 березня донські козаки тримали оборону поблизу с.Дороцьке по краю великого яблуневого саду, а кубанці закріпилися на контролюючій висоті 125,7.Надалі на Кошницькому напрямку велася переважно позиційна війна із застосуванням артилерії з епізодичними наступальними діями. Козаки полагодили трофейний БТР-80 (бортовий №992), „оздобили” його написами: „Не убий”, „Козак і в Бухаресті козак” та російським триколом. Ця бронемашина стала вагомим підкріпленням для оборонців Дубоссар²⁰.

Наближення 74-ї річниці утворення „Великої Румунії” (27 березня 1918 р.) спричинило сплеск наступальної активності з боку молдовських силових структур. В ході одного з зіткнень на висоті 125,7 смертельні поранення отримав військовий старшина Всекубанського козацького війська Олександр Берлізов (1953 року народження, житель м.Краснодар) – письменник, журналіст та історик кубанського козацтва. Це сталося вранці 31 березня 1992 р.²¹ А неподалік від того ж місця, але вже 8 травня, загинув сибірський козак В’ячеслав Виноградов²².

На Бендерському напрямку російських козаків було набагато менше – до середини червня цей район вважався набагато спокійнішим, аніж околиці Дубоссар. Але й ті нечисленні бійці проявили себе під час вуличних боїв у Бендерах 19-27 червня 1992 р. При спробі придністровців прорватися з Тирасполя до Бендер через автомобільний міст ввечері 20 червня відзначився кубанець Валерій Татаренко. Саме він закликав козаків розміститися на броні головного бронетранспортера (десантне відділення було заповнене боєприпасами для оточених в Бендерах захисників ПМР). Козак загинув від прямого влучення протитанкової гранати, але бронемашина козаків змогла подолати зону обстрілу та доставити необхідні боєприпаси оборонцям Бендер²³.

Відведення російських козацьких підрозділів розпочалося на початку серпня на підставі міждержавних угод та наказу військового отамана ЧКВ (в оперативному підпорядкуванні якого вони перебували) „Про організацію відведення козацьких формувань з районів бойових дій” від 1 серпня 1992 р.

В ході бойових дій загинуло 27 російських козаків. Це складає 6,9% від загальної кількості загиблих захисників ПМР (389 бійців), 35,5% від загальної кількості загиблих іноземців – комбатантів і некомбатантів, яка сягнула 76 осіб (з яких 24 були військовослужбовцями Збройних Сил Російської Федерації), 32,1% від кількості загиблих козаків (з ЧКВ) – 84 вояки^{24,25}. Безперечно, втрати росіян були б ще більшими, якби їхні підрозділи з-під Дубоссар були б задіяні для деблокади Бендер у червні – частка втрат придністровських збройних формувань та цивільного населення під час цих боїв склала близько 40% від загальних за весь період бойових дій по всьому регіону.

Похороння загиблих козаків проводилося або на батьківщині (наприклад, похорон козака В.Іванова у Москві перетворився на стихійну маніфестацію), або на Меморіалах Слави в містах ПМР.

Відповідно до Указу Президента ПМР від 16 червня 1993 р., козаків – учасників бойових дій було відзначено медаллю „Захисник Придністров’я”. Кожен козак отримав також відзнаку від Союзу Козаків хрест „За оборону Придністров’я” на Георгіївській стрічці, який нагадував формою хрест „За взяття Ізмаїлу”, а кольоровим рішенням – орден Св.Георгія. На думку авторів, це мало підкреслити правонаступництво козацтва XVIII ст. та сучасності²⁶.

В ході бойових дій проявили себе козацькі командири, які надалі відіграватимуть помітну роль у козацькому русі на теренах пострадянського простору – А.Анікін, В.Камшилов, В.Ратієв та інші. Немало козаків після Придністровського конфлікту взяли участь у бойових діях на території колишньої Югославії, зокрема О.Олександров (командир Скиланського загону у 1992-1993 рр.), уральський козак В.Десятов (загинув під час проходження служби у складі 3-го російського добровольчого загону у Боснії), москвичі П.Малишев – один з організаторів російських волонтерів (загинув у жовтні 1994 р. під Мошевичке-Брдо) та Д.Чекалін²⁷. Постійно зміцнювалися зв’язки між російськими козаками та придністровськими – цей процес триває й досі. Як не дивно, але вияви „бойового братерства” до російських козаків спостерігалися навіть з боку УНА-УНСО – ще в травні 1993 р. в Києві унсовці та донці разом вшанували пам’ять загиблих у 1877-1878 рр. козаків, похованих на території Лаври²⁸. Втім це не завадило колишнім союзникам вже за місяць битися одне проти одного в Абхазії.

Російські козацькі структури завдяки авторитету, заробленому під час бойових дій,

.....
значною мірою вплинули на формування інфраструктури Чорноморського Козацького Війська ПМР (економічної, правової, ідеологічної тощо) та, певною мірою, на внутрішню та зовнішню політику всієї республіки. Чорноморські козаки перейняли у російських товаришів по зброї систему чинів, дизайн військових регалій та, схоже, імперську ідеологію – на погонах чинів ЧКВ до сьогодні можна побачити зображення імперських корон, а на рукавний шеврон має вигляд кута з чорно-золото-срібної стрічки (тобто династичних кольорів Романових). Участь росіян у конфлікті на берегах Дністра прискорила і процес переоцінки історичних подій та осіб – наприкінці 1992 року в Тирасполі вийшла друком збірка творів одного з лідерів антибільшовицького козацького руху генерала Петра Краснова²⁹, що навряд чи було б можливо ще на рік раніше. Окремі політичні структури, зокрема радикально-антибільшовицький Російський Загально – Воїнський Союз, офіційно розглядали захист ПМР як продовження «білої» боротьби, яка розпочалася ще 1917 року (захисників Придністров'я навіть відзначали ювілейними медалями “На пам’ять 80-ї річниці Білої боротьби”)³⁰.

В цілому, можна зауважити, що російські козаки, які перебували на території Придністровського регіону з січня по серпень 1992 року – у складі підрозділів чи поодинокі – відіграли важливу роль у конфлікті. В позиційній боротьбі на Дубоссарському напрямку вони продемонстрували особисту хоробрість та тактичну майстерність на рівні взвод-сотня, вміння використовувати особисту та важку стрілецьку зброю, легку броньовану техніку. Російські козацькі підрозділи, на думку автора, певною мірою відіграли стратегічну роль, прикривши найнебезпечніший напрямок навесні 1992 р., коли процес створення регулярних ЗС ПМР був далекий від завершення. Звичайно, участь російських козаків, загальна кількість яких навряд чи перевищувала 1000 бійців, на тлі сформованого Народного ополчення ПМР (16 мотострілецьких, 1 танковий батальйон, 2 артдивізіони, 3 мінометні батареї та підрозділи бойового забезпечення – разом понад 10000 бійців) виглядає доволі скромно, але в березні придністровці мали у своєму розпорядженні 4 батальйони Республіканської гвардії та підрозділи ЧКВ, тож роль донців та кубанців у березневих боях, які велися, як правило, на рівні підсиленої роти, недооцінювати не варто. Поява згуртованих, ідейно однорідних, підготовлених у військовому плані козацьких підрозділів з Росії мала надзвичайно сильний політичний резонанс, який, без сумніву, справляв явно перебільшене враження ледь не офіційної державної допомоги Росії придністровцям, особливо в очах зарубіжних спостерігачів. Щоправда варто зауважити, що росіяни вийшли на позиції набагато раніше, аніж румунські волонтери на боці Молдови (перша поява групи румунських снайперів самими придністровцями датується 21 квітня 1992 р.)³¹.

Варто зазначити, що Українське козацтво влітку 1992 р. публічно засудило російських козаків, в першу чергу донських, за втручання у військовий конфлікт на берегах Дністра³². До речі, українські козацькі об’єднання часів незалежної України традиційно утримувалися від участі в локальних збройних конфліктах, що кардинально відрізняло їх від російських козацьких структур, які активно включалися в бойові дії на Кавказі та Балканському півострові.

Потребують окремого розгляду питання впливу Придністровського конфлікту на розвиток російського козацтва, вивченню підлягає і участь в боях поодиноких козаків, яка, на відміну від дій підрозділів, досліджена недостатньо. Доволі цікаво було б і простежити подальшу долю російських козаків-«придністровців». Саме ці напрямки є перспективними для подальших досліджень.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що участь російських козаків у збройному конфлікті на берегах Дністра була зумовлена багатьма причинами, але їхній військово-політичний потенціал був високо оцінений більшістю спостерігачів та дослідників, незважаючи на різні оцінки легітимності, політичної мети та доцільності козацького втручання у військове протистояння. Участь російських козаків у Придністровському конфлікті стала одним з вирішальних чинників збереження Придністровської Молдавської

Республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Приднестровской Молдавской Республики. Т.2, ч.2. – Тирасполь, 2001. – 512 с.; 2. Правда о Приднестровье. Вестник Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. – Тирасполь, 1992. – 72 с.; 3. Дубоссары – кровотокающая рана Приднестровья. – Тирасполь, 1993. – 40 с.; 4. Бендеры: растре-лянные, непокоренные. – Тирасполь, 1993. – 80 с.; 5. Conflictul din Transnistria: adevarul așa cum a fost el. Materialele Conferinței științifico practice. – Chișinău, 1993.; 6. Лучински П. Заложники. – Кишинев, 1993. – 240 с.; 7. Крянгэ П. Я хочу рассказать... (Воспоминание с острым сюжетом). – Кишинев, 1998. – 188 с.; 8. Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы. – М., 2002. – 480 с.; 9. Турулин Г. Казаки-добровольцы в Приднестровье // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С.32.; 10. Кизка В. О земле... о людях... о войне... Рассказы, очерки, репортажи. – К., 1995. – 190 с.; 11. Примост В. Приднестровский беспредел. – К., 1996. – 416 с.; 12. Major J.O. 14-th Army and the Crisis in Moldavia // Soviet Studies Research Centre. – RMA Sandhurst. – 1992. – May.; 13. Dabija N. Moldova de peste Nistru – vechi pământ strămoșesc. – Chișinău, 1991. – P.79.; 14. История ПМР... – С.197.; 15. Там само. – С.199.; 16. Приказ №53 от 30 августа 1992 года по Военно-историческому объединению «8-й Гренадерский Московский Полк»; 17. ИНФО-ТАСС. – 1992. – 17 марта.; 18. Мяло К.Г. Вказ. праця. – С.179.; 19. Le Figaro. – 1992. – 17 Avril.; 20. История ПМР... – С.201.; 21. Правда о Приднестровье... – С.21. 22. Там само. – С.23.; 23. История ПМР... – С.208. 24. Там само... – С.177.; 25. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М., 2001. – С.557.; 26. Кузнецов Н.А. Ордена и медали России. – М., 1985. – С. 122-124.; 27. Поликарпов М. Добровольцы // Солдат удачи. – 1995. – №6. – С.17-22.; 28. Мирончук В. Украинская Народная Самооборона. 1991-2000 // Однострій. – 2001. – №4. – С.26.; 29. Краснов П.Н. Белая свитка. – Тирасполь, 1992. – 364 с.; 30. Положение о медали «В память 80-летия Белой борьбы» // Наши вести. – №453 (2754). – 1998. – С.2-3.; 31. История ПМР... – С.490.; 31. Історія українського війська (1917-1995). – Львів, 1996. – С.806.

Н.М. Чорна

ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК РЕЗУЛЬТАТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЇЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ

Події 1989 року, які мали місце в країнах Центрально-Східної Європи, кардинально змінили політичну та соціально-економічну ситуацію в регіоні та на багато років наперед визначили напрям його розвитку. У ході «оксамитових», практично безкровних, окрім Румунії, революцій було повалено комуністичні режими, адже традиційний раніше спосіб державного будівництва вичерпав себе і вже не міг забезпечувати зростаючих потреб суспільства, а послаблений системною кризою Радянський Союз втратив контроль над ситуацією у таборі країн соціалістичного блоку.

Революція у Польщі мала яскраво виражений демократичний, антитоталітарний характер. За своїми передумовами, рушійними силами та перебігом вона суттєво відрізнялася від більшості революцій того часу у східноєвропейських країнах, оскільки була наслідком масового суспільного руху 1980-1981 рр. В умовах революційної ситуації у ході конструктивного діалогу між представниками правлячих партій та опозиції у рамках конференції «Круглого столу» (6 лютого-5 квітня 1989 р.) була прийнята компромісна угода, яка засвідчила відмирання старого режиму та перемогу демократичних тенденцій, що мали лягти в основу політичних та економічних перетворень.

Логічним завершенням революційних подій у Польщі стала перемога опозиції на парламентських виборах у червні 1989 р. та проголошений нею новий політичний курс, однією з визначальних рис якого була прозахідна орієнтація. І хоча впродовж ряду років під впливом різних чинників головна стратегічна мета дещо корегувалася, суть зовнішньої політики залишалася незмінною. Про реалізацію Польщею її зовнішньополітичного курсу свідчить вступ до НАТО (березень 1999р.) та ЄС (1 травня 2004р.)

У сучасній українській історіографії проблемам пошуку Польщею нової ідентичності та трансформації її зовнішньої політики після подій 1989 р. належна увага не приділялася. У переважній більшості досліджень питання трансформації процесів державного будівництва розглядаються в контексті змін, що відбувалися у центрально-східноєвропейському регіоні в

цілому.¹ Окремі аспекти проблеми визначаються у загальних процесах з історії Польщі, слов'янських народів чи міжнародних відносин.² Лише останнім часом з'являються праці, у яких вивчення процесу європейської інтеграції Польщі, насамперед її інтеграції у Європейський союз, набуває комплексного характеру. Це, зокрема, дослідження О.Н. Майорової³, Є.Б. Кіш⁴, Л.Б. Парфенової⁵, М.І. Бухаріна, І.С. Сініциної, Н.О. Чудакової⁶

Мета даної статті – розкрити особливості процесу інтеграції Польщі у Європейський союз, проаналізувати зумовлену ним трансформацію політики, економіки та соціальної сфери у відповідності з європейськими стандартами, прослідкувати еволюцію поглядів польської та європейської громадськості на процес долучення Польщі до Європейської спільноти та визначити її місце у ній.

Фактично з кінця 1989 р. (після приходу до влади уряду Т.Мазовецького) Польща вибрала однозначно прозахідну орієнтацію, суть якої полягала в інтеграції у європейські та євроатлантичні структури (НАТО, ЄС, ЗЕС). У квітні 1990 р. була сформульована концепція зовнішньої політики Польщі, у якій пріоритетними визначалися напрями по створенню системи європейської безпеки і співробітництва для єдності континенту та реалізації політики нових регіональних утворень.⁷ Попри чітко визначений напрям зовнішньої політики, оголошена концепція, як бачимо, була дещо абстрактною. Її характер обумовлювався тим, що на той час впливові позиції у Польщі займали проросійські налаштовані кола серед політико-економічної та управлінської еліти, які пов'язували долю держави з Росією і з думкою яких доводилося рахуватися. До того ж, щоб приєднатися до Заходу, потрібно було здійснити значну підготовчу роботу для досягнення максимально можливого рівня відповідності стандартам Європи; не вирішеною залишилася проблема виходу із системи колективної безпеки, пов'язаної з СРСР (Варшавський договір та система двосторонніх договорів).

Зважаючи на складність внутрішньої ситуації та ситуацію вакууму міжнародної безпеки, що склалися в регіоні Центрально-Східної Європи, Польща спільно з Чехословаччиною та Угорщиною протягом 1989-1990 рр. проводять переговори про регіональну інтеграцію, які завершилися створенням 15 лютого 1991 р. Вишеградського об'єднання. Інтеграція найбільш впливових держав регіону була спрямована на їх вихід зі сфери впливу СРСР та на протистояння можливим спробам відновлення старих режимів, а головне, – на прискорення процесу входження у Європейські структури.⁸ Як зазначав президент Чехословаччини Вацлав Гавел, необхідно «відродити Серединну Європу як духовний та культурний феномен, який насправді ніколи не переставав існувати» та спільними діями найбільш розвинених країн-членів трикутника підготуватися до скоординованого повернення у Європу.⁹ Цю ідею особливо активно підтримувала Німеччина, яка шляхом всезростаючих інвестицій у країни Вишеградської групи намагалася забезпечити собі панівне становище у регіоні.¹⁰

В умовах неспадаючої міжнародної напруги в листопаді 1990р. у Парижі відбулася нарада представників держав-учасниць НБСЄ, яка констатувала закінчення ери конфронтації та розколу в Європі. Днями пізніше пройшла зустріч голів 22 держав-членів ОВД та НАТО. Її підсумком стала проголошена державами раніше конфронтуючих блоків спільна заява про початок нової епохи у європейських відносинах, які будуть будуватися на основі партнерства і дружби¹¹. 27 червня 1991 р. було розпущено РЕВ, а 1 липня 1991 р. перестав існувати Варшавський договір.

Припинення протистояння двох політичних блоків та ліквідація біполярності світу, загострення кризи в Радянському Союзі та демократичні зміни у країнах Центрально-Східної Європи створили виключно сприятливі умови для реалізації Польщею наміченого зовнішньополітичного курсу.

Першим кроком на шляху євроінтеграції стало підписання Польщею 16 грудня 1991р. у Брюсселі договору про асоціацію з ЄС. Умовами угоди передбачалося формування та розвиток асиметричної зони вільної торгівлі, створення умов для залучення у регіон

іноземних інвестицій, а також вказувалась потреба політичного діалогу між Європейським союзом та країнами Центрально-Східного регіону з метою наближення їх фінансових і юридичних систем до загальноєвропейських стандартів¹². Європейська угода стала кроком на шляху до економічної інтеграції та початком загальної інтеграції в ЄС.

Вступ до Європейського союзу, налагодження зв'язків з НАТО, активне розширення двостороннього та регіонального співробітництва були оголошені польським президентом Л.Валенсою у 1993р. основними засадами зовнішньої політики і закріплені у програмному документі «Принципи польської політики безпеки»¹³. Реалізуючи стратегію регіональної інтеграції, Польща стала членом Центральноєвропейської ініціативи та Веймарського трикутника (Франція, Німеччина, Польща), якому в силу різного роду чинників науковці пророкують визначальну позицію на континенті.

Активізація стосунків між Польщею та ЄС розпочалася у середині 90-их рр. XX ст. Протягом 1993р. тривали переговори представників країн регіону про можливі умови інтеграції до ЄС. 1 лютого 1994р. набули чинності угоди про асоційоване членство Польщі та Угорщини, що дозволило їм подати заяви про прагнення до повного членства у Європейському союзі. Відповідний запит було зроблено польським керівництвом 5 квітня 1994р., а вже рішенням Європейської комісії від 9 грудня 1994р. Польщу було віднесено до першої п'ятірки країн-кандидатів на членство в ЄС.

Реалізуючи стратегію та процедуру прийому нових членів, 18 квітня 1995р. керівництво ЄС розпочало консультації з європейською комісією (КЕС) з питання готовності країн кандидатів до інтеграції у союз¹⁴. Представники комісії більше року вивчали ситуацію в Польщі і 16 липня 1997р. винесли на розгляд Європейського парламенту у Страсбурзі конкретні висновки з ряду принципових положень щодо можливості її вступу до європейської спільноти, так званий «Пакет Сантера». І хоча комісія рекомендувала Європейському союзу розпочати переговори з Польщею відносно її вступу до ЄС, аналіз її рекомендацій показав усю складність процесу долучення Польщі до євроспільноти. Комісія зобов'язала Польщу привести найбільш проблемні ділянки у сфері політики та економіки у відповідність з європейськими стандартами. Так, найбільше проблем виникло із нерентабельними великими підприємствами, відсталим аграрним сектором та постійно триваючою еміграцією дешевої робочої сили з країн Центрально-Східної Європи, у тому числі з Польщі, на захід, що погіршувало і без того важку ситуацію на ринках праці країн-членів ЄС. Оцінюючи вимоги КЕС, спеціаліст із проблем євроінтеграції Є.Мажейко у статті «Запрошення у Європу» пише: «Якщо припустити, що ми змогли б виконати усі очікування комісії, це означало б повторення рекорду біблійного верблюда, що проліз через вушко голки»¹⁵.

Події 1995 -1997рр. переконливо свідчать, що для країн Центрально-Східної Європи розпочався найважливіший процес їх загальноєвропейської інтеграції. І якщо у часовому вимірі цей процес виявився досить тривалим, то причини цього коріняться не лише у підготовці країн кандидатів до повноправного членства в ЄС із виконанням усіх висунутих їм вимог, але і в реформуванні основних інституцій Євросоюзу. Основні проблеми стосувалися визначення витрат на розширення, дотацій, а також відповідних внесків до бюджету ЄС.

Намагаючись полегшити процес економічних та політичних змін у країнах із перехідними системами, Європейський союз, починаючи ще з 1989р., розгорнув програму PHARE, суть якої полягала у допомозі в економічній реструктуризації Польщі та Угорщини. Згодом програму PHARE було поширено і на решту країн регіону. Основними напрямками програми допомоги є відкриття доступу товарам, виробленим країнами-одержувачами, на ринки країн-донорів, розвиток харчової промисловості і сільського господарства, освіти, сприяння та заохочення інвестицій, збереження і охорона довкілля.¹⁶

31 березня 1998р. розпочалися довгоочікувані переговори Польщі з ЄС про її вступ у цей союз. Їм передувало тривале обговорення у польському Сеймі. Голова комітету по

.....
.....
європейській інтеграції Р.Чарнецький, представляючи основні положення прийнятого урядом спеціального мандату, підкреслив, що сьогодні в Польщі немає питання чи повинна вона стати членом ЄС. Питання в іншому: як вона повинна інтегруватися, на яких умовах? Чарнецький відмітив, що включення Польщі у процес євроінтеграції – це взаємовигідний процес: польська економіка, динаміка зростання якої у два рази вища середньої в ЄС, сорокамільйонний ринок споживачів із швидко зростаючою купівельною спроможністю, вигідні торгівельні контакти на східних ринках, безумовно, нададуть економіці союзу цінного імпульсу розвитку.¹⁷

Із наближенням дати основного обговорення членами ЄС питання про можливості вступу до цієї організації – 31 березня 1998р. – ставлення поляків до приєднання їх країни до Євросоюзу ставало дедалі скептичнішим. Так, якщо на 1997р. ідею вступу Польщі до ЄС підтримували 88% поляків, то на березень 1998р. кількість прихильників цього кроку скоротилася до 64%, а на 2002р. - до 60%.¹⁸ Така тенденція у польському суспільстві обумовлювалась, насамперед, чисельними побоюваннями населення можливими негативними наслідками, якими обернеться для них євроінтеграція.

Схожа тенденція наростання незадоволення запланованим членством в ЄС Польщі та інших країн Центрально-Східної Європи спостерігалася і в середині самої євроспільноти. Головна причина невдоволення – кількаразове зростання витрат бюджету ЄС на потреби нових членів, яким доведеться допомагати у досягненні європейських стандартів (у середньому щороку це буде коштувати ЄС додаткових 49,4 млрд. доларів США)¹⁹. Допомога новачкам неодмінно приведе до скорочення виплат сьогоднішнім її отримувачам та збільшення відрахунків з головних донорів – Німеччини, Нідерландів, Великобританії. До цього потрібно додати економічну кризу, яка почалася у ряді країн спільноти, неконтрольований потік емігрантів з країн Центрально-Східної Європи, що загрожує зростанням рівня безробіття у країнах ЄС, та реальну небезпеку часткової втрати дієздатності усіх європейських інститутів при одночасному поповненні союзу десятьма новими членами. Таку загрозу приховувало у собі розширення ЄС, заплановане на 1 травня 2004р.

Аналіз економічної ситуації, що склалася у Польщі на момент її інтеграції в Європейський союз, переконує, що побоювання старих членів євроспільноти були далеко не безпідставними. Початок нового століття позначився для Польщі піком кризи, коли зростання ВВП становило 1%, а приріст промислового виробництва – 0,6%, тоді як ще в 1997р. цей показник становив 11,5% (на момент роботи в Польщі спеціалістів КЕС по визначенню її готовності до членства в ЄС). В 2002р. економічне зростання характеризувалося символічними 0,3-0,5% і лише на початок 2004р. ці показники зросли відповідно до 3,5% та 8,5%. Проте, згідно з прогнозами Національного банку Польщі, 2005р. буде для польської економіки черговим випробуванням – передбачається зростання дефіциту бюджету (до 45,5 млрд. злотих) та рівня безробіття (до 17-18%)²⁰. Оцінюючи економічну ситуацію, що склалася у Польщі на початок 2004р., Європейська комісія визнала її найгіршою з десяти країн-кандидатів і зауважила на можливості застосування до неї штрафних санкцій.

Польське керівництво ж переконане, що цього не станеться. Вступивши 1 травня 2004р. в Об'єднану Європу та взявши зобов'язання щодо реформування всієї системи господарювання, Польща зробила крок на шляху, який повинен вивести її з кризи. Запорукою його успіху є послідовність дій, здійснюваних владою протягом останніх 15 років польської історії.

Процес інтеграції Польщі у Європейський союз – проблема складна і багатогранна. Її подальше вивчення потребує глибокого аналізу усіх доступних джерел. Це дозволить визначити основні етапи та механізми євроінтеграції Польщі, а також породжені нею проблеми та перспективи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мусатов В.Л. Восточная Европа: процесс перемен // Новая и новейшая история (далі ННИ).- 1991.-№2.-С.19-32; Забарко Б. Європейський союз і Східна Європа// Політика і час.-1996.-№8.-С.47-55; Ослунд А. Уроки первых четырех лет смены строя в Восточной Европе// Свободная мысль.-1993.-№17-18.-С.91-103;
2. Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів// Наук.ред. Л.Зашкільняк.- Львів, 2002.-С.752; Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. В 2-х ч.-М., 1995.- Ч.2.- С.479; Современные международные отношения: Учебник/Ред.А.В. Торкунов; МГИМО.-М., 2000.-584с.; 3. Майорова О.Н. Роль и место современной Польши в Европе (дискусии в польском обществе)// Славяноведение.-1999.-№3.-С.30-44; 4. Кіш.Є Новий кордон - нова модель відносин// Політика і час.-2004.-№6.- С.65-72; 5. Парфенова Л.Б. Интеграция Польши с Европейским союзом: состояние и прогнозы// Международная экономика и международные отношения.-1999.-№4.-С.75-80; 6. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Польша: десять лет по пути реформ// ННИ.-2000.-№4.-С.38-58; 7. Dossier specjalne: Europa srodkowa//Rocznik Strategiezny 1998/1999- Warszawa, 1999 –S. 364-365; 8. Шманько Г., Кіш Є. Вишеградський «чотирикутник»// Політика і час.-1994.-№1.-С.48; Яськова Л.А. Региональные организации Центра, Востока и Юго-Востока Европы// Европа: вчера, сегодня, завтра/ Ред. Н.П. Шмелев; РАН Институт Европы.- М., 2002.- С.425; 9. Там само; 10. Фомін С. Розширення ЄС на схід: «рівні» та «рівніші»//Політика і час.-1999.-№3.-С.22; 11. Современные международные отношения. Вказана праця.-С.306; 12. Кіт Є. Європа у пошуках нової ідентичності: інституалізація процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи// Нова політика.-1998.-№3.- С.4; 13. Проблемы региональной идентичности центральноевропейских стран// Славяноведение.-1997.-№3.- С.18; 14.Парфенова Л.Б. Вказана праця.-С.75; 15.Mazejko E. Zaproszenie do Europy// Zjeje Gospodaroze.-1997.-№24.-S.19;16. Європейська інтеграція: крок за кроком /Укл. Д.Корбут -К.: Фонд «Європа ХХІ», 2001.-С.56; 17. Майорова О.Н. Вказана праця.-С.38-39; 18. Там само; Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти/ Ред.. Ф.М. Рудич.- К., 2002.-С.290; 19. Богомолов О.Т., Глинкіна С.П. Первые уроки экономической трансформации в странах Центральной и Восточной Европы 90-х годов// ННИ.- 1997.-№3.-С.20; 20. Казакевич Г. Підводне каміння реформ. Польща вступає в ЄС найгіршою з країн-кандидатів// Дзеркало тижня.-2004.-10 січня.- С.5.

М.В. Вацьо

**МУЗИЧНЕ СПРИЙМАННЯ - ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ЕСТЕТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ ЛЮДСТВА (ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Проблема естетичного виховання багатогранна та багатоаспектна. У тій чи іншій мірі до питання естетичного виховання науковці звертались протягом усієї історії розвитку цивілізації. Зосередимо увагу на п'яти основних її етапах - античність, середньовіччя, Відродження (Ренесанс), Новий час та ХІХ-ХХ століття.

Паростки осмислення питання естетичного виховання можна простежити ще в розробках великих античних філософів. Так, відомий афоризм Сократа "Пізнай самого себе" можна вважати провісником ідеї естетичного виховання взагалі і його наріжного принципу - самопізнання та самовдосконалення зокрема.

Своєрідну позицію щодо проблеми впливу музики на людину займав давньогрецький мислитель Платон. Він обґрунтовує два методи виховання людини - гімнастику для виховання тіла і музику для виховання душі. Нам здається, що не можна яскравіше продемонструвати специфіку античного сприймання музики, ніж це зроблено в подібних теоріях. Другу основну особливість розуміння музики в Платона становить невідокремленість музики від слова і танцю. Це не означає, що Платон не виділяв музику з інших мистецтв. На відміну від них, особливо від мистецтв образотворчих, музика в нього найближче до душевних рухів людини, тому вона становить такий значний виховний засіб.

Послідовник Сократа і Платона Аристотель розвиває думку про близькість музики до процесів психічних переживань. Думка, яку вище ми бачили у Платона, виступає в абстрагованій формі. Цікавою видається його ідея: "Музика - це не розвага, а блаженний стан людини, яка не досягає якої-небудь мети, але вже досягла її й тому дістає насолоду, будучи інтелектуально й етично самовдоволеною"¹.

З вище сказаного випливає і дивовижна властивість музичної естетики античного світу, що примушує всіх її головних представників насамперед говорити про вплив музики

на людську психіку, про регулювання психічних процесів за допомогою музичного впливу, тобто проповідувати етичну і моральну значущість музичної творчості й музичного сприймання.

Оригінальну модель щодо проблеми естетичного виховання представила доба середньовіччя. Спираючись на ідеї давньогрецьких мислителів, середньовічні філософи вважають митця посередником між "божественним логосом" і людиною. В працях середньовічних мислителів ми знаходимо постійні твердження про те, що музика здатна виховувати людей, пом'якшувати характери, виліковувати хвороби, відвертати від поганих звичок. Головне призначення музики, відповідно до їх вчення, - очищення пристрастей, за допомогою якого досягається зцілення духу і благочестя душі.

Уже в 10 столітті ми зустрічаємо спроби поєднати в музиці віру і почуття, мораль і насолоду: "Хоч Богу приємний той, хто серцем, а не голосом співає, але і те й інше від Бога, і подвійна користь, якщо діється і те й інше, тобто коли для Бога приємно душею співається, а люди солодкоголосим співом до благочестя підносяться"².

Цікавою видається позиція італійського теоретика М.Падуанського, який порівнює музику з дивовижною рослиною: гілки її гарно розміщені у вигляді числових співвідношень, квіти - різновиди співзвуч, плоди її - приємні гармонії, доведені до досконалості за допомогою самих співзвуч. Про це говорить і Бернард: музика є щось єдине в своєму роді, неповторне, всеохоплююче, її велич з волі Божої постійно рухає все, що рухається на небі, на землі, в морі, в голосах людей і тварин, у рості тіл, вона рухає роки, дні, час .

Новий етап осмислення проблеми естетичного впливу музики на людину пов'язаний з добою Відродження. Великого значення у відповідний період набуває переорієнтація поглядів щодо феномена митця, який підкоряє собі простір шляхом накладання на нього різних форм і образів. Другою важливою складовою специфіки естетичного виховання доби Відродження стає гуманістична орієнтація.

Цікаву думку про сутність моделі морального та естетичного спілкування з музикою розвивають науковці Нового часу. Об'єктом музики є емоційне інтонування, результатом - особистісний смисл твору, а метою - музичне пізнання буття, яке розуміється як весь об'єктивний світ, і в тому числі - людські відносини не тільки з природою, а й між самими людьми.

Музичне пізнання передбачає не тільки наближення до таємниць буття засобами музики. Це означає, що характерною рисою сприймання буде не стільки наукова точність, скільки глибина особистісного ставлення того, хто сприймає до буття, виявленого і розкритого в процесі спілкування з творами академічного жанру. Отже головною метою пізнання стає сама людина, а музичне пізнання буття - людинознавством, значення якого для становлення особистості дитини важко переоцінити.

Значний інтерес викликає позиція даної проблеми в Україні. Можна припустити, що практика естетичного виховання була започаткована легендарними братами-просвітителями IX століття - Кирилом і Мефодієм. Своєрідний процес естетичного виховання здійснював Я.Мудрий: зведення собору Святої Софії в Києві, відкриття школи та бібліотеки.

Фактично, кожний історичний період з історії України так чи інакше пов'язаний з проблемою естетичного виховання, а логічним підсумком цього процесу стає створення Києво-Могилянської академії.

Наступний етап практики естетичного виховання в Україні асоціюється з іменем видатного філософа-просвітителя Г.Сковороди. Під принципово новим кутом зору український мислитель інтерпретував проблему самопізнання, наголошував на необхідності кожній людині чітко усвідомлювати свою роль у природі і суспільстві і знайти своє справжнє обличчя. Ідея Сковороди знайшла своє яскраве підтвердження у мистецькій, передусім літературній, практиці XIX-XX століття (Т.Шевченко, І.Франко, М.Коцюбинський, О.Кобилянська, В.Винниченко, М.Вороний, М.Хвильовий, Л.Костенко).

Про роль музики в естетичній творчості, яка протягом століть виявляється і в творах словесних, і в піснях, і в орнаменті, і в архітектурі С.Русова писала: "Це такий фактор, який має впливати на розвиток наших дітей, щоб найкраще викликати в них творчість в цьому напрямкові. Музикування на різних інструментах, особливо на народних, світ різноманітних звуків та ритмів, забави, інсценівки, різні види творчої праці, а також поєднання в систему різних занять - все це сприяє розвитку, дає задоволення дитині, виховує художній хист"³.

Серед різних форм мистецтва, як вважала С.Русова, музика має особливе значення: з одного боку це є найінтимніша мистецька форма, яка проймає душу тонкими відтінками почуття, яка краще слова виявляє різноманітні почуття людського серця; з іншого боку, музика є найбільш демократична форма мистецтва, яке захоплює народні маси, яке розвивається разом з розвитком найвищих ідеалів людності, іде в супроводі величних подій історичного життя, в супроводі розвитку релігійних ідеалів.

У кожен історичний період функцію естетичного вдосконалення особистості було покладено на конкретні види мистецтва. Так, у добу античності її виконували література і театр, в епоху середньовіччя - архітектура і поезія, Відродження асоціювалось з живописом і скульптурою, Новий час - музикою і театром. До XIX-XX століття у межах видової структури мистецтва працює принцип гіпертрофії, що не передбачає цілісного естетичного сприймання світу.

Проблема розвитку емоційного відгуку на музику, прищеплення інтересу і любові до неї набуває особливої актуальності сьогодні, коли завдяки розвитку різноманітних засобів запису і відтворення музика стала одним з найрозповсюдженіших і найдоступніших видів мистецтва. Масове захоплення розважальною музикою, яка супроводить відпочинок і сприяє спілкуванню, численність і безладність музичних вражень, що притупляють емоційний відгук, стали прикметою нашого часу. Вирішення проблеми впливу музики на підростаюче покоління ускладнюється тим, що для повноцінного естетичного сприймання недостатньо лише самого факту сприймання. Людина, не підготовлена до розуміння мови музики, ніколи не зможе досягти її ідейно-образний зміст. Її сприймання музики створюватиме своєрідну вибірковість - відкидання незвичних і складних для осмислення образів, ігнорування глибокого проникнення у зміст твору, породження поверхневого ставлення до музики.

Проблема сприймання музики є однією із найскладніших у музикознавстві, музичній педагогіці і психології, незважаючи на успіх її вирішення, досягнутий за останні роки. Зокрема у працях Д.Б.Кабалевського підкреслюється основоположне значення сприймання музики для формування музичної культури школярів: "Марно говорити про будь-який вплив музики на духовний світ дітей і підлітків, якщо вони не навчилися відчувати музику як змістовне мистецтво, яке несе в собі почуття і думки людини, життєві ідеї та образи"⁴.

Важливо не лише переживати зміст музики, а й розрізняти провідні музичні засоби. Цим характеризується певний якісний рівень сприймання, який може змінюватися під впливом педагогічного керування. Методологічною основою такого підходу є висновок Б.Ф.Асаф'єва про те, що сприймається. "Ніколи не слід відмовлятися від ствердження інтелектуального начала в музичній творчості і сприйманні, - писав учений. - Слухаючи, ми не тільки відчуваємо або переживаємо певні стани, а й диференціюємо матеріал, який сприймається, проводимо відбір, оцінюємо, отже, мислимо"³.

Таким чином, проблема музичного сприймання є важливим фактором естетичного виховання людства. Над цією проблемою неодноразово працювали науковці, мистецтвознавці, музиканти. Не втратила ця проблема своєї актуальності і сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Музична естетика античного світу. Вступний нарис і зібрання текстів О.Ф.Лосева. - К., 1974; 2. Музична естетика західноєвропейського середньовіччя /Упор. В.П.Шестаков. - К., 1976. - 261 с; 3. Русова С. Вибрані твори. - К., 1996; 4. Кабалевский Д.Б. Воспитание ума и сердца: Книга для учителя. - М., 1984; 5. Асафьев Б.А. Музыкальная форма как процесс- Кн. 1. - М., 1963.-С. 33.

Історіографія та джерелознавство

Л.С. Мельничук

**ЕТНОГРАФІЯ ПОДІЛЛЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТ.**

Сучасний стан українського суспільства характеризується зростанням етнічної свідомості народу, усвідомленням необхідності дослідження та збереження традиційної культури як генофонду духовності етносу, втрата якого загрожує існуванню його самого.

У вивченні етнічної історії та культури українців існує чимало недосліджених тем. З-поміж них беззастережно можна виокремити етнографію регіонів України. Регіональні історико-етнографічні дослідження є важливим засобом побудови цілісної концепції розвитку національної культури – актуальної проблеми, що й досі розглядається без урахування її локальних проявів та етнореалій. Значний інтерес для українських учених має історико-етнографічний регіон Поділля. Особливості історичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку призвели до формування своєрідної традиційної культури населення регіону, яка відображає як загально етнічну, так і локальну специфіку.

Становлення етнографії Поділля відбувалося в контексті розвитку місцевого краєзнавства та українського народознавства загалом. “Історія будь-якої науки, - зазначав С. Токарев, - складається з двох частин: 1) історії накопичення фактичних знань у певній галузі та 2) історії розвитку поглядів, тобто історії того, як осмислювались і узагальнювались накопичувані фактичні знання. Те та інше складають дві нерозривні сторони кожної науки – в тому числі, зрозуміло, й етнографії”¹. Стосовно етнографії Поділля, то у реалізації цих двох невід’ємних сторін наукового процесу можна виділити 4 основні періоди: ХІХ – початок ХХ ст., 1920-і рр., 1930 – 70-і рр., 1980-і рр. – до наших днів.

Виникненню зацікавлення до предмета дослідження відбувалося у контексті загального піднесення суспільно-гуманітарних та природничих наук, зростанням їх інтересу до комплексного обстеження малих регіонів, у тому числі й Поділля. Особливу роль у цьому процесі відігравала етнологічна наука. Переживаючи етап становлення, українська етнологія в конкретних історичних умовах тодішнього становища України формувалася переважно в контексті європейської науки. Вона являла собою єдине ціле з фольклористикою, виступаючи часом у вигляді “українського народознавства”².

Посилений інтерес до Поділля, цього порубіжного українського регіону, пояснювався як об’єктивними, так і суб’єктивними факторами. Об’єктивні корінілися в особливостях соціально-економічного та політичного розвитку Росії та Австро-Угорщини в означений період, до складу яких входили подільські землі, а суб’єктивні - в намірах цих держав-метрополій щодо використання ресурсів краю. Зацікавлення Поділлям й Україною загалом було пов’язане з необхідністю вивчення маловідомих новопридбаних провінцій Російської та Австро-Угорської імперій для кращого пізнання продуктивних сил та інших “туземних” реалій і ефективного освоєння їх у складі імперських структур. Щодо Західної України й, відповідно, Західного Поділля, то й тут також у цей період відбувалася боротьба за сфери впливу між австро-німецькими та польськими буржуазно-поміщицькими колами.

Специфіка досліджень краю першої половини ХІХ ст. полягала в тому, що ними займалися переважно польські науковці. Така ситуація пояснювалася тим, що кілька століть Поділля перебувало у складі Речі Посполитої, до 1831 р. тут панували польська мова, католицизм, непорушні соціально-економічні позиції шляхти. В переважній більшості польських публікацій Поділля розглядалося в контексті історії та культури Речі Посполитої як її невід’ємна частина, обґрунтовувалося “право” Польщі на цей край, ідеалізувався польський період його колонізації. Однак під впливом прогресивної частини польських

письменників-українофілів (М. Гославського, Т. Падури, С. Гощинського, Б. Залеського, Ю. Коженювського та ін.), чия творчість була тісно пов'язана з Поділлям, у 20-х рр. XIX ст. тут сформувалася так звана українська школа в польських історико-краєзнавчих дослідженнях, яка проіснувала до 1920 р.³ Представники цієї школи, що здебільшого народилися і проживали в Україні, дотримуючись позицій офіційної польської історіографії, під впливом вивчення матеріальної та духовної культури автохтонного населення краю та спілкування з діячами українського визвольного руху в ряді досліджень засвідчили визнання права на існування українського етносу, а також про свою готовність до наукового діалогу з українськими істориками. У цьому контексті слід відзначити дослідження місцевого польського письменника, етнографа й історика А. Марцинківського, який під псевдонімом Антоній Новосельський у 1857 р. опублікував свою головну двотомну працю "Народ український"⁴.

Цінний матеріал про господарське та духовне життя, побут та заняття населення Поділля міститься в історико-статистичних та географічних описах губернії польських істориків-подолян В. Марчинського (1820 р.)⁵, Л. Голембйовського (1830 р.)⁶, О. Пшездзетського (1840 р.)⁷, М. Балінського і Т. Ліпінського (1843 р.)⁸, Ю. Крашевського (1845 р.)⁹, Т. Стецького (1864 р.)¹⁰ та інших дослідників. Представляють інтерес і праці відомого польського публіциста й громадського діяча В. Завадського, які були присвячені, в основному, вивченню малих регіонів. На його думку, саме такі детальні описи окремих місцевостей, зібрані разом, дадуть повну картину всієї країни¹¹. На увагу, в розрізі досліджуваної проблеми, заслуговує його розвідка "Картини Русі Червоної"¹², у якій подано етнографічну характеристику галицького Поділля, особливо матеріальної культури й занять населення регіону. В цій та й інших працях польських авторів зустрічаємо інформацію й про кустарні промисли та ремесла подолян, корисні копалини, які забезпечували їх сировиною, згадки й про гончарство та ареали його найбільшого поширення.

Окремо слід сказати про участь у становленні етнографії Поділля видатного представника "української школи", польського письменника-україніста, історика і краєзнавця, який половину свого життя, з 1861 по 1894 рр., провів у Кам'янці-Подільському, Йосипа Йосиповича Ролле, відомого в історіографії як доктор Антоні Й. або Юзеф Антоній Аполінарій Ролле¹³. Його творчість останнім часом стала предметом спеціальних досліджень не тільки у польській, а й вітчизняній історіографії. Як зазначає С. Баженова, авторка найбільш ґрунтовної в Україні праці про цього непересічного вченого¹⁴, визнання в історичній науці XIX ст. Ролле принесли його відомий тритомник "Замки подільські на молдавському прикордонні" (1890 р.)¹⁵, що вийшов польською мовою, та "Історичні оповідання" в дев'яти серіях (1876-1893 р.)¹⁶. Сучасні йому російська, українська, а згодом і радянська історіографія ці праці дослідника сприймали неоднозначно, найчастіше вбачаючи в їх авторів польського націоналіста або "буржуазно-ліберального історика", що негативно позначилося на осмисленні та використанні його творчої спадщини. З погляду сьогодення такі оцінки були необ'єктивними, тенденційними та упередженими. Як відомо, Й. Ролле вільно володів російською та українською мовами, був діяльним членом подільських губернського статистичного й єпархіального історико-статистичного комітетів, інших громадських й наукових осередків й сформувався як провідний діяч краєзнавчого руху. "Оглядаючи наукову і літературну діяльність д-ра Ролле, - писав професор В. Антонович, - ми не можемо не визнати її плідного значення. Як історик він розробив всебічно численні епізоди минулого життя своєї батьківщини і скористався для висвітлення їх багатством архівних приватних матеріалів, які без його участі не знайшли б ще довго наукового застосування. Однак значно більше значення мав доктор Антоні Й. як популяризатор. Його монографії ознайомили місцеву польську громаду з історією Південно-західного краю і змусили цю громаду відмовитись від багатьох упереджених думок, тенденційних переконань. Він перший увів у польську історіографію звичку користуватися висновками російської історичної науки і звертати серйозну увагу на історичний матеріал,

що видавався російськими науковими товариствами і установами... Тому, попри певні незгоди у деталях і розбіжності у світоглядних позиціях, ми повинні визнати, що д-р Ролле невтомною своєю діяльністю на ниві історичної науки відслужив чесну службу на користь рідного краю”¹⁷.

У працях Й. Ролле 1860-х – початку 90-х рр.. знаходимо важливий етнографічний матеріал про заняття, стан здоров’я, поширені хвороби міської бідноти, селян, ремісників та робітників фабрик і заводів Поділля. Стурбованість їх злиденним побутом і жахливими умовами життя та праці підштовхнула його до активної громадсько-політичної діяльності та, вперше у поділлєзнавстві, критичних публікацій з соціальної гігієни у різного роду губернських та інших виданнях: трудах, статистичних звітах, відомостях, оглядах губернських статистичного та єпархіального історико-статистичного комітетів, періодиці та збірниках наукових праць Товариства подільських лікарів “Матеріали до топографії і лікарської статистики”¹⁸ тощо. У ряді досліджень, зокрема в “Матеріалах до медико-топографічного і гігієнічного опису Подільської губернії”¹⁹, “Гігієнічних нарисах Подільської губернії”²⁰, “Про релігійні обряди і їх вплив на здоров’я”²¹, а також й у згаданих вище працях дослідника вперше зустрічаємо спробу проаналізувати й санітарно-гігієнічні умови життя та праці у міських кустарних промислах, деякі статистичні та етнографічні відомості. Так, наприклад, у “Гігієнічних нарисах Подільської губернії”(1869 р.) на основі значного фактичного матеріалу, зібраного впродовж 1860-х рр., автор дав детальну характеристику природних ресурсів та структури народонаселення краю, особливу увагу звертаючи на його соціальний склад, освіту, охорону здоров’я. Цікавими є думки дослідника і щодо впливу торгівлі на стан здоров’я простого люду, роль ярмарків, торгів у поширенні епідемій, епізоотій, таких соціальних пороків як пияцтво, грабіжництво, людиноубство тощо. У III розділі вперше в поділлєзнавчій літературі того часу робиться спроба показати вплив ремесел і промислів на здоров’я людей. До аналізу автор залучив широкий статистичний матеріал про їх розвиток у 16 великих містах губернії, склад та соціальну структуру виробників. Він зазначав, що станом на 1861 р. у цих містах нараховувалось 7049 ремісників, з них – 3994 майстрів, 2045 робітників (підмайстрів) та 1610 учнів. Всіх ремісників дослідник розділив на 4 розряди: I – ті, що займалися приготуванням продуктів харчування, II – одягу, III – господарських засобів та необхідних у домашньому побуті предметів і IV – останні, що не належали до трьох попередніх розрядів. “Горшечників” він відносить до третього розряду. З 15 представників ремісничих професій цієї групи (всього – 2172 чол.) за чисельністю, після столярів та ковалів, їм належало III місце (282 гончарі), тобто приблизно 13% з усіх працюючих у цьому розряді й 4% з-поміж усієї маси ремісників²². У дослідженні автор попереджав, що ця статистика далеко неповна і стосувалася лише великих міст губернії, до неї не ввійшли дані про містечкове й сільське ремесло.

Цікавими є порівняльні характеристики умінь та умов праці місцевих ремісників з французькими та німецькими, міркування про переваги і найсуттєвіші недоліки подільського виробника. “Щоб там не говорили західні цивілізатори, - зазначав Й. Ролле, - але наш селянин по кмітливості та винахідливості стоїть високо; його нічому не вчать, та, не – зважаючи на це, він уміє бути всім. Хоч, з другого боку, таке поверхове вміння не витримає конкуренції зі спеціальним знанням справи кращого французького чи німецького ремісника. Чому це відбувається? Через недостатність морального виховання, через недостатність ґрунтового вивчення свого ремесла, через недостатність охоти до праці й охайності. Друге зло складає майже загальне пияцтво. Головні споживачі в наших шинках, у чому я сам неодноразово переконувався, - убогі та ремісники. Зачиніть перших у притулок для старців, останніх просвітіть і... пияцтво залишиться тільки у спогадах”.²³ У дослідженні вперше знаходимо відомості про професійні хвороби ремісників, причини їх виникнення та наслідки для здоров’я.²⁴ Автор пропонує владі, громадськості низку заходів профілактики та викорінення причин, що створили такий критичний санітарно-гігієнічний стан подільського

ремесла, з-поміж яких у числі першочергових – професійна підготовка майстрів. Науковий спадок Й. Ролле є вже не тільки джерелом до вивчення зафіксованого у часі фактичного матеріалу стосовно досліджуваної проблеми, а й першим кроком у теоретичному осмисленні окремих її аспектів.

У цьому зв'язку слід відзначити дослідження ще одного представника “української школи” відомого польського історика професора О.Яблоновського, який разом з начальником польського Головного архіву давніх актів професором С.Павінським упорядкував й опублікував у Варшаві протягом 1876-1897 рр. двадцятидвотомну збірку документів, матеріалів та нарисів під загальною назвою “Історичні джерела” (польською мовою). Для дослідників етнографії Поділля особливий інтерес складають том V: “Люстрації королівських земель руських: Волині, Поділля і України першої половини XVII ст.”²⁵ (1877) та том XIX про Поділля та Волинь XVI ст. (1889),²⁶ в яких вміщено важливий, в основному, директивний та статистичний матеріал про духовне життя, побут, господарство, заняття населення краю. І хоч ці матеріали хронологічно виходять за рамки досліджуваної проблеми, викладаються з позицій офіційної польської історіографії, перебільшити їх значення неможливо. Цінність цих відомостей полягає в тому, що вони дають можливість простежити особливості розвитку матеріальної та духовної культури подолян упродовж тривалого історичного періоду, фактори, що впливали на цей процес, питому вагу ремесла в господарському житті населення, контакти з сусідами, походження цехів та специфіку їх поширення на Поділлі, становлення ремісничих центрів, їх специфіку та участь у формуванні внутрішнього та зовнішнього ринків²⁷.

Безумовно, українська школа у польській історико-краєзнавчій літературі зробила помітний внесок у становлення етнографії Поділля, дослідження життєдіяльності населення регіону. Незважаючи на певну тенденційність, упередженість, іноді навіть необ'єктивність у загальних оцінках історичного процесу, у тому числі й етнічної історії українців, її представниками було зібрано й зафіксовано значний фактичний матеріал про духовну та матеріальну культуру населення краю, який не втратив своєї вартості й досі. Послугуючись порівняльно-історичним, порівняльно-статистичним, картографічним та іншими методами наукового пошуку, польські дослідники здійснили чимало фундаментальних етнографічних описів і конкретно-історичних розвідок, опублікували польською, російською та українською мовами ряд ґрунтовних праць, збірників документів, які ще й в наш час залишаються недостатньо осмисленими й чекають на свого дослідника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Токарев С.А. История русской этнографии. – М., 1966. – С. 4; 2. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 212; 3.Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – К.–П., 1993. –С. 14; 4. Баженова С.Е. Етнографія України у творах представників «української школи» у польській літературі //Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. Наук. зб. III Всеукр. конф. етнології Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 66-69; 5. Marczynski W. Statystyczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rysunkami i mappami. – Т. I-III – Wilno, 1820-1823.; 6. Golebiowski L. Lud polski, jego zwyczaje, zaborony. – Warszawa, 1930; 7. Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Т. I-II – Wilno, 1840-1841.; 8. Balinski M. i Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Т. I-III – Warszawa, 1843-1845; 9. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budzaku. – Т. I-III – Wilno, 1845-1846; 10. Stecki T. Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwow, 1864. – Т. I; 11. Болтарович З. Укаїна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К., 1976.- С. 98; 12. Zawadzki W. Obrazy Rusi Czerwonej. – Poznan, 1869; 13. Сицинский Е. Хронологический указатель трудов доктора Й.Ролле //Труды Подол. церк. ист.-археол. общества.–Каменец-Подольский.,1904.– Вып. X.- С.517-527; Яворовский Н. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле //Там само.– С. 506-517; 14. Баженова С. Юзеф Ролле: життя, діяльність, творчість. – Вид. друге, доп., переробл. – Кам'янець-Подільський, 2002.-179 с.; Баженова С. Твори Й. Й. Ролле як джерело до вивчення історії Поділля та Волині // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць. – Хмельницький, 1999. – С. 50-57 та ін.; 15. Dr Antoni J. Zameczki Podolski na kresach multanskich. – Wyd. 2-e. – Т. I-III. – Warszawa, 1880; 16. Dr Antoni J. Opowiadania historyczne. – Ser. 1-7. – Lwow, 1876-1891; - Ser. 8. – Warszawa, 1891; 17. Антонович В. Иосиф Иосифович Ролле

(Dr. Antoni J.) Некролог //Киевская старина. – 1894. – №2. – С. 305-310; 18. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). - Ф. 228. – Оп. I. – Спр. 5305. – С. 72-75; 19. Rolle J. A. Materiały do topografii i statystyki lekarskiej Podola. -Warszawa, 1864; 20. Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии //Труды Подольского губернского статистического комитета. – Т. I. - Каменец-Подольский, 1869. – С. 1-64; 21. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. I. – Спр. 5305. – С. 74; 22. Гигиенические очерки Подольской губернии. – С. 39-40; 23. Там само. – С. 41; 24. Там само. – С. 45; 25. Zrydła dziejowe. Lustracye krolewsczyzn ziem ruskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. Wyd. A. Jablonowski. – T. V. - Warszawa, 1877; 26. Zrydła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym i historycznym. Wyd. A. Pawinski i A. Jablonowski. – T.XIX. – Warszawa, 1889; 27. Там само. - С. 12, 30, 179, 230-237, 241, 242.

М.В. Стопчак

АГРАРНА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

В умовах сучасної України аграрна проблема, як і в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., продовжує стояти на порядку денному, не знаходячи належного теоретичного обґрунтування і ефективного практичного розв'язання. Різновекторні політичні сили ведуть гостру ідеологічну боротьбу з питання про шляхи розв'язання аграрної проблеми, особливо такого її аспекту як власність на землю. Свідченням цього є жорсткі баталії у Верховній Раді України, які завершилися рішенням продовжити мораторій на продаж землі в державі до 2008 р.

Визначаючи шляхи розв'язання цієї важливої проблеми, сучасним керівникам України не слід нехтувати досвідом її вирішення (нехай і не зовсім вдалим) у попередні історичні періоди, зокрема у період Директорії УНР. Адже невдача Директорії у розв'язанні аграрної проблеми, на думку багатьох істориків, в значній мірі зумовила загальну поразку Української революції. Врахування досвіду Директорії у реформуванні аграрної сфери допоможе не лише зрозуміти багато аспектів національної і соціальної боротьби українського народу в революційну добу 1917-1920 рр., а й уникнути небажаних прорахунків.

Розв'язання цього завдання потребує глибокого комплексного аналізу всього наукового доробку української історіографії з досліджуваної проблеми. Лише такий аналіз дасть змогу з'ясувати ступінь вивчення, тенденції дослідження, шляхи розв'язання даної проблеми літературою різних історіографічних напрямків, створить можливість виходу на нові концептуальні висновки, що стосуються практики аграрних перетворень в добу Директорії, дозволить окреслити коло питань для подальшої наукової розробки цієї проблеми.

Слід зазначити, що аграрна тематика періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., в т.ч. і доби Директорії, була предметом вивчення науковців як радянських, так і зарубіжних. Проте їхній історіографічний доробок з досліджуваної проблеми незначний. Історіографічні праці радянських істориків з'являються лише в 40-х-50-х рр. ХХ ст. і обчислюється одиницями. Серед них можна назвати лише монографію М. Рубача¹, у якій дається авторське бачення стану дослідження проблеми перетворення аграрних відносин в Україні його попередниками, та дисертаційне дослідження Ю.Гамрецького², виконане у дусі пануючої тоді комуністичної ідеології. Один з розділів дисертації містив у собі конкретні аспекти вивчення селянського руху в період Директорії.

У 70-х-80-х рр. ХХ ст. історіографія досліджуваної проблеми розглядалась у відповідних розділах праць таких радянських істориків як Р.Лях, П. Теличук, І.Хміль, В.Верстюк.³ Зрозуміло, що автори не могли вийти за рамки існуючих ідеологічних стереотипів, але проведені ними історіографічні узагальнення сприяли більш глибокому дослідженню проблеми розв'язання аграрного питання на різних етапах Української революції 1917-1920 рр., в т.ч. і в добу Директорії УНР.

Практично відсутні серйозні праці історіографічного характеру з досліджуваної

проблеми серед істориків української діаспори. Як виняток, можна назвати працю Д.Гирського „Дивні спроби виправдовування антидержавної політики”,⁴ у якій автор, спираючись на праці колишніх політичних лідерів Української революції, а згодом і її перших істориків – В.Винниченка, В.Андрієвського, М.Шаповала, І.Христюка, Д.Дорошенка та ін., охарактеризував їх погляди на роль селянства у розбудові української державності.

З проголошенням незалежності України українські історики отримали можливість неупередженого дослідження історії Української революції, в т.ч. і такого важливого її аспекту як розв’язання аграрного питання. З’явилися монографічні дослідження В.Марочка, П.Захарченка, В.Солдатенка,⁵ у яких автори, висвітлюючи тему аграрної реформи в роки революції, зупинились на історіографічних моментах проблеми. Стану дослідження проблеми реформування аграрного сектора також торкаються у своїх статтях такі автори як С.Сусоров, Я.Малик, В.Лозовий, І.Кудлай.⁶ Зокрема В.Лозовий у статті „Аграрна політика Директорії УНР” наголосив на загальному слабкому дослідженні земельної політики Директорії УНР як істориками діаспори, так і вітчизняними фахівцями.⁷ Певною мірою висвітлюють досліджувану тему у історіографічних оглядах до своїх кандидатських та докторських дисертацій такі автори як В.Лозовий, В.Яблонський, Н.Земзюліна, Н.Ковальова, Р.Васковський, В.Капелюшний.⁸

Вищезначені історіографічні дослідження сприяли поглибленню вивчення змісту, сутності, причин загострення земельного питання в добу Директорії, але їх автори не ставили завдання проаналізувати всю історичну спадщину з проблеми аграрної політики Директорії. Комплексний і сюжетний аналіз як діаспорної, так і вітчизняної історіографії з даної проблеми на сьогодні в історичній науці відсутній.

Актуальність даної теми та її недостатня дослідженість в історичній науці зумовили спробу автора проаналізувати історіографію діяльності Директорії УНР по розв’язанню аграрної проблеми.

Враховуючи багатогранність даної проблеми, необхідність для її повного висвітлення кількох публікацій, автор обмежився у представленій статті лише аналізом довоєнної української історіографії аграрної політики Директорії.

Слід зазначити, що досліджувана проблема знайшла певне відображення у працях як радянських, так і діаспорних істориків.

Радянська історична наука протягом більш ніж 70-річного її існування присвятила аграрно-селянському питанню значний масив літератури, але переважна її частина припадає на повоєнний період. В процесі розвитку радянської історіографії з досліджуваної проблеми можна виділити декілька етапів. Перший з них охоплює 20-і –початок 30-х років ХХ ст., коли радянські історики могли більш-менш об’єктивно досліджувати події Української революції 1917-1920 рр., в т.ч. і доби Директорії. Правда, більшість праць цього етапу написані з позицій більшовицької ідеології, носять узагальнюючий характер, аграрна проблема в них розглядається в контексті широкого кола питань політичної та соціально-економічної історії Української революції. Спеціальні ж праці, присвячені аналізу аграрної політики українських урядів в роки революції, в цей період відсутні. Лише окремі її аспекти переважно економіко-статистичного характеру висвітлені у працях В.Якиманського, В.Качинського, Т.Каретнікової.⁹

Другий етап припадає на 30-ті – середину 50-х рр. ХХ ст., коли радянські історики практично припиняють досліджувати аграрну політику українських урядів в роки Української революції. Виходячи з партійних настанов про непотрібність вивчення історії збанкрутілих нерадянських режимів, радянська історична наука зосереджується головним чином на проблемах революційного руху українського селянства, тактики більшовиків за привернення селянських мас на бік радянської влади. Аграрна політика Директорії якщо і згадується, то лише в контексті дослідження вищезазначених проблем і характеризується як виключно ворожа селянству.

В цілому, українські радянські історики довоєнного періоду не дали об’єктивного

аналізу та оцінки аграрної політики Директорії УНР.

На відміну від радянської історичної науки, аграрна політика Директорії УНР та її урядів більш активно досліджувалась у довоєнний період у закордонній історіографії. Правда, вона була в основному представлена працями (переважно мемуарного характеру) безпосередніх учасників Української революції. Ці праці, незалежно від того, який політичний табір представляли їх автори, вирізняло загальне розуміння ролі селянства у розбудові української державності, а, отже, і необхідності вирішення найважливішої для селян проблеми – земельної. Найбільш чітко його висловив у своїй праці „На порозі нової України” колишній голова Центральної Ради М.С.Грушевський: „...Як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі селянство зістанеться фундаментом, на котрім треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, плянам і замірам, котрі будуть іти проти нього...”¹⁰

Разом з тим, аналіз закордонної історіографії свідчить, що в оцінці аграрної політики українських урядів в роки Української революції, в т.ч. і доби Директорії, її представники не були єдиними, вони умовно репрезентували два підходи. Перший з них представлений працями прибічників загальнодемократичного шляху розв’язання аграрної проблеми – Д.Донцова, В.Липинського, В.Андрієвського, Д.Дорошенка та інших авторів. Зокрема у 1922 р. вийшла з друку праця Д.Донцова „Підстави нашої політики”, у якій автор зупиняється на кількох концептуальних питаннях аграрної політики українських урядів, в т.ч. і доби Директорії в роки Української революції: про соціальну природу селянства, його психологію, роль у розбудові української державності. На думку дослідника, Директорія, прийшовши до влади в значній мірі саме завдяки селянству, не розуміла його справжніх бажань і сподівань. „Вона ніяк не могла зрозуміти суті селянської революції в краю і мріяла про свій переворот”¹¹, - зазначає дослідник. Він звертає увагу на те, що соціалістичні партії, які визначали політику Директорії, дотримуючись соціалістичної ідеології, помилково вважали Українську революцію виключно соціалістичною, опертою на класову боротьбу, а кожного селянина – соціалістом за природою. Насправді ж селянство, в тому числі і бідне, далеке від соціалізму, стверджує дослідник: „Соціальні симпатії кожної верстви означаються не висотою її прибутків, тільки тим, звідки вони плывуть, їх природою...Селянин, що черпає свої прибутки з приватної власності, хоч якими б малими ці прибутки не були, лишиться прихильником засад приватної власності”.¹² При цьому автор посилається на працю К.Каутського, який висміював тих економістів, які вважали, що бідний селянин має інші класові інтереси, ніж заможніші. „Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни – збільшити свою посілість. Це якраз їх мета, а не соціалістична суспільність”,¹³ – цитує Д.Донцов німецького дослідника. Тому Д.Донцов робить категоричний висновок: „Не могла революція, яку зробило селянство, бути соціалістичною, навіть у своїх замірах. Не була вона нею і фактично”.¹⁴

Саме в нерозумінні діями соціалістичних партій УНР справжньої природи селянства, його намірів і вагань, бачить автор одну з головних причин невдачі державотворчих змагань українського народу 1917-1920 рр.: „...Ім соціалістам, не вдалося проводити масами через те, що боротьба на Україні прийняла не вимріяний ними фантастичний „класовий” характер, а такий, який і повинна була для кожного не сліпого прийняти, - характер расової, національної боротьби”.¹⁵

Розмірковуючи над майбутнім українського народу, що попав під владу більшовиків, автор закликає по-новому подивитись на селянство і його роль в розвитку української державності. Новий підхід, на думку Д.Донцова, передбачає, перш за все, розуміння того, що „... весь світогляд нашого селянства нічого спільного немає з так званою демократією”,¹⁶ під якою він розуміє соціальну філософію більшовиків і соціалістів. Він наводить основні риси світогляду українського селянства: розвинена правова свідомість, готовність всякими способами боронити свої права, недовіра до готових ідеологій, ворожість всьляким „соціалізмам”, „пацифізмам” та „інтернаціоналізмам”. Ці риси вважає дослідник, споріднені

і близькі світогляду європейців. „Свобода одиниці, виразно розвинена правова психіка і почуття особистої відповідальності, нахил до свободної кооперації, відраза до ідеалу егалітаризму – все це підстави, на яких тримається і досі європейська культура і з якими нічого спільного немає культура московська, ні ця „перелицьована”, яку хочуть в нас насадити симпатички Москви”.¹⁷

Разом з тим дослідник наголошує, що притаманна українському селянину своєрідна психологія зовсім не означає відсутності у нього почуття патріотизму. Автор підкреслює, що свій патріотизм український селянин в повній мірі виявив під час революції. „Зайва річ згадувати, скільки ми завдячуємо нашому селянству у боротьбі з білою і червоною Росією, скільки завдячує йому вся Європа, яка колись змушена буде признати, що своє звільнення від варварів зі сходу, від большевизму, вона завдячує безприкладній відвазі та любові до рідного краю українського селянина”.¹⁸ І тому саме селянська верства, вважає дослідник, яка володіє такими якостями, об'єднуючи навколо себе інші верстви українського населення, що прагнуть незалежності, здатна сприйняти і втілити колективний ідеал української нації, ідеал державності. Завдання чітко сформулювати цей ідеал, донести його до широких верств українства, організувати його на боротьбу за незалежність автор покладає на свідому українську інтелігенцію. „Без цієї праці інтелігенції, - підкреслює автор, - без знайдення гасла, формули боротьби, лишиться вона боротьбою за відібрану худобу, або за сконфісковане збіжжя, так само, як без Леніна і прісних весь большевизм лишився б одною великою пугачовщиною”.¹⁹

Досить глибоко висвітлює проблему аграрних перетворень в роки Української революції В.Липинський, який у 1926 р. завершив написання свого фундаментального соціально-політичного трактату „Листи до братів-хліборобів”.

Вважаючи боротьбу за українську державність незавершеною, В.Липинський не лише аналізує причини поразки Української революції 1917-1920 рр., а й висловлює своє бачення шляхів відродження державності України. Червоною ниткою через його працю проходять тези „нації і держави”. Він вважав, що лише після постанови держави сформується українська нація, яка об'єднає всіх громадян України без різниці національної, соціальної, політичної та релігійної належності. Разом з тим автор підкреслює, що будувати державу потрібно, спираючись на власні внутрішні сили свого народу. „Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути”.²⁰ Відповідаючи на питання, з чого починати будівництво незалежної української держави, В.Липинський наголошує на необхідності виділення з-поміж українства найбільш авторитетної верстви, яка була б здатна об'єднати навколо себе „величезну більшість української етнографічної маси”.²¹ „Проблема зорганізування такої сильної і авторитетної групи, коло якої могла-б національно об'єднатись і політично зорганізуватись Українська Нація – це єсть основний проблем нашого національного і державного будівництва. Без теоретичного і практичного розв'язання цього проблему ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією ані державою”.²²

Такою суспільною групою, вважає дослідник, може бути лише група, яка міцно зв'язана спільним економічним інтересом, має спільну традицію та спільну культуру й одну, що впливає зі спільного інтересу та спільної традиції і культури, ясну політичну лінію. В.Липинський бачив її у хліборобському класі, під яким він розумів групу родин, які посідають власну землю і на цій землі власною працею продукують хліб. „Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто, сотворити Українську Державу і Українську націю”,²³ - підкреслює автор. Між тим, хліборобський клас був внутрішньо послаблений сильними економічними, політичними і національними антагонізмами, і тому без їх усунення цей клас не зможе ефективно виконати роль об'єднуючої сили. В зв'язку з цим В.Липинський запропонував своє бачення шляхів ліквідації цих антагонізмів. Зокрема для подолання економічного антагонізму він

запропонував своє бачення шляхів здійснення аграрної реформи в Україні. Її концепція базувалась на трьох принципах. Перший з них – збереження приватної власності на землю, якої хлібороб повинен мати стільки, скільки може завдяки своїй силі і здатності обробити, і на якій він повинен особисто хазяйнувати. „Тільки розв’язання аграрних антагонізмів на місцях і по принципу індивідуальному, а не в центрах по принципу егалітарному, оздоровить хліборобський клас, викине з нього всякі паразитарні та спекулянтські елементи; багатших хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами, а не кольоністами „поміщиками” – у бідніших же хліборобів знищить землекрадіство і зненависть до „панів” тоді, коли вони побачать, що з більшим посіданням землі зв’язані більші державні громадські й економічні обов’язки”.²⁴

Другий принцип – зміцнення хліборобського класу шляхом збільшення кількості середніх, економічно сильних селянських неподільних господарств. Третій принцип передбачав створення державою сприятливих умов для вигідного збуту хліборобським класом сільськогосподарської продукції. Здійснити таку аграрну реформу, як і взагалі організуватись і внутрішньо зміцнитись, хліборобський клас, на переконання В.Липинського зможе лише при гетьмансько-монархічній формі українського державного ладу.²⁵

Обґрунтовуючи власне бачення шляхів реформування аграрного сектору України, В.Липинський піддавав критиці аграрну політику УСДРП та УПСР – провідних українських політичних партій в роки революції, в т.ч. і в період Директорії. Особливо гостро він критикував концепцію соціалізації землі, яку обстоювали українські есери. На його думку, засадничо неправильним є класовий принцип, покладений есерами в основу їхньої аграрної теорії. „Антагонізм між бідним і багатим хліборобом..., – підкреслює дослідник, - не єсть антагонізм двох різних класів... Бідний хлібороб хоче мати більше землі, хоче стати багатим хліборобом; багатий хлібороб дбає, щоб йому землі своєї не втеряти. Але обидва вони хлібороби, обидва мають спільний економічний інтерес супроти інших консумуючих хліб класів, мають спільну традицію праці на власній землі та спільну ідеологію і спільну культуру з цієї традиції випливаючу”.²⁶ Тому цей антагонізм є внутрішньою справою самого хліборобського класу, а не боротьбою двох класів. Виходячи з цієї тези, дослідник вважає есерівську теорію соціалізації землі з точки зору економічної доцільності помилковою і шкідливою, оскільки вона, пропагуючи знищення приватної власності на землю, означала „... поворот до давно пройдених нижчих форм хліборобства і до зв’язаної з примітивним хліборобством примітивної земельної общини”;²⁷ з точки зору політичної вона була недалекоглядною, оскільки вела до розвалу єдиної хліборобської верстви. „Есери своєю „політичною діяльністю” підрізали морально єдину українську національну силу, яка могла була встояти проти большевизму: вони підрізали хазяйновите, хліборобське, більш чи менш земельне українське землевласницьке селянство. І ослабивши українського „пана і куркуля”, вони підготували на Україні панування „Вохри” і „комбедів”.²⁸

Критикуючи есерів, дослідник вважає, що вони не розуміли справжніх прагнень бідного і малоземельного селянства, яким була байдужа ідея соціалізації. Насправді це селянство, зазначає автор, не збиралось ні віддавати в соціалізоване землеволодіння своїх невеликих наділів, ні вимагати цього від свого багатшого сусіда. Вони хотіли тільки, щоб поміщицька земля, що віками давала їм прожиток і заробіток, „... не дісталась на власність в руки посідаючих інвентар заможніших селян, у яких, при сучасній системі їх господарства це бідне селянство прожитку і заробітку вже не мало б”.²⁹

Висновок автора щодо есерівської теорії „соціалізації” категоричний: спроба її реалізації відкрила шлях для російсько-більшовицького панування в Україні. А це панування „... стало поперек шляху національного відродження в Україні. Воно задержало національне відродження і політичну організацію того єдиного, володіючого матеріальною силою на Україні, хліборобського класу, який один тільки в стані, маючи для цього ту матеріальну силу, сотворити Українську Державу”.³⁰

Звісно, далеко не у всьому можна погодитись з автором даної праці. Надто

категоричним є його зображення українських есерів і соціал-демократів як виключно здекласованих, до продуктивної праці нездатних, покалічених інтелігентів; твердження автора про те, що вони, використовуючи прагнення безземельного і малоземельного селянства володіти панською землею, хотіли створити на селі общинний стадний земельний устрій з метою захоплення над селянами політичної влади. Адже фактично у чистому вигляді принцип соціалізації землі був закріплений лише у земельному законі Центральної Ради, який діяв близько чотирьох місяців і з приходом до влади гетьмана П.Скоропадського був скасований. В добу Директорії цей закон був доопрацьований, він являв собою певний синтез принципів соціалізації і націоналізації, яка з різким полівінням селянства, особливо малоземельного, набула у нього значної популярності. До того ж у праці відсутній аналіз практичної діяльності українських урядів, в т.ч. і в період Директорії, по реалізації аграрної реформи, немає фактологічної інформації про реакцію селянства на місцях на цю реформу.

Разом з тим, слід відзначити важливе спостереження автора: відсутність у політичних сил, що очолили розбудову Української держави, чіткої програми економічних перетворень, в т.ч. і в аграрному секторі, постійні хитання, повільність, спроби нав'язувати селянству свої програмові постулати щодо розв'язання аграрного питання без урахування настроїв різних прошарків цієї верстви. Все це безумовно послаблювало соціальну базу державницьких сил, значній мірі зумовило їх поразку в Українській революції.

Якщо Д.Донцов та В.Липинський зупинялись переважно на деяких теоретичних аспектах аграрної політики Директорії УНР, то мемуари В.Андрієвського під назвою „З минулого” цікаві, перш за все, тим, що у них, окрім теоретичних узагальнень, зроблено спробу показати реакцію сільської глибинки на цю політику. Обіймаючи за часів Директорії посаду губернського комісара освіти на Полтавщині, він брав активну участь в її політичному житті, зокрема в діяльності місцевого відділу Національного Союзу, контактував не лише з політичними і військовими діячами різних рангів, а й з простими робітниками і селянами, бачив їх ставлення до політики Директорії, в т.ч. і в аграрній сфері. Звісно, на інтерпретацію висвітлюваних подій не могли не накласти свій відбиток політичні погляди В.Андрієвського, адже він був активним членом правої партії хліборобів – демократів, діячем, який сам себе називав людиною „... безперечно найправіших і найбільш націоналістичних переконань з цілого складу Союзу”.³¹

Зазначивши, що з приходом до влади Директорія отримала підтримку широких кіл полтавського населення, автор разом з тим підкреслює, що ця підтримка досить швидко зникає. Причину він вбачає у непослідовності, постійних хитаннях Директорії при вирішенні найважливіших питань державотворення. „Отся нерішучість, несміливість, невміння використати обставини життя для своєї цілі, незнання навіть самої цілі, відзначали нашу «демократію» ще за часів Центральної Ради... Перші ж кроки Директорії ясно підтвердили, що вона не може зріктися старих традицій”.³² Особливо обурює автора трудовий принцип, який обстоювали соціалістичні партії – УСДРП та УПСР, що визначали політичний і економічний курс Директорії і її урядів. Вважаючи, що Директорія при розбудові української державності повинна спиратись на весь народ, а не лише його найбільшні верстви, В.Андрієвський з гіркотою констатує протилежне: „Значить Директорія по системі своєї рідної сестри, небіжчиці Центральної Ради знову воліє Рафесів і Сухових замість українського несоціалістичного інтелігента й заможнішого селянина „куркуля”.³³ Як приклад, автор посилається на свою бесіду з одним із відомих українських політичних діячів – М.Міхновським, який розповів про те, що один з членів Директорії – Ф.Швець відмовлявся вступитись за хазяїв-хліборобів, які прийшли із скаргою на свавілля місцевої влади. Автор цитує негативну реакцію М.Міхновського на таку позицію Директорії, яку, судячи із змісту наступних глав праці, її автор теж засуджує: „Як хліборобами ви вирішили пожертвувати, на якого дідька обіпретесь? Хто вас боронитиме? Хто вас годуватиме? На якого бісового батька тоді й ви здалися хліборобові? Справа ясна: вони „жертвують” хліборобами, а хлібороби з тим більшим правом жертвують такою владою”.³⁴

Автор вважає помилкою спроби Директорії розв'язати аграрну проблему, спираючись на принцип соціалізації, оскільки селянина в першу чергу турбувало питання про те, чи буде він її повноправним хазяїном. „Нашого дядька, - зазначається у праці, - соціалізація видно мало вабила, без огляду на усі проповіді й переконування різними видами соціалістичних провідників”.³⁵ На підтвердження своєї тези автор наводить один з прикладів агітації серед селянства у Києві за закон від 18 січня 1919р., який передбачав додаткове наділення тих селян землею, які підуть до війська УНР. На зібранні присутні селяни одразу почали ставити питання про власність на землю і багато з них, почувши обіцянку, що отримані хай навіть і тільки після повернення з фронту сім десятин землі, перейдуть у повну їх власність, погоджувались стати козаками. Зазначаючи, що Директорія і так з самого початку свого існування обіцяла передати малоземельним і безземельним селянам поміщицьку землю, автор ставить закономірне питання: „Чого ж вони такою хмарою сунуть власне тепер, на сім десятин?” І, висловлюючи свою точку зору, пише „...чи тому, що не вірять у майбутнє вивласнення, а чи тому, що їх принадує магічне „у власність”, а там ще хто його знає, чи не буде яка „комунія”?”³⁶

Критикуючи непослідовну і непевну політику Директорії в аграрній сфері, автор вважає, що прикладом розв'язання аграрної проблеми може бути ЗУНР. Селянські депутати, підкреслює автор, підходили до вирішення аграрної проблеми з державницьких позицій. При цьому він цитує виступ в Національній Раді селянського депутата Шекерика, у якому говорилося: „Землю мусять дістати селяни, але так, щоб від того і вони мали хосен, і держава не потерпіла. Вивласнення землі для соціалізації зруйнує державу і не дасть нічого селянам – ми мусимо землю мати у власність і хочемо за неї заплатити, бо знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде”.³⁷ Автор звертає увагу також ще на один момент: селянські депутати ніколи не ставили питання про безоплатну конфіскацію всіх польських поміщицьких земель, а лише земель тих, хто вороже виступав проти української державності. Саме через ці причини, відзначає В.Андрієвський, в Галичині не мала успіху пропаганда есерівської програми соціалізації, яку проповідував тут М.Шаповал.³⁸

В завершальній частині своїх спогадів В.Андрієвський, як і багато інших учасників революції 1917 – 1920 рр., висловлює свої міркування щодо причин її поразки. Однією з них він вважає догматизм соціалістів, які переважали в політичному проводі Української революції. Вони „...ніколи не розуміли своїх завдань в організації народу для блага цілого народу, цілої нації, тільки організацію части народу провадила для боротьби з другою частию тогож народу за право навіть не на владу, але на поділ чужої власності”.³⁹ Особливо яскраво, зазначає автор, цей принцип виявився у ставленні соціалістичних урядів до заможних верств селянства під час проведення аграрної реформи: їм було відмовлено в праві будувати свою державу. Це сталося ще й через те, що і Центральна Рада, і Директорія боялись приходу до влади „статочного хазяїна – трудівника”, бо розуміли, що при ньому немає місця тим політикам, які хотіли побудувати свою владу, а не державу, „...спекулюючи на клясовому антагонізмі власного народу, а не бажаючи опертися на труді – на упертій, витревалій, мозольній праці, до якої звик наш „куркуль”...”⁴⁰

Висновок автора чітко узгоджується з його неприйняттям класового підходу при розв'язанні складних проблем державотворення, в т.ч. і в соціально-економічній сфері: „...Доти, доки ми будемо затемнювати нашу національну свідомість і національні ідеали всякими шкідливими клясовими доктринами, доти ми лишимося лише тим, чим ми були дотепер, доти ми всі будемо погноєм для різних кляс чужоземних панів, бо остання доба світової історії показала найсліпшим (крім наших релігійних сектантів), що тільки в межах власної держави народи можуть досягти найбільшого піднесення добробуту усіх своїх кляс, і ніколи клясовою боротьбою і клясовими змаганнями не можна збудувати держави”.⁴¹

Цікавими з точки зору досліджуваної проблеми є праці одного із засновників державницького напрямку – Д.Дорошенка. Правда, через підозріле і неприхильне ставлення до нього Директорії, дослідник практично увесь період її діяльності перебував поза межами

УНР. Отже, він міг судити про події, що там відбувались, лише спираючись на скупі інформацію, яку він отримував від політичних і військових діячів різного рангу, що силою обставин опинились за кордоном. Це не дало йому змоги змалювати панорамну картину діяльності Директорії, в т.ч. і в аграрній сфері. Але важливим є досить детальний аналіз автором аграрної політики українських соціалістичних партій – УПСР і УСДРП в період Центральної Ради, оскільки після її падіння, а згодом і повалення гетьманату П.Скоропадського, саме ці партії визначали політичний і соціально-економічний курс Директорії. Зокрема у першому томі своєї фундаментальної праці „Історія України. 1917 – 1923”, що вийшов друком у 1932р., дослідник зазначає, що УПСР, чия соціальну базу складало переважно селянство, при розробці планів проведення земельної реформи в Україні знаходились під впливом ідей і гасел партії російських есерів, від яких вона відокремилась. Свідченням цього впливу є запозичена у російських есерів ідея соціалізації землі. Цю ідею Д.Дорошенко вважає помилковою, оскільки українські есери не враховували того факту, що „...ціла ідеологія рос. соц-революціонерів побудована на містичній вірі в революційність рос. селянства та його звичку до спільного володіння землею в „общині” (громаді) була зовсім чужа для українського духа”.⁴²

Увійшовши до складу уряду гетьмана П.Скоропадського, Д.Дорошенко, як колишній член УПСР, продовжував обстоювати ідею про необхідність загальнонаціональної консолідації Української Держави. Цьому, на думку автора, мала сприяти і аграрна політика гетьмана, в основу якої був покладений принцип приватної власності на землю.

Характеризуючи аграрну реформу, задуману гетьманом, Д.Дорошенко зазначав, що вона передбачала ліквідацію великих земельних маєтків і мала на меті наділити безземельних і малоземельних селян землею за примусовий, але дешевий викуп від поміщиків. В результаті в країні мав створитись економічно сильний клас середніх селян-хліборобів, який забезпечить її міцність.⁴³ Д.Дорошенко також піддав критиці есерівську програму соціалізації землі, на яку опиралось земельне законодавство Центральної Ради, вважаючи, що вона призведе до економічного занепаду України. „Розуміється, - підкреслює автор, – про утопічне наділення землею всіх малоземельних і особливо безземельних та безгосподарних селян, як то гадала зробити Центральна Рада, не можна було серйозно думати, інакше хіба як з руїною сільського господарства і загального економічного добробуту України”.⁴⁴ При цьому він зауважував, що впровадження гетьманської аграрної реформи в життя значно ускладнювала антиурядова агітація соціалістичних партій – прибічників ідеї соціалізації. Ця агітація не лише породжувала у багатьох селян споживацькі надії „...дістати землю дурно і взагалі пожитись коштом своїх багатших сусідів”,⁴⁵ а й в цілому шкодила справі консолідації українського суспільства. Ті соціалістичні партії, які зводили поняття України тільки до безземельних і малоземельних селян, не зрозуміли, що національне українське відродження охопило всю широку хліборобську масу, і що значна її частина майбутнє України бачить в удосконаленні і будівництві, а не в руйнуванні, в дотриманні гасла: „Хапай, бери”.⁴⁶ Цієї ж помилки, зазначає дослідник у іншій своїй праці – „Мої спомини про недавнє – минуле”, припустилась при здійсненні своєї соціальної політики і Директорія. Після повалення гетьмана Директорія продовжувала втілювати в життя настанови УПСР та УСДРП, що базувались на партійному і вузьконаціоналістичному розумінні державного будівництва, ігноруванні широких верств населення, яке, не поділяючи їх соціалістичних доктрин, все ж було зацікавлене в зміцненні української державності.⁴⁷

Інший підхід до оцінки аграрної реформи Директорії УНР представлений працями діячів провідних соціалістичних партій УНР – УСДРП та УПСР, які були безпосередньо причетні не тільки до розробки її соціально-економічного курсу, а й безпосередньо втілювали його в життя. Це, насамперед, праці В.Винниченка, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Христюка, М.Ковалевського, О.Мицюка. Праці двох останніх авторів цікаві перш за все з точки зору з'ясування генези аграрної програми українських есерів. Так, М.Ковалевський,

колишній секретар продовольчих справ в уряді Центральної Ради і міністр хліборобства в уряді Б.Мартоса, як представник правого крила УПСР, у своїх спогадах „При джерелах боротьби” зазначає: „...Як позитивну програму аграрної перебудови України ми висували знану вже концепцію націоналізації землі, себто удержавлення всієї землі і створення земельного фонду української держави. При цьому пояснювали, що за рахунок удержавлення великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння. Ми пояснювали також, що здійснення цієї програми і соціальної реформи дасть змогу українським селянам через своїх представників повсякденно регулювати селянські наділи і творити нові форми селянського господарства”.⁴⁸ Намагаючись довести непотрібність українським селянам концепції соціалізації, яку пропагували російські есери, М.Ковалевський залякував їх тим, що її реалізація позбавить селян незалежного становища господарів і перетворить на пролетарів.⁴⁹ Хоча при уважному погляді на цитовані вище ідеї М.Ковалевського видно, що у них закладене певне поєднання, переплетіння принципів соціалізації і націоналізації.

Заслуговує на особливу увагу праця одного з провідних діячів УПСР М.Шаповала „Революційний соціалізм на Україні”, що вийшла друком у 1921р. У ній автор також торкається історії розробки українськими есерами програми аграрних перетворень в Україні, зазначаючи, що на II з’їзді УПСР у травні 1918р. у земельній справі був проголошений курс на соціалізацію землі: „...Утворення українського земельного фонду, скасування приватної власності на землю й виключення її з товарообміну, переобрання вивласнених земель без викупу й передання їх у суспільне розпорядження земельним комітетам. З’їзд прийняв „урівнюючий принцип користування землею» згідно з духом трудового права...”⁵⁰ Але автор зазначав, що на з’їзді зверталась увага на необхідність доопрацювання аграрної частини програми партії. Разом з тим, у праці автора визнавалось, що українські есери знаходились під значним впливом аналогічної російської партії і багато українських есерів вважали, що їх „...соціалізація землі це модифікація російської передільної общини”.⁵¹

Особливо цікавими є розділи його праці, присвячені аграрній політиці Директорії. Адже М.Шаповал за часів Директорії входив до уряду В.Чехівського і з 26 грудня 1918р. по лютий 1919р. займав надзвичайно відповідальну для України посаду міністра земельних справ. Саме йому було дано доручення „негайно виробити проект земельної реформи з уzglядненням моменту і без попередніх помилок”.⁵² Розроблений М.Шаповалом закон був 8 січня 1919р. затверджений Директорією, при цьому М.Шаповал відзначав, що поданий ним законопроект підтримали всі соціалістичні партії – УПСР, УСДРП та УПСС, проти виступила лише партія соціалістів-федералістів, яка дотримувалась інших принципів розв’язання аграрного питання.⁵³

Коментуючи прийнятий закон, М.Шаповал особливо зупинився на його §21. Він визначав максимальний розмір землі, який мав забезпечити трудовий характер окремого селянського господарства. Коментуючи граничну норму у 15 дес. землі, яку він вважав „головним пунктом закону”, М.Шаповал стверджував, що він виходив „з конкретних даних, по яких землі на Україні вистачило б на середню трудову норму(15 дес.). І лише в Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу(5 десятин)”.⁵⁴ Звісно, такий підхід свідчить про те, що УПСР, одним з провідних діячів якої був М.Шаповал, намагалась втілити в життя саме своє бачення шляхів реформування аграрної сфери. В його основі лежав, перш за все, політичний, а не економічний розрахунок – забезпечити Директорії широку підтримку селянства шляхом максимального задоволення його прагнень володіти землею. Це визнавали і тодішні члени директоріанського уряду, зокрема директор департаменту земельної реформи А.Хамардюк, який зазначав, що, „жодних економічних підстав до норми 15 або 5 десятин немає. Норма 15 десятин є політичною”.⁵⁵

На жаль, у лютому 1919р. в умовах значних незгод в керівних українських колах М.Шаповал залишає Україну і виїжджає за кордон на дипломатичну роботу. Тому він не міг брати участь у практичній здійсненні цієї реформи, але це не перешкоджало йому

.....
.....
пропагувати її основні ідеї (звісно з есерівських позицій), зокрема серед галичан, про що свідчить у своїй праці В.Андрієвський.⁵⁶

Торкались проблеми реформування аграрної сфери в роки Директорії й інші визначні діячі української революції – В.Винниченко, П.Христюк, І.Мазепа. Але, будучи членами провідних політичних партій УНР – УСДРП та УПСР, які в значній мірі визначали політику Директорії, вони репрезентували і захищали саме їх політичні платформи з аграрного питання. Так, В.Винниченко, один з лідерів УСДРП, ще будучи головою Генерального Секретаріату за часів Центральної Ради, критично висловлювався про есерівську програму соціалізації землі, вважав, що свою аграрну програму „українські есери просто переписали в руських есерів, не рахуючись з відмінними від руських умовами на Україні”.⁵⁷ У своїй праці „Відродження нації” він зазначає, що українське селянське господарство, на відміну від московського, з його „общинними” традиціями, мало „суто індивідуалістичну систему”.⁵⁸ На думку В.Винниченка, УСДРП, хоча і поділяла есерівські ідеї про вивласнення нетрудових земель без викупу, вважало більш ефективним методом розв’язання аграрної проблеми націоналізацію землі, в чому і намагались переконати есерів. Відгомін боротьби між соціал-демократами і есерами стосовно принципів аграрної реформи відчувається і у виступі В.Винниченка на VI Конгресі УСДРП, де голова Директорії заявив, що перетворення, які несе здійснення земельного закону від 8 січня 1919р., „це є націоналізація, і не дурно один з міністрів – есерів сказав з приводу ухвали даного закону: я мусів тут зробитись соціал – демократом”.⁵⁹

На відміну від В.Винниченка і М.Шаповала, що емігрували за кордон ще на початку 1919р., П.Христюк перебував на території УНР практично майже увесь 1919 рік і тому бачив, як на практиці реалізовувались економічні програми урядів Директорії УНР, в т.ч. і в аграрній сфері. Свої оцінки дослідник звісно дає з позицій найбільш радикальної частини УПСР – лівих есерів, в першу чергу у своїй праці „Замітки і матеріали до історії української революції”. Так, П.Христюк зайняв досить критичну позицію щодо Декларації Директорії від 26 грудня 1918р., назвавши її документом „не класової революційної боротьби за соціалістичні ідеали”, а чистісенькою дрібно-буржуазною міщанською маніловщиною.⁶⁰ Разом з тим, на думку автора, навіть такий суперечливий документ, особливо в плані розв’язання аграрного питання, забезпечив Директорії підтримку селянства. На підтвердження цього автор наводить резолюції селянських з’їздів, що відбулись у другій половині грудня 1918р. – на початку січня 1919р.: Київського губернського, повітових в Умані, Рівному, Золотоноші, Верхньодніпровську.⁶¹ Але Директорія зволікала з розв’язанням аграрного питання, заборонила селянські з’їзди, що призвело до втрати Директорією довіри у селян, штовхнуло їх до зближення з більшовиками. Дослідник змальовує широку панораму боротьби селян за землю, зазначаючи, що Директорія значно ускладнила своє становище у боротьбі з більшовиками, втративши підтримку селян. Розкриваючи спробу одного з урядів Директорії – Б.Мартоса порозумітись весною 1919р. з повстанцями, яких очолювала ліворадикальна опозиція, П.Христюк, як і інші автори, зокрема М.Шапова, І. Мазепа, резюмує, що вона була невдалою. Одна з головних причин – непослідовна аграрна політика, нерозуміння настроїв широких селянських мас бути повноправним господарем землі.

Не обминул у своїх працях аграрну політику українських урядів доби Директорії І.Мазепа, який вийшов на авансцену всеукраїнської політики саме в період другої УНР. В першу чергу, йдеться про його фундаментальну тритомну працю „Україна в огні й бурі революції”, завершену у жовтні 1941 р. Праця була написана не по „гарячих слідах” подій, що описуються, а через кілька десятиліть по тому, що дало змогу авторові критично осмислити і виважено оцінити ці події, змалювати правдиво історичне тло епохи. Все це, як справедливо зазначає проф. В.Солдатенко, перетворює працю І. Мазепа на історіографічне явище, варте особливої уваги.⁶² Разом з тим, сучасні дослідники звертають увагу і на той факт, що далеко не всі елементи цієї праці рівнозначні, ряд подій і процесів описані у формі стислої хроніки, без широких узагальнень, з’ясування реакції на політику Директорії на

місцях. Це стосується і аграрної політики Директорії та її урядів. Автор, зазначивши, що обіцянки Директорії дати селянам панську землю, позбавити їх від визиску поміщиків, забезпечили успіх антигетьманському повстанню, лише коротко повідомляє про зміст земельного закону Директорії від 8 січня 1919 р., зазначаючи при цьому, що вона спізнилась з виданням даного закону.⁶³ Так само у тезах викладений зміст рішень з аграрного питання Трудового Конгресу, напрямки аграрної політики урядів Б.Мартоса та В.Прокоповича.⁶⁴ У праці майже відсутні матеріали, що розкривали б аграрну політику власне уряду самого І.Мазепи. Проте наведені матеріали, короткі висновки автора ще раз засвідчують, що І.Мазепа, будучи одним з провідних діячів УСДРП, непорушно стояв на позиції своєї партії в земельному питанні. Ці позиції часто не поділяли не лише опоненти з правого політичного табору, а й колеги по урядовій коаліції – українські есери. Так, земельний закон Директорії від 8 січня 1919 р. І.Мазепа характеризує як „закон про націоналізацію землі”, хоча його аналіз засвідчує, що це скоріше був синтез соціал-демократичних ідей про націоналізацію і есерівських ідей соціалізації землі.⁶⁵ Справедливо засуджуючи Оскілка за антиурядовий виступ, автор одночасно не захотів побачити, що та частина відозви Оскілка, що стосувалась аграрного питання, в значній мірі відображала настрої широких селянських мас, їх прагнення володіти землею. Директорія ж ніяк не могла визначитись щодо методів здійснення аграрної реформи, хоча вже перебувала при владі більше чотирьох місяців. Але І.Мазепа кваліфікує цю частину відозви як надто поспішну спробу „одним махом вирішити великі соціальні проблеми”, що їх поставила на порядок денний Українська революція. Бо відразу обіцялося: і землю у власність „навіки”, і видачу „документів” на право володіння землею....”⁶⁶ Хоча сам автор у II томі своєї праці, викладаючи події червня 1919 р., говорить зовсім протилежне: „Той..., хто думав відкладати рішення цих пекучих проблем („земля - селянам” – М.С.) на спокійні часи, був свідомим або несвідомим ворогом української національної революції...”⁶⁷

Про намагання І.Мазепи відстоювати виключно бачення УСДРП щодо шляхів розв’язання аграрної проблеми свідчить ставлення автора до аграрних програм, які висували партії правого політичного табору в період Кам’янецької доби. Мова йде про меморандум правої опозиції Директорії від 23 червня 1919 р., „Записку” Національно-Державного Союзу, у яких стояла вимога передати селянам землю у власність за викуп. Автор кваліфікує документи як прояви нереальної, короткозорої політики правої опозиції, яка не розуміла, що українські народні маси, зокрема селянство, не підуть до бою за національну державність, якщо не забезпечити їм соціальних здобутків революції (зокрема селянам - землю).⁶⁸ Хоча в якій формі і на яких засадах селяни отримають землю – про це у праці не йдеться. Найбільш яскравим прикладом, який засвідчує, що І.Мазепа до кінця революції залишався відвертим противником приватної власності на землю, є факт його виходу 23 червня 1920 р. з уряду В.Прокоповича, у якому автор праці займав посаду міністра земельних справ. Підставою для виходу послужила постанова уряду В.Прокоповича, у якій була підтримана пропозиція міністра фінансів Хр.Барановського про продаж державних, міських та націоналізованих земель з метою покращення бюджету. І.Мазепа вважав цю постанову грубим порушенням умов, на яких соціал-демократи погодились брати участь в уряді, і такою, що суперечила засадам аграрної політики, проголошеної в Декларації уряду В.Прокоповича від 26 травня 1920 р.⁶⁹ Слід зауважити, що останнє твердження є не зовсім коректним, оскільки І.Мазепа знав, що в Декларації була відсутня згадка про „передачу земель без викупу”, хоча, звісно, у цьому документі був зроблений лише певний крок до пошуку загальнодемократичного шляху розв’язання аграрної проблеми в країні. Однак, І.Мазепа залишив уряд, оцінивши поведінку урядових кіл як спробу знову стати на небезпечний шлях реалізації консервативно-бюрократичних концепцій.⁷⁰ Позиція І.Мазепи, І.Безпалка, Б.Мартоса була не випадковою. Вона свідчила про те, що керівництво УСДРП, пропонуючи свій шлях розв’язання аграрного питання, не змогло чи не захотіло побачити, що їх концепцію, яка до того ж до кінця революції так і не набула чітких контурів і не була зреалізована на практиці, поділяють далеко не всі селяни, що частина з них, особливо середнє та заможне селянство,

бачать інші шляхи реалізації земельної проблеми.

Таким чином, аграрна політика Директорії УНР знайшла певне відображення у працях радянських і діаспорних істориків довоєнного періоду. Однак вагомість їх історіографічного доробку з досліджуваної теми не була однаковою.

Радянські історики, зокрема, дослідили певний спектр питань, пов'язаних з аграрною політикою Директорії. Позитивним моментом є залучення ними значного фактологічного матеріалу, що давало змогу повніше показати гостроту аграрної проблеми в Україні в період революції 1917-1920 рр., причини незадоволення основної маси селянства існуючою системою землеволодіння. Проте радянські історики діяли в умовах жорстких ідеологічних обмежень, в своїх дослідженнях вони спирались виключно на марксистську методологію, що не могло не позначитись на науковій повноті, цілісності сприйняття досліджуваної проблеми, а отже, і на її об'єктивній інтерпретації. Аграрна політика Директорії не стала для них предметом спеціального дослідження, а оцінки окремих її законодавчих актів в аграрній сфері не вийшли за межі усталених ідеологічних догм.

Діаспорні історики, позбавлені ідеологічних обмежень, мали змогу більш ефективно досліджувати зазначену проблему, але вона не знайшла всебічного відображення у їх працях. Історичні праці довоєнного періоду, представлені переважно спогадами і мемуарами колишніх діячів Української революції, були позначені духом протистояння, значною партійною заангажованістю. Відтак, кожен з авторів намагався довести, що саме програма його партії по перетворенню аграрної сфери була правильною, а причини її невдачі бачили або у „кознях” політичних супротивників, або у підступній пропаганді більшовиків. Це призводило до суперечливих, часом кардинально протилежних оцінок аграрної політики Директорії. Через недостатню фактологічну базу ряд аспектів досліджуваної проблеми залишився недостатньо дослідженим. Це стосується, в першу чергу, питань про вплив найбільших російських політичних партій на генезу поглядів провідників Директорії і її урядів щодо реформування аграрної сфери, взаємовплив практики вирішення земельного питання більшовиками та керівництвом ЗУНР на темпи реформування аграрного сектору Директорією. Недостатньо досліджена реакція різних верств українського села на конкретні кроки Директорії по реформуванню аграрної сфери. Пошук відповіді на ці та інші питання продовжились в українській історіографії повоєнного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1954; 2. Гамрецкий Ю.М. Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. – Дис...канд.ист.наук. – К., 1962; 3. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – Київ-Донецьк, 1975; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973; Хміль І.В. Трудове селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977; Верстюк В.Ф. Боротьба трудячого селянства за зміцнення влади Рад. – К., 1984; 4. Гирський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики. – Торонто, 1973; 5. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). – К., 1995; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997; Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999; 6. Сусоров С.В. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX-поч.ХХст.). – Херсон, 1997; Малик Я. Земельне питання в Україні в 1917-1920 рр. // Науковий збірник Укр. вільного університету. – Мюнхен-Львів, 1995. – С.40-46; Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР// Український історичний журнал. – 1997. - №2. – С. 68-76; Кудлай І.А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919: до проблеми національно-політичної орієнтації Історіографічний нарис//Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – 2001. – Вип.5. – С.224-237; 7. Кудлай І.А. Вказана праця. – С.68; 8. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 р.): Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1998; Яблонський В.Н. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918-1920 рр.: Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1998; Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917-1918 рр. Історіографія проблеми: Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1998; Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921): Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1999; Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.): Автореф. дис... канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1999; Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Історіографія: Автореф. дис... д-ра іст.наук. – К., 2004; 9. Качинский В. Очерки аграрной революции

на Україні. – Вип.1. – Х., 1922; Якиманский В.А. К итогам аграрной революции в Украине. – Х., 1924; Каретникова Т. Аграрна революція на Україні // Більшовик України. – 1927. – №10; 10. Грушевський М.С. На порозі нової України. – К., 1991. – С.37; 11. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957. – С.171; 12. Там само. – С.110; 13. Там само. – С.110-111; 14. Там само. – С.111; 15. Там само. – С.189; 16. Там само. – С. 203; 17. Там само. – С.207; 18. Там само. – С.206; 19. Там само. – С.209; 20. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954. – С.67; 21. Там само. – С.68; 22. Там само; 23. Там само. – С.72; 24. Там само. – С.74; 25. Див.: Там само. – С.80; 26. Там само. – С.73; 27. Там само. – С.165; 28. Там само. – С.171; 29. Там само. – С.168; 30. Там само. – С.172; 31. Андрієвський В. З минулого. – Т.П.Ч.П. – Директорія. – Берлін, 1923. – С.10; 32. Там само. – С.7; 33. Там само. – С.27; 34. Там само. – С.61-62; 35. Там само. – С.73; 36. Там само. – С.74; 37. Там само. – С.192; 38. Див.: Там само. – С.201-202; 39. Там само. – С.287; 40. Там само. – С.229; 41. Там само. – С.301; 42. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. – Т.1. – Ужгород, 1932. – С.51; 43. Див.: Дорошенко Д. Вказана праця. – Т.2. – Ужгород, 1930. – С.83-291; 44. Там само. – С.284; 45. Там само; 46. Див.: Там само. – С.20,21; 47. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1919-1920). – Ч.4.- Мюнхен, 1969.- С.520; 48. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.246; 49. Там само. – С.245; 50. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Відень, 1921. – С.42-44; 51. Там само. – С.133; 52. Там само. – С.137-138; 53. Там само. – С.139; 54. Там само. – С.145; 55. Лозовий В.С. Вказана праця. – С.70; 56. Див.: Андрієвський В. Вказана праця. – С.201; 57. Винниченко В. Відродження нації. – Т.1. – Київ-Відень, 1920. – С.182; 58. Там само; 59. Робітнича газета. – 1919. – 16 січня (№434); 60. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т.4. – Прага, 1922. – С.19; 61. Див.: Там само. – С.45-47, 146; 62. Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920). – С.61; 63. Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – У 3 т. – Т.1. – К., 2003. – С. 64, 75, 81, 85; 64. Там само. – С.145; 65. Див.: Там само. – С.75; 66. Там само. – С.152; 67. Там само. – Т.2. – С.233; 68. Там само; 69. Там само. – С.419; 70. Див.: Там само. – С. 421.

С.В. Корновенко

АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙЦІВ: КОРОТКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Серед сторінок національної минувшини особливе місце належить подіям Української революції, зокрема тим перетворенням, що мали місце на селі. Справа у тому, що у 1917-1920 рр., за умов загального національного піднесення, аграрне питання стало ключовим у взаєминах влади і населення, більшість якого становило селянство. Фактично політичне майбутнє того чи іншого режиму залежало від того, як він вирішить земельне питання: „Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами ... від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва. І на нього воно покладало всі свої надії. Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей... титан... Самсон”¹. Політичне значення окреслених моментів відіграло важливу роль в їх подальшій інтерпретації історичною наукою. У першу чергу це стосується аграрної політики, що проводилася білогвардійськими урядами. Автор статті ставить за мету з’ясувати стан наукового вивчення цього питання вітчизняною та зарубіжною історіографією. Об’єкт – аграрні перетворення білогвардійців в оцінці вітчизняної історіографії, предмет – радянська, сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія.

Білий рух взагалі, діяльність його лідерів в Україні зокрема, є досить дискусійною, а водночас і маловивченою проблемою. Історіографія радянського періоду білий рух розуміла як складову частину агресивних заходів Антанти, спрямованих на повалення влади Рад. Тому історики завжди розкривали і підкреслювали агресивний характер білогвардійщини, прагнення білих генералів відновити старорежимний лад, доводили, що білогвардійський рух був відірваний від народу і не мав широкої соціальної бази З наперед визначеної політичною кон’юктурою трактувалась і проблема вирішення білогвардійцями аграрного питання в Україні. Так, наприклад, М.І. Супруненко доводив: „На Україні запанувала поміщицько-буржуазна сваволя”². Режим П.Врангеля, який опирався на підтримку Антанти, на думку дослідника, за своїм класовим характером не відрізнявся від поміщицького режиму А.Денікіна. Перемога П.Врангеля означала б реставрацію буржуазно-поміщицьких порядків у країні, закріпачення робітників, селян та політичне безправ’я і підкорення країни іноземними поневолювачами³. Розкриваючи зміст аграрних перетворень в Україні влітку-

восени 1919 року, автори „Історії селянства Української РСР” переконували читача у тому, „що на Україні була встановлена відверто чорносотенна великодержавна диктатура капіталістів і поміщиків, ... було відновлено поміщицьке землеволодіння, а також дореволюційні порядки”⁴. Л.А. Щетенко писав, що „трудяще селянство України дедалі більше розуміло, що панування Денікіна... вело до відновлення влади поміщиків..., що тільки союз з робітничим класом забезпечить йому поліпшення економічного становища...”⁵. М.М. Олійник, досліджуючи повстансько-партизанський рух на Харківщині в червні-грудні 1919 р., констатував: „На Харківщині встановили кривавий режим, як і всюди на захоплених територіях, білогвардійці встановили кривавий режим військової поміщицько-буржуазної диктатури”⁶. Аналогічні твердження перекочувували із монографії у монографію, закріплювалися в енциклопедичних виданнях: „Врангелівщина – військова диктатура буржуазно-поміщицької контрреволюції, яка намагалася опиратися на куркульство і прошарки середнього селянства. Створений при ньому Уряд Півдня Росії розробив „Закон про землю”, за яким частина поміщицьких земель (у маєтках понад 600 дес.) могла відійти у власність селян за викуп у розмірі 5-кратної вартості врожаю з розстрочкою у 25 років”⁷.

Така ситуація залишалася і у часи „перебудови”, аж до початку 90-х рр. ХХ ст. Зокрема С.Карпенко переконував читачів у тому, що врангелівський закон про землю був спробою, з одного боку, містифікувати селянство, нав’язати йому оманливе уявлення про наділення всіх селян землею, з іншого – під прапором „земельної реформи” максимально, наскільки можливо, відновити власність на землю поміщиків, буржуазії, церкви і куркулів. Земельна реформа стала пропагандистським гаслом наступу”⁸.

У 90-х роках ХХ- на початку ХХІ століття у вітчизняній та зарубіжній історіографії продовжується розробка питань, пов’язаних із білим рухом, діяльністю білих генералів, аграрною теорією та практикою білогвардійців тощо. Широка громадськість, науковці отримали можливість ознайомитися з тими архівними фондами, які були або заборонені, або малодоступними, а також із емігрантською літературою. Це значно розширило діапазон наукового пошуку, а також змінило підходи у вивченні та розумінні не лише революційних подій 1917-1920 рр., а й внутрішньоекономічної, аграрної, політики білогвардійських урядів, що знайшло своє відображення у публікаціях, підручниках, монографіях. Національні історики вивчають білий рух у контексті розвитку Української революції, крізь призму національно-державного будівництва. Тому соціально-економічним аспектам діяльності А.Денікіна, П.Врангеля приділяється значно менше уваги, хоча оцінки більш виважені, правда не в усіх, ніж у радянській історіографії. Наприклад, В.Ф. Верстюк, аналізуючи становлення радянської влади в Україні, зупиняється і на проблемі сприйняття білого руху тогочасним населенням: „... хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із дореволюційною Росією... селяни пов’язували його з реставрацією старої соціально-економічної системи”⁹. Авторський колектив під керівництвом І.Л. Гошуляка, розкриваючи бойові дії армії УНР у 1919 році, побіжно з’ясовує і питання окупації білою армією території України, зокрема білогвардійську політику на селі: „На селі лютували каральні загони, відновлювався буржуазно-поміщицький лад”¹⁰. Аналогічної точки зору дотримується і О.П. Реєнт. „Перші ж роки денікінської влади, – пише історик, – засвідчили її наміри відродити дореволюційні виробничі відносини на селі і в місті”¹¹. В.Ф. Солдатенко, аналізуючи відносини командування УНР і білої армії, відзначає, що „українське населення, позбавившись комуністичного правління чекало від нової влади спокою і порядку, але за короткий час воно відчувало, що денікінська влада є значно гіршою за більшовицьку. ... Невдовзі політика переслідування торкнулася й селянства”¹². П.Н. Врангель зробив, хоча й запізнілу, спробу модифікувати білу ідею, оскільки він потрапив у своєрідний військово-політичний цейтнот, а за кілька місяців неможливо було докорінно змінити спосіб мислення як свого оточення, так і широких народних мас. У тилу врангелівців не спалахнуло таких повстань, як свого часу в тилу Денікіна. Правда, не було й масового походу селянства у білу

армію. Стереотипи сприйняття селянством білих уже сформувалися. Врангелю вдалося їх похитнути, але не вдалося розбити. Очевидно, можна говорити, пишуть В.Ф.Солдатенко і В.Ф.Верстюк, про неподолану інерцію у найближчого оточення П.Врангеля¹³. У монографії Ю.Котляра, присвяченій селянству Півдня України у період непу, приділено увагу і білогвардійським аграрним перетворенням. Автор, аналізуючи нормативні акти врангелівського уряду, вважає, що у своїх головних положеннях вони мали багато спільного з аграрними програмами кадетської партії, есерів, столипінським законодавством. У цілому аграрне законодавство уряду Півдня Росії, незважаючи на його компромісний характер, все ж було спрямоване на задоволення інтересів заможного і середнього селянства¹⁴.

По-іншому вказана проблематика вивчається і трактується зарубіжними, зокрема російськими істориками. У першу чергу, вони досліджують програмні положення білих урядів, їх ідеологію, соціальну базу руху, відносини з країнами Антанти, особливості білого руху у різні періоди революції¹⁵⁻¹⁷. В.Ж. Цветков, вивчаючи окремі проблеми білого руху в роки громадянської війни, зупиняється і на аналізі регіональних особливостей білогвардійської диктатури. Він, зокрема, пише: „В окремих районах Півдня та Сибіру, за умов активного партизанського руху, влада на місцях або взагалі була відсутня, або намагалась не виявляти себе, оскільки це загрожувало конфронтації з місцевим населенням”. В аграрній політиці, – з’ясовує далі дослідник, – визнавалось за необхідне йти на широкі поступки селянству, без підтримки якого не можна було говорити про майбутнє. Тому планувалось створення „міцних дрібних селянських господарств”¹⁸. Аграрна реформа П.Врангеля, на переконання А.Ф. Кисельова і Е.М. Щадіна, була серйозною поступкою селянству. Її сутність, на їх думку, можна висловити гаслом „ліва політика правими руками”. Вона передбачала органічну єдність прогресивних елементів аграрних проектів Столипіна і Кутлера, розрахованих на підтримку міцних господарів із визнанням самозахвату поміщицьких угідь¹⁹. До причин поразки білогвардійців звертається О. Іскандеров. Серед них він, у першу чергу, виділяє те, що білий рух не зміг консолідуватися навколо одного лідера. Вождів було багато, але лідера загальноросійського масштабу серед них не було. По-друге, негативний вплив справляла погана взаємодія фронту і тилу. На підтвердження цієї тези він наводить слова А.А. фон Лампе: „... якщо у червоних тилом, районом постачання, безмежним джерелом людського ресурсу, так необхідного на війні, була вся Росія, – то тил білих неминуче змішувався у море, тільки часом, під час успіхів білих, відходячи від нього... виходило, що при повному свавіллі в тилу червоних, там панував відносний лад, а при повній законності в тилу білих, тил їх був далеким від порядку”²⁰.

Отже, як свідчить цей короткий історіографічний огляд, аграрні перетворення білогвардійців в українському селі вже мають численну історіографічну спадщину. Сучасна українська та російська історіографія відійшли від радянських догм у трактуванні Білого руху, з позицій новітньої методології вивчають цей феномен революції 1917-1920 рр. З іншого боку, вони потребують ще серйозного вивчення з огляду на те, що ціла низка обставин їх розробки, програмних засад, ставлення до них селянства, інших верств суспільства ще не знайшли належного наукового висвітлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 36; 2. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки – Кн.2. – К., 1946. – С. 205; 3. Супруненко Н.І. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С. 396; 4. Історія селянства Української РСР у 2-х т. – Т.2 – К., 1967. – С. 64; 5. Щетенко Л.А. Военно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 року // Український історичний журнал. – 1981. - №2.-С. 93-101; 6. Олійник М.М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень-грудень 1919 року) // Український історичний журнал. – 1983. - №11. – С. 76; 7. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С.121; 8. Карпенко С.В. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – С. 22-23; 9. Верстюк В.Ф. Становлення радянської влади / Історія України: нове бачення: У 2-х т. – Т.2. – К., 1998. – С. 157; 10. Українська революція і державність. – К.,

1998. – С. 163; 11. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 230; 12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 804-805; 13. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. – т.2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф.Солдатенко, В.Ф.Верстюк. – К., 2003. – С. 446; 14. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса, 2004. – С. 100; 15. Федюк В.П. Белое антибольшевическое движение на юге России. – М., 1996; 16. Ушаков А.И., Федюк В.П. Белый Юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920. – М., 1997; 17. Венков А.В. Донское козачество в гражданской войне 1917-1920. – Ростов-на-Дону, 1992; 18. Цветков В.Ж. Белое движение в России 1917-1922 годы // Вопросы истории. – 2000. - № 7. – С. 65; 19. Новейшая история Отечества XX век: В 2-х т. – Т.1. – М., 1999. – С. 360-362; 20. Искандеров А.А. Очерки истории советского общества // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С. 93-94.

В.В. Кононенко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.): ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Протягом тривалого часу історики, і не тільки вітчизняні, в основному концентрували свою увагу на соціально-економічних і політичних аспектах історії. Так звана суб'єктивна історія активно почала розвиватися лише з кінця 80-х років ХХ ст. Саме тоді вона підтвердила, що моральний стан, настрої та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором політичного і економічного розвитку, оскільки вони впливають на суспільну поведінку і таким чином визначають ті політичні рішення, які повинна приймати влада.

Через те, що духовні процеси в суспільстві в період радянської влади визначалися похідними від матеріальних, тобто “базис” визначав “надбудову”, моральні орієнтації, суспільні настрої, оцінка народу подій суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країни вивчалися швидше спеціальними репресивними органами, аніж істориками. Саме в цьому полягає актуальність дослідження даного питання.

Автор статті поставив перед собою завдання проаналізувати сучасну українську історіографію даного питання.

Період української історії 1945-1953 рр. досить довгий час залишався малодослідженим також тому, що був обмежений доступ до джерел, які мали інформацію історико-ментального порядку. Інформація про настрої населення належала до категорії секретної і широкому розголосу не підлягала. Лише з початку 1990-х рр. з'явилися перші публікації раніше секретних матеріалів, в тому числі тих, що стосуються воєнного та повоєнного періоду. Крім того, враховуючи, що Україна до 1989 р. залишалася “заповідником комунізму”, до теми тоталітаризму підходили надто обережно. Тільки з кінця вісімдесятих років в Україні стали можливими публікації про злочини тоталітарного режиму. Саме в цей період з'являються збірники статей, які розкривають трагічне минуле українського народу. Одним з перших був збірник “Про минуле заради майбутнього”¹. У ньому фактично відбувається трансформація колишньої радянської історіографії до незалежності України.

На початку 1990-х років з'явилися перші фундаментальні роботи, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. Це, зокрема, монографії В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала. Ці праці справили значний вплив на наукове розуміння суті тоталітаризму в Україні. Автори не ставили перед собою мету вивчити моральний стан населення, його настрої, а швидше осмислювали механізми та процеси тоталітаризму, характеризували риси, притаманні репресивному режимові. Проте у них змальовується, можливо, те найстрашніше, що було в сталінській системі – несумісність з нею особистості, висвітлюється скаліченість психології і знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху “генеральної лінії”, будь-який вияв власної думки. Розглядаючи вплив

сталінізму на українське суспільство, автори зробили висновок, що в умовах жорсткої централізації та унітарності тоталітарний режим набрав рис, особливостей, які були характерними для всієї країни, з деякими відмінностями на “регіональному рівні”.

В 1992 р. під редакцією В.Кульчицького вийшов збірник “Сторінки історії України: ХХ століття”². Збірник не присвячений безпосередньо дослідженням морального стану суспільства, проте автори торкалися багатьох так званих “білих плям” української історії ХХ ст., що проливають світло на трагічні наслідки тоталітарної системи для українського народу, в тому числі його вплив на суспільну свідомість.

Тему тоталітаризму та його вплив на долю України розглядав В.Кульчицький у своїй праці “Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)”³. Автор аналізує період становлення та утвердження радянської влади в Україні, розглядає процес становлення тоталітаризму в республіці, репресії та терор 1930-х рр., перші депортації за національною ознакою, що вплинули на національну та соціальну структуру українського суспільства і багато в чому визначили систему суспільних поглядів в майбутньому. Розглянуто також культурну політику радянської влади та її вплив на свідомість народу.

Тема долі української інтелігенції та впливу на неї сталінського тоталітаризму опрацьована в працях Г.Касьянова та В.Даниленка. У своїй праці Г.Касьянов аналізує інтелігенцію як специфічну соціально-професійну групу, що має свої соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості. Він робить висновок, що вона акумулює в собі історично-культурний досвід народу, мораль, соціально-психологічні риси. Деформуючи, отупляючи “мозок нації”, суспільство скочувалось, на думку автора, до стану морально-політичного і інтелектуального ідіотизму, яким став культ особи Сталіна і всі пов’язані з ним потворні явища. Культурний етногеноцид завершився колосальним тупиком, у який врешті-решт потрапила уся країна. В інтелігенції розвилися такі якості як максималізм, нетерпимість, конформізм (політичний і моральний), соціальна апатія і т.д., що співіснували з величезним прагненням до творчої діяльності, колосальним запасом соціальної енергії, дійсним ентузіазмом і вірою в комуністичну ідею. Саме це багато в чому визначало моральний стан усього українського суспільства.

В праці В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького “Сталінізм на Україні 20–30-ті роки”⁵ визначаються ідеологічні механізми впливу тоталітаризму на стан суспільства під час проведення сталінських “перетворень”. Автори вказують на його моральні наслідки, аналізуючи вплив сталінізму на міфологізацію суспільної свідомості, процес складання системи ідеологічних міфів.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. з’являються наукові роботи Ю.Шаповала, в яких охарактеризовано період сталінізму в Україні. У цих працях автор показує історію України, переплітаючи її з долею визначних учених і політиків, творить на основі широкої джерельної бази образ “важкої історії”; відкриває невідоме обличчя тоталітарної доби в Україні. Автор не просто розкриває схему становлення тоталітарного режиму в Україні, а й пов’язує його як з долею національної еліти, політичних діячів, вчених України, так і з долею народу в цілому. Важливим аспектом його праць є моральний стан українського народу, його національна та політична деградація. Вже в одній з перших праць “У ті трагічні роки. Сталінізм в Україні ” Ю.Шаповал робить висновок, що саме Сталін повністю позбавив наше суспільство гуманістичних основ, девальгував мільйони у кривавий коловорот.

У праці “Людина і система. (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)” автор мовою документів намагається показати злочинний вплив сталінського тоталітаризму на долю людини в Україні. Учений свідчить про неоднозначні настрої в українському суспільстві і вказує, що хвиля боротьби проти інтелігенції в Україні в період з 1947 р. почалася в основному з вини українських прибічників тоталітаризму, саме з їхньої руки адептами “націоналізму” були оголошені представники інтелігенції, в першу чергу – українські письменники.

Значним доробком автора щодо відкриття сторінок історії сталінського тоталітаризму в Україні стала наукова розвідка “Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії”. Ця праця не присвячена конкретно моральній стороні сталінізму, проте автор неодноразово вказує, що кілька поколінь українців “примушували брати участь (переважно як “емпіричний матеріал”) у грандіозному соціальному експерименті, що призвело не тільки до мільйонів жертв репресій, голоду, депортацій, а й до “глибокої моральної (вона ж аморальна) травми суспільства, його всебічної деградації”. Як пише автор, “залізна завіса” виховувала покоління “совєтських людей” на засадах псевдосамодостатності й духовної автаркії⁷.

Серед узагальнюючих праць, що вийшли друком в останні роки, стали праці Б. Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Історичний аспект” та С.Білоконя “Масовий терор як засіб державного правління в СРСР”⁸. Робота С.Білоконя містить спробу кодифікувати злочини більшовицького режиму. Вона яскраво ілюструє, до чого призводить аморальна “класова мораль”. Автор торкається ідеологічних засад, які було покладено в основу терористичної політики і які неодмінно передбачали знищення частини населення в ім’я формування “нової людини”, простежує, як засобами обліків, анкетування, паспортизації було створено інформаційну систему даних про підвладне населення.

З’ясування важливих проблем історії України післявоєнного періоду не було б повним без аналізу впливу Другої світової та Великої Вітчизняної воєн на долю українського народу. Саме ці події були багато в чому визначальними для післявоєнної моральної атмосфери. У ґрунтовних працях М.Ковалю⁹ з позицій фахівця воєнної української історії вперше у вітчизняній історіографії окремо виділяється і розкривається таке поняття як український військово-політичний фактор у Другій світовій війні, обґрунтовується теза про масовий народний характер національно-визвольного руху на заході України, характеризуються як вкрай запекла громадянська війна події 1944-1945 рр. на західноукраїнських землях, оцінюються міжнародні наслідки перемоги антигітлерівської коаліції для України і вирішення українського питання. У працях автор не лише аналізує події війни, а й у контексті розгляду українського фактора на широкій джерельній базі розглядає вплив війни на моральний стан, настрої населення. Аналізуючи окупаційну політику фашистських загарбників, автор змальовує настрої та реакцію населення на неї, а розглядаючи відновлення радянської влади на звільнених від окупантів землях, звертає увагу на відновлення разом з нею ідеологічних процесів, що були притаманні сталінському режиму.

Події війни розглядають у своїх працях О.Лисенко, І.Муковський, П.Чернега, В.Гриневич, Ю.Ніколаєць, А.Чайковський, В.Король, Я.Довгополий та інші¹⁰. У своїх працях дослідники аналізують внесок українського народу у перемогу, український геополітичний фактор у війні, кількісний склад українців у Червоній Армії, партизанський рух на українських землях, трагедії військовополонених, настрої українського населення під час німецької окупації, проблему остарбайтерів. Без цих досліджень фактично неможливо встановити реальну картину моральних наслідків війни для українського народу.

Сучасні дослідження українських науковців, що стосуються доби війни 1941-1945 рр. у вітчизняній історії, узагальнені в колективній праці “Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945”¹¹. На основі широкої джерельної бази автори аналізують події воєнного періоду української історії та визначають їх наслідки для українського суспільства.

Сучасна українська історіографія має у своєму доробку низку праць, які стосуються певних процесів післявоєнного періоду сталінського тоталітаризму. Автори аналізують окремий комплекс подій цього періоду, що дає змогу встановити їх вплив на українське суспільство, в тому числі на систему його психологічних настанов.

В.Баран та В.Даниленко у своїй праці “Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)”¹² аналізують післявоєнний період української історії. На основі широкої джерельної

.....

.....

бази автори не просто змальовують процес відновлення тоталітарної машини на звільнених від окупантів землях, відбудову економіки, а й звертають увагу на широкий український патріотизм та героїзм у перші повоєнні роки, що дало змогу у короткий період завершити відбудову економіки країни. Науковці досліджують ідеологічні процеси повоєнного періоду, наслідком яких стало відновлення світогляду радянської людини в тоталітарних межах. У праці проаналізовано також аграрну політику компартії та її вплив на українське село. Автори звертають увагу на поширення антиколгоспних настроїв серед населення у повоєнний період. Науковці також визначають, що навіть погромні ідеологічні кампанії не змогли зупинити поступальний духовний розвиток народу, однак вони суттєво гальмували його, зводячи українську культуру до рівня провінційності та відсталості.

В.Баран у праці “Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.”¹³ аналізує політичні процеси, розвиток економіки, соціального і духовного життя в Україні в період 1953-1985 рр. Разом з тим у “Вступі” та розділі “Напередодні” автор визначає вплив попереднього, післявоєнного періоду на свідомість народу, звертаючи увагу на міфологізацію суспільної свідомості, що служила духовною підвалиною диктатури. Науковець визначає, що на рубежі 40-50-х років йшла галаслива і жорстока за своїми наслідками кампанія боротьби з “космополітами”, “низькопоклонниками”, “переродженцями” в історії, філософії, у літературі і мистецтві, що мало на меті подолати тіньові тенденції в суспільній свідомості, які з’явилися в повоєнний період. В доробку В.Барана є ряд інших праць, де дається аналіз політичного, соціально-економічного і національно-культурного розвитку України в повоєнний період¹⁴.

Післявоєнний період української історії схарактеризований у праці О.Замлинської, яка аналізує культурні процеси в Україні в період 1943-1953 років¹⁵, а також у праці Л.Васильєвої-Чикаленко¹⁶, присвяченій темі участі України в міжнародних відносинах 1944-1996 рр. Проблеми голоду 1946-1947 рр. знайшли висвітлення у дослідженнях І.Шульги, І.Воронова, Ю.Пилявця¹⁷. Автори цих праць, аналізуючи події, вказують на їх вплив на настрої, систему цінностей та моральний стан населення України.

Процес становлення тоталітарної репресивної машини в СРСР розглядають Ю.Шаповал, В.Золотарьов, В.Пристайко у праці “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи” та І.Білас в праці “Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953”¹⁸. Учені не тільки розглядають процес встановлення репресивно-каральної системи в Україні та контролю над усіма сторонами життя народу, а й визначають вплив тоталітаризму на долю окремої людини, як представника влади, інтелігенції, так і простої людини, насамперед колгоспника. І.Білас характеризує боротьбу з національним підпіллям в Західній Україні, визначає ідейне підґрунтя руху ОУН-УПА, наголошує, що цей рух був масовий і користувався підтримкою значної частини населення Західної України. Автор також аналізує процес депортації українського населення з Закерзоння та загострення стосунків між українцями та поляками. Дослідник вказує на моноідеологічну основу післявоєнного суспільства. Аналізуючи події голоду 1946-1947 рр., Білас визначає настрої народу в цей період, вказує, що багато міркувань відзначалися категоричністю і максималізмом. Люди губилися в здогадках, а масштаби голодомору поширювалися як територіально, так і морально, вириваючи з життя знесилених людей, гіпертрофуючи свідомість тих, хто перебував на грані голодної смерті, доводячи їх до божевілля.

Р.Подкур у своїх працях¹⁹ на конкретних прикладах не тільки розглядає різноманітні процеси історії України довоєнного періоду сталінського тоталітаризму, а й вказує на наявність в архівних установах документів, які дають можливість визначити моральний стан населення, його реакцію на окремі події, їх народну оцінку, в тому числі повоєнної доби.

Українська історіографія також містить ряд досліджень, присвячених іншим сторонам повоєнного суспільства (наприклад, становищу українського селянства, робітничому класу, проблемам економічного розвитку тощо) і мають важливе значення для встановлення соціальної історії.

Проте слід зазначити, що аналіз спеціальної літератури засвідчує, що на сучасному

етапі в розвитку української історіографії проблема морального розвитку українського суспільства післявоєнного періоду, стану масової свідомості, динаміки суспільних настроїв досліджена недостатньо. Вона фактично не розроблена ні в дисертаційному, ні в монографічному вимірах. Але, поряд з тим, це питання розглядається в процесі дослідження інших питань розвитку українського суспільства.

Слід зазначити, що у своїй статті автор проаналізував не всі основні дослідження української історіографії з даного питання. Подальшого вивчення потребує українська закордонна історична наука, яка намагається визначити цілий спектр подій повоєнної історії, в тому числі деякі морально-психологічні аспекти розвитку українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про минуле заради майбутнього / Упоряд. збірника Ю.І.Шаповал. – К., 1989. – 408 с.; 2. Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя / За ред. С.В.Кульчицького; Упор.: В.П.Шевчук, А.А.Чуб, Н.А.Дехтярова. – К., 1992. – 336 с.; 3. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Т.11 [15-том. вид. "Україна крізь віки"] / За заг. ред. В.А.Смолія. – К., 1999. – 336 с.; 4. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с.; 5. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; 6. Шаповал Ю.І. Контраргумент – правда. – К., 1989. – 115 с.; Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1994. – 40 с.; Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.; Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 141 с.; 8. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.; Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., Інститут історії України, 1999. – 447 с.; 9. Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 - 1945 рр.). – Т.12. – К., 1999. – 336 с.; Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 194 с.; 10. Муковський І.Т. Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 р. – перша половина 1942 р.) // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – 283 с.; Муковський І.Т. До питання про вклад українського народу в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф., 27-28 квітня 1995 / НАН України, Інститут історії України / М.В.Коваль (від. ред.). – К., 1996. – 253 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга та жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В.Д.Конашевича. – К., 1997. – 588 с.; Муковський І., Лисенко І. Український геополітичний фактор в часи другої світової війни. // Трибуна. – 1999. – № 5-6. – С.22-26.; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К., 2002. – 128 с.; Гриневич В.А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – 283 с.; Довгополий Я. Українці на примусових роботах у третьому рейху // Всесвіт. – 2001. – № 3-4. – С.127-129.; Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – 64 с.; Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – 256 с.; Чернега П. Український народ у другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – №5-6. – С.5-9.; 11. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна колегія (голова І.О.Герасимов, заступники голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відповідальний секретар Р.Г.Вишенський). – К., 2000. – 944 с.; 12. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; 13. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – 124 с.; 14. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с.; Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 446 с.; 15. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках. Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т історії Укр. – К., 1999. – 219 с.; 16. Васильєва-Чикаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.): Навч. посібник. – К., 1998. – 176 с.; 17. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993. – 224 с.; Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К., 1991. – 48 с. 18. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 480 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. – К., 1994. – 432 с.; 19. Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.)// Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 274 с.; Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково- документальної серії книг "Реабілітовані історією". – К., 2000. – 230 с.

Ю.О. Ніколаєць

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР СЕРЕДИНИ 40-Х – СЕРЕДИНИ 60-Х РР. XX СТ.

Радикальні перетворення, що відбуваються в українському суспільстві, викликають значні зміни і в системі історичних та історіографічних досліджень. В кінці 1980-х – на початку 1990-х років в історичній науці намітилася тенденція до переосмислення нашого недавнього минулого, з'явилися нові концепційні трактування історії України XX століття. Значна кількість наукових праць була написана вітчизняними істориками вже після проголошення незалежності України, однак кількість історіографічних праць залишається відносно невеликою. Протягом кількох останніх років проходить процес поступового перегляду оцінок діяльності радянських науковців. Велика кількість досліджень суспільно-політичного життя країни, зроблених радянськими істориками, не може бути відкинута тільки тому, що вони писали їх, спираючись на ідеологію, яка нині піддається нищівній критиці, адже фактичний матеріал, на відміну від висновків, зберігає велике значення для проведення подальших досліджень і у наш час. Звичайно, фактичний матеріал підбирався радянськими науковцями тенденційно з метою підігнати факти під готові висновки, але поруч із іншими фактами, які стали відомими зараз, та, спираючись на нову методологічну базу досліджень, можна, не відкидаючи фактичного доробку істориків часів існування Радянського Союзу, створити нові історичні дослідження, висновки яких будуть зроблені з нових позицій, що диктуються сучасними умовами життя та сумою історичних знань, яка накопичена на сучасний момент. Тому-то історичний доробок радянських науковців, переосмислення їх думок, відокремлення ідеологічних нашарувань, недоведених висновків, спростованих часом, від цінного фактичного матеріалу та висновків, що заслуговують на увагу сучасних істориків, і повинен бути одним із складових предмету сучасного історіографічного дослідження разом із доповненням аналізу робіт сучасних вчених. Метою даної роботи є аналіз вітчизняних історіографічних праць, в яких оцінювалися історичні дослідження, присвячені вивченню суспільно-політичних процесів в УРСР середини 1940-х – середини 1960-х років.

До середини 1950-х років істориками радянського суспільства був накопичений значний досвід і зібраний великий матеріал, який все важче було втискувати у існуючі тоді схеми. Склалося певне протиріччя між можливостями історичної науки і ступенем їх реалізації. Зняття цього протиріччя частково сприяла зміна умов розвитку історіографії радянського суспільства, що було пов'язано із рішеннями XX з'їзду КПРС.¹ Після смерті Сталіна і XX з'їзду КПРС перед істориками постало завдання переосмислити і по-новому викласти проблеми вітчизняної історії, подолавши культ особи Сталіна.² В рекомендаціях створеної на початку 1959 р. в системі АН УРСР координаційної комісії з історії визначався загальний напрям історіографічних досліджень, де зазначалося, що “вивчення історії історичної науки на Україні, як невід'ємної складової частини загальної проблеми освоєння наукової спадщини минулого, передбачає критичну оцінку історичних праць дворянсько-поміщицької та ліберально-буржуазної історіографії. Розробка проблеми передбачає створення загальної праці, яка охопить її в цілому, і видання окремих великих узагальнюючих монографічних досліджень та брошур”.³ Фактично, таким чином, головним напрямом розвитку вітчизняної історіографії визначалася критика буржуазних історичних теорій. Загальним недоліком історіографічних праць радянського періоду є визнання того, що вивчення історіографії історії невід'ємно повинно було пов'язуватися із боротьбою проти буржуазних її фальсифікацій.⁴ Систематизація досягнень власної історичної науки відходила на другий план. Багатьма дослідниками були відкинуті досягнення вітчизняної історичної науки, зроблені у період сталінщини. Член-кореспондент АН СРСР М.П.Кім наголошував, що культ особи здійснив серйозний негативний вплив на формування кадрів істориків, адже

значна їх частина сформувалася у період розквіту культу особи.⁵

Скликана за ініціативою ЦК КПРС у 1962 р. Всесоюзна нарада, на якій обговорювалися заходи щодо поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів для історичних наук, звернула увагу на необхідність поглибити дослідження історіографічних проблем, але знову ж таки в ракурсі розширення фронту аргументованої критики фальсифікацій буржуазної історіографії.⁶

XX з'їзд КПРС виступає у працях багатьох історіографів своєрідним рубежем, мірилом зрілості історичної науки. У брошурі Ф.П.Шевченка висловлена думка, що відійшли у вічність обставини, які склалися на ідеологічному фронті під час прояву культу особи, коли в працях з історії мали місце такі негативні риси як догматизм і антиісторизм, начотництво і цитатництво, кон'юктурність, ювілейне славослов'я і “викривальна” крикливість, коли складний історичний процес часто спрощувався, автори не рахувалися з фактами, аналіз підміняли схемою, а творча думка подекуди була такою бідною, що її ледь вистачало для того, щоб перейти від однієї цитати до іншої. Настав кінець дошкульній і тяжкій атмосфері дріб'язкової опіки і грубого адміністрування, підозрілості і недовір'я, масових безпідставних репресій та упередженого ставлення до багатьох істориків.⁷ Подібні твердження – це швидше прагнення видати бажане за дійсне, адже, незважаючи на припинення масових політичних репресій, багато інших негативних рис розвитку радянського суспільства та історичної науки залишалися і у посталінський період.

Для істориків та історіографів радянського суспільства велике значення мало прийняття постанови Ради Міністрів СРСР від 7 лютого 1956 р. “Про заходи по впорядкуванню зберігання та кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств”. Після цієї постанови розширився доступ перш за все до фондів радянського періоду. Найбільш важливою рисою історіографії радянського суспільства 1955-1965 рр. було вдосконалення методології та підвищення наукового рівня досліджень. Для історіографічних праць того часу були характерними вади, що впливали із незавершеності кроків у сфері демократизації радянського державного ладу, що стримувало обговорення багатьох питань.

Координацією історіографічних досліджень, що здійснювалися в республіці, займалася створена у 1964 р. Наукова рада з проблеми “Історія історичної науки”, яку очолив Ф.П.Шевченко, а згодом І.О.Гуржій. Крім співробітників академічних інститутів, до неї входили провідні спеціалісти-історіографи з вузів Києва, Харкова, Одеси, Львова, Ужгорода, Кам'янця-Подільського.⁸

Одна із спроб систематизації творчого доробку радянських істориків післявоєнного періоду належить співробітникам Інституту історії АН УРСР В.П.Сидоренко, К.А.Прилипка, В.Д.Калиті, які опублікували два випуски хроніки подій комуністичного будівництва в Україні.⁹ Використавши союзні, республіканські, обласні та міські газети, упорядники відібрали найважливіші, на їх думку, події в політичному, економічному і культурному житті трудящих Української РСР і виклали ці події в хронологічній послідовності із посиланнями на джерела. Однак власне історіографічний аналіз літератури в цьому виданні відсутній. Крім того, у цій праці аналізуються фактично тільки матеріали періодичної преси, що у певній мірі знижує цінність її як історіографічного доробку.

Із історіографічних праць радянських істориків 1960-х років варто відзначити книгу “Очерки по историографии советского общества”, яка була підготовлена працівниками Академії суспільних наук при ЦК КПРС. В ній зроблена спроба подати історіографію радянського суспільства не у вигляді окремих статей, а систематизовано. Розділ XI спеціально присвячується історії робітничого класу СРСР післявоєнного періоду. Значне місце цьому періоду відводиться і при висвітленні історіографії союзу робітничого класу і селянства (розділ XII) та так званої культурної революції в СРСР (розділ XIII). У трьох останніх розділах певну увагу приділено історичній літературі, що вийшла в Україні й висвітлює післявоєнний період. Однак праць, присвячених історіографічному аналізу

.....
післявоєнної історії України, авторами яких були б російські дослідники, практично не існує.

У суто історіографічному плані післявоєнний період історії українського народу майже не досліджувався і в Україні. В небагаточисельних статтях із загальних питань української радянської історіографії, що належать І.О.Гуржію, В.А.Дядиченку, Ф.Є.Лосю, В.Г.Сарбею, Ф.П.Шевченку, цьому питанню відводиться небагато місця.¹⁰ Вони аналізують переважно монографічну літературу, яка становить лише частину історичних праць.

Характеризуючи розвиток вітчизняної історіографії періоду хрущовської “відлиги”, С.Білокінь справедливо зауважив, що радянські історики критикували тоді сталінський період рівно настільки, наскільки їм це дозволили і, більше того, навіть доручили.¹¹

1964 р. приніс радянській історичній науці нові політичні орієнтири, відповідно до яких необхідно було заново “переоцінити” діяльність чергового партійного лідера, який був позбавлений влади. Керуючись відповідними рішеннями партії, більшість радянських істориків почали негативно тлумачити реформи Хрущова, а ті, хто займався історіографією історії України, отримали завдання “поновити” оцінки історичних творів, написаних у період з 1953 по 1964 р. Одним із найбільш відомих вітчизняних історіографів того часу був А.В.Санцевич, який зробив вагомий внесок у розвиток історіографії історії України. У праці “Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії” він вперше дослідив найважливіші в його розумінні проблеми історії Української РСР післявоєнного періоду у відображенні радянської історіографії, серед яких були умови розвитку історичної науки в Україні в 1945-1965 рр., вивчення історичного шляху робітничого класу, історії селянства, культурного будівництва в республіці. Засуджується у цій праці “надмірне” вихваляння істориками періоду 1953-1963 рр., випадковість у доборі фактичного матеріалу, поверховість суджень, ігнорування труднощів історичного процесу. Як і абсолютна більшість радянських істориків того часу, А.В.Санцевич вказував, що українці, як і “всі радянські люди”, вже у середині 1960-х років вступили у період розгорнутого будівництва комунізму. На підтвердження своєї думки, продиктованої черговими “установками” ЦК КПРС, він наводить численні дані зростання обсягів виробництва в УРСР, вказуючи при цьому, що майже половина бюджету республіки спрямовується на соціально-культурні заходи.¹² Необхідність свого дослідження він також мотивує документами КПРС, вказуючи, що Програма КПРС закликає “розкривати закономірний процес руху людства до комунізму”, і історики повинні виконувати завдання по “вивченню переможного перевіреного життям історичного досвіду Комуністичної партії і радянського народу”.¹³

У праці А.В.Санцевича спостерігаємо кілька протиріч, які автор намагається обґрунтувати, уникаючи пояснення їх причин. Так, автор виступає проти так званої “теорії дистанції”, прихильники якої вважають, що історичний процес можна досліджувати на віддалі якогось, ніким не визначеного часу. І тут же він говорить про труднощі, з якими стикаються історики, досліджуючи не досить віддалені у часі проблеми. До таких труднощів він відносить те, що важливі джерела для вивчення історії здебільшого ще не відклалися в архівах, а знаходяться у поточному діловодстві відомств і установ. Цілком правильно констатує факт відсутності повних статистичних підрахунків, А.В.Санцевич наголошує, що історик, який пише свою роботу так би мовити “по свіжих слідах”, має в розпорядженні величезну кількість матеріалів преси, а також значну кількість “літератури переважно нарисово-публіцистичного характеру”.¹⁴ Отже, історик фактично пропонується писати роботу не на основі архівних матеріалів та статистичних даних, а на матеріалах преси, значна частина яких в силу своєї специфіки не є джерелом точних фактів. Про це зазначали у своїй праці радянські історики М.П.Ким та А.В.Фадеев, вважаючи що розгляд не набагато віддалених від історика подій ускладнений тим, що “багато явищ знаходиться у русі, розвитку, багато процесів не закінчені, що утруднює їх періодизацію і узагальнення”.¹⁵

Деякі аспекти аналізу висвітлення в історичних працях суспільно-політичних процесів в УРСР у середині 1940-х – середині 1960-х рр. знайшли своє відображення в дослідженні А.В.Санцевича “Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.)”¹⁶ та в інших

його працях, де автор аналізував історіографію українського радянського міста, трудових звершень комсомольців та молоді Української РСР, виклав своє бачення методології історіографічного дослідження, а також основних підходів до оцінки джерел з історії України.¹⁷

Окремі аспекти вітчизняної історіографії суспільно-політичних процесів в УРСР досліджуваного періоду зачіпалися у загальносоюзних історіографічних працях.¹⁸ Однак у цих роботах порівняно скромно представлений період з середини 1940-х до середини 1960-х рр. Так само мало місця приділяється й українській історіографії, адже предметом дослідження є вся радянська історична наука. Здебільшого згадуються праці, видані російською мовою, тоді як переважна більшість робіт, що висвітлюють післявоєнний період історії Української РСР, написані українською мовою. З іншого боку, ці збірники чи брошури ставлять багато загальних питань, які мають пряме відношення і до тематики українських істориків.

Заслуговує на увагу історіографічна робота В.І.Юрчука.¹⁹ Хоча загалом стаття написана у історико-партійному плані, її автор захоплюється аналізом суто економічних праць. Вона охоплює лише частину післявоєнного періоду (1945-1953 рр.) і не може похвалитися аналізом історіографії історії селянства, розвитку культури тощо. Протягом 1968-1973 рр. побачили світ історіографічні збірники, видані Інститутом історії АН УРСР.²⁰ Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлювалися радянськими вченими у монографіях, присвячених історії історичних досліджень про робітничий клас, про дружбу народів СРСР та її роль у соціалістичному та комуністичному будівництві в країні.²¹ У республіці було підготовлено і видано перший у Радянському Союзі спеціальний енциклопедичний довідник про видатних істориків-академіків і членів-кореспондентів союзної та республіканської академій.²² Він може бути джерелом щодо висвітлення загальних поглядів істориків на проблеми розвитку УРСР післявоєнного періоду.

Активізацію вивчення історії радянського суспільства було пов'язано із необхідністю “конкретизації шляхів соціалістичного будівництва” в СРСР, оскільки історичні праці відповідного напрямку були досить важливими для ідеологічної роботи.²³ Незважаючи на збільшення кількості радянських істориків у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років завдяки відкриттю великої кількості нових історичних факультетів, спостерігалось відставання радянських науковців у написанні праць з історії післявоєнного радянського суспільства. Значно більше уваги приділялося проблемам розвитку царської Росії, “жовтневої революції” та висвітленню періоду війни із фашизмом.

Для історіографії вітчизняної історії періоду хрущовської “відлиги” характерним є загальний недолік, пов'язаний із пануючою тоді концепцією розвитку соціалізму без протиріч. З поля зору випадали як «неіснуючі» ті явища і протиріччя минулого, які у дійсності породжували “неідеальну сучасність”.²⁴ Незавершеність реабілітаційного процесу, що почалася у середині 1950-х років, не давала можливості з наукових позицій аналізувати багато важливих сторін нашої історії.

Новий етап історіографічних досліджень почався і в умовах перебудови, коли побачили світ раніше суворо засекречені документи і матеріали післявоєнної радянської доби. У цей час побачили світ історіографічні збірники статей та колективні монографії співробітників Інституту історії АН УРСР.²⁵ Проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України стали предметом дослідження І.Ф.Кураса, який окреслив ряд проблем, характерних для вітчизняних історіографічних праць, пов'язаних із аналізом історичних праць з історії партії.²⁶ Однак історіографічний аналіз історичних робіт, присвячених досліджуваному періоду в них залишився відносно поверховим. У 1987 р. В.Г.Сарбей справедливо зауважив, що докладний аналіз усього доробку вчених Української РСР залишається справою майбутнього, і висловив сподівання, що його публікація спонукає тих з них, хто розробляє історіографічну проблематику, зайнятися підготовкою ґрунтовної узагальнюючої праці.²⁷ Однак у період з 1985 по 1991 рр. увагу вітчизняних науковців

привертати до себе події, пов'язані із викриттям суті радянської тоталітарної держави, прорахунків та помилок радянського керівництва у внутрішній та зовнішній політиці у той час, і значно менше уваги приділялося проблемам післявоєнного розвитку суспільства.

Після проголошення незалежності України для істориків відкрилося широке поле для проведення нових досліджень на основі документів та матеріалів, які раніше були їм недоступними. У минуле відійшла більшість жорстких ідеологічних установок радянських часів, які сковували ініціативу історичних та історіографічних досліджень. З точки зору методики проведення історіографічних досліджень звертає на себе увагу стаття Ю.С.Ганжурова, де розкриваються результати застосування кількісних методів дослідження оповідних джерел на прикладах центральної республіканської преси періоду “хрущовської відлиги”.²⁸ У 2000 р. вийшла монографія, присвячена вивченню історіографії, методології та джерельної бази досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ ст.²⁹

Загалом більшість історіографічних досліджень, присвячених аналізу історичних праць з історії суспільно-політичних процесів в УРСР середини 1940-х – середини 1960-х рр. була написана ще у радянський період. Тому й аналіз історичної літератури з даної тематики є неповним без врахування здобутків сучасних вітчизняних науковців. Крім того, історіографічний аналіз праць радянських дослідників потребує використання нових методів і підходів, що утвердилися в сучасній українській історичній науці. Це робить перспективним написання у майбутньому нових історіографічних праць, які б з позиції сьогодення дали оцінку історичним працям, присвячених вивченню суспільно-політичних процесів в УРСР у перше повоєнне двадцятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барсенков А.С. Основне этапы изучения советского общества в исторической науке //Вестник Моск.ун-та. Сер. 8. История.-1990.-№ 2.-С. 14; 2. Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В.Нечкиной и др.-М., 1985.-Т. 5.-С. 23-24; 3. Основні проблеми історичної науки в Українській РСР.-К., 1959.-С. 53; 4. Див: Сахаров А.М. Изучение отечественной истории за 50 лет советской власти.-М., 1968.-С. 42; 5. Ким М.П. Над чем работают историки (Вопросы истории советского общества).-М., 1962.-С. 12; 6. Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам 18-21 декабря 1962 г.-М., 1964.-С. 34-35, 118, 123, 324, 341; 7. Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. Про розвиток історичної науки на Україні.-К., 1965.-С. 17; 8. Записка о состоянии и развитии исследований по проблеме «История исторической науки в Украинской ССР» /Редкол.: Ф.П.Шевченко, В.Г.Сарбей, Е.Ф.Белинский.-К., 1967.-С. 6-7; 9. Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959-1961) / АН УРСР, Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко.-К., 1962; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961-1962) / АН УРСР, Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко.-К., 1964; 10. Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади /Розвиток науки в Українській РСР за 40 років.-К., 1957.-С. 31-35; Гуржій І., Сарбей В. Українська радянська історична наука на новому піднесенні //Комуніст України.-1964.-№ 1.-С. 46-57; Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки на Украине (1917-1963 гг.) // Вопросы истории.-1964.-№ 1.-С. 3-26; Шевченко Ф.П., Сарбей В.Г. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму //Укр.істор.журн.-1965.-№ 1.-С. 3-15; 11. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик.-1990.-№ 1-4.-С. 139; 12. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.-К., 1967.-С. 4; 13. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Прийнята ХХІІ з'їздом КПРС.-К., 1961.-С. 112; 14. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.-К., 1967.-С. 8; 15. Ким М.П., Фадеев А.В. Крупный труд советских историков //Вестник АН СССР.-1964.-№ 11.-С. 14; 16. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.).-К., 1984; 17. Санцевич А.В. Післявоєнна історіографія українського радянського міста //Укр.істор.журн.-1962.-№ 4.-С. 105-110; Санцевич А.В. Висвітлення трудових звершень молоді України в післявоєнний період //Укр.істор.журн.-1963.-№ 1.-С. 118-124; Санцевич А.В. Дружба народів СРСР в післявоєнній українській історіографії //Укр.істор.журн.-1964.-№ 4.-С. 3-14; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958-1964 рр.) //Укр.істор.журн.-1965.-№ 2.-С. 3-14; Санцевич А.В. Розвиток історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії //Укр.істор.журн.-1966.-№ 3.-С. 40-52; Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970).-К., 1972; Санцевич А.В. Методика исторического исследования.-К., 1984. Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии Наук Украинской ССР 1936-1986 гг.-К., 1986; Санцевич А.В. Методика исторического исследования. 2-е изд., перераб., доп. / АН УССР. Ин-т истории.-К., 1990; Санцевич А.В. Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіогр. Нарис (до 60-річчя установи).-К., 1998; 18.

Алексашенко А.П. Вопросы культурно-технического роста советского рабочего класса в исторической литературе после XX съезда КПСС // Очерки по историографии советского общества / Под ред. М.Е.Найденова, С.Ф.Найды, Л.М.Папина.-М., 1967.-С. 265-284; Барсенков А.С. Советская историческая наука в послевоенные годы 1945-1955.-М., 1988; Барсенков А.С. Основные этапы изучения советского общества в исторической науке // Вестник Моск.ун-та. Сер. 8. История.-1990.-№ 2.-С. 3-23; Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР.-М., 1962; Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР.-М., 1962; Историография истории СССР (эпоха социализма) / Под ред. И.И.Минца.-М., 1982; Некоторые проблемы истории советского общества (историография).-М., 1964; Волков И.М. Сельское хозяйство и колхозное крестьянство первых послевоенных лет в советской исторической литературе // Очерки по историографии советского общества / Под ред. М.Е.Найденова, С.Ф.Найды, Л.М.Папина.-М., 1967.-С. 215-237; Сахаров А.М. Изучение отечественной истории за 50 лет советской власти.-М., 1968; Касьяненко В.И. Историография развитого социализма в СССР.-М., 1976; Историческая наука и некоторые проблемы современности. Статьи и обсуждения.-М., 1969; Очерки по историографии советского общества.-М., 1965; 19. Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Укр.істор.журн.-1964.-№ 2.-С. 123-130; 20. Історіографічні дослідження в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії.-Вип. 1.-К., 1968; Історіографічні дослідження в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії.-Вип. 2.-К., 1969; Історіографічні дослідження в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії.-Вип. 3.-К., 1970; Історіографічні дослідження в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії.-Вип. 4.-К., 1971; Історіографічні дослідження в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії.-Вип. 5.-К., 1972; Історіографічні дослідження в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії.-Вип. 6.-К., 1973; 21. Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР.-Харьков, 1975; Комаренко Н.В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Укр. сов. историография.-К., 1984; 22. Видатні радянські історики / Гуржій І.О., Петренко В.С.-К., 1969; 23. Барсенков А.С. Основные этапы изучения советского общества в исторической науке // Вестник Моск.ун-та. Сер. 8. История.-1990.-№ 2.-С. 12; 24. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик.-1990.-№ 1-4.-С. 19; 25. Історія та історіографія України: Зб.наук.праць. /АН УРСР. Ін-т історії.-К., 1985; Историография истории Украинской ССР / АН УССР. Ин-т истории / Редкол.: И.С.Хмель и др.-К., 1986; Историография истории Украинской ССР / АН УССР. Ин-т истории / Редкол.: И.С.Хмель и др.-К., 1987; Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория / АН УССР. Ин-т истории /Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор и др.-К., 1988; Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования) / АН УССР. Ин-т истории /Редкол.: Ю.А.Курносов и др.-К., 1988; Історія України: нові підходи в історіографії та археології / АН УРСР. Ін-т історії; Авт.: О.І.Гуржій, О.В.Гарань.-К., 1989; 26. Курас І.Ф. Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України // Укр.істор.журн.-1989.-№ 7.-С. 3-18; 27. Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // Укр.істор.журн.-1987.-№ 12.-С. 122-134; 28. Ганджуров Ю.С. Преса України другої половини 50-х – початку 60-х рр. як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві // Укр.істор.журн.-1991.-№ 12.-С. 39-48; 29. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття / С.В.Кульчицький, П.П.Панченко, С.С.Падалко та ін.-К., 2000.

В.А. Тучинський

МОЛДОВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВИ

Історія та культура кожного народу – унікальне, неповторне та багатогранне явище. Це в повній мірі стосується і етнічних спільнот України. Згідно із постулатом, поширеним серед істориків та етнографів, той, хто знає лише один народ, не знає жодного. І справді, пізнання минулого та сучасного народів, особливо споріднених територіально, дозволяє краще визначити роль і місце власного народу в колі інших.

Представники молдовської національної меншини, однієї із найчисельніших в Україні, залишили помітний слід в історії їх другої батьківщини. Символом релігійно-культурного єднання двох народів стала постать сина молдовського господаря Симеона – Петра Могили – Митрополита Київського і Галицького. Справжнім оборонцем інтересів української автономії був молдованин, останній незалежний від Московської держави Гетьман України Данило Апостол. Молдовські селяни зробили значний внесок у господарське освоєння та економічний розвиток Півдня України, були засновниками багатьох галузей сільського господарства. Однак історичне минуле молдован Півдня України мало привертало увагу як істориків України, так і Республіки Молдови.

Автор публікації ставить за мету дати характеристику найважливіших праць

молдовських істориків, в яких досліджуються основні етапи переселення молдован, а також проблеми соціально-економічного, політичного та етнокультурного розвитку молдовської національної меншини Півдня України.

Першу спробу подати історіографічну довідку з проблеми зробили відомі історики Молдови Я. Гросул, М. Мохов та П. Советов ще у 1964 р.¹ Коротку історіографічну інформацію містить спільна праця істориків України та Молдови, присвячена історії українсько-молдовських взаємин.² Окремі питання історіографії містить також збірник наукових праць, в якому розглядаються проблеми історичних зв'язків народів колишнього СРСР.³ Однак, незважаючи на окремі публікації українських, російських та молдовських істориків, питання історії молдовської національної меншини Півдня України ще не знайшли належного відображення в історіографії, в тому числі і працях істориків Молдови.

Найдавніші згадки про українсько-молдовські відносини пов'язані з іменем першого історика Молдови Д. Кантемира (1673-1723рр.).⁴ Автор описав спільну боротьбу представників обох народів проти Оттоманської порти, походи запорізьких козаків в Молдову та переселення молдован на Лівобережжя Дністра та землі Запорізької Січі.

Наукові дослідження істориків Молдови активно розпочалися лише у II половині XX ст. Першими до історії молдовської колонізації Півдня України звернулися І. Койфман та С. Марецький.⁵ Їхні невеликі за обсягом дослідження характеризують основні етапи переселення молдован та господарське освоєння Лівобережних районів Придністров'я.

У наукових розвідках відомого молдавського історика М. Мунтяна⁶ наводиться цікавий матеріал щодо молдовської народної колонізації Лівобережжя Дністра та прилеглих районів Півдня України. При цьому автор значну увагу приділяє характеристиці господарського життя переселенців на нових землях. Його праці містять маловідомі факти спільної боротьби українських та молдовських селян проти кріпосницького гніту на Півдні України в I половині XIX ст.

Окремі свідчення про молдовське населення Півдня України містять праці авторитетних молдовських істориків Я. Гросула та І. Будака.⁷ Автори, досліджуючи проблеми соціально-економічної історії Бесарабії у XIX ст., торкаються міграційних процесів, що мали місце в середовищі молдовського селянства, процес, який набрав особливого розвитку у XVIII - на початку XIX ст. У дослідженні Я. Гросула "Крестьяне Бессарабии" (1812-1861гг.) подано ґрунтовну характеристику соціальних груп молдовського селянства – царан, резешів, скутельників, бреслашів та ін. Вони сформувалися на території Молдови і продовжували існувати в місцях компактного проживання молдован. Найчисельнішу групу молдовських селян складали царани (з молдовської цара – земля), особисто вільні, але зобов'язані виконувати 24 дні панщини на рік і віддавати десяту частину сільськогосподарської продукції поміщикам. В середині XIX ст. царани складали понад 70 % молдовських селян Лівобережного Придністров'я і обробляли близько 69% землі, що їм належала.

Монографії відомих молдовських істориків М.Пеляха та А. Фортуне⁸ присвячені дослідженню соціально-економічного розвитку Бесарабії XIX – початку XX ст. Проте в них міститься інформація і про сільськогосподарське виробництво молдован Лівобережного Придністров'я, зокрема про розвиток таких важливих галузей їх виробництва як вівчарство, виноградарство та виноробство. В роботах наводяться свідчення про те, що переселенці з Молдови поширили на Херсонщині та інших місцевостях Півдня України цигейських овець. Багато молдован працювали в поміщицьких маєтках чабанами і навчали українських селян вміню розведення та догляду за вівцями. Про високу майстерність молдовських пастухів свідчить і те, що їх наймали переганяти велику рогату худобу та овець з Австро-Угорщини на Південь України та Крим.⁹

На увагу дослідника проблеми заслуговують праці Є. Шульмана та І. Семенової.¹⁰ Вони характеризують спільну боротьбу українців та молдован проти соціального та національного гніту у XIX ст. Автори наводять незаперечні свідчення про те, що молдовани

.....
в цей час складали значний відсоток населення Південного Поділля. Із публікації Є.Шульмана дізнаємось про активну участь молдован у гайдамацькому повстанні на Поділлі та Київщині в 1734 р. Серед багаточисельних загонів козаків та селян особливо виділявся загін Верлана, який, як вважає автор, був молдованином і служив у надвірному війську князя Любомирського. Один із учасників повстання А. Суляк пізніше свідчив, що загін повстанців нараховував понад тисячу волохів, переважна більшість з яких постійно проживала на Поділлі. Київський генерал-губернатор Вейсбах в своєму донесенні вказав точну чисельність загону Верлана: він складався із 1031 чоловіка, серед них було 677 молдован, 333 запорізьких козаки та 21 серб.¹¹

Проблема українсько-молдовських зв'язків є предметом наукових досліджень відомого молдовського історика М. Мохова.¹² Автор з позицій радянської історіографії подає весь спектр взаємозв'язків українського, російського та молдовського народів. Особливу увагу він приділяє впливу російського фактора на військово-політичні події в Молдові, що відбувалися в XVIII–на початку XIX ст., і завершилися її приєднанням до Російської імперії у 1812 р. Значну увагу М. Мохов приділяє участі молдован у військовій колонізації Півдня України, зокрема у заселенні Нової Сербії та Слов'яносербії, а також створення Молдовського переселенського полку.

Окремі питання спільної боротьби українців та молдован проти іноземних завойовників в 70-х рр. XVI ст. досліджуються у невеликій публікації Б. Флорі.¹³

Робота В. Жукова¹⁴ присвячена соціально-економічному розвитку міст Бессарабії та Подністров'я в другій половині XIX ст. З неї дізнаємось, що лише близько 6% молдован Лівобережного Подністров'я були міськими жителями. У монографії досліджується роль молдовського населення у розвитку винокуренної та виноробної галузі в краї.

Певний інтерес представляють монографії І. Анцупова¹⁵, в яких досліджується сільськогосподарський ринок Бессарабії в XIX ст. Автором прослідковуються торговельні зв'язки Бессарабії з губерніями Півдня України та роль молдовського населення регіону у формуванні ринку сільськогосподарської продукції. В роботі наводяться статистичні дані про торговельні операції у придністровських повітах Херсонської та Подільської губерній.

Найбільшу цінність із доробку істориків Молдови для вивчення вказаної проблеми становить дослідження В.Зеленчука.¹⁶ Праця присвячена переважно молдовському народонаселенню Бессарабії, проте містить цікаві історіографічні дані, проливає світло на окремі сторони економічного життя та побуту молдовського населення українського Придністров'я. Особливу цінність у роботі В. Зеленчука становить розділ “Чисельність та розселення молдован”, в якому узагальнюються та аналізуються різноманітні статистичні дані, що характеризують динаміку чисельності та питому вагу молдован в губерніях та повітах Півдня України протягом другої половини XVIII – початку XX ст..

Проблемам розвитку промисловості, торгівлі, а також виноградарству і виноробству Лівобережних районів Подністров'я у 1861-1905 рр., присвятив свої праці І. Жаркуцький.¹⁷ Дослідження базується на широкій джерельній базі, почерпнутій переважно у Херсонському та Одеському обласних державних архівах. Автор дає характеристику ремеслам та промислам молдовського населення краю, відзначаючи їх особливе вміння у ткацтві, килимарстві, вишивці та плетінні з лози. Щодо промислового виробництва, стверджує дослідник, то у повітах, де проживало молдовське населення, переважали переробні галузі – виноробна та винокуренна. Значну роль відігравали маслобойні та салотопельні виробництва, які переробляли продукцію тваринництва, яке було головним у господарстві молдовського населення. Значну увагу у дослідженні приділено поширенню нових галузей господарства – тютюновій та цукроварній, а також ролі у цьому молдован Лівобережного Подністров'я. Автор наводить статистичні дані про соціальне становище молдовського населення, з яких дізнаємось, що переважна більшість молдован були селянами, основним заняттям яких було сільське господарство.

Не можна залишити поза увагою і сучасні дослідження істориків Молдови. Особливе

зацікавлення з них викликає монографія В. Статі,¹⁸ в якій автор намагається прослідкувати історію молдовської діаспори в Україні від XVI ст. до 1924 р. Проте праця присвячена переважно переселенню молдован; соціально-економічний та етнокультурний їх розвиток на теренах нової батьківщини автор оглядає досить побіжно.

В книзі А.Мораря “Історія румун. Бесарабія і Трансністрія (1812-1993)”¹⁹ значне місце відводиться періоду II половини XIX – початку XX ст. Проте основну увагу автор приділяє зв’язкам молдован України з Бессарабією та Румунською державою, яка виникає у 1859 р. Ці проблеми також розглядаються І. Ожогом та І.Шаровим в “Короткому курсі лекцій з історії румун.”²⁰ Автори трьох вищеназваних праць в нових геополітичних реаліях розвивають теорію відомого румунського історика І. Ністора про те, що молдавани першими заселили не лише землі Лівобережного Подністров’я, а й Південне Поділля, а тому ці території вони схильні вважати молдовськими. Такі судження не витримують жодної критики, проте зміст дискусії з цього приводу виходить за межі публікації.

Із журнальних публікацій істориків Молдови слід відзначити статтю В. Цвіркуна.²¹ З неї дізнаємося про життя та діяльність в Росії молдовського господаря Дмитра Кантемира та його спадкоємців. Після невдалого для Росії Прутського походу 1711 р. молдовський господар був змушений покинути країну. Він та його оточення отримали на Півдні України великі земельні наділи. Публікація значно доповнює відомості про Д.Кантемира та його оточення, які наводяться у дослідженнях відомих дослідників історії Півдня України Д. Багалія та В. Шишмарьова.

Проблеми історичного минулого молдовського населення Лівобережного Подністров’я вивчають також історики самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки. З їх доробку привертає увагу книга В. Полушина.²² В ній простежується історія Тираспольського повіту Херсонської губернії з кінця XVIII – до початку XX ст. Однак автор досліджує переважно проблеми російської та української колонізації земель Лівобережного Подністров’я.

Таким чином, оцінюючи стан молдовської історіографії даної проблеми, варто зауважити, що переселення молдовського народу на Південь України і різноманітні зв’язки українського та молдовського етносів були предметом багатьох наукових розвідок. Однак дослідження економічного, політичного та культурного розвитку молдовської національної меншини Півдня України істориками Молдови майже не проводилось. Це зумовлювалось недостатньою увагою дослідників до вивчення даної проблеми та обмеженістю джерельної бази.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Гросул Я.С., Мохов Н.А., Советов П.В.Современная историография об аграрных отношениях в Молдавии и Валахии перехода от феодализма к капитализму. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.1964.- Кишинев.-С.17-44;2.Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.-К.,1980; 3. Исторические связи и дружба народов СССР. Сборник научных трудов.-К.,1983;4.Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973; 5.Койфман И. О. О русско-молдавском заселении восточных районов Молдавии в конце XIX – начале XX вв.// Ученые записки Кишиневского педагогического института.-1955.-Т.4.- С.109- 136; Марецкий С. К. К вопросу о заселении города Тирасполя и его окрестностей в конце XVIII –I половине XIX вв. // Ученые записки Тираспольского педагогического института.-1956.-Вып.1.- С. 62-81; 6.Мунтян М. П. К истории совместной борьбы молдавских и украинских крестьян против феодально-крепостнического гнета в I половине XIX в.// Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР.-1957.- Т.6.- С.139-156; Його ж. К вопросу о народной колонизации Бессарабии и левобережных районов Поднестровья // Материалы научной конференции Кишиневского государственного университета.-1970.- С. 17-32; Його ж. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии.- Кишинев, 1971; 7.Гросул Я.С. Крестьяне Бессарабии (1812-1861гг.) –Кишинев, 1956; Гросул Я. С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861-1905гг.) – Кишинев, 1972; 8.Пелях М. А. История виноградарства и виноделия в Молдавии.- Кишинев, 1970; Фортуне А.Т. Овцеводство у молдован в XIX- начале XX в.- Кишинев, 1970; Фортуне.Вказана праця.-С.- 79-80; 10.Шульман Е. Б. Русско- молдавское боевое содружество (1735-1739гг.).- Кишинев, 1962; Його ж. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 г. на Брацлавщине // Ученые записки Бельцкого педагогического института.-Вып.8.- Кишинев, 1967. – С. 91-104; Семенова И. В. Русско-молдавское боевое

.....
.....
содружество(1787-1791 гг.).- Кишинев, 1968; 10. Россия и освободительная борьба молдавского народа против османского ига в конце XVIII в.- Кишинев, 1976; 11.Шульман Е. Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 г.на Брацлавщине.-С. 96; 12.Мохов Н.А. Очерки истории молдавско- русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в.).- Кишинев, 1961; Мохов Н.А. Стратиевский К. В. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии.- Кишинев, 1963;13.Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в.- В кн. Карпато-дунайские земли в средние века.- Кишинев, 1975.- С. 39-54; 14.Жуков В. И. Города Бессарабии в 1861- 1900 гг.- Кишинев, 1975; 15.Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в.- Кишинев, 1966; Його ж. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX ст. – Кишинев, 1981; 16.Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинев, 1979; 17.Жаркуцкий И. И. Развитие мелкотоварной промышленности в левобережных районах Нижнего Поднестровья в II половине XIX – начале XX ст.В кн. Исторический акт 1812 г. и его значение в судьбах молдавского народа. – Кишинев, 1982.- С.-113- 149; Його ж. Развитие виноградарства и виноделия в Левобережном Поднестровье в 60 – 90-х гг. XIX в. В кн. Вопросы истории Молдавии XIX- начала XX вв.- Кишинев, 1984.- С.- 70- 98; Його ж. Развитие промышленности и торговли в левобережных районах молдавского Поднестровья в пореформенный период (1861- 1905 гг.) – Кишинев,1985; 18.Stati V. Moldovenii la vasavii de Nistru. – Chisinau, 1995;19.История румын. Бессарабия и Транснистрия (1812-1993 гг.)- Кишинев, 1995; 20. Ожог И., Шаров И. Краткий курс лекций по истории румын.- Кишинев, 1997; 21..Цвиркун В. Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Дмитрия Кантемира в России // Молдавский исторический журнал.- 1974.- № 2.-С.9–16; 22.Полушин В. Т. Тирасполь на грани столетий.- Тирасполь, 1995.

А.М. Тростогон

ФРАНЦУЗЬКІ ВИТОКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ЗА ПРАЦЯМИ МЕДІЄВІСТІВ ШКОЛИ „АННАЛІВ”

Інтерес до минулого і майбутнього Європи викликаний перш за все об’єктивною зміною її ролі в сучасному взаємопов’язаному світі. Протягом століть вона була безсумнівним світовим лідером і наразі залишається одним з найважливіших регіонів розвитку людства. Попри вперті закиди американських вчених про занепад Європи, вона, як і раніше, посідає провідне місце в загальносвітовій структурі. Нові підходи до європейських проблем стимулюються і новим політичним мисленням, що з’явилося на сході Європи. Воно дозволяє новаторськи підійти до співвідношення національно-державного, регіонального і загальнолюдського, підштовхує до вивчення витоків і особливостей європейської цивілізації, аналізу історичних поглядів західних дослідників на цю проблему. В цьому сенсі значний інтерес являють собою праці видатних французьких істориків так званого нового напрямку від Мішле, ідеї якого принесли школі „Анналів” другу молодість, до Броделя, Ле Гоффа, Дюбі та ін. Кожен з них на певному етапі наукових розвідок, а то й впродовж всього життя, ставив перед собою ряд питань, котрі торкалися проблеми народження і становлення європейської цивілізації, єдності Європи, місця і ролі Франції в цих процесах.

Поняття „європейська цивілізація” міцно утвердилося ще до Великої французької революції і, на думку прихильників школи „Анналів”, найбільш яскравого і багато в чому визначального явища в історіографії XX ст., включало в себе греко-римську спадщину, християнство, систему філософських вчень. В центрі уваги істориків „нової школи” знаходились пошуки відповіді на питання: як Європа стала Європою, чому вона випередила інші цивілізації і на певному етапі посіла панівне становище в світі?

Висхідним моментом в становленні і подальшому розвитку європейської цивілізації французькі дослідники вважали середньовіччя. Для Ж.Мішле – людини важкої долі, який попри всі життєві випробування усвідомлював себе сином свого часу, саме доба середньовіччя стала найцікавішим періодом історії, від якого бере відлік сучасна Європа і його улюблена Франція.¹(Ж.Мішле особисто не належав до школи „Анналів”, яка виникла в кінці 20-х років XX ст., проте саме він, за загальним визнанням представників нового напрямку, може вважатись її основоположником. – А.Т.)

Цю точку зору поділяє Жак Ле Гофф, який зазначає, що середні віки – це „момент творення сучасного суспільства, цивілізації, вмираючої чи мертвої в своїх традиційних

.....
селянських формах, проте живої у створених нею основах наших соціальних і ментальних структур”.² Вчений наголошує, як і Мішле, на тому, що впродовж всього часу від неоліту до промислових і політичних революцій середньовіччя виглядає – принаймні в західних суспільствах – не провалом, навіть не мостом, а творчим поривом, що відрізняється розмаїттям форм розвитку. Саме ця доба, на думку дослідника, дозволяє європейцям усвідомити своє коріння, самих себе в буремній сучасності, особливостях поведінки і ментальності.³

Фернан Бродель, якому вдалося „взяти приступом” позитивістську Сорбонну і замінити класичну історію історією проблем, вважав, що висхідним початком народження сучасної Європи є XIII ст., коли розпочалося накопичення основного потенціалу напередодні „ривка” XVI – XVII ст.⁴ Історія Західної Європи до XVIII ст. постає у фундаментальній праці Броделя „Матеріальна цивілізація і капіталізм” перш за все як тривалий період повільного збирання сил промислової революції, як свого роду „передреволюція”.⁵ Дослідник вважав, що минуле, якщо його справді почути, відіграє суттєву роль в нашому житті і освіченості, а тому зрозуміти минуле – означає допомогти людям розібратись у сучасності і перемогти забуття.

Завдяки ґрунтовним історичним дослідженням, зробленим французькими вченими, їх глибокому проникненню в суспільні структури, розкриттю взаємодії матеріальної цивілізації, культури та інших соціальних факторів перед нами окреслюється образ Європи не тільки як географічного поняття, але й як єдиної цивілізації з величезними потенціями, можливістю позитивного впливу на загальносвітові процеси. Суттєвою складовою цього єдиного цілого виступає Франція, яку, за висловом Броделя, він любить „... тією ж пристрасною, вимогливою і непростою любов’ю”, якою любив її Жюль Мішле.⁶

Не можна не оцінити величезного внеску Мішле в дослідження історії Франції як частини європейської цивілізації. Завдяки монументальній праці „Історія Франції” цей плідний архітектор минулого спромігся дати Франції її обличчя, нації – живе тіло, народові – його голос.⁷ І хоча вченому дорікали надмірним романтизмом, порівнюючи його наукові праці з романами В.Гюго, все ж його послідовники Л.Февр, Ф.Бродель, Ле Гофф та інші – першими побачили в Мішле батька історії нового типу, історії тотальної, що прагне охопити минуле у всьому обсязі: від матеріальної культури до духовного стану суспільства. Бродель у зв’язку з цим зазначає, що у відкритий простір історії, створеної Мішле, вторгаються нині численні науки про людину, вони кидають на історію свій промінь, ставлять минулому нові запитання, тому обов’язок вченого досліджувати історію в її цілісності, усвідомлюючи, що єдина правдива історія – це історія загальна, де „... все пов’язане зі всім, все зі всім перемішано”.⁸

Жюль Мішле, який був ентузіастом архівів, свою „Історію Франції” супроводжує численними документальними додатками. Знання мов, блискуча освіта сина знедоленого Наполеоном ремісника, зробили його історичні праці втіленням ерудиції. Франція для дослідника є живою істотою, народження якої вчений відносить десь до тисячного року, подаючи дивовижну описову таблицю, де про основні провінції говориться так, наче вони фізіологічні органи, необхідні для гармонійного функціонування соціального тіла. Мішле рішуче змінює функцію історії: замість сухого переліку подвигів і злочинів королів та знаті він веде епічну розповідь про народження і розвиток французької нації, в якій стільки „фізичного” і „фізіологічного”, яку потрібно вивчати радше серцем і уявою, аніж розумом.⁹ Саме в середньовічній Франції з’являється, на думку історика, французька нація і французька мова, котрі, починаючи з Гуго Капета до 1000 року, постають із лісів і річок, морських берегів і боліт. Ніхто з дослідників до Мішле не зміг так глибоко осягнути історію своєї країни в європейському контексті від часів Ет’ена Марселя до часів Дантона. Жоден до нього так безпосередньо і поетично не зрозумів душу епохи, передусім середньовіччя, як початку європейської цивілізації. Те, що належить перу Мішле, не має собі рівних, зазначав Бродель.¹⁰

В іншій не менш відомій монографії „Народ” Ж.Мішле змальовує Францію як спільну для всіх народів світу батьківщину. Закони Франції, зауважує він, це закони розуму, історія Франції – це всесвітня історія, Франція – це принцип загального братерства і, навіть штики французьких солдат – „святі шпики”, яким належить стримувати натиск „варварів”.¹¹ До останнього подиху Мішле залишався істориком свого народу, про що б він не писав, – про „жаків” чи історію Жанни д’Арк. Трагічні події франко-пруської війни стали для нього важким ударом, перебуваючи у цей час в Італії, він ще знайшов в собі сили написати брошуру „Франція перед обличчям Європи”, де в останній раз висловив надію на відродження французького народу. Для Мішле вузький сюртук професора-історика виявився занадто вузьким, бо за своєю творчою уявою він залишився першим французьким автором, який по-справжньому зумів показати живе, реальне обличчя Європи і його улюбленої Франції від середньовіччя до нових часів.

Мішле лише вирушив на пошуки втраченого часу, а справжнім володарем простору і часу в історичній науці ХХ ст. по праву вважається Фернан Бродель. Сформувавшись під впливом Люсьєна Февра, Анрі Піренна, Марка Блока Бродель створює власний глобальний метод досліджень, який полягав у славетному розчленуванні часу на три рівні: майже непорушна, мовчазна, „мінеральна” історія, що виважує зв’язки людини з її природним середовищем, „соціальна” історія, яка займається ритмом життя економічних груп, сільських та міських громад та національних держав, і, нарешті, швидка, бурхлива, „подієва” історія, яка вкриває брижами поверхню речей.¹² Уславлена концепція „часу історії”, котру він блискуче виклав 1 грудня 1950 року в Коллеж де Франс, стала змістом великої трилогії: „Структури щоденного”, „Гри обміну” і „Часу світу”. Мова йде не тільки про Францію чи Європу, автор торкається всіх континентів і ніби зводить триповерхову будівлю: унизу – матеріально різноманітне, буденне життя; на поверх вище – краще організоване економічне життя, що веде прямо до економіки з конкуренцією на ринку; нарешті, на останньому поверсі – капіталістичне підприємство.¹³

Виділивши в якості основної одиниці виміру минулого людства в просторі економічно об’єднаний регіон, Бродель датував виникнення першого такого регіону в Європі XI – XIII ст.ст.; за ним ішли наступні – аж до нашого часу. Провівши колосальне зважування світу від середньовіччя до початку промислової революції, дослідник погодився з тезою М.Блока про те, що історії Франції не існує, – існує лише історія Європи, і доповнив її твердженням, що єдиною істинною історією є історія всесвітня. Ф.Бродель вважав, що історія його батьківщини тісно переплетена з долями світу та Європи і допомагає пролити світло на їх взаємопов’язаний розвиток. Винайшовши нове сприйняття часу – довго тривалість, він визначив часові і просторові координати своїх досліджень – Франція, Європа, світ.¹⁴

Шукаючи в просторі і часі необхідні об’єкти порівняння, перетворюючи минуле своєї країни в свого роду полігон для міжпросторових і міжчасових співставлень, покликаних допомогти вловити зв’язки, тенденції і повтори, Ф.Бродель поповнив інструментарій історика найдосконалішими знаряддями досліджень, позиченими в гуманітарних науках. Вчений визнавав, що сама собою історія захоплювала його менше, ніж об’єднаний кортеж гуманітарних наук, які, в свою чергу, щоб бути чогось вартими, повинні зважати на історичні виміри. Тим самим Бродель підкреслював, що кожна наука залежить не тільки від себе самої, але й від суміжних дисциплін. В цьому сенсі він образно зауважував, що „... з останнього поверху башти Монпарнас і з верхівки собору Паризької богоматері Париж виглядає по-різному, але в обох випадках нам відкривається панорама міста в його цілісності”.¹⁵

З таким оснащенням Бродель уподібнюється до тих сміливих мореплавців доби Відродження, які, зневаживши каботажне плавання своїх попередників, свідомо брали курс на відкрите море. Тим морським простором була для нього тотальна історія, яку він прагнув досліджувати у світлі різноманітних наук про людину: антропології, географії, політології, соціології, культурології тощо.

Кордони економічних регіонів і цивілізації, на думку Броделя, не обов'язково співпадають: економічний, політичний, соціальний центр перших може і не бути центром культури. Кожний економічний регіон має свій центр, ядром якого є пануюче місто, з часом відбувається зміщення центрів і відповідних їм міст. Послідовність їх у Європі, за Броделем, була наступною: Венеція, Антверпен, Генуя, Амстердам, Лондон. Особливістю європейського економічного регіону була відсутність сильної централізованої влади: на території одного регіону змагалися в сусідстві різні міста, економіки, держави, інтенсифікуючи таким чином виробництво, обмін, роблячи їх більш ефективними.¹⁶ Але основне, що виділяло Західну Європу і створювало переваги її економіці, – це наявність розвинутої колоніальної системи. Дослідник також зауважує, що західноєвропейський економічний регіон наче вийшов за кордони континенту, одержуючи вигоду з залежних, слаборозвинених, захоплених країн.

Виникнувши в середньовіччі на ґрунті християнства, європейська єдність, вважає Ф.Бродель, впродовж п'яти століть зазнала багатьох своїх злетів і падінь. Такі явища як Відродження, Реформація, класицизм, Просвітництво, романтизм пересікали кордони і ставали загальноєвропейськими культурними феноменами. Інтерес до витоків європейської цивілізації, місця Франції у її становленні виявився і у багатьох істориків третього покоління так званої „нової школи”, перетвореної Броделем на міжнародний науковий осередок.¹⁷ Як і їх наставник, шукали обґрунтування передумов єдності Європи, усвідомивши, що свій початок єдина європейська цивілізація бере з XIII ст., коли було досягнуто апогею чисельності населення, політичної стабільності, рівня інтелектуального життя тощо.¹⁸ В центрі цих процесів – Франція, історія якої, на думку Броделя, багато в чому може їх пояснити, проникнувши крізь національні, релігійні та мовні кордони, показавши в просторово-часових варіаціях різноголосся людської діяльності, матеріального життя, торговельних шляхів, подій войовничої історії.

Відповідаючи на питання: „Що таке Франція?” в однойменному дослідженні, вчений прагнув охопити цілий світ за допомогою історії, порівнюваної в часі, з використанням мови тривалої часової протяжності і діалектики минулого та теперішнього.

Завдяки науковій спадщині видатних французьких істориків Ж.Мішле, Ф.Броделя, Ж. ле Гоффа, Ж.Дюбі та інших представників нового напрямку, молоде покоління дослідників вчиться бачити минуле в єдності і взаємозв'язку всіх компонентів, трактувати події історії своїх держав і Європи в цілому на основі поглибленого порівняльного аналізу, відчувати себе невід'ємною частиною загальноєвропейської спільноти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мишле Ж. Народ.- М., 1965.- С. 168; 2. Ле Гофф Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада.- Екатеринбург, 2000.- С.8; 3. Там само.- С.9; 4. Амальві К. Викладання історії у Франції// Кур'єр ЮНЕСКО.- 1990.- Червень.- С.18; 5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV- XVIII ст.- К., 1995.- Т. 1.- С.11-12; 6. Бродель Ф. Что такое Франция? Пространство и история.- М., 1994.- С.5; 7. Амальві К. Мішле// Кур'єр ЮНЕСКО.- 1990.- Червень.- С.15; 8. Бродель Ф. Что такое Франция?- М., 1994.- С.7; 9. Ле Гофф Вказана праця.- С.19; 10. Бродель Ф. Что такое Франция?- Т.1.- М., 1994.- С.6; 11. Мишле Ж. Вказана праця.- С.183; 12. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. – К., 1995.- Т.1.- С. 484-485; 13. Яковець Ю. История цивилизаций.- М., 1997.- С.143; 14. Бродель Ф. Что такое Франция? – Т.1.- М., 1994.- С.10; 15. Бродель Ф. Вказана праця.- С.11; 16. Фадеева Т. «Европейская цивилизация» и «европейская идентичность»: современные зарубежные интерпретации// Европейский альманах. История. Традиции. Культура.- М., 1990.- С.173; 17. Там само.- С.174; 18. Дюби Ж. История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк.- М., 2000.- С.8.

Ю. І. Демидас

**МАТЕРІАЛИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ТА ЇХ РОЛЬ У ВИВЧЕННІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ**

Серед матеріалів з економічної історії Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст., що містяться у Кам'янець-Подільському міському державному архіві, значне місце посідають документи з розвитку кооперації. Вони поділяються на дві групи: опубліковані джерела та документальні неопубліковані (матеріали фондів). Кожна з цих груп має свої особливості, вони взаємодоповнюють одна одну.

Найчисельнішу групу опублікованих джерел становить періодична преса. Стосовно кооперативного руху вона виконувала дві функції: інформативну (інформування читачів про різноманітні події, що відбувалися в краї, зокрема про діяльність кооперативів) та популяризаторську (висвітлюючи на сторінках газет та журналів проблеми теорії та практики кооперативного будівництва, кооператори-активісти прагнули зацікавити й залучити до нього якомога більше учасників). Тому, порівняно з іншими джерелами, саме періодичні видання містять найрізноманітнішу інформацію на кооперативну тематику.

У спеціальних кооперативних журналах, таких як “Кооперативная жизнь”, “Вестник кооперации”, “Наша кооперация”, є матеріали про кооперацію всієї Російської імперії, зокрема в українських землях. Ці видання змальовують загальну картину розвитку кооперації в усій державі. Про кооперацію Подільської губернії тут є лише поодинокі повідомлення¹, тоді як іншим українським губерніям приділяється більше уваги. Звідси випливає, що Поділля не було серед лідерів кооперативного руху.

У Подільській губернії не було спеціального кооперативного органу, але місцеві періодичні видання розглядали на своїх сторінках проблеми кооперації. Найбільше це стосується журналу “Экономическая жизнь Подолии” та газет “Світова зірниця”, “Подолия”.

В журналі подільського земства “Экономическая жизнь Подолии” систематично друкувалися матеріали про кооперацію. У 1914 р. тут навіть з'явилася спеціальна кооперативна рубрика. У виданні знаходимо відомості про всі форми кооперативних товариств, що розвивалися на Поділлі: споживчі, кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські, артіль. Тут міститься інформація, що характеризує динаміку зростання кількості кооперативних установ², їх консолідацію, окремі аспекти діяльності товариств (поширення кооперативної літератури, порядок страхування кооперативного майна³ тощо). Редакція намагалася підтримувати зв'язок із кооперативами, час від часу розсилаючи їм опитувальники. У такий спосіб збиралися відомості про кількість, чисельність, тривалість існування товариств, їх матеріальне становище, з'ясовувалися недоліки у функціонуванні кооперативних установ, розроблялися рекомендації щодо вдосконалення їх діяльності. Проте товариства не завжди бажали співпрацювати з журналом, не надсилали відповідей на запитання анкет, не надаючи цьому великого значення. Скажімо у 1913 р. редакція надіслала анкети у всі діючі тоді споживчі товариства, а відповіді отримала лише від половини з них⁴. За таких обставин виведені й опубліковані виданням середні показники не завжди відображали реальне становище кооперативних установ. Але це не применшує значення “Экономической жизни Подолии” для вивчення історії кооперації, оскільки журнал часто є єдиним джерелом статистичних відомостей.

У виданні вміщено публікації місцевих земців і кооператорів (В. Ворникова⁵, Р. Реннінга⁶, Г. Крассія⁷, І. Кальницького⁸, І. Волошиновського⁹, В. Масюкевича¹⁰ та інших), які висловлювали свої теоретичні міркування щодо кооперації та аналізували її практичну діяльність. На сторінках журналу містяться матеріали, присвячені розвитку кооперації в окремих повітах¹¹, а також інформація про діяльність окремих кооперативних організацій¹², проведення кооперативних нарад та з'їздів¹³, організацію кооперативних курсів¹⁴. Цікавим і об'ємним є матеріал, що стосується діяльності Подільського земства¹⁵. Він ілюструє його важливу роль у розгортанні кооперативного будівництва. Окремі публікації відображають ставлення до кооперації органів влади, церкви, населення.

Газета “Світова зірниця” – джерело дещо іншого характеру. Вона друкувалася українською мовою, для селянства. На відміну від “Экономической жизни Подолии”, матеріали “Світової зірниці” охоплюють раніший період історії кооперативного руху. На

шпальтах газети кооперації приділено трохи менше уваги, але висвітлено такі аспекти кооперативного життя, про які вищезгадане видання не зазначає. Скажімо, тут вміщено кілька статей, у яких у доступній для селянства формі пояснюється зміст ряду економічних термінів (наприклад “кооператив”, “споживач”, “товариська крамниця”). Автор цих публікацій, засновник газети І. Волошиновський, прагнув заохотити в такий спосіб селян до участі в кооперативному русі¹⁶. Вивчення даних матеріалів дозволяє не лише встановити факт пропагування кооперативних ідей, а й з’ясувати, в якому ракурсі розглядали кооперацію самі пропагандисти, яку мету ставили перед нею. Іноді селяни надсилали до редакції листи із запитаннями стосовно кооперації і читали на сторінках газети відповіді. Тому “Світова зірниця” до певної міри висвітлює і позицію селянства. З ініціативи І. Волошиновського при Подільському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості було створено Відділ з поліпшення малих господарств, одним із завдань якого було сприяння кооперативному будівництву. На шпальтах “Світової зірниці” існувала рубрика “Вісник відділу дрібного господарства”, у якій читачів систематично інформували про його діяльність.

Газета “Подолія” є церковно-громадським, політичним та літературним виданням. Економіці тут приділяється мало уваги. Але при дослідженні кооперації газета є цікавою тим, що в ній щомісяця друкували повідомлення про затвердження статутів нових товариств і їх відкриття в тому чи іншому населеному пункті. Це дозволяє з’ясувати територію поширення кооперативного руху, звірити їх зі статистичними даними.

Варто сказати про певні труднощі, що виникають під час аналізу матеріалів періодики. Найбільше плутанини у статистиці. Часто розбіжності спостерігаються не лише між даними, що подаються на сторінках різних видань, а й у відомостях одного джерела. Це зумовлюється тим, що в одному випадку береться статистика на початок року, а в іншому – на його кінець (хоча редакція цього не уточнює), або кількість кооперативів подається на початок, а чисельність членів у них – на кінець року. Видання повідомляли або про кількість кооперативів, статuti яких були затверджені, або про кількість функціонуючих установ (це знову ж таки не завжди конкретизувалося). Звісно, що перших завжди було більше, ніж других. Крім того, розсиланням анкет у товариства і зведенням статистичних даних займалися різні установи. Кожна з них отримувала у відповідь різну кількість звітів, тому виведені на їх основі середні показники відрізнялися.

Більшість публікацій у пресі стосуються періоду піднесення кооперативного будівництва (1906-1914 рр.), коли товариства відігравали помітну роль в економічному та суспільному житті Подільської губернії. Преса майже не висвітлює період зародження та розгортання кооперативного руху (починаючи з 60-х рр. XIX ст.). Очевидно кооперація була тоді слабкою і не привертала увагу журналістів. Інформація про початковий етап міститься в архівних фондах.

На відміну від систематизованих опублікованих матеріалів, архівні документальні джерела архівних фондів містять відомості більш епізодичного характеру, їх опрацювання – досить трудомісткий процес. Але вивчення документів дає можливість перевірити факти, надруковані у пресі, а також виявити нові. Матеріали стосовно розвитку кооперації містяться в фондах № 228 “Канцелярія Подільського губернатора” та № 629 “Подільське губернське у справах про товариства присутствіє м. Кам’янця-Подільського” опису 1. Ці документи, як джерела дослідження кооперації, можна поділити на три групи: ті, що відображають політику влади щодо кооперативного руху; ті, що свідчать про ставлення до кооперації політичних партій; ті, що містять інформацію про відкриття й діяльність конкретних кооперативних установ.

Документів першої та другої груп у КПМДА мало. Певна інформація міститься у фонді № 228. Його матеріали відображають політику київського, подільського та волинського генерал-губернаторів та безпосередньо подільського губернатора щодо відкриття нових товариств та нових статутів¹⁷, проведення кооперативами економічних та

просвітницьких заходів¹⁸, збирання статистичних відомостей¹⁹, зобов'язання земства сприяти розвитку кооперації і визначення його функцій у цій галузі²⁰. Серед матеріалів фонду № 629 є відомості про участь “Союза русского народа” в поширенні кооперації на Поділлі²¹. Тут повідомляється не лише про пропагування монархістами кооперативних ідей, а й практичну роботу в цьому напрямку: відкриття споживчих товариств у ряді населених пунктів. Із документів видно, що іноді всередині кооперативу виникали конфлікти членів СРН із рештою учасників товариства.

Найчисельнішою є третя група джерел. У фонді № 629 знаходиться близько восьмидесяти однотипних справ за 1910-1915 рр., кожна з яких описує процес організації окремого кооперативу. У них є інформація про подання клопотання про відкриття товариства на ім'я губернатора, прослідковується процедура затвердження статуту, відомості про соціальну приналежність, вік, національність учасників, додаються поліцейські звіти про благонадійність членів, примірники статутів. Дослідження цих документів дає можливість вивчити ряд аспектів у розвитку кооперації того часу: причини створення товариства та мета, яка ставилася його учасниками; організаційна структура кооперативу, порядок вступу до нього, формування майна, спосіб управління; хто найчастіше виступав ініціатором створення товариства, а отже – яка категорія населення найсвідоміше підходила до ідей кооперації; склад учасників кооперативу. Цінною є інформація про взаємини між представниками різних національностей всередині кооперативу: українців, поляків, євреїв; розмір вступного внеску та паю. Аналіз цих відомостей дозволяє зробити висновок про матеріальне становище членів кооперативу зокрема та товариства загалом, масштаби його діяльності та перспективи розвитку; територія, на яку поширювалась діяльність кооперативної установи (один чи кілька населених пунктів, волость).

У цих документах великий інтерес для дослідника становить те, чи були зареєстровані товариства діючими. При розгляді матеріалів під таким кутом зору їх доцільно поділити на 3 групи:

Справи, у яких зазначається і дата реєстрації статуту, і час початку функціонування кооперативу;

Документи, в яких повідомляється, що зареєстроване товариство не відкрилося або закрилося і вказується причина (найчастіше – брак коштів, невмілі дії правління чи початок Першої світової війни);

Справи, в яких вказується лише дата затвердження статуту, але нічого не говориться про відкриття товариства. При роботі з цією групою документів доводиться враховувати те, що, з одного боку, кооператив міг не повідомити органам влади про початок своєї діяльності, але з іншого він міг не відкритися взагалі.

Матеріали фонду № 228 більш різноманітні. Його велике значення для дослідження кооперативного руху передусім у тому, що документи цього фонду включають відомості з історії зародження і початкового етапу розвитку кооперації²² в губернії. Вони дають відповідь на запитання, які види кооперативів з'явилися тут найпершими і чому, розповідають про їх засновників, проблеми розвитку, що були властиві всім товариствам початкового періоду. Документи вказують на неправильне розуміння змісту та значення кооперативних ідей, вбачання в кооперативах джерела легкої наживи. Тут знаходиться перелік перших кооперативних установ і тих із них, що закрилися²³, міститься інформація про причини закриття, ревізії, розслідування і виявлення зловживань, шахрайства, здійснених членами правління кооперативів.

Із документів пізнішого періоду (з початку ХХ ст.) дізнаємося про організацію кооперативних курсів²⁴. Особливий інтерес викликають матеріали про заборону проводити заняття українською мовою та поширювати україномовну літературу, з проблем сільського господарства, зокрема на кооперативну тематику.

Фонд № 228 включає в себе широке коло аспектів сприяння земства кооперативному рухові²⁵: розподіл функцій між губернським і повітовими земствами, вивчення умов

розвитку кооперації, створення нових і впорядкування діяльності існуючих товариств, проведення кооперативних нарад і з'їздів, субсидування й інструктування кооперативів тощо.

Таким чином, матеріали КПМДА мають важливе значення для вивчення кооперативного руху Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Матеріали періодики слід поділити на підтипи: а) історія кооперації; б) теорія і пропагування кооперативних ідей; в) статистика; г) повідомлення про практичну діяльність кооперативів. Характерною особливістю документів є те, що фонд № 629 дає інформацію про порядок організації кооперативних установ, а фонд № 228 – про їх функціонування, взаємодію з органами влади та місцевого самоврядування. Використання різноманітних джерел дозволяє повніше висвітлити проблему, скласти цілісне уявлення про розвиток кооперативного руху в Подільській губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 6. – С. 11; Наша кооперация. – 1913. – № 1. – С. 26; Кооперативная жизнь. – 1914. – № 6. – С. 415-416; 2. Дуткевич В. Сельские кредитные кооперативы в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии (далі ЭЖП) – 1913. – №3-4. – С. 64; Кредитная кооперация в районе Винницкого отделения Государственного банка в начале 1913 г. // Там само. – № 8-9. – С. 42-43; Состояние потребительской кооперации в Подольской губернии // ЭЖП. – 1914. – №12. – С. 13-16; 3. Маркевич Е. Страхование товаров и потребительские общества // ЭЖП. – 1913. – №7. – С. 6-11; 4. ЭЖП. – 1914. – № 10. – С. 42-43; 5. Ворников В. Потребительская кооперация в Подольской губернии // Там само. – 1913. – № 1. – С. 13-28; Його ж. Из истории и теории Подольской потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительских обществ и их объединений) // Там само. – 1914. – № 4. – С. 10-24; 6. Реннинг Р. Ф. Основные положения земского содействия кооперативному делу // Там само. – 1914. – № 4. – С. 3-13; № 5. – С. 9-23; Його ж. – Об обслуживании кредитными кооперативами Подольской губернии хозяйств своих районов // Там само. – № 7. – С. 3-9; 7. Крассий Г. О. О продаже спиртных напитков в лавках потребителей // Там само. – 1913. – № 16. – С. 30-32; 8. Кальницкий И. Кредитная кооперация и сахарные заводы // Там само. – 1914. – № 10. – С. 6-10; 9. Волошиновский И. О продаже посторонним покупателям из лавок потребительских обществ // Там само. – № 9. – С. 3-7; 10. Масюкевич В. Яланецкое ссудосберегательное товарищество // Там само. – 1913. – № 12. – С. 4-47; 11. Потребительская кооперация в Брацлавском уезде // Там само. – № 2. – С. 13-17; Филиппов Н. Из жизни мелких сельскохозяйственных обществ и товариществ в Ольгопольском уезде // Там само. – 1914. – № 21. – С. 17; 12. Гоноратское кредитное товарищество Балтского уезда // Там само. – № 12. – С. 47-49; Прусевич А. Соколецкая артель сапожников // Там само. – С. 20-27; 13. Съезд представителей потребительских товариществ Подольской губернии // Там само. – 1913. – № 8-9. – С. 55-56; Совещание представителей потребительских товариществ Каменецкого уезда // Там само. – 1914. – № 6. – С. 44; 14. ЭЖП. – 1913. – № 2. – С. 39-40; Там само. – № 8-9. – С. 57-59; Там само. – 1914. – № 4. – С. 52-53; 15. Постановления первого Подольского губернского кооперативного совещания // Там само. – № 8. – С. 27-46; Реннинг Р. Ф. О содействии земства потребительской кооперации // Там само. – 1913. – № 14. – С. 4-6; № 7. – С. 8-11; № 20. – С. 1-8; 16. Що таке “кооперация” // Світова зірниця. – 1909. – 5 січня; Що таке “товариська крамниця” і нащо вона // Там само. – 22 січня; Що таке “сільськогосподарські вистави” і нащо вони // Там само. – 29 січня. 17. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 8714. – Арк. 3; Спр. 10047. – Арк. 10, 6, 18 та ін.; 18. Там само. – Спр. 8331. – Арк. 34-40, 141-165 та ін.; 19. Там само. – Спр. 9269. – Арк. 11-14, 22 та ін.; Спр. 9874. – Арк. 17, 23 та ін.; Спр. 10289. – Арк. 10, 22; 20. Там само. – Спр. 7243. – Арк. 19; Спр. 8331. – Арк. 405-411 та ін.; 21. Там само. – Ф. 629. – Оп. 1. – Спр. 46 – Арк. 13-13 зв.; Спр. 97. – Арк. 10; 22. Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 5869. – Арк. 2-3; Спр. 10047. – Арк. 35-43 та ін.; Спр. 10192. – Арк. 1, 10 та ін.; 23. Там само. – Спр. 9874. – Арк. 23-27, 33 та ін.; 24. Там само. – Спр. 8331. – Арк. 178-251 та ін.; 25. Там само. – Арк. 406-411 та ін.

Ю.В. Легун

МАТЕРІАЛИ МІСЦЕВИХ КОНТОР УДІЛЬНОГО ВІДОМСТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Селянство Російської імперії за своїм юридичним статусом було неоднорідною верствою. На території Подільської губернії чисельно переважали приватновласницькі посполиті (після реформи 1861 р. – тимчасово зобов'язані селяни-власники). Приблизно у

.....
.....
п'ять разів меншою була група державних (колишніх старостинських, монастирських, ленних) селян. На момент проведення реформи у імперії існувала ще одна масова категорія залежного сільського населення – удільні. Хоча вони також невдовзі набули особистої свободи і стали селянами-власниками, удільне землеволодіння як форма господарювання не зникло, а продовжувало існувати до 1917 року. Воно навіть поширювалося на нові території, зокрема – окремі місцевості Подільської губернії.

Отож, предметом нашого дослідження є стан збереження та характеристика сукупності писемних джерел, породжених діяльністю місцевих контор удільного відомства у Подільській губернії в останній чверті XIX – на початку XX ст.

Зазначимо, що обмежені територіальні і хронологічні межі удільних володінь на Поділлі не стимулювали до глибокого і систематичного вивчення цього явища українськими дослідниками. Натомість російська історіографія приділяла дослідженню уділів незрівнянно більше уваги, базуючись на тривалішому побутуванні удільного землеволодіння і значно більшій чисельності селян цієї категорії у російських губерніях.

Традиції вивчення цієї форми землеволодіння походять уже з XIX – початку XX ст.¹

У історіографії радянського періоду аж до 50-х років історики не зверталися до питань удільного селянства. Відновлена ця проблематика була статтею П.Г. Григор'єва 1950 року², присвяченою протестним виступам удільних селян у Сибірській губернії. На цей період припадає і ряд інших розвідок щодо вивчення цієї категорії селянства³. Узагальненням досягнень російських вчених у цьому напрямку стала робота Л.Р. Горланова – перше і до сьогодні єдине дослідження, яке охопило історію удільного відомства на території Росії від моменту утворення до реформування⁴.

Нарешті, останніми роками знову спостерігається поживлення роботи науковців з вивчення різних аспектів функціонування удільного відомства⁵.

Отже, 5 квітня 1797 р. імператор Павло I видав "Установлення про Імператорську родину", яке, серед іншого, визначало джерела, розміри і засоби утримання членів імператорського дому. До того часу це питання законодавчо не регулювалося. Ще при Івані IV на "*государев обиход*" було відведено до 40 міст, сіл і волостей. Надалі коло цих прибуткових джерел розширювалося, набуваючи все більшої різноманітності. Саме Павло I призначив для цієї мети лише нерухоме майно, що отримало назву „удільного”.

Управління цими маєтками доручалося *департаменту уділів* на чолі з міністром. Цікаво, що „Установлення” розподіляло царську родину на тих, хто має права на спадкування престолу, і тих, хто лише є членом родини. Перші утримувалися за рахунок державних коштів, а якраз на утримання другої категорії йшли доходи з уділів.

Розміри удільних землеволодінь постійно зростали, головним чином за рахунок придбання нових маєтків та військових завоювань на окраїнах імперії. На території Поділля ця форма землеволодіння з'явилася досить пізно і збільшувалася переважно купівлями нової землі.

Наприклад у 1874 р. у графині М.Строганової був набутий Тульчинсько-Вільховатський маєток⁶. Літом 1875 року княгиня Софія Іванівна Кудашева продала департаменту уділів маєтки в Балтському повіті – Краснопіл, Шепилове і Олександрівку⁷. Тобто формування удільних землеволодінь в губернії відбувалося після звільнення селян з кріпацтва і розподілу польової землі. Тому економіка уділів у нашому регіоні переважно полягала не у рільництві на великих масивах, а у лісному господарстві та здачі в оренду земель і так званих оброчних статей – левад, млинів, ставків тощо.

Для управління маєтностями на території України 2 червня 1869 р. була утворена Київська удільна контора, якій підпорядковувалися землі у Київській, Таврійській, Харківській, Подільській, Полтавській та інших губерніях. Всі володіння контори поділялися на округи на чолі з управляючими.

У 1890-х роках система управління уділами зазнала реорганізації. Департамент у 1892 р. був перетворений в Головне управління уділів Міністерства двору і уділів. Наступного

року Київська контора реорганізована на удільний округ, якому підпорядковані 20 маєтків (колишніх округів). На чолі округу стає управляючий, а з 1911 року – начальник округу⁸. Керували маєтками спочатку наглядачі, а далі управляючі. Їм підпорядковувалися підлісничі та штат лісних наглядачів або сторожів.

18 березня 1917 року все майно удільного відомства було націоналізоване. Нова влада створила самостійне Головне управління уділів⁹. 19 травня 1917 р. землі були передані до відома Міністерства землеробства Тимчасового уряду¹⁰. З утворенням УНР Київський удільний округ переходить 23 листопада 1917 р. до відома Генерального секретаріату земельних справ¹¹. Після перемоги більшовиків окремі маєтки у 1919 році передаються до Подільського губземвідділу Наркомату землеробства. З часом їх ліквідують і на їх основі переважно створюються лісництва на чолі з лісничими¹².

Територіальні реорганізації, зміни нумерації округів можуть ускладнити роботу дослідника. Наприклад відомо, що у 1878 р. на території губернії розташовувалися 9-й, 12, 16, 17, 18-й округи удільного відомства. Однак села, які числилися на той час у 18-му окрузі, у 1906 році вже належали до 12-го Грушанського маєтку¹³. Змінилася нумерація й інших економій.

Опираючись на реєстр чиншовиків Подільської губернії 1878 року, чий землекористування розташовувалися у населених пунктах, належних до удільного відомства¹⁴, та інші документи ми можемо скласти наступний перелік цих містечок і сіл:

Балтський повіт: Вільховата, Грузьке, Грушка, Голованівськ, Данилова Балка, Дельфінівка, Кам'яна Криниця, Кам'яний Бід, Красеньке (Луполове), Лозувата, Мечиславка, Молдаванка, Новосілка, Олександрівка, Разношинці, Сабатинівка, Сл. Станіславчик, Синьки, Таужне, Трояни, Чемерпіль, Шамраївка, Шепилове, Юзефівка.

Брацлавський повіт: Аннопіль, Вапнярка, Війтівці, Гриненки, Гуральня, Журавлівка, Захар'яшівка, Кас'янівка, Копіївка, Кришинці, Кобилівка, Кинашів, урочище Кинашів, Клебань, Лука-Брацлавська, Мазурівка, Михайлівка, Нестерварка, Орлівка, Самгородок, Тульчин, Холодівка, Чуків, Шура-Копіївська.

Гайсинський повіт: Вигода, Горлівка, Краснопілка, Темна.

Кам'янець-Подільський повіт: Гринчуки,

Ольгопільський: Мала Киріївка, Овсїївка, Поташня, Устя.

Як бачимо, йдеться переважно про маєтки півдня Подільської губернії, більша частина яких до 1840-х років належали Михайлові (до переходу у православ'я – Мечиславові) Станіславовичу Потоцькому. Саме цей магнат за договором від 22 червня 1849 р. надав своїм посполитим особисту свободу¹⁵. Закон вимагав прямої імператорської згоди на звільнення селян. 17 січня 1850, таке ствердження було отримане. Загалом звільнено було 15.056 осіб чоловічої і 14.778 жіночої статі¹⁶. Таким чином, селяни цих сіл значно раніше від інших жителів регіону долучилися до громадського, а далі й приватного самостійного господарювання.

Збірки удільних помість Подільської губернії зберігаються у Центральному Державному історичному архіві України у м. Києві: 9-й Устянський (ф. 502, охоплює період 1871-1915 рр. і нараховує 606 одиниць зберігання); Тульчинський (ф. 503, 1844-1915 рр., 939 справ); 11-й Голованіський (ф. 504, 1863-1917 рр., 835 одиниць); 12-й Грушанський (ф. 505, 1875-1915 рр., 636 справ); Журавлівський (ф. 899, 1892-1919 рр., 150 одиниць) маєтки Київського удільного округу¹⁷. Безумовно, чимало матеріалів з цієї теми можна відшукати у фонді № 515 Російського Державного історичного архіву (Фонд головного управління уділів), однак огляд цього зібрання не входить до предмету нашої статті.

Ми уже згадували, що економіка уділів певним чином відрізнялась від господарки приватних і державних маєтків. Досить лише зазначити, що така екзотична галузь як виноробство розвивалася у Російській імперії саме в удільних володіннях. Найвідоміші марки грузинських і кримських вин започатковувалися цим відомством. Специфіка удільного хазяйства у Подільській губернії безумовно відобразилася на змісті і характері

господарської документації з цих економік.

Серед справ цих фондів в першу чергу виділимо документацію, яка відображає процес формування комплексу удільних володінь на Поділлі, містить узагальнюючі та описові свідчення про ці маєтки.

Тут, поруч з уже згаданими справами про придбання земель, вкажемо на інвентарний опис Тульчинського маєтку¹⁸, справу про залучення сіл до удільного відомства цього ж маєтку¹⁹, геометричний інвентар м. Голованіська²⁰, опис та оцінку нерухомого майна Грушанського маєтку²¹, про приєднання до 12-го Грушанського маєтку земель і лісів зі складу 9-го Устянського та 11-го Голованіського маєтків (1909 р.)²² та інші. Всі ці справи є джерелами до історії аграрних відносин на Поділлі, вони дозволяють прослідкувати хід трансакцій землею, ілюструють особливості проведення царської аграрної політики, зокрема обмеження землеволодіння поляків і розширення маєтностей держави та православних.

У фондах зберігається цілий ряд картографічних справ. Переважно це плани окремих земельних ділянок, які є складовою більших справ про продаж, оренду та обмін ґрунтів. Оцінити загальний обсяг картографічних робіт у маєтках дозволять каталоги та описи планів²³. Зустрічаємо і поодинокі схеми цілих сіл²⁴ та супровідні документи, створені при їх укладанні²⁵. Крім основної краєзнавчої ролі та значення як джерела з історії аграрних відносин, ці справи можуть долучатися до розвідок з історичної географії та картографії.

Місцеві контори поряд з господарськими виконували і певні державно-адміністративні функції. Про це свідчать, наприклад, справи щодо організації ревізійних переписів на підлеглих територіях,²⁶ повернення та взяття на облік колишніх посполитих-втікачів²⁷. Такі документи розкривають специфіку соціальних відносин у регіоні, вони можуть бути цікавими для демографів, істориків права.

Переважна більшість справ з фонду присвячена безпосередній проблематиці робити відомства. Наприклад однією з складних пост-реформаторських проблем українського села стала черезсмузжя земель. Наділи селян, поміщиків, держави, уділів, церкви були перемішані, заважаючи нормальному веденню сільського господарства на великих масивах. Взаємні обміни землею стали важливим напрямком роботи місцевих удільних контор. Досить часто вони визначалися у назвах справ як розверстання земель. Наприклад, лише у 503-му фонді зустрічаємо цілий ряд одиниць з тотожними титулами: „про обмін земель з селянами ...”. Йдеться про здійснення таких операцій у Гриненках (Спр.73), Копіївці і Орлівці (№ 76), Клебані (№ 78), Холодовці (№ 81), Нестерварці (№№ 110, 132), Журавлівці (№ 130), Самгородку (№ 177), Чукові (№ 178), Вапнярці (№ 210), Луці-Брацлавській (№ 354г) та інших. Все це приклади колективних трансакцій землею, коли у досє зустрічаємо ухвали сільських сходів, підписані десятками імен, плани земель, правоустановчі документи тощо.

Але ще більше налічується справ про обміни земельними ділянками з окремими селянами. Наприклад, справа про обмін левад селянина м-ка Голованіська Балтського повіту Гната Артемовича Цімерманівського на таку ж кількість орної землі²⁸. У ній поданий не лише опис земель та обставини орудки, але й довідка про попередню купівлю означених левад у селянина Микити Левитчука. Таким чином, ці землевпорядні справи є джерелом не лише з історії аграрних відносин, але й з краєзнавства, історії родин та селянської генеалогії.

Вказані приклади демонструють прагнення місцевих адміністрацій удільного відомства до перенесення своєї діяльності з землеробства у сферу лісового господарства та здачі в оренду оброчних статей. Саме останні дії широко відображені у багатьох справах фондів удільних маєтків. Тут також зустрічаємо індивідуальну та колективну оренду. Орендувалося все, що могло приносити дохід – земля²⁹, садиби³⁰, очерет³¹, навіть земля під дорогою³².

З часом, особливо у ХХ ст., селяни все активніше починають не орендувати, а купувати ці самі ділянки та оброчні статті. Це засвідчують і окремі архівні одиниці зі складу зазначених фондів і цілі наряди справ³³. Наприклад згаданий журнал для запису угод купівлі-

продажу (спр. 43) нотував майнові угоди жителів Тульчина і прилеглих сіл під номерами 277-349 за 1866-1869 рр. У цей час переважно у такі відносини вступали євреї. Православні ж є суб'єктами лише кількох договорів. До того ж йдеться про відставних солдатів та унтер-офіцерів, які здебільшого продавали і купували хати та городи. Місцеві селяни у цих справах з'явилися лише як свідки, як от у записі № 299 (арк.17), за яким відставний солдат Яків Поліщук продає міщанинові Андрію Костянтинову половину хати і городу. Свідками цієї справи були 13 селян, рядових та унтер-офіцерів с. Нестерварки. Тут же подано і опис місця розташування об'єкту продажу: „...за нестерварским прудом от с. Кобылиовки между соседями с левой стороны крестьянином Никитой Дидыком, а с правой стороны Иваном Багатыком”. Безперечно, цей опис знадобиться історикам села.

Деякі збірки об'єднують окремі різнопланові матеріали. Наприклад справа „Умови і зобов'язання за 1879 рік”³⁴ включає найрізноманітніші документи зі згадками імен селян – „Свідоцтво селянину с. Шамраївки Гнату Ліомешку (очевидно Лемешку) на право проведення питної торгівлі на 8 орендованих ним ділянках землі”; орендний договір 1878 року з Григорієм Яворським про ділянку землі під забудову і город; повідомлення до наглядача 18 округу Київської удільної контори від селянина с. Могильної Семена Костюка, у якому зазначається, що він і товариші через селянина Івана Пухкого передають 450 руб. орендної плати і просять повернути квитанцію; та угоди і іменні списки найнятих на роботи в уділ селян сіл Сабатинівки, Дельфінівки, Чемерполя і Олександрівки.

Зрозуміло, що у всіх цих документах – орендних і на придбання землі - переважно фіксувалися імена найбагатших жителів подільських сіл – майбутніх „куркулів”, частка яких у загалі населення була відносно невеликою.

Тісні майнові стосунки, які існували між удільним відомством і селянами, не могли не тягнути за собою конфліктів, суперечок та порушення визнаних правил. Документація фондів переважно фіксує недотримання законів та договорів з боку селян. Особливо часто зустрічаємо самовільну порубку лісу. В умовах півдня лісодефіцитної губернії (на кінець XIX ст. ліси займали лише 8% її території) деревина набувала особливої цінності як будівельний матеріал, і як паливо. А оскільки саме лісорозведення ставало основною галуззю удільної економіки на цій території, контроль за збереженням лісу робився все суворішим.

Протягом XIX ст. охоронне законодавство послідовно вдосконалюється. У 1837 р. із заснуванням Міністерства державного майна, контроль за всіма лісами, крім приватних, переходить до цієї установи. Її лісний департамент організовує корпус лісників. Додатково їхня робота була регламентована Положенням про збереження лісів від 4 квітня 1888 р.

Свідченням активності лісних сторожів є численні справи про порубки лісів та випас у них худоби³⁵.

Однак не лише селяни проживали на території уділів. Значною групою місцевого населення були чиншовики. Чиншовики кінця XIX ст. в основному походили від дрібної шляхти часів Речі Посполитої, а в Російській імперії певний період іменувалися однодвірцями. Ця досить кількісна група землеробського населення (біля 94 тис. лише у приватних маєтках губернії) на цей час вже наполовину православна, у соціальному відношенні все більше зливалася з українським селянством³⁶.

Чиншове право – вид залежної власності (*dominium utile*), при якій власнику (чиншовику) належить право володіння, користування й розпорядження маєтком зі згоди верховного власника (*dominus directus*) або без нього, а останньому — право на певний постійний оброк (чинш, *Zins*, *cens*) й інші платежі й повинності, встановленні законом чи звичаєм.

Скасування кріпацтва не потягло за собою знищення вічно-чиншових стосунків у західних та білоруських губерніях. Вони незмінно існували аж до закону 9 червня 1886 р., який заборонив на майбутнє встановлення чиншових стосунків у селах і запровадив систему викупу землі.

Витяг з цього Положення демонструє нам види та обсяги повинностей чиншовиків:

грошовий чинш (постійний і періодичний), натуральні повинності, здійснювані за звичаєм і письмовими угодами, лаудемії (платежі при зміні власників чиншової ділянки) та божий грош (періодичні через 10, 20, 40 років підвищені чиншові виплати).

Положення давало три роки на добровільне укладання згоди щодо землі між землевласниками і чиншовиками. За її відсутності усі чиншові ділянки мали примусово викуповуватися за сприяння уряду.

Однак, оскільки встановити чиншові права за відсутності формальних доказів було надзвичайно важко, робота з вирішення цього питання затяглася аж у ХХ ст.

На території удільних земель Поділля проживали і сільські і міські чиншовики. Підтверджує це уже згадана відомість чиншових садибних земель в удільних поселеннях Київської, Волинської та Подільської губерній³⁷. Зокрема, у найбільшому удільному місті Подільської губернії Тульчині нараховувалося 507 чиншових ділянок у християн і 812 – у євреїв. Разом з тим, чимало таких садиб було і у селах регіону – від однієї у Гуті, Клебані, Аннополі та інших. до 65 у Кинашеві та 68 у Шурі-Копіївській³⁸. Загалом по Поділлі, на територіях, підлеглих удільному відомству, у 1878 році нараховувалося 3002 садибні чиншові ділянки.

Місцева адміністрація активно долучалася до справи обліку чисельності чиншовиків, належних їм землі³⁹, садиб та майна⁴⁰. Персональні списки ми бачимо у різних справах фондів. Наприклад у одиниці під титулом „Справа 17 округу Київської удільної контори про купівлю Голованіського маєтку”⁴¹ на аркушах 55-63 зв. зустрічаємо список чиншовиків цього маєтку, з них 320 родин – євреї, під номерами 321-350 записані християни, переважно поляки. Хоча зустрічаємо і кілька українських імен: Микита Столяр, Ярошук, Костенко.

Отож, документація уділів, пов'язана з чиншовиками, може прислужитися у дослідженнях з історії аграрних, соціальних відносин. Цікавою буде вона і для науковців, які займаються вивченням національних меншин, оскільки, як бачимо, серед цієї категорії переважали поляки та євреї.

Разом з тим, необхідно зазначити, що в удільних фондах зустрічаємо і облікові матеріали українського селянського населення. Такі відомості та списки є цінним джерелом з історії родин та генеалогії. Зокрема відзначимо справу „...зі списками всіх господарів сіл: Грушки, Шамраївки, Данилової Балки, Новоселиці і Юзефівки” за 1906 рік⁴². Списки укладені Даниловським волосним правлінням на вимогу управляючого 12-м Грушанським маєтком. Реєстри містять імена лише чоловіків – голів родин (рос. – домохозяев), однак у окремій колонці таблиці зазначено, скільки осіб чоловічої і жіночої статі проживає у кожній родині. Подає таблиця і відомості про кількість землі у кожній родини та форму користування (власна, удільна – с. Грушка; надільна, орендна – с. Данилова Балка). Зустрічаємо поодинокі імена селян або й цілі переліки і у інших документах зазначених фондів.

Таким чином, хоча удільне землеволодіння не було традиційною і широко розповсюдженою на Поділлі формою власності, життя мешканців цілого ряду населених пунктів регіону було тісно пов'язане з діяльністю установ цього відомства.

Документація цих бюрократичних закладів є важливим і цінним джерелом для розвитку цілого ряду напрямків досліджень з історії Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вильсон И.И. Выкупные за землю платежи бывших удельных крестьян. // Записки РГО по отделению статистики. 1878. – Т. V. – С. 259 – 380; Васильчиков А. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – Т.1. – СПб., 1881, С.63; Мякотин В.А. Личные и имущественные права удельных крестьян // Русское богатство.- 1906.- № 7.- С. 42-59; Голубев П. Удельные земли и их происхождение // Вестник Европы.- 1907.- Кн.10.- С.739 – 751; 2. Григорьев П.Г. Волнения удельных крестьян во второй четверти XIX века в Симбирской губернии. // Записки НИИЯЛИ при Совете Министров ЧАССР.- Вып. 4.- Чебоксары, 1950; 3. Гриценко Н.П. Удельные крестьяне Среднего Поволжья (Очерки). Грозный. 1959; Рябинский Л.С.

Реформа 1863 г в удельной деревне Мордовии // Труды НИИЯЛИЭ при Совете Министров МАССР.- Вып. 24.- Саранск, 1963; Клеянкин А.В. Хозяйство помещичьих и удельных крестьян Симбирской губернии в первой половине XIX века.- Саранск, 1974; 4. Горланов Л.Р. Удельные крестьяне России 1797 — 1865 г.// Дис... канд. ист... наук. — Владимир, 1988; 5. Дунаева Н.В. Правовое положение удельных крестьян России в первой половине XIX в. //Дис... канд. юрид. наук. — 2001. — 211 с.; Ї ж. Рекрутская повинность удельных крестьян // Актуальные вопросы истории и этнологии.- Саранск, 2001.- С.32 — 39; Серкина С. С. Община и обычное право удельных крестьян Симбирской губернии в конце XVIII - первой половине XIX века.// Автореф... дисс... канд. истор. наук. — Саранск, 2002; 6. ЦДІАК України. — Ф. 899. — Оп.1. — Спр. 1. — Арк. 43-44; 7. Там само. — Ф. 504. — Оп. 1 — Спр. 6. — Арк.1; 8. Там само. — Ф. 899. — Оп. 1. — Спр.2. — Арк. 12,18. 9. Там само. — Спр. 125. — Арк. 62-63, 74-75.; 10. Там само. — Спр. 126. — Арк. 5.; 11. Там само. — Спр. 125. — Арк. 115-116. 12. Там само. — Спр. 142. — Арк. 216.; 13. Там само. — Ф. 505. — Оп.1. — Спр. 569. — Арк. 1. 14. Там само. — Ф.493. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 23-24 зв.; 15. Там само. — Ф. 49. — Оп. 1. — Спр. 1749. — Арк. 21.; 16. Там само — Арк. 33-34.; 17. Назви й нумерація подані за описами.; 18. Там само. — Ф. 503. — Оп.1. — Спр. 2.; 19. Там само. — Спр. 59. ; 20. Там само. — Ф. 504. — Оп.1. — Спр. 27а.; 21. Там само. — Ф. 505. — Оп. 1. — Спр. 290а.; 22. Там само. — Спр. 584. 23. Там само. — Ф. 502. — Оп.1. — Спр. 691 б „Каталог планів Устьянського маєтку, 1914 р.”; Ф. 503. — Оп.1. — Спр. 898а; „Каталог планів 10 Тульчинського і 15 Журавлівського маєтків 1915 р.”; Спр. 908 „Опис планів землі маєтку” 24. Там само. Ф. 503. — Оп.1. — Спр. 909 „План землі с. Гути”; Спр. 834а „План і геодезичний опис с. Журавлівки” 1910 р; 25. Там само — Ф. 503. — Оп.1. — Спр. 37 „Про укладання планів селянських угідь Тульчинського маєтку. 1861-1866.”; Спр. 843 б „Абрисна книга землеміра Карпенка М.” 1911р.; Спр. 911 „Геодезичний опис с. Горлівки”; 26. Там само. — Спр.9 „Про проведення 9-го народного перепису та укладання ревізійних списків у Тульчинському і Вільховатському маєтках” 1855 р.; Спр. 27 „Про здійснення 10-го народного перепису...”; 27. Там само. — Ф. 503. — Оп.1. — Спр. 14 „Про втікачів селян, які повернулися і про подачу на них додаткових ревізійних списків і про укладання громадських ухвал на вислання їх до Сибіру” 28. Там само. — Ф. 504. — Оп. 1. — Спр. 119; 29. Там само. — Ф. 502. — Оп. 1. — Спр. 66 „Про заяву селян с. Устя Федора Мазурика з товаришами щодо оренди з 1881 р. ділянки землі при с. Киріївці” 30. Там само. — Спр. 252 „Про здачу в орендне утримання колишніх чиншових садиб в с. Овсїївці” 1895 р.; 31. Там само. — Спр. 63 „Про здачу в оренду з 18 січня 1880 р. селянам Мазурику і Кончаловському права збирати очерет”; 32. Там само. — Ф. 899. — Оп.1. — Спр. 39 „Про здачу в оренду товариству селян с. Вапнярки смуги удільної землі під дорогу” 1914-1915 рр.; 33. Там само. — Ф. 503. — Оп.1. — Спр. 43 „Журнал для запису купчих кріпостей”, Ф. 504. — Оп.1. — Спр. 45 „Про засвідчення купчих кріпостей за 1877 р.”; Там само. — Спр. 237 „Про продаж земель за 1888-1890 рр”; 34. Там само. — Ф. 505. — Оп.1. — Спр. 53; 35. Там само. — Ф. 504. — Оп.1. — Спр. 53 „Про лісопорушення, які закінчилися миролюбними угодами” 1879; Спр. 883 а „Виписки з книги стягнень з селян за самовільну порубку лісу і випас худоби за 1916 р.”; Ф. 899. — Оп. 1. — Спр. 43, 105 „Матеріали про стягнення штрафів”; 36. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціоетнічних конфліктах. — К., 1998. — С.180 37. ЦДІАК України. — Ф.493. — Оп.51. — Спр. 48; 38. Там само. — Арк. 23-24 зв.; 39. Там само. — Ф. 503. — Оп.1. — Спр. 245. „За претензією старовірів с. Шури-Копіївської про чиншове право на землі, якими вони користуються” 1913 р. ; Спр. 907 „Відомості про чиншовий збір з садибних земель маєтку”; 40. Там само. — Ф. 502. — Оп.1. — Спр. 252 „Про здачу в орендне утримання колишніх чиншових садиб в с. Овсїївці” 1895 р.; Там само — Спр. 60 „Про чиншові садиби, зайняті колишніми однодвірцями”; 41. Там само. — Ф. 504. — Оп.1. — Спр.6. ; 42. Там само. — Ф. 505. — Оп.1. — Спр. 569.

С.І. Дровозюк

КУЛЬТУРНО-ДУХОВНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 20-30-Х РР. XX СТ.: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Пожвавлення історичної думки та активізація конкретно-історичних досліджень в Україні стимулюють історіографічні пошуки, актуалізують проблему історіографічних джерел. Ця проблема є ключовою в історичній науці, оскільки від її розв'язання залежить одержання об'єктивних знань про історіографічний процес. Історіографічні джерела відбивають специфічні історіографічні факти, тобто ті, що містять відомості з історії історичної науки. Отже, вони становлять окрему групу джерел, які дають можливість дослідити суспільні умови розвитку історичної науки та процес збагачення історичних знань в усіх його аспектах¹.

Запропонований огляд безпосередньо пов'язаний з історіографічним дослідженням культурно-духовних перетворень, що відбувалися в українському селі. Науково-теоретичне і практичне значення цього джерелознавчого пошуку полягає у тому, що він забезпечує

реалізацію дослідницького задуму, який має на меті з'ясування динаміки, змісту і структури знань про культурно-духовні процеси в українському селі 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

У працях теоретико-методологічного характеру розглядаються питання систематизації та класифікації історіографічних джерел, їх змісту і репрезентативності (А.І.Зевелєв², М.П.Ковальський³). В сучасних навчальних виданнях з української історіографії дається визначення історіографічного джерела, аналізується структура джерельної бази (І.І.Колесник⁴, Я.С.Калакура⁵). В історіографічних монографіях виділяються і характеризуються групи джерел, що дозволяють простежити зародження і збагачення знань з тих чи інших проблем історії України (О.О.Рафальський⁶). Аналіз історіографічних джерел здійснюється насамперед в дисертаційних дослідженнях, присвячених окремим питанням історії історичної науки в Україні. Що ж стосується джерельної бази історіографічного осмислення культурно-духовних процесів в українському селі, то вона в науковій літературі ще не описана. Така ситуація дещо ускладнює класифікацію та критику історіографічних джерел.

Мета цього огляду – визначити і охарактеризувати джерела, які мають найбільший інформаційний ресурс, необхідний для дослідження процесу приростання знань про культурно-духовне життя українського села у 20-30-х рр. ХХ ст.

При визначенні джерельної бази автор керувався інформаційним підходом, суть якого полягає в тому, що до історіографічних джерел відносять все, що несе інформацію про історіографічний процес. Оскільки йдеться про одну з найскладніших історичних проблем, де продуктивність дослідження досягається завдяки міждисциплінарним підходам, до джерельного комплексу необхідно включити не лише суто історичні праці, а й літературу з етнографії, релігієзнавства, соціальної психології та інших галузей гуманітарного знання. Саме такий підхід дасть можливість одержати якомога повнішу інформацію про те, як автори сприймали та інтерпретували багатогранне культурно-духовне життя українського селянства.

Формуючи джерельну базу, автор виходив з того, що в сучасній історіографії виділяється два типи досліджень: соціальна історія науки (механізмів взаємодії науки та суспільства, науки і влади) та інтелектуальна історія науки (історії ідей, теорій, концепцій). Іншими словами, йдеться про зовнішні та внутрішні чинники науки⁷. Зрозуміло, що в реальному житті ці дві сторони становлять цілісний історіографічний процес, який може бути реконструйований на основі широкого кола репрезентативних джерел. Отже, необхідно використати як ті джерела, що відображають зміст історичних знань, так і ті, які відбивають суспільно-політичні умови функціонування історичної науки. Це міркування має особливо важливе значення для періодів, що позначені максимальним тиском влади на історичну науку. Тому класифікацію історіографічних джерел, що стосуються радянської доби, виявлення їх інформаційних можливостей доцільно здійснювати у руслі проблеми "історична наука і тоталітарний режим". Це дасть можливість глибше зрозуміти мотиви творчості істориків, еволюцію їх поглядів на взаємовідносини селянства і влади.

Важливе місце у джерельному комплексі займають узагальнюючі праці – здебільшого колективні праці синтетичного характеру, присвячені історії України в цілому, історії селянства чи окремих найважливіших сфер суспільного життя⁸. Ці праці становлять стрижень історіографічного процесу, відбивають його основні етапи та характерні риси. Значення даних праць як історіографічного джерела полягає насамперед у тому, що вони підсумовують дослідження історії українського народу, фіксують методологічні пріоритети істориків на певному етапі розвитку історичної думки, показують масштабність історичного синтезу. Зміст цих праць особливо наочно демонструє міру залежності творчих еліт від ідеологічних настанов політичних режимів. Узагальнюючі праці дають можливість встановити, яке місце відводилося культурно-духовним компонентам в загальній конструкції історичного процесу, як історики розуміли зміст та характер культурно-духовних трансформацій. Наприклад узагальнюючі праці останнього десятиріччя відбивають істотні

.....
.....
зміни у темпах приростання знань про духовно-культурну сферу, співвідношенні макро- і мікропідходів, дають можливість через виявлення ментально-свідомісних компонентів в історичних побудовах з'ясувати характер інтеграційних процесів в історичній науці. Водночас помітно, що узагальнюючі праці з історії, побудовані на традиційних підходах, упускають деякі істотні напрацювання історико-культурологічної думки, що зафіксовані здебільшого у статтях.

Основний масив історіографічних джерел із зазначеної проблеми становлять монографічні дослідження з історії українського села - аграрних відносин, суспільно-політичного життя, "культурної революції", "українізації", традиційної народної культури, колективізації, репресій, голодоморів та інших аспектів. Монографічні дослідження цінні насамперед тим, що вони дають інформацію про глибину осмислення вузлових проблем історії, характер джерельної бази, на яку спираються історики, використаний ними дослідницький інструментарій.

Варто враховувати, що на різних історичних етапах структура джерельної бази постійно змінювалася. Так, духовно-культурні перетворення 20-30-х рр. в українському селі нерівномірно охоплені монографічними дослідженнями. Наприклад, своєрідність міжвоєнного періоду полягала в тому, що в той час не видавалися значні за обсягом монографічні дослідження, а друкована продукція була представлена насамперед брошурами та статтями. Досить широка панорама культурно-духовного життя українського селянства відображена у статтях, що друкувалися у збірниках та журналах «Етнографічний вісник», «Україна», «Краєзнавство», «Побут», «Життя й революція», «Червоний шлях», «Народна творчість», «Прапор марксизму», «Більшовик України», «Безвірник» та ін. У великому масиві публікацій цього періоду можна виділити дві групи: статті, що репрезентували формування наукової концепції духовного життя українського народу (М.Грушевський, В.Петров, А.Лобода, А.Кримський та ін.); публікації, що представляли більшовицьку версію культурно-духовних перетворень в українському селі (М.Скрипник, В.Затонський, Д.Лебідь, Г.Петровський, Л.Каганович та ін.). Статті та промови останніх дають важливу інформацію про те, як здійснювалася дискредитація провідних українських вчених в очах громадськості, творилося соціальне середовище і формулювалося політичне замовлення влади. Аналіз брошур та статей 20-30-х рр. дає достатню інформацію для з'ясування тенденцій в суспільно-історичній думці, провідними з яких були невпинне звуження тематичного спектру, руйнування традицій українського народознавства і утвердження монополії більшовицької ідеології.

Досить цінну інформацію про стан історичної та народознавчої думки знаходимо у виданнях наукових установ ВУАН⁹. Окрему групу історіографічних джерел становлять програми та анкети, що розроблялися установами ВУАН у 20-х рр. XX ст. для дослідження культурно-духовного життя українського народу. Особливо цікавими у цьому плані є методичні матеріали, розроблені Етнографічною комісією ВУАН для проведення збирацької роботи на терені традиційної народної культури. Так, "Інструкція катедри історії українського народу ВУАН" як головне завдання на 1924-25 рр. визначила збирання історичних пісень, дум і балад, вивчення репертуару кобзарів та лірників, ритуалів та обрядів села. Програмно-методичні матеріали 20-х рр. є унікальним історіографічним джерелом, що несе інформацію про те, як провідні народознавці розуміли структуру і зміст традиційної народної культури, основні напрями і методи її дослідження.

З кінця 20-х рр. історіографічна ситуація різко змінилася – почався масований наступ репресивної машини на так звану "буржуазну історіографію". Пріоритетне місце в історіографії зайняли публікації з історії більшовицької партії, що відображали охоронно-апологетичний спектр історичної думки. В цей час досить важко говорити про реальний зміст історичної думки в Україні. Для реконструкції руху української історичної думки у тих складних умовах необхідно залучити історіографічні джерела, пов'язані з творчістю українських істориків за межами України.

Післявоєнні історіографічні джерела засвідчили непорушність методологічних засад офіційної історіографії в Україні, однак в них відбилася тенденція до поступового розширення джерельної бази за рахунок архівних матеріалів. У 60-80 х рр. типологічні ознаки радянської історіографії культури найповніше відбилися в монографіях Г.М.Шевчука, О.О.Михайлова, В.Я.Білоцерківського¹¹.

Надбання сучасної історико-культурологічної думки репрезентують монографічні дослідження М.В.Поповича, Я.І.Мандрика, В.М.Шейка, Г.Єфименка¹² та інших авторів. Основні віхи у освоєні культурно-духовної проблематики можна простежити за публікаціями “Українського історичного журналу” і журналу “Народна творчість та етнографія”.

В останні роки джерельна база історіографічного дослідження активно поповнюється працями з регіональної історії. Так, вийшла друком низка досліджень з історії Поділля, Донбасу, Півдня та Півночі України¹³, які дають можливість з’ясувати дослідницькі пріоритети вчених провідних регіональних наукових центрів, методологічні засади досліджень та специфіку джерельної бази, на яку вони спираються, виявити повноту охоплення культурно-духовної проблематики.

Статті є основним джерелом для дослідження динаміки історіографічного процесу на сучасному етапі. Достатньо повне уявлення про основні напрями руху історичної думки дають статті, опубліковані у збірниках Інституту Історії України НАН України («Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», «Історія України: маловідомі імена, події, факти»). Важливу інформацію про стан дослідження культурно-духовної проблематики містить збірник «Український селянин», довкола якого гуртуються сучасні українські історики-аграрники. На сторінках цього видання вміщуються статті з питань етнокультурного буття, духовності і світогляду українського селянства. Нині склалася досить широка мережа «Наукових записок» та «Збірників», що видаються провідними університетами України. Вони значно повніше і оперативніше, ніж книжкові видання, відбивають поліфонічність сучасної історичної думки, процес нагромадження знань з актуальних проблем духовно-культурної історії українського народу. Університетські збірники віддзеркалюють творчі пріоритети регіональних наукових осередків, а всі разом вони створюють яскраву мозаїку історичного знання в сучасній Україні. Наприклад, питання культурно-духовної історії України і Поділля становлять вагомому частину публікацій «Наукових записок Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського», що випускається науковцями історичного факультету.

Хотілося б висловити міркування щодо місця дисертацій в історіографічному процесі. Побутує загалом слушна думка, що про реальний внесок дисертантів в історичну науку можна судити за авторефератами та статтями, що публікуються на основі дисертаційних праць. Однак ознайомлення із статтями, опублікованими за результатами цих досліджень, показало, що важливі аспекти духовно-культурного життя, які розглядаються у дисертаціях, не завжди потрапляють на сторінки наукових журналів та збірників. Порівняльний аналіз текстів дисертацій та авторефератів також засвідчив, що останні далеко не в повній мірі фіксують культурно-духовні аспекти дисертаційного дослідження, що становлять інтерес у контексті здійснюваного нами історіографічного аналізу. Тому опрацювання текстів дисертацій дає можливість глибше і повніше простежити процес освоєння істориками складної і багатогранної культурно-духовної проблематики, особливо коли йдеться про функціонування суспільної свідомості селянства на рівні мікроісторії.

Важливу складову сучасної джерельної бази становить навчальна література – підручники та посібники з історії та етнографії України для студентів вищих навчальних закладів. Характер цього джерела обумовлений його функціональним призначенням. Автори підручників прагнуть синтезувати історичні знання, набуті на момент написання підручника, поєднуючи принципи науковості і доступності. Сучасні підручники, на відміну від подібних радянських видань, позбавлені впливу жорсткої цензури, тому якоюсь мірою відбивають

багатоманітність поглядів на ту чи іншу проблему. Оскільки навчальні видання містять максимально концентровану та узагальнену інформацію, вони іноді подають історичні знання як остаточну істину, дають надто узагальнену, схематичну картину культурно-духовного життя селянства. Виконуючи синтезуючу і просвітницьку функції, підручники в демократичному суспільстві стимулюють поглиблення історичних знань та мають істотний вплив на формування історичної свідомості народу. Сучасні підручники з історії України ввібрали у себе основні надбання новітньої історіографії, значно розширили палітру духовно-культурного життя народу. Досить репрезентативним як історіографічне джерело є підручник для студентів історичних спеціальностей “Новітня історія України. 1900-2000”. (К., 2000; 2002)¹⁴. Однією з позитивних рис цього підручника є те, що він містить історіографічний огляд. Зосередивши увагу на XX столітті, автори змогли досить повно викласти власне бачення культурного життя України, колективізації, голоду 1932-1933 рр. Сучасні уявлення істориків про зміни в духовно-культурній сфері селянства в умовах сталінського терору досить повно відбилися в підручнику В.В.Калініченка та І.К.Рибалки «Історія України»¹⁵. Однак, як слушно зауважив В.А.Смолій, недоліком сучасних підручників є те, що вони в основному реконструюють політичний зріз історії України¹⁶. Очевидно, слід прислухатися до міркувань Н.Гончаренко, яка здійснила критику деяких міфів в сучасних підручниках з історії України. На її думку, один з таких міфів, що бере початок від народницької парадигми історії – змальовування селянства як нащадка й охоронця споконвічних українських традицій. Авторка критично поставилася до усталеної в підручниках думки про те, що поштовхом до змін в історії є зіткнення, конфлікт¹⁷.

Ще одну групу історіографічних джерел становлять матеріали з’їздів, симпозіумів, конференцій та “круглих столів”. У добу значних методологічних переорієнтацій саме на цих форумах відбувалася презентація нових ідей та підходів. Зокрема, в кінці 80-х – 90-х рр. минулого століття набули популярності краєзнавчі конференції, на яких значне місце відводилося питанням культурно-духовного життя. Особливо цінним історіографічним джерелом є матеріали конференцій, безпосередньо присвячених історії культури та релігії. У матеріалах конференцій, на які історики часто виносили свої перші творчі знахідки, можна виявити процес зародження нових поглядів на історичні події. Нині форуми українських істориків стали однією з форм функціонування історичної думки. Досить прикметним у цьому плані є Всеукраїнські симпозіуми з проблем аграрної історії, що відбуваються в Черкасах.

В кінці 80-х рр. XX ст., коли відбувався перехід істориків на нові методологічні позиції, набули поширення “круглі столи”. Вони були новою формою спілкування істориків і знаменували відхід від ідеологічного монізму. Серед “круглих столів”, що привернули увагу істориків, можна назвати обмін думками про стан і перспективи розвитку історичної науки, що відбувся на початку 1988 р. в редакції журналу “Вопросы истории”¹⁸. Редакція “Українського історичного журналу” разом з Інститутом історії АН УРСР у березні 1988 р. провела засідання “круглого столу” з теми “Актуальні проблеми історичної науки і сучасність”¹⁹. З джерелознавчої точки зору матеріали “круглих столів” цікаві тим, що зафіксували плюралізм поглядів на ту чи іншу історичну проблему, відобразили процес руйнування стереотипів та особливості переходу істориків на нові методологічні засади. Історична думка на переломних етапах суспільного розвитку розвивається досить динамічно, і тому вона не може відразу відбитися у монографічних дослідженнях. “Круглі столи” хоча й були до певної міри елементом історіографічної “моди”, дали “зріз” історичної думки на короткому відрізку часу, засвідчили послаблення партійно-державної монополії на історичну думку, слугували методологічним орієнтиром для широкого загалу істориків.

В період горбачовської “перебудови” джерельна база поповнилася історичною публіцистикою, в тому числі полемічного характеру. Йдеться, насамперед, про літературні часописи, газету “Літературна Україна”, видання НРУ “Народна газета”, ряд регіональних видань, що в останні роки існування СРСР стали трибуною для критично налаштованих

істориків. При відсутності ґрунтовних монографічних досліджень саме ці публікації дають можливість точно встановити, кому з істориків належить першість у розробці тих чи інших проблем історії України. Саме тут визрівала альтернатива радянським стереотипам, формувалося нове історичне мислення та культура наукової дискусії. Можна сказати, що саме публіцистика значною мірою започаткувала оновлення концепції історії міжвоєнного періоду. Це стосується таких надзвичайно актуальних проблем як політика «українізації», суцільна колективізація, голод 1932-1933 рр. Гадаємо, історична публіцистика, що зафіксувала істотні зрушення в українській суспільно-історичній думці, ще чекає дослідників-джерелознавців.

Важливе значення для всебічного висвітлення історіографічного процесу мають документальні джерела, в тому числі законодавчі акти і постанови центральних державних та партійних органів, що формували соціальне середовище, організаційні передумови діяльності історика, істотно впливали на зміст його праць та творчу долю. В сукупності ці документи дають можливість реконструювати те «прокрустове ложе», в якому знаходилися радянські історики, висвітлити проблему соціального замовлення, що адресувалося історикам у тих чи інших суспільно-політичних умовах. Іншими словами, аналіз цих документів дає можливість встановити, в якій мірі адміністративно-партійна система впливала на тематичну спрямованість історичних досліджень, рівень об'єктивності і повноту висвітлення культурно-духовного життя українського селянства. Саме документальні джерела, що вийшли з органів влади, дають можливість виявити прийоми і засоби тиску на історика. Результати впливу тоталітарного режиму на історичну науку відбилися в документах науково-дослідних установ та організацій. Наприклад, за резолюціями та постановами «Етнографічного товариства», Всеукраїнських конференцій краєзнавства, Товариства істориків-марксистів можна простежити процес руйнування наукових засад суспільно-історичної думки, мімікрію істориків, краєзнавців та етнографів. Отже, йдеться про надто важливу сторону історіографічного процесу, яку можна визначити формулою: «історик і політичний режим». В цьому розрізі історіографічний процес ще практично не досліджений. Можна сподіватися, що поштовх такому дослідженню дасть збірник «У лещатах тоталітаризму»²⁰, який відображає тиск тоталітарного режиму на вчених Інституту історії АН УРСР. Очевидно, важливі документальні джерела щодо спрямування історичної думки у «правильне» русло можна виявити в місцевих архівах. Опублікування цього документального масиву дозволить реконструювати специфічні суспільні умови, в яких творили радянські історики. Ці ж документальні джерела дозволяють простежити процес виходу історичної науки з-під прямого адміністративного та ідеологічного впливу правлячого режиму та формування нових організаційних умов її розвитку після розпаду СРСР і у процесі становлення незалежної Української держави.

Розширення джерельної бази може бути здійснене також за рахунок рецензій, бібліографічних оглядів, анотації, резюме тощо. В сучасних працях з питань теорії української історіографії виділяється також потенційна джерельна історіографічна база – неопубліковані рукописи, стенограми, власні архіви істориків, архіви редакцій журналів, наукових і навчальних установ та закладів²¹.

Важливу інформацію про те, як формувалися уявлення істориків про культурно-духовне життя народу, особливо в умовах тоталітарного режиму, можуть дати джерела особистого походження: автобіографії істориків, їхні спогади, щоденники, листи. Вони дають важливу інформацію про життєвий і творчий шлях істориків, мотиви творчості, співвідношення внутрішніх моральних чинників і соціального замовлення. Нотатки біографічного характеру, що висвітлюють окремі аспекти творчої долі історика, часом можна зустріти в сучасній літературі. Ці спогади-роздуми з елементами самоаналізу відкривають перед дослідниками складні процеси, пов'язані з динамікою історичної думки. Слід звернути увагу на те, що сам історик є носієм унікальної інформації про творчий процес, яка в тоталітарному суспільстві була недоступною для історіографів. Нинішнє покоління істориків

може подбати про те, аби виявити і зафіксувати максимум такої інформації, що зберігається у пам'яті істориків і, таким чином, зробити внесок у формування джерельної бази історіографічних досліджень. Зокрема можна звернутися до вже перевіреного методу усної історії, розробити і запропонувати історикам анкети, які дали б можливість пролити світло саме на ті сторони творчості історика, які не відбилися в інших історіографічних джерелах.

Отже, для історіографічного дослідження культурно-духовних процесів, що відбувалися в українському селі, необхідно використати якомога ширше коло різноманітних джерел. Критика джерельного комплексу має бути спрямована на встановлення його репрезентативності, що дасть можливість відтворити основні складові радянської концепції духовно-культурних перетворень в українському селі та процес формування сучасних уявлень українських істориків про зміни в духовно-культурній сфері під впливом більшовицьких експериментів. Осмислення джерельної бази з точки зору перспектив історіографічних досліджень переконує в необхідності її розширення, особливо в руслі проблеми «історик і суспільство». Водночас додаткову інформацію може дати інтенсифікація джерелознавчого пошуку, піднесення інформаційної віддачі джерел, які вже введені до наукового обігу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варшавчик М.Я. Джерела історіографічні // Джерелознавство історії України: Довідник.-К.,1998.-С.26; 2. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты.-М.,1987; 3. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Міжвузівський зб. наук. праць.- Дніпропетровськ: ДДУ, 1995.-С.5-16; 4. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII-початок XX століття).-К.: Генеза.-2000.-С.37; 5. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій.-К.: Генеза, 2004; 6. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис.-К., 2000.-С.39-58; 7. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII-початок XX століття).-К.:Генеза.-2000.-С.40; 8. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах.- К.: Наукова думка, 1977.-Т.6; Історія селянства української РСР: В 2 т.-К.: Наукова думка, 1967.-Т.2; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. У 2-х т.-Т.1.-К.:Наукова думка, 1973; 9. Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. Ч. 2-3 (Присвячена пам'яті проф. О.Потебні).-Х.: ДВУ, 1926; Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури.-Ч.VII.-Етнологічно-краєзнавча секція.-Х.:ДВУ, 1927.-Вип.1; 10. Україна.-1925.-Кн.3.-С.183-186; 11. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні 1921-1925 роках.-К.,1963; Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941).-К.: Держполітвидав, 1963; Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937 рр.).-Х.:Вища школа, 1985; 12. Попович М.В. Нарис історії культури України.-К.,1999; Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929-1938 рр.- Івано-Франківськ, 1998; Шейко В. М. Історія української культури. Монографія.-Х.,2001; Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932-1938).-К.,2001; 13. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.).-Вінниця: ВДМУ, 2001.-153; Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси.-К.:Генеза, 2003; 14. Баран В., Грицак Я., Зайцев О. Історія України. Навчальний посібник.- Львів.: Світ, 1996; Верстюк В.Ф., Горань О.В., Гуржій О.І. Історія України: Навчальний посібник.-К.: Альтернативи, 1997; Слюсаренко А.Г., Гусев В.І., Дрожин В.П. Новітня історія України. 1900-2000: Підручник для студ. іст. спец. вищих навч. закл.-К.:Вища школа, 2000; Слюсаренко А.Г., Гусев В.І., Литвин В.М. Новітня історія України. 1900-2000: Підручник.- 2-ге вид., переробл. і допов.-К.:Вища школа, 2002.; Бойко О.Д. Історія України: Посібник.-К.: «Академвидав», 2003; 15. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів.-Х.: ХНУ, 2004; 16. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі XXI століття // Освіта України.- 1997.- 4 липня; 17. Гончаренко Н. Міфи в сучасних підручниках з історії України // Дух і літера.-1998.-№3-4.-С.220-229; 18. «Круглий стол»: історическая наука в условиях перестройки // Вопросы истории.-1988.-№3.-С.3-57; 19. Історична наука і сучасність (Матеріали “круглого столу”) // Український історичний журнал.-1988.-№8.- С.53, 55, 83-84; Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КНР (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал.-1988.-№10.-С.17-54; 20. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.) / Збірн. докум. матер.-У 2-х част.-К., 1996; Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Міжвузівський зб. наук. праць.- Дніпропетровськ: ДДУ, 1995.-С.13.

**СУЧАСНА ПЕРІОДИКА ПРО ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН В УКРАЇНІ ПІД ЧАС “ВЕЛИКОЇ ЧИСТКИ”**

Утвердження України як незалежної, демократичної і правової держави обумовлює необхідність глибокого і всебічного дослідження її історії, особливо тих сторінок, які протягом тривалого часу не виправдано і незаслужено замовчувались. Йдеться, в першу чергу, про осмислення трагічних явищ в історії нашої держави, пов'язаних з політичними репресіями 20-30-х рр., які нанесли непоправних втрат генофонду української нації, вирвали з життя десятки тисяч представників інших народів, що проживали на теренах України, найнегативнішим чином відбилися на суспільній свідомості наступних поколінь.

Останнім часом у різних регіонах України створено узагальнюючі праці, в яких на широкому архівному матеріалі висвітлюється проблема масових репресій в радянській Україні 20-30-х рр. У Миколаєві цю тему досліджує М.М.Шитюк, у Донецьку – В.М.Нікольський, в Дніпропетровську – В.В.Ченцов.¹

Названі дослідники, як і десятки їх колег по обраній темі, не конкурують один з одним. Вони в різних аспектах підходять до свого предмету вивчення, який, на жаль, здається невичерпним через великі масштаби сталінських репресій. Однією з частин, що з'єднують воєдино складний кривавий калейдоскоп політичного терору на Україні, є тема репресій проти нацменшин.

Тема терору проти національних меншин на Україні є досить актуальною в наш час, коли на шпальтах громадсько-політичних та наукових видань розгорнулись дискусії щодо висвітлення “білих плям” минулого, коли публікуються маловідомі документи з історії міжнародних відносин, а чинне законодавство реабілітувало жертви сталінських репресій.

Слід зауважити, що сьогодні в історичній літературі відсутні розробки, що ґрунтуються на статистико-демографічному матеріалі, в яких би було з'ясовано реальну спрямованість політичних репресій щодо окремих національних груп населення України. Відсутні також комплексні узагальнюючі праці з аналізом національних аспектів політичних репресій як явища. Недостатньо вивченим, але досить перспективним, залишається регіональний напрямок дослідження, адже він дозволяє оцінити масштаби втрат на місцях.

Виходячи із зазначеного, наголосимо, що наукове осмислення цієї проблематики потребує аналізу загальних тенденцій та основних здобутків істориків у дослідженні політичних репресій проти нацменшин як важливої частини етнополітики в Україні в 30-х роках ХХ ст., що і є метою даної публікації.

У 1933-37 рр. було практично ліквідовано інститути національного розвитку: національні адміністративні одиниці, навчальні та культурно-освітні заклади, видавництва, газети, театри. Масового характеру набула депортація національних меншин з місць їх постійного проживання.

Репресії намагалися приховати у густому тумані пропаганди. Нагніталась істерія навколо “класових ворогів”. На мітингах і зібраннях лунали заклики до розправи з німецькими та польськими фашистами.

Як відомо, безпосередньо “велику чистку” було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів”² Національна спрямованість політичних репресій регламентувалася відповідними оперативними наказами НКВС СРСР та директивними листами. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. вимагав: “З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих “Польських організацій військових” і, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах”.³

Так звана “німецька операція” обумовлена наказом НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., згідно з яким органи держбезпеки повинні були репресувати німецьких підданих, тобто іноземців.⁴ Фактично ж заарештували значну кількість німців, що були громадянами СРСР.

11 грудня 1937 р. було підписано директиву НКВС СРСР № 50215 про репресування греків, яких звинувачено у “шпигунській та націоналістичній антирадянській діяльності”. Майже одночасно було розпочато й “латиську операцію”.⁵

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 29 грудня 1937 р. за № 83921 розгорнули операцію проти єврейських активістів.⁶

За наказом НКВС СРСР № 00593 1937 р. було розпочато так звану “харбінську операцію”, спрямовану проти китайців, корейців, японців, громадян інших національностей – колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці.⁷

Вироки по справах заарештованих по “національних лініях” (перша категорія – розстріл, друга категорія – 5-10 років ув’язнення або таборів) виносили союзний нарком внутрішніх справ та прокурор СРСР. Відповідно до ухвали політбюро ЦК ВКП(б) № П

64 / 22 від 15 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ на заарештованих по контрреволюційних національних контингентах було передано на розгляд особливих трійок на місцях.⁸

На основі щорічних звітів, поданих обласними управліннями НКВС, зроблено підрахунки, що загальна кількість заарештованих підрозділами державної безпеки у 1937 р. становила 159 573 чол., при загальній кількості населення, згідно з Всесоюзним переписом 1937 р., – 28 387 609 чол.⁹ Але ці вражаючі цифри і жахлива ситуація в країні тривалий час були оповиті павутиною брехні і замовчуванням реального стану речей. А тому тема масових незаконних репресій 20-30-х років знайшла широке висвітлення на сторінках наукових та періодичних видань тільки з проголошенням незалежності України.

Протягом ХХ ст., особливо останнього десятиріччя, створена досить багата документальна, наукова, науково-популярна, публіцистична та інша література про національні меншини України, особливості їх долі в часи тоталітаризму. Тільки за період 1990-2000рр. в Україні опубліковано понад 2 тис. книг, брошур, статей з проблем життєдіяльності таких великих груп як євреї, поляки, німці, греки, молдовани, болгари та ін.¹⁰ Значну питому вагу серед цієї літератури займають праці, присвячені репресіям в часи тоталітаризму. Це, в свою чергу, вимагає комплексного історіографічного аналізу дослідницької літератури, об’єктивної оцінки реального стану вивчення проблеми, визначення програми та обґрунтування напрямів і тематики подальших досліджень. Особливо слід наголосити, що історія політичного терору щодо нацменшин України в історіографічному ключі ще не аналізувалася.

Наукові публікації сьогодення дають змогу простежити поширення репресій серед національних меншин на Україні.

Так, у рамках даної проблеми, В.М.Нікольський опублікував свою розвідку “Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні”.¹¹ Автор робить спробу дослідити політичні репресії щодо конкретних національних груп України на основі аналізу кількісних статистичних показників, які характеризують відповідні процеси та їх наслідки. Метою вказаної праці є встановлення, шляхом аналізу кількісних даних, реальної спрямованості політичних репресій періоду “великої чистки” в Україні на певні національні групи. При цьому враховується “розподіл” відповідних обвинувачень по конкретних національних групах. Також автор проводить аналіз звинувачень і поділяє їх на дві частини: за політичним забарвленням і за характером злочинів. Це дало змогу показати, що відбувався процес певного уточнення та розширення тлумачень понять та статей Кримінальних кодексів союзних республік. Дослідник порівнює ці легітимні моменти із застосованими у 1937 р. формулюваннями обвинувачень і робить висновок, що є очевидною картина реальної відмови партії, держави та її каральних органів від будь-якого юридично-формального

забезпечення процесу репресій. Тобто проводилася “чистка” від ворога, що не потребувала законних підстав. А національні спрямування репресій були складовою частиною цієї “боротьби”, це простежується по викладених В.М. Нікольським як абсолютних, так і порівняльних даних.

Активне використання архівно-слідчих справ колишніх репресованих у наукових дослідженнях і публіцистиці викликає необхідність їх ретельного і системного вивчення, саме це є темою доробку О. Гранкіної.¹² Автор провела структурний аналіз справ “альбомної” операції. На аркуші паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого – суть справи. У центрі - всі ці справи, зшиті для зручності в альбоми по сто аркушів, за підписами начальника управління і прокурора, направлялися на адресу відповідальних осіб, які визначали міру покарання. Як правило, у 95% була вища міра покарання. Автор відзначає, що масштаби і темпи проведення політики боротьби з “шкідництвом” нацменшин втілювалися в “альбомній” операції, коли вирок виносився за списком обвинувачених, у кожному з яких налічувалося понад 200 чоловік. В 30-х рр. ХХ ст., що знаменували собою апогей репресивної політики, слідство, як ніколи, мало формальний характер – вина заарештованих була визначена наперед їх належністю до “ворожої” національності – польської, німецької, естонської, латиської тощо. У своєму дослідженні статті автор вказує, що велика кількість арештів спрощувала порядок оформлення слідства, а тому за складом слідчі справи часу “альбомної” операції лише приблизно відповідали нормативам процесуального діловодства. Відсутність низки суттєвих документів, таких як протоколи допитів свідків, звинувачувального висновку, наявність копій “альбомних” листів була їх характерною особливістю і виділяє із загальної маси архівно-слідчих справ.

Порівняльний аналіз документів періоду “масового терору” і часу реабілітації його численних жертв, які складають єдине ціле в архівно-слідчих справах, є, на думку автора, основним методом дослідження.

Розглядаючи питання репресій проти національних меншин на Україні, неможливо залишити поза увагою їх масові депортації. Серед багатьох досліджень цієї проблеми виділимо статтю Віктора Жезицького “Масові депортації населення Поділля”.¹³ Науковець звернув особливу увагу на утиски поляків і німців на вказаній території. Він подав детальний кількісний аналіз депортованих сімей і визначив відсоток національних меншин серед них.

Маховик репресій не оминув і єврейську меншину. Після невдалих спроб радянської влади створити єврейські сільськогосподарські колективи і залучити євреїв до землеробства, паралельно з голодомором почалися репресії щодо активістів комзетів, більшість яких було розстріляно. Велика кількість хліборобів переселилася у Біробіджан. Так було покінчено з єврейським сільськогосподарським виробництвом. Підняв і на основі багатого архівного матеріалу висвітлив це питання Я.С. Хонігсман.¹⁴

Продовжили дослідження гоніння проти єврейського населення і, зокрема єврейської інтелігенції, В.Пристаiko, О.Пшенніков, Ю.Шаповал.¹⁵ Вчені показали, як набирала обертіів справа “безродних космополітів”. На прикладі трагічних долей І.Стебуна, І.Кіпніса, М.Талалаєвського, Г.Полянкера відслідковується процес розгортання боротьби проти “буржуазного націоналізму”. Апогеєм цих подій стала сфальсифікована справа Єврейського антифашистського комітету. В статті детально описано розправу над вченими та письменниками, яких катували і погрозами змушували підписувати фальшиві зізнання у шпигунстві на користь іноземних держав. Науковці засвідчують масштабність “викривальних” дій, їхню адресність, стратегічні задуми організаторів. Автори дійшли висновку, що боротьба з “безридним космополітизмом” диктувалася іманентною суттю, відповідала природі комуністичного режиму, його прагненням довести виняткову передову і прогресивну власну роль, а також слугувала ефективним засобом ізоляції “радянського народу” від зовнішнього світу.

За переписом 1926 р. польська громада за чисельністю посідала четверте місце серед

національних меншин України. А тому маховик репресій в повній мірі зачепив і їх. В українській історичній науці знайшли відображення також і ці події.

Доктор історичних наук М. Шитюк запропонував на розгляд читача дослідження більшовицької політики серед польських селян.¹⁶ Автор знайомить із спробами радянської влади провести силоміць хлібозаготівлю, руйнацію костьолів і боротьбу проти польських релігійних гуртків “ружаниць” і “терціярів”. Польське населення було віднесено до “шкідницьких націй”. Автор подає групи звинувачень, які висувалися проти поляків. На сторінках статті знаходимо відомості про депортації населення і викриття осередків так званої “Польської організації військової”, яким інкримінувалась широка полонізація українського населення, штучне збільшення чисельності поляків в УРСР. На думку автора, ці дії проводилися з метою компрометації діячів Польської комуністичної партії Західної України як “агентів буржуазних розвідок”. А також акцент на активізації націоналістичних сил дозволяв швидше подолати наслідки політики коренізації.

Проводячи курс на знищення польської меншини, ідеологи тоталітаризму не залишили поза увагою представників польської освіти і культури. Відомості про це знаходимо в роботі О.Рубльова та В.Репринцева.¹⁷ Під гаслом „польські школи ополячують українських дітей” у 30-х рр. XX ст. було закрито початкові школи у польському Мархлевському національному районі, розформовано Київський, Проскурівський польпедтехнікуми, Польський педінститут та Інститут польської культури. Приреченими виявились польський театр та польська преса. Окрім цих питань, автори згаданої статті пролили світло на невідомі раніше сторінки фабрикування справи „ПОВ”.

Арешти, розстріли, депортації національних меншин в Україні стали темою доробку Б.Чирка “Нацмен? Значить ворог”.¹⁸ На основі документів, вміщених у статті, можна уявити стан переселенців, скупчених у місцях “спецпереселень”, знесилених каторжною працею, що вмирили позбавлені професійного лікарського догляду.

Етнічні чехи – громадяни УСРР повною мірою розділили долю репресованих у цю трагічну добу. У жовтні 1930 р. у селищі Чехоград Кизлярського району Мелітопольської округи було проведено ряд арештів за звинуваченням у шпигунстві на користь чеського Генерального штабу. За постановою трійки від 22 вересня 1938 р. було розстріляно 78 осіб. А в 1958 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу скасував цю постанову за відсутністю складу злочину. Ці матеріали зібрав та опублікував Ю.Луцький.¹⁹ Водночас він наголошує, що дослідження репресій проти чеського етносу, який мав лише кілька великих і в той же час компактних місць проживання в Україні, мають свою специфіку. Вона полягає в тому, що є можливість послатися на документальні джерела, зібрані за національною ознакою лише по громадах цих регіонів. Значну кількість етнічних чехів, розсіяних по всій Україні, не зафіксовано в архівних документах як таких, що належали до національних чехів або членів громад.

Продовжив Ю. Луцький тему терору проти чехів в Україні, дослідивши сфабриковану у 1938 р. справу по викритті чеської військово-повстанської шпигунської організації.²⁰ На сторінках статті знаходимо поіменний список всіх засуджених за цим звинуваченням, вміщено уривки з протоколу допитів заарештованих, а також рішення військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 30 червня 1958 р. про закриття справи за відсутністю складу злочину. Автор згаданих статей стверджує, що “лінійні” арешти, інакше – арешти за національними ознаками не мали під собою жодного правового підґрунтя і здійснювалися в рамках тоталітарної політики в СРСР 20-50-х рр.

Вагому роль у розробці згаданої проблеми відіграє стаття О.В.Антонюка²¹, одна з частин якої присвячена етнополітиці в УРСР у 20-30-х рр.. Дослідник робить загальний аналіз усіх процесів, що відбувались на Україні в цей час. Він солідаризується з сучасною оцінкою згаданих подій. Окрім вже відомих фактів, історик розповідає про реорганізацію і ліквідацію національних адміністративно-територіальних одиниць поляків та німців. Автор даної статті відзначає, що сучасні дослідження етнополітики на Україні в 20-30-х рр. XX ст.

ведуться у всіх напрямках. Серед них – політичні репресії щодо нацменшин. Їх вивчення поширюється на всі, без винятку, національності, незалежно від їх загальної кількості на території України в той час.

Слід зазначити, що сучасна історіографія політичних репресій щодо національних меншин на Україні ґрунтується на джерельній базі, яка постійно поповнюється у зв'язку з виходом нових збірників документів і матеріалів, де містяться раніше заборонені для оприлюднення архівні документи. Незважаючи на близьке за змістом трактування згаданих подій, в працях сучасних авторів простежується концептуальне переосмислення історії 30-х років минулого століття, відхід від впливу масової історичної свідомості, принципово самостійний погляд на досліджувану проблему.

В даній праці для дослідження обрано періодику. Історіографічна цінність наукових статей зумовлюється тим, що вони, по-перше, носять, як правило, чітко окреслений проблемний характер; по-друге, містять узагальнений фактичний матеріал; по-третє, є різновидом найбільш оперативної і масової наукової інформації; по-четверте, становлять базу для підготовки монографій, передують їм.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що більшість сучасних істориків схиляються до думки, що репресії супроти етнічних меншин, їх національно свідомих лідерів були започатковані ще в ході встановлення влади більшовиків, створення надзвичайних органів, але масового і яскраво вираженого етнічного забарвлення вони набули в 30-ті рр.

Тавро “ворожих націй”, накинута на поляків, німців, а згодом й на інші меншини, історики оцінюють, з одного боку, як помсту за спротив їх представників тоталітарному режиму і реакцію на спад революційного піднесення на їх історичних батьківщинах, а з другого боку, – як виправдання боротьби більшовиків з так званим буржуазним націоналізмом і контрреволюцією. Як недолік наявних праць, відзначимо брак узагальнюючих даних про реальні втрати кожної етнічної групи та конкретні форми опору національних меншин сталінському режиму.

Глибоке переосмислення і об'єктивне висвітлення політичних репресій проти національних меншин на Україні в 30-ті рр. ХХ ст. ще в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шитюк М. Від коренізації до депортації. Політика радянських властей щодо поляків південних районів України у 1920-х – 1930-х рр. // Історія в школі. – 2002. - №5-6. – С. 17-23; Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій // УІЖ. – 2001. - №2. – С. 74-89; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000; 2. Нікольський В.М. Вказана праця. – С.74; 3. Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № ½. – С. 17; 4. Нікольський В.М. Вказана праця. – С. 75; 5. Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. – 1993. – 29 липня; 6. Там само; 7. Нікольський В.М. Вказана праця. – С. 76; 8. Закрытое письмо... // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № ½. – С. 17; 9. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С. 58-59; 10. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: Історіографія. – Автореф. дис.... докт. істор. наук.–К., 2001. ; 11. Нікольський В.М. Вказана праця. – С. 74-89; 12. Гранкіна О. Архівно-слідчі справи 1937 р. щодо нацменшин // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. - № ½. – С.174-182; 13. Жезицький В.Й. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) //3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № ½. – С. 128-135; 14.Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор, занепад єврейського землеробства в Україні// УІЖ.-1991.-№2-3.- С.66-74.; 15. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа єврейського антифашистського комітету. //3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. - № 3/4 – С. 4-21; 16. Шитюк М. Від коренізації до депортації // Історія в школі. – 2002. - №5-6. – С. 17-23; 17. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-х рр.// 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.-1995.-№1-2. –С. 116-156. 18.Чирко Б. Нацмен? Значить ворог // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. - № 1/2 – С. 95-115; 19. Луцький Ю. “Чеські справи” // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. - № 1/2 – С. 158-167. 20. Луцький Б. Політичні репресії щодо чеського населення Житомирщини // Хроніка 2000.–1999.–№29/30.–С. 139-145.; 21. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні : історія та сучасний стан // УІЖ.- 1999.-№4.-С. 15-21.

**ДЖЕРЕЛА ПРО ХАРАКТЕР, ОСОБЛИВОСТІ ТА ТИПОЛОГІЮ
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІСПАНСЬКОГО ФРАНКІСТСЬКОГО
РЕЖИМУ (1939 – 1975 РР.)**

Майже 40-річна історія франкізму, яка припинила своє існування зі смертю свого фундатора Ф.Франко у 1975 році, залишається найбільш деатованою і найменш з'ясованою у світовій іспаністиці щодо типологічних характеристик. Розмаїття наукових підходів віддзеркалюють загалом дві полярні точки зору: перша постулює франкізм як фашистсько-тоталітарну диктатуру; друга – як авторитарну, політичну систему.¹

Значний поступ у поки-що далекій від консенсусного розв'язання проблематиці франкізму забезпечить, на нашу думку, комплексний аналіз базових документальних матеріалів та джерел про генезу, становлення, внутрішній розвиток та еволюцію системи, створеної іспанським генералом. До того ж 60-річчя завершення громадянської війни, відзначене в Королівстві Іспанія публікацією низки фундаментальних збірок документів і матеріалів, укомплектованих з юридично-правових актів, декретів та законів, текстів, декларацій, програм, виступів, статистичних даних тощо.² Це передовсім дозволить, по-перше, концептуально осмислити чи переглянути оцінки внутрішньополітичного розвитку франкістської Іспанії протягом 1939-1975 рр.; по-друге, докладно вивчити стратегію і практику, причини еволюції та особливості матеріалізації франкізму на різних етапах розвитку; по-третє, спростувати тезу про фашистський характер режиму і з'ясувати його історичну роль. До того ж необхідно наголосити на тому, що у вітчизняній іспаністиці це перша спроба комплексного аналізу оригінальних джерел та документів франкістської доби.

Матеріали обох вище названих збірок, як і виданих раніше³, укладені за проблемно-хронологічним принципом і таким чином репрезентують провідні напрямки внутрішньополітичної діяльності франкізму. Наприклад, джерела “Textos y documentos” скомпоновані у наступних рубриках: формування персональної влади генерала Ф.Франко; політичний та адміністративний устрій та уніфікація системи; розвиток економіки від автаркії до десарролізму; церква та режим; реставрація монархії; діяльність режиму на міжнародній арені. Збірка, укладена А.Х. Санчесом Наварро, носить синтезований та комплексний характер, оскільки, крім джерел епохи франкізму, вміщує широкий спектр різноманітних документальних матеріалів постфранкістських років.⁴

Досліджувані документальні збірки прислужаться нам у проблематиці періодизації внутрішньої політики франкістської держави, її критеріїв та фактологічного наповнення. Х.М. Сабін Родрігес наголошує у передмові на тому, що липнєве повстання військових 1936 року припинило демократизацію іспанського суспільства і упродовж наступних 3-х років на Піренеях існувало дві держави: республіканська Іспанія, на території якої фактично було знищено всю систему республіканського державного правління, національна Іспанія, легітимність якої базувалася на досягненні військових перемог і на території якої створювалася нова система державного ладу авторитарно-традиціоналістського спрямування. Іспанський дослідник правомірно пропонує виділити 1936-1939 роки громадянської війни в окремий відтинок іспанської історії, а по завершенні громадянського конфлікту виділяє у франкізмі три окремих періоди: 1) 1939-1950 рр. – роки Другої світової війни та інституційного становлення нової держави; 2) 1951-1960 рр. – період внутрішньої стабілізації та поступової інтеграції у західний світ; 3) на 1961-1975 рр. припадає завершення конституювання держави десарролізму та демократичної еволюції франкізму.⁵

Система каудилізму (персоніфікація влади) при франкізмі є, за твердженням зарубіжних іспаністів, найсуперечливішою і неадекватною тодішнім і сучасним юридично-правовим нормам. Аналіз низки франкістських декретів та законів (“Про Хунту національної оборони”, “Про Статут ФЕТ і ХОНС”, “Про спадкування посади глави держави”, “Про

.....
.....
принципи Національного руху”, “Органічний закон держави 1967 року” тощо) дозволяє з’ясувати причини та юридичний бік владних повноважень іспанського каудильйо. Процес перебирання генералом Франко абсолютної влади засадничо ініціював Декрет про створення Хунти національної оборони від 29 вересня 1936 року, який виділяє головну причину одноосібної влади генерала, а саме: досягнення військової перемоги у громадянському протистоянні. Наступні, вищеперераховані декрети і закони передавали генералісімусові “верховну владу і право видавати юридичні постанови загального характеру (без згоди кортесів, але за схвалення уряду); визначалися джерела абсолютної влади (військова перемога, порятунок єдиної і нової Іспанії, “хрестовий похід”) та встановлювалася відповідальність глави держави тільки перед Богом та Історією; Франко отримав право назвати спадкоємця іспанської корони; глава держави персоніфікувався як “верховний представник нації, який уособлював національний суверенітет, здійснював верховну політичну і адміністративну владу в країні”.⁶

Отже, аналіз юридично-правових матеріалів дозволяє констатувати, що, попри “юридичну невідповідність”, система каудильйо створила тверді гарантії перемоги у громадянській війні, об’єднання та консолідацію іспанців, збереження стабільності і поступального розвитку; вона віддзеркалювала персоніфікованість франкістської диктатури, яка базувалася на авторитеті харизматичного лідера.

Наступна група документів (закони, тексти, звернення, промови, листи) стосується процесу державного будівництва франкістського режиму, принципів та особливостей функціонування центральних та місцевих органів влади. Матеріали засвідчують, що для тимчасового управління підвладними територіями було створено у 1936 р. Державно-адміністративну Хунту, яка складалася з Генерального секретаріату глави держави, Генерального уряду, Генерального секретаріату закордонних справ. Хунта складалася з семи міністерств (комісій): фінансів, юстиції, промисловості, торгівлі і постачання, сільського господарства, праці, культури і освіти, громадських робіт і комунікацій. Вона координувала діяльність губернаторів, провінційних та муніципальних управлінських комісій, які склалися з виборних представників різних галузей. За своїми якостями представники місцевих органів влади мали відповідати наступними критеріям: професіоналізм, аполітизм, патріотизм. Декрет від 30 жовтня 1937 року роз’яснював, що до муніципальних комісій обираються найбільш сумлінні платники податків, високоморальні, з бездоганною поведінкою люди (окрім прихильників Народного Фронту). Весною 1939 року Хунту було реорганізовано в постійнодіючий уряд, функції голови якого з 1973 року незмінно виконував Ф. Франко, будучи водночас главою держави.⁷ Документи дозволяють простежити поіменно склад урядів, їхні програми, як, наприклад, останнього франкістського уряду, очолюваного Карлосом Аріасом Наварро.⁸ Інституційна новація 1939-1945 років полягала насамперед у відновленні діяльності кортесів і запровадженні корпоративного принципу при формуванні представницьких центральних та місцевих органів влади. Аналіз закону “Про іспанські кортеси” від 17 липня 1942 року засвідчує квоту призначуваних прокураторес (депутатів) та обраних від імені промислових, сільськогосподарських, комерційних, мілітарних, мистецьких, культурно-освітніх корпорацій; прерогативи та повноваження кортесів тощо.⁹

Цікавим з точки зору визначення державного статусу Іспанії є “Закон про спадкоємність посади глави держави” (1947 рік), перша стаття якого проголошувала: “Іспанія як політичне ціле є католицькою, соціальною і представницькою державою, яка у відповідності зі своєю традицією проголошує себе конституційною як королівство”. Водночас друга стаття цього закону залишала за каудильйо пожиттєве керівництво державою, право призначати спадкоємця корони, як і право виводити з числа претендентів на королівський престол осіб, не здатних на його думку керувати державою; створення нових органів влади: Ради королівства та Ради регентства. Маємо також можливість ознайомитися з текстами листів, зверненнями, промовами молодого Хуана Карлоса Бурбонського, майбутнього короля Іспанії.¹⁰

Вивчення матеріалів та документів збірок, укладачами яких є Родрігес Сабін Х.М. та Наварро Санчес А.Х., переконує в тому, що у франкістській державі, попри відсутність єдиного основного закону, діяло сім законів (органічних), які мали конституційний характер. Так, наприклад, “Хартія праці” (1938 р.) регулювала трудові відносини, організацію та принципи діяльності професійних спілок. Хартія складається з преамбули і 16 статей, серед яких такі: держава і праця; оплата працівникам, підтримка ремісничого виробництва і увага сільськогосподарським робітникам; утворення магістратури праці; функціонування капіталів та організація підприємств; організація кредитів; соціальне забезпечення; національне виробництво і приватна ініціатива; приватна власність і визнання родини в якості головного осередку суспільства; організація національних профспілок (вертикальні профспілки), охорона праці. Риторика “Хартії праці”, як дозволяє стверджувати її детальний аналіз, поєднувала фалангістські та традиціоналістсько-католицькі гасла. Іспанська модель організації профспілок, на відміну від італійської корпоративної, ґрунтувалася на єдиних і вертикальних профспілках, які надихалися принципами “єдності, всезагальності і ієрархії” (розділ XIII, §1). Так само за концепцією “Хартії” праця оголошувалася соціальним обов’язком, держава захищала розвиток ремісництва і брала на себе соціальне забезпечення працівників. Натомість будь-які індивідуальні чи колективні виступи проти нормального функціонування виробництва кваліфікувалися, за “Хартією”, “злочином, який наносив шкоду Батьківщині”.¹¹

Основні громадянські права та обов’язки іспанців знайшли своє законодавче закріплення в конституційному Законі “Хартії іспанців” (1945 рік).

У преамбулі “Хартії іспанців” проголошувалися “недоторканість і свобода особи”, визначалося, що людина має “обов’язки і права, здійснення яких гарантується в порядку загального блага”. Серед обов’язків, що перераховувалися у першому розділі “Хартії”, іспанським громадянам належало “вірні служити Вітчизні, голові держави і кортиса законам”. Закон також гарантував іспанцям спільні із західними демократіями: права на повагу особистості та сімейну честь, на виховання й освіту, участь у державному управлінні, вільного вибору місця проживання в межах національної території, свободу листування, слова, зборів, об’єднань. Кожен іспанець, зазначалося в статті 12, може вільно висловлювати свої думки, якщо вони не суперечитимуть основним принципам держави, не будуть спрямовані проти духовної, національної та соціальної єдності країни. Водночас стаття 25 надавала право державі, при потребі, тимчасово призупиняти дію цих статей, так само як кожен іспанець міг бути затриманий без санкції суду на 72 години. “Хартія іспанців” стверджувала, що сповідування католицизму, який є релігією іспанської держави, користується її офіційним заступництвом.

Згідно з даним законом іспанці мали право на працю та її справедливу винагороду, яка забезпечить добробут і моральний спосіб життя; визнавалося також право на допомогу в старості, на випадок смерті, хвороби, пологів, травми на виробництві, при інвалідності та безробітті. Держава зобов’язувалася піклуватися про народні таланти, щоб кожен з них не загинув через брак матеріальних засобів. “Хартія” характеризувала режим як державу органічної демократії, що об’єднує всі політичні асоціації та групи; має представництво “природних джерел” – соціальних та професійних груп, муніципалітетів, громад, родин.¹²

В світовій іспаністиці триває серйозна полеміка з приводу ідеологічного спрямування франкістської держави, зокрема ролі, місця, впливу фалангізму та католицизму на формування світоглядних засад франкізму і його фундатора.

Цінну і особливу групу документальних джерел в цьому контексті складають, поряд з вказаними збірками, промови, виступи, заяви, звернення, інтерв’ю, кореспонденція, стенограми бесід глави Іспанської держави Ф.Франко¹³ та мемуаристика¹⁴. Передовсім зазначимо, що аналіз текстів, стенограм, промов, заяв, інтерв’ю позбавляють нас доказів стверджувати про особисті переконання і сповідування Ф.Франком фашистської чи націонал-соціалістичної ідеології. Промови каудильйо характеризуються різними

історичними ремінісценціями, екскурсами в минуле та паралелями, пафосом та героїзацією іспанського буття, еkleктикою. Вони є осучасненою версією традиційної іспанської ідеології, тобто католицького традиціоналізму.

Різноманітний спектр документальних джерел (органічні закони, папські послання кардинала Іспанії, листи та телеграми глав Ватикану, угода від 1941 року та конкордат 1953 року з Ватиканом, виступи та програмні заяви опусдеїстів) засвідчують, що підмурком, на якому формувалася ідеологія франкізму, був католицизм та його вчення. Католицька церква освятила повстання військових і назвала його “хрестовим походом” за Бога та Іспанію, а режим кваліфікувала як “католицьку державу”, соціальну політику якої надихало вчення католицької церкви.¹⁵ У травні 1937 року 900 іспанських єпископів підписали до світової громадськості колективного листа, маючи на меті спростувати поширювану тенденційну інформацію про нібито фашистський характер повстання. Підписанти підтверджували “легітимність справи повсталих та її характер крестового в захист християнської релігії й цивілізації”¹⁶

Документи підтверджують потужний “процес рехристиянізації Іспанії”. Сам каудильйо підкреслював повсякчас, що рух, ним очолюваний, є “національним”, “іспанським”, “католицьким”. Найперше франкізм скасував республіканське атеїстичне законодавство. Державотворення режиму мало відкритий конфесійний характер. Це засвідчують основні закони: “Хартія праці” (1938), “Хартія іспанців” (1945), “Закон про спадкоємність посади голови держави” (1947) та інші. У відання церкви було передано освіту, виховання; церковні свята отримали державний статус. Представники церкви призначались радниками міністерств різних державних установ, капеланами у збройних силах тощо. Костел отримав виняткові права у матрімоніальних справах.¹⁷

Окрім виняткового статусу та ролі католицької церкви та її вчення, франкістська держава активно використовувала такі ідеологічні постулати як націоналізм, антикомунізм, антилібералізм, іспанідад тощо.¹⁸

Отже, об’єктивне і всебічне вивчення внутрішньої політики франкістського Іспанії 1939-1975 років забезпечене широким і різноманітним спектром документальних джерел та матеріалів. Їх аналіз дає підставу стверджувати, що франкістська державність була віддзеркаленням тодішньої політичної та економічної ситуації в Іспанії, вона вибудовувалась на принципах каудильїзму та авторитаризму як провідних елементах іспанської політичної культури та психології, які закорінені в іспанській минувшині, опиралися на традиційні соціальні структури, для неї характерні “обмежений” плюралізм, перебирання авторитарною владою законодавчих функцій, відсутність чітко розробленої, єдиної ідеології, що закликає до тотальної перебудови суспільства, натомість використання традиційних національних ідейних та моральних цінностей, католицизму та його вчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Vilar S., Cierva R.de la. Pro y contra Franco. – Barcelona, 1985; Tusell Javier. La Espana de Franco. El poder, la oposicion y la politica exterior durante el franquismo. – Madrid, 1989; Престон Пол. Франко. – М., 1999; Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1939-1975. – Madrid, 1987; Delgado Garcia Jose Luis, Fusi Pablo Juan, Santos Julia, Malefakis Edward, Payne Stanley G. Franquismo. El Juicio de la historia. – Madrid, 2000. – 295 p.; Santander Carlos Fernandez. La Dictadura de Franco. Ideologia, personajes, metodos. – Sada-A.Coruna, 2002; Потапов Н.Н. Характеристика режима Франко в западной литературе // Вопросы истории. – 2002. – №4. – С.169-177; Valverde Zabra Jose. El sistema politico en las decadas de Franco. – Madrid, 2004; 2. Rodrigues Sabin Jose Manuel. La Dictadura franquista (1936-1975). Textos y documentos. – Madrid, 1997. – 450 p. (далі - Textos y documentos); 3. La Espana franquista en sus documentos. (La Posguerra Espanola en sus documentos). / Fernando Diaz-Plaja. – Barcelona, 1976. – 618 p.; 4. Navarro Sanches Angel J. La transicion en sus documentos. – Madrid, 1998. – 661 p.; 5. Textos y documentos, - P.7-12; 6. Textos y documentos. – P. 13, 21-23; Navarro Sanches Angel J. La transicion en sus documentos. – P. 32, 89-107; 7. Textos y documentos. – P. 43, 57-61; 8. Navarro Sanches Angel J. La transicion en sus documentos, P. 107-117; 9. Textos y documentos, P.85-92; 10. Там само, P. 96-99, 355-396; 11. Там само, P. 47-48; 12. Navarro Sanches Angel J. La transicion en sus documentos, P. 93-94; Textos y documentos, P.92-96; 13. Franco. Textos de doctrina politica. Palabras y escritos qe 1945 a 1950. – Madrid, 1951. – 376 P.; Documentos ineditos para la

historia del Generalísimo Franco. – Madrid, 1994. – 751 P.; Franco Bahamonde F. Pensamiento político de un General Franco. Vol. I-IV. – Pontevedra, 1995. – 1348 P.; 14. Franco Pilar. Nosotros, los Franco. – Barcelona, 1980. – 287 P.; Gil Vicente. Cuarenta años junto a Franco. – Barcelona, 1981. – 457 P.; Salgado-Araujo Franco F. Mi vida junto a Franco. – Barcelona, 1977. – 403 P.; Його ж. Mis conversaciones privadas con Franco. – Barcelona, 1976. – 565 P.; 15. Textos y documentos, P.280; 16. Там само, P. 281-282, 289; 17. Franco Salgado-Araujo F. Mi vida junto a Franco, P. 165, 170-172; Textos y documentos, P. 303, 330-331, 334-337, 339-343; 18. Fernandez Carlos. La Dictadura de Franco. Ideología, personajes, métodos. – Saba. – A.Coruna, 2002, P. 31-36.

В.Ю Годлевська

КОНСТИТУЦІЯ ІСПАНІЇ 1978 РОКУ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗМІЦНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

Авторитарний режим, встановлений в Іспанії генералом Ф.Франко Баамонде, в результаті громадянської війни 1936-1939рр. був ліквідований в кінці 70-х рр. мирним шляхом, через послідовну систему угод, пактів, компромісів, укладених між різними політичними силами країни.

Важливим етапом в боротьбі за демократичні перетворення стало прийняття нової Конституції країни в грудні 1978 р., яка забезпечила стабільність демократичного режиму і виступила фундаментом політичного порядку та громадянського миру.

Процес розробки нової конституції та її сутність є ґрунтовно досліджуваний у зарубіжній науці. Серед останніх наукових досліджень, в яких увага приділяється вивченню цього питання, необхідно виділити праці іспанських науковців Р. Бланко Вальдеса, Р.Котарело, Х.Паніагуа Сото, Х.Наварро Естебана, А.Сото, Ч.Пауела, Х.Туссея.¹ Аналізу іспанської конституції присвячені також праці російських дослідників В.В.Калініна, А.І.Ландабасо, А.Орлова та українських Ю.Г.Беловолова, Т. Титаренко.² Більшість науковців одностайні в тому, що прийняття Основного закону завершило етап встановлення демократії в Іспанії, після чого розпочався етап її консолідації.

Конституційний процес відіграє суттєву роль у становленні нових демократій, тому евристична цінність даної статті та її наукова новизна полягають у спробі теоретичного перенесення досвіду розбудови демократії в Іспанії до умов сучасної України та теоретичному прирошуванні матеріалу з вказаної проблеми. Досвід Іспанії може бути корисним для подолання труднощів соціально-політичного життя молодій українській державі, яка теж торує свій шлях до демократії.

Після прийняття політичної реформи в листопаді 1976 р., проведення на її основі перших демократичних парламентських виборів у червні 1977 р., підписання в жовтні 1977 р. угоди (пакту Монклоа) між провідними політичними силами Іспанії щодо врегулювання нестабільності в економічній сфері, постала можливість розробки та прийняття Основного закону, який повинен був створити юридичну базу для подальшої демократичної перебудови іспанського суспільства.

Необхідність розробки нової Конституції усвідомлювали всі політичні сили Іспанії як ті, що виступали за демократичне оновлення країни, так і ті, що прагнули зберегти старі порядки, оскільки створені за часів франкізму “основні” закони вже не відображали нову політичну реальність.

Процес розробки Основного закону являв собою „політичний діалог”, який тривав 15 місяців (з червня 1977р. по грудень 1978р.). З цією метою Конгресом депутатів (нижня палата Генеральних Кортесів) була утворена спеціальна Конституційна комісія, склад якої був ухвалений 25 липня 1977р. До комісії увійшли 36 депутатів, з яких 17 представляли урядову партію Союз демократичного центру (СДЦ), 13 – Іспанську соціалістичну робітничу партію (ІСРП), по 2 – Комуністичну партію Іспанії (КПІ) і праву партію Народний альянс (НА), по 1 – баскські та каталонські регіональні угруповання. Таке представництво партій відображало співвідношення депутатських мандатів, отриманих кожною з цих партій на

виборах. Метою Конституційної комісії було створення проекту Основного закону на основі пропозицій найвпливовіших політичних партій. За наполяганням лівих партій з цієї комісії був виділений більш вузький комітет з семи членів. Хоча комітет був лише допоміжним органом Конституційної комісії, рішення приймалися саме у ньому, а комісія потім формально затверджувала їх.³

Іспанська Конституція була створена на основі консенсусу. Американський політолог Г. Гюнтер відмічав три особливості застосування техніки консенсусу в Іспанії. По-перше, переговори велись при безпосередній участі представників всіх груп, зацікавлених у досягненні згоди, причому склад учасників змінювався в залежності від характеру проблем, що обговорювались. По-друге, група, у якій приймалися рішення (комітет Конституційної комісії), була обмеженою за складом учасників, що сприяло досягненню консенсусу, тому що у великих групах, згідно даних соціальних психологів, рішення виробляються важче. По-третє, переговори велись конфіденційно, а не публічно. Закритий характер переговорів мав важливе значення для досягнення компромісів, тому що партійне керівництво відмежовувалось від тиску рядових членів партій і легше йшло на поступки. У майбутньому це призвело до звинувачень у зрадництві принципів партійними керівниками. Однак у даному випадку певна незалежність партійних еліт від мас була необхідною: якби не компромісність позицій партійних лідерів, Конституцію створити було б неможливо. Керівництво більшості партій визначило своєю метою не максимальне задоволення інтересів своїх прибічників, а створення легітимного і стабільного режиму⁴.

Текст проекту був остаточно ухвалений на засіданні Конгресу депутатів та Сенату 31 жовтня 1978р. З 584 членів Кортесів на підтримку проекту висловились 551 член (325 депутатів і 226 сенаторів), 11 проголосували “проти” (6 депутатів і 5 сенаторів) і 22 утримались (14 депутатів і 8 сенаторів). 6 депутатів були відсутні⁵.

Текст Конституції, ухвалений парламентом, був представлений на референдум 6 грудня 1978р., на якому була зареєстрована участь 67 відсотків громадян. За проект проголосували 15,7 млн. іспанців, що склало 87,8 відсотки від кількості тих, що брали участь у голосуванні, проти – 1,4 млн. (7,9 відсотки), утримались 640 тис. (3,5 відсотки)⁶.

Прийняття Конституції 1978р. поклало кінець формальному існуванню режиму Ф.Франко, оскільки були ліквідовані Основні закони, прийняті протягом 1938-1967рр. З точки зору юридичної перспективи закінчився перехід від авторитарної політичної системи до демократичної, що був реалізований “від закону до закону, за законом”.

Конституцією 1978р. Іспанія проголошувалась парламентською монархією. Формально монархічна форма правління в Іспанії була проголошена ще у 1947р., однак аж до смерті Ф. Франко вона не була реалізована.

При розробці Конституції законодавці взяли за основу досвід західноєвропейських країн з монархічною формою правління. Згідно статті 1 Конституції іспанський король позбавлявся суверенітету. “Національний суверенітет належить іспанському народу”, якому належить вся влада. Закладена в конституції концепція парламентської монархії як політичної форми іспанської держави, розцінюється багатьма іспанськими вченими як нова й оригінальна. Як головний елемент виділяється те, що монархія розглядається як форма державного устрою, а не як форма правління⁷.

Відтепер права монарха регулювались Конституцією (II розділ “Про Корону”) і були дещо обмежені у порівнянні з минулими століттями. Король проголошувався “главою держави, символом єдності і стабільності”; йому надавалось право здійснювати представництво Іспанії на міжнародній арені. До основних повноважень короля належать наступні: 1) санкціонувати і промульгувати закони; 2) скликати і розпускати Генеральні Кортеси; 3) призначати референдум у випадках, передбачених Конституцією; 4) пропонувати кандидата на посаду голови уряду, а також призначати або усувати його у відповідності з положеннями Конституції; 5) призначати і усувати членів уряду за пропозицією глави уряду; 6) здійснювати верховне командування Збройними силами. У компетенцію короля увійшли

.....
.....
такі важливі питання як призначення послів, підписання міжнародних угод, оголошення війни і миру (за попередньою згодою Кортесів).⁸

Особливості статусу короля полягають в наступному: монархія як символ державної єдності і король як глава держави не інтегровані в жодну з конституційних гілок влади, — за конституцією виконавча влада з формальної точки зору відокремлена від монарха і належить урядові. Разом з тим король бере участь у виконанні генеральними Кортесами, урядом і судами своїх функцій і в такий спосіб виконує свої конституційні обов'язки як глава держави.

Три класичні гілки влади представлені в Іспанії відповідно до конституції генеральними Кортесами, урядом і адміністрацією і судовою владою.

Провідну роль в системі органів влади і управління Конституція закріпила за урядом (IV розділ “Про уряд і адміністрації”). Уряд країни є конституційним органом, який визначає основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики країни, керує діяльністю цивільної та військової адміністрації, обороною країни, здійснює виконавчу функцію та регламентарну владу (ст. 97). Найбільш важливі повноваження уряду можна встановити за конституційними положеннями, що не увійшли до IV розділу. Так, уряду належить право законодавчої ініціативи, тобто право вносити до парламенту проекти законів, а також право “в надзвичайних і термінових випадках... видавати тимчасові законодавчі акти у формі декретів-законів...” (ст. 86), які протягом 30 днів після опублікування повинні бути затверджені або скасовані Конгресом депутатів. Крім того, уряд має право оголошувати загрозливий або надзвичайний стан у країні шляхом видання спеціального декрету. У першому випадку термін дії такого декрету за Конституцією не перевищує 15 днів. Надзвичайний стан оголошується після попереднього дозволу Конгресу депутатів (ст. 116, п. 3), і строк його дії не повинен перевищувати 30 днів.

Значні права надані уряду і у сфері міжнародних відносин. Хоча підписання міжнародних договорів і угод належить до компетенції короля (ст. 63, п. 2), а контроль і надання дозволу на підписання найважливіших з них належить Кортесам (ст. 94), підготовка текстів проектів таких угод і договорів складає прерогативу уряду.⁹

Уряд несе відповідальність перед Конгресом депутатів за політичне керівництво країною. Контроль за роботою уряду здійснює Конгрес депутатів, використовуючи такі засоби як запити та інтерпеляції, обговорення питання про недовіру, висловлення вотуму недовіри. Проте уряд теж наділений елементами стримування і противаги парламенту. Так, глава уряду може запропонувати королю розпустити Кортеси чи одну з його палат.

Основні елементи стабільності уряду визначені в механізмах його інвеститури і відставки. Так, при первинному голосуванні в конгресі щодо вотуму довіри урядові потрібна абсолютна більшість голосів для того, щоб її одержати. Якщо цього не відбувається і призначається нове голосування через 48 годин після першого, то вотум довіри вже вважається отриманим при простій більшості голосів. У такий спосіб може бути затверджений уряд, який не має парламентської більшості, але буде керувати країною за допомогою досягнення парламентських угод. Процедура відставки уряду ускладнена, тому що повинна бути підтримана не тільки абсолютною більшістю голосів депутатів, але і включати висунення нового кандидата на посаду голови уряду.¹⁰

На думку іспанських фахівців, у конституції закладене розуміння уряду як конституційного органу, що діє з позицій переваги й автономії стосовно інших державних органів і який зв'язаний з Кортесами системою взаємного контролю. Ця система підпорядковує діяльність уряду рішенням парламенту, але в той же час не обмежує його протагонізму в здійсненні національної політики.¹¹

Особливо виділена роль голови уряду як керівника і координатора даного колегіального органу. Іспанські законодавці зробили вибір на користь уряду президентського спрямування з яскраво вираженим лідерством його глави.¹²

За новою Конституцією значно змінився правовий статус представницького органу

Іспанії – Кортесів (III розділ “Про Генеральні Кортеси”). Конституція детально регулює його статус, структуру та повноваження. Кортеси складаються з двох палат: конгресу депутатів і сенату. У цьому знаходить свій вираз тенденція подвійного представництва, характерна для будь-якої держави, організованої на федеративній основі. Конгрес депутатів виступає при цьому виразником народної волі, а сенат є палатою територіального представництва.

Члени обох палат Кортесів – нижньої, Конгресу депутатів (від 300 до 400 місць), і верхньої, Сенату (250 місць), – обираються на 4 роки шляхом загальних рівних прямих виборів і таємного голосування, причому Конгрес депутатів на основі пропорційної системи, а Сенат – мажоритарної. Окрім цього, частина складу Сенату призначається регіональними автономними об'єднаннями. Депутати і сенатори користуються недоторканістю та парламентським імунітетом. Вони обирають свої керівні органи і визначають порядок їх роботи через прийняття відповідних Регламентів. Структурними елементами Кортесів у кожній палаті є: голова палати, президія, постійні законодавчі комісії, комісії з розслідування, пленум, постійні депутації.

Законодавча діяльність Кортесів полягає в обговоренні законопроектів і законодавчих пропозицій, що надходять до Конгресу і Сенату від уряду, окремих депутатів, сенаторів, асамблей автономних областей, а також груп виборців (до 500 тис.чол.). Всі законопроекти ставляться на голосування спочатку у нижній, а потім у верхній палатах. У випадку розбіжностей між палатами останнє слово залишається за Конгресом.

Також Кортеси затверджують главу уряду, контролюють діяльність уряду, реалізують практичний контроль за діяльністю автономних співтовариств, є основною ареною діяльності політичних партій. Кортеси недоторкані і несуть політичну відповідальність тільки перед виборцями. Дії кортесів не піддані ніякій іншій юрисдикції як тільки юрисдикції конституційного суду у випадках, коли вони порушують конституцію.

За конституцією судова влада в Іспанії є незалежною і здійснюється від імені короля (стаття 117). Вищим керівним органом судової влади є Генеральна рада. Вона складається з голови Верховного суду і двадцяти членів, призначуваних королем на 5-річний термін (12 призначаються з числа суддів і членів суду на умовах, встановлених законом, 4 — за пропозицією конгресу депутатів і 4 за пропозицією сенату). Вищою судовою інстанцією є Верховний суд, його голова призначається королем за пропозицією Генеральної ради. Генеральний прокурор держави призначається королем за пропозицією уряду з урахуванням думки Генеральної ради судової влади. Судді і члени судів, а також прокурори не можуть займати інші публічні посади або об'єднуватися в політичні партії і профспілки (стаття 127).

Особливе місце в конституції займає Конституційний суд як вища інстанція, покликана забезпечувати виконання конституції всіма гілками влади. Конституційний суд складається з 12 членів, призначуваних королем (4 за пропозицією конгресу, 4 за пропозицією сенату, 2 за пропозицією уряду і 2 за пропозицією Генеральної ради судової влади). Суд має повноваження для розгляду заяв про неконституційність законів і нормативних актів, прийняття постанов про захист прав людини в зв'язку з порушеннями прав і свобод, вирішення суперечок про розмежування компетенцій між державою й автономними співтовариствами і між самими автономними співтовариствами (стаття 161).¹³

Демократичний характер Основного закону виражається у закріпленні принципу рівності всіх перед законом і у широті прав і свобод, наданих громадянам країни. Так, в Конституції Іспанії закріплені наступні права: 1). особисті - право на життя (з заборонаю катувань; ст.15), на свободу і безпеку (з можливістю превентивного затримання на строк не більше як 72 години; ст.17), недоторканість житла, таємність поштових відправлень, телеграфних і телефонних зв'язків (ст.18), на подання індивідуальних та колективних петицій (ст.29); 2). політичні права - право на об'єднання (ст.22), право на участь у суспільних справах безпосередньо або через представників обраних на виборах, право на рівний доступ до державної служби (ст.23), право на мирні збори та демонстрації (ст.21); 3). соціально-економічні - право на приватну власність (ст.33), свободу підприємницької

діяльності (ст.38), право на працю (ст.35), право на шлюб на умовах рівності (ст.32), на охорону здоров'я (ст.43), на належне житло (ст.47), на пенсійне забезпечення (ст.50), на соціальне страхування (ст.41), на соціальну, економічну і правову охорону сім'ї, материнства та дитинства (ст.39), на охорону економічних інтересів, здоров'я (ст.51); культурні права - право на доступ до культурних цінностей (ст.44), право на освіту (ст.27). Кожен громадянин має право захищати свої права та свободи у разі їх порушення у судовому порядку (ст.53). Також Конституція закріпила основні обов'язки громадян держави: захист Іспанії (ст.30), сплата податків (ст.31), обов'язок батьків піклуватись про своїх дітей (ст.39) та ін. Незаконне чи безпідставне припинення дії прав та свобод тягне за собою кримінальну відповідальність за порушення визнаних законами прав та свобод. Конституція 1978 року відділила церкву від держави, що для такої католицької країни як Іспанія, має суттєве значення. Також було проголошено свободу віросповідання (ст.16)¹⁴.

Важливе місце у Конституції посідає розділ про національно-державний устрій (VIII розділ "Про територіальну організацію держави"). Національно-регіональне питання протягом багатьох століть було одним з найскладніших питань політичного життя Іспанії. Конституцією були закладені основи для вирішення національного питання (передбачалось право на отримання автономного статусу будь-якою історичною областю). За Конституцією на території країни було утворено 17 автономних областей. Окрім автономних областей, Іспанія у відповідності з Конституцією поділена на муніципалітети та провінції. Кожна з цих адміністративно-територіальних одиниць отримала певну самостійність у вирішенні місцевих питань (ст.137).

Держава залишила за собою виключну компетенцію в таких питаннях як права, свободи та обов'язки іспанських громадян; іспанське громадянство, міграція, статус іноземців; міжнародні відносини; оборона країни і утримання збройних сил; законодавство; зовнішня торгівля і митний режим; грошова, кредитна, банківська системи і система страхування; загальне планування економічної активності; координація наукових і технічних досліджень; транспорт, зв'язок і т.д. (ст.149).

Конституція встановлює систему розподілу компетенцій між державою й автономними співтовариствами і конкретизує зміст двох видів автономії: територіальної (регіональної) і місцевої (адміністративної). Під територіальною автономією розуміються автономія, носіями якої є "національності і регіони". Автономія їм надається у формі автономних співтовариств через відповідні статuti автономій. Ця автономія якісно вище місцевої. Вона передбачає рівень рішень максимально сумісний із принципом єдності держави. Автономні співтовариства можуть мати своє юридичне законодавство, представницькі і виконавчі органи влади. Під місцевою автономією мається на увазі визнання інтересів місцевих корпорацій, діяльність яких відповідно до конституції не вимагає надання їм функцій політичних рішень. Вони не мають власного законодавства¹⁵.

У свою чергу територіальна (регіональна) автономія має свої два рівні. Зміст регіональної автономії конкретизується в статті 148. У ній перераховані компетенції автономних співтовариств (створення органів самоврядування, територіальний, міський, житловий благоустрій, землеробство і тваринництво, ремесла, культура, туризм, охорона здоров'я і т.д.). Через 5 років за допомогою зміни своїх статутів ці автономні співтовариства і далі можуть йти шляхом розширення своїх повноважень у межах, встановлених у статті 149 (визначає повноваження, що відносяться винятково до компетенції держави: національність, міжнародні відносини, оборона, державні фінанси, зовнішня торгівля і т.д.).¹⁶ Таким чином, своєрідною рисою іспанської моделі регіонального устрою є її надзвичайна гнучкість.

В Основному законі також передбачена процедура конституційної реформи, з ініціативою якої можуть виступати уряд, Сенат, Конгрес депутатів, асамблеї автономних областей. Якщо зміни стосуються найважливіших глав та розділів Конституції ("Про основні права і публічні свободи", "Про корону"), то вони повинні бути розглянуті послідовно обома палатами Кортесів і прийняті двома третинами голосів кожної з палат. Для зміни решти

розділів Конституції необхідно, щоб за них проголосувала більшість від 3/5 складу членів кожної палати. Будь-які зміни в Конституції після ухвалення в Кортесах виносяться на референдум (ст.167, 168)¹⁷.

Конституція носила незавершений характер, багато її положень мали загальне формулювання. Вона потребувала прийняття кількох десятків законів для свого доповнення і розвитку.

В складних умовах перехідного періоду іспанська Конституція була створена за участю провідних політичних сил Іспанії, на основі консенсусу. Можливо, підсумковий проект був не ідеальним, і, можливо, в чомусь непослідовним, але він володів важливою перевагою — загальною легітимністю. Це — вирішальна перевага, адже демократія, на відміну від диктатури, може функціонувати лише за умови добровільного і свідомого дотримання демократичних процедур.

Конституція Іспанії увібрала в себе досвід конституційного розвитку провідних демократичних держав. Після її прийняття політичний процес в Іспанії вступив у нову фазу — фазу консолідації демократії, основним завданням якого було адаптація суспільства до нового політичного механізму, до нового — порівняно з авторитарним — способу вирішення конфліктів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Soto A. La transicion a la democracia. Espana, 1975 – 1982.- Madrid: Alianza Editorial, 1998.- 204 p. ; Soto Juan L.P. El modelo parlamentario en la Constitucion Espanola de 1978// Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. - P.201-219; Powell Ch. Espana en democracia. 1975 – 2000. – Barcelona: Plaza Janez, 2001.- 688 p.; Navarro Esteban J. 25 anos sin Constitucion. - Madrid: Foca investigacion, 2003. – 171 p.; Navarro Sanches Angel J. La transicion en sus documentos. – Madrid : Centro de estudios politicos y constitucionales, 1998. – 661 p.; Valdes Blanco R.L. La Constitucion de 1978. – Madrid : Alianza Editorial, 2003. – 347 p.; Cotarelo R. La transicion democratica Espanola // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. - P.3-31; Tusell j. La transicion espanola a la democracia. – Madrid : Historia 16, 1999. – 207 p.; 2.Ландабасо А.Н. Конституционализм и парламентаризм // Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португалия /РАН, Институт всеобщей истории/ С.П.Пожарская (отв. ред.) – М., 1996. – С.130-135; Калинин В.В. Испанская конституция 1978 г.// Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португалия /РАН, Институт всеобщей истории/ С.П.Пожарская (отв. ред.) – М., 1996. – С.- 114-127; Орлов А. Единая и неделимая родина всех испанцев //Международная жизнь.- 1998.- №7.- С.54-60; Беловолов Ю.Г. Политическая система современной Испании (1975-1995). – Донецк, 1997.- 73 с.; Татаренко Т. Територіальні автономії в Іспанії як модель децентралізації держави // Людина і політика. – 2001. - №6. – С.23-26; 3. Soto A. Вказана праця. - Р.71; Tusell J. Вказана праця. – Р.98; Ландабасо А.Н. Вказана праця. - С.135; Калинин В.В. Вказана праця. – С.- 117; Орлов А. Единая и неделимая родина всех испанцев. Вказана праця. - С.56-57. Современная Испания. /Авилова А.В., Акимов В.С., Баранова Т.Н.и др.; Отв. ред. Загладин В.В. — М.: Издательство политической литературы, 1983. — С.42; 4. Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Полис. — 1991. — № 5. – С. 125; 5.Современная Испания.- С.43; Powell Ch. Вказана праця. - Р. 224; 6.Prego V. Diccionario de la Transicion. – Barcelona : Plaza Janez, 1999. – Р.649; Soto A. Вказана праця. р.75; Powell Ch. Вказана праця. Р.232; Ландабасо А.Н. Вказана праця. - С. 135; Hooper J. The New Spaniards. - Penguin Books.1987. - Р.44; Valdes Blanco R.L. Вказана праця. – р.47; Хенкин С.М. Хуан Карлос I: политический портрет. – М.: ИНИОН РАН, 2001.- С.66; 7. Soto Juan L.P. Вказана праця. – Р.202; 8.Испания. Конституция и законодательные акты.- С.50; 9.Испания. Конституция и законодательные акты.- С.59, 62,69; 10.Испания. Конституция и законодательные акты.- С.64-68; 11.Калинин В.В. Вказана праця. - С. 121; 12.Soto Juan L.P. Вказана праця. – Р.209; Калинин В.В.. Вказана праця. – С.- 121; 13. Испания. Конституция и законодательные акты.- С.70-72, 112; 14. Испания. Конституция и законодательные акты.- С. 34-42; Современная Испания. С. 47-49; 15. Cotarelo R. Вказана праця. - Р.199-200; Калинин В.В. Вказана праця. - С. 123-125; 16. Испания. Конституция и законодательные акты.- С.82-87; Ландабасо А.Н. Вказана праця. - С. 133; Калинин В.В. Вказана праця. - С.124; 17. Испания. Конституция и законодательные акты. С.29-38.

О.А.Неприцький

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Джерельна база з теми інтеграційних процесів у Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть охоплює широке коло документів. Оскільки дане питання вивчалось у вітчизняній історичній науці до 90-х років з суто ідеологічних підходів (50-60-і роки – з відправної точки „антирадянської змови”, а в 70-80-і роки – з функціоналістського підходу інтеграції економік задля збагачення великого капіталу).

Протягом останніх десяти років в Україні суттєво збільшився інтерес істориків і політологів до вивчення європейської інтеграції Великої Британії. Було опубліковано, зокрема, монографію Н.Л.Яковенко¹, захищено докторську дисертацію з політичних наук В.Ю.Крушинського² та ін.

Проте, джерела не мають усталеної класифікації та характеристик. Це створює певні вади для їх опрацювання, але й відкриває широке поле для нових пошуків. В даній статті автор ставить завдання запропонувати класифікацію джерел за критеріями цільового призначення та походженням.

Це можуть бути наступні групи: документи Європейського Союзу, що були прийняті й схвалені країнами-учасницями; документи міжнародних організацій, до яких входить Велика Британія, окрім ЄС (НАТО, ООН); документи уряду й парламенту Великої Британії; офіційні видання ЄС та ЗЄС; офіційні видання міжнародних організацій та окремих країн; офіційні видання уряду Великої Британії; статистичні дані з економічного, політичного та соціального розвитку країн-членів ЄС та їх партнерів; документи політичних партій; промови, інтерв'ю та публікації політичних лідерів і державних діячів; матеріали в засобах масової інформації.

Розглянемо детальніше зазначені групи джерел. Перш за все, варто виділити офіційні документи Європейського Союзу, такі як міжнародні договори, резолюції, програми, підписані та прийняті на засіданнях робочих органів тощо³. Згідно цих документів будували свої взаємини країни-члени Євросоюзу, здійснювали зовнішню та внутрішню політику уряди держав, розроблялися подальші кроки об'єднавчих процесів. Вони містять правові норми взаємодії країн-учасниць, передбачають процедурні питання: порядок формування робочих органів організацій, вибори до Європарламенту, роботу Єврокомісії тощо. Ці документи є загальновідомими та доступними для вивчення.

Оскільки Велика Британія є також членом НАТО, і політика безпеки та оборони Сполученого Королівства тісно переплітається з структурами Північно-Атлантичного блоку, необхідно аналізувати роль і місце Британії у трансатлантичних воєнно-політичних взаєминах⁴. Компаративний аналіз документів Європейського Союзу, Західноєвропейського Союзу та Північно-Атлантичного блоку показує узгодженості та протиріччя в політиці цих структур, а відповідно конфлікти між окремими країнами, які відіграють провідні ролі в них.

Британський прем'єр-міністр та члени уряду й парламенту Сполученого Королівства виконують функції управління країною й провадять зовнішню та внутрішню політику держави. Прийняті ними нормативні акти регламентують політичний та економічний розвиток Сполученого Королівства, в тому числі і його взаємини з Європейським Союзом, іншими країнами Європи та світу. Також від парламенту Великої Британії залежить ратифікація документів Європейського Союзу. Без схвалення національним законодавчим органом акт ЄС не стає правовою нормою всередині держави. Яскравим випадком була Соціальна хартія Маастрихтського договору, що була схвалена британським парламентом лише через 4 роки після вступу в силу тексту основного договору⁵.

Так звані “Білі книги” – офіційні урядові документи, що представляються в палату громад для ознайомлення. У вигляді “Білих книг” публікуються тексти міжнародних договорів та угод, учасником яких є Велика Британія, доповіді королівських комісій, спеціальних міністерських комітетів⁶. Назву отримали від білої обкладинки цих матеріалів. “Білі Книги” також готуються для парламенту ЄС і часто містять інформацію з імплементації міжнародних угод⁷.

До іншої групи належать матеріали ЄС, розраховані на широку читацьку аудиторію, що цікавиться питаннями європейської інтеграції⁸. З них можемо дізнатися про законодавчі підстави і результати економічної та політичної діяльності ЄС. В цих виданнях ретельно добирається матеріал, адже вони виконують не лише інформаційну, але одночасно і пропагандистську роль. В бюлетенях Європейського Союзу відсутній показ недоліків та гострих протиріч у європейській інтеграції. Негативна інформація в них чітко дозується і подається в межах, необхідних для створення ілюзії об'єктивності й неупередженості джерела. Дані джерела достатньо повно відображають позитивну або нейтральну щодо європейського будівництва інформацію. Демонструються переваги і замовчуються проблеми європейської співпраці. Проте в них міститься офіційно оприлюднена, спеціально підготовлена для широких верств населення точка зору Європейської Комісії, Ради міністрів країн ЄС. Саме з такої позиції зазначені видання є цінним джерелом. Вони дають змогу побачити, як провадиться європейська політика з Брюсселя, з допомогою яких прийомів пропагандуються європейські ідеї, цінності, чим вмотивовують органи ЄС свою діяльність.

Як вже зазначалося, Велика Британія тісно пов'язана з Північно-Атлантичним воєнно-політичним блоком, а тому становлять інтерес бюлетені та брошури НАТО – довідкова та просвітницька література, що видається цією організацією⁹. Довідники містять інформацію про хронологію подій, структуру та принципи роботи організації тощо. Вони теж переслідують, окрім інформаційної, і пропагандистську мету. Тому їх можна розглядати і як джерело довідкового характеру щодо діяльності міжнародних організацій, і як зразки популяризації діяльності блоку, забезпечення соціально-схвального іміджу для нього. Варто зазначити, що в контексті вивчення воєнно-політичної інтеграції доцільно аналізувати не лише британську та європейську документацію. Сполучені Штати Америки, що є провідною державою НАТО, наприклад мали свої інтереси в регіоні й займали власну позицію стосовно європейської інтеграції та ролі й місця в ній Великої Британії.

Уряд Великої Британії здійснює власну інформаційну політику, доносячи до широких верств населення свою позицію¹⁰. Здебільшого це помірковані проєвропейські документи. Видання містять підтримку офіційного урядового курсу. Такі публікації стосувалися питань спільної діяльності країн-членів ЄС в сферах сільського господарства, торгівлі, міграцій, бюджетної політики, воєнної співпраці, введення євро тощо.

Для визначення стану економіки, розвитку галузей промисловості, видатків на різні бюджетні сфери значну цінність становлять статистичні дані, опубліковані в друкованих засобах масової інформації та спеціалізованих виданнях статистичних і фінансових відомств¹¹. Річні звіти установ ЄС містять статистичні дані з розвитку країн-членів та Союзу загалом¹².

Функціонування демократичних держав передбачає участь громадян у вирішенні політичних, економічних, соціальних та інших питань. Політики постійно повинні зважати на думку широкого загалу і, по можливості, формувати її для забезпечення собі політичної підтримки населення. В умовах представницької демократії державні діячі, непереобрані на наступний термін діяльності виборних органів влади, втрачають право формувати державну політику. Тому важливим джерелом є результати опитування, що показують, як формувалася громадська думка стосовно процесів євроінтеграції¹³. Опитування проводилися достатньо регулярно як соціологічними службами, так і засобами масової інформації. Орієнтуючись на результати таких опитувань, можемо бачити громадську реакцію на дії національного уряду, керівництва політичних партій, загальноєвропейських органів влади.

На широкі верстви населення орієнтовані інформаційні матеріали політичних партій Великої Британії та загальноєвропейських партій, до яких вони входять як учасники виборчих процесів до Європарламенту. Позиції політичних партій з питань міжнародної політики викладені в партійних документах, і найголовнішими з них є передвиборчі маніфести¹⁴. Перед кожними загальними парламентськими виборами у Великій Британії політичні партії видають свої програмні документи – маніфести, в яких викладають основні

.....
.....
положення свого бачення питань внутрішньої та зовнішньої політики. Окрім провідних британських партій Лейбористської, Консервативної та Ліберально-демократичної - маніфести видають і малі національні партії Шотландії, Уельсу, Північної Ірландії.

Політичні партії беруть участь у виборах до Європейського Парламенту, що також формується шляхом прямих виборів громадян Європейського Союзу. З 2001 року Європарламент у Великій Британії став обиратися за пропорційною системою (раніше обирався за мажоритарною), і роль малих партій ще більше зросла, оскільки за результатами голосування за партійними списками вони мають більше шансів провести своїх представників до Європарламенту.

Нарешті, остання група включає специфічні джерела, притаманні суспільствам на сучасному етапі розвитку демократичних держав. Особливим історичним джерелом є тексти промов політичних лідерів¹⁵. Свою думку щодо питань європейської інтеграції регулярно висловлювали як політики-євроентузіасти, так і євроскептики. Цікавими для аналізу є промови функціонерів ЄС, президентів Єврокомісії, лідерів Лейбористської та Консервативної партій Великої Британії, членів урядів та парламентарів інших європейських країн. Промови звучали на зустрічах державних діячів, у виступах перед студентами, в засобах масової інформації.

Доцільно звертатися до промов Маргарет Тетчер, Джона Мейджора, які свого часу посідали місце прем'єр-міністра, та сьогоденішнього керівника уряду, що заступив на посаду в 1997 році, Тоні Блера. Промови Маргарет Тетчер відрізняються антагонізмом, несприйняттям Європи. Тоді як Блер, навпаки, постійно наголошує на тісних стосунках і важливій ролі Великої Британії у Європі. Саме в ній останній прем'єр ХХ століття вбачає майбутнє Сполученого Королівства.

До цієї ж групи джерел можемо зарахувати інтерв'ю з членами урядів та політичними лідерами ЄС і країн-учасниць¹⁶. В інтерв'ю вони змушені говорити на запропоновані журналістами теми та відповідати на достатньо гострі запитання, а не виголошувати промови, написані спічрайтерами.

Важливе значення в джерельній базі мають публікації політичних діячів-учасників інтеграційних процесів, де вони висловлюють свої думки щодо європейського питання. Наприклад книга Маргарет Тетчер, написана у 2002 році, "Мистецтво управління державою"¹⁷ розкриває погляди цього лідера Консервативної партії, євроскептика, прем'єр-міністра Великої Британії на процес інтеграції в Європі. На її думку, він приховує велику небезпеку зміцнення і збільшення влади міжнародних інститутів, що неминуче завдає збитків суверенності та незалежності національних держав. М.Тетчер розглядає взаємини Сполученого Королівства не лише з європейським співтовариством, але й зі Сполученими Штатами Америки й схиляється до думки про більшу спорідненість Великої Британії з США, ніж з Європою.

Важливим і загальнодоступним джерелом є періодичні видання. Потужне конкурентне середовище в сфері засобів масової інформації та на ринку праці в журналістиці створило передумови для опублікування на шпальтах газет ексклюзивних матеріалів, унікальних інтерв'ю, багатого фактичного матеріалу. Важливим недоліком у всіх цих матеріалів є значний суб'єктивізм, різке емоційне забарвлення й інколи навмисна драматизація та однобоко упереджене висвітлення подій. Проте широкий спектр і чисельність даного типу джерел дозволяє усувати цей недолік, навіть більше того, перетворити його на перевагу, співставляючи помірковані та полярні точки зору.

При цьому необхідно наголосити, що не лише британська преса повинна бути вивченою. Досліджуючи воєнну та політичну інтеграцію Європи (як ми вже зазначали, коли розглядали групи офіційних документів), обов'язково потрібно дослідити реакцію США. Позиція американських (і не тільки) політиків, журналістів, вчених висвітлена у засобах масової інформації Сполучених Штатів¹⁸. Окрім американських ЗМІ, джерельна база доповнюється іншою європейською пресою¹⁹.

Преса яскраво відображає поляризацію поглядів на європейське питання у суспільстві. Слідкуючи за матеріалами ЗМІ, можемо побачити позиції різних верств населення, ознайомитися з думками видатних людей. Адже суспільну думку кінця ХХ століття багато в чому створювали саме ЗМІ.

Оцінивши джерела за цільовим призначенням та походженням, маємо змогу робити висновки про ступінь достовірності джерел. Чим менш офіційним та більше розрахованим на масового споживача є джерело, тим менший ступінь його достовірності. Тому дані, наведені у джерелах з низьким ступенем достовірності, вимагають перевірки з інших, незалежних від попереднього, джерел інформації.

Наявна джерельна база характеризується також рівнем об'єктивності джерела, що також слід мати на увазі. Але потрібно враховувати, що побудова інтегрованої Європи часто залежала не так від об'єктивних соціально-економічних умов, як від політичної волі лідерів та настроїв народних мас. Тому суб'єктивні погляди політичних лідерів, заангажовані статті преси із мільйонними тиражами є не менш цінними джерелами, аніж статистичні збірники та річні звіти урядових установ.

З точки зору доступності, джерела з даної теми є відкритими для користування, і навіть, навпаки, популяризуються політичними партіями, державними та міждержавними органами, що їх створюють (за винятком службових документів, що мають вузьке коло користувачів і не можуть бути використаними для написання історичного дослідження).

В Україні доступ до зазначеної джерельної бази забезпечується через Центри європейської документації, що працюють у Києві і розміщені у бібліотеках Академії державного управління при Президенті України та Київського інституту міжнародних відносин. Також відкрито Центр документації НАТО при Атлантичній Раді. Значний документальний масив міститься в бібліотеці Британської Ради в Україні.

Відкритий прямий доступ до матеріалів органів ЄС, НАТО, ЗЄС, національних урядів, політичних партій тощо через електронні сторінки (веб-сайти), в тому числі офіційні сторінки Єврокомісії, Європарламенту тощо. Електронні засоби масової інформації не є постійними в часі, але на них розміщують документи у форматі *.pdf, що є точними копіями їх паперових відповідників. За допомогою програмного забезпечення Acrobat Reader ці документи можна переглядати та роздруковувати, але не можливо змінювати, що гарантує точність при посиланні на них. Найкращими офіційними веб-сайтами з яких можна вийти на документи у форматі *.pdf є, зокрема, www.europa.eu.int – сайт Європейського Союзу; www.europarl.eu.int – Європейського Парламенту та інші.

Урядові та парламентські сайти окремих країн допомагають у пошуку документів, що були підписані, запропоновані, обговорювалися органами законодавчої та виконавчої влади цих країн (www.parliament.uk, www.hms.gov.uk).

Сайти дослідницьких центрів та груп, на яких зібраний статистичний та аналітичний матеріал, містять велику кількість корисних посилань на веб-сторінки політичних партій, урядів та парламентів країн, дослідницькі центри (www.psr.keele.ac.uk).

Засоби масової інформації також мають власні електронні сторінки, але на них інформація викладена в форматі *.html, що дозволяє здійснювати швидкий пошук потрібних матеріалів, а потім працювати з ними в бібліотеці або в Інтернет-мережі з pdf-версіями.

Кожна окрема група джерел ще має бути досліджена і охарактеризована окремо для отримання у подальшому об'єктивних результатів вивчення конкретних розділів та сфер співпраці Великої Британії з континентальною Європою. В цілому можемо зазначити, що для вивчення досліджень з даної наукової тематики українськими вченими існує достатня джерельна база, яка дозволяє всебічно вивчити процеси європейської інтеграції Великої Британії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. -

.....
.....
К., 2003. – 227 с.; 2. Крушинський В.Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: Автореф. дис... докт. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 32с.; 3. Treaty on European Union. – Brussels-Luxembourg: European Commission, – 1992 – 220 p.; 4. Williams A.L. Prospects for a Common European Foreign and Security Policy. – London: Universities Advisory Committee of the Atlantic Council of the United Kingdom, 1995. – 12 p.; 5. Европейская Социальная Хартия: Справочник: Пер. с фр. – М.: Международные отношения, 2000. – 264 с.; 6. IGC: Reform for Enlargement. The British Approach to the European Union Intergovernmental Conference 2000. – The Stationery Office on behalf of the Controller of Her Majesty's Stationery Office, 2000. – 40 p.; 7. White paper on commerce. Document drawn up on the basis of COM (99) 6 final, adopted by the European Commission on 27 January 1999. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1999. – 33 p.; White Paper. The treaty of Nice and Seville Declarations 2002. – Dublin: Published by Stationary Office, July 2002. – 86 p.; 8. How is the European Union meeting social and regional needs. – Brussels-Luxembourg: European Commission, 1996. – 19 p.; The European Union and world trade. – Brussels-Luxembourg: European Commission, 1995. – 19 p.; European Union. – Brussels-Luxembourg: European Commission, 1994. – 50 p.; Fontaine P. Europe in ten points. – Brussels-Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1995. – 46 p.; Economic and monetary union. – Brussels-Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1996. – 24 p.; The single currency and the European Parliament. – European Parliament, 1988. – 25 p.; WEU Today. – Brussels: WEU Secretariat-General, March 1998. – 80 p.; 9. The NATO Handbook. 50th Anniversary Edition. – Brussels: Office of Information and Press, 1998. – 400 p.; The NATO Handbook. Chronology. – Brussels: Office of Information and Press, 1998. – 90 p.; 10. EMU. Steps for 1999. – London: HM Treasury, 1998. – 14 p.; 11. The community budget: the facts in figures. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1998. – 118 p.; Britain 1998. The official yearbook of the United Kingdom. – London, 1999. – 897 p.; EMU. Steps for 1999. – London: HM Treasury, 1998. – 14 p.; Euro. Get ready for the euro. January 1, 1999. - HM Treasury, Euro Preparations Unit. – London: HM Treasury, 1998. – 4 p.; 12. Court of Justice of the European Communities. Annual report 1995. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1996. – 249 p.; European Central Bank. Annual report 1998. – European Central Bank, 1999. – 173 p.; 13. Britain and Europe // The Economist. – 1998. – January 3. – P.29.; 14. Why do we study elections? The collection of British parties' Manifestos. Study Paper. – Kyiv: Civil Society Problems Research Center, 2002. – 206 p.; 15. Выступление премьер-министра Великобритании Тони Блэра. // Компас. - №8. – 24 февраля 2000. С.33-42.; 16. Джон Мейджор: “Франция и Великобритания становятся более великими державами, когда они действуют сообща” // Компас. – 1993. – №102. – С.49-59.; 17. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Пер. с англ. – М., 2003. – 504 с.; 18. Mathiopoulos M., Gyarmati I. Saint Malo and beyond: toward European defense // The Washington Quarterly. – 1999. – Vol.22, №4. – P.65-76.; Weidenfeld W. The euro and new face of the European Union // The Washington Quarterly. – 1999. – Vol.22, №1. – P.67-80.; 19. Kotsiris T. The nation-state and the European Union: possible or impossible equality in the 21st century? // Thesis. A Journal of Foreign Policy Issues. – 1998. – Vol.II, №2. – P.38-45.; Kraniditis Y. The enlargement of the European Union // Thesis. A Journal of Foreign Policy Issues. – 1999. – Vol.III, №2-3. – P.20-59.; Simitis C. The future of Europe: towards political and social union // Thesis. A Journal of Foreign Policy Issues. – 1998. – Vol.II, №3. – P.2-5.; WEU council of ministers 11-12 May 1998. Rhodos Declaration // Thesis. A Journal of Foreign Policy Issues. – 1998. – Vol.II, №1. – P.46-55.

Рецензії

П. М. Кравченко

**НІКОЛЬСЬКИЙ В. М. РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ
БЕЗПЕКИ СРСР В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 1920-Х – 1950-ТІ РР.).
ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. - ДОНЕЦЬК: ВИДАВНИЦТВО
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2003. – 624 с.**

В історії України є події, які впродовж багатьох років привертають увагу дослідників. Не є винятком і питання репресивної політики органів державної безпеки Радянського Союзу в Україні, які порівняно недавно почали ґрунтовно вивчатися вітчизняними істориками. На жаль, і сьогодні значній кількості публікацій бракує достатньої джерельної бази, що пояснюється не в останню чергу обмеженим доступом до архівів СБУ. Тому кожна монографія, в якій використані документи, раніше недоступні дослідникам, є важливою подією для історичної науки. У цьому відношенні вирізняється книга донецького історика Нікольського В. М., яка є першим дослідженням, у якому аналізується діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні з кінця 1920 – у 1950-х рр. на основі кількісних показників. Важливим є те, що джерельну базу роботи склали документи статистичної звітності ГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ, що зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України. У дослідженні визначаються головні напрямки репресивної діяльності органів державної безпеки, її реальна спрямованість, соціальні, національні аспекти тощо.

Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, приміток, додатків і списку скорочень.

Перший розділ розглядає питання історіографії, джерельної бази та методології дослідження. Ґрунтовно аналізуються праці попередників, джерела роботи, принципи та методичні підходи написання.

У другому розділі під назвою “Технологія репресій” зроблено узагальнення фактичного матеріалу щодо функціонування каральних органів. Автор зазначає, що репресивна діяльність органів держбезпеки відзначалася своєю внутрішньою динамікою, безпосередньо пов'язаною з подіями, які відбувалися в СРСР та Україні. При тому ця діяльність мала відповідне юридичне підґрунтя. Зауважимо, що подібних узагальнень у вітчизняній історіографії раніше зроблено не було.

Технологію репресій Нікольський В. М. досліджує через розгляд повсякденної діяльності каральних органів, аналізує підготовку та проведення показових процесів, проведення масових операцій, показує правове підґрунтя цих дій, торкається навіть питання обміну досвідом у проведенні репресивної політики. Автор показує, наскільки ретельно збиралась інформація про всіх, хто проявляв будь-яке незадоволення владою. Так, на обліку ГПУ, станом на 1 січня 1928 р. як неблагонадійний елемент знаходилося 2,7 % від загальної кількості населення України, включаючи немовлят. Якщо взяти до уваги лише чоловіків віком від 18 до 60 років, то цей відсоток становив 10,9%. Отже, понад десяту частину чоловічого населення зрілого віку було віднесено ГПУ УСРР до розряду підозрюваних. Дається розлога картина щодо їхньої партійної, соціальної та національної приналежності, кількості по областях республіки.

Великий інтерес представляє другий розділ, у якому в хронологічній послідовності розглядаються й аналізуються питання арештів та формулювання звинувачень упродовж кінця 1920-х – 1950-х рр. При класифікації обвинувачень автор використовує три близьких за змістом терміни - "категорії обвинувачень", "групи обвинувачень" та "підгрупи обвинувачень". До груп віднесені великі за змістом поняття – контрреволюційні, кримінальні, службово-посадові, економічні та військові злочини. Групи, в свою чергу,

.....
складаються з підгруп: шпигунство, участь в антирадянських організаціях тощо. До категорій включені такі обвинувачення, які мають певні кінцеві ознаки: контрреволюція націоналістична - українська, німецька, польська тощо; антирадянська агітація, шпигунство - румунське, латиське; належність до антирадянських партій - есерів, меншовиків, ТКП, українських і т.п. Наводяться дані щодо кількості арештованих в Україні по роках з 1927 р. по 1961 р., з яких видно, що найбільші показники арештів припадали на роки великого терору, колективізації і розкуркулення, Великої Вітчизняної війни.

Четвертий розділ присвячений детальному аналізу соціальної приналежності заарештованих репресивними органами по певних періодах, з розглядом динаміки відповідних змін. Автор показує, як змінювалася частка окремих соціальних груп серед арештованих у різні роки – нової економічної політики, колективізації, індустріалізації тощо. Так, загальна кількість притягнутих органами ГПУ УСРР селян-одноосібників у 1931 р. (порівняно з 1928 р.) збільшилася у 5,7 рази. У 1928 р. серед заарештованих не було зафіксовано колгоспників, а у 1931 р. до цієї групи було віднесено 2834 ос., тобто - 9,0 % від загалу селян. У тому ж році кількість репресованих куркулів збільшилася у 11,1 рази, а число репресованих середняків у 1931 р. зросло у 4,7 рази. Зроблено аналіз кількості заарештованих по областях, їх співвідношення, абсолютна й відносна частки.

У п'ятому розділі приділена велика увага динаміці національного складу репресованих. Автор, розглядаючи безпосередньо національні компоненти репресій, деталізує їх за такими напрямками: 1) кількісні показники щодо національної належності заарештованих, 2) динаміка їх змін, 3) певні прояви національного акцентування та їх особливості в різні періоди. Так, звітні документи, що зберігаються в Державному архіві СБУ, зафіксували національну приналежність репресованих у 1928 р. за сімома групами: органами ГПУ було заарештовано 9260 українців, 4779 євреїв, 2244 росіян, 436 поляків, 186 німців, 157 молдаван та 491 особа, яких віднесли до невизначеної узагальненої групи "інші". Отже, найбільш чисельною серед репресованих була група українців, відносна частка яких складала понад половину від загалу. На другому місці була національна група євреїв, частка яких майже наближалася до третини. У 1937 р. картина різко змінилась. Якщо українці продовжували займати перше місце за кількістю арештованих - 84915 чол. (53,2 % від усієї кількості), то на друге місце в республіці вийшли поляки – 30148 чол. (18,9 %). Автор показує відмінності у кількості арештованих за національною ознакою в різних областях республіки. Так, у Вінницькій області українці серед арештованих склали 10070 чол. (11,9%), тоді як серед поляків – 5486 чол. (18,0%), що було зумовлено, в основному, як національним складом населення Вінниччини того часу, так і її прикордонням. При цьому зауважено, що різні форми звітності щодо національного забарвлення репресій не дозволяють у деяких випадках зробити однозначні й остаточні висновки.

Шостий розділ логічно завершує дослідження розглядом вироків та рішень, які, як зазначає автор, були "кульмінацією в репресивній діяльності органів держбезпеки", останнім етапом усього ланцюга, на якому вирішувалися долі окремої людини або цілих соціальних груп. Особливістю радянської каральної системи було те, що вона робила це не тільки за допомогою судів, але й широко використовувала так звані позасудові органи. Так, для прийняття рішень на місцях було створено Особливі трійки у складі начальника УНКВД, першого секретаря обкому партії та прокурора області, діяльності яких у розділі приділяється значна увага.

Загалом матеріали за 20-ті роки, як стверджує автор, дозволяють лише з'ясувати тенденції в застосуванні певних вироків та рішень, що пов'язано з низьким рівнем ведення статистичної звітності. Стосується це в значній мірі й наступних років, хоча в 1930-1936 роках спостерігається тенденція до збільшення застосування такого виду покарання як ув'язнення в концентраційні (виправно-трудові) табори та ДОПРи.

Особлива увага приділена розглядові періоду "великого терору" 1937-1938 рр., коли в Україні було засуджено 198918 осіб, з яких 123421 особи (62%) – до вищої міри покарання –

розстрілу. Складені автором на основі архівних даних таблиці дозволяють прослідкувати динаміку арештів та розстрілів у 1937-1938 рр., інші види покарання як загалом у республіці, так і по областях, соціальних групах, по національностях тощо. Окремо розглядається діяльність обласних особливих трійок, які, наприклад, у Вінницькій області 1937 року засудили 8200 осіб, з них 2950 – до розстрілу. У 1938 році особлива трійка на Вінниччині засудила 3447 осіб, з них до розстрілу – 3247 осіб. З такою ж скрупульозністю розглядаються й інші періоди діяльності каральних органів України – передвоєнні роки та Великої Вітчизняної війни, 1946-1950-ті роки. Не всі дані за той час, зазначає автор, є повними внаслідок відсутності окремих звітів. Крім того (і це стосується всіх періодів діяльності каральних органів), необхідно брати до уваги суб'єктивний фактор – маніпуляції даними в тих чи інших інтересах, що не дозволяє в повній мірі об'єктивно і повно відобразити процеси.

Робота містить ґрунтовні висновки, головний з яких полягає в тому, що у своїй діяльності органи ГПУ-НКВД-НКГБ-КГБ як складова частина державного механізму, керувалися, перш за все, відповідними рішеннями та настановами партійно-радянського керівництва, які в узагальненому вигляді трактувалися як "лінія партії, спрямована на побудову соціалістичного суспільства.

Суттєво доповнюють монографію додатки (129 сторінок), у яких міститься великий масив статистичних даних, необхідних для більш глибокого розуміння діяльності репресивних органів СРСР та України. Стосуються вони різних проблем: характеру злочинів, соціальної, релігійної та національної приналежності засуджених, змін у кількості заарештованих у різні роки тощо.

У роботі не розкрито, як зазначено у вступі, деякі аспекти репресивної політики, зокрема: кількісні характеристики партійного та комсомольського прошарку серед репресованих, їх розподіл за галузями народного господарства, вікові ознаки та поділ за статтю тощо. Причини цього полягають, перш за все, у відсутності необхідного документального підґрунтя в фондах Державного архіву Служби безпеки України. Крім того, об'єм роботи та її завдання не дали можливості зробити цього. Деякі з недосліджених аспектів становлять собою фактично самостійну наукову проблему та вимагають окремого вивчення.

Поза сумнівом, монографічне дослідження Нікольського В.М. сприятиме дальшому поглибленому вивченню радянського періоду в історії України в цілому і репресивної діяльності органів державної безпеки СРСР в Україні зокрема. Вона стане в нагоді широкому загалу – науковцям, викладачам, студентам, громадськості, всім тим, кому не байдужа наша історія.

С.Л. Калитко, Т.Р. Соломонова

ПРОКОПЧУК В.С. ПІД ЕГІДОЮ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА.

- КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2004.— 311 с.

Рецензована монографія присвячена діяльності Українського комітету краєзнавства (далі — УКК), розкриває його вплив на краєзнавчий рух регіонів Правобережної України — Волині, Київщини та Поділля. Праця хронологічно охоплює 1917-1934 роки, тобто від часів Української революції, українського національного відродження на державних засадах, через початок 20-х років, коли формувались організаційні, науково-методичні, кадрові підвалини бурхливого розвитку краєзнавчого руху, в якому чималу роль відіграв УКК, і до припинення його діяльності у 1934 році.

Автор дослідження використав значну джерельну базу, зокрема архівні документи з 3 центральних і 5 обласних архівів України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, приватних архівів краєзнавців, тогочасну періодичну пресу.

Структура праці дозволяє всебічно висвітлити місце УКК в становленні краєзнавства в радянській Україні. Книга складається з чотирьох розділів, переліку джерел та додатків.

У першому розділі дослідник спробував охарактеризувати стан краєзнавства на Правобережній Україні XIX - початку XX ст., виявити передумови та основні фактори, що забезпечили бурхливий розвиток масового краєзнавчого руху у 20-і роки XX ст. На його думку, у попередній період було започатковано такі основні форми організації краєзнавства як наукове та громадське, а також вузівське, бібліотечне, музейне, архівне, пам'яткоохоронне, відпрацьовано методики збору, систематизації та узагальнення краєзнавчої інформації, створено джерельну базу для наступників, сформовано регіональні школи дослідників-краєзнавців, працю яких зуміли перейняти, зберегти та розвинути діячі наступної доби.

У краєзнавчому русі 20-х років автор визначає 2 етапи: 1921-1925 рр. – створення організаційних, матеріальних і кадрових умов, ідейно-теоретичних та методологічних засад радянського краєзнавства; 1926-1929 рр. – бурхливе піднесення, зростання кількості краєзнавчих формувань та їх членів, розгортання досліджень, видання різноманітної краєзнавчої літератури.

Розвитку краєзнавства на першому етапі присвячено другий розділ монографії. Науковець дійшов висновку, що на цей час припадає виникнення мережі музейних закладів, робиться спроба радянської держави реорганізувати їх на нових ідеологічних засадах, створюються державні архівні установи – база науково-краєзнавчих досліджень, а також нового характеру й розмаху набирає пам'яткоохоронний напрямок краєзнавчої роботи. Разом з тим слід зауважити, що характеризуючи діяльність музеїв Правобережної України цього періоду, автор зосереджується на їх збирацькій роботі, проте майже не акцентуючи уваги на її краєзнавчому аспекті. Він також вказує, що основною формою тодішньої історико-краєзнавчої праці були наукові дослідження у державній установі, а значну роль у координації краєзнавчої роботи відігравали наукові працівники. Зростали кількість краєзнавців і мережа закладів, що опікувалися краєзнавчим вивченням України, проте, на його погляд, УСРР в розгортанні такого руху явно відставала від сусідів – РСФРР та БСРР. Він зазначає, що вже у ці роки проглядались тенденції ідейно-політичного регулювання регіональних пошуків, спроба їх спрямувати у бік економічних за рахунок обмеження історичних.

У третьому розділі вчений характеризує діяльність УКК, виокремлює чотири етапи його розвитку, розкриває його вплив на історико-краєзнавче дослідження Правобережної України другої половини 20-х – початку 30-х років.

Науковець мотивовано наголошує, що створення комітету було зумовлено всім попереднім досвідом краєзнавчого руху в Україні. Він також вважає, що одним з визначальних факторів впливу на створення УКК було існування Центрального бюро краєзнавства в Російській Федерації, а також в Білорусії.

В.С. Прокопчук вперше відтворює цілісну картину підготовки і проведення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Автор переконливо обґрунтовує дату та форму цього краєзнавчого зібрання в Харкові як установчої конференції всеукраїнського масштабу, що утворила УКК. Він підкреслює, що доповіді, обговорення, ухвали конференції сприяли виробленню концепції краєзнавства радянської доби, оскільки визначили основні напрямки, форми і методи краєзнавчого пошуку в Україні того періоду.

Він розкриває характер організаційної та науково-методичної взаємодії УКК з краєзнавчими осередками, окремими дослідниками Правобережної України, висвітлює діяльність друкованого органу комітету – журналу “Краєзнавство”. Цілком слушною є його думка про те, що без діяльності УКК краєзнавство в Україні 20-х років не набуло б масового характеру. Разом з тим дослідник відзначає недостатню увагу комітету до вивчення, охорони й збереження пам'яток історії та культури і водночас зумовлений державно-партійною політикою підвищений інтерес до вивчення “продуктивних сил регіонів”, що в кінцевому

підсумку призвело до згортання одного з провідних напрямків краєзнавства — історичного.

В останньому розділі автор зробив спробу порівняти розвиток краєзнавства в радянській Україні та стан регіональних досліджень на окупованій поляками частині територій України, адміністративно об'єднаних у Волинське воєводство. Висновки щодо цієї проблеми є цікавими і новими в історичній науці, проте слід зауважити, що розглянутий матеріал не зовсім відповідає темі монографії.

У висновках автор монографії вказує на те, що завдяки організаційно-методичній діяльності УКК було створено струнку мережу краєзнавчих структур, налагоджено систему взаємозв'язків між ними, координацію краєзнавчого руху, розгортання краєзнавчого пошуку тощо.

Треба відзначити, що, на наш погляд, у додатках варто було звернути основну увагу на документи власне УКК, підрозділ "Фундатори і члени УКК" не виносити окремо. Крім того, хотілось би побажати авторові наступні публікації з даної тематики доповнити документами краєзнавчих товариств всіх регіонів Правобережної України.

Вивчення досвіду УКК набуває особливого значення сьогодні, коли краєзнавчий рух в Україні виходить на новий організаційний, методичний та науковий рівень, тому рецензована монографія актуальна і корисна.

І.І.Засць

**ВИНОКУР І.С., ТЕЛЕГІН Д.Я. АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ. ПІДРУЧНИК ДЛЯ
СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ. - ТЕРНОПІЛЬ: НАВЧАЛЬНА КНИГА-БОГДАН, 2004.-479 с.**

У відповідності до навчального плану на історичних факультетах вищих навчальних закладів України у 2004 році вперше вийшов з друку підручник "Археологія України". Автори підручника - відомі вчені археологи Винокур І.С., академік Академії наук вищої школи, доктор історичних наук, професор та Телегін Д.Я., доктор історичних наук, професор. Видання затверджено Міністерством освіти і науки України.

У підручнику висвітлено дані про безцінні археологічні скарби України, наведено науково обґрунтовані погляди вчених-спеціалістів археологів та етнографів про походження, генетичну спорідненість, взаємовплив археологічних культур, населення яких жило, працювало та духовно розвивалося і збагачувалося протягом тисячоліть, а це від епохи раннього палеоліту (близько одного мільйона років до нової ери) до пізнього середньовіччя (XVI-XVII ст. н.е.). Важливим є і те, що у підручнику вперше введено окремий розділ, присвячений археологічним пам'яткам часів запорізького козацтва

З особливим акцентом необхідно наголосити на тому, що названі автори підручника ще у 1994 році з курсу "Археологія України" видали навчальний посібник, який також був затверджений Міністерством освіти і науки України. Враховуючи нові археологічні досягнення та публікації в спеціалізованій літературі (ж. "Археологія" та ін.) І.С.Винокур та Д.Я.Телегін в нове видання внесли доповнення та уточнення окремих важливих подій епохи первісного суспільства на теренах сучасної України. Разом з тим вмістили високоякісний ілюстрований матеріал, чудово виконаний В.П.Магеем, С.В.Трубчаніним та П.Луданним.

Новий підручник, як підтверджує досвід роботи на історичному факультеті Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, значною мірою сприяє підготовці викладачів історії в середніх навчальних закладах. Разом з тим він є важливим науково обґрунтованим джерелом для широких кіл інших спеціальностей, в їх просвітницькій діяльності з питань історії та культури нашої держави та народу.

Для підтвердження вищесказаного наголосимо на наступних подіях нашого далекого минулого.

Територія сучасної України багата на знахідки періоду раннього палеоліту (1 млн. - 150 тис. р. до н.е.): досліджено стоянки у сіл Королеве та Рокосове на Закарпатті; у сіл Лука-Врублівецька і Сокіл на Дністрі; біля Житомира; поблизу міст Ізюм на Харківщині та Амвросіївка на Донбасі; в печері Кіік-Коба в Криму.

Середній етап палеоліту (150-35 тис. років тому). Значне похолодання. Час існування неандертальців. Налічується близько 200 стоянок, серед яких Кіік-Коба, Заскельне (Крим) Молодове (на Дністрі), Кодак і Орел (Надпоріжжя), Антонівка (Донбас), Радомишль і Рихта (Волинь), Замкова Гора (Закарпаття).

Пізній палеоліт (35-10 тис. років тому). Епоха кроманьйонця і грімалдійця -людей сучасного типу. Клімат залишається суворим - холодним і вологим. І все ж людина заселила величезні простори земної кулі, в тому числі і України. Відбуваються значні зміни у розвитку виготовлення та застосування кремінних і кістяних знарядь праці. Утворюються окремі територіальні (локальні) зони стоянок. Зібрано десятки тисяч найрізноманітніших знахідок, виявлені залишки жител, вогнищ, ям-коморок із запасом кісток та ін.

На стоянці в Мізині (Чернігівщина), Межиріччі (Черкащина) знайдено невеликі поселення, що склалися з 5 окремих будівель. На цьому етапі виникають матріархальні відносини, які започаткували родовий лад. В процесі повсякденної діяльності розвивається мислення людини, набуваються позитивні знання складаються вірування і звичаї, виникає мистецтво.

Тепер уже доведено, що мистецтво пізнього палеоліту існувало в кількох формах: декоративно-ужитковій, образотворчій (скульптура, графіка, живопис) і навіть музичній, про що свідчить дослідження поселень у с. Мізин на Чернігівщині, здійснені І.Г.Шовкоплясом та С.М.Бібіковим.

В цілому дослідження пізньопалеолітичних пам'яток на Україні свідчать, що людина цієї епохи досягла певного рівня матеріальної і духовної культури, який став основою для формування й подальшого розвитку економічних і суспільних відносин та духовної культури наступних епох.

Автори підручника абсолютно праві в своїх твердженнях, що значення пам'яток кам'яного віку України для розуміння найдавніших етапів первісної епохи Євразії важко переоцінити. Вивчені тут пізньопалеолітичні об'єкти монументального житлобудування з кісток і бивнів мамонта, як і оригінальні зразки образотворчого мистецтва, наприклад загадкові "жінки-птахи" з Мізина, прямих аналогів в Європі не мають.

Доступно висвітлено у підручнику епоху середнього кам'яного віку (мезоліт), яка на території України датується кінцем IX-VI тисячоліттям до н.е. Поступово з періодами коливання в бік сухості чи вологості відбувається перехід від холодного клімату до сучасного. За підрахунками вчених, у мезоліті на Землі було близько 5 млн. осіб.

У мезоліті масово поширюється зброя далекої дії - лук і стріли, що порівнюється з відкриттям вогнепальної зброї в епоху середньовіччя. Практичне застосування лука і стріл сприяло активному веденню мисливства, зробило полювання ефективним, більш безпечним, сприяло індивідуалізації цього заняття.

В мезолітичну епоху відбувається приручення собаки. Вона стала відігравати важливу роль на полюванні й сама в разі необхідності була живим запасом їжі.

Однією з найважливіших й найяскравіших пам'яток образотворчого мистецтва цієї і наступної неолітичної доби є Кам'яна Могила поблизу Мелітополя на р. Молочній у Приазов'ї. Важливі дані про вірування людей дають мезолітичні могильники, розміщені в Надпоріжжі: Волоський, Васильківський та Чаплинський.

Перехідною епохою в історії всього кам'яного віку був заключний його етап - новий кам'яний вік (неоліт) - VI-IV тисячоліття до н.е. Неоліт характеризується значними зрушеннями в розвитку економіки і соціальних відносин. Це епоха раннього землеробства і скотарства. Відбуваються помітні досягнення в розвитку техніки виготовлення знарядь праці (свердління і шліфування), винайдення способу виготовлення керамічного посуду,

приручення тварин - інколи навіть вживають поняття "неолітична революція".

В межах України відомі досить повно вивчені неолітичні культури, в тому числі Буго-Дністровська (VI-V тис. до н.е.). Відомо 60 стоянок в межах Вінницької та Кіровоградської областей. Заслужують на особливу увагу Саврань, Самчинці, Сокільць, Печора, Сандраки та ін.

Справжнім досягненням в неолітичну епоху на території України в галузі образотворчого мистецтва слід вважати зображення на плитах вищеназваної печери Кам'яна Могила, яка виникла ще в період пізнього палеоліту та продовжувала існувати в мезолітичну і неолітичну епохи. Гроти і навіси Кам'яної Могили, а це – мальовничий горб, що складається з велетенських брил пісковика, ховають у собі численні сцени, що включають зображення мамонтів, биків, оленів - всього до 15 фігур. Всі вони мають сліди пофарбування червоною вохрою (фарбою). Очевидно, що Кам'яна могила була святилищем. Його, безперечно, відвідувало місцеве населення поселень неолітичного часу, яке жило і працювало навколо Кам'яної Могили.

Для нас, сучасників, Кам'яна Могила є важливим джерелом для розуміння характеру образотворчого мистецтва і вірувань неолітичного населення України. Наступний мідний вік в межах України датується V-III тисячоліттям до н.е. З цим періодом історії України пов'язана велика кількість відкриттів і нововведень. Людина опанувала перші метали - мідь і золото. Виникає орне землеробство з використанням тяглової сили бика. З'являється колесо, а відтак і гарба. Конкретним свідченням цього є зображення двоколісних гарб на плитах тієї ж Кам'яної Могили. Рештки дерев'яних гарб виявлено в курганах ямної культури та на інших археологічних об'єктах.

Привчається до верхової їзди кінь. Удосконалюється керамічне виробництво, зокрема з'являються гончарні печі. В цей час відбуваються значні зміни у веденні господарства: завершився перший великий суспільний поділ праці. Посилюється батьківське право у роді, племені. Виключно важливі процеси відбуваються в духовному способі життя людей.

Яскравим прикладом цих та інших досягнень є розгляд землеробських культур - Трипільської та Гумельницької; скотарсько-землеробських племен Волині, Поділля, Закарпаття; скотарських культур степової зони Криму.

Професійно, на належному науковому рівні розглядається останній великий період первіснообщинної формації - бронзовий вік (кінець III - початок I тис. до н.е.). Ґрунтовно наводиться характеристика найбільш ранніх пам'яток бронзового віку на території Правобережжя України, Полісся, Волині і Прикарпаття і культур відомої шнурової кераміки, зокрема Середньопридніпровської, Комарівської та Тшинецької в Середньому Подніпров'ї.

Розкриваючи значення Комарівської та Тшинецької культур у підручнику, крім карти, розміщення 99 пам'яток, подається окремий малюнок 23 знахідок (кераміка, предмети озброєння, прикраси). І тут же наводиться ілюстративний матеріал унікальної знахідки з поселення поблизу Києва в с. Дударків Бориспільського району, яке відноситься до Тшинецької культури. Цією знахідкою є рогова сокира-молот. На її поверхні вигравіровано композицію, яку складають стилізоване дерево з кроною у вигляді спіральних закруток та зображення семи тварин, серед яких впізнаються свиня, кінь, лань і, очевидно, якийсь хижак. Ближче до обуха сокири вирізьблено складний геометричний орнамент. Сюжет зображень на дударківській сокирі трактується по-різному: або як сцена полювання в лісі, або ж як відображення якихось міфологічних уявлень стародавнього населення України.

На початку I тисячоліття до н.е. стародавнє населення території сучасної України почало застосовувати металеві вироби із заліза. Наступив ранній залізний вік.

У залізному віці були створені нові технічні можливості для спеціалізації ремесла. Це зумовило другий великий поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства. Виникає виробництво для обміну (товарне виробництво), а разом з ним і торгівля.

Розвиток землеробства, ремесла і торгівлі зумовив поглиблене майнове розшарування і, як наслідок, використання праці рабів у населення I тисячоліття до н.е., що проживало на

території Південно-Східної Європи, в тому числі України. Таке явище простежується зокрема у племен скіфів і сарматів, в античних державах Північного Причорномор'я, а також частково у давніх східних слов'ян межі першої половини I тисячоліття н.е. (Зарубинецька, Пшеворська і Черняхівська культури).

Окремий розділ присвячений детальному розгляду відомої "Великої грецької колонізації", внаслідок якої в Північному Причорномор'ї були засновані античні міста-держави: Березань та Ольвія, Тіра і Ніконій, Херсонес і Керкінітіда, Боспорська держава.

В основу висвітлення історії слов'ян автори підручника поклали конкретні археологічні дослідження в XIX-XX століттях, розпочинаючи з відкриття перших пам'яток наступних культур: Зарубинецька, Поєнешти-Лукашівська, Пшеворська, Латенська, Липецька, Черняхівська, Культура карпатських курганів та Київська культура.

Період середини - другої половини I тис. н.е. розглядається на археологічних матеріалах, які свідчать, що прямими попередниками ранньосередньовічних слов'ян У-УП ст. н.е. були племена Черняхівської, Київської та Культури карпатських курганів. В цей період разом з домашнім рабством існували зародки ранньофеодальних відносин, що виникли у зв'язку з появою приватної власності на землю. Цілком закономірно, як стверджують автори, у східнослов'янському суспільстві продовжували існувати елементи рабства, раннього феодалізму і пережитки родоплемінної структури. А згодом, у V-VII ст. н.е. перемогли найпрогресивніші форми суспільно-політичного життя - суспільні інститути раннього феодалізму. В цьому аспекті висвітлюється Корчацько-Празька, Пенківська та Колчинська культури.

Друга половина східнослов'янських племен пов'язана з періодом утворення Давньоруської держави. Зокрема, археологічні матеріали VIII-IX ст. засвідчують процес консолідації різних попередників союзів східнослов'янських племен. Характер матеріальної і духовної культури населення напередодні утворення Київської Русі свідчить про поступову уніфікацію, відбувається соціально-економічний та етнічний розвиток східнослов'янського суспільства. Наведені висновки підтверджуються матеріалами досліджень культури Луки-Райковецької на Житомирщині, культури Дніпровського Лівобережжя, Волинцівської та Роменської культур, які датуються VIII-X ст. н.е.

В наступному розділі "Археологія епохи Київської Русі" наголошується, що історія Київської Русі охоплює період IX до кінця XIII - початку XIV ст. Приблизно 25 поколінь людей жили і творили на території єдиної держави. Протягом п'яти століть східнослов'янське населення та деякі неслов'янські за походженням племена йшли одним шляхом історичного й культурного розвитку.

Середньовічна археологія Півдня України розглядається на конкретних матеріалах Салтівської культури (Харківська область), що датується VIII-X ст., а також пам'ятками кочових племен степового Подніпров'я в IX - XIII ст. Розглядається середньовічний Білгород-Дністровський та середньовічний Крим. Доречно сказати, що автори підручника навели цікаві дані про виявлені на території Криму групи археологічних пам'яток - це городища, селища та монастирі, які отримали назву "печерних міст".

І, нарешті, введення нового розділу "Пам'ятки козацьких часів" є важливим і конкретним свідченням вивчення нерухомих археолого-архітектурних пам'яток знаменитої Запорізької Січі, міст і сіл, де жили і діяли козаки, існували монументальні споруди світського і релігійного характеру, поховання, місця бойових дій.

На закінчення скажемо: підручник виключно вміло ілюстрований. В ньому розміщено 32 карти археологічних пам'яток всіх розглянутих історичних епох, кожний розділ підручника підсилюється відповідними рисунками, яких налічується 166 (від рис. 1 - крем'яні вироби раннього палеоліту, до рисунків 165 - козацькі старожитності, та 166 - козацькі люльки).

Особливої уваги заслуговують додатки в кількості 16 таблиць, в яких розміщено двісті одну кольорову фотографію археологічних предметів (від фотографії №1 - ріг оленя

епохи Трипілья, до фотографії №201 - чарка полковника Семена Палія).

Видавництво "Навчальна книга - Богдан" (Тернопіль) видало підручник "Археологія України" на виключно високому поліграфічному рівні, що сприяє поглибленому вивченню студентами історичних факультетів вищих навчальних закладів давньої історії України.

А.К. Лусий, О.Г. Лойко

ДАН О.Ю., КРИВОШЕЯ В. В. ВІННИЧЧИНА КОЗАЦЬКА: ІСТОРІЯ ВІННИЦЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ. - КИЇВ: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ "СТИЛОС", 2004. -202 с.

Рецензована книга - практично перше в українській історико-краєзнавчій літературі видання такого типу, адже до цього часу жоден із дослідників не звертався спеціально до висвітлення історії Вінницького полку.

Сотні Кальницького (Вінницького) полку дислокувалися в межах Вінницького повіту, який складав третину (33,16%) всього Брацлавського воєводства. Це – територія сучасних східної частини Вінницького району, західної частини Гайсинського, Іллінецького й Липовецького районів, більшої частини Немирівського та Погребищенського районів Вінницької області, західної частини Тетіївського району Київської області й Монастирищенського району Черкаської області.

Вінницький і Брацлавський полки були прикордонними, тому їх терени найчастіше ставали місцем кривавих битв, що призводило до знищення населення міст і сіл. Гинули й історичні документи. І сьогодні ми не маємо повноцінної джерельної бази, яка б дозволила реставрувати реальну історію цих полків у деталях. Зрозуміло, що відсутність багатьох груп джерел і ті уривчасті дані, що збереглися, не сприяють глибокому дослідженню проблеми, але заслуга авторів полягає в тому, що вони зробили перший поштовх для подальших пошуків в цьому напрямку.

Книга складається з трьох розділів, приміток та додатків. У першому розділі "Вінниця XVI - XVIII ст. у працях українських істориків" публікуються історичні дослідження про Вінницю, здійснені у 20-х роках XX століття, які зараз є бібліографічною рідкістю. Першими подано витяги з розвідки Білінського О.М. "Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16 - 18 століть". Інший автор – Отамановський В.Д. – у праці "Вінниця, її околиці та Вінницька округа" подає розповідь про Вінницю та її минуле. Ці дані допоможуть краєзнавцям і донесуть до читача призабуті праці.

Власне історію Вінницького полку розкриває другий розділ, автором якого є старший науковий працівник музею гетьманства Олександр Дан. Йому ж належать таблиці-додатки "Еволюція складу сотень Вінницького полку" та "Хронологія історії Вінницького полку». Дослідник описує події в регіоні з 1617 року, коли розорені польською колонізацією українські шляхтичі, які залишалися вірними православ'ю, ставали головним джерелом формування козацтва. Перераховуються місцеві роди, які дали немало волонтерів до побузького козацтва. Найбільш повно описані події першого періоду Української революції 1648 - 1654 рр. на Брацлавщині і участь в них вояків Вінницького (Кальницького) полку. Названо всіх 16 полковників з 1648 до 1678 року і досліджено їх родослівну. Читач, зокрема, дізнається, що кошовий отаман Запорізької Січі і вінницький полковник (1659-1660) Іван Сірко родом з містечка Мурафа на Шаргородщині.

Як видно з тексту, вінницький полк протягом 1649-1654 рр. повністю змінив свою конфігурацію: 11 сотень перестали існувати, на їх місце було створено 10 нових. Ядро ж, 8 сотень, протягом 1649-1654 рр. зберегли свої сотенні центри, а саме: Вінниця, Кальник, Вороновиця, Дашів, Кунявка, Немирів, Оментин, Рахни. Бабин, Липовець, Прилука були спустошеними (1654), не були вже сотенними центрами полку також Балабанівка, Борщагівка, Животів, Жорнище, Іллінці, Погребище, Терлиця, Тетіїв.

У монографії привертають увагу сторінки, присвячені життєвій і військовій долі Івана

Богуна, який з літа 1650 року очолив полк і полковий центр перевів до Вінниці. Подається думка М. Грушевського, що "з вісімдесяти діячів, чиї імена дійшли до нас з першого десятиріччя Хмельниччини, Богун, без сумніву, найпрекрасніший. Розум та енергія у зв'язку з видатними військовими здібностями й великою незалежністю його характеру визначають його дії. Він ніколи не плямував себе безцільною жорстокістю, а головне, у його вчинках завжди відчувається присутність ідеальних мотивів, яких іноді не вистачало самому Хмельницькому".

Дослідник розповідає про звивистий шлях полку в роки Руїни, коли з кожним новим правобережним гетьманом мінялися політична орієнтація і ворог, з яким слід було воювати. З ліквідацією Польщею полково-сотенного устрою на території Брацлавського воєводства завершується і історія Вінницького полку. Останній полковник Гаврило Коваленко був у 1678 році убитий Ю. Хмельницьким.

У третьому розділі "Вінницькі козацькі родини" старший науковий працівник Інституту політичних і етнонаціональних відносин Володимир Кривошея наводить реєстр старшини Вінницького полку за всі роки його існування, а також родоводи козацьких родин Вінниччини.

В монографії використано архіви Польщі, України, Росії, Швеції, а також праці істориків багатьох країн Європи. Різноманітна джерельна база дозволила авторам всебічно підійти до вивчення проблеми, використовуючи досвід не лише вітчизняних, а й зарубіжних дослідників.

Рецензоване дослідження має певні недоліки й вади. На наш погляд, слід було подати реєстр Війська Запорізького 1649 року з повним складом Кальницького (Вінницького) полку. Інформація про козацькі родини дещо складна для сприйняття. Трапляються коректорські погрешності.

В цілому, уважно прочитана книга збагатить читача знаннями про визвольні змагання українського народу і дасть повчальний досвід, допоможе розібратись у складних і важливих подіях віддаленого історичного періоду. Безперечно ця книга буде корисною як для студента, який щойно приступає до вивчення історії рідного краю, так і для вченого, який дослідив чимало її сторінок, а також і для політика, який сьогодні розмірковує над долею України.

О.П. Коляструк

ВІТМОР С. ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ (УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ, 1990-2003). – ЛОНДОН-НЬЮ-ЙОРК, 2004. – 222 с.
WHITMORE S. STATE BUILDING IN UKRAINE (UCRAINIAN PARLAMENT, 1990-2003). – LONDON, NEW-YORK: ROUT LEDGE CURSOR TAYLOR & FRANCIS GROUP, 2004. – 222 p.

Праця Сари Вітмор „Державне будівництво в Україні (Український парламент, 1990-2003)” присвячена становленню та розвитку українського парламенту за доби незалежності у контексті державотворення в Україні. Сара Вітмор відома на Заході своїми дослідженнями з історії державного законодавства і генези партій у пострадянських країнах. Нині вона – лектор з політики у Оксфордському університеті. До цього працювала в центрі дослідження історії Росії і Східної Європи при Бірмінгемському університеті, деякий час вчителювала у Києві.

Вмотивовуючи своє дослідження, С.Вітмор підкреслює, що в умовах проголошення незалежності і становлення української державності саме парламент відіграв визначальну роль, яка виразилась у прийнятті низки засадничих законів. С.Вітмор як досвідчений дослідник на самому початку свого аналізу застерігає, що у випадку з українським

парламентом арсенал форм і методів дослідження, загальний набір концептуальних підходів, прийнятних для вивчення подібних інституцій в інших країнах, набуває іншого вигляду, а тому вимагає певного переосмислення. Автор наполягає, що тільки використовуючи шлях емпіричного дослідження, можна дійти правильних висновків. Основою для побудови парламентів у країнах пострадянського простору стали залишені від радянської системи Верховні Ради республік. Але до проголошення незалежності їх основна функція полягала у забезпеченні беззастережного виконання рішень центрального радянського керівництва. Верховні Ради радянських республік не могли виконувати функцій, належних парламентам у демократичних суспільствах. Слабка структурованість Верховної Ради і відсутність реального досвіду законотворчості дуже швидко далися взнаки. Та й, власне кажучи, ідея незалежності України стала реальною швидше за рахунок впливів зовнішніх факторів, ніж через власну політичну боротьбу. Розбудова внутрішніх інститутів Верховної Ради заслуговує на велику увагу, оскільки саме вони можуть дати нам зрозуміти, наскільки повно міг парламент виконувати свої функції. Тому у полі предметного вивчення автора було формування внутрішніх інститутів парламенту як партійних (фракції), так і професійних (комітети). Здійснивши короткий аналітичний екскурс у історію українського парламенту за радянського часу, автор резюмує, що він не виконував ролі демократичного інституту публічної влади, його внутрішні структури були недіяльні. Формування нового парламенту 1990 р. відбувалось одночасно зі становленням багатопартійної системи в країні за інерційною схемою делегування представників. З самого початку утворення Верховної Ради стало зрозумілим, що на її утвердження починає впливати низка внутрішніх і зовнішніх важливих чинників. Саме визначення цих факторів, а якщо бути більш точним, тих політичних діячів і сил, які впливали на внутрішній розвиток і становлення парламенту, автор розглядає як одне з основних підґрунть державного будівництва в Україні.

Спеціальний розділ дослідження автор присвятила фракціям на стадії їх становлення. Під час роботи парламенту у 1990-1994 рр. фракції були маловпливовими учасниками політичного процесу, це було зумовлено слабкістю розвитку парламентаризму в Україні, недоліками регламенту, слабкими стимулами для об'єднання депутатів у фракції. Загальна продуктивність законодавчої діяльності була вкрай низькою. Під час наступного скликання Верховної Ради процес структуризації фракцій і перетворення їх на впливовий внутрішній інститут підсилювався. Тоді ж викристалізувалася ще одна з течій в українському парламенті – так звані центристські фракції – здебільшого це були представники колишньої партійної чи комсомольської номенклатури, нерідко об'єднані за регіональним принципом. Представники центристських фракцій стали чи не найголовнішими прихильниками нової політичної сили, яка суттєво вплинула на роботу парламенту у 1994-1998 рр. Йдеться про президента України Л.Д. Кучму, який намагався, якщо не підкорити своїм діям парламент, то, принаймні, зробити його дії більш передбачуваними. Протиріччя між виконавчою і законодавчою владою виникли внаслідок неоднорідного і непослідовного розвитку парламенту, який виявився чутливим до зовнішніх впливів. Але якщо ми говоримо про один з визначальних зовнішніх чинників впливу на парламент – виконавчу владу в особі президента України, то потрібно зауважити, що досвіду інституту президентства в Україні бракує так само, як досвіду парламентаризму. Боротьба адміністрації президента за контроль над парламентом була швидше природною реакцією слабкої “неінституціалізованої” виконавчої влади у боротьбі за пріоритет чи гегемонію. Якщо автор вказує на те, що частина депутатів парламентських груп та фракцій ставила свої бізнесові інтереси вище політичних, то те ж саме можна було помітити в оточенні президента, який також виявився чутливим до впливу “зовнішніх” факторів. Протистояння між президентом і Верховною Радою проявило себе під час ухвалення Основного закону країни.

У підсумку законотворчий процес таки закінчився ухваленням Конституції, яка не задовольнила в повній мірі як головні сили в парламенті, так і президента. Не були чітко визначені повноваження законодавчої і виконавчої гілок влади. Спірні питання про

прерогативи парламенту та президента скоріше призвели до прийняття компромісного рішення, яке в умовах дуже хиткого балансу сил між президентом і парламентом не тільки не вирішило всіх суперечливих питань, але й породило ґрунт для майбутніх непорозумінь.

Ухвалення закону про вибори, за яким парламент формувався за новою пропорційно-мажоритарною системою, внесло суттєві зміни до функціонування і організаційного наповнення парламенту. У розділі „Домінування фракцій” ці зміни докладно змальовані. Враховуючи те, що парламент було обрано за новою виборчою системою, партії почали відігравати більш важливу роль у законотворчому органі України. Фракції, як внутрішні інститути парламенту, формувались на основі певних партій. У цій частині праці досліджено процес формування впливовості фракцій, але автор справедливо зауважує, що 13 з 19 фракцій і депутатських груп, які були зареєстровані під час скликання парламенту 1998-2002 рр., навіть не існували впродовж всього скликання.

Традиційно найбільшу фракційну стабільність і дисципліну зберігали представники лівих фракцій, вони були створені на базі певних партій, мали чітку визначену ідеологічну програму, в парламенті вони зберегли найбільшу послідовність й узгодженість у прийнятті своїх рішень. Хоча на тлі загальної опозиції до існуючого режиму на практиці вони іноді співпрацювали з адміністрацією президента. Ліві фракції спиралися на підтримку розгалуженої структури своїх партій та мали добре налагодженні зв'язки всередині своїх партій, що підсилювало дисципліну під час волевиявлення рішень фракції. Цього дуже сильно бракувало центристам. До центристських фракцій здебільшого входили представники великого капіталу, які віддавали перевагу підприємницькій діяльності перед парламентською роботою, також вони за рахунок підтримки президента України могли отримати суттєві дивіденди в своїй підприємницькій діяльності. Центристські фракції збільшували свою чисельність за рахунок приєднання до них депутатів, які були обрані за одномандатними округами, вони якраз і були зацікавлені в тому, щоб отримати більшу користь від свого мандату.

Праві фракції, як і ліві, базувалися на основі партійної приналежності, але їх вплив був значно меншим порівняно з їхніми політичними противниками, наприклад фракція Народного Руху об'єднувала близько 10 відсотків депутатів. Фракції в новому парламенті формувалися у разі подолання партією чотиривідсоткового бар'єру, з цією метою було знижено можливу кількість депутатів для утворення фракції до 14 осіб.

Насправді президент вбачав у створенні покірної більшості потужний інструмент для впровадження своїх рішень. Внаслідок об'єднання представників центристських і правих фракцій (останні пішли на це для того, щоб підтримати уряд Ющенка) утворилась більшість, яка мала швидше штучний характер. Формування більшості в парламенті кожна з фракцій розглядала по-своєму. Для когось це була пряма підтримка президента з метою самозбереження чи збільшення свого впливу завдяки підтримці виконавчої влади. Створення більшості і намагання президента долучити її до формування уряду стало серйозним стимулом для внутрішньої інституціоналізації фракцій. У такому випадку фракції ставали більш послідовними і узгодженими в своїх діях. Коли, згідно з регламентом, право формувати фракції мали лише партії, які здолали чотирьохвідсотковий бар'єр, кількість фракцій залишалась стабільною, але після рішення Конституційного Суду, яке дозволило формувати фракції при мінімумі у 14 депутатів, в парламенті підсилювалась тенденція до „політичного туризму”. Великі підприємці тепер отримали змогу формувати свої власні фракції, оскільки вони не мали стійкої ідеологічної програми, а керувались твердими бізнесовими інтересами. Ставав цілком реальним їхній перехід від однієї фракції до іншої чи навіть створення власної. Ці процеси також підтримувалися президентом. Водночас з формуванням більшості і з прийняттям рішення про голосування за відкритою формою, центристські фракції стали більш організованими під час проведення голосування. Крім цього, фракції почали виробляти спільні структури для загального керівництва: спочатку з'явилась погоджувальна рада фракцій, потім з утворенням більшості консультативні керівні

функції взяла на себе координаційна рада більшості. Представники всіх фракцій збирались не менше одного разу на тиждень для розгляду організаційних питань. Потрібно відзначити, що під час цього скликання суттєво зросла законодавча активність парламенту завдяки координаційній раді більшості; фракції, які до неї входили, отримали змогу співпрацювати в ній заради власних інтересів.

Однак, на думку автора, слабка потужність фракцій могла означати загальну неспроможність парламенту у реалізації своїх функцій.

Передостанній розділ праці „Інституціоналізація комітетів” присвячений роботі комітетів парламенту – тих внутрішніх парламентських інститутів, які повинні були якісно виражати професійну направленість парламенту. Саме на комітети покладалась функція підготовки законів до їх затвердження у парламенті. На відміну від фракцій комітети не були чимось принципово новим для парламенту України, принаймні, де-юре вони існували і в Радянському Союзі. Комітетам належало розв'язати дуже важкі завдання, які поставило перед ними падіння Радянського Союзу. Їхня діяльність була визначена Конституцією і внутрішнім регламентом парламенту. Парламенту бракувало чітко визначеної юрисдикції комітетів, це, зокрема, призводило до збільшення їхньої чисельності, невизначеності в роботі кожного комітету. Фракції намагались використати комітети для того, щоб зробити їх інструментом у досягненні своїх політичних цілей. Зокрема ключові посади в важливих комітетах надавали представникам певних фракцій більшої значимості. У свою чергу, депутати від фракцій намагались під час роботи керуватися фракційними інтересами замість інтересів комітетів, тобто вони намагались впроваджувати в життя не ті ідеї, які розроблялися під час роботи комітетів, а ті, які їх фракція вважала більш важливими. Тобто комітети використовували у вигляді парламентської трибуни не для законодавчої роботи, а для політичної риторики. Починаючи з 1990 р., намітилась стійка тенденція до збільшення кількості комітетів, автор справедливо зауважує, що порівняно з західними парламентами кількість комітетів була набагато більшою. Це було викликано великою кількістю проблем, які вимагали розв'язання, на жаль, в українському випадку збільшення кількості комітетів не призвело до суттєвого якісного поліпшення їх роботи. Основними критеріями для визначення роботи комітетів повинні стати їх завантаженість роботою та ефективність дії. Згідно з регламентом, кожна фракція мала бути пропорційно представлена у кожному комітеті. У західних парламентах розподіл депутатів за комітетами відповідав їхній професійній діяльності і досвіду, в Україні до цього йшли поступово. Більш дисципліновані і більш узгоджені фракції могли скерувати своїх представників до вступу у всі комітети. На роботу комітетів впливали також зміни, які відбувались з фракціями, після формування більшості була здійснена спроба перерозподілу членства у комітетах. Дуже часто траплялись такі випадки, що, якщо депутат змінював фракцію, то він рідко змінював комітет, це призводило до непропорційного розподілу місць у комітетах між фракціями. Деякі депутати тяжіли до того, щоб обійняти посади у більш престижних комітетах і зовсім не бажали працювати в тих комітетах, які не вирізнялися великим політичним впливом. На рівень відвідування і роботи впливало те, що багато з депутатів надавали перевагу своїй зайнятості у тих структурах, у яких вони працювали окрім комітетів (сумісники, підприємці). Боротьба за крісла комітетів переросла в міжфракційну боротьбу. Головування у певному комітеті надавало скоріше перевагу у організаційній роботі парламенту, голова комітету мав суттєві важелі впливу на організаційну роботу, керуючи розкладом зібрань, розподілом розробки законопроектів. Поряд з цим потрібно відзначити низький рівень організації штату працівників комітету, заробітна платня яких була дуже низькою і не відповідала рівню їх кваліфікації. Порівняно з західними парламентами, штат українського парламенту був більшим. Стосовно якості роботи комітетів у кількості законів, які були опрацьовані і проведені комітетами, потрібно відзначити цікаву тенденцію: у важливих комітетах деякі законопроекти лобіювались інтересами певних політично-фінансових груп, це сприяло більш швидкому опрацюванню цих законів у парламенті, і., хоча підвищувало загальну

організованість і продуктивність праці комітетів, було викликано впливом зовнішніх факторів. Хоч комітети і переросли з штучних структур у самостійні організаційні підрозділи парламенту, вони, як виразники професійних інтересів роботи парламенту, опинилися у прямій залежності від політичної слабкості парламенту і знаходилися у стійкій залежності від політично фракційного протистоянні у Верховній Раді.

Останній розділ праці ставить перед нами питання: чи можна вважати Верховну Раду „останнім бастіоном демократії” в Україні. Враховуючи тиск на засоби масової інформації, парламент залишається, по суті, єдиним місцем, де опозиція може висловлювати свою думку. Крім цього, парламент, який було обрано у 2002 р., вимагає від президента суттєвих важелів впливу для того, щоб залишати його у потрібному для нього вигляді. В парламенті утворилась нова стійка політична опозиція президенту, яка на цей раз включала до свого складу представників правих сил. Якби вони змогли уникнути протиріч з лівими, то опозиція могла б остаточно позбавити парламент президентського впливу. Проте після відкриття засідання у парламенті чітко проявилась тенденція до збільшення провладних депутатів, стимулами для цього ставали велика фінансова допомога і бажання досягти всіх тих переваг, які надавала безпосередня близькість до президента, який, в свою чергу, намагався забезпечити своє майбутнє, перехопивши в опозиції ідею проведення політреформи з метою продовження своїх повноважень. Нова пропрезидентська більшість у парламенті не змогла витримати перевірки на міцність у боротьбі з опозицією, крім того їх роз'єднувало бажання кожної пропрезидентської фракції виставити свого кандидата на президентських виборах.

Український парламент привернув до себе увагу під час подій Помаранчевої революції своєю чітко визначеною позицією. Увага до парламенту викликана тим, що в умовах кризи влади парламент зміг піти на такі кроки, які змусили по-іншому оцінювати його місце в українській історії.

Відомості про авторів

- АНТОНІШИНА Тамара Петрівна** – м. Вінниця, магістрантка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- БІЛОБРОВЕЦЬ Ольга Матвіївна** – м. Київ, аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.
- БІНЦАРОВСЬКИЙ Сергій Володимирович** – м. Вінниця, аспірант Київського міжнародного університету.
- ВАЦЬО Михайло Васильович** – м. Вінниця, заслужений працівник культури України, доцент кафедри педагогіки та методики початкового навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВЕРЛАН Олена Олександрівна** – м. Вінниця, асистент кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- ВОВК Віталій Миколайович** – м. Переяслав-Хмельницький, аспірант кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВОРОЛІС Микола Григорович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГАЗІНСЬКИЙ Віталій Іванович** – м. Вінниця, народний артист України, професор, завідувач кафедри методики музичного виховання, співу та хорового диригування.
- ГАЛЬЧЕНКО Світлана Іванівна** – м. Черкаси, аспірант, асистент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ГАЛАМАЙ Олена Миколаївна** – м. Вінниця, головний спеціаліст державного архіву Вінницької області.
- ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юрївна** - м. Вінниця, викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету.
- ГОНЧАРОВА Наталія Олександрівна** – м. Ізмаїл, аспірантка Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- ГРИГОРЧУК Петро Семенович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГРОМОВА Людмила Прокопівна** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.
- ДАБІЖА Костянтин Леонідович** – м. Вінниця, заслужений артист України, доцент кафедри методики музичного виховання, співу та хорового диригування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДЕНИСЮК Алла Володимирівна** – м. Вінниця, асистент кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- ДЖОЛОС Сергій Вадимович** - м. Черкаси, пошукач Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.
- ДОМАШ Андрій Миколайович** - м. Черкаси, пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ДРОВОЗІЮК Степан Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчально-виховної роботи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

- ЗАЄЦЬ Іван Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович** – м. Черкаси, кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ІВАНЕВИЧ Віталій Станіславович** – м. Хмельницький, пошукач Кам'янець-Подільського державного університету.
- ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна** - м. Хмельницький, пошукач Кам'янець-Подільського державного університету.
- КАБАЧИНСЬКИЙ М.І.**, - м. Хмельницький, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького.
- КАВКА Віктор Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького національного технічного університету.
- КАЛИТКО Сергій Леонідович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- КАРАКОЗ Олена Олександрівна** – м. Київ, аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв.
- КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОЛЯСТРУК Олександр Петрович** – м. Київ, аспірант Інституту історії України НАН України.
- КОНОНЕНКО Валерій Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович** – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- КРАВЧЕНКО Павло Миколайович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРАВЧУК Олександр Миколайович** – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОРУЧКО Олександр Іванович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету.
- ЛАПШИН Сергій Андрійович** – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛОЗІНСЬКА Тетяна Олександрівна** – м. Вінниця, заслужена артистка України, доцент кафедри методики музичного виховання, співу та хорового диригування.
- ЛОЙКО Олексій Герасимович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету

ім.. Михайла Коцюбинського.

ЛОПАЦЬКА Наталія Миколаївна – м. Острог, аспірантка кафедри історії національного університету «Острозька Академія».

МАЗИЛО Ігор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕДАЛЄВА Оксана Захарівна – м. Черкаси, викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.

МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Лідія Семенівна - м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Ольга Федорівна - м. Вінниця, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького державного аграрного університету.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна - м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕЧИПОРЕНКО Зоя Вікторівна – м. Черкаси, викладач Черкаського кооперативного економіко-правового коледжу.

НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, докторант національного університету імені Тараса Шевченка.

ПАВЛИШЕНА Юлія Володимирівна – м. Київ, аспірантка кафедри міжнародних відносин Київського міжнародного університету.

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – м. Черкаси, кандидат історичних наук, професор, декан історико-юридично-філософського факультету, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ПЕТРЕНКО Володимир Іванович - м. Вінниця, пошукач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПЕТРОВА Алла Іванівна – м. Хмельницький, викладач кафедри суспільних наук та мовної підготовки Хмельницького інституту економіки і підприємництва.

ПОНОМАРЕНКО Алла Борисівна - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету,

ПОП Юрій Іванович - м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ПРОКОПЧУК Віктор Степанович - м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

РЕЄНТ Олександр Петрович – м. Київ, доктор історичних наук, професор, член-

кореспондент НАН України.

РИБАК Іван Васильович - кандидат історичних наук, професор, викладач Кам'янець-Подільського державного університету.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

РУДНИЦЬКА Наталія Василівна – м. Житомир, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

РУДЬКО Сергій Олексійович – м. Острог, викладач-стажист кафедри історії національного університету “Острозька академія”.

СИНЯВСЬКА Л. І. – м. Черкаси, старший викладач кафедри історії України Черкаського національного університету.

СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, провідний бібліотекар Вінницького обласного краєзнавчого музею.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТАДНІЧЕНКО Ольга Іванівна – м. Київ, кандидат політичних наук, старший викладач Київського національного університету ім. М.П. Драгоманова.

СТАРОДУБЕЦЬ Галина Миколаївна – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Інституту економіки і підприємництва.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

СУШИК Ірина Вікторівна - м. Луцьк, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Луцького державного технічного університету

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович - м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ХОДАНОВИЧ Олексій Леонідович – м. Київ, ад'юнкт Національної академії оборони України.

ЦАРЕНКО Максим Володимирович - м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЧОРНА Наталія Миколаївна – м. Вінниця, магістрантка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЧУЙКО Інна Степанівна – м. Тернопіль, аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ШАМАРА Сергій Олександрович – м. Черкаси, асистент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

ШАРПАТИЙ Віктор Григорович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

ШЕРЕТЮК Валерій Миколайович – м. Рівне, кандидат історичних наук, доцент, декан історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9.
Серія: Історія. Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2005. - 418 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова
президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені
Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32, Тел. 26-71-33

Підписано до друку 24.05.2005. Формат 60x84/18. Папір
офсетний. Друк офсетний.

Віддруковано на ДП "Державна картографічна фабрика"
М. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 75, наклад 250 прим.